

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

**КЛАССИКАЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨР
ЖАНА ТЕКСТТЕР**

АДАБИЯТТААНУУ
12-КИТЕП

Академик Абдылдажан Акматалиевдин
жалпы редакциясынын астында

Түзгөндөр: А. Акматалиев,
А. Кадырманбетова

Бишкек
«ПОЛИГРАФБУМРЕСУРСЫ» – 2018

УДК 821.51.0
ББК 83
К 47

Кыргыз Республикасынын 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редколлегия:

Акматалиев А. А.
Байгазиев С. О.
Жайнакова А. Ж.
Маразыков Т.

Мусаев С. Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К. Т.
Эркебаев А. Э.

К 47 **Классикалык изилдөөлөр жана тексттер:** Адабияттаануу. 12-китеп / Түз.: *А. Акматалиев, А. Кадырманбетова.* – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2018. – 516 б.

ISBN 978-9967-12-775-3

«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер» сериясынын бул томуна Адабияттаануу илиминдеги ХХ кылымдын 50–80-жылдар аралыгында жаралган поэзиялык чыгармаларды изилдөөгө байланыштуу илимий макалалар, изилдөөлөр топтоштурулду.

Китеп адабияттаануу адистиги боюнча эмгектенген окумуштууларга, жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине, аспиранттарына жана жалпы эле адабиятка кызыккан окурмандар чөйрөсүнө сунуш кылынат.

К 4603010000-18

УДК 821.51.0
ББК 83

ISBN 978-9967-12-775-3

© КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, 2018
© Полиграфбумресурсы, 2018

ПОЭЗИЯ ЖӨНҮНДӨ ПИКИР¹

Биздин поэзиянын жакшы чыгармалары республиканын кеңири массалары тарабынан, ал эми кээ бирлери союздук окуучу массалар тарабынан жылуу кабыл алынып, эл арасында жашап келе жатышат. Акыркы мезгилдеги чыгармалар биздин акындар, кыргыз совет жазуучулардай эле, алдыңкы орус адабиятынан жана башка туушкан совет адабияттарынын жакшы чыгармаларынан үлгү алып, белгилүү ийгиликтер менен социалдык реализм методун өздөштүрүп жаткандыгын көрсөтөт. Эгер айрым-айрым чыгармаларды эске албай, биздин поэзияны жалпы алсак, отузунчу-кыркынчы жылдарда декларациялык, үстүртөн баяндоо, «кургак» насыятчылык басым кылчу. Азыр болсо поэзия конкреттүүлүкө бет алып турат: көп чыгармалардын көркөм-эстетикалык күчүн көтөрүп ошол идеяларды окуучуга таасирдүү, жеткиликтүү кылып берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ушул негизде жазылган ырлардан мисалга, А. Токомбаевдин «Дончак», «Боз үй», К. Маликовдун «Акылай», Т. Үмөталиевдин «Моряк», А. Токтомушевдин «Тартуу», М. Жангазиевдин «Ашым аке», С. Жусуевдин «Жеңиш сааты», Б. Сарногоевдин «Куда болдук оруска», А. Кыдыровдун «Бир айылда» деген ырларын атап кетүүгө болот. Мисалы, бир жылкычынын жакшы асырап баккан атынын аламан байгеге катышып, чыгып келгенин сүрөттөп:

«Тор күлүктү тартуу кылып берелик

Сакчысына биздин жыргал замандын,» –

деп жазган бир окуучунун каты жөнүндө гана айтып, Токтомушев элибиздин Советтик Армияны сүйүү сезимин берет («Тартуу») же болбосо, Ата мекендик согушка катышкан жана кийин агроном болуп келген досуна бир жигиттин «Жеңиш» саатын белек кылып бергендеги сөздөр аркылуу Жусуев совет адамдарынын өзүнүн улуу иштер менен сыймыктануу сезимин ачат.

¹ Салиев А. Поэзия жөнүндө пикир // Кызыл Кыргызстан. – 1954. – 5-май.

Акындык поэтикалык байкоолор кеңип, ошонун натыйжасында ырлардагы мазмун да тереңдеп бара жаткандыктан, көркөм каражаттар (образдуу сөздөр жана курулмалар, салыштыруулар ж.б.) да байып, өнүгө тургандыгы түшүнүктүү. Бул кырдаал эзелден бери колдонулуп келип, «тишти камап», «кургак» болуп калган, кээ бир учурларда сүрөттөлүп жаткан көрүнүштөрдү дааналап ачмак турсун, кайра түнөрүктөтүп салуучу сөздөрдүн, салыштырмалардын азыр сейрек учурап калышынан көрүнөт. Азыр жакшы элес берип, эсте кала турган жаңы образдуу курулмалар көбөйүп келе жатат.

...Акылдашып сигар чегип тургандай,
Үн алышат гудоктору күркүрөп...

Шагында солгон алмадай жүзү,
Күмүш кыл эчак элеген кашы...
(Токомбаев)

Таң атты. Бүт айлана болду жарык,
Чоң үйгө бир чоң чырак жагылгандай,
Дап-дайын өйүз-бүйүз көрүндү анык,
Жоголуп кайра жаңы табылгандай...
(Үмөталиев)

Сулуу кийген чылгый жибек кийимдей,
Жүгөрүлөр шоодураган убакыт.
Кушка таккан жылаажындын үнүндөй,
Бак түбүнөн добуш берет булагы...
(Маликов)

Талаа көркү жашыл сыя төккөндөй,
Абасы атыр, жалбыз чачып кеткендей.
Маңдай жакта көлөкөлүү кара тоо –
Килем жапкан кызыл буура чөккөндөй...
(Жангазиев)

Ушуларга окшогон элестүү курулмалар жана салыштыруулар өзгөчө айланадагы көрүнүштөрдү сүрөттөөдө көп учурап келе жатат. Бирок, тилекке каршы, адамдын мүнөзүн, ички дүйнөсүн берүүдө бул жагынан анчалык мактана албайбыз. Орус адабиятындагыдай,

бир-эки гана элестүү сөз же сүйлөм менен адамдын бүт мүнөзүн жарык кыла билүү кеңири өздөштүрүлө элек.

Акыркы убакта даана байкалып келе жаткан дагы бир көрүнүш – жалпы темалыкка жараша болуп жашап келген ыр формасы конкреттүү мазмундун негизинде «сына», «ийиле» башташы, мисалы: сүйлөм ар убакта кандайдыр бир саптын аягында бүткөн ыр формасы көрүнүштөрдүн, адамдын сезимдеринин, пикирлеринин түркүн абалдарын дайым реалисттик түрдө ачып бере албайт. Ошондуктан көрүнүшкө жана акын койгон максатка карата ритмиканы бузбай туруп эле, сүйлөмдү эркин кура билүү өздөштүрүлүп жатат. Мисалы:

Түн ичи. Бир добуш жок айлана тынч...
Күн ачык. Мээ кайнаткан саратан жай.
Паравоз.. Платформа чиркелишкен...
(Үмөталиев)

Бул жерде акын көрүнүштү реалисттик жол менен кыскача берген. Же болбосо, геройлордун сүйлөшүүсүн реалдуу кылып берүү үчүн рифмалаган саптын ичинде диалог курулган мисал:

- Бээ тийдиби?
- Бир ат, бир тай, тогуз кой!
- Атың кана?
- Атты коштум ортого.
- Баракелде! Меники да ошондой...
(Токомбаев)

Мындан башка, традициялык ырдын ритмикасын да кеңите баштаган ырлар көп учурайт.

Бул жерде биз традициялык ыр формасынан кол жууш керек деген ойду айтпайбыз, бул өзү натуура да, зыяндуу да пикир болор эле. Сөз конкреттүүлүктү өздөштүрүүнүн негизинде ыр формасын да байытууга бет алгандык жөнүндө болуп жатат. Бул кичинекей көрүнгөнү менен, мааниси зор маселе. Анткени, милдет – бүгүнкү советтик трумушту, советтик адамдын бай мүнөзүн кеңири жана терең, таасирдүү жана татыктуу кылып көрсөтүү эмеспи! Ал эми ушул жаңы турмуш менен ушул жаңы мүнөздүн чексиз берекеси эзелки поэтикалык формалар менен каражаттарга кээдей сыйбай калып жатат. Менин оюмча, жаңы мүмкүнчүлүктөр пайда болгон учурларда эскирген

формалардын кууш ээринө минип олтуруш – турмуштун, адам мүнөзүнүн кээде схемаланып, кедейленип калышына белгилүү даржада өз таасирин тийгизбей койбойт.

Поэзия – элдин эстетикалык керекчиликтерин тейлөөчү, башкача айтканда, элдин көркөмдүк, коомдук моокумун кандырчу күчтөрдүн бири. Советтик поэзия, сезимди козгоп, жүрөккө терең жетүүчү көркөм элестер менен турмушту чагылдырып, массада асыл пикирлердин, коммунисттик идеялардын жана алдыңкы үлгүлөрдүн таркашына жардам бериш керек.

Ал эми совет элинин, анын ичинде Кыргызстандын эл массасынын маданий деңгээли, ошого жараша-эстетикалык таламдары да күндөн-күнгө өсүп бара жатат. Тоого чыгып, жогорулаган сайын чар тарап улам-улам кеңири көрүнөт, тоодо анын этегинен көрүнбөгөн нерселерди көрүп, түркүн ойлорду ойлойсуң... Ушул шекилдүү, бүгүнкү шарттарга көтөрүлүп, мындан ары да өсүп жаткан совет эл массасынын билгени барган сайын көбөйүүдө, сезими баюуда, ой-пикири тереңдөөдө, эстетикалык суроолору кеңейүүдө.

Бирок, айтылган ийгиликтерге карабастан, жалпы алганда биздин поэзия элдин ушул бүгүнкү суроолорунан көп артта калып келе жатат. Кыргызстан Коммунисттик партиясынын февралда болуп өткөн VII съезди республиканын жазуучулары идея жана көркөм жагынан толук баалуу чыгармаларды али да болсо аз жазып жатышат деп туура сынга алды. Поэзиянын артта калышы, биринчиден, ири чыгармалардын жана жакшы ырлардын сан жагынан аз берилип жатышында. Мисалы, өткөн жылдын ичинде басмадан чыккан ири поэтикалык чыгармалар: Токомбаевдин «Өз көзүм менени», Маликовдун «Ат коюусу», Үмөталиевдин «Кубаты», Шивазанын «Шенсиден каты». Жыйнактардан, журналдардан, газеталардан жүрөккө тыз этип тийип жатып калуучу, бүтүн болбосо да, айрым образдары же сөздөрү эске калуучу ырларды да эң аз кезиктиребиз. Албетте, искусствонун чыныгы сонун жана ири чыгармалары отуруп алып жаза берсе эле чыга берүүчү нерсе эмес. Ошентсе да, биздин акындар, өзүлөрүнүн жеке мүмкүнчүлүктөрүн да, адабиятыбызга түзүлүп жаткан мүмкүнчүлүктөрдү да толугу менен пайдаланып иштесе, чыгармаларды азыркыдан көбүрөөк берээри сөзсүз эле.

Экинчиден, поэзиянын артта калып келе жатышы – бай совет чындыгынын, советтик адамдын мүнөзүнүн кээ бир орчундуу жактарынын биздин поэзияда ушул убакка чейин тийиштүү орун таппагандыгында. Мисалы, социалисттик революциянын эң сонун

жемиштеринен болгон: Кыргызстандын жумушчулары, пахтачылар, кызылчачылар, кыргыз совет интеллигенциясы, жаңы кыргыз совет аялы жана башкалар жөнүндө биздин поэзияда ушул убакка чейин бир да жакшы ири чыгарма жок десеңиз! Бул өзү кечиримсиз артта калыш да! Жумушчулар, колхозчулар, интеллигенция, аялдар, окуучу жаштар өзлөрүнүн турмушун адабиятта көрүүнү каалашат. Эмне үчүн акындар ошолордун турмушунан кеңири масса үчүн үлгүлүү боло турган алдыңкы көрүнүштөрдү поэзиянын күчү менен көтөрүп чыгышпайт?!

Үчүнчүдөн, поэзиянын, бүткүл кыргыз адабиятындай эле, элдин талабын канаттандырбай келе жатышы – чыгармаларда алынган турмуштун, адамдын мүнөзүнүн реалисттик жол менен терең көрсөтүлө албай келе жатышында. Чыгармаларыбызда адамдын мүнөзү үстүртөн баяндалып, же схемаланып берилет. Анын ички дүйнөсү, сырткы мүнөзү, жүрүш – турушу реалисттик менен ачылбайт. Ушунун натыйжасында, чыгармаларга окуучулар кызыкпайт.

Реалисттик искусстводо, өзгөчө социалисттик реализмдин искусствосунда, адамдын мүнөзүн ачуу эң башкы маселелердин бири болуп эсептелет. Анткени, биринчиден, турмушту куруп, тарыхты жылдырып жаткан – эл. Конкреттүү кишилердин образдары аркылуу совет элинин сезимдери, ой-пикирлери, сын-сыпаты, санаасы, иштери, өсүшү шартка жараша, реалдуу болуп көрсөтүлгөндө гана биздин чындыктын өнүгүшү терең ачылат, анын мааниси конкреттүү көрүнөт. Экинчиден, окуучу негизинде өзүндөй эле болгон адамдардын иштерин, жүрүш-турушун, ички дүйнөсүн чагылтып көрсөткөн көркөм моокумду кандыруучу элестерди алайын деп окуйт эмеспи! Ошондуктан, адабияттын көркөм күчү менен реалдуу, ишеничтүү кылып адамдын мүнөзүн даана көрсөткөндө гана окуучунун сезиминин назик кылдары күүгө келет, ага тигил же бул идея далилдүү жана таасирдүү болуп жетет.

Адам мүнөзүн ачуунун мына дал ушундай эстетикалык жана тарбиялоочу мааниси болгондуктан, партиянын XV съезди даана көркөм образдарды түзүү биздин художниктердин милдети экендигине атайын көңүл бөлүп, типтүүлүк жөнүндө маркстик аныктама берип отурат.

Ал эми бул чеберчилик болсо бизде жеткиликтүү өздөштүрүлө элек. Мисалга Токомбаевдин «өз көзүм менен» деген, Үмөталиевдин «Кубат» деген поэмаларын алалы. «өз көзүм менендин» биринчи бөлүгүндө акын Нурбайды түркүн учурларга дуушар келтирип, анын сезимдерин, ойлорун, сөздөрүн берет да, анын мүнөзүнүн реалдуу

кыймылын ишеничтүү ачат. Ал эми экинчи бөлүктө болсо, акын колхоз турмушунда жетишилген улуу ийгиликтерге иллюстрацияларды келтирип гана тим болот. Натыйжада, биринчи бөлүктө алынган реализмдин тереңдиги жоголот: тынчсыз, аракеттүү, ар бир маселеге кийлигишкен киши болуп көрүнгөн Нурбай экинчи бөлүкө кандайдыр «пассивдүү» адам болуп калат. Ар түрлүү кемчиликтер жана эскинин саркындылары менен күрөшүп, алга жылуу коомубуздун өнүгүшүнүн мазмуну эмеспи! Мына ушул терең мазмун Нурбайдын образдарынан чагылып көрүнбөйт: Нурбай бардык нерсеге «ток» киши болуп кетет.

«Кубатта» болсо акын көп учурларда декларациядан бошобойт. Ата мекенди коргоо, фашисттерге каршы жан аябай күрөшүү жөнүндө кайталанган жалпы сөздөр поэмада аз эмес. Кубаттын мүнөзүндө бүткүл элибизге таандык советтик патриотизм, тайманбастык, турмушту сүйүү белгилери даана берилген. Бирок, анын индивидуалдуу адам катарындагы өзгөчөлүктөрү кандай экенин сезбейсиң. Василий Теркин да – жалындуу патриот, өлкөнү ысык сүйөт, душманды жек көрөт, аны менен жан аябай салгылашат, айылдагы селкиме согушту бүтүп кайтсам деп эңсейт. Бирок, ушулардын баары Төркиндин образындагы даана сүрөттөлгөн индивидуалдуу өзгөчөлүктөрдү аралатып берилген: ал – барып турган шайыр, тамашакөй, сөзкор, куудул, карапайым, ачык мүнөз солдат. Ал эми Кубаттын индивидуалдуу сөлөкөтү кандай: ал – шайырбы, ачык мүнөзбү же жоош, токтоо, уяң, аз сүйлөгөн жигитпи, же кандайдыр башкабы – айтуу кыйын. Образдын индивидуалдуу адамгерчилик мүнөздөрү даана берилгенде ошол образ окуучуга жакыныраак, ал эми андагы идея окуучуларга жеткиликтүү болот.

Поэма эмес, майда ырларда адамдын толук мүнөзүн түзүүгө, албетте, мүмкүнчүлүк тар. Ошентсе да, чыныгы жакшы ырлар конкреттүү адамгерчилик мүнөздү даана чагылта алат. Эгер ырга герой киргизилсе, акын ошонун сезими, пикири, сүйлөп жаткан манерасы аркылуу анын сөөлөтүнө түс салат. Герой жок болуп, акын өзү сүйлөп жатса, анын акындык индивидуалдуулугу көрүнүп, ошол аркылуу конкреттүү адамгерчилик мүнөз же белги билинет.

Ал эми бизде бири-бирине окшоп, акындык индивидуалдуулук көрүнбөгөн ырлар көп учурайт. Мисалга эки акындын ырларынын мисал келтирели:

Менин өлкөм:
Акыл, илим өлкөсү,

Адамзатка жаңы таалай бак ачкан.
Менин өлкөм –
Маданият өлкөсү,
Тынч эмгекте
Гүлдөп өсүп бараткан,
Эрдик,
Сыймык,
Бардык даңк
Биздин улуу
Өлкөбүзгө жарашкан. ж.б.

(Токтомушев, «Менин өлкөм»).

Октябрдын аткан таңы
Жаратты,
Ал өзгөрттү баарын жаңы,
Жүрөгүн
Толкундатып эмгекчи элдин,
Кубантты
Октябрдын даңктуу шаңы ж.б.

(Төлөбаев, «Сенин нуруң»).

Бул эки ырда – сөздү гана ар түрлүү түзгөнү болбосо, башка айырма жок.

Ал эми көп учурларда конкреттүү теманы алганда да, декларация кетпейт. Мисалы. С. Өмүрбаев, «Жылкычы» деген ырда («Жаш акындар», 1950-жыл) жылкычынын реалдуу образын түзүп, окуучуга жылуу элес калтыруунун ордуна, «адырдан туруп ырдаган, ардактуу жигит жылкычы», «күнгөйдөн туруп ырдаган, күжүрмөн жигит жылкычы», «карагер чалыш мингени, колхоздук чарба билгени» деген сыяктуу суюк сөздөр менен гана жылкычыны мактаган болот. Мында «жылкычы» деген сөздү «койчу», «уйчу» деген сөздөр менен алмаштырып койсоң, боло берет.

Кандай болбосун идеал (жалпы болобу, конкреттүү болобу) конкреттүү бир көрүнүштүн ошого байланыштуу маанисин ачканда терең болуп берилет. Бул иште эгер сюжеттүүлүк болсо төтөн жакшы, анткени – сюжеттүүлүк ситуация түзөт, белгилүү сезимди, пикирди, мүнөздү ачууга шарт берет. Тилекке каршы, бизде сюжеттүүлүк кеңири өздөштүрүлө албай жатат.

Адамдын мүнөзүн ачуу үчүн лирика жакшы курал. Бизде болсо, турмушта боло турган түркүн сезимдерди берип, ой жүргүздүрө

турган ырлар эң эле аз. Албетте, көңүлдү иренжиткен, жеке турмуштагы кырсыктардын маанисин көтөрүп, пессимизмге тарткан же турмуштун маанисин булгаган ырлардын бизге кереги жок. Советтик лириканын негизинде оптимизм, турмушту, социалисттик Родинаны, жаратылышты, жолдоштук-достукту сүйүү, турмушка комунисттик идеал менен кароо, турмуштун сырларына кызыгуу жатат. Лирикада советтик адамдын ички дүйнөсүнүн тереңдиги жана асылдыгы ачылыш керек. Жакшынакай лирика окуучунун адамгерчилик сезимдерин жана пикрлерин колдойт жана демдейт, элдин мүнөзүнүн коммунизм духунда байып өсүшүнө жардам берет.

Азыркы мезгилде тажрыйбалуу акындар (Токомбаев, Маликов, Үмөталиев, Шамшиев, Токтомушев, Токобаев ж.б.) лириканы эң аз жазышат же жазышпайт. Эмнегедир адамдын турмуштагы реалдуу сезимдерин кеңири ачууга акындардын батына албагандыгы сезилип турат. Ал эми чыгып жаткан лирикалык ырларда болсо көп учурларда реалдуу ой-сезимдер тайыз же жасалмалап берилет. Мисалы, «Колхозчу кызга» деген ырда («Советтик Кыргызстан» 1953-жыл, №6) Тыныбеков сүйүү сезимин атакка, даңкка байланыштырат. Кызды «бөлөнүп чексиз ырыскы, ээ болдуң алтын жылдызга» деп мактап келип, акын «атак алсам өзүңдөй, болор белең сүйгөнүм?» деп сурайт. Албетте, акын «бир сөз айтсам күлбөгүн, беш эмгек бир күндөгүн» – деп сураганы менен, кыз мындай сүйүүнү укканда күлөрү шексиз.

Кээде акындар ырда лирикалык сезимди беребиз деп, ошол сезимди жан-алы калбай эле эзе беришет. Мисалы. «Ысык-Көл сүйгөн көлүм» деген ырда («Советтик Кыргызстан» 1953-жыл, №10») Э.Турсунов: «Ысык-Көл сүйгөн көлүм, сүйгөн энем», «О, көлүм, мен унутуп коймок белем!», «О, анда айткан анттым болсун төгүн» – деп эле кайталай берет да, айтылып жаткан сезим окуучунун толкутмак тургай, барган сайын «көкөйгө тийип», «катып» калат.

Чыгармада конкреттүүлүк ыкмасынын толук өздөштүрүлө албай жана адам мүнөздөрүнүн даана бериле албай жатышы – биздин поэзия массанын суроолорун канааттандыра албагандыгынын негизги себеби деп ойлойм. Бирок, бул иште көркөмдүк каражаттарды колдонуунун да мааниси аз эмес. Табылган ыкманы жогорку көркөмдүктө ишке ашыруу үчүн элестүү жаңы сөздөр жана курулмалар, жатык ыр формасы керек. Сөз жаны, кыска, таамай жана элестүү болсун да, берилип жаткан ой-сезим «чыңалып», ага батпай турсун! Бизде көп учурларда акындар көркөм каражаттарды «жонуп», «кайрап»

таптабагандыгы билинип турат. Биринчиден, шаблон болуп, «тишти камап» калган: «ак селделүү Ала-Тоо», «жымындап күлгөн жылдыз» «тарыхтын барагын ачып», «алтын нурга бөлөнүп», «даңктуу», «шаңдуу» ж.б. ушул сыяктуу курулмалар жана сөздөр ырдан ырга көчүп жүрө берет. Экинчиден, жаңы болсо да, ыксыз же түшүнүксүз болгон курулмалар көп учурайт. Мисалы:

Көз чаптырса,
Асанбайды карасаң.

(К. Акаев, «Достук ыры» «Советтик Кыргызстан»

1954-жыл №2)

Же:

«Чатырлап короо салдырган
Чаптырып чөптү шабырдан»
(Эсеналиев, «Жылкычы кыз Канышай»).

Үчүнчүдөн, көрүнүштүн реалисттик сүрөтүн берем деп, ырдын көркөмдүгүн жоготуп койгон учурлар да кезигет, мисалы:

Айдагының трактор,
Асканы бузат кубат мол.
Эпкелишип калыптыр,
Рулуна эки кол

(Тыныбеков, «Колхозчу кызга»).

Азыркы мезгилде биздин поэзия, бүткүл совет адабиятынын бир бөлүгү катарында, социалисттик реализм методун тереңдетип өздөштүрүүгө даана бет алып турат. Бирок, бүт биздин поэзияда гана эмес, айрым акындардын чыгармаларында, ал эмес айрым поэмаларда же ырларда да, бир жагынан-конкреттүүлүк жана накта реалисттик образдуулук, экинчи жагынан – декларациялоону, жалпы баяндаманы көрөбүз. Кээ бир акындарыбызда чыныгы акындыктын жалыны ушул бүгүн күчүнө кирип тургандыгы сезилет. Бирок, ошол жалын көп учурларда чеберчиликти «кайнатпай» түтүн менен бирге сыртка кетип калып жатат.

Айтылган кемчиликтердин себеби, биринчиден, совет элинин жана турмушубуздун өсүп бара жаткан бүгүнкү талаптарына толук баа бере албагандыкта деп ойлойм. Биз калың масса менен аз аралашабыз, алардын таламдарын кеңири билип турбайбыз. Ушунун натыйжасында, турмушка, терең батуу, аны терең байкоо, анын бай мазмунун көркөм курал менен кеңири алып чыгуу болбой жатат. Экинчиден, акындар өз чеберчилигин көтөрүү үчүн жетишсиз иштеп

жатышат. Эгер акындарыбыз классикалык орус адабиятынын жана алдыңкы орус совет адабиятынын эбегейсиз бай тажрыйбасын тынымсыз үйрөнүп, эл чыгармчылыгынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалана алганда, бүгүнкүдөн алда канча көбүрөөк ийгиликтерге ээ болоор элек!

Чеберчиликти алга жылдыруу ишине адабий сын жардам бере албай келе жатат. Адабий сын мурдагыдай эле төмөнкү деңгээлде турат деп да Кыргызстан КПнын VII съезди туура көрсөтүү. Биз чыгармаларга идеялык-эстетикалык баа бере албай жатабыз. Ошонун натыйжасында чыгармаларды же ашыра мактап, же жамандап жибербиз. Албетте, бул бардык учурда эле чыгарманын жарымын мактап, жарымын жамандап, кандайдыр «пропорция» менен сыноо керек дегенге жатпайт: чыгарма жакшы болсо, ага жакшы баа берүүгө, начар болсо начар деп эле айтууга ким тыюу салсын. Бирок, ошол баа марксисттик-лениндик эстетикага негизделип, далилдүү болсун. Милдет ушунда.

Чыгарманын терең идеялык-эстетикалык сапатын ачпай, үстүнөн ашыра мактоонун мисалы Н. Байтемировдун «Ленинчил жаш» газетасына чыккан (ушул жылдын 28-февралы) «Көркөм чеберчилик жөнүндө» деген статьясы боло алат. Эң эле мурда, автордун бой көтөрүп, тайыбас авторитет сыяктанып сүйлөшү таң калтырат. Анын оюна кошулбоочу кишилердин баары эле «жаңылат», «туура эмес», «жанылышат». Окуучулар эч нерсе түшүнбөгөнсүп, ырды бүт көчүрүп чыгып, «акын муну айтып жатат – тигини айтып жатат» – деп, баарыга белгилүү пикирлер менен комментария берет. Көркөм чеберчиликтин сырын ачып жатам деген претензияда сүйлөгөнү менен, автор жадаса сындалып жаткан ырдын да көркөмдүгүн ачпайт. Бул гана эмес, ал бир катар түшүнүксүз пикирлерди айтат. Мисалы: «толготуп», тердеп жатып жазган ыр көп учурда элге жеткиликтүү болбойт» – деп, автор ыр жазууга шыгы жок кишиден тердесе да ыр чыкпай тургандыгын айтып жатабы, же ырдын көркөмдүгүн күчөтүп иштөөнү танып, импровизациялоону көтөрүп жатабы? Автор «сын – көркөм чыгарма» – деп сынчыларды окуткан болот. Бирок анын өзүнүн ой-тоонун башын кыжыры келип жазган бир кулач статьясынан, ал өзү айткандай, «сындын көлөкөсүн» да табуу кыйын.

Бизде адабий сын абдан артта калган участок. Бирок Байтемировдун статьясындай «сын» аны алга жылдырууга эч кандай пайда бербейт.

Поэзиянын таасир берүүчү күчү чоң. Бул күч анын өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Ырдын ритмикалап жана уйкалышып турушунун, өзү

эле адамдын сезимине даана тиет, көңүлдү түздөн түз мобилизациялайт. Мына ушундай таасирдүү форманы терең турмуштук мазмун менен жогорку идеяларга толтуруп пайдалануу – акындын милдети.

Азыркы мезгилде партия менен өкмөтүбүздүн жетекчилиги астында совет эли коммунизм куруудагы зор демилгелерди ишке ашырып жатат. Партиянын сентябрь жана февраль-март Пленумдарынын багыты менен ушул күндө ишке ашырылып жаткан элибиздин улуу демилгесин поэзияда татыктуу көрсөтүү, массанын духовный суроолорун канаттандырып, ушул ишке жардам берүү биздин ыйык милдет.

Шаршенбек Үмөталиев

ЛИРИКА ТУУРАЛУУ ОЙ ЖҮГҮРТКӨНДӨ...¹

Лирикалык чыгармалар кайсы элдин адабиятында гана болбосун (мейли оозеки, мейли жазуу жүзүндөгү) негизги орундардын бирин алып келген. Өзүнүн чыгышы жагынан лирика адабияттын алиппээси өңдөнөт. Адабияттын ар кайсы түрү өзүнүн эң алгачкы демин лирикадан алган. Сөз өнөрү төрөлгөндө лирика кошо төрөлгөн.

Лирика – сөз искусствосунун бел баласы, прозанын, драматургиянын, көркөм адабияттын жана башка ондогон түрлөрүнүн уюткусу лирика болуп эсептелет. Лирикага жуурулушпаган, аздыр-көптүр лириканын отуна чалдыкпаган көркөм адабияттын чыгармасы жок десек да болот. Кара сөз менен жазылган чыгармаларда болобу, же драмалык мүнөздөгү чыгармаларда болобу, кыскасы, көркөм адабияттын нагыз үлгүлөрүндө автор, же кааласын, же каалабасын лирика аралашпай койбойт. Албетте, көркөм чыгармадагы лириканын берилиши, күчү, таасирдүүлүгү автордун табиятына байланыштуу. Лирик жандуу жазуучуда ал көп кездешет. Бул мүнөздөгү жазуучуларда алар ар кыл. Көрүнүштөрдүн бир гана моментин терең түйшүк менен өз башынан өткөрүп, лириканын сырдуу кылы менен чертип берет. Бул кыл окуучуну бирде алдейлеп, бирде сооротуп, бирде жашытып, бирде жаркыратып, керемет түйшүктөрдү башка үйөт, ойго, санаага чөмүлдүрөт. Мына мындан акындын да, анын каарманынын да ички дүйнөсү аңтарыла түшөт. Чыныгы турмуш көз

¹ Китептен: Үмөталиев Ш. Чындык жана чыгарма. – Ф., 1964. –216-244-бб.

алдыңа тартылмак гана турсун, сен өзүңдү ошол турмуш менен аралашкандай сезесиң, китептен турмушка өтөсүң. Лирик акын «оорулуу» жериңе камчы чабат, кытыгыңды табат. Карап тура албайсың, кош көңүл болуп кала албайсың. Сезим селт этет, жүрөккө доо кетет. Акын менен сенин сезимиңдин ортосунан от тутанат. Акындын сезими сенин сезимиң болуп калат.

Ал эми сезим, өзгөчө жаш кезекте күчтүү го! Күчтүү сезимсиз лирика жок. Жаштык кезде сезим бөтөнчө сезгич келгендиктен, лирика адабияттын алгачкы бешиги болот деп отургандыгыбыздын жөнү да ушундан. Адабияттын ар түрлүү алп жанрлары (роман, драма, повесть ж. б.) лириканын ушул бешигинен барып гана жетилген, лириканын жылуу уясынан учуп чыккан. Жаш жазуучулар өз чыгармаларын көбүнчө лирикадан башташы кокустук эмес. Алардын өзүлөрү да, каармандары да жүрөк сырларын лирика аркылуу төгүшөт. Лирика аралашпаган чыгарма – жаман чыгарма. Бул – менин гана оюм.

Лирикасыз чыгарма супсак болмокчу. Лирикасыз чыгарманы окуганда шылдыраган суу жуткандай болосуң. Поэзияны айтпаганда да, нагыз көркөм проза лирикасыз болбойт деп ойлоймун.

Классик жазуучулардын прозаларынын бардыгы лирикага сугарылган чыгармалар. Гоголдун «Өлүү жандарындагы» тройка жөнүндөгү саптар бул чыгарманын алтын барагы эмеспи? Чыгарма баштан аяк поэзияга толгон! Поэма деп ал бекеринен аталбагандыр. «Согуш жана тынчтыктагы» лирика орус токоюндай жыш. Өзүнүн жана замандаштарынын айтууларына караганда, Лев Толстой акындарды анча жактырчу эмес экен. Бирок ага карабастан, Пушкинди окуп, орустун карапайым частушкасы менен классик композиторлордун чыгармаларын укканда аппак сакалы жашка жуулган. Чеховдун «Талаасын» кайда алып барабыз? Ырдап жибергиң келет. Лермонтов «Биздин мезгилдин мыкчегериндеги» каармандарын нагыз лиризмдин жылуу бешигине бөлөгөндүгүн айтып отуруу кажетпи? Беланы кантебиз? Горькийдин романтикалык чыгармаларынын бардыгы тең акварелдүү лиризмдин нуруна чалдыккандыктан гана, көз алдыбызда жаркырап турат. Өңгөнү кой, Пепени айтчы! Италиянын татынакай табиятынын алдында таалайга талпынган жөжөдөй болгон жапжаш Пепе лиризм менен кириндирилип, лиризмге чулгандырылган эмеспи?! Н. Островскийдин «Болот кантип курчуду?» чыгармасындагы Тоня менен Павканын ортосундагы мамилелерде нечен жолу жылуу сезим жылт берип, ойнок сезим ойт берип өткөн жокпу? Булардан лиризмдин, жаштыктын, кумардуулуктун жыргалдуу жыты буруксуйт.

Достоевскийде лирика жок деп айтуучулар табылып калаар. Бирок, Достоевскийдин чоң психолог жазуучу экендигин эч ким тана албастыр. Ал эми, лирик жандуу жазуучу болбой туруп, психолог болууга мүмкүн эмес. Чынында эле ушундай. Аны окуганда кээде ириген күздүн изи уруп, кээде кылычын кынынан суурган кычыраган кыштын каары угулуп, кээде жаркыраган жаздын койнунан ойгонуп, жадыраган жайга кол бересиң.

Мына, Маяковскийди лирик эмес деп айтуучулар көп болгон. Чынында эле Маяковский лирикадан көрө, эпикага жакын акын. Күрдөөлдүү турмушту күрдөөлдүү искусство менен берген. Ал эми эпика бар жерде лирика болбой койбойт. Лирик болуп туруп, эпик болбой коюуга мүмкүн, бирок эпикалык акында лирикалык учкун болбой коюуга эч мүмкүн эмес деп ойлойбуз. Анын сынарындай, Маяковскийдин ырларын айтпаган күндө анын эпикалык пландагы чыгармаларында да, «МЕН» деген сыймыктануу менен айтылган жалындаган сезимдин оргуштап, кайнап жаткандыгын көрүү кыйын эмес. Муну түшүнө билбей, Маяковскийге лиризм жат деп чыккан кээ бир чилистен сынчылардын төмпөш жегендиги эстен чыга элек.

Маяковскийдин сөзү – беш атардын огундай курч, так жана таамай сөз. Мында кароол да, дүрмөт да, дары да жана ок менен бирге бурк эткен жалын да бар. Бул жалын сезим жалыны. Акын ар кандай терс көрүнүштөрдү кароолго алат. Аларды куйкалап өтөт. Таланты таш жарган акын Маяковский лириканы да өзүнчө бир дүрмөт кылып алган. Акындын балбан билек лирикасы мына ушундай дүрмөт менен барып жетилген.

Алыс барбай, өз айлыбызга көчөлү. К. Баялиновдун «Ажар» аттуу чыгармасын ким билбейт? Кимдер Ажардын кайгылуу тагдырына кайгырбады? Кашкардын какыраган чөлүндөгү Ажардын апасынын бейитине кимдер аны менен кошо жаш төгүшпөдү! Эрк талашып, эмне азаптар чекпеди? Бул чыгармада жазуучунун каламын калтыраткан драма да, жүлүндү үзө жаздаган лирика да, эртеңки күндү эңсеген эпика да бар. М. Элебаевдин «Бороондуу күн», Ж. Турусбековдун «Бир болгон иш», А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аттуу аңгемелеринде лирикалык ысык сезимдердин буусу чыгып тургандыгын көрөбүз. Мындай эпизоддорду биз прозанын поэзиясы, поэзиянын лирикасы дейбиз.

Прозанын поэзиясы ушу сыяктуу көрүнгөн болсо, поэзиянын лирикасы кандай болордугун билип турасыз.

Кыргыз лирикасы, өз алдынча бай лирика. Советтик кыргыз лирикасы Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы жана Ысак Шайбековдордон

башталган. Булардын лирикасы оозеки элдик поэтиканын эң сонун үлгүлөрүнөн болуп саналат. Айта кетчү бир сөз, тилекке каршы, алардын поэтикасы ушу күнгө чейин изилдене элек. Ырас, Токтогул, Тоголок Молдолордун чыгармачылыктары жөнүндө диссертациялар жазылган. Алардын ичинен маркум Мэдина Искандеровна Богданованын «Токтогул» деген эмгегинен башкалары өтө эле жалпы мүнөздө, кээси үстүртөн жазылган. Алардын (акындардын) чеберчилиги жөнүндө алигиче сөз боло элек. Ал эми булар кандай сонун казына!

Башканы айтпайлык, Шайбековдун «Кайран эл» деген чыгармасын алалы. Чыгармада оозеки адабияттын ар түрлүү жанрлары айкалышып жатат. Бирок, ошол мотивдердин бардыгын лирика басып тургандыгын көрөбүз. Поэмадагы күрдөөлдүү эпика лирикалык планда берилген. Социалдык лирика оптимистик тондогу элегиялык сюжетти аттап өтүп, саясий одага жол бошотот. Лирикада элдик мүнөздүн бир көрүнүшүнө бул дастан эң сонун мисал болуп бере алаар эле.

«Кайран эл» эмне үчүн эл арасына кеңири тараган? Анын күчү эмнеде? Анын күчү автор элдин духун бере билгендигинде. Бул чыгарманы ошол жаралган мезгили менен кароо дурус.

«Кайран эл» элдин каны-жанынан чыккан чыгарма. Ысак Шайбеков элдин канынан кайнап чыккан чыгарманы сыя менен көчүрүп чыкты.

Айтмакчы, элегияны туура түшүнүүбүз керек. Биздин доордогу элегия революцияга чейинки элегиялардан жаңы мазмунга өткөндүгү менен түшүндүрүлөт. Революцияга чейинки лирик акындардын турмуштун капалуу жактарына карата тарткан түйшүктөрү табигый көрүнүш. Коом менен личносттун ортосунда ал убакта келишпес кайчы-карама-каршылыктар орун алган. Коомго нааразы болуу, коомдун жеке адамга тийтизген тескери таасири ал убакта кара тумандай калдайып дем чыгарбай басып турган. Ошондуктан, элегия ал кездеги акындардын лирикасындагы негизги жанрдык формалардан болгон. Көңүл күүлөрүн көп учурда ошол аркылуу төгүшкөн. Ал көбүнчө саясий лирика менен үндөшүп, акырында протест жасоо мотиви менен барып аяктаган. Турмуштан куугунтук жеген акындарда ал өтө көп кездешет. Пушкинден тарта кыйла классик жазуучулардын чыгармаларына ал күбө.

Ар бир чоң акын чоң түйшүктөрдү тарта билгендигинен гана чоң акын болуп отурат. Опол тоо ордунан козголсо да, солк этпеген моло таш жандуу адамдар эч качан жазуучу болгон эмес. Жазуучу бирде чоюндай оор, бирде көпөлөктөй жеңил болууга тийиш. Бирок эмнеси болсо да, жазуучу сергек организм. Жазуучу кыялдана, таасирлене

билет. Ошондуктан, сүйүнүч, күйүнүч ар бир акындан кездешет. Кеп, ошону кандай бергендигинде.

Кыргыз совет адабиятындагы көрүнүктүү лирик акындар А. Токомбаев, А. Осмонов, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, Ж. Турусбеков, Т. Үмөталиев, М. Элебаев, Райкан, Мидин, А. Токтомушев, Н. Байтамиров, С. Эралиев, Б. Сарногоевдер болуп эсептелишет. Ырас, лириканын жылуу илеби башка акындардын поэзиясынан да уруп турат. Бирок, алардын бул жанрдагы чыгармалары лирик акын деп айтарлык даражага аларды жеткирген эмес. Аталган акындардын лирикасы авторлордун чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө жараша ар түрлүү. Алардын ар кимиси адабияттын башка жанрларында да иштешкен. Ошону менен бирге, лирика аларды акын катарында тааныткан бирден-бир жанр. Картина ачыгыраак болсун үчүн, алардын ар бирөөнүн лирикасындагы негизги өзгөчөлүктөргө жалпылап болсо да, токтолуп өтүүгө болоор эле. Макалада ага мүмкүнчүлүк болбой жатат.

Биз акындарды салыштыра отуруп, алардын лирикасына тамга болуп урулган жана ушул кезге чейин сөз боло элек негизги жактарына токтолсок да болмокчу.

Баса, акындарды бири-бири менен салыштырууга болбойт, ар кимисин өзүнчө айтуу керек дегенди сунуш кылышат. Менимче, акындарды салыштырууга болот жана керек. Бул метод көбүнчө чоң акындарга колдонгону дурус. Байгеге кошулган күлүктөрдү неге салыштырууга болбосун? Бирок салыштыруунун да өз жолу, ыкмасы бар. Ар нерсе өз ченеми менен. Салыштырганда салыштырылып жаткан акындардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн унутпоого тийишпиз. Акындарыбыздын бардыгы тең бир эле турмушту – социалисттик чындыкты, бир эле метод менен – социалисттик метод менен сүрөттөшүп жатышат. Чындык бир, бирок аны сүрөттөө ыкма, каражаттары ар бир чоң акындарда ар башка. Салыштыруу көбүнчө темага байланыштуу жүргүзүлгөндүгү дурус. Бир эле теманы эки акын эки түрлүүчө чечет. Ушул экөөнүн кайсынысы көркөм чыкты деген планда салыштырууга абдан болот. Бирок, кээ бир акындар бир темага бар да, экинчисине жок. Салыштырганда муну унутпоого тийишпиз. Ошондой эле сынчынын өз керт башына байланыштуу момент, татым да чыгарманы сындодо чоң ролду ойнойт. Бирөөгө жаккан чыгарма башка бирөөгө жакпай калууга мүмкүн. Мындай маселеде чындыкты элдин өзү табат.

Аалы Токомбаевге токтололу. Аалы адабиятыбызды баштоочулардын бири. Аны баштагандыгы «Октябрдин келген кези» аттуу

ырына гана байланыштуу эмес. Жазма адабиятыбыздын адепки барагын ачып, ошо күндөн ушу күнгө чейин тынымсыз эмгектенүүдө. Акын күлүк калемин кырк жыл катары менен чаап, нечен байгелерди алып берди. Акындын төшөлгөн жорго калеми дале ташыркай элек, ташыркоону билбеген сыңары дагы эле өз күүсүндө. Бирок, ар бир чоң жазуучунун басып өткөн жолу темир жолдой түптүз болбойт, болгон да эмес, болбойт да. Эмгектин ээсин тапкан ар бир акынга бул тийиштүү. Аалынын басып өткөн жолу триумфалдык марш эмес. Нечен ирет жаза басуулардын, кыйналып-кысталуулардын жолу. Демек, кемчиликтер анда да бар.

Аалынын лирикасы жөнүндө айтып отуруу өзүнчө бир чоң эмгек болор эле. Андай максатты коёлу да, анын искусствосундагы органикалык түрдө айкалышып турган эки нерсеге токтололу.

Негизинен алганда акындар эки топко бөлүнүшөт: эпикалык жана лирикалык акындар. Экөөндө тең өзүн көрсөтө албаган акындар четтен кездешет. Ал эми, экөөндө тең өзүн көрсөткөн акындар чанда кездешет. Аалынын искусствосундагы өзгөчөлүктөрдүн бири мына ушунда турат.

Аалы – эпик десең эпик, лирик десең лирик. «Өз көзүм менен» деген поэма кыргыздын эпикалык поэзиясынын эң алдында турган чыгарма. «Комуз күүсү» деген поэмасы да, айрым бир натуралисттик сүрөттөөлөрүнө карабастан, ушул түрдөгү чыгармалардын катарына жатат. Жакында Аалынын дагы бир ыр менен жазган романы чыга тургандыгын газеттен окуп билдик. Аалы аны бир нече жыл катары менен иштеди. Ал жаманбы, жакшыбы өз убагында сөзгө алынаар, Бирок, алган темасына, окуяларынын байлыгына, социалдык масштабга караганда ал кыргыздын эпикалык поэзиясындагы бирден-бир ири көлөмдөгү чыгарма экендигинде талаш жок. Аалынын булардан башка да «Менин метрикам», «Майлыбай» өңдүү бир нече поэмаларды жазгандыгы белгилүү.

Поэмалардын бардыгы эле эпикалык поэзияга жата бербейт. Поэма кээде лирикалык жанрга да жатат. Маселен, «Кытайдагы кезигишүү» деген поэманы алсак, ал көбүнчө лирикалык планда жазылып, эпикалык баяндоолор менен желип отурат. Бул өзгөчөлүк акындын алдына койгон идеялык-көркөмдүк максатынан келип чыккан. Ошентип, акындын каламы лирикага да, эпикага да элпек.

Эпикалык арым, акындын поэмаларынан гана эмес, сюжеттүү ырларынан да кезигет. «Кыргызстан», «Кыргыздар», «Компартия жөнүндө ода», «Республикам» деген өңдүү саясий ырлар мына ушундай. Алардан эпикалык образ, масштаб, күрдөөлдүү гимн угулат:

Компартия, сага рахмат, сага даңк!
Сен жылыттың бизди ысык демиңе.
Алсыз денге кан куйгандай күч бердин
Байыркы карт менин кыргыз элиме!
Коргошундай кылымдарды көтөрүп,
Онтоо менен майтарылган белине
Кубат бердин, кайта жасап өмүрүн,
Жууруштуруп Россия элине.

Улуу орус алпеч менен кучактап,
Канын канга, терин кошту терине
Сенин дооруң, Компартия, жаңы доор.
Сен жылыттың баарын ысык демиңе.

(«Компартия жөнүндө ода»)

Улуу Ленин, эл достугу, Коммунисттик партия, Родина темасын
А. Токомбаев ар дайым эпикалык диапазондо берет. Буларды окуган-
да акындын түрсүлдөп каккан жүрөгүнүн ритми сезилип тургансыйт.
Балбан билек, залкар сөздөр акындын командасы боюнча катарга
тура калгансыйт.

Бгы келгенде акын элпек лирикага да жол ачат:

Өлөң тилдүү, дили бирге кандашым,
Шайыр, шаңдуу кайда жүрсө жандашым,
Ала-Тоонун шылдыр тунук сууларын
Бирге таткан, бирге бүгүп мандашын!
Казак эли – жылдыздашым тилектеш,
Казак эли – таалайлашым жүрөктөш!
Абай, Жамбыл, Биржан акын ырларын
Тоо-токойдо, жашыл түздө ырдадым,
Токтогулдун токсон кайрык күүлөрүн
Домбураңа толгой тартып ырдадың,
Казак эли – түгөйүмсүң уялаш.
Казак эли – бийик чыксам кыялаш!

Бул ырлардын жүрөктөн жулкунуп чыккандыгы көрүнүп турат.
Ошону менен катар, бул лирикалык строфалар акындын гана ой-се-
зими болбостон, биздин да ой-сезимибиз болуп отурат.

Мына ушул жогорку айтылгандардан А. Токомбаевдин таланты
эпикалык жана лирикалык талант деген жыйынтык чыгат. Ал эми,
бул жерде анын талантынын лирикалык жагын айтып отуруунун ка-
жаты жок ко дейбиз. Ал лирик акын катарында баарыга таанымал.

Эпикалык жана драмалык жанрларда ар түрлүү окуялар бири-бири менен байланышта өнүгөт, ар түрлүү адамдардын мүнөздөрү ачылат, көрүнүштөр жана ага байланышкан турмуштук шарттар, картиналар кеңиринен сүрөттөлөт. Мындай мүмкүндүктөр лирикада жок. Ага карабастан, лирикалык поэзияда да, адамдардын мүнөзү, ар түрлүү шартта тарткан түйшүктөрү, ой-сезим, талаптары берилет. Чоң жанрларда адам менен окуя сүрөттөөнүн предмети катары кирсе, лирикада адамдын ошол окуяга карата болгон түйшүктөрү ой-сезимдери предмет болуп отурат. Мындайча айтканда, объективдүү мазмунду «субъективдүү» түрдө берет.

Лирикалык поэзия өзүнүн жалпы гаммасы боюнча объективдүү чындыкты реалдуу сүрөттөө менен бирге, ага карата болгон субъектин өзүнүн катнашын да кошо сүрөттөйт. Акын өзүнүн коому менен канчалык жакын, канчалык тыгыз болсо, өзүнүн лирикасында ошол коомдун алдыңкы идеяларын, саясий күрөштөрүн ошончолук терең көрсөтөт. Аны жөн гана иллюстрациялап, информациялап бербестен, көркөм образдар аркылуу жеткирет.

Лирика – сезимдин поэзиясы. Ошондуктан, эч кандай риторика аны менен жанаша албайт. Риторика бар жерде лирика жок. Лирик акын сезимдин тиги же бул көрүнүштөрүнө карата кандайча алмашкандыгын айтып отурбастан, ошол сезимдин өзүн көргөзөт. Лирик окуяга кайрылуудан мурда ошол окуяны түздөн-түз өзү өз башынын өткөзүш керек, сезимин жарып чыгыш керек. Анан гана ошол окуяга байланыштуу өзүнүн оюн, сезимин билгизет, өз позициясын билгизет.

Тематикалык жагынан алып караганда, лириканын диапозону өтө кеңири. Турмуштук көрүнүштөрдүн бардыгы анын «предмети» болуп бере алат. Себеби, акын ошол турмуштун өзүндө жашайт. Акындын дүйнөгө карата болгон катнашы канчалык тыгыз болсо, анын лирикалык сүрөттөөлөрү да бай. Албетте, лирик акын ушуга байланыштуу өзгөчө сезгич, байкагыч болууга тийиш. Турмуштук көрүнүштөрдүн берилиши акындын жекече керт башына, анын талантына байланыштуу. Лирикалык чыгрмалардын күчү акындын кайсы фактыларга кайрылгандыгы менен өлчөнбөстөн, ошол фактыларга байланыштуу кандай түйшүктөрдү тартып, ой жүргүзгөндүгү, көркөмдүгү менен өлчөнөт.

Бир эле предмет, бир эле тема лирикада ар түрлүү чечилет. Алыкулдун «Көлдүн кечки көрүнүшү» деген ырын алалы:

Көлдө жүрдүм, көлдүн боюн бойлодум,
Токсон ирет көргөнүмө тойбодум,

Кызгылт көйнөк кийгендиги эсимде
Уурдап алып күндүн батаар боёгун.

Билбейм неге... Эң жароокер ысыгым,
Кайрат, кубат, оюн, күлкү, кызыгым.
Кыз баладай уялганы эсимде
Уурдап алып күндүн батаар кызылын.

Көргүм келет, көргүм келет миң ирет.
Айткым келет сүйөм көлүм, сүйөм деп.
Элесинде көл жатпаса шарпылдап,
Ырларымда анда кайсы касиет!

Ал көл жөнүндө өтө көп жазган. Бирок, улам жазган сайын улам бир боёк, улам бир жаңы поэтикалык табылгаларды таап отурган. Ирети келгенде айта кетелик, кайсы бир акындар 1954-жылы «Ленинчил жаш» газетасынын жай айларындагы поэзия тууралуу жазган макалаларда Алы-кулдун көл темасы жөнүндөгү ырларына байланыштуу ушул эле ойду айтып келип, ал ырлар бири-бирине окшобойт деп жазгандыгы жадымда турат. Чынында алар бир гана акындын каламынан чыккан. Чыкканда да Алыкулдан чыккан. Бир караганга окшобой турганы менен анда алыкулдук почерк жатат. Андан көрү акын бир эле теманы ар кандай поэтикалык ыкма, чеберчилик менен ачкан десек, чындыкка жакындашабыз. Улам ыр жазган сайын өзүнө-өзү окшобой калган акын – начар акын. Ар бир чоң акындын: Темиркулдун да, Насирдиндин да, Алыкулдун да өз стили, темасы өзүнчө чечүү ыкмалары бар. Бул стиль, алардын бардык чыгармаларына тамга болуп урулган. Эмне жөнүндө жазбасын, бул стиль аларда аттын кашкасындай таанылуу.

Чыныгы таланттарды окуганда ушул теманы ушундай гана чечүү керек деген ойдо каласың. Алыкулдун көл темасы да биринен бири сулуу, бирине бири айкалышып турат. Алардын ар бирөөн окуганда «Бали!» дебеске чара жок. Лев Толстой: «Пушкинде уйкаш менен өлчөм бар экендигине карабастан, ырды сезүүгө болбойт, аны окуганда андан башкача жазууга мүмкүн эмес деген сезимге жеңдирип гана отурасың»¹, – деп жазыптыр. Бул ой Алыкулдун поэзиясына туура келет. Деги, Алыкул гана эмес, нагыз таланттуу акындарды окуганда ушул ой туткундап алат.

¹ Лев Толстой в воспоминаниях современников, т. 2 М., 1955 Стр. 246.

Нукура лириканы окуганда биз эч бир поэтикалык тоскоолдуктарга мүдүрүлбөйбүз. Ал өзүнөн өзү төгүлүп тургандай сезилет. Акын кыйналып кысталбай эле поэтикалык сөз берметтерин төгүп жиберген өңдөнөт. Ырлардын синтаксисттик жагынан түзүлүшү кадимки кара сөздөй. Ээ, баяндооч, айкындооч деген нерселер да кадимки кара сөздөгүдөй өз жайында. Талантсыз болсо да, кара күчкө салып, тердеп-тепчип кыйналып жазган акын гана сөздөрдү батек оодаргандай оодара берет. Бир окуп чыкканда анын эмне айтып отургандыгын кармай албай кыйналасың. Баары бир андан жакшы ыр чыкпайт.

Өлөң – сөз падышасы, сөз сарасы,
Кыйындан кыйыштырар эр данасы.
Тилге жеңил, жүрөккө жылуу тийип,
Теп-тегиз жумуру келсин айланасы,
Бөтөн сөзгө булганса сөз арасы,
Ал акындын, билимсиз бечарасы! –

деп айткан улуу Абайдын улукмандай сөзүн бардыгыбыз билебиз. Абайдын поэзиясы өзү айткандай болгондуктан гана, көп акындардын поэзиясынын ичинен алтын казык жылдыздай жаркырап турбайбы! Эмесе, ардактуу акындарыбыз ошол алтын казык жылдыздын алтындай барактарын ачып жүрүшсө, адашышпас эле!

Ар бир чоң акындын лирикасы ашык-кеми жок оңой жерден чыга калган эмес. Ушуну айтып отурган Абайдын өзү болсун, деги кайсы классик болбосун, биз таңданып отурган чыгармаларын «он толгонуп, омурткасы сыздап» отуруп жазышкан. «Генийдин бир аты гений болсо, экинчи аты эмгек» экендигинде талаш жок. Ал эми талант болбогондо эмгектенип отуруп эмгектеп калса да, эч нерсе чыкпайт. Жакшы чыгарманы окуганда акындын аны жазууда кандай эмгек жумшагандыгы билинбейт, ыр жымылдап турат. Мисалга, Аалы Токомбаевдин «Лениндин идеясы менен» деген ырынын башкы бир строфасын алып көрөлү:

Эпитет көп, эпикалык алп да көп,
Салыштырыш мүмкүн эмес, теңи жок,
Эверестей бийик десек болобу? –
Аалам үчүн ал бир кыпын, эби жок.
Океандан терең десек болобу? –
Анын дагы өлчөнбөгөн жери жок,
Лениндин идеясы өлчөмсүз,
Аба, суудай ал түбөлүк, чеги жок!

Бул да нагыз толкун учкунунан, акындын жүрөгүнөн жулкунуп чыккан лирика экендиги көрүнүп турат.

Аалы Ленин жөнүндө көп жазган. Бул тема бардык советтик жана бүткүл дүйнөдөгү прогрессивдүү адамзаттын акындары үчүн түгөнгүс тема. Улуу Ленинге алар сөз атасын арнашат. Акын бул ырында улуу образды берүүдө чындап кыйналгандыгын, чыгармачылык иштин түйшүгүн айтып келип гана, акыркы саптагы татынакай салыштыруу менен оюн жыйынтыктайт.

Ошентип, лириканын мейли тематикасы, же көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрү жагынан белгилүү бир рамкасы жок. Нукура лирик акын үчүн бардык нерсе поэзиянын «предмети» болуп бере алат. Улуу сынчы Белинский Пушкин жөнүндө минтип жазыптыр: «Поэзиясы турмуштун кадыресе жактарына кайрылганда калтырап, асыл нерселерге гана шыктанган художник али художник эмес. Нукура художникке турмуш бар жерде поэзия да бар». Канчалык сонун ой жатат! Мындан ашыра айтууга мүмкүн эмес!

Мисал үчүн Алыкулдун айлына көчөлү. Мына Алыкулдун темалары: «Кызылча казган келинчек», «Кой төлдөтүү», «Жүзүм алуу», «Мураттын ыры», «Чөп үймөк», «Коон үзмөй», «Колхоз бакчасы», «Кой», «Бээ самай», «Ай, сугатчы, сугатчы!», «Буудай сапыруу», «Чөп чабык», «Плотник», «Помидор» жана башка, жана дагы башка!.. Кыскасы, буга окшогон ондогон темадагы ырлары бар. Бул сыяктуу лирикасы менен ал эмгекти эстетикалык даражага көтөргөнүн көрүү кыйын эмес. Бир карап, ырлардын аттарын окуганда ушулардан кандайча поэзия чыксын дээрлик. Бирок, буларды окуп көрсөнүз, акын жүрөгү лапылдап согуп тургандыгын байкайбыз. Турмуштун ушу өңдөнгөн жөнөкөй, кадыресе (прозалык) көрүнүшүн Алыкул нагыз поэзиянын кылы менен чертип берип отурат. Алардын бардыгында терең пикир менен назик сезим бирге кайнап жатат. Натийжада акын эмгектин добулбасын согот. Эмгек – жыргал, эмгек – бакыт, эмгектенгиле деп үгүттөп коюп, отуруп албайт. Калем саптын ордуна түз эле кетмен кармата койгондой болот. Окуучуну колдон жетелеп алып, эмгектин кызуу базарына алып келет.

Жогоруда биз алыкулдук поэзиянын бир тармагын гана кыскача эскерте кеттик. Ал эми андагы лириканын буга окшогон тармактары бир канча. Альжулда гана эмес булар кыргыздын бардык лирикалык акындарына мүнөздүү. Биз аларды сүйүп окуйбуз. Эми ошол лирикалык чыгармалардын күчү эмнеде?

Чыныгы көркөм лирикалык чыгармалардын күчү акын айтып отурган ой менен сезимдин баарыга тиешелүү экендигинде анын типтүүлүгүндө, ортоктуулугунда. Ошол ой менен сезимдер акындын жеке керт башына тиешелүү болуу менен бирге, ал сиздин да энчиңиз, сиздин да ой-сезимиңиз. Бирок акын аны керемет көркөмдүк менен берип отурат. Акындын да акындыгы ушуну менен көрүнөт. Мидиндин төмөнкү ырын окуп көрүңүз:

Кереметтүү сен атасың, энесиң,
Салыштырып сага ким жер теңесин!
Көңүл толкуйт көркөмүңдү көргөндө,
Кандайдыр бир жүрөккө дем бересиң.
Ырым менин сенин демиң эмеспи,
Шыктанамын минип кыял кемесин,
Караныңдан кагылайын Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш эмесиң?
Качан жүрөк кагышынан танганда,
Бир тартылып өтүп кетер элесин,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң.

Өс Ала-Тоо! Өзүм өскөн турагым,
Уяң болбо, улуу жолуң улагын.
Жымың-жымың жылдыз болуп жылжыган
Канга дары, каштай тунук булагың.
Көкөлөгүң, асманга тий, турбагың!
Ээрчий берсең бир сонунга жетесиң
Улуу орустун Волга менен Уралын,
Улуу орустун Волга менен Уралын!..

Мына, Мидикендин кашык менен жыйган дүйнөсү! Бул дүйнө чүпүрөк эмес, ыр дүнүйөсү. Бул ырдын ар бир сөзү сары алтындай салмактуу эмес бекен! Курч десең курч, таасирдүү десең таасирдүү, көркөм десең көркөм, терең десең терең эмеспи! Ала-Тоону ким жазбаган? Бардыгы жазган. Бирок ошолордун ичинен Мидикендин бул ыры койчуман жылдыздай бөлүнүп турган жокпу?

Ирети келгенде айта кетелик, ушу Мидикен ар бир ырын жатка айтчу эле. Нагыз лирик акындардын табиятындагы бул өзүнчө бир касиет. Пушкин, Лермонтов, Есениндер ырларын жатка айтышчу экен. Албетте, ырларын жатка айтуу акындар үчүн милдет эмес, ага карата талант чегин ажыратууга болбойт. Бирок, ар бир талант ээси деген акын өз ырын аздыр-көптүр оозеки айтаарлыгы бышык.

Халтурщиктер болсо, бүгүн жазганын эртең унутат. Эмнени жазды элем деп оозун ачат.

Айтмакчы, өгүнү бир жолдошко өзүбүздүн бир акыныбыздын ырын окуп жатсам, аңгыча автордун өзү келип калбаспы. Мен окуй бердим. Бүткөндөн кийин кандай экен десем, баягы акын, ыр өзүнүкү экенин билбей калыптыр:- «Ыр эмей эле, котур эчкинин арткы шыйрагы экен» – деди. Ыр сиздики экен дегенде кызарып-татарган да жок. «Элдин баары Пушкин эмес!» – деп, эшикти шарт жапты да чыгып кете берди. Ошондон кийин саламдан калды. Ыр жазбай эле ышкырат деген ушул.

Мидиндин жогорку ыры ар кимдин оюнан, сезиминен чыккан ыр. Бул ырды окугандан кийин, кайран Мидин деп, каламды жерге коюп, кайра окуп чыккың келет. Мидин ар бир жазган сөзүнө кароол коюп жазчу эле... Ушу сөз кандай жатты деп, канатынан кармап туруп анан гана учурчу. Ошон үчүн ал элге желдей бат тарабадыбы. Жазган ырларын сынамакка айтып да берчү эле.

Белгилүү бир чоң жазуучунун чыгармачылыгын үйрөнүп чыгуу, анын жазгандарынын бардыгын окуп, чыгармачылык лабораториясына кирип, аларга анализ берүү, дурус жана буруш жактарына саякат жасоо абдан кызык. Бирок, ушуну менен чектелбей, башка жазуучулардын да ички дүйнөсүнө кирүү, аларды бири-бири менен салыштырып анализ жасоо андан да кызык. Мындай болгондо утуш ири болмокчу.

Жазуучудан үйрөнүү деген анын чыгармачылык табылгалары менен чектелип калбастан, аны өздөштүрүү, өзүнчө новатор акын болуу деген сөз. Бирөөнүн изинен чыга албаган саякатчы да саякатчыбы? Эл жүргөн жерде жүрбөгөндүгү үчүн саякатчы дейбиз го? Колдон келсе, бирөөнүн эски көйнөгүн кийүүдөн качуу керек. Ар кимдин өзүнчө «түтүн булаткысы» келет. Ата мурасын өз билишинче байытканы дурус.

Биз буларды бекер айтып отурган жокпуз. Кийинки жылдардагы кыргыз поэзиясында кандайдыр бир тенденцияга айланып бара жаткан көрүнүшкө байланыштуу айтып отурабыз. Ал Алыкулдун атына байланыштуу.

Алыкулдун чоң талант экендигинде талаш жок. Алыкул өзүнүн чыгармачылыгы менен кыргыз поэзиясына жаңылык киргизди. Анын чыгармачылыгы – кыргыз поэзиясынын жаңы белгиси. Себеби: ал поэтикалык техникасы жагынан, образ системасы жагынан кыргыз поэзиясында мурда учурабаган жаңылыктарды алып келди. Нагыз новатор акын деп Алыкулду айтсак болот. Ал жасаган новатордук

туурасында өз эмгегибизде айтканбыз. Алыкул – образ системасынын бүтүндөй бир жаңы түрүн берип кеткен дедик. Алыкулдун поэзиясынын образдык жактан жасалгаланышы, синтаксистик конструкциясынын бир башкача жаралышы, лирикасындагы сюжеттик тамга, композициялык жактан түзүлүшү, музыкалык ыргак, драматизм элементтери, психологиялык ситуациялар аны кыргыз поэзиясындагы жаңы баскычка көтөрөт. Андан биз мурда укпаган жаңы көркөм тизмектерин, салыштырууларды, метафора, метонимияларды, риторикалык суроо-жоопторду, кыскасы, толуп жаткан поэтикалык фигураларды кездештирип жүрүп отурабыз. Уйкаш, муун, ыр түрмөктөрү да анда ар кандай. Өз сөздүгү бар.

Жылуу кийин, жолуң кыйын, үшүүрсүң,
Кыш да катуу... бороон улуп, кар учуп...
Суугунду өз мойнума алайын,
Жол карайын, токтой турчу, Ата-Журт!..

Түндөр жаман... кырсык салып кетпесин,
Наалат келип, ат тизгинин шарт буруп...
Азабынды өз мойнума алайын,
Из карайын, токтой турчу, Ата-Журт!..

Жазда башка... Жел тийбесин абайла,
Көпкө турбас, мобул турган сур булут.
Бүт дартынды өз мойнума алайын,
Сен ооруба, мен ооруюн Ата-Журт!..

(«Ата-Журт», 1958-ж. 110-бет.)

Катуу сүйүүдөн, күчтүү сезимден гана барып ушундай поэзия туулат. Баарыдан мурда, мындагы ой кандай асыл! Акын терең ойду, жаркыраган идеяны илеби асманга чапчыган ысык сезимге бөлөп отурбайбы!.. Алыкул чынында эле бүткүл өмүрүн – чыгармачылык өмүрүн Ата-Журтуна арнады. Ата-Журт – ал эмне жөнүндө гана жазбасын, Алтын казык жылдыздай анын көз алдында жаркырап турду. Ошон үчүн акындын чыгармачылык илеби эч качан сууган жок. Барган сайын жалындап, жана берди.

Бул сыяктуу ыр жазыш үчүн асыл идея жана чытыраган ысык сезим аздык кылат. Ал үчүн Алыкулдай акын болуш керек. Чеберчилик керек. Бул ыр идея жагынан гана эмес, көркөмдүк жагынан да камчы салдырбайт. Идея көркөмдүк жол менен ишке ашкандыктан гана ал көркөм чыгарма болуп отурат.

Айрым жолдоштор жымылдаган жакшы уйкаштар болбосо ыр жаралбайт, уйкаш – ырдын негизги касиети деп жазып жүрүшөт. Кээ бир чоң таланттуу акындар да ушуну айтышат. Чынында уйкаш ырдын ички динамикасын кыймылдаткыч күчтөрдүн бири гана. Кыргыз ырынын табияты уйкашсыз ырды анча көтөрө бербейт. Өзгөчө, элдик оозеки поэзияда жакшы уйкашсыз ыр жок. Бирок, ыр жалаң гана уйкаштан жаралат деш натура. Ар бир нерсени жакшынакай уйкаштар менен жамактоого болот. Мына, мен акын эмесмин. Антсе да, эмнени болбосун, уйкаш менен жамактатып берүүгө жараймын. Бул адабиятка аралашкан ар бир жолдоштун колунан келе турган нерсе. Бирок, ушулар ыр болдубу? Ырдын өз табияты бар.

Колго тийген китепти ачып, окуп көрөлү. Шабданбай Абдырамановдун 1959-жылы чыккан «Каркыра» деген ырлар жана поэмалар жыйнагы экен. Шабданбайдын мындан мурда да эки-үч китеби чыккан. Үч китептин автору болгон жазуучуну жаш жазуучу деш туура эмес. Жаш эле керек болсо, Шабданбай отуздан ашкан. «Ороздунун баласы отузунда жаш болот» болуп, Шакең акындык жагынан чынында эле көк канат экен. Мына Аптап деген бир кызга жазган жүрөк сыры:

Жалжалым, жаныма келчи,
Жар сүйүү жүрөктүн эрки.
Таалайым түбөлүк бирге
Тынарым өзүңсүн, селки.
Селки,
Селки,
Күттүрбөй колунду берчи.
(59-бет).

Ушу да ырбы? «келчи, эрки, селки, берчи» десе эле ыр боло бербейт. Кайсы кыз ушундай ырга жүрөгү эрип берилсин. Поэзияда өзгөчө буйрук этиш кулакка өөн учурайт.

Келчи, жаным.
Мына... кучагым,
Кел кабылчы, көп саргардым, кусамын.

Кусадарсыңбы, же кусуп ийгиң келип турабы? Поэзиянын тили өзгөчө так жана таамай болуу керек. Прозаиктин бир сүйлөмүн акын киши бир сөз менен, же бир сап менен берет. Тигилерде уйкаш бар дейлик. Ал мына бул ырга жол болсун:

Арыз бердим, алгылачы мени да,
Алешага шакирт кыла салгыла,

Артта калбай,
Үйрөнөйүн жумушчунун өнөрүн,
Аралашып айылга
Кирип келди техника!
(7-бет).

Кош, муну кандай дейбиз? Баланын тили менен балдырай берүү дейбиз. Кой, муну ушуну менен токтотолу.

Китептери да, аттары да чыгып жүргөн дагы бир катар «Ороздунун балдары» бар. Булардын да китептерин ачып көрө турган экен...

(...Талант жаш кезде эле жарк этет окшобойбу. Сакалы жерге жеткенде талант бешигин терметип, Пегастын жибек жалын кармаган акынды көргөн да, уккан да эмеспиз. Адамдын чыгармачылык илеби бөтөнчө жаш кезекте курч болоору бышык. Муну биз эмес, адабият практикасынын өзү айтып отурат. Бирок, жалаң талантка таянганда да поэзия куштай колго конуп бере койбойт. Ар жакта «даарыган» бирдемеси болуп, көп окуп, көп үйрөнгөндө, көп эмгектенгенде гана жакшы ырлар чыкмакчы. Акын боло тура, Пушкиндин бир сабак ырын жатка айталбаган акындарды көрүп жүрөбүз.

Начар, көркөмсүз чыгарма биринчи кезекте акынга эмес, элге зыян. Элдин эстетикалык мүдөөсүн бузат. Супсак китепти окуган жолдош акынга деген да, адабиятка деген да ишенимин жогото баштайт. Адабияттын базары – кымбат базар. Минтип өзүн-өзү алдагандан көрө башка жакты ойлоп, колдон келе турган ишке бой салуу керек).

Демек, жалаң уйкаш ыр түзүүгө максаттануу али жарамсыз. Ыр болуш үчүн уйкаштан башка да, көркөмдүк каражаттар керек. Ырдын бүткүл ички түзүлүшү көркөм чыкканда жакшы ыр жаралат. Нагыз акын образ менен ойлойт. Образ жалаң уйкаштан түзүлбөйт. Ырдагы негизги нерсе – образ менен ойлоо, музыкалык ыргак. Уйкаш болсо, буларды жөнгө салат.

Алыкулдун жогорку ыры ушундай. Мында акындын ою баштан аяк образ менен берилген, ошол үчүн ал кызык, уккулуктуу, таасирлүү чыгып отурат. Акын Ата-Журтту «жандандырып» жатат. Ата-Журтту алдейлеп, ага адамдарча камкордук көрүп жатат: «кыш», «бороон», «кар», «түн», «сур булут» ушулардын бардыгы кырсык, наалат катарында коюлган. Акын ушулардын жолун тозгусу келет. Өзүнүн оюн күчөтүү үчүн, аны бир айтуу менен чектелбестен, бир нече жолу кайталайт да, ошону менен оюн бекемдеп кетет. «Суугунду өз мойнума алайын», «азабыңды өз мойнума алайын», «жол

карайын, из карайын, токтой турчу, токтой турчу» деген өңдүү риторикалык кайрылуулар менен келет да, акын ырдын аягын «Сен ооруба, мен ооруюн, Ата-Журт!» деген күчтүү сезим менен барып аяктайт. Ушулардын бардыгы ырды күүгө келтирип жатат. Натыйжада ыр китептен сыртка булкунуп чыгып жаткандай сезилет. Ата-Журт дегенде сүйүүсү ашып-ташыган акын ага көптүн бирөө катарында жалбарып жатат.

Ырда Ата-Журттун алп образы гана эмес, акындын да образы берилген.

Өзүнүн интимдүү деген лирикасында да акын жеке керт баштын түйшүктөрүн коомдун кызыкчылыктары менен бирдей карайт. Ошондуктан субъективдүү деп аталган лирика анда көп орунду ээлейт. Акын ар дайым коом менен тыгыз байланышта. Коомго кызмат кылат.

Билбейм кандай,
Эмне ойдо экен катарым,
Мен өзүмдүн тагдырыма капамын.
Заманымдын керегине жарабай
Эрте кургап, муздап бара жатамын.

Билбейм кандай,
Кайсы ойдо экен катарым,
Мен өзүмдүн жазмышыма капамын.
Кыйын күндүн пайдасына жарабай
Кыйган талдай сынып бара жатамын.

Акын коом менен биротоло сиңишип кеткен. Ошону менен бирге, акындын өзүнүн личносту да күчтүү экендигин көрөбүз. «Колхоз бакчасы» деген эң сонун ыры бар. Ал ырында акындын эки өмүр, эки жазы бар: бирин өзүм жашайм дейт, бирин ырым жашайт» деген зор философиялык ойду көркөмдөй берет. Чынында эле ошондой. Поэзия жана аны жараткан акын эч качан картабайт. Поэзия – өлүмдү жеңе турган искусство. Ал муундан-муунга өтүп, түбөлүк жапжаш бойдон кала берет.

Алыкулдун бул ырлары анын поэзиясындагы кокустук эмес, типтүү көрүнүш. Ар бир чоң акын коомдун муктаждыгы үчүн кызмат сиңиргендиктен гана, чоң акын болуп келген. Коомсуз акын жок. Акындын таланты коомдун мүдөөсүнө сиңирген эмгеги менен, коомдун таразасы менен өлчөнөт. Алыкулдун чыгармачылыгы биздин кыргыз поэзиясындагы коомго кызмат кылуунун алгылыктуу үлгүлөрүнүн бири.

Жогорку ыр лирикалык түйшүктүн бир көрүнүшүнөн келип чыккан. Булар акындын ондогон лирикалык толгоолорунун бири гана, анын бир гана беренеси. Бул беренени басуудан акын чарчаган эмес. Айтылган ырлар анын бүткүл чыгармачылыгынын увертюрасы өңдөнүп турат. Негизги нотаны таап алгандан кийин акын аны нечен вариацияга салган. Чайковскийдин «Моцартиана» деген чыгармасын уктуңуздар бекен? Улуу композитор дагы бир улуу композитор жөнүндө жазып отурат. Бир-экин гана музыкалык форманы бир нече жолу вариациялоо менен классикалык образ түзгөн. Музыка жөнүндө, музыканын ээси жөнүндө музыка жазган. Мында эпика да, лирика да, драма да бар. Нагыз поэзиянын кирсиз каймагы ушул жерде! Моцарт тууралуу далай акылмандар жазышыптыр. Бирок, анын өмүрү, чыгармачылыгы мынчалык күчтө, ушунчалык тереңдик жана кыскалык менен эч жерде берилбесе керек. Аны укканда өзүңдү унутасың, башка бир дүнүйөгө кирип барасың. Лирикалык элегиянын таасири ушундай. Бирок, акырында жаркыраган оптимизмдин нуруна чулганасың. Анын кооздугу айтып бере алгыс; өкүмү – табияттын өкүмүндөй күчтүү... Муну укканда Токтогулдун «Тогуз кайрыгы» да көз алдыбыздан жаңырып өтөт.

Деги, чыныгы лирик акындардын бардыгы музыка жандуу болушкан. Музыканы сүйүп, түшүнүү үчүн инструменттерде ойнобосо да, аны көбүрөөк угуп, кулакты каныктырып, жатыктырууга болот. Мындагы негизги нерсе – ички угумда, табигый угумда болсо керек. Пушкин, Есенин, Маяковскийлер ырдай билишчү эмес экен. Горький «а» дегенден уялчу экен. Ага карабастан, алардын чыгармаларында музыкалык форманын канчалык казынасы кайнап жатат. Алардын лирикасы өзүнөн өзү эле музыка тилеп турат. Жакшы ырлардын музыкага айлангандыгы бекеринен эмес. Чоң акындар ыр жазганда өз обону менен, белгилүү бир ыргак таап алып жазышат деп айтышат.. Аны окуган окуучу да өз ичинен болсо да «кыңылдап» окуйт, Ырдын күчтүүлүгү кээде ошондон да билинет.

Мына булар Алыкулга туура келет. Алыкулдун интонациясы – абдан бай интонация. Интонацияга жарды акын – чабал акын. Лирикалык настроение ошол интонациядан келип туулат. Мына, мен Алыкулду көрбөй калдым. Көрбөсөм да, анын музыка жандуу адам экендигин чыгармаларынан көрүп турамын. Алыкул – өзүнчө эле жаткан музыкалык дүнүйө, симфония. Симфония болсо бардык музыкалык формалардын ичиндеги эң эле лирикалуу жанр экендиги белгилүү.

Жаш акындарыбыз Алыкулдун ушу жагын да үйрөнүшсө жаман болбос эле. Тиш каккан, эски жана кески акындарыбызга бул кеч болуп калды...

Нагыз талант адамдын оюн айттырбай табат. Сырдана болот. Акындын бардыгы эле акын боло бербестиги белгилүү. Чыныгы акын адамдын ички сезиминдеги кайдагы бир түпкүрдө жаткан назик кылды табышат. Ошондуктан гана алардын поэзиясы акындан окуучуга өтөт. Сезимди козгобой, ага жеңил тийип өткөн акындар көбүрөөк жолугат. Сезимди козгоп, ойду бийлеген акындардын категориясы азыраак.

Таланттуу акын Байдылда Сарногоевдин поэзиясы да – мына ушундай категорияга жатуучу поэзия.

Байдылда – жашынан жазган акын. Мектепте окуп жүргөндө эле ырлары басма сөзгө жарыялана баштаган. Ошондон бери төрт-беш китеби чыкты. Он чакты китеби чыккан кээ бир акындарды эл билишпейт. Кээ бирөөлөр көлөкөдө жүрүп эле китептерин чыгарып жатышат. Бирок аларды эч ким акын деп айтыша элек. Анткени, ар жактагы «кудуретин» көрүп турушат. Китептеринин ичи толтура топон экендигин жакшы билишет.

Ал эми Байдылда акындык жагынан эч кимден калышпаса да, чыгармачылык ишке өтө жоопкерчилик менен карайт.

Мен киммин, мен бир акын жаман сары,
Колунда койкондогон калемсабы,
Энекем эптеп төрөп койсо керек,
Кыргызда көбөйсүн деп адам саны.

Китепте ырларымдын начары көп,
Күйпөктөйм элге жетпей жатабы деп.
Кез-кезде көк базарга бара калам,
Соодагер насбай ороп сатабы деп.

Чынында чыгарманын чатагы көп,
Жакшысын жаратуунун азабы көп,
Кез-кезде айылга да бара калам,
Кээ бирөө кесип-айрып жатабы деп.

Мен киммин, мен бир акын жаман сары,
Колунда койкондогон калемсабы.

Кылган иш ырым менен кубантсам дейм,
Кыргызды, кыргыз сүйгөн замананы.

Чыгармачылык ийи жеткен лирика ушундай болот. Дагы бир «Аялыма» деген ырында:

Мен акынмын, кээде кедей, кээде бай,
Ичкен ашым кээде кесме, кээде чай.
Кай бир күнү конок толуп үйүмө,
Казанымда кайнап турат жалаң май.
Кай бир күнү капа кылам өзүмдү,
Жаш балама сүттүк акча таба албай.
Көп-көп жаз деп айтчу болдуң сен эми,
Көбү жакшы, бирок болот ченеми.
Эң уятко эки бетти тултуйтса,
Эртеңки күн элдин калыс элеги.
Аман болсок жетишербиз баарына
Азырынча чабал жашап көнөлү.

Акындын калемсабы оруп жибере турган орок, кыйрата чаап жибере турган чалгы, же кетмен-күрөк эмес. Чыгармачылыктын майын чыгара жазуу өтө кыйын. Жогорку ырда ой да, образ да, чындык да бар.

Байдылданын ырлары чынчылдыгы менен катар, көркөмдүгү, бүткүл образ системасы, жымылдаган уйкаштары менен да айырмаланат. Канаттуу уйкаштар бири-бири менен жуурулушуп, акындын айтайын деген негизги оюн биринен бирине жөнөтүп жатпайбы. Эмесе, Пушкиндин мына бул ырын окуп көрөлүчү:

О чем, прозаик, ты хлопчешь?
Давай мне мысль, какую хочешь:
Ее с конца я завостряю,
Летучей рифмой оперю,
Взложу на тетиву тугую,
Послушный лук согну в дугу,
А там пошлю на удалую,
И горе, нашему врагу!

Мына, бул не деген керемет сөз! Акынга айла жок го! Кандай сонун картина жатат. Ал эми, уйкаштары болсо, өзүнөн өзү эле тоголонуп отуруп, илеп белгисине токтолуп калбадыбы!

Кадыресе турмуштук көрүнүштөрдү поэзияга айландыруу Байдылданын чыгармачылыгындагы эң сонун көрүнүштөрдөн. Анын үстүнө ал абдан чынчыл акын. Чынчылдык чыгармадагы жакшы касиеттерден. Өз жүрөгүндөн чыкпаган нерсе башка бирөөнүн жүрөгүн

кайдан жылытсын. Сандаган салыштырууларды таап, поэтиканын техникасын укуруктап, не бир көркөм сөздөрдү көгөндөп койсо да, сезимди жарып чыкпаган нерсе селейген бойдон кала берет.

Байдылданын «Ак калпагына» ушулар мүнөздүү. Ал такшалган акындын калеминен чыккан жыйнак. Кийинки жылдардагы кыргыз поэзиясынын эң жакшы көрүнүштөрүнүн бири. Мындай көркөм жыйнакты көптөн бери окуй элек болчубуз. Бул жерде анын бардыгын талдап көрсөтүүгө мүмкүн эмес, талдап көрсөтүүгө аракеттенсек да, ырларын баштан-аяк көчүрүп чыккан болоор элек. Андан көрө китептин өзүн окуп чыккан дурус. Ошондо анын чоң акын экендигин ар ким көрө алат. Талант даарыган акын Байдылданын чыгармалары чубура берсин!

Кийинки жаш акындардын ичинен озуп чыгып келе жаткан акындарыбыздын бири – Совет Урманбетов. Мурда анын «Желкеме» деген ырлар жыйнагы чыккан. Жакында анын дагы бир «Көл таңы» деген жыйнагы чыкты. Бул жыйнактагы ырлар лирик акындын колунан жаралган. Жазуу маданиятын өздөштүрө баштаган, поэзияга түшүнүп, ага берилген жана аны жарата баштаган акындын жыйнагына токтолууга макаланын көлөмү жол бербеди.

Лирика жөнүндөгү кээ бир ойлорубузду ушуну менен аяктайлы. Айта берсек, сөз көп боло турган.

Илгери Джордано Бруно бир замандашы менен: «Эгер аалам чексиз, жылдыз сансыз болсо, ар бир жер анын точкасы боло алат» деп тамашалашкан экен. Анын сыңарындай, лирика жолундагы сөз узакка созула турган болсо, ушу жерден чекит коёлу.

Абдыкадыр Садыков

ГРАЖДАНДЫК МАЗМУНДУУ ПОЭЗИЯ ҮЧҮН¹

Кыргыз ССРинин Эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин ысмы жалпы журтчулукка маалим. Анын көп чыгармалары орус жана чет тилдерине которулган. Кийинки 20 жылдын ичинде анын поэзиясы тууралу республикалык жана союздук басма сөз беттеринде такай сөз болуп келе жатат. Бул аралыкта ал тирмейип изденүү, түйшүктөнүүнү баштан кечирди, ошого жараша окуучуларынан жылуу сөз укту, бүткүл дүйнөгө таралган 6 томдуу «Көп улуттуу совет адабиятынын

¹ Китептен: Садыков А. Жетилүү сапарында. – Ф., 1980. – 87-122-бб.

тарыхынын» 5-томунда С. Эралиевдин ыр-поэмаларына жогору баа берилди.

Оозго алынып, даражасы көтөрүлүп жаткан акындын коом алдындагы жооптуулугу да жогорулайт, анын, Ч. Айтматов айткандай «элге чыгуусу» мурдагыдан кыйындай баштайт, б.а. жеңип алган эстафетаны колдон чыгарбай андан ары алып кетүү зарылдыгы туулат. Мына ушундай талаптын бийиктигинен туруп С. Эралиевдин «Кыргыз жаны», «Айыл ырлары» аттуу кийинки эки жыйнагын барактап көрсөк, «Жаңыл Мырзанын керээзи» жана бирин-экин ырларын эске албаганда чыңала толгонуп, күүгө келип турган кылынын бирөө бошой түшкөндөй элес берет. Терең мазмун, конкреттүү образ жок жөн эле желдирме ырлар аталган эки китепти тең аралап кеткен. Өңгө өңгө, ал эми акындын «Фронттук дептерден» циклиндеги ырлар өзгөчө ыйык, эмоцияга таасир этип, жүрөктө сактала турган болууга тийиш эле, анткени ал кан майданды өз башынан кечирбеди беле. Мисал үчүн, ошол циклиди ачкан «Солдаттын кол күрөгү» деген ырда жоокердин жанын сактап калган кол күрөк деген ой берилет, бирок ал сезимге от жагып, таасир калтырбайт, жөн эле кадыр эсе кургак баян. Калган ырлар деле ошол агым менен кеткен. Улам-улам кайталап окуп, атайын ынтаа менен издеп жатып да көңүлгө уюп кала турган көркөм табылгаларды сейрек кездештирдик. Чоң акын үчүн бул алгылыктуу көрүнүш эмес. Кийинки жыйнагындагы «Ат менен» деген ырын окуп көрөлү. Анда күлүк ат минип чаап бара жаткандагы элес берилет. Алгачкы төрт куплетиндеги ой так, түшүнүктүү келатып, жыйынтыгында кандайдыр бир абстракция пайда болот.

Алдым ээн агылга,
Өзөн бүтсө адырга.
Адыр бүтсө тегизге
Кеттим окшоп ак ырга.
(«Айыл ырлары», 17-бет)

«Ак ырга окшоп кеткенин» окуучу кандайча элестетет? Бул жерде конкреттүү предметти кармап албай калдык. Ал «ак ыр» деген сөздү орунсуз колдонгондуктан келип чыкты. Айрым адабиятчылар «ак ыр» менен «эркин ырды» айырмалай албай С. Эралиевдин эркин ырларын «ак ыр» деп жазып жүрүшүп, акынды «таза» көндүрүп алышыптыр. Силлабикалык ыр түзүү системасына «ак ыр» мүнөздүү эмес, ал силлаботоникалык (басымдуу, басымсыз муундардын алмашылып бир түрдүү кайталанышы) системага таандык. «Жаңыл Мырзанын керээзи» поэмасынын кириш бөлүмүндө акын мындай деп жазат:

Көп айтышат: «Жадабадың ак ырдан...»
Аны укканда сыздап чыгат кабыргам.
А чынында ак ыр менин ар дайым
Калам оозун кое берчү агылгам.

Акын «ак ырды» («эркин ырды») да, классикалык форманы да колдоно бере тургандыгын айтыптыр. Чынында бул маселе азыр эч кандай талаш чыгарбайт. Жазуучу мазмундун талабына жараша каалаган системаны тандап алууга акылуу. Биздин айталы дегенибиз, С. Эралиев өзү практикалап жүргөн «эркин ырды» «ак ыр» деп түшүнүп, анысы аз келгенсип аны көркөм каражат катары да колдонуп, чыгармасынын мазмунун тумандатып жибергендиги. Көп эле нерсеге баамы жеткен К. Ботояров да өз макаласында «кыргыз поэзиясында ак ыр туруктуу прописка алды» деп жазганы кызык. Бул чуулгандуу форма XIX кылымдагы орус классикалык поэзиясында бир аз колдонулуп (Пушкин, Кольцовдор тарабынан), азыр өтө сейрек көрүнүшкө айланган экен. Анын эмнесин эле туу көтөрүп жаткандыгыбыз түшүнүксүз.

Акын С. Эралиевди «кийинки жыйнактарыңызда чеке тердетип изденбепсиз» деп айталы десек, ал:

Ар бир эле адамда
Боло бербейт өйдөлөө
Баскан эле кадамда – деп,
(«Кыргыз жаны», 69-бет).

өзүнө өзү жеңилдик берген сыягы бар. Албетте, ыр жазуу көрүнгөн адамдын эрмеги эмес, ал татаал иш. Ага табиятында нукура таланты барлар гана бел байлап киришет. Поэзияны жаратуунун кыйынчылыгын акын оңой менен ноктолото койбогон азоо атка теңештирүү менен түшүндүрөт. Акындын акындык улуу миссиясы сөз берметтерин терип, жөнөкөй адамдардын тилинин учунда, бирок айта албай турган нерсесин «жепжеңил» гана жеткирип, окуучунун сезимине «бүлүк түшүргөндүгүндө» эмеспи. С. Эралиев ошондой сыйкырдуу талантка ээ болгондордун бири эле, бирок бул жолу эмнегедир ал «ыр үйүрүн» жакшы айдай албай бушайманга түшкөн сыягы бар.

Кыргыз акындары жапырт киришип, кызуу иштеп жаткан тоо темасына С. Эралиев да кайрылат. Ырас, бул маселе тууралуу көп эле сөз болду, сындар айтылды, деген менен алардын таасири азырынча анча сезилбей турат. Тоону ыйык тутуп, тоолук болгону үчүн өзүн жерге-сууга батыра албай сыймыктануу көп эле акындарга мүнөздүү.

Калети жок мага койгон доолордун,
Мен уулумун көк мелжиген тоолордун.

Моюнга алам, бир ыштамда тоо турса,
Анда менин дүйнөм толук болорун.
Кайда жүрсөм тоолор эси дартымда,
Мен аларга туралбаймын сыйынбай.
Тоо болбосо, ай ким билет, акын да
Болбойт беле Эралиев Сүйүнбай.
(«Айыл ырлары», 13-бет)

С. Эралиев бул жерде кимдир бирөөлөр менен талашка чыгып, өз чындыгын далилдеп жатат. Аксиома бул: Тоо мен сыйына турган ыйык нерсе, ансыз акын да боло алмак эмесмин. Сын айтуудан мурда коюла турган закондуу суроого жооп берели. «Тоодо туулсам, тоодо өссөм, тоону ырдабаймбы, ага ким тыноу салат?» Туура, урматтуу акындар, силердин улуттук сезимиңерге эч ким тийгиси келбейт, ырдагыла, жазгыла тоону, бирок Сиздин сыймыгыңыз «эгоизмге» айланып кетпесин, ошол жагына сак болуңуз. Тоолукпуз, тоолукпуз деп кыйкыра берсек, биздин улуу Союздагы тоосу жок эл кантет? Анан да акын болуп калгандыгыбызды да тоого байланыштырып кажаты эмне? Ушул жерде Т. Аскарвдун «Слово воспитывающее интернационализм» деген («Литературный Киргизстан», 1976, № 1, 113-бет») макаласында келтирилген. Н. Грибачевдун эн, сонун сөзүндө дагы бир ирет окуп койгонубуз дурус го...

Б. Сарногоев «Тоолор менин ырыскым» аттуу ырында дегеле тоо арасынан башка бир кадам да баскым жок деген ойду берет.

Ууз ойлуу уланымын чыгыштын,
Улар учкан тоолор менин ырыскым.
Ырыскымдан ыраак кетип даңк издеп,
Жүргүм келбейт ар жагында булуттун.
(«Сүйлөшүү», 1970, 36-бет).

Эмне жыйынтык чыгат бул куплеттен? Ачыгын айтканда акын өтө эле ашып кеткен. Булуттун ар жагында жүргөн кишилер жалаң эле «даңк издеп жатышкан» немелерби? Анан тоодон кичине алыс-тасам эле ырыскымдан ажырап калам деген кандай түшүнүк? Бакыттаалайдын баары тоо арасына чачылып, башка жерлер андан куру жалак калыптырбы? Кыскасы, тоолор жөнүндө ушуну менен точка коёбуз, анткени, кайсыл акындын китебин ачсаңыз деле ошол өңдүү, же ага жакын пикирди окуйсуз, Мисалы, О. Султанов үчүн «тоо анын жаны», М. Буларкиева болсо туулган жеринин «борпоң кара топурагын өпкүлөйт». Анан да эпостук каармандарды эстеп, жөндөн жөн туруп эле көз жашын кылгыртып жибергендер да бар:

Мына эми уясы бар, шумкары жок,
Бир гана сактап калган жаңырыгын.
Эзелки шумкар ээси баатырды эстеп,
Эрксизден түтөй түштү каңырыгым.
(Б. Сарногоев, «Сүйлөшүү», 49-бет)

Муну биз жашык романтика деп коёбуз, анын эч кимге пайдасы жок.

Эми С. Эралиев жөнүндөгү сөз учугун кайра улайлы. Жогоруда биз анын адресине карата айрым дооматтарды койдук. Азыр биз анын көңүлүн жубатуу үчүн эмес, адилеттүүлүктүн талабында «Жаңыл Мырзанын керээзи» поэмасына бир аз назар сала кетели.

С. Эралиев элдик сюжетке биринчи жолу кайрылып жаткан жок. Буга чейин окуучулардын купулуна толгон «Ак Мөөр» поэмасы белгилүү. Мына эми акын сулуу кыздын баатыр эжеси Жаңыл Мырза жөнүндө баян курап, поэма жазды. Мындагы максат патриархалдык-феодалдык коомдун шартында аялдар, мейли ашкан сулуу, мейли даңазалуу баатыр болсун, бир гана тагдырга туш келген. Жазуучу мына ошол чындыкты далилдөө үчүн элдик сюжеттен материал алып, аны өзүнүн максатына жараша иштеп чыгат. Жаңыл жөнүндөгү Тоголок Молдо менен А. Чоробаевдин дастандарында баатыр туткундан бошонуп, элине келет. С. Эралиевде өз уруусу (ачык айтканда уруу башчылары) Жаңылды кабыл албай коюшат, анткени, алардын түшүнүгүндө «катындан хан көтөрүп пайда табууга» (204-бет) болбойт. Мына, теңсиз, адилетсиз доордо баатыр кыз аял затына таандык экендиги үчүн гана азапка калды.

Ошентип, эли чанып, жери танып,
Керексиз ашык бир жан сыяктанып...
А түгүл жерде жаткан таш да, чөп да,
Карабай калган окшоп аны чанып.
Олтурду Жаңыл Мырза бир дөбөдө,
От өндүү жалп деп өчкөн жанып-жанып...
(«Айыл ырлары», 205-бет)

Бул саптарда Жаңыл Мырзанын коомдук шарттан улам келип чыккан трагедиясын ачык элестетиш үчүн боёктор бир аз коюланта сүртүлгөн. А чынында Жаңылдын образы баатырдык планда көп эле жазылган. С. Эралиев оозеки чыгармачылыкта мурунтан эле берилип келген баатыр кыздын үй-бүлө турмушуна байланыштуу жеке кайгы мунун коомдук чөйрөгө аралаштыра күчөтүп сүрөттөйт. Поэма эпикалык арым менен купулга толорлук көркөмдүк деңгелде ишке ашырылган.

«Турмушта акын бактысы! деген түшүнүк бар. Улам жаңы чыгармасын окуучу самап турса, саргая күтсө жана анын бул үмүтү алданбаса, акын үчүн мындан артык бакты барбы. Сооронбай Жусуев мына ошондой акындардын бири»,– деп жазат С. Эралиев өзүнүн калемдеш курбусу жөнүндө. Бул эки акын тең 21-22 жаш курактарында майданга эл коргоого аттанышып, согуштан кийин 1949–1950-жылдарда гана алгачкы жыйнактардын авторлору болушкан. Өткөн чейрек кылым аралыгында С. Эралиев да, С. Жусуев да 10 дон ашык ыр китептерин жарыялашып, жалпы элге таанымал акындардын катарына кошулушту.

С. Жусуев баштагандан бери эле традициялуу ыр түзүлүшүн колдонуп келүүдө. Бирок бул форма акынды эч кандай кысып, тарыткан жок. Акын окуучулардын ой-сезимин козгоп, жан азыгы болуп калган татынакай лирикаларын жана эсте каларлык образдар түзүлгөн поэмаларын ошол көндүм формада эле жазып жеткирүүдө.

С. Жусуев талбай изденген, ошого жараша чыгармачылыгын жемиштүү өнүктүрүп, өз стилин тапкан акындардын бири. Анын поэмасына мүнөздүү болгон өзгөчөлүк – ырдын мазмундуулугу жана образдын конкреттүүлүгү. Албетте, көзгө атар мергендин деле кээ бирде огу сая кетет тура, анын сыңарындай С. Жусуевдин да ыр дүрмөтү бутага дал тийбей, анын аяк, быягынан жандап өтүп калган учурлары кездешет. Башкы нерсе анын чыгармачылыгынын өнүгүш багытында. Ал болсо магистралдык туура жолдо.

С. Жусуев турмушта кездешкен кадыр эсе эле бир нерселерди ырына предмет кылып алат да, ошондон маңыздуу поэтикалык жыйынтык чыгарат. «Бырыш» – адам карыганда анын терисинде пайда боло турган биологиялык көрүнүш. Мына ошондон акын социалдык маанидеги түшүнүккө келет. Согушта бир бутунан ажыраган майып көчөдө тайгаланып жыгылып калса, колтугунан жөлөп тургузуп коюунун ордуна «хы-хы-хылап күлүп турган ырсайып, мадыра баш өспүрүмдүн» кылыгына кыжыры келген лирикалык каармандын бетине бир бырыш түштү. Чет өлкөдө бир кедей жан багуунун айласынан бир көзүн сатканын газетадан окуп жаны кейип, мында бир бырыш анын жүзүнөн орун алды. Мына ошентип, «бырыш» турмуштагы бардык жаманчылыктын, кыйноонун, азаптын жыйнакталган образы катары көрүнөт.

«Жыт» – сыртынан караганда эч кандай деле поэзиялык касиетке ээ болчу эместей. Ал эми чебер акындын лабораториясына түшүп, иштетилгенден кийин ал өзүнүн кадимкидей предметтик маанисин

алды. Көрсө жыт да абдан кымбат нерсе экен. Мисалы, эне үчүн баланын, дыйкан үчүн нандын, алыс сапардап кайткан жигит үчүн үйдүн, сүйүшкөндөр үчүн чачтын, космостон кайткан учкуч үчүн жердин жыты. Акын ойду логикалык ырааттуулукта өнүктүрүп отуруп, аалам алпы Жер-Энеге токтотот. Чынында эле адамга өмүр, жашоо, бүткүл жан-жаныбарларга, өсүмдүктөр дүйнөсүнө тирилик берип турган касиеттүү жерден асыл эмне бар? Эмки тилек ошол жер жыты, гүл жыты, өмүр менен жашоонун жыты жийиркеничтүү бомба жыты менен алмашылбаса экен. С. Жусуев чыгармаларынын көпчүлүгүн мына ушинтип тынчтык темасына байланыштырат. Партиябыздын XXV съездинде жаштарды аталардын баатырдык салттарында тарбиялоо үчүн Ата Мекендик согуш темасынын көркөм адабиятта иштелишинин мааниси чоң экендиги баса белгиленди. Бул жагынан С. Жусуевдин кошкон салымы мактоого арзырлык. Москвадан «У огня» деген ат менен орус тилинде чыккан жыйнакка (1975) жазган кириш сөзүндө белгилүү адабиятчы жана котормочу Л. Лебедова С. Жусуевдин согуш темасындагы ырларын жогору баалайт. Мейли майда лирикалык ырларында болсун, мейли көлөмдүү поэмаларында болсун акын өзүн жана башкаларды кайталабай, бул «улуу эпопеянын» улам бир жаңы кырларын ачып отурат. «Бут» деп аталган анын бир ыры. Жогоруда биз талдап өткөндөй бул да поэзиянын материалына көп окшобойт. Ал эми окуй келгенде бут менен биз турмуштагы жандуу адамдарды, образдарды элестеттик. Советтик жерди тепсеп кирип келген темир тамандуу буттарга акын керзе өтүк кийген советтик кыздардын буттарын карама каршы коёт. Ал буттар кечээ эле асфальт көчөлөрдү тык-тык оё баскан туфли кийген буттар эмес беле, эми минтип жоо жакадан алганда биздин аялдар жоокерлердин катарына турду. Башка бир ырында С. Жусуев бир тоголок картошка үчүн өлгөн бир туткундун тагдырын эскерүү менен согуштун адам баласынын башына салган оор алааматын элестетет. Ал эми «Сагыныч», «Тирүүлөргө» сыяктуу поэмалары психологиялуулугу менен айырмаланат. Согуш адамдардын жүрөгүнө эч качан өчкүз так салды. Султан айласыз туткунга түшүп кетип, өз жерине он алты жылдан кийин гана келди. Сүйгөн жары Зейнеп «өлдү» деп угузган адамды күтө алган жок, анын азыр уулу өсүп жатат, Аскар аттуу күйөөсү бар. Султан Зейнепти кантип айыптамак? Бул жерде күнөөлү бир гана жек көрүндү согуш.

Табияттын жоомарт уулу күз күлөт,
Тамылжыган тоолор күлөт, түз күлөт.

Анткен менен ачык күлбөй үч киши,
Бир-бирине угузбастан үшкүрөт.
Сыр жашырып, сырды ашырып көбөйтүп,
Сыздап согот айыбы жок үч жүрөк...

«Сагыныч» поэмасында биздин Родинабыздын – «куттуу өлкөнүн, нурдуу өлкөнүн» улуулугу даңазаланат. Туткун болуп тентип жүрүп Брюсселге келгенде Султан кыргыз комузчулар ансамблинин күүсүн угат, ошондо анын көз жашы токтобой акыректи жууп агат. Жер сагынуу, эл сагынуу кудуретине бардык эле адамдар ээ боло бербейт. Мындай жакшы сезим өз өлкөсүнүн кадыр-баркын баалай билгендерге гана таандык. Ошон үчүн ал тигил жактын «сырты жалтырак, ичи калтырак» «бейишинен» качып, зор күч-аракет менен гана жүрүп мекенин тапты.

С. Жусуев менен канатташ иштеп келаткан акындардын бири Байдылда Сарногоев. Бул экөө тең Москвадагы Горький атындагы адабият институтун бүтүрүп, жогорку билимге ээ болгон. Ошондон бери адабият майданында бирге ат салышып келе жатат. Бирок бул экөө ар башка чыгармачылык манерада жазган акындар. Б. Сарногоев чыгармачылыгын төкмө ырчы катарында баштаган. Ушул күнгө чейин ал акындык поэзия менен кол үзүшө элек. Бул эч качан анын кемчилигине жатпайт, биз ага мүнөздүү болгон өзгөчөлүктү гана айтып жатабыз. Мисал үчүн «Сүйлөшүү» ырлар жыйнагына кирген «Аялдар жана эркектер жөнүндөгү» термелерди ким жаман деп айта алат. Акын эң сонун табылган таамай, таасирдүү сөздөр менен кээ бир аялдардын жана эркектердин мүнөзүндөгү кемчиликтерди кашкайта сынга алат. Ушул чыгармалар Р. Шүкүрбековдун «Жинди суусу» сыяктуу обонго салынып, комуз менен коштолуп радиодон жаңырып турса, же филармониянын репертуарына кирсе сонун болор эле.

Аракеч кээ бир аяш бар,
Айткан сөзү дың бузган.
Мас болуп алган кезинде
Баласын топтой ыргыткан.
Ушакчы кээ бир аяш бар,
Үй-үйгө кирип тынбастан...
Оймоктой болгон оозуна
Он тонна ушак бир баткан.
Кызганчаак кээ бир аяш бар
Кыялы чатак желденме,
Кызматтан кийин күйөөсү

Кечигип үйгө келгенде,
Сурданып сурак жүргүзүп,
Түн бою алат тергөөгө.

Ар бир жанрдын өзүнө ылайыктуу спецификасы болот эмеспи. Элдик терме ырлар да кылымдардан бери өнүгүп, өзүнүн кең өрүшүн алган. Жаман-жакшы мүнөздөрдү карама-каршы коюп сындоо менен терме ырлары чоң тарбиялык милдет аткарган. Б. Сарногоев да традициялык терменин формасын колдонот, бирок ал жаңы элестер, образдуу, учкул сөздөр табат. Акындын табият тартуулаган шыктуулугу ушунда.

Ар бир нерсе өз орду менен деп айтылат эмеспи. Анын сынарындай акын ар бир учурда мазмунга жараша форма таба билиш керек. Мындай шайкештик болбосо чыгарма оңунан чыкпай калат. Мисал үчүн, кээ бир учурда ыр профессионалдуу адабияттын ыкмасын б.а. конкреттүүлүктү, ойдун логикалык ыраат менен өнүгүшүн, композициялык бирдикти, бүтүндүктү талап кылып турса, аны Б. Сарногоев кайда чойсо кете турган терме ырлардын үлгүсүнө сала коёт. Бул кезде адам өзүнө чак келбеген кийим кийген сыяктуу ыр да көпшөк тартып, таасирсиз чыгат.

Б. Сарногоевдин кийинки жыйнактарында акындын өз тамгасы басылып, топтон бөлүнүп турган ырлары аз. Ошондуктан өң алаттан кеткен орто саар ырлардын көбөйүп кетиши окуучуларды тынчсыздандырбай койбойт.

Көкүрөктө тысырайган мамагың
Көргөн сайын эрип кетип барамын.
Эңсегенде эки үрпүңөн сызылтып,
Жуткум келет махабаттын шарабын.
(«Сүйлөшүү», 1970, 54-бет).

Эмчектен «сызылтып махабат жуткан» лирикалык каармандын маданияты деле жогору эмес го. Сүйүү күчүн берүүнүн акын тапкан бул «жаңы формасы» алгылыктуу болбой калган.

Чачы аппак, сакалы аппак, кашы да аппак,
Бирок да көкүрөк жаш, көкүрөк так.
Кээ бирде кемпирчесин тамашалайт,
«Кетти деп келбес болуп кайран жаш чак»
(«Сүйлөшүү», 14-бет)

Кээде акындын айтайын деген асыл оюн ордуна туура эмес коюлган бир гана сөз бузуп коюшу мүмкүн. Жогорку куплеттеги «кемпирче» деген сөз кандайдыр бир кулактын кужурун алып, одоно, орой

угулат. Кары кишини «кемпирче» эмес, «байбиче» деп койсо андан ырдын ритми бузулуп калат беле?

Акыркы жылдарда азыркы заманыбызды көңүл көлкүтө, сезимди толкута ырдай албай жатып, эки сөзүбүздүн бири эле Манас болуп кетти. Манас кыргыз элинин сыймыгы экендигин эч ким талаша койбос. Эми ошол илгерки жомок чындыкка айланып, илимий-техникалык революциянын доору башталган кезде биздин күндүн адамдарынын баатырдык эмгегин, бийик интеллектуалдык дүйнөсүн көбүрөөк ырдаасакчы.

Эченди баштан өткөрүп,
Эсепсиз жашка барган тоо.
Баарыбыз үчүн кымбат тоо,
Манастын изи калган тоо.
(«Сүйлөшүү», 13-бет).

же:

Менмин ошол алп Манастын тукуму,
Ташкындарды, тайфундарды тоготпос.
(Ошондо, 19-бет)

«Ташкынды, тайфунду» Манастын тукуму болгону үчүн тоотпой жатабызбы, же ошондой даражага өстүрүп чыгарган советтик коом жашап турган үчүнбү? Кээде биз опурулуп көкүрөгүбүздү койгулайбыз, ал эми үнүбүздү бийик чыгарууга ким негиз түзүп жаткандыгына терең акыл токтотуп баа бербейбиз. Туура, Б. Сарногоевдин граждандык пафосу күчтүү ырлары жок эмес, бар, бирок, майдалап, мүдүрүлүп кеткен учурлары да байкалат. Мисал үчүн, акын өзү мойнуна алгандай

(Тоолор менин айтып бүтпөс жыргалым,
Токсон жолу кайталоодон жадабайм), –
(«Үзүлбөгөн үмүттөр», 17-б.).

Эгер биз минтип жыйнактан жыйнакка эле бир теманы улам-улам кайталай берсек, анда анын да баркы кетет. Туура, көлдү көп жолу ырдап, ар биринде жаңы образ таба билген А. Осмоновчо тоону да оригиналдуу жаза алсак башка кеп эле, Б. Сарногоевде андай эмес, көбүнчө куру кыйкырык болуп жатат.

Акын-фронтвик Т. Байзаков адабий ишмердигин баштагандан кийин бир нече жылдар бою котормочулук менен алек болуп келди. Ара-чолодо ырлар жаза коюп жүрдү. Анын «Паризат» аттуу алгачкы жыйнагы окуучулар тарабынан жылуу кабыл алынып, эми анын аты жөндөмдүү котормочу гана эмес, акын катарында да калың элге

таанымал. Ошол маалда калемдеш курбусу. С. Жусуев ага мындай деп кайрылган эле:

Карап жүрүп көп жылы кары-жашты,
Карап жүрүп бери жак, ары жакты,
Толуп, болуп, толукшуп турганыңда
Таап алдың татына Паризатты.

Кийинки жылдарда Т. Байзаков Паризатты жалгыз койбой, ага синди таап берүүнүн аракетин көрдү. Натыйжада 1975-жылы «Оттуу курак» аттуу ырлар жыйнагы жарыкка чыкты. Аны менен таанышып көргөн кезибизде акындын бүт жыйнаган, терген дүрмөтү «Паризатта» атылып кетип, «Оттуу куракка» ошого тете күч топтолбогон сыяктуу. Муну биз китептин жалпы деңгели жөнүндө айтып жатабыз. Ал эми «куттуу үйдөн куру чыкпа» дегендей өзүнчө казан азып, түтүн булатып жаткандан кийин айрым купулга толорлук ырлар да жолукпай койбойт. Алсак, «Жаз келгенде кар кетет» деген ырында акын жакшынакай поэтикалык дүйнөнү ачып берет.

Жаз келгенде кар кетет,
Жер жамалы жарк этет.
Торгойдун үнү көк жарат,
Термелип гүлдөр чач тарап.
Кошулат үндөр үндөргө,
Кошулат гүлдөр гүлдөргө.
Күлүндөйт нурлар ар кимге,
Күн менен өмүр жан бирге.
(«Оттуу курак», 23-бет.)

Жаз жөнүндө көп эле ырларды окуганбыз, бирок мындагы элестер эч кимди кайталабайт. Жылдын ар бир мезгилинин өзүнчө кооздугу, ырахаты бар деңизчи, бирок жаздай кайдан болсун. Жаз келгенде бардык нерсе «дүр» этип, кандайдыр кошумча кубат алгандай кыймылга келе түшөт эмеспи. Илгери катуу ооруган адамдар да жазды көрсөм өлбөйм дечү экен. Анын да кандайдыр бир биологиялык себеби бардыр. Ырда айтылгандай жаз баарында «гүлдөр чач тарап, торгой сайрап, күн нуру өмүргө өмүр улайт»...

Т. Байзаков Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу. Аталган жыйнакта согуш темасындагы 6-7 ыры орун алган. Алардын ичинен оригиналдуулугу, көркөм деталдын маанилүүлүгү жагынан «Жата берсин» аттуу чыгармасы айырмалуу.

Денемде коргошун ок дале жатат,
Дүйнөгө карай албай жүзүн катат.

Эмне үчүн? Анткени, фашисттик баскынчылар бүткүл эл алдында кара бет болду. Акын бул подтекстти ырдын аяк жагында дагы күчөтүп тереңдетет.

Бул октун көнүп калдым чырларына,
Былк этсе тепсетемин ырларыма.
Камалып жата берсин акыректе,
Кетейин алып аны акыретке.

Чынында эле согуш деген алакатты Советтер Союзу Т. Байзаковдун акырегиндеги ок сыяктуу бардык жагынан кысып, баш көтөргүс кылып койду десек аша чапкандыкка жатпас.

«Оттуу курак» жыйнагындагы «Кыял чабыттары» деген жалпы ат менен берилген учкул сөздөрдүн (көбүнчө эки саптан турган) бир тобу да дурус чыккан. Ал эми «Ленинди атам сүйлөдү» поэмасынын баш жагында ли-рикалык каармандын атасы менен Ыйвандын (Ивандын) образдары бир аз тартылып баратып, анан традициялуу тап күрөшү, колхоздоштуруу темасына түшкөн кезде кайрадан алардын караандары үзүлүп калат.

Турмушта өзүн карапайым алып жүргөн, ошону менен бирге ыры да өзүндөй жөнөкөй, бирок ойчул акындардын бири Жалил Садыков. Буга анын «Топ жылдыздар» аттуу жыйнагы мисал болот.

Ж. Садыковдун ырларынын өзгөчөлүгү конкреттүүлүгүндө, предметтүүлүгүндө, өзөктүү идеялардын туруктуу орун алгандыгында. Акын айтайын деген оюн образдуу, таасирдүү, күчтүү сезим менен бере билет.

Ойду кандайдыр бир предметтик образ аркылуу ачып берүү поэзияда алгылыктуу ыкмалардын бири экендиги белгилүү. Мисал үчүн Ж. Садыковдун «Жолдогу ой» аттуу ырында мындай каражат катарында светофор кызмат кылат. Кокус мен светофор болсом дейт, лирикалык каарман:

Анда мен адамдарды карар элем,
Жакшыга жашыл болуп жанар элем.
Өткөрбөй жаман ойлуу бузуктарды.
Түбөлүк кызыл бойдон калар элем.
(«Топ жылдыздар», 112-бет.)

«Жаман ойлуу бузуктарды» сөгүп-сагып тилдегенден көрө, мына ушундай формада алардын ким экендигин көрсөтүү алда канча таасирдүү.

Ж. Садыков элибиздин жакшы мүнөз сапаттарын – алардын эмгекчилдигин, карапайымдыгын, меймандостугун, өнүмдүү жакшы салттарын көп даңазалаган акын.

Меймандостук жөнүндө сөз кылганда А. Осмоновдун «Биздикине коно кет» деген ыры дароо эске түшөт. Ал ырда элибиздин жакшы пейили кайталангыс, көңүлгө уюп кала турган формада ырдалган эле. Бул тема андан соң да көп акындар тарабынан иштелди жана келечекте да далайлардын «чекесин тердетери» анык. Ж. Садыков ошол эле ойду кичинекей бир турмуштук деталь менен берет, ал наристе баланын образы.

Кичинекей бала дүйнөнү ушунчалык таза кабыл алат эмеспи. «Эмнени эксең, ошону оросуң» дегендей наристенин сезиминин башатында эмне тигилсе, кийин ошол өнүп чыгат. Ж. Садыковдун «Тоо жолунда баратып» аттуу ырындагы бала үйгө мейман келгенин, эне-атасынын чыга калып алардын атын алганын нечен ирет көргөн. Эми алар жокто да ошолордун жасаганын кайталап, жолоочуларга мээримдүү мамиле кылат. Бул факт сыртынан жөнөкөй көрүнүп турганы менен турмуштук чоң мааниси бар, анткени, балдарды адамгерчиликке тарбиялоо маселеси азыр өтө курч коюлуп жаткандыгы эч кимге жашырын эмес. Салам айтканды билбеген бөбөктөр дале толуп жатат, бирок ага анчалык маани бербей жүрөбүз. Ошентип отуруп кээде кичинекей адат чоңго өсүп чыгышы ыктымал.

Согуш маалында өзүнүн курбалдаштары сыяктуу эле Ж. Садыков да колхоз ишине кол кабыш кылып, жалпы эл көргөн оор турмушту башынан кечирген. Ошон үчүн согуш темасы анын чыгармачылыгында басымдуу орунду ээлейт. «Почточулар тууралуу» деген ырында дүрбөлөңдүү күн менен тынчтык мезгилиндеги почточунун элесин тартат. Бир кезде:

Бирөөлөр аны күтүп, катты күтүп,
Кат болсо нур тийгендей жарк дей түшүп...
Бирөөгө октой тийчү «кара кагаз»,
Күйгүзүп жүрөктөгү үмүттү үзүп...
(«Топ жылдыздар», 89-бет.)

Кан жуткан эл менен бирге өзү да зор кайгыга батып, жүрөк заада болгон почтальон бул күндө жарык турмуштун күзгүсү, кабарчысы. Өзүнүн балалыгын кайгы-мунга, оор эмгекке берген ата азыр жумуштан чарчап келгенинде баласы аны «ат кылып» минем десе да кайыл, анткени, ал ачык асман, жарык күндүн кулуну.

Кереги эмне!
Өттү, кетти жылдарым...
Иштен келсем,
Көрөм андып турганын.

Мин желкеме,
Ат кылагой,
Саа бердим,
Мен көрбөгөн балалыктын жыргалын.
(«Топ жылдыздар», 148-бет.)

Акын «Калча» аттуу поэмасында кат билбеген, «кой оозунан чөп албаган» момун адамдын кан майданда жүргөн мезгилиндеги ачык образын тарткан. Бул өзүнчө бир эсте каларлык тип. Өмүрүндө Кара-Балтага бар-баган карапайым сугатчынын согуш турмушуна көнүгүшү, албетте, өтө кыйындыкка турду. Бул эпизоддор автор тарабынан таасирдүү сүрөттөлөт. Ошол Калча кийин беттеше келгенде нечен фашистти жыга сайып, далай танкаларды кара түтүнгө каптатты. Бирок, ал өзүнүн жасагандары жөнүндө башкаларга да баяндап бере албайт. Ат десе атып, жат десе жатып, төрт жыл бою үйүнө кат-кабар да билдирүүгө жарабай жүрүп акыры «адатынча камаарабай жеңиш күнү» айлына түштү. Жердештери Калчаны кубанычтуу тосуп, жай сурашты. Анда ал:

Согушпу?
Согуш курсун! Бутту бердим.
Башка эмне?
Башка сөз жок. Кеттим, келдим –

дейт. Мына ушундай ашык сөзү жок, «мен» деп көкүрөгүн койгулабаган карапайым советтик солдат улуу Жеңиштин ээси болчу.

Жер соорусу Ысык-Көлгө кимдер суктанбаган, кимдер ага ыр арнабаган. Андай акындар, сыягы, жок. Бирок көл темасы дайым эле көңүлдөгүдөй чыга бербейт. Касиеттүү көл таланттын талантын сынайт. Ал бир сүртүм болсо да өзүнчө боёк сүйкөгөндү жактырат. Ж Садыков мына ушул кийинки акындардын тобунда.

Ысык-Көл мурдагыдан ашып ташып,
Көбүгүн көкөлөтөт күнгө чачып,
Толкундун жээке качкан алдынкысын,
Арткысы көтөрө чаап кумга басып.
(«Топ жылдыздар», 73-бет).

Бул элести жаңы деп айтсак жаңылышпас элек. Ал эми «Көл жээгинде» аттуу эки куплеттен турган ыры оригиналдуу чыккан. Мында деле негизги объект көл толкуну, бирок ал башкача ыкмада сүрөттөлгөн.

Булуттар аркы өйүздө чокмороктоп,
Дөөгө окшоп, дөө кармаган чокмор окшоп,

Ошол дөө көтөрө албай Ысык-Көлдү,
Жаткансыйт ары копшоп, бери копшоп.

Көл болсо жанталаша издеп себеп,
Чиренип толкун буту жээкти тебет.
Сыягы ошол буттар тиреп калып,
Аркы дөө козголто албай жатса керек.
(«Топ жылдыздар», 71-бет.)

Келтирилген түрмөктөрдөн биз көлдүн катуу чайпалып турган учурун сыйымдуу образ менен көз алдыга келтире алабыз.

Ж. Садыковдун «Айттырбай билер болсоңчу», «Айтылбай ичте сыр жүрөт», «Жүрөк эңсейт» сыяктуу бир топ махабат ырлары обонго салынып, эл арасына терең сиңип кеткен. А. Эркебаевдин «Ж. Садыковдун поэзиясы элдик поэзиянын духуна өзөктөш» деген пикирин ушул жагдайга ылайык айтылган го деп ойлойбуз. Албетте, «элдик поэзиянын духунан» таптакыр обочолонгон акын жакшы деле эмес. Таланттуу адамдардын баары өнүп чыккан кыртыш менен түркүн тамырлар аркылуу байланышта жашайт. Эгерде бул тезисти чындык деп кабыл алсак, анда А. Эркебаевдин жобосун бир гана Ж. Садыковго байланыштырганыбыз тарлык кылар. Мисал үчүн профессионалдуу поэзиянын мыкты үлгүсүн жараткан А. Осмоновдо андай «өзөктөш» учурлар байкалбайбы? Же А. Токомбаевде, Ж. Бөкөнбаевде мындай мисалдар жолукпайбы? Ж. Садыковдун элдик поэзия менен ичкериден да, ачык да байланышкан мезгилдери (мисалы, элдик духка ширелген «Эл жөнүндө терме» аттуу чыгармасы) кездешет. Бул биздин пикирибизче, оң бааланууга тийиш.

Кандай гана чыгарма болбосун анын эки канаты бар – ой жана образ, ансыз ал көкөлөп уча албайт. Айрым авторлорубуздун бийикке көтөрүлбөй жаткандыгы да ошол экөөнүн бирдей жетилбей калгандыгынан го. Ой демекчи, анын да ар түрдүү деңгээли бар – провинциалдык чектелген жана масштабдуу ой. Биз ар дайым мунун биринчисинен качып, экинчисине жетүүгө чакырык салып келебиз.

Майрамкан Абылкасымова «Эстелик сүйлөйт», «Сен билесиң, Мекеним» сыяктуу публицистикалык поэмалары жана көп сандаган ырлары менен поэзиянын кош канатын тең күүлөп, жалпы союздук окуучулардын купулуна толгон Ленин Комсомолунун сыйлыгынын лауреаты.

М. Абылкасымованын чыгармаларында граждандык мотив күчтүү, анын поэзиясы интеллектуалдык, аналитикалык поэзия. Шыдыр

окулуп, ойлору үстүндө каймактап турган ырларга көнгөн окуучу – биздин акынга кол шилтеп коюшу да ыктымал. Андай кылыш туура эмес. Ар түркүн чыгармачылык манерадагы, стилдеги «жакшы жана ар түрдүү акындар» көп болсун.

Сөз кылып жаткан поэссабыздын «Сен билесин, Мекеним» аттуу тандалган ырлар жыйнагына карата өзүбүздүн жакшы пикири-бизди биз мурда жазылган макалабызда («Мекен алдындагы парз») билдирген элек. Ошон үчүн бул жерде биз М. Абылкасымованын ийгиликтерине, анын күчтүү акын экендигине эч кандай шек келтирбей туруп чыгармачылыгындагы кээ бир бөксө жерлер жөнүндө эскерте кетүүнү ылайык таптык.

1973-ж. «Кыргызстан» басмасынан чыккан «Ата журт» аттуу жыйнагы ушундай эле аттагы ыры менен ачылат. Эмесе аны окуп көрөлүк:

Таанылбай улам опур-топур менен,
Канча мен жолго чыктым – жол азабы
Көтөргөн жүгүмө араң чыктым
Келген –
А деле болуп калчу кол азабы.

Эреже боюнча ар бир куплет белгилүү бүткөн ойду туюнтуу керек. Андай болсо келтирилген мисалдан эмне түшүндүк? Ачыгын айтканда ал жогорку математиканын татаал эсебине окшошуп кетип жатат. Ошол эле «Ата журттун» үчүнчү куплети мындай:

Кайрылып келүүчүлөр жолоочулап –
Алынган буюмуна, балдарына.
Кошуна аны урматтайт тыйын сурап
Ызаалуу, эпчили жок алганына.

Бул дагы жогорку ыр сабындагыдай абстрактуулуктун торуна чалынган.

М. Абылкасымова айрым учурларда орусчага окшогон сүйлөмдөрдү колдонот.

Досторум, силер менде жогундачы,
Жашоонун, курсагыңдын тогундачы,
Өзүмдү токтогондой сезип кетем,
Жүрөктөй мындан ары согулбачу.
(«Ата журт», 18-бет).

«Силер менде жок кезинде» деген сүйлөм кыргызча угулбайт, ал орусча «когда вас нет во мне» дегендин сөзмө-сөз котормосу. Дагы бир мисал.

Сен карып калдың, капитан,
Өмүрүңдү деңиздерде өткөрүп
Сен карыдың, капитан.
Толкундарды, жээктерди дүрбүлөп,
Көзүң сенин терең көлчүк сезилет.

Мындагы орунсуз коюлган сөз «дүрбүлөп». Кыргызча минтип айтылбайт. Анын ордуна «дүрбү салып», «дүрбүнү бурап», «дүрбүнү көзгө кармап» сыяктуу толгон айкалыштар колдонулат. Албетте, сөздүн жаңы формаларын табууга эч ким каршылык кылбайт, бирок анын максаты жана ылайыгы болууга тийиш. Мисал үчүн кыргыз тилинде даяр турган «көрүстөндүн» ордуна К. Осмоналиев сыяктуу «мүрзөкананы» колдонсок, албетте, ыксыз. М. Абылкасымованын «дүрбүлөбү» да кыргыз тилине сиңип кете коё турган сөз эмес го.

Сынчы Л. Аннинский Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы каркыра-лар» («Литературное обозрение», № 3, 1976) повестине кичинекей рецензия жазып, анда авторду образдуулукка өтө эле чөгүп кеткен, жөнөкөйлүк жетишпейт деп күнөөлөйт. Биз бул макаланы эскерип жатканыбыздын себеби кыргыздын айрым акындары, ошонун ичинде М. Абылкасымованын кээ бир ырлары ошондой образга «чулганып калуу» бактысына туш келбеген. Көркөм каражаттарды жыш колдонбой, карапайым баян менен деле образдуулукка жетишүүгө мүмкүн. Ошондо да ырдын «курулуш материалы» катары кызмат кылган сөздөр эмоциялык толкундан өткөрүлүп, белгилүү ой түйүнүнө багытталуу керек.

Кызым, сен арыктап баратасың,
Турмуш жолун өзүңчө баштадың,
Мен эми сага эч жардам бере албайм,
Мени кайталаганды эми таштагын.
Кыйын болду оңдоп жазуулар,
Жашоо ошол көнүгүүдөн башталат,
Мектептеги баштаган күндөрүң,
Үйдөгүдөн, бакчадагыдан башкараак.
(«Сен билесиң, Мекеним», 1973, 112-б.)

Алты куплеттен турган ушул ырдын эң аяккы аккорд сабын гана «Кызыма» деген ат менен берип койгондо дурус болмок, себеби жогоруда келтирилген кара сөзгө жакын саптар финалдын күчтүү чыгышын эч канча даярдаган жок.

М. Абылкасымованыкына жакын манерада өзүнүн поэзиялык чыгармаларын жаратып келаткан акындардын бири Омор Султанов.

Ага анын «Отузунчу станция» аттуу ырлар жыйнагы мүнөздүү мисал болот.

О. Султанов образдуу дүйнөнүн ээси. Жакшынакай жазылган повесттери, жогорку аталган жыйнакта оңунан чыккан көп ырлары бар. Айрыкча чет элде жазылган ырлар цикли.

Варшава!
Агат Висла үмүтүндөй Польшанын.
Машиналар кыялга окшоп зымырылат
асфальтта.
Буттары түз
Элик сымал эки кыз
Мени көздөй аппак күлкү ыргытып,
Ымдап койду көздөрүн!
Буттары түз
Элик сымал эки кыз,
Пленкама учуп келип кептердей
Түбөлүккө белек кылды өздөрүн.
А кыздардын көздөрүндө
Дайым сүйүү кылгырат.
А жаштыктын жүрөгүндө
Агат сүйүү шылдырап,
Каркырадай канат күүлөп,
Кеттим ырдап,
Өлгүм келбей эч качан.
Кош алакан темир жолдо.
15-вагондо.
(«Отузунчу станция», 65-бет).

Ырда лирикалык сезим даана, таасирдүү. Ал жаштыктын өзүндөй жаркын маанай, жаштыктын өзүндөй жылуулук берип турат.

О. Султановдун «Алар ким», «Түш», «Бир гана сен жоксуң» өңдүү ырлары граждандык пафосу менен айырмаланат. Башка өлкөдө жүргөн лирикалык каарман башын өөдө көтөрүп, өзүн улуу өлкөнүн адамы сыяктуу салмактуу алып жүрөт. Өзү жер кыдырып башка жакта жүргөнү менен лирикалык каармандын бүткүл ой-тилеги Ата Мекен менен бирге. Ал күндүзү оюнан, түндөсү түшүнөн кетпейтү

Тууган жердин суулары нугун буруп,
Жарыша адырандап,
Жай сурап мага келди.
Кат-кат кайгы сыяктуу муздар эрип,

Капчыгайлар сымаптай жибий берди.
О, ошондо унутуп ата-энемди,
Турдум карап эзиллип тууган жерди.
(78-бет)

Акындын сезиминин актыгына эч ким күнөм санабайт, анткени, Ата Журттун асылдыгы, улуулугу, эч нерсеге алмашылгыс жалгыздыгы ошол алыста, чек арадан сырткары жүргөндө айрыкча туюлат эмеспи.

Биз тараза ташын тең кармап, кароолго алган акындарыбыздын эки жагын тең айтууга аракет кылуудабыз.

Бирөөндө ийгилик көбүрөөк, экинчисинде мүчүлүштөр салмактуу басып коюп жатат. Эмнеси болсо да ушул жол менен эле макаланын аягына чыкканыбыз дурус го, анткени, акылман эл айткандай күндүн да түнү бар. Ошон үчүн жалаң эле жарыкка отуруп албай, көлөкөгө да көз чаптыра өткөнүбүз оң.

О. Султановдун жогоруда биз кол чаап өткөн ырлары эркин формада жазылган. Жыйнактын биринчи бөлүмүндө ушул эле системада жаралып, бирок конкреттүүлүгү жок, ою чачкын, жөн эле эксперимент сыяктанган чыгармалары да жолугат. Мисалы, «Шаарлар» үч барактан турат, бирок окуган адам андагы негизги ойдун түйүнүн кармай албай убараланат.

Уктагыла,
Шаарлар!
Жашайсыңар коркуп, коркпой
Аэропорттой.
(39-бет)

Мисалда салыштыруунун объектиси окуучуга толук жетпейт. Аэропорт эмнеден коркот, эмнеден коркпойт? Ушул эле өңдүү «Күн» деген көлөмдүү ырдын алтынчы бөлүгүнө чейин биз дагы бушайманбыз, себеби ыраат менен өнүктүрүлүп, улам арылап жетелеп отурган чоң кызыл сызык жок сыяктуу.

Эркин ыр тууралуу сөз жүрүп калганда М. Абылкасымова, О. Султановдор менен бирге Р. Рыскуловдун аты да аталат. Чынында булар ал форманын артынан сая түшкөндөр деле эмес. Алар ылайыгына жараша тигинисин да, мунусун да колдонуп жүрүшөт. Мүчүлүштөр болсо эки системада жазылган ырларында бирдей эле жолугат. Эмесе ошол мурунтан келе жаткан санактын тартиби боюнча биз Р. Рыскуловго өтөлүк.

Р. Рыскулов жаратылышында акын. Ал сезимди «тыз» эттирген конкреттүү, предметтүү ырлары менен окуучуларга көптөн бери

белгилүү. Акындын касиети сөз менен кооз сүрөт тартып, адамдын эмоциясын козгоп, ага эстетикалык рахат берүү эмеспи. Р. Рыскулов «Сууга аккан дарбыздар» аттуу ырында атасы менен баласынын бир окуяга эки башка реакциясын элестүү ачат. Толтура дарбыз салган араба кечмеликтен өтүп баратканда анын дөңгөлөгү ташка урунуп, үстүндөгүлөрү бадырап сууга кулай баштады.

Кызыл жаян суунун бети,
Кууп жүрөм аларды мен.
Толкундарга жамынышып
Ала салып баратышат.
Агымдарга минишип, дайра бетин бербеген
Жашыл сайма топу кеткен чыбырап...

Атам гана болгон ишке кейиген
(Мен эч маани бергеним жок алаксып).
Капталына чыпылдатып атынын
Камчы чабат улам «чү» деп унчукпай.
А мен куунайм өзүм менен бир дүйнө,
Дайра менен мен коштошпой алиге,
Көзгө толуп көп элестер быжырайт,
Шамдай күйөт көздөрүмдө өчпөстөн,
Өмүрлүккө.
Эгер чындап мен качандыр жарылсам
Жарылам го деп ойлойм
Шаттыгымдан дарбыздардай,
Бир-бир сонун учурумда.
(«Күнмайрам», 22-бет)

Келтирилген текст ашыкча комментарийди талап кылбайт. Жарылган дарбыз баланын кабылдоосу боюнча шаттыкка, куунак көңүлгө катар коюлат. Ал учур лирикалык каарман үчүн эстен кеткис бир сонун дүйнө сыяктуу. «Кыздар» деген ырында да мына ушундай конкреттүү поэтикалык мазмун бар. «Кызыл-тазыл топ болуп», акын баскан тротуарды кыйгап өтүп кеткен кыздардын таасирин ал баамга мындайча токтотот:

Мен тыңшадым узакка тыным алып,
Жаңырыктар эрип кеткен талаага.
(«Бір чыны», 58-бет).

Мындай мисалдардын санын дагы узартууга мүмкүнчүлүк бар экенин эскертүү менен биз эми сөз тизгинин Р. Рыскуловдун «ойку-кайкы» кеткен учурларына буралык.

Р. Рыскулов өзүнүн бир ырында айткандай «кыялы элирип кеткен» («Ыр чыны», 76-б.) кезде конкреттүү мазмунду кармай албай ар нерсенин башын чолуп, урунуп-беринип калат. Мисалга «Тууган жерим пияла» аттуу ырын окуп көрөлү:

Тууган жерим пияла,
Туруп калган кыяга,
Туйгун менен эмчектеш
Туулган окшойм уяда.
(«Күнмайрам», 5-бет).

«Тууган жери пияла» болгонун деги кандайча элестетебиз?. Анын кыяга туруп калганы эмнеси? Куплеттин башкы эки сабы такыр эч нерсе түшүндүрбөйт.

Элесинде дайым жаш,
Шыңкылдаган пияла.
Сага дайым жол тартам
Бассам мейли пияда.

Баарынан да пияланын «шыңкылдаганы» кызык экен.

Карайбы асмандан жер мелжип,
Сансыз көз тигилип тургансыйт.
Спутник сыяктуу бир чоң көз,
Айланып жер жүзүн жылгансыйт.
(«Ыр чыны», 15-бет)

Бул тим эле жообу табылгыс табышмак.

Жээгинде жүрсөм
Жердесем, күлсөм.
Кыш жазын көрсөм –
Кыялым күрпөң!
(«Ыр чыны», 80-бет).

Ысык-Көлгө арналган бир куплет ыры ушул. «Күрпөң» деген салыштыруунун предметин издеп көрүңүз. Ал «кыялга» кандай туура келер экен?

Эгер Р. Рыскулов мекен жөнүндө ырдагысы келсе «О, Мекен, секет кетем, түшүмө кирдиң», «О, мекен, кыз болуп түшкө кирдиң» (аталган жыйнак, 86, 88-беттер.) эле дей берет. Мындай кыйкырыктар поэзияда эчак басып өткөн этаптар эмеспи.

Мисалдарды кыскартып, жыйынтыктаганда: Р Рыскулов күчтүү акындык стихияны эстүү башкарып, жөнгө салып, белгилүү максатка карата тарбияласа, ал окуучуларын кубанта аларына шек жок. Москвадан бир нече ирет басылып чыккан чакан жыйнактарында Р. Рыскулов көп ичинен тандалып алынган аз гана ырлары менен көрүнүп жатат. Ал эми биздин тилегибиз акындын чыгармалары мындан да көлөмдүү жана салмактуу болууга тийиш.

Тизмебизде дагы бир топ акындар турат, бирок алардын бардыгынын чарбасын аралап, түшүмүн текшерүүгө биздин кудуретибиз келбеди.

Эмесе конкреттүү талдоого чекит коюп, бир аз жыйынтык берели.

Биз жүргүзгөн кыскача обзордон көрүнгөндөй, азыркы поэзиябызда жетишилген ийгиликтер да бар, кемчиликтер да арбын. Илгери «Алыбек алына жараша» деп койчу экен. Азыр эми партиябыз сапат маселесин катуу талап кылып жаткан кезде, капа болсо мейли, «Алыбектерди» мындай коё туруп, чыныгы таланттуу, салмактуу жазылган чыгармаларга биринчи орун берсек. Ал эми ага кантип жетишүүнүн жолдорун тиешелүү уюмдар өздөрү ойлонушар.

Көркөм адабият жалпы партиялык иштин бир бөлүгү болуп кызмат кылып келген жана мындан ары да ал улуу милдетин абийирдүүлүк менен аткара берерлигинде шек жок. Биздин поэзия күжүрмөн граждандуулугу, коомдун талабын жогорку бийиктикте өтөй алгандыгы менен күчтүү. Буга толук жетишүү сөз чеберлерибиздин абийри жана ар намысы.

1976

Абдыкадыр Садыков

ЫРДАП ДА, СЫНДАП ДА...¹

Ар бир акындын интеллектуалдык дүйнөсү, көркөм табити, жалпы маданий деңгээли ал жазган чыгармаларда чагылып турары жалпыга маалым. Эгер акын адабият теориясы менен тарыхын жакшы билип, дүйнөлүк маданий кенчтен кабардар болсо, ага жаратылыш тартуулаган талант, шык айкалышса, жүрөктөн чыгып

¹ Садыков А. Ырдап да, сындап да // Кыргызстан маданияты. – 1984. – 15-март.

жүрөккө жеткен чыныгы поэзия жаралары бышык. Антпегенде жөн эле жазыш керек болгон үчүн жазылган ырлар эч кандай чеке жылтыпасы белгилүү. «Ыр да ырбы, жалыны жок жазылган» дейт Э. Ибраев. Анын сыңарындай поэзия ар кимдин эрмеги эмес. Ал жан азыгы, жан-дүйнөнүн күзгүсү. Өмүрүн арнап, баш оту менен киргендер гана анын ырахаттуу да, азаптуу да түйшүгүн көтөрө алат. Э. Ибраев мына ошондой адабият жүгүн аздыр-көптүр аркалап, оозго алынып келе жаткан азаматтардын бири.

Э. Ибраев калем кармап, акын атын алгандан бери 10дон ашык китептин автору өлчөнбөйт, сапат менен өлчөнөт. Эсенгул бул жылдарда талыкпай изденди, болуптур. Бул аз эмес, көп. Маселе азыр сан менен чекеден тер чыгара эмгек этти. Жазгандары кээде анык бутага тийсе, кээде аны жандап өтүп, коюу чандын ичинде калды. Эгер колдон чыккандын баары эле шедевр болсо, анда ар бир эле адам акын болуп алмак. Анын татаалдыгы, ыйыктыгы ушунда. Ошон үчүн Эсенгулдун издегени көп, тапканы аз. Акын «кем болсо мейли дүнүйөм» дегендей аз болсо да тапканы жакшы. Эмесе Эсенгулдун поэзия чарбасын аралап, анын баркы-баасын ачууга аракеттенип көрөлү.

Граждандык поэзия ар бир жакшы акындын поэтикалык кредосу болууга тийиш. Өзүнүн бийик граждандык жүзүн көрсөтпөгөн акынга ким ишенет. Бул милдетти Э. Ибраев да мыкты түшүнөт. Анын чыгармачылыгынын негизги мазмунун граждандык поэзия түзөт, б.а. ал эл, жер, партия, эмгек туурасында талыкпай ырдайт:

Ата конуш атыңдан кагылайын,
Акак болуп төшүңө тагылайын.
Канжар болуп касыңа сайылайын,
Досуң үчүн от болуп жагылайын.
Жамгыр болуп боюңду тазартайын,
Дайра болуп жаныңды жашартайын.
Дарак болуп көчөңдү көгөртөйүн,
Жүгүң түшсө колундан өнөртөйүн.
Ата конуш!

Мындай 8 сап ырларды Э. Ибраев көп жазат, буларда акындык ойлор пресстелип, өтө нык берилет. Ушундай эле маанидеги ойду анын ушул эле темадагы дагы бир ыры тууралуу айтсак болот.

Каржалсам алга сүрөөрүм,
Мокосом кайрап бүлөөрүм.
Кубансам кошо кубанып,

Мүчүсөм мүчүп күйөөрүм.
Тууган жер – кутум, түнөгүм,
Тууган жер – соккон жүрөгүм!

Тууган жер жөнүндө көп сандаган ырлар жазылган, алардын бардыгы мазмундаш, бирок берилиш формасы жагынан, ойдун түйүндөлүп ыр сабына ширелиши боюнча өз алдынча аракеттене билгендеринде кандайдыр жаңылык шооласы жанбай койбойт. Келтирилген ыр саптарында «кутман түнөк, соккон жүрөк» деген образдык курулмаларды өзүнчө алганда жаңылык деп айтууга болбойт, бирок ыр контекстине түшкөндө алардын угулушу да, сезимге жугуму бөлөкчө. Же болбосо Эсенгулдун энелерге арналган:

Күн кармаган кочушу,
Биз жылынчу от ушу.
Энелердин эрдиги –
Эрдиктердин чокусу, –

деген саптарын энелер жөнүндөгү жаңы сөз деп айтсак аша чапкандык болбойт го. Эненин балага деген сүйүүсү күндүн ысыгындай, энеден бийик, энеден кымбат дүйнөдө эч нерсе жок го.

Балалык күндөрү айылда өткөн, анан шаарда окуп билим алып, эми көрүнүктүү интеллигенттердин бири болуп калган лирикалык каарманга айыл романтикасы өзүнчө бир кереметтей көрүнөт:

Сагындым жазда жердин көк чачканын,
Көтөрүп чөмөлөнү кол чатырдай,
Сагындым жигиттердин чөп басканын.
Чалдардын ат үстүндө бастырганын,
Балдардын арык бойлоп каткырганын.
Сагындым чалгы тарткан келиндердин
Такымдап жигиттерди шаштырганын.

Жерге жайылган өсүмдүктүн тамыры сыяктуу лирикалык каарман да айыл турмушуна бүткүл каны-жаны менен байланышкан.

Кыргыз адабиятында сатира жанрынын алгылыктуу традициясы бар. Райкан, Мидин, Айткулу – эмне деген залкар таланттар эле. «Жинди суу», «Ак чүч», «Бюрократ» «Осмонаалы лөөкүй» сыяктуу чыгармаларды, А.Убукеевдин жай баракат баяндап жанга батырган фельетондорун ким билбейт. 30-жылдарда сатира майданында А. Токомбаев, К. Маликовдор эмгектенишип, анын фондусун көптөгөн салмактуу ырлар, кайым айтышуулар менен байытканы белгилүү. 50-жылдарда К. Каимов менен Н. Байтемировдор бир катар эсте каларык сатиралык чыгармаларды тартуулашты.

Азыр сатиранын тизгинин жылоолоп жүргөндөрдүн астыңкы сабында Э. Ибраев турат десек жаңылбайбыз. Анын сатириктик талантын такшалтып, тарбиялаган «Чалкан» журналы. «Чалканда» ал жыйырма жылдан ашык эмгектенип, катардагы кызматкерден анын башкы редакторлугуна чейин жетти. Мына ошондой өзүнчө чоң салты бар татаал жанрлардын бирин сатирада оригиналдуулукка, өз алдынча чыгармачылык манерага ээ болуу үчүн Эсенгул аз эмес эмгек сарптаганын айтпасак да түшүнүктүү.

Э. Ибраевдин сатиралык ыктары көп түрдүү. Алардын бири гротеск (чоңойтуп, күчөтүп көрсөтүү). Мисалы, башкарманын канчыгы алты күчүк тууса, ага сүйүнчү берген кошоматчынын жийиркеничтүү элеси тигил биз айткан каражаттын жардамы менен түзүлөт. Ал эми сакалынын кадырын тепсеп бүтүп, эми катынын сатып болсо да арак таап ичүүгө даяр турган ичкичтин кебетеси да гротеск аркылуу берилет.

Э. Ибраев сатирасынын таасирдүүлүгүнө эң туура, орундуу табылган көркөм деталдар аркылуу жетишет. Ал адегенде ойду жаймажай баяндап келет да, аягына чыгарда ачуу калемпирди сүйкөп өтөт. Ошондо сатиралык объект (адам) безгек болгондой чыйрыга түшөт, же сындалган көрүнүштүн жийиркеничтүү, кыжыр келтирип, жинге тийүүчү элеси көз алдыга тартылып өтөт. Мисалы, алар кимдер: борпоң эринин «мурдуна чүлүк тагып жетелеп алган» «президент» аяш, «таразага бармагын кошо тартып» элди алдаган эпчил эсепчи жигит; алдына келген кылмышкердин кылмышын тергебей, колундагы акча катылган «түйүнчөгүн» тиктеген паракор прокурор; мурда жетекчиге «талпак болуп төшөлүп, бийлик кетип колунан, жылмышканда ордуна жыланча баш көтөргөн» кошоматчы; көз боекчу циркачты өзүнө жолдош кылып алууга аракеттенип, цирктин директоруна акча сунган соодагер; окууга өтөрдө да берип, бүтөрдө да берип, такыр эле илим-билимден кабары жок калган май болпош студент, аны кожосундай колдоп, студенттин ата-энесин аябай буй кылып убара чектирген, өзүн министрден кем сезбеген паракор мугалим, ошондой адамдан «тарбия» көрүп, ветврачтык «адистик» алып, анан төөнүн эки өркөчүн шишик деп түшүнгөн бүтүрүүчү; өзүнүн кең канаты менен урук-туугандарынын баарын калкалай билген «камкор» жетекчи кызматкер; тазалыкты сактабай чымынын чымчыктай кылып «өстүргөн» ашкана башчысы жана ушул сыяктуу толгон-токой былыктарды, чылыктарды, кылыктарды алып жүргөндөр.

Э. Ибраев сатиранын камчысын аял затына оодара чабат: бул үчүн биздин аяштар, эжелер менен жеңелер, карындаштар авторду

жаман көрбөс, анткени биздин жаркын заманыбыздын ырахатына мас болуп, эрин кулдай эзген, тыбыттай тытып жиндилик абалга жеткизген эссиз аялдар али да жолугат. Он ай көтөрүп, омурткасы сыздаган энесине каардуу катынынын кесепетинен уулу чай-чамектикке он сом акча да жибере албайт:

Айылдагы кишиге
Акчанын кереги эмне?
Жылына он сомдон саласың,
Минтип отурсаң
Энеңди жаман үйрөтүп
аласың, –

дейт тажаал аялы.

Модалдуу кийимге талгак болгон аяш күндүр-түндүр оюна андан башка эчтеме түшпөйт. Тигинин эсинен байкуш эри такыр эле чыгып калган. Ал кирди да жууйт, үйдү да жууйт, кээде таңашып ачка да калат. Каардуу аялынын күйүтүнө чыдай албаган дагы бир эркек минтип ырдайт:

Тартпа дедиң, тамекини тартпадым.
Ташта дедиң, аракты да таштадым.
Улам чыгып дагы жаман жактарым,
Өөн өндөнөт отурганым, жатканым.

Эмне кылса да жакпай койгон эркек аялы доктурдан тишин жулдуруп келсе, аны минтип табалайт:

Ал алсыз доктур турбайбы,
Акылы болсо,
Тишинди эмес
Тилиңди жулбайбы!

Э. Ибраевдин айрым сатиралык чыгармалары эси жок эселек жаштарды келекелөөгө багытталган. Үй-тиричилигине жардам эткенге оюн-күлкүдөн улам такыр чактысы жетпеген кыз энесине: «Мени тууганды билген, үйдү жууганды да бил» деп чакчарылып басып кетет.

Энеси: акыры бирөөнүн бүлөсү болгон соң, эмитен оокат кылып үйрөн десе, кызы жооп кайтарат:

Аркы-беркини түшүнгөн,
Айттырбай ишти бүтүргөн,
Өзүңдөй энелүү эрге тийемин.

Э. Ибраевдин кээ бир ырлары мурдагы даяр сатиралык үлгүлөрдүн айрым жактарын улантып, тактоо мүнөзүндө, пародия түрүндө

жазылган. М.Алыбаевдин бир кезде «башым ооруйт десе, бутундун башына дары сүйкөгөн» врач жөнүндө айтканы бар эле. Э. Ибраевдин айылдык доктору да андан кем эмес. Анын:

Өт ооруса да,
Бутуң сынса да,
Колуң чыкса да,
Этиң ысыса да,
Бетиң кычышса да,
Бергени жалгыз аналгин.

Райкандын арак жөнүндөгү «бөтөлкөдө тим жатат, ичке кирсе чаңдатат» деген сөздөрү азыр афоризмге айланып кетти. Э. Ибраев да бир ырында негизги ырын бөтөлкөгө байланыштырат:

Адамдын ашказанын тешемин,
Мээсин тегеретемин.
Каарыма алсам,
Түйдөк кылып
Түбүнө жетемин,
Бирок,
Бөтөлкөгө эле алым жетпеди,
Билбейм, эмне балээси бар экенин.

Крыловдун «Эшек менен булбул» деген тамсилиндеги сынчы эшектин образына Э. Ибраевдин төмөнкү саптары пародия болот:

«Волганы» көрүп жапжаны,
Араба наалый баштады:
– Устасы унутуп койгон го,
Каап,
Өлүшүп калмак экен,
Меникиндей ырдываны болгондо.

Э. Ибраевдин сатира тибиндеги айрым ыр-миниатюралары балдар дүйнөсүнө жакын (анын балдар үчүн көп жазганын да билебиз). Алар бир жагы жеткинчектерди жылмайтса, экинчи жагынан турмуштагы ар кандай көрүнүштөрдүн кемчил жана артык жактарын туюп билүүгө көмөктөшөт.

Начар чыгарманы же анын авторлорун нечен ирет сындап, тилдегенден көрө, кээде анын ошол начардыгын, арсыздык аракеттерин образдуу сөз менен тартып көрсөтүү да кыйла таасирдүү.

Жатса да мурдун канатып,
Жалжактап кайра тажатып,

Өтүгүн сүйрөп кээ бирөө,
Төргө өттү төшөк талашып.

Мында кашкайган турмуш чындыгы турат. Чыныгы акындар поэзияны жүрөк менен кандан жаратат.

Сатириктин кесиби адабий сынчыныкына жакындашып кетет. Ал курч, таамай бетке айтуудан жалтанбоосу тийиш. Эмесе, куйкум сөзүңүз артып, «Чымчыкей», «Чыйрыктырма» деген рубрикаларга «өрттүү» сөздөр, «күйдүргүрлөр» кошулсун. Акындын ырдагандан да, сындагандан да талыкпоосун каалайбыз.

Качкынбай Артыкбаев

КУЙКУМ СӨЗДҮН ЧЕБЕРИ¹

Райкан!

Бул ысымды укпаган, билбеген кыргыз аз чыгар. Кимде-ким концерт, радио угууга, театр көрүүгө ышкыбоз болсо, ал Райкандын куйкум сөздүү ырларын, жүрөк термелткен термелерин, күлкү менен мыскылга жык толгон интермедияларын эстебей койбойт. Чыгарманы эстөө анын авторун эстөө дегендикке жатат. Ал эми көңүлгө уюп, сезимге орноп, эстен кетпей калган чыгарманы чыныгы таланттар гана жарата алат. Маркум Райкан Шүкүрбеков мына ошондой нукура элдик таланттардан болгон.

* * *

Таланттуу сатирик акын, драматург жана чебер котормочу Райкан Шүкүрбеков 1913-жылы Талас өрөөнүндөгү Ак-Чий деген жерде туулган. Октябрь революциясы, Совет бийлиги окууга, жашоого кеңири шарт түзгөн мезгилде өспүрүм болуп калган Райкан ошол кездеги башка кыргыз жаштары сыяктуу эле окууга, билим алууга умтулган.

Бирок, ага окуу оңой-олтоң эле келе койгон жок. Райкан адегенде Таластагы өзү туулган Ак-Чий деген жерден ата-энесине көрүнбөй

¹ Китептен: Артыкбаев К. Ар түрдүү издер. – Фрунзе, 1968. – 95-115 б.

качып чыгып, Олуя-Атага (азыркы Жамбул шаары) чейин жөө келип интернатка кирет.

Бул жөнүндө акын кийин жазган «Мен да солдат» деген ырында мындайча элестеткен:

Күн батты, жылдыз чыкты, түштүм жолго,
Солкулдак узун чыбык алып колго.
Ит үнү алыстады бара-бара,
Тоо калды ойлогондой карап мага.
Бир бурулсам түбөлүк жибербейсиң,
Коркомун, кайрылуу жок эми сага.

Таң атты, чоочун талаа, торгой сайрап,
Казактар көчүп жүрөт малын айдап.
Көрүндү дал ошондо Олуя-Ата,
Дүпүйүп калың багы, тамдар жайнап.

Шаарда тоодон келген эликке окшоп,
Элеңдеп, коркуп-үркүп басам токтоп.
«Кайда интернат, кайда?» – деп сурай-сурай,
Таап алдым акыры, койгонум жок.

Кулагым коңгуроонун үнүн укту,
Короого жетимчелер жайнап чыкты.
Бардыгы таза, окшош кийинишкен,
Мен жаман шемирейип, булар мыкты.
Чаң болуп жылаңайлак, чоң тебетей,
Мен дагы издеп келдим жакшылыкты.

Райкан 1928-жылы Фрунзеге келип, 1929-жылы Фрунзедеги педтехникумга кирет. Ошол жылдары педтехникумда кыргыздын эң бир шыктуу, ышкыбоз, жөндөмдүү жаштары окуучу. Алардын бири Райкан болгон. Мына ушул жерден ал башка бир катар кыргыз жазуучулары сыяктуу эле өзүнүн алгачкы калемин шилтеген. Бирок, ал жазганын эч кимге керсөтпөй, өзү жакшы көргөн айрым гана жолдошторуна окуп берип, анан катып коюучу. «Ошондой эң жакшы көргөн калемдеш, сырдаш жолдошторумдун бири маркум Алыкул Осмонов болучу. Жазгандарымды биринчи жолу ага окутчумун» – деп эскерер эле Райкан.

Мына ошол педтехникумда окуп жүргөн жылдары Райкан Касымалы Жантөшев, Кубанычбек Маликов, Молдогазы Токобаев сыяктуу тунгуч драматургдардын пьесаларын коюуга активдүү катышып, башкы ролдорду аткарып жүргөн жана өзү да пьеса жазууга дилгирилген.

Анын биринчи «Күрөш» деген үч көшөгөлүү пьесасы 1935-жылы кыргыз театр студиясында артист болуп жүргөндө жазылып, сахнага коюлган. Анда жаш драматург басмачылар менен болгон элдик күрөштү көрсөткөн. Албетте, бул пьеса өз учуру үчүн актуалдуу кабыл алынып, көрүүчүлөрдүн кызыгуусун туудура алган. Ошого удаалаш 1935–36-жылдары Райкан «Бейит арасында», «Жапалак Жатпасов» деген пьесаларды жазып, драматург катары каттала баштаган.

1936-жылы Райкандын 16-жылкы көтөрүлүш жөнүндө жазган «Тоо элинин баатыры» деген кара сөз менен жазылган поэмасы Самарканд шаарында басылып чыккан. Мына ушундан баштап 1944-жылга чейин Райкандын чыгармачылыгында орчундуу жаңылыктар болгон эмес. Бирин-серин ырлар, макалалар жазган менен көзгө уруна турган урунтуктуу чыгармалар бере албаган. Бирок, ал жылдары Райкан артист катары Гоголдун «Текшерүүчү», Фурмановдун «Козголоң», Киршондун «Нан», Ж.Турусбековдун «Ажал ордуна», Бөкөнбаевдин «Алтын кыз» аттуу пьесаларында белгилүү ролдорду аткарып жүргөн.

1944-жылы «Кек» деген пьесаны жазып, бир жылдан кийин Грибоедовдун атактуу «Акылдан азабын» которуп, кыргыз окуучуларына тартуу кылган. Бул котормо Райкандын чыгармачылыгыгындагы сатиралык белгилердин өнүгүшүнө чоң таасир эткен. Анткени, курч сатирага, уюткулуу учкул сөздөргө тунган «Акылдан аззпты» которуп жатканда Райкан ошондой курч сөздөрдү кыргыз тилинен да издөөгө мажбур болду. Ал эми андай изденүү жазуучунун оригиналдуу пьесалары үчүн да чоң сабак катары кызмат аткарды.

1947-жылы «Менин айлым», 1948-жылы «Жашыл токой» деген пьесаларды жазгандан кийин Райкан чыгармачылык жактан кескин түрдө төмөндөп кетти. Бир канча жылга чейин ал эч кандай жаңы чыгарма бере алган жок. Акын өзү айткан «жинди суу» анын чыгармачылык арымын өксүтүп келген...

1957-жылы гана Райкан күтпөгөн жерден чыгармачылыктын бийик чокусунан жылдыздай жарк этип көрүнө түштү. Бул жылы анын чыгармачылык жүзүн ачкан «Ырлар жана тамсилдери» жарык көрдү.

Райкан Шүкүрбеков 1958-жылы Москвада болуп өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун экинчи декадасына куйкум сөздүү сатирик акын жана такшалган драматург катары катышты. Бул учурда анын «Тянь-Шань жаңырыгы» аттуу ырлар жыйнагы Москвадагы «Молодая гвардия» басмасынан орус тилинде жарыкка чыкты. Декададагы талкууларда Райкандын ырлары жогорку бааны алды.

Мындан тышкары анын «Өрөөндөгү нур» деген пьесасы Крупская атындагы мамлекеттик орус драма театрынын декадалык спектакли катары Москванын көрүүчүлөрүнө көрсөтүлдү. Драматургия жагында да жигердүү иштеп, Райкан декада өткөндөн кийин да «Жакшынын шарапаты», «Акындын үмүтү» аттуу пьесаларды жазды.

Райкан Шүкүрбеков узак жылдар бою филармонияда иштөө менен бирге, артисттер үчүн репертуарларды көп жазды. Чынында да анын чыгармачылыгы башынан эле театр, филармония менен, артисттер менен тыгыз байланышта болуп келген. Токтогул, Мураталы, Калык, Алымкул, Осмонкул, Атай, Ыбырай, Карамолдо, Токтоналы, Ысмайыл өңдүү элдик ырчылардын, комузчулардын чыгармаларын пропагандалоо ишинде да эбегейсиз чоң эмгек сиңирди. Сабатсыздыгы жоюла элек карыя ырчыларга, комузчуларга алиппени үйрөтүп, сабаттуу кылган алгачкы мугалим да ушул Райкан болгон. Ошону менен бирге, ал атактуу ырчы, комузчулардан өзү да көп нерселерди үйрөнгөн.

Мына ошентип, дайыма эл ырчылары, комузчулары менен аралаш жүрүү Райкандын чыгармачылыгына өзүнүн өчпөс изин калтырды. Ал эл ырчыларынын насаат, терме ырларына өзүнчө чыгармачылык менен мамиле кылып, аны ыктуу өздөштүрүп, өзүнүн насаат, терме ырларын жазды. Бул ырларда акын элдик оозеки адабияттагы үгүт-насыят айтуунун идеясын жаңы турмуштун мазмунуна багындырды. Натыйжада, Райкандын термелери жаңы турмуштун мазмунуна каныктырылган, конкреттүү, элестүү термелер болуп чыга келди.

Акындардын «Беттешүү», «Аралаш төкмө», «Кайым айтыш», «Декада жөнүндө сөз», «Жер жөнүндө», «Насыят терме», «Жинди суу», «Кыз менен жигит» сыяктуу термелери, какшыктуу үгүт-насыяттары таасирдүү чыгармалардан болуп эсептелет. Бул чыгармаларында да акын өзүнө таандык куйкум сөздөрдү өз орду менен ыктуу пайдалана алган. Натыйжада, Райкандын термелери таасирдүү, уккулуктуу, күлкүлүү, кызыктуу жана аны кайра-кайра угуудан кулак да тажабайт.

Райкан Шүкүрбеков кыргыздын балдар адабиятын өнүктүрүүдө да жигердүү эмгектенген. Анын «Эки бөжөк», «Карга», «Иттин жомогу», «Кыргыз тоосунда», «Түлкү менен теке» сыяктуу китепчелери бөбөктөрдүн сүйгөн чыгармалары болуп калды.

Райкандын балдарга арналган чыгармаларынын башкы ийгилиги анын балдардын психологиясын даана сезип, ошого жараша образ түзө билгендигин баса белгилеп көрсөтүүгө болот.

Райкан Шүкүрбеков котормо ишинде да кыргыз адабиятына белгилүү салым киргизген. Ал Крыловдун «Тамсилдерин», Шиллердин «Жүзү каралык жана сүйүү» пьесасын, чыгыштын алп акыны Фирдаусинин атактуу «Шахнамасын», Афган акындарынын, Түштүк-Чыгыш Азия акындарынын ырларын которгон.

* * *

Ырас, биз жогоруда эскерткендей, Райкан кыргыз адабиятына 30-жылдары келип кошулду. Бул жөнүндө ал өзүнүн эскерүүсүндө¹ да ачык айткан. 1929-жылы «Жаңы маданият жолунда» аттуу журналга жарыяланган «Жаркынай» деген аңгемесинен бери эсептегенде чыгармачылык ишке 30 жылдан ашуун убакыт жумшагандыгын түшүнүү анчалык кыйындыкка турбас эле. Бирок, Райкан үчүн чыныгы чыгармачылык мезгил болуп кийинки жети-сегиз жыл гана эсептелет десек, адилеттүүлүк кылган болор элек. Анткени, анын чыныгы акындык жүзү, индивидуалдуу өзгөчөлүктөрү, кыргыз адабиятына калтырган изи да негизинен мына ушул акыркы жылдардагы жемиштүү чыгармачылык эмгектеринин натыйжасында калыптанды.

Албетте, ар бир жазуучунун өз алдынча, өз дараметине жараша эмгеги болоорун танууга болбос, бирок, чолпон жылдыздай кашкайып алда-кайдан белгилүү болуп көрүнүп турган жазуучу анча көп боло койбосо керек. Андай жазуучулар адатта өз адабиятына башкага окшошпогон өз өрнөгүн, өз жолун, өз белгисин калтырып кетүүгө жарамдуу болушат.

Райкан жөнүндө, анын чыгармачылык жүзү жөнүндө кеп кылганда биз кандайдыр бир жок нерсени издегенсип кыйналып-кысталбайбыз. Акындын чыгармаларына кылдат көз жүгүрткөндө эле аны башка акындардан айырмалап турган башкы бир белги кашкайып

¹ «Советтик Кыргызстандын жазуучулары» аттуу био-библиографиялык справочниктин 465-бетин караңыз. Кыргызманбас, 1962-жыл.

чыга келет. Баштатан айтылып келе жаткандай, Райканды «кыргыз адабиятындагы чоң сатирик» деп аныкташтын өзү деле анын индивидуалдуу жүзү бар экендигине толук күбө боло алар эле. Бирок, бул өтө үстүртөн айтылган аныктама болгондуктан, акындын белгилүү бир жанрдагы эмгегин гана элестетип, ал эми анын жеке өзгөчөлүктөрүн көмүскөдө калтырып коёт. Анын үстүнө кыргыз адабиятында сатира жазган жалгыз гана Р. Шүкүрбеков болгон эмес. Сатира жанрын биздин көпчүлүк акындарыбыздан табууга болот. Бирок, Райкандын сатиралары башкалардан күйдүргүлүү, мыскылдуу, күлкүлүү куйкум сөздөргө жык толгондугу менен кескин түрдө айырмаланып турат. Райкан-сатириктин эң негизги өзгөчөлүгү мына ушунда жатат.

Чынында да Райкан Шүкүрбеков кыргыз адабиятында куйкум сөздүн чебери – чоң юморист катары көрүндү. Юмор – сатиранын өңүн ачкан, ага күйдүргүлүү, күлкүлүү сөздүн жардамы менен курч багыт берген эң башкы көркөм каражат болуп эсептелет.

Райкандын юморлоруна ар түрдүү турмуштук кырдаалга карата күлкүлүү, күйдүргүлүү сөздөрдү чукугандай тез табуу жана ал сөздөрдү типтүү турмуштук көрүнүштөргө карата өз орду менен колдоно билүү мүнөздүү. Акындын куйкум сөздүү курч сатираларын, тамсилдерин, какшыктарын, пародияларын, учкул сөздөрүн, термелерин, интермедияларын, пьесаларын окуган, уккан, же көргөн адам аргасыз мыйыгынан жылмаюуга, кээде көзүнөн жаш чыкканча каткырууга мажбур болот. Мына ушунун өзү эле адамды тигил же бул терс көрүнүшкө карата мыскылдоо, жек көрүү менен мамиле кылууга аргасыз кылат. Райкандын юморлорунун тарбиялык күчү, коомдук мааниси дал мына ушунда жатат.

Күтүлбөгөн жерден күлкүлүү, күйдүргүлүү сөз табуу чоң искусствону, чоң талантты талап кылат. Райкандын куйкум сөздөрү кандайдыр бир жеңил күлкүнүн жылт этип кайра жоголо калчу эпкиндеринен эмес, анын куйкум сөздөрдү биздин коомго жат терс көрүнүштөрдүн сай-сөөгүн сыздатып, чучугуна жеткен курч күлкүнүн уюткусу болуп эсептелет.

Мына ушундан улам кыргыз адабиятында Райканга чейин юмор-куйкум сөз болгонбу, же болгон эмеспи? – деген закондуу суроо туулган. Чынын айтсак юмор, күлкү, мыскыл кыргыз адабиятында Райканга чейин мынчалык ар түрдүү жанрда өзүнүн толук ажарын ача алган эмес. Эл куудулу Шаршен Термечиковдун өчпөс талантын эч ким тана албайт. Ал кыргыз адабиятына эстрадалык күлкүнүн кайталангыс үлгүлөрүн калтырып кетти. Бирок, Шаршен Термечиковдун эстен кетпес

күлкүлүү сатиралык мурстары кадимкидей уланып кетпестен, өзүнүн илебин суута баштаган эле. Мына ушул кырдаалда Шаршен менен бирге жүрүп таалим алган Райкан эстрадалык концерттин репертуарларын жазууга киришти. Аны биринчилерден болуп кыргыз совет адабиятында сатиралык интермедияларды («Ашка жүк, башка жүк», «Бир көрүнүш», «Эки дос» сыяктуу) жазды десек да болот. Акын өзүнүн ырлары сыяктуу эле интермедияларында да куйкум сөзгө, күлкүгө, мыскылга кеңири орун берип, ошол каражаттар аркылуу терс көрүнүштөрдүн бетин биротоло ашкерелеп, эл алдында мазактайт.

Ырлардын композициялык түзүлүштөрүн ар түрдүү жаңы юмордук табылгалардын кырдаалдарына карата түзүү өзгөчөлүгүн Р. Шүкүрбековдун башкы жетишкендиги деп кароого толук негиз бар. Акындын мунусу өзүнүн жолун табууга, жүзүн көрсөтүүгө умтулган аракетин даана айкындай алат. Сөзүбүз үстүртөн болбос үчүн Р. Шүкүрбековдун адамды кытыгылап күлдүргөн юморлорунан бир аз окуп көрүүгө туура келет.

Биздин көз алдыбызда жигиттин курагына келген, бирок өзүн-өзү билген кежир бала менен анын Энеси кайым айтышыш жатат. Энеси баласынын жалкоолугун, жатып ичерлигин айтып: «Качанкыга чейин сени багып жүрөм, жумуш иштесең боло»,– деди эле, аялын коё берген баласы корс этип койду:

«Ырас айтасың, эне,
Көйнөккө деген акчанды келе!

Өзү тууп алат да, өзү кейийт,
Сени мен төрө дедим беле»

Акын айткандай эми:
«Айтар сөздүн келди оңу,
Мындай баланын барынан жогу!»

Чыныгы юмордун күчү мына ушунда турат. Анткени, Р.Шүкүрбековдун «Барынан жогу» деген ырын окуганда эркисизден жылмайып туруп ошол эле учурдун өзүндө шооласыз жигитти жек көрүп жатпайбызбы... Акын бул жерде юморду каармандын речтик эмоциясында («Өзү тууп алат да, өзү кейийт, сени мен төрө дедим беле») берүү ыкмасын ийгиликтүү колдонду. Ал эми «Халтурщик досума кат» деген ырында акын юморду берүүнүн башка ыкмасын тапкан. Мында акын юморду жеткиликтүү берүү үчүн өзүнүн автордук баяндамасын биринчи планга коёт. Мисалы, халтурщик акын:

«... Тоо дегенди жазат,
Баштады болду, калеми өзүн ала качат.
Көлүң сонун Ала-Тоо
Өзүң сонун Ала-Тоо.
Сөзүң сонун Ала-Тоо,
Элиң сонун Ала-Тоо.
Демиң сонун Ала-Тоо,
Карагайың жаркылдап,
Кайнар булак Ала-Тоо.
Ала-ала-ала-Тоо,
Тоо-тоо-тооо.
Оо-оо-оо-о»... –

деп таппай туруп калат.

Мындай жеткире иштелген таамай автордук баяндама албетте, окуучуну жылмайта ала турган күчкө ээ болот. Күчтүү чыккан автордук баяндаманын жардамы менен биз акындын бул ырынан чыгармалары наспай оролгондон башкага жарабаган халтурщик «акынга» күлүп өттүк. Акындын «Балдар адабияты», «Акча качан жагат», «Сен эмеспи», «Лирика», «Өзүбүздүн Мишка», «Сулайман» сыяктуу көңүлгө бөтөнчө таасир калтыра турган юморлуу ырлары да ар түрдүү ыкмаларда жазылган. Бир сөз менен айтканда Р. Шүкүрбеков өзүнүн ырларына ар түрдүү юмордук ыкмаларды колдонуу жагынан да жогорку чеберчиликке жетишкен.

Райкандын сатираларын кунт коюп окуган адам тескери образдардын өзүнчө эле бир галереясын көрүп, аларды жек көрүү сезимин күлкү аркылуу акындын өзү менен бөлүшөт. Андан да акындын тапкан күйдүргүлүү, күл-күлүү сөздөрүн окуган, уккан адамдын көңүлүнөн кеткис болуп, көкүрөккө сиңип жатталып калганычы?! Акындагы юмордун касиети дал ошол сезимди тез уялап алма таасирдүүлүгүндө болсо керек. Болбосо Райкандын күлкүлүү сөздөрү, ыр саптары, а түгүл айрым бир куплеттери эл оозуна алынып, кээси лакап болуп, кээси күйдүргүлүү тамаша иретинде колдонулуп жүрбөйт эле.

Коньякты таштап ичпеске,
Карьялардан бата алат.
Бирок пивону согот чакалап.

Ит каппайт сени адам деп,
Кыз сүйбөйт сени жаман деп.

(«Жинди суу»)

Түшүнсөң түшүнөөрсүн,
Түшүнбөсөң дагы бир кыздын мээсин бүтүрөөрсүн.
(«Кыз-жигит»)

Котормоң элдин тилин сүйлөсө элге жетет,
Тили бузулса, эмгегиң желге кетет.
«Вольная девушка» дегенди «эркин кыз» дебей,
«Өгүздөй кыз» деп которуп сеники өтөт.
(«Кечириңиз секет»)

Айылда бош нары-бериге басып,
Атасына бактырат жумуштан качып.
Чачты сеңселте коюп, саат тагынып,
Жайында иттен көлөкө талашып.
(«Туугандык каттар»)

Тизесин бүкпөй шымын аяп,
Казыктай басып келет.
Көп турбайт ойлоп,
(Анын ою да бойдок.)
«Эй, карындаш ай,
Акыры өлөсүң, жыргап өт ойноп!»
Деген өндүү тарпы чыккан «философиясын» согот.
Катуу соккуну карындаштан алат,
«Вот албарсты!»— деп карап калат.

.....
Кечиресиз,
Сизби? Сиз жөн эле шапке кийген табак!
(«Аялдар жөнүндө сөз»)

Жакшы кийинип, чачынды тарап,
Отура бер асманды карап.
Жолдош-жоронду төмөн көрүп,
Маданият, адабияттан берип «сабак».
«Алга көтөрүү керек, жүргүлө» дей бер,
Бирөөгө болбосо бирөөгө жагат.

Бирдемени дегенсин, демексин, дейсин,
Сөз менен бүтпөйт турмуш иши

Сен акыры бир ачуу нерсе жейсиң,

Мен сенин кайда бара жатканыңды көрүп турам,
Кетенчиктеп эле бара жатасың уламдан-улам.

(«Бірдабай турбайт»)

Талабынан адашкан тайкы жигит
Айылда бакма тоокко ызы-чуу салат.
Жүн тыткан кемпирлерге мактанып,
Өнөрүн өз үйүндө чыгарат.

Акыл ар кимге эле керек,
Бирок, кээ бирөө
Күндүз эле чырак жагып жиберет.

(«Куплеттер»)

Жакында билбей залга кире калып,
Отурууга туура келди капаланып.
Эл сурданып калган экен,
Качан бүтөт деп кабагын салып.
Ал «чечен» алка-шалка терге түшүп,
Шапкесин колуна алып,
Жаагын жанып...
Отургандар шыбырашат,
Жөтөлөт, кыбырашат,
«өлдүк» – деп тыбырашат.
Муздай көрүнөт анын көзү,
Мына негизги сөзү:
– Ошентип,
Антип-минтип,
Жолдоштор,
Милдет зор!
Чамда,
Алга!
Милдет зор, жолдоштор!
Милдет зор!
Чамда,
Алга!
Милдет зор, жолдоштор!

Анан чачын колу менен тарап,
Залга карап,
Графинден суу жутуп,
Мурдунун үстүн чукуп
Шашпайт
Баштайт:
– милдет, демек
Иштөө керек
Эң башкы милдет!..

– Ырас,
Эң башкы милдет,
Жоголсо боло келжирек – илдет, –
Деп залдагылар чуулдады,
Андан кийинкиси угулбады.
Мен чыкканча шаштым,
Бул ушундай дайыма
(Канча алат болду экен айына?)
(«Тим койсо экен жайына»)

Райкандын сезимди кытыгылап туруучу жогорку сыяктуу татынакай юморлорунун тизмесин дагы узарта берүүгө болор эле. Бирок, мында биздин айталы дегенибиз – ушул анча көп эмес үзүндүлөрдөгү таамай айтылган курч саздөргө, күлкүлүү, мыскылдуу фразаларга окуучулардын көңүлүн дагы бир жолу буруп, акындын куйкум сөздөрүнүн мол запасын белгилей кетүүдө болуп турат. Аталган ырларды толук окуп, же атайы талдоого албай, жогорку келтирилген үзүндүлөр боюнча ой жүгүрткөнүбүздө деле коомго жат кээ бир тескери адамдардын образдары биздин көз алдыбызга даана тартыла калып жатат. Аракечтиктен киши санынан чыккан алкоголик, акчанын артынан түшкөн халтурщик котормочу, «иттен көлөкө талашкан» беркерпоз, дардаңкү, аялга тескери мамиле кылган жел таман, өзүнүн өөдөлөнүп көтөрүм болуп калганын билбей, башканы жактырбаган кызыл кекиртектен жазгыч сөрөй, «күндүз чырак жагууга» чейин барган эси жок «акылман», «милдет зор, жолдоштор», «иштөө керек» деп куру кыйкырыктан башканы билбеген келжирек жетекчи, айтор, күндөлүк турмушубуздан бирин-сериндеп болсо да кездеше калуучу жат элементтердин элестери биздин алдыбызга куйкум сөздө уугуп жаткандай болот. Биз аларды жөн гана карап тим болбостон, акындын

аларга карата айткан күйдүргүлүү сөздөрүнө маашыр болуп, аны менен кошо тигил терс аяктарды шылдындап жүрүп отурабыз. Райкандын юморунун активдүүлүгү жана керектүүлүгү дал мына ушунда турат.

Райкандын күлкүлүү, мыскылдуу, куйкумдуу калеми анын пьесаларынын да негизги өзөгүн түзөт. Драматург комедиограф Райкандын пьесасын көрүү үчүн театрга барган көрүүчүлөрдүн дуу-дуу күлүп, залды удаа-удая жаңыртып отурушкандарын өзүбүз да көрүп жүргөнбүз, Кээде кай бир адабиятчылар Райкандын пьесаларынан жалаң гана жеңил күлкүнү көрүп, кандайдыр бир чоң проблемаларды көрө албай жатабыз деген пикирлерди айтып калышат. Албетте, андай пикирлерге кошулуу кыйын. Анткени, сахнада көрүнүп жаткан кээ бир терс адамдардын мүнөзүнө, кыймыл-аракетине күлүп, аларды ичтен мыскылдап отуруунун өзү да чоң проблема. Райкандын пьесаларын көрүп отурганда биз көбүн эсе мына ушундай абалга келип, терс аяктарга күлөбүз. Ал эми бул болсо, Карл Маркс айткандай, «өткөндөгү эскилери менен адамзаттын көңүлдүү түрдө коштошуп жатканы эмеспи». Мисалы, Райкандын «Жапалак Жатпасовун» көрүп отуруп, биз анын эки жүздүү, туруксуз, адамгерчиликтен кеткен алдамчы жүзүн экинчи карагысыз болобуз. Бирок, биз аны кандайдыр бир сурданып, муштум түйүп, кабак бүркөө менен жек көрбөйбүз, тескерисинче жыргап, күлүп, мыскылдап отуруп жек көрөбүз. Пьесанын комедиялык күчү дал мына ошондо. Аны автордун куйкумдуу калеминин ийгилиги катары баалообуз керек.

* * *

Р. Шүкүрбеков юморду өзүнүн тамсилдеринин басымдуу көпчүлүгүнө ыктуу колдоно алган. Муну акындын жакшы ийгиликтеринен деп эсептөөгө болот.

Тамсил кыргыз адабиятында кийинчерээк өнүккөн жанр. Бул жанрды өнүктүрүүдө күч жумшагандардын катарына Райкан Шүкүрбековдон башка маркум Мидин Алыбаев жана М. Борбугулов менен М. Турсуналиевди кошууга болот. Мурун кыргыз адабиятында тамсил жанрынын толук иштелген классикалык үлгүлөрү жокко эсе болгондуктан (Тоголок Молдонун бирин-эки тамсилдери, албетте, жеткиликтүү үлгү боло албайт эле) тамсил жазуунун бир топ кыйынчылыктарга туары да табигый көрүнүш. Мындай татаалдыктарды жеңүү үчүн тамсил жазууга шыктанган акындар эң биринчи иретте тамсилдин классикалык

үлгүлөрү бар орус адабиятына кайрылышты. Райкан Шүкүрбековдун Крыловдун тамсилдерин которуп жүрүшү, албетте, бекеринен болгон иш эмес. Орус адабиятындагы тамсилди жазуунун тематикалык багыттарынын ар кандай көркөм ыкмаларынан үйрөнүү—бул бүт бойдон аны көчүрүп алуу, кайталоо дегендикке жатпайт. Биздин тамсилчи акындарыбыз бул милдетти ачык түшүнүшкөн жана чыгармачылык менен үйрөнүү жолунда иштеп келишкен.

Социалисттик коомдун түзүлүшү менен биздин өлкөдө антагонисттик карама-каршылыктар биротоло жоюлду. Бирок бизде антагонисттик эмес карама-каршылыктар жашап жатат. Алар, мисалы, феодалдык-патриархалдык уруучулук коомдун али да болсо жашап жаткан калдыктары, адамдардын мамилелеринен учурай калуучу ар кандай терс көрүнүштөр: бюрократтык, кошоматчылык, өзүмчүлдүк, жанбактылык аракеттик өңдүү толуп жаткан адаттар. Биздин турмуштун алга карай жылышына булардын аябагандай чоң тоскоолдуктары бар.

Роман, повесть, поэмаларда, ангемелерде жат көрүнүштөрдү ашкерелөө кадимки эле турмуштагы конкреттүү терс образдарды түзүү аркылуу ишке, ашат. Ал эми тамсилдерде, бул башка жаңрларга окшошпогон спецификалык өзгөчөлүккө ээ болот. Мында көрсөтүлгөн айбанаттар, куштар, жансыз жаратылыштын ар түркүн көрүнүштөрү, предметтери өздөрүнүн кулк-мүнөзүнө, кылык-жоругуна, көрүнүшүнө, мамилесине ылайык каймана (аллегориялык) образдар катары көрүнүп, алардын ар түркүн кыймыл-аракеттери аркылуу коомдогу ар кандай жат көрүнүштөрдү түшүнөбүз. Аллегориялык ыкма тамсилде типтүү образды түзүү үчүн гана колдонулган башкы каражат катары кызмат кылат. Кээ бир жолдоштор тамсил дегенде эле ал аллегория деп түшүнүшөт. Андай адамдарга В. Г. Белинскийдин тамсил жөнүндөгү төмөнкү сөзүн эскертсек толук түшүнүктүү болот. «Жакшы жазылган поэтикалык тамсилди,—дейт Белинский,—аллегория деп айтууга болбойт жана ал андай болууга да тийиш эмес, тамсил поэтикалык тил менен жазылган, каармандары жана мүнөздөрү бар кичинекей драма же повесть болуу керек.»¹

Тамсилдин мындай касиеттерин Р.Шүкүрбековдун чыгармаларынан толук байкоого болот.

«Карга менен чыйырчык» деген тамсилинде акын кышты өткөрүп суук жакка кетип бара жаткан карганы жылуу тарапка келе жаткан чыйырчык менен жолуктурат. Эми карга менен чыйырчыктын

¹ В. Г. Б е л и н с к и й. Чыгармаларынын, толук жыйнагы, том VI. СССР Илимдер Академиясынын басмасы, М., 1954-ж. 149-бет.

ал-абал сурашуу диалогу башталат... Диалогду окуп бүткөндөн кийин окуучуларга карганын даяр тамакты издеген пайдакеч, жалкоо, ачкөз экендиги, ошондой эле чыйырчыктын ак ниеттүүлүгү, эмгекчилдиги дайын болуп чыгат. Ошентип, карга менен чыйырчыктын каймана образдары аркылуу адамдардын арасындагы эки башка тескери тип түзүлүп отурат.

Тамсилдин күчү мына ушунда. Анткени, адам жөнүндө кыпындай эч нерсе айтылбай туруп эле, биз алкы жаман жалкоо адамды жек көрүп калдык. Р. Шүкүрбековдун мындай чыныгы айбанаттардын, канаттуулардын кыймыл-аракеттерин, кулк-мүнөздөрүн, адаттарын көрсөтүү аркылуу адамдардын ар түркүн образдарын элестеткен тамсилдерине «Коёндун арманы», «Малга – мал», «Үкүнүн кызы», «Түлкү менен арстан», «Коён менен кундуз», «Секретарь мышык», «Карышкыр менен чымын», «Бөрүбасар», «Беяжал өлүм», «Короз», «Коркок жолборс» өңдүү тамсилдерин айтууга болот. Акындын ушул эле багытта жазылган «Апендинин эшеги», «Түлкү менен теке», «Ит», «Сагызган менен түлкү», «Ат менен эшек», «Эки эчки» деген тамсилдери элдик оозеки адабиятта айтылып жүргөн жомоктордун, нуска сөздөрдүн таасиринен келип чыккан. Алар эсте каларлык болуп дурус жазылган.

Р. Шүкүрбековдун тамсилдеринен биз жогоруда айткандай, тамсилдин талаптарына жооп бере албаган, мааниси тайкы, солгун жазылгандарын да кезиктиребиз. Буга анын «Кара теке» деген тамсили далил боло алат.

Улак өтө сулуу. Күйөөсү кара теке. «Победасы» бар, кожоюн. Машинасы подъезде турат. Өкмөткө кадыры бар неме. Ал бир күнү районго кетти, аялы театрга барды. Кара теке телефон чалды: улак жок экен. Анан ал келгенде сабады. «Окуймун дейсиң, казан-аяктан бош болсоң укта», – деди кара теке улакка. Анан «таяк жебесеңер тайраңдайсыңар, чачыңар узун, акылыңар, кыска»,– деп жемелеп-жемелеп алып, өзү керме кашына кетти. Тамсил мына ушундай.

Бир минутага улактын ордуна бир аялдын атын, ал эми кара текенин ордуна эркек кишинин атын коюп окуп көрүңүздөрчү, эмне болор экен? Эч кандай тамсил эмес эле жөнөкөй ыр болуп чыгат. Ал эми «Карышкыр менен уйлар» деген тамсилдин катышуучуларын адамдардын аттарына которуштуруп окуп көргүлөчү. Кептин баары мына ошондо түшүнүктүү болуп чыгат. Анткени, «Кара теке» деген тамсилде улак менен текенин малга ылайыктуу кыймыл-аракеттери, кулк-мүнөздөрү көрсөтүлбөй эле адамдардын кулк-мүнөздөрү көрсөтүлүп калды.

Муну менен тамсил өзүнүн тамсилдик касиетине толук жете албай, кадимки эле сатиралык ырдын деңгээлине түшүп калып жатат. Демек, атын гана айбандын, же канаттуунун атына буруп коюу менен нукура тамсилдин түзүлбөстүгү эчактан бери белгилүү чындык.

Бизде бир кезде тамсил жазат десе эле «Окумуштуу коңуз», «Момолой жазуучу», «Ылаачын башкарма» деген сыяктуу темалар көбөйүп кеткен эле. «Ылаачын башкарма» дегенден кийин ылаачынды айтып эмне кереги бар? Бир башкарманы алып эле ошонун адамга жакпас кылыктарын жазып койбойбу.

Демек, тамсиди жазуудагы милдет башкарма менен анын атын бир ооз атабай туруп, ылаачындын орунсуз ойт берип жаткандыгын, анын ошол жаратылышына ылайык аракетин көрсөтүү менен, «ушундай башкарманын барынан жогу» деген корутундуну окуучунун сезимине пайда кылууда турат. Ал үчүн тамсилчи акын ылаачындын башка канаттуулардан айырмаланган бардык өзгөчөлүгүн толук үйрөнүп жазуусу керек. Ошентип, тамсил жазуунун кыйындыгы баарыдан мурда темага ылайык алынган айбанаттын, канаттуунун, же предметтин жашоо шартындагы өзгөчөлүгүн үйрөнө билүүдө турат.

Р. Шүкүрбековдун тамсилдери айрым бир мүчүлүштөрүнө карабастан негизинен тамсилдик талаптарга жооп бере алат деп айтууга толук татыктуу.

* * *

Райкан жалаң гана юморист болбостон, философиялык ырлардын да, жүрөктү толкуткан назик лирикалардын да, курч сөздөргө ширелген өткүр сатиралардын да автору. Анын басымдуу көпчүлүк ырларына изденүү, жаңы ой айтуу мүнөздүү. Ошол үчүн Райканды жалаң гана куйкум сөздүн чебери катары чектебестен, ага тиешелүү терең ойчулдукту да эскерте кетүүгө тийишпиз.

Туткасын кара жердин колуна алган,
Тээтиги, ай караган кайсы балбан?
Күнү-түн кирпич какпай аалам кезип,
Бийиктен бүткүл элге көзүн салган?

Биринен бири сулуу тиги кимдер?
Агасынан иниси артылган эр.
Тарыхтын дөңгөлөгүн ылдамдатып,
Дүңкүлдөп өтүп жаткан биздин күндөр.

Ушул «Биздин күндөр» аттуу эки сабак ырга канчалык залкар ойлор батырылган!

Ал эми «Араба» деген ырында акын кадимки эле биз көрүп жүргөн арабаны символикалык образ катары колдонуп, эски, нерсенин жаңыга орун бошото тургандыгы жөнүндөгү философиялык жыйынтыкты конкреттүү түрдө көз алдыга элестетет.

Түбөлүк калам го деп калдырадың,
Катуу чыккан бир кезде шалдырагың.
Тепселесиң, машина коюп кетет,
Жол талашып бекерге алжыбагың.

Жол ачык сени тарткан семиз атка,
Ал өлбөйт, кең өмүрү алды жакта.
Турмушта бардык нерсе өлө бербейт.
Аксакал, көкүрөккө муну сакта.

Акын айткандай, «турмушта бардык эле нерсе өлө бербейт». Мындагы араба тарткан семиз ат да символикалык образ катары эскинин жакшы, пайдалуу жактарын элестетип, бирде андай нерселердин жаңы нерсенин калыптанышы, өсүшү үчүн керек болорун эске түшүрсө, бирде Ломоносов айткандай, ар кандай кубулуштун бир түрдөн экинчи түргө өтүп, дайыма жоголбой жашай бере тургандыгын эске түшүрөт. Мына ушунун өзү эле акындын ырынын чоң философиялык багытын далилдей алат: Р. Шүкүрбековдун мындай философиялык ой жүгүртүүгө толгон ырлары бир кыйла. Окуучуларга бир аз элестетүү максатында биз бир гана «Араба» деген ырды мисалга келтирүү менен чектелдик.

Биздин күндөлүк турмушубузга сиңип жаткан жаңылыктарды, турмуштук жаңы мамилелерди кылдат сезе билип, анын артыкчылыгын окуучуларга жеткире билүүдө поэзиянын жаңы ыкмаларын таба билүү Райкандын ырларындагы негизги ийгиликтердин биринен болуп саналат.

Жайыгың нан, тоолорун алтын,
Көтөрдү эмгек жериңдин баркын.
Оңолуп турмуш, жаңырып кыргыз,
Жаңы киши, жаңырды салтың.

Алтын, алтын дейбиз,
Мына ушул анык алтын.
Адамдардын аттары оңолду,
Итибай, Кушубайлар жоголду.

Бул кокус иш эмес, туугандар,
Салтанат, Жеңиш, Жеңшбек болду.
Мунун да себеби бар,
Көзгө көрүнүп турат алар,
Чыбыктан ат кылып ойногон балдар илгери
Машина, самолёт болуп ойношот эми...»

Бул ырдагы («Элибиздин багы») ойдун берилишине колдонулган лаконизм жөнүндө айткыбыз келгенде алды менен акындын саналуу гана саптарда эпизоддорду ичине камтыган жандуу элестерди түзө билүүсүн эскерип өтүшүбүз зарыл. Ал мына мындан ачык көрүнөт. Мурда балдар оюнун мүнөздөөчү белтилердин бири албетте, чыбыкты ат кылып ойноо болор эле. Ал эми азыркы мезгилде балдар ойнунан эмнелер мүнөздүү? Ушуга жооп иретинде Р. Шүкүрбеков тарабынан көрсөтүлгөн балдар оюнунун жаңыча көнүмүштөрү (машина, самолёт менен ойноо сыяктуу) окуучуларга турмуштук жаңы салттын артыкчылыгын ачып берип отурат.

Мурунку айтылган темаларды кайталабай, жаңы темаларды табуу окуучуларга алда канча жаңы сезилери баарыга маалим. Р. Шүкүрбековдун мына ушул принципти колдонууга аракет кылгандыгын анын ырларынан ачык көрүүгө болот. Ал бир ырына «Ысык-Көлдүн куму» деп, мындан мурун кулак укпаган теманы коёт. Анан минтип баштайт:

«Акындар мурун барыптыр,
Айтып ырдап салыптыр.
Тоо, суусу тегиз макталып,
Мага куму калыптыр...»

Ушул строфаны окуу менен окуучу «кум жөнүндө акын кандай жаңы ойду айтты болду эмне деген ойго түшөт. Бирок, акын жогоруда өзү айткандай, жалаң кумду ырдоо менен чектелбейт. Акындын бул ырынан кы-мыздай берекеси көлкүгөн көл жээгинин ток пейил турмушу көрүнөт. «Алтын ден соолукту оңобойт, кум өмүрдү узартууга жардам берет. Ысык-Көлдүн куму мына ушундай», – деген негизги ойду Р. Шүкүрбеков кыргыз жеринин касиеттүү белгиси катары айтып, аны көлдүн кумуна тиешелүү пейзаждын көрүнүштөрү аркылуу ачкан.

Албетте, Р. Шүкүрбеков ар дайым эле акын, жазуучуларга мурун белгисиз болгон темаларды таап отурган эмес. Турмуш жашоо-шарт бир болгондон кийин тематикалык жакындыктардын болушу да толук ыктымал. Бирок, Р. Шүкүрбековдогу көзгө даана көрүнгөн бир өзгөчөлүктү бөтөнчө белгилеп кетүүгө милдеттүүбүз. Акын мурун

белгилүү болгон темалардын аймагында жазган учурда анын мазмундук масштабын эбегейсиз кеңейтип (сөз ырдын көлөмү эмес, ойдун көлөмүнүн кеңейиши жөнүндө бара жатат) айтайын деген ойду таптакыр жаңы ыкмада берүүгө умтулган. Р. Шүкүрбековдун ырларындагы негизги өзгөчөлүктөрдүн бири дал мына ушунда. Оюбуз так болсун үчүн бир нече мисалдарды келтирели.

Орто-Токой суу сактагычы жөнүндө кыргыз поэзиясында бир нече ырлар жазылды. Алардын ичинен К. Маликовдун «Таш жана ыр» деген көлөмдүү ырлар цикли эске тутууга арзырлык. Ушул эле Орто-Токойго арнап Р. Шүкүрбеков да бир ыр жазган. Ал «Алты каз» деп аталат. Ырдын композициялык түзүлүшү эң эле кызык. Оболоп учкан алты каз жылда учуп өтүп жүрүүчү жеринен жаңы көлдүн пайда болуп калганын көрүп, «бул кайсы көл» деп таң калышат. Анда көлдө сүзүп жүргөн көк ала моюн өрдөк:

«Артындасын турмуштун,
Чоңунансың суу куштун.
Орто-Токой дал ушул,
Жаңы көлү кыргыздын.
Калкылдабай түшкүлө,
Каркылдап мында сүзгүлө», –

деп жооп берет. Р. Шүкүрбеков бул ырга риторикалык кайрылуу ыкмасын ыктуу колдонгон. Өрдөк менен каздын бири бирине кайрылуулары акындын фантазиясынан чыккан нерсе. Бул биз үчүн чоң мааниге ээ болот. Окуучулар эч убакта чын эле өрдөк менен каз сүйлөшүп жатат деп кабыл алышайт. Алардын көңүлүнө биринчи иретте Орто-Токойдой кыргыз турмушундагы жаңы көлдүн курулуп бүткөндүгү кылт дей түшөт. Ошентип, өрдөк менен каздын ыргадагы риторикалык кайрылуулары Орто-Токой жөнүндөгү түшүнүктү жеткиликтүү кылып бериш үчүн колдонулган автордук табылга болуп саналат.

Айга жетүү жөнүндөгү оптимисттик идеянын көркөм адабиятта өркүндөп келатканына Г. Уэльстен баштап бир топ жылдар болуп калды. Ал жөнүндө балдарга арналган ырлардан тартып, көлөмдүү илимий-фантастикалык повесттерге чейин нечен ирет жазылды. Ушул эле мурунтан белгилүү темага Р. Шүкүрбеков өзүнүн «Айга» деген кичинекей ырын арнаган.

«Адамдан качып кутулбайт амал-айла,
Саякат башталганы турат айга».

Мына бул эң жөнөкөй жана жеткире айтылган эки сап менен, башталган ырдын аягы мындайча бүтөт:

«Жылат, турбайт турмуш,
Жыгат, жыгылбайт турмуш,
Айга да жетсе, андан кийин жылдыз».

Турмуштун өнүгүп-өзгөрүп тура тургандыгын, анын бардык нерседен күчтүү экендигин материалист катары биринчи планга койгон акын адамдын колунун айга эмес, бара-бара жылдызга да жете тургандыгын алдын-ала айтпаганда, анан эмнени айтат эле?! Кыскасы, мурда белгилүү болгон темаларга кайрылганда Р. Шүкүрбеков оригиналдуулукка ээ боло турган жаңы ой-пикирлерди берип, дайыма жаңы ыкмаларды табууга аракеттенген. Кыргыз адабиятында 20-жылдардан бери жашап келе жаткан эски жана жаңы доорду салыштыруу ыкмасын колдонуп, жаңы доордун артыкчылыгын көрсөткөн кезде да акын көңүлдү дароо өзүнө тартып ала коюучу эң конкреттүү майда деталдарды сюжеттик өзөк катары киргизген. Ырдын композициялык түзүлүшүн мындай түзүү ырдын сапатын жогорулатып, окууга татыктуулугун арттырат. Биздин бул пикирибизге акындын «Эки келин», «Дайым жагат», «Мен да солдат», «Келечек күтөт», «Дөңдө карыялар олтурат» деген сыяктуу ырларын окуган адамдын көзү жетет.

Ошондой болсо да мисал катары акындын «Келечек күтөт» деген ырынан бир кичинекей үзүндүнү окуп көрүүгө туура келет:

Сөзүмдү ук
Күрпүлдөбөй, тентек Нарын.
Дүйнөгө эми угулду тунук шарың,
Кулак сал,
Көк тиреген Тянь-Шаным,
Түк өчпөс шамы болдуң Азиянын.
«Нарындын суусу тереңдеп,
Өтө албай турам элеңдеп.
Өткөрүп алсаң болбойбу
Көпүрө салып белендеп»,
Бул ырды жаштар ырдаган,
Бирок суу ырайым кылбаган.

Анткени менен токтогон эмес сүйүү,
Ого бетер күчөгөн күйүү.
Өтө албай Нарын суусун бойлогон,
Канат жөнүндө ойлогон.
«Канатым болсо калдайган,

Учуп келсем маңдайдан»,–
Деп созолонгон.
Ал кезде чоң Нарын жолтоо болгон.
Азыр ушул ырда чындык барбы?
Тарых болуп калды...

Бул ырга кошумча түшүндүрүүнүн зарылдыгы жок. Акын Чоң Нарындын мурдагы абалын жаштардын сүйүү жөнүндө чыгарган ырларын эскерүү менен гана түшүнүктүү кылып койду. Ал эми Нарындын бүгүнкү абалы Райкан айткандай жер дүңгүрөтүп, ааламга кетти. Жети жылдыктын жана келечектин кеңири курулуштарынан болгон Нарын суусундагы ГЭСтердин мааниси анын өткөндөгүсүн эстегенде ого бетер зор күчкө ээ болорун билген акын бул ырда эски менен жаңыны салыштыруунун эң сонун ыкмасын өз орду менен таба алган.

Акырында айтарыбыз, акындын ыр түзүлүшү жөнүндө. Акын мейли ырларында болсун, мейли тамсилдеринде болсун, бир катар учурларда кыргыздын кадимки эле традициялуу ыр түзүлүштөрүн колдонгон. Ошого карабастан Р. Шүкүрбековдун эркин ыр түзүлүшүнүн элементтерин пайдаланууга көбүрөөк аракет кылгандыгын байкайбыз. Муну Райкандын ырларын сүйүп окуган адам сезбей койбойт. Анткени Р. Шүкүрбековдун ырларында муундун бирдейлиги көп убакта сакталбайт. Ырдагы кыска жана узун саптардын ритмикалык түзүлүштөрү речтик интонациянын жардамы менен окууга көбүрөөк ылайыкталган. Ырды мындай өлчөм менен жазууда Райкандын өзүнө тиешелүү көп ийгиликтери бар экендигин танууга болбойт. Ошону менен бирге Р. Шүкүрбековдун ырларынан кээде чектен ашкан прозаизмдин, башкача айтканда, же ыр эмес, же кара сөз эмес жаңы ырдык түзүлүштөрдүн болгондугун да кездештиребиз. Бул биздин оюбузча акындын этибарсыздыкка жол бергендиги болуп эсептелет. Алсак, акындын бир ырындагы рифма төмөндөгүдөй чубалжыган кара сөзгө баш ийдирилген:

«...Жолдо келе жатып, машина тегиздеп жаткан
жерди көрдү,
Эски убактагы жаман коргонуна көңүл бөлдү!
(«Бир чал» деген ырда).

Бирок, мындай прозаизм акындын ырларына мүнөздүү кемчилик боло албайт. Райкандын ырларындагы өлчөм маселеси өзүнчө изилдөөгө татыктуу иш. Андыктан биз акындын ырларына мүнөздүү болгон ыр түзүлүштү үстүртөн гана эскертип өттүк.

Райкан Шүкүрбеков өзүнүн бир ырында:

Акын ырын турмуштан айрып болбойт,
Ыр катасын ар дайым турмуш ондойт.
Ажыраган турмуштан сулуу сөздөр,
Эл жек көргөн сулуудай өзүн кордойт, –
деп айткан. Ушул төрт сап ырында айткандай, акын өзүнүн чыгармаларын бүтүндөй эл турмушунун бай казынасынан сузуп алып, кайра аны асемдеп, адемилеп туруп элдин өзүнө тартуулаган. Бирок, ал элдин көңүлүн жалган кооздук менен алагды кылбастан, таасирдүү, ички дүйнөсү терең чыгармалар менен ыраазы кыла алган. Ал ошол үчүн элдин эсинен чыккыс акын катары адабият тарыхына биротоло кирди.

Камбаралы Бобулов

ПОЭЗИЯДАГЫ ХАЛТУРАНЫН ЖОЛУН БӨГӨӨГӨ МҮМКҮНБҮ!..¹

Акын жолу – ардактуу жол, урматтуу.
Жаман акын эл алдында уяттуу.
Акын жазган, биз окуган төрт сап ыр
Дүнүйөгө калуу керек жаңылбай:
Жаз, жай, күз, кыш –
деген төрт сап сыяктуу.
А. Осмонов

Поэзия! Бул сөз жүрөккө жаз, сулуулук, кайрат киргизип, адамды канаттуу кылып, келечекке талпындырат. Ырас, жүрөккө жаз киргизген поэзияны жаратыш үчүн табигат сизди акын кылып жаратууга тийиш. Сиз эң акылдуу, эң билимдүү, мүмкүн гениалдуу киши болуңуз, бирок сиздин дээриңизде акындык болбосо, сизден поэзия жаралбайт.

Кээ бир ыр жазып жүргөн жолдоштор өздөрүнүн табиятына карабай акын болууга үмүттөнүшөт. Ырас, үмүт жакшы. Бирок үмүт реалдуу фактыга таянганда гана ишке ашат. Мүмкүн, андан акын эмес көрүнүктүү драматург, прозаик же журналист чыгар. Орустун

¹ Китептен: Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек, 1991. – 262-282-б.

улуу жазуучусу Тургенев «Аңчынын аңгемелерине» чейин эле бир кыйла ырлар жыйнагын чыгарып, бирок акын боло албай, проза жанрына өткөнүн ким билбейт. Бул тууралуу талашып олтурбай, Белинскийге сөз берели. «Дээринде акын эмес адам канчалык терең, чың, а түгүл жарык ой таппасын, жазган чыгармасы баары бир мааниси тайкы, калп, жасалма, кебетеси суук, жансыз болуп калат» (Г. В. Белинский, 3-том, 377-бет).

Демек, поэзиянын баркына жетип, акынга тийиштүү урматтуу жана ардактуу наамды сактоо керек.

Ооба, биздин кыргыз элибиз байыркы замандан тартып поэзияны жанындай сүйүп, өзүнүн үмүт-тилегин ошондо чагылдырган. Кыскасы, биздин элдин философиясы да, тарыхы да, күрөшү да, илими да, өнөрү да элдик поэзияда, эпостордо сакталып, бизге жетти. Демек, поэзия – элибиздин ырысы, үмүтү болгон. Көлөмү жагынан тендеши жок «Манасты» биздин эл бекеринен кылымдар бою оозеки сактап келген эмес. Бизде күрдөөлдүү поэзия бар деп үндүн жетишинче айтууга болот. Улуу Токтогулдун, Барпынын, Тоголок Молдонун, Осмоновдун, Бөкөнбаевдин жана Турусбековдун асыл поэзиясы жаз, жай, күз, кыш сыяктуу жаңылбай жашоодо. Бул алтын казына менен кантип сыймыктанбай коё алабыз?!

Азыркы учурда Аалы Токомбаев, Темиркул Үмөталиев жана К. Маликов өңдүү аксакал акындарыбыз кайратынан жазбай, калем шилтешүүдө. Кийинки жылдарда өздөрүнүн акындык үнүн тапкан С. Жусуев, С. Эралиев, Б. Сарногоев сыяктуу акындар поэзиябызга өз салымдарын кошууда. Бул, албетте, кубанычтуу факт.

Атаганат! Ушундай ийгиликтерге карабастан азыркы поэзиябызда, халтуралык чыгармаларга кенен жол берилген эң начар көрүнүш өкүм сүрүүдө. Мезгил, съездик трибуна халтура менен чечкиндүү күрөшүүнү талап кылып турса да, биздин аксакал акындарыбыз жана жазуучулар Союзу, негедир «белгисиз себептер» менен тилсиз балык болуп келе жатышат.

Үстүбүздөгү жылдын май айында сынчы Кеңешбек Асаналиев «Ленинчил жаш» газетасынын бетинде Муса Жангазиевдин чыгармаларындагы кеңири орун алган, халтуралык ырларына каршы «Жакшы ыр чачылып жатпас» деген макаласында мындай дейт: «Поэзиядагы азыркы мезгилиндеги бирден бир милдеттердин бири – халтуранын тутанып бараткан отун өчүрүү болуп эсептелет. Болбосо, ал жалындап кетсе, анын зыяндуу салакасы адабияттагы идеясыздыктан кем эмес». Сынчы тарабынан актуалдуу маселе өз убагында

күн тартибинен талкууга коюлгандыгына карабастан, ушул күнгө чейин бул адилеттүү пикир көз жаздымга калтырылууда.

Жазуучулардын кезектеги III съезди босогодо турганда поэзияда орун алып келе жаткан халтурага каршы күрөшүү – адабиятыбызды сүйгөн ар бир кишинин милдети. Биз Асаналиевдин жогорку пикирине толук кошулуп, ага өзүбүздүн тилектештигибизди билдирип, поэзиядагы халтуралык тууралуу өз пикирибизди айтууну туура таптык. Кыргызмамбастан халтура ырлар жыйнактарынын бүкүлү бойдон чыгып кетиши көнүмүш адат болуп калды окшойт. Биздин колубузда ушул басмакана үстүбүздөгү жылы чыгарган үч автордун жыйнагы турат.

Касымжан Төлөбаев калемди жаңыдан шилтеп жүргөн автор эмес анын бул кесип менен убараланганына көп жыл болду. Биздин колдо турган «Нуруң менен» деген ыр жыйнак автордун экинчи китеби. Жыйнактын алгачкы эле бети «Нуруң менен» деген ыр менен ачылат. Атын окуганда эле бул ыр биздин доордун ар-намысы, сыймыгы Компартияга арналгандыгы байкалат. Акын алган тема актуалдуу жана керектүү. Бир тууган партиябыздын легендардык иштери тууралуу эң курч, эсте каларлык ырларды, поэмаларды жазууну турмуш талап кылып жатат.

«Бой жазып, эркин басып жүрбөгөнбүз,
Кайгыны башыбыздан өткөргөнбүз.
Жалданып көрүнгөнгө кул болуп биз,
Алсырап, ач-жылаңач күн көргөнбүз».

Автор андан кийинки куплеттеринде улуу Лениндин жетекчилиги астында пролетариат күрөшкө чыгып, падышалык эзүүнү талкалап, элге туура жол көрсөткөн, биз лениндик жолдон жадабай келе жатабыз дейт. Идея жакшы. Бирок, аны К. Төлөбаев элден озунуп, биринчи болуп айтып олтурган жок. Бул жалпыга белгилүү чындык – эчак эле аксиомага айланып, чоң-кичиненин жүрөгүнө сиңип калган чындык. Төлөбаевдин ушул эле жыйнагында «Таалай таңы» деген ырынын идеялык мазмуну «Нуруң мененден» түк айырмаланбайт. Түртө салса кулап кетчү ыр уйкаштар менен далай жолу кайталанып, кулактын мазасып алган кургак сөздөр. Салыштырып көрөлү:

Улуу Ленин үнүң бийик угулду,
Жүрөктөгү кайгы-мундар жуулду.
Алсыздарга таза аба жуткузуп,
Колдон алып зындандардан суурду.

(«Таалай таңы», 5-бет)

Биринчиден, бул ыр эмес, жөн эле жылаңач чындыкты «жуулду», «суурду» чиркештирип койгон бир нерсе.

«Биздерге Ленин нуру жеткен тарап,
Алга деп кубат берип, болуп кайрат.
Талкалап падышанын чынжыр торун,
Күрөшкө чыккан анан пролетарият.

(«Нуруң менен»)

Бул куплетти биз окуучулар салыштырып көрсүн деп атайын «Нуруң мененден» келтирдик. Жогорку эки куплеттин идеялык мазмуну коендой окшош, бир-биринен айырмасы эле – сөздөрү башкача. Ал эми ушул эки ыр тең бир жыйнакка жанаша жайланыштырылган. Чыгармачылыкка ушундай көңүл коштук менен караган авторго, анын редакторуна ачууланбай коюу мүмкүн эмес. Бул фактынын өзү да К. Төлөбаевге окшогон кээ бир эле ырдын анча-мынча сөздөрүн өзгөртүп, экинчи чыгарма катарында пайдаланып, элдин көзүнө бирде ичин, бирде сыртын көрсөтүп жүргөндүгүн айкын далилдейт. Бул албетте, маселенин биринчи гана жагы. Мындай мазмундагы ырларды (кеп мазмун жөнүндө гана жүрүп жатат, ал эми көркөм каражат деген жогорку ырдан түк сезилбейт) биз аксакал акындарыбыздын ар биринен кезиктиребиз. Бирок, эскерте турган нерсе, алардыкы К.Төлөбаевдикиндей маанисиз, тантык уйкаштардын тиркемеси эмес. Токтогулдун «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду» Жусуп Турусбековдун «Ленин жолу», Темиркул Үмөталиевдин «Партия, сен», Кубанычбек Маликовдун «Ленин жөнүндө легенда» сыяктуу көркөмдүгү идеялык мазмунуна тете чыгармаларды кимибиз билбейбиз? Бул ырлардын ар бири оригиналдуу, окуучунун көңүлүндө унтулбай кала берет.

Азыркы учурда ыр жазып жүргөн кишилердин кай бирлеринен чыгармачылыктын күлкү келтире турган «балалык» оорусуна кезиктиребиз. Себеби, кээ бир акындар жалпыга белгилүү азиз идеяларга бекем жармашып алып: «Бул ырдын идеясы жакшы экен, ошондуктан басууга мүмкүн» дешип, өтө принципалдуу маселеге ат үстүнөн мамиле кылышат. Бул жөнүндө жолдош Салижан Жигитовдун «Ала-Тоо» журналынын өткөн санында жарыяланган «Поэзиядагы граждандык пафос үчүн» деген макаласында эң туура пикир айткан. Азыр кээ бир ыр жазгычтар Ленин тууралуу жазышса эле белгилүү калыпка салышып, «Сен бизге эркиндикти алып берип, залым падышаны кулатып, эмгекчиге жаркыраган кенен жол ачтың. Өзүң чаап берген жол менен биз жаңылбай бара жатабыз» деген мааниси

уйкаштырып коюшат. Бирок, поэзия улам жаңылыкты, улам «поэтикалык дыңды» бузууну талап кылат. Бекеринен биз чыгармачылык деп атап жүргөнбүз жок да. Чыгармачылык деген түшүнүк көп-көп изденүүнү, эмгектенүүнү түшүндүрөт. Ал эми К.Төлөбаевдин Ленин жөнүндөгү ыры чыгарма болмок тургай, кол өнөрчүлүккө татыбайт. Кээ бир кол өнөрчүлөр өздөрүнүн кесибинде белгилүү калыптан чыгалбасын билишсе да, колго алган буюмду өтө сүйүп, ага чеберчилик менен мамиле кылышат. Ал эми чыгармачылыктын майданында калем «шилтеген» К. Төлөбаев адамзаттын гениалдуу көсөмү Ленин тууралуу ыр жазып, эч болбосо кол өнөрчүчө сүйүп мамиле кылбагандыгы жаныңды кашайтат!

Кээ бир жолдоштор Төлөбаев менен аксакал акындарыбыздын Ленин жөнүндөгү ырларын салыштарганыбызга нараазы болуп, «Алыбай алына жараша» – дешер. Бирок, искусство жаштыкка, карылыкка карабайт, маркум Жусуп Турусбеков атактуу «Ленин жолун» он тогуз жашында жазганын ким билбейт. Ал турмак «Ленин жолу» жаш акындын алгачкы чыгармасы болуп эсептелет. Ошого карабастан бул учкул ыр улуу көсөм тууралуу кыргыз поэзиясындагы эң, жакшы ырлардын катарына кирет.

Касымжан Төлөбаевдин ырлар жыйнагындагы «Биринчи Май», «Шайлайбыз», «Ленинчил жаш», «Жаңы жыл», «Чыйырчык», «Каникулда», «Пионер», «Спортту сүйөбүз», «Терең үйрөн» жана башка ырлары тууралуу өтө начар деп, орой болсо да, айтуудан башка ылажы жок. Адабий сында сылыктык, достук менен кенеш айтуу жакшы жөрөлгө. Ушул салтты улантуу керек. Эгерде бир жакшы жаш акын чыгармачылыгында натуура багытта, же натуура көз карашта болсо, адашып жүрсө, же өзүнүн тигил же бул жанрда үнүн таппай улам изденүү жолунда болсо, аны туура жолго салыш үчүн тилдөөнүн кереги жок, орой айтуунун кереги жок, ага түшүндүрүү методу менен жардам берүү сынчынын милдети. Бирок, адабиятты атайын оокат кылуунун булагы катарында көрүп, уят-сыйытты жыйыштырып койгон кишиге кантип сыпайы мамиле кылууга болот! Жок. Мен андай «камкордукка», сылыктыкка каршымын. Касымжан Төлөбаевдин жогор жакта аты аталган ырлары окуучунун жүрөгүн жылытып, ага жаркыраган көз караш бермек түгүл, анын эстетикалык моокумун бузуп, иренжитет.

Дагы бир жаман адат бар. Тигил, же бул супсак жазылган ырда жалпыга белгилүү үгүт айтылса эле кээ бирелер «тарбиялык мааниси бар экен» – деп акташат. Эгерде ырдын идеялык багыты туура

болуп, башка элементтери аксап турса, ал чыгарма окуучуга тарбиялык маани берип жарытпайт. Ушул жерде боордош казак элинин улуу акыны Абайдын сонетин келтирип койсок өзү эле түшүнүктүү болот.

Өлөң сөз – сөз сарасы, сөз падышасы,
Кыйындан кыйыштыраар эр данасы.
Тилге жумшак, жүрөккө жылуу тийип,
Теп-тегиз жумур келсин айланасы,
Бөтөн сөздөн бузулса сөз арасы,
Ал – акындын билимсиз бечарасы».

Эптеп-септеп, тоо-тоонун башын бир айтып уйкаштырып коюу акын эмес, ар бир адамдын колунан келет.

К. Төлөбаевдин «Элим сүйүп окушат» деген ыры орустун көрүнүктүү окумуштуусу, радионун атасы Поповго арналган. Тигил, же бул жазуучунун, окумуштуунун, жол-башчынын чыгармалары элдин терең катмарына жетсе, элим сүйүп окушат деп атаса, логикалык түшүнүк боюнча туура болот.

Ырас, Поповдун радиосу биздин ар бир үйүбүздө тынымсыз сүйлөп турат, көп жаңылыктарды угузат. Бирок Поповдун радиосун биз окуй албайбыз. Эч болбосо К. Төлөбаев «Элим сүйүп эстешет» деп, чабал ырына ат коюуга жарабаптыр ээ...

Ушул ырдагы Попов жана радиого байланыштуу сөздөрдү өрчүтүп, анын ордуна Лев Толстой деп жазып койсок, маани өзгөрбөйт. Анын «Улуу Горький» деген ыры да дал ушундай. Пролетариаттын улуу жазуучусу, күрөштүн бороон кабарчысынын кубаттуу образын түзмөк тургай, жазуучунун жалпыга белгилүү сапаттарын берген эмес.

Касымжан Төлөбаевдин жыйнагындагы ар бир ырга токтолуп отурбай, «Уулумун» деген ырынан эки үзүндү келтирсек К. Төлөбаев кандай акын экени белгилүү болот.

«Таалай үчүн күрөшкөн,
Жүрөгү өрт кабылан
Алпурушкан душманын
Акыл эстен тандырган
Эр жүрөк элдин уулумун.

Намысын колдон алдырбас
Өмүрү жоого багынбас
Жеңип келген жеңдирбейт
Туура жолдон тайманбас
Баатыр элдин уулумун».

Поэзияда көз боёмочулукка кантип жол берүүгө болот! Мына, бул эле ырдан мазмуну бипбирдей эки строфа ырды кезиктирдик. К.Төлөбаев ушундай «эпчилдик» менен гонорарды көбүрөөк алыш үчүн синоним сөздөрдү гана алмаштырып койгон. Дал ушундай фактыларды көрүп туруп анан кантип буга окшогон жан бактыларга достук менен кеңеш айтуу болот? Жок! Элементардык сапатты жоготкондорго сылык сөз жарашпайт, аларга сөөктү какшата турган сөз керек!

Ар бир чыгармада автор эч кимдин колу тие элек дыңды бузуу керектиги искусствонун негизги талабы. Өкүнүчтүү нерсе, ушул маселени көп жолдоштор натуура түшүнүшүп, көзгө көрүнгөн эле буюмдарды натуралисттик менен сүрөттөөгө көнүп алышты. Кээ бирөөлөр «Терезе» деп ат коюшуп, «Сен өтө керексиң, себеби үйдү жапжарык кылып жатасың», же болбосо керебет жөнүндө: «Сен өтө керексиң, сен болбосон, сүйгөн жарым менен жерде чаңга буланып жатпас белем», же, радио тууралуу: «Сен бүткүл дүйнөлүк кабарларды угузасың» дешип ыр жаза турган болушту. Бул буюмдардан дал ушундай объектиде «поэтикалык дыңды» бузуу кыйын. Бул жолдоштор тигил же бул буюмдун турмушта аткара турган кызматынын гана «диагнозун» беришүүдө.

Сөз кылып жаткан поэзиядагы «балалык» оорудан акын Талант Байгабылов да айыга элек. Анын быйыл Кыргызмамбастан басылып чыккан «Өчпөс жарык» ырлар жыйнагынан «Конок үй» деген ыр кезигет.

«Айылдан алыс бир иш менен
Кеч калсам кээ бир күнү мында келем.
Мейли күз, мейли кышта, мейли жазда
Дапдаяр жата турган ордум белен.

Нур чачат Ильич шамы күндөй күлүп,
Үй ичи дем алууга эркин, кенен.
Сезимди сүйүү бийлеп, шаттык курчап,
Сергиткен тула бойду ушул бир чак.

Жаркырайт зым керебет күмүш жууган,
Мамыктай калың төшөк асты жумшак.
Пар жаздык, таза сүлгү баш жагында
Конок үй өз үйүмдөй кирсиз, аппак».

Автордун үмүтү да тилеги да жакшы. Чын эле бир караган кишиге Т.Байгабылов башка акындар байкабаган табылганы тапкансыйт. Бул, албетте, үстүртөн караган кишиге гана ушундай сезилет.

Жүргүнчүлөр түнөп өтсүн үчүн шаарларда мейманкана салынат, аны бардыгы билет. Эгерде ушул дагы поэтикалык табылгага жатса, мончо тууралуу: «аябай кирдеп келдим эле, куп жышынып жуунуп, көңүлүм сергиди» деп ыр жазууга боло берет. Поэзиядагы сөз болуп жаткан «балалык» оору Т.Байгабыловдун чыгармачылыгында кокусдук эмес окшойт. Акын «Автобус» деген ырында:

«Автобус бар – көңүл шат,
Ар убакта тез жүрүп,
Алыс жолду кыскартат, –

дейт. Бул биз үчүн жаңылык эмес. Ансыз деле автобустун техникалык кызматы алыс жолду кыскартып, жүргүнчүлөрдү, оор жүктөрдү ташып, эл чарбасына жардам берүү. Акын автобусту «жылаңач» алып, социалдык маанисин ача албай калган. Ушул эле теманы көрүнүктүү жазуучубуз Т. Сыдыкбеков «Биздин замандын кишилери» деген романынын башталышында социалдык мааниге ээ кылып бере алган.

Шамбет, Акия, Элебес жана башкалар райондон машинага түшүп кайтып баратышат. Алардын арасында Көл тарапка бараткан кемпир бар. Автобус аткан октой зуулдаса, мурда машинага түшүп көрбөгөн кемпир танданып, төмөнкүчө сүйлөйт:

«– Мындайды ким көрүптүр, кагылайын. Тим эле учуп кетет тура. Чапкан аттан деле тез тура. Бүгүн кирип барабыз го».

«–Апий, кызым, ала качкан бойдон жолдон бир жакка чыгып кетпейби бул?».

«– Кокустан алдыбыздан бирдеме жолукса кантебиз? Анда тим эле бырын-чырын чыгарып, тепсеп кетет го бул, кагылайын?» – деп улам сурап баратат.

Ушул диалогдо машина аркылуу кемпирдин образы ачылды, кемпирдин образы аркылуу элибиздин өткөн турмушу жөнүндө баян болду. Демек, социалдык мааниси жок ойдон «поэтикалык дың» бузулбайт экен. Өзүбүздүн оюбузду далилдеш үчүн дагы бир фактыга таянып көрөлү. Биз, колубузга тагынып жүргөн «Жеңиш» сааты тууралуу: «Сен өтө керексин, сатып алгандан бери жумуштан да кечикпейм, күндөлүк режимим да бузулбайт» деп ыр жазса болор эле. Бирок, анда поэтикалык табылга болбос эле. Акын Сооронбай Жусуевдин «Жеңиш сааты» деген белгилүү ыры бар. Жоокер кан майдандан кайтып, агрономдук окууга кирип, эки-үч жылда бүтүп, өз айлына келет. Курбусу кубанып тосуп, кечээги жоокер, бүгүнкү агрономдун колун кысып «Жеңиш» саатын белекке берет.

Агроном:
«Таң калтырды бул саат мени,
Таланттуу уста жасаптыр деди».

Үстүртөн караган кишиге бул стофараларда поэтикалык көркөм-дүк көрүнбөгөнсүйт. Агроном «Жеңиш» саатынын жебелерине суктанып жаткан мезгилде курбусу минтет:

«Солдат болуп согушсаң керек,
Саатты сен да жасаштың демек.
Устатсың өзүң – жоо жеңбей туруп,
«Жеңиш» саатын тагынмак белек».

Кече босогобузду аттап келген жоону жеңбесек, биздер «Жеңиш» саатын тагынмак белек, биздер «Жеңиш» машинасын минмек белек, биздин көк тиреген аскаларга альпинисттер чыгып, «Жеңиш» деп ат коюшмак беле, биздин короолордо Жеңишбектер чуркап жүрүшмөк беле? Ушул жеңиштердин устаты советтик эл менен советтик армия экенин автор саат аркылуу – башкалар байкабаган табылга аркылуу – бере алды.

Т. Байгабыловдун жыйнагында эч бир социалдык мааниге ээ болбогон жөө жомоктук материалдарга өтө кеңири орун берилген: «Кокту», «Кенен жайык», «Жер», «Оюк», «Үңкүр», «Күмбөз», «Жаңырык», «Чакмак», «Чоку» ж.б. Бул ырлар элдин оозунда айтылыш жүргөн тоо-таштын, жердин легендалык тарыхына арналган. Алардан бүгүнкү күндүн талабына ылайык духту, ритмди таппайбыз.

«Камырдан өткөн кезде жолду басып,
Капыстан угулат дейт жер жаңырып,
Башынан келаткан соң үн чыгарып,
Эл ага ат коюшкан «Жер жаңырык».

Ырдын аты да «Жер жаңырык», автордун окуучуга айтайын деген ою да – жер жаңырык.

Ыр жазууга акынды жүрөктү кандайдыр көптөн бери өйүп, күнү-түнү тынчтык бербеген ой жетектөө тийиш. Ошондуктан акын ырды «толготуп» жазат деп айтабыз. Т. Байгабыловдун жогорку ырда «толготуп» жазууга кайсы терең ой тынчын алды экен? Саягы Камырдан өткөн кезде жер жаңырат деп айтылып жүргөн элдин имиши мажбур кылган го. Эгерде автор «Эмне үчүн Камырдан өткөндө жер жаңырат?» деген маселеге кызыгып, туура жооп берсе, кеп башкача...

«Өчөшкөн душманына салып кайгы,
Узаткан жортуулдарга нечен айды.

«Айкөлдүн жашап өткөн жери» дешет,

Анткени – эпосто бар анын аты –

дейт «Жер» деген ырында.

Поэзиянын негизги өзгөчөлүгүнүн бири – уйкаштык. Ал эми жогорку ырда уйкаштык маселеси кандай абалда экенин сөз кылбай эле коёлу, ансыз да көрүнүп турбайбы. Ушул ырды акын бизге белгисиз жердин аты эпосто бар үчүн гана жазып отурат. Ал кайсы жер, анда эмне окуя болгон, кандай тарыхый мааниге ээ? Бул жөнүндө автор унчукпайт. Талашсыз, тарыхый жерлерди ырдоо керек. Буга Пушкиндин «Полтавасы», Лермонтовдун «Бородиносу» мисал. Жогорку эки акын Полтава менен Бородинодо орус элинин моралдык духу, биримдик күчү көрсөтүлгөндүгү үчүн ырдашкан. Алыска барбай эле А.Токомбаевдин «Москва, кирпичинди ким биринчи койду экен?...» деп акын ой жүгүртүп жатканы үчүнбү? Жок. Азыркы мезгилде бүткүл прогрессивдүү адамзат Москвага сүйүү менен карап, андан эң кубаттуу таяныч, достук тапкандыгы үчүн, коммунизмдин кирпичтери коюлуп жаткандыгы үчүн, биздин Москвадан империалисттер жалтанышкандыгы үчүн.

Ырас, элдин оозундагы легендаларды жаңы шартка пайдаланууга болот. Бирок, ошол легендадан бүгүнкү күндүн кан тамыры согулуп турушу зарыл. Биздин поэзиябыздын көрүнүктүү өкүлү А. Осмонов элдик материалдарды бүгүнкү күндүн талабына ылайыктап, «Мырза уул», «Толубай сынчы» өңдүү шедеврлерди түздү.

Т. Байгабыловдун жыйнагында окуучуларга түшүнүксүз, мааниси туюк ырлары кезигет. Кайра-кайра окуп, автор кайсы ойду айтканын билүү кыйын.

Дал ушундай мүнөздөгү ырларга «Эй, ак куулар» кошулат.

Эй, ак куулар! Урматыңа берилип,
Жаш чагымдан жакын болгон жүрөгүм.
Качан болсо канатыңды каккылап,
Эй, ак куулар, кайып учуп жүрөсүң.
Көз жазгырып кетсеңер да закымдап,
Табарым чын кайда экенин түнөгүң.
Күндө бирди илинтсем да кайрадан,
Күндө бирди кармасам деп жүрөмүн.

Автор ак кууларга кайрылып жаткансыйт. Бирок, күнүгө ак куулардын бирин илип, экинчисине жулунушу эмне деген кеп? Автордун алдына койгон максаты эмне? Түшүнүксүз... Мүмкүн аялдарды ак кууларга салыштырып жаткандыр?.. Бирок, күнүгө бирди илмектей

бергидей аялдар ак куу болуп калыпты? Т. Байгабылов «Акысы бар бир автор» деген ырында:

«Жазуучунун ар кыл ыкма жолу бар,

Чыгармада айтам деген ою бар», – деген туура пикирди айтат. Автордун өзүнө кайрылгыбыз келет: жогорку ырларыңызда кайсы ойлорду айтууну максат кылып койдунуз эле?..

Сыягы Т. Байгабылов поэзияны өтө «урматтайт» окшойт. «Поэзия, поэзия» аттуу ырында:

«Сен десем, поэзия, поэзия,

Талаалайм, тоо аралайм, басам кыя.

Анткени, «элге» деген эмгек үчүн

Эргиген кыялымды албай тыя»

Бирок, акын жазган ырларын окуп, анын алдына койгон максаты менен поэзиясы эки ача чыгып жатат.

Т. Байгабыловдун жалпы темага жазылган «Сен, Москва», «Эмгек», «ГЭС», «Май», «Советтик Армия», «Кош айдоо» өңдүү ырларын окуп, эч бир окуучунун эстетикалык мооку канбайт. Анткени, бул ырларда жалпыга белгилүү жана акындар тарабынан көп жазылып тарпы кеткен жоболор көркөмсүз кайталанган. Эскертебиз, биз «жалпы темага» жазылган ырларга каршы эмеспиз. Чыныгы художник элге жалпы болуп көрүнгөн темалардан конкреттүү ойлорду таба алат.

Камчы Жунусов да жаш акын эмес. Анын калеминен үч ырлар жыйнагы жана бир повесть жаралды. Демек, бул акынга талапты катуу коюуга толук акыбыз бар.

К. Жунусовдун быйыл Кыргызмамбастан чыккан «Ак Буура» аттуу ырлар жыйнагынан «Багбан» деген ырды кезиктиресинер. Акын бизге багбандын кең пейил мүнөзүн, эмгекчил кебетесин көрсөтөт го деп үмүттөнгөн элек. Бирок, анчалык чоң эмес чыгарманын ошол абалына карабастан, акын окуучуга кириш сөз менен кайрылуудан да тартынбайт. Лирикалык каарман багбан менен жайма-жай өткөн-кеткенди (эл аралык абалды талкуулашпаганына кубануу керек) сүйлөшүүгө да үлгүрөт. Багбан сөзгө чечен киши көрүнөт, лирикалык каармандан тышкы кебетесин да сүрөттөдөн тартынбады:

«Кебетең келишимдүү, жүзүң сүйкүм,

Кебиңен бал төгүлөт эчен түркүм.

Кайратың чагылгандай жанып турат,

Канетип эне-атаң сүйбөй турсун».

Кичинекей ырларда аңгемелерде автордун ар бир сөзгө саран болуусу талап кылынат. Бирок К. Жунусов ушул чектен ашып, багбанды «зордоп» өзүнүн каарманына мүнөздөмө бердирди. Албетте, кантип жазуу ар бир автордун өз эрки, бирок, искусствонун да өзүнүн закон ченемдүүлүгү бар. Мисалы, ар бир чыгармада артыкбаш деталь болууга тийиш эмес. Бул жалпыга тиешелүү рецепт. Лирикалык каармандын кебетесинин сүрөттөлүшү багбандын образын ачууга «винт» боло алабы? Биздин оюбузча боло албайт. Андан ары лирикалык каарман багбандын атлас, жууркандары төшөлгөн чарпаяда көңүлдүү эс алып, тилин безеген булбулдун мукам үнүнө суктанып, багбандын сыйын көрүп, «Ыракмат, багбан ата» деп коштошуп жөнөп кетет. Акындан сурагыбыз келет багбандын образы ачылбады го? Ал жөнүндө сөз болбоду го?

Негизги маселе көз жаздымда калып, керексиз маселе кеп кылынган ырлар акындын жыйнагында аз эмес. «Бир кемеде» деген ырында көп нерсенин башын чалып өтөт. Лирикалык каарман кемеге түшүп, курорттон кайтып келе жатат. Аны менен кошо түрдүү улуттун өкүлдөрү бар. Лирикалык каарман капыстан албетүү бир жигитти көрүп ага суктанат. Көрсө, ал эмгектин баатыры, Ала-Тоолук жигит экен. Ал тууралуу бир кулач ой жүгүртүп түшө баштайт. Биздин лирикалык каарманыбыз ашкан сулууну көрө коюп, жүрөгү элеп-желеп болуп: «Токточу, о карындаш!» деп аз жерден кыйкырып жибере жаздайт.

«Махабат эрдин эрин тандай билет,
Махабат кезегинде суудай кирет.
Жаңылыш билбей түшсөң махабатка,
Боздотот, муңкандырат, жүрөк тилет.
Эрди да, баатырды да, акылдууну,
Барактап бул махабат өзү иргейт».

Кийинки саптарда сүйгөн жары Айжамалды элестетет. Анан жүргүнчүлөр менен үнсүз коштошуп, чарчабас паровозго минип, туулган жерди карай жөнөйт. Бар болгону ушул.

Ушундай идеялык мазмуну түшүнүксүз ырлардын катарына «Кече» деген ырды да киргизүүгө болот. Автордун эмне ой айтайын дегени окуучуга туюк. Кандайдыр жашыруун нерсе тууралуу кеп салгансыйт...

Ар бир акын жазган ырларын түбөлүккө эл оозунда жашап калса экен деп үмүттөнөт. К. Жунусов зор ишенич менен «Ырым жашайт» деп атайын ыр жазган.

«Ысык каным жүрбөй токтоп калса да,
Жүрөк сокпой денем тынчып жатса да,
Ырым жашайт эл жүрөгүн түнөктөп»

Эгерде чындыкты тайманбай бетке айтсак, К. Жунусовго «ырым жашайт, эл жүрөгүн түнөктөп» деп, чыгармачылык жолуна жыйынтык чыгарууга али эрте. Эгерде акын жупуну ырларын элдин оозунда жашап калса экен деп тилек кылса, биз унчукпас элек. Өзүнүн чыгармачылыгына жараша баа берип, ашкере мактануу жаш жазуучуларга, акындарга жарашпайт. Анын ордуна көздүн майын түгөтүп талыкпай эмгектенүү керек. Ал эмес советтик көрүнүктүү акындар Тихонов, Исаковский, Твардовский, Симонов, кыргыз поэзиясына өздөрүнүн күрдөөлдүү салымдарын киргизген аксакал акындарыбыз да «ырым жашайт эл жүрөгүн түнөктөп» деп, чыгармачылыгына жыйынтык чыгарып, «декретке» чыгып кетишкен жери жок. Бул акындар азыркы мезгилде да түйшүктөнүшүп, артыбызда жакшыраак эмгек калса экен деп калем шилтешүүдө.

Ушул макаланын башынан аягына чейин быйыл басмадан чыккан үч акындын ырлар жыйнактарындагы көркөмсүз, идеясы солгун, түшүнүксүз чыгармаларга токтолдук. «Ушул жыйнактардан кантип оозго аларлык бир-эки ыр кезиктергениң жок» деп, мага нааразылыгын билдирүүчүлөр табылар. К. Төлөбаевдин «Кооз тамдар», «Адепсиз бала», Т. Байгабыловдун «Улуу күндө», «Өчпөс жарык», «Баарынан тез», «Акысы бар бир автор», «Учкан жылдыз» жана К. Жунусовдун «Ак буура», «Бир шиңгил жүзүм», «Мектебим», «Бул эмне?», «Кыял жана акыл», «Жалгыз караан» сыяктуу орто жазылган ырлары кезигет.

Тыянактап айтканда, биз атайы талкууга алган үч акындын ырларында өсүү байкалбайт. К. Төлөбаев да, К. Жунусов да жана Т. Байгабылов да жаңыдан калем шилтеп жүргөн өспүрүм акындар эмес. Албетте, биз бул жолдошторго: «Ырыңар телегейи тептегиз болсун» деген (эгерде, ошондой болсо, ага не жетсин!) түркөй талапты коюудан оолакпыз. Бирок «Алыбай алына жараша» болсо да, мезгил өткөн сайын акын да өсүүгө тийиш го... Эгерде, бул акындын биз кеп кылган жыйнактарында кичинекей эле өсүш болсо, биз кепти мынчалык созуп отурбас элек.

Жолдош Насирдин Байтемиров жакында Муса Жангазиевдин поэтикалык касиети начар «Өскөн жер» аттуу ырлар жыйнагын коомчулугубуздун алдында ашкере сындаган К. Асаналиевдин «Жакшы ыр чачылып жатпас...» деген адилеттүү макаласын баштан аягына чейин

танып, «Сынбы, же кыжырлануубу?» деген макала жарыялады. Жолдош Байтемиров ушул макаласында, кыргыз адабий сынында «Американы ачып», «Жангазиев күн сайын өсүп келе жаткан акын» деген пикирди айтып чыкты. Бирок, доор менен үзөңгүлөш жүрүп, күн сайын изденүү, өсүү жолунда болгон акындардын чыгармачылыгы кандай болорун жолдош Н. Байтемиров баамдар бекен? Бирок «Жангазиев күн сайын (эч болбосо жыл сайын десечи) өсүп жаткан акын» деген Байтемировдун гиперболасына оңой-олтоң эле ишене койгудай биз наристе бала эмеспиз. Себеби, биз күн сайын тынымсыз өсүп жаткан акын эң сонун ырлары менен окуучуларга белгилүү болуп, анын эси-дартын, жүрөгүн бийлеп аларын билебиз.

Өзүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүгүнө жараша өсүү процесси Муса Жангазиевдин чыгармаларынан даана байкалбайт. Ырас, алгач бул акын балдар үчүн тили жатык ырларды жазган, бирок көп өтпөй эле ал касиетин жоготуп, чыгармачылыкты кол өнөрчүлүккө алмаштыруунун жолуна түштү. Албетте, Жангазиевдин бул «ыкмасын» коомчулук өз убагында биле коюп, сынчылар анын супсак чыгармаларына чечкиндүүлүк менен каршы чыгышкан болучу. Бул пикирибизди далилдеш үчүн кийинки төрт жылда М.Жангазиевдин чыгармаларына чыккан адабий сындын библиографиясы келтирип көрөлү:

1. К. Укаев, «Балдар үчүн пайдасы аз чыгармалар» («Ленинчил жаш», 1954-жыл, 19-февраль).

2. М. Турсуналиев, «Пионерлер» аттуу жыйнак жөнүндө» («Мугалимдер газетасы», 1954-жыл, 28-январь).

3. К. Баялинов, «Бир повесть жөнүндө» («Ажырагыс достор» деген повесть тууралуу), «Советтик Кыргызстан» журналы, 1955-жыл, № 1.

4. К. Эшмамбетов, «Көркөм чыгармада көркөмдүк күч болсун» («Назарбектин классташтары» деген повесть тууралуу). «Советтик Кыргызстан» журналы, 1955-жыл, №12.

5. К. Асаналиев, «Жакшы ыр чачылып жатпас...» («Тянь-Шандык кишилер», «Өскөн жер» аттуу ыр жыйнактары жөнүндө), «Ленинчил жаш» газетасы, 1958-жыл, 9-май.

Аталган сын макалаларда баштан аягына чейин М. Жангазиевдин «Ажырагыс достор», «Назарбектин классташтары» деген повесттеринде балдардын реалдуу турмушунун жоктугу, схема менен жазылгандыгы, анын ырларынын көркөм каражаттары начар экендиги, ал эми көрсөтүлгөн ырлар жыйнактарында жүрөктү жылыта турган ыр саптары өтө сейрек кезиге тургандыгы эң сонун фактылар менен

далилденген. Ушул мезгилдин ичинде Муса Жангазиев китептердин саны боюнча жазуучулар арасында «рекорд» ээледі. Бирок ушул убакка чейин Муса Жангазиев кыргыз тилиндеги чыгармаларына бир дагы оң пикир уга элек. Бул үчүн автор өзү айыптуу: «Эмне эксең ошонун түшүмүн аласың» дейт орус лакабы.

М. Жангазиев мени сынчылар көрө алышпайт деп өзүн актоодон да тартынбайт. Бирок анын чыгармаларынын кол өнөрчүлүк абалда экенин жалаң эле сынчылар белгилебестен, прозанын көрүнүктүү өкүлү К. Баялинов, драматург жана көркөм котормочу К. Эшмамбетовдор да кыжырланышып жазышканы авторго да, Н. Байтемировго да белгилүү. Бир нече жолу Кыргызстан мамлекеттик университетинин студенттери «Ленинчил жаш» газетасынын алдындагы адабий ийримде М. Жангазиевдин чыгармаларын талкуулашып, авторду катуу уяткарышкан жана эскертишкен эле. Бирок Муса Жангазиев мени окуучулар жаман көрөт деп айталбас. «Жолдош Асаналиев «Ленинчил жаш» газетасына жарыяланган «Жакшы ыр чачылып жатпас...» деген макаласында Жангазиевге аябай ачууланган. Эки-үч куплет начар ырын тандап алып, уу тилдин жетишинче жемелеген» деп жолдош Байтемиров сынчыны күнөөлөйт. Канакей, чындыкка кайрылып көрөлү. Жолдош Асаналиев өзүнүн макаласында М. Жангазиевдин «Тянь-Шандык кишилер» жана «Өскөн жер» деген ырлар жыйнагына өтө кеңири токтолуп, Жангазиевдин 20 куплет ырынын көркөмсүз экендиги, поэтикалык ой жок экендигин ишенимдүү аргументтер менен далилдей алган. Албетте, 20 куплет эмес, Муса Жангазиевдин жыйнагындагы 245 ырдын көпчүлүгүндө поэзияга тийиштүү элементтер жок экендигин далилдөөгө болор эле. Бирок бир макалада колдойгон китептин ар бир өксүк куплетине токтолуп отурууга мүмкүн эмес. Анткени, 10-беттеги ырлардагы мүнөздүү кемчилик 20, 25, 30, 40, 100-беттердеги ырларда кезиктүрүүгө болот.

Жазуучу бир нече кишилерден типтештирип герой түзгөндөй эле, сынчы да бир китептеги негизги кемчиликти, өзөктү таап, бириктирип типтүү кемчиликтердин айланасында сөз кылууга толук акылуу.

Мүмкүн Асаналиев сынга алган Жангазиевдин эки-үч куплеттен башкасын Байтемиров, өзүнүн сөзү менен айтканда, «шумдуктуу» деген ойдодур. Андай болгон учурда Асаналиев менен тайманбай беттешип, анын Жангазиевдин ырларына койгон доводдордун ишенимдүү фактылар менен четке кагыш талап кылынат. Бирок бул сапат Байтемировдун макаласынан кыпындай да көрүнбөйт. Тескерисинче,

жолдош Байтемиров М. Жангазиевдин 11 басма табак көлөмүндөгү «Өскөн жер» деген ырлар жыйнагынын ичинен орто саар жазылган беш куплеттин бетине тосуп алып: «Карачы! Кандай татынакай строфалар», «Ондогон шумдуктуу ырлар табылат» деп, куру кыйкырык менен сүрөп олтурат. Айрыкча белгилей турган нерсе бул макала башынан аягына чейин чаташуу. «Жолдош Асаналиевдин жазганы боюнча эгер Жангазиев Осмонов болсо анда ыраазы болмок эле. Жангазиев Жангазиев болуп калгандыгы үчүн анын ачуусу келет» дейт Байтемиров. Асаналиевдин макаласында сынчы Осмоновдон мисал кетирет. Бул – силер чыгармаларыңардын бүт тулку боюнча Осмоновдой болсун деген пикир эмес да. Осмонов поэзияда Осмонов деген наамга татыктуу. Эгерде кимде ким кыргыз поэзиясында Осмоновдун поэтикалык калыбында гана болмок десе ал анын көлөкөсү гана болуп кала берет.

Поэзияда Осмоновдой болмок деген сөз – Осмоновдой поэзияда өзүнүн даңгыр жолун табуу деген гана сөз. Асаналиев чыныгы поэтикалык ой кандай болот деген маселеге такалганда, поэзиянын новатору Осмоновго кайрылып, ошол аркылуу поэзиялык касиети жок ыр сөрөйлөрдүн салмагын тазалоого сынчы катары акылуу.

Маяковский айткандай бизге ар түрдүү, жакшы акындар керек. Ар биринин чыгармачылык диапозону өзгөчөлөнгөн акындар бизде бар. Эгерде Жангазиев поэзияда өзүнчө чыйыр салып, поэзияда Жангазиев деген наамга татыктуу боло алса, биз маңдай жарылып кубанып, аны кубаттабас белек.

Жолдош Асаналиев чыгармачылыкка принципалдуу мамиле кылган, бир тууган адабиятыбыздын ар бир жаңы ийгилигин кучак жайып тосуп алган, искусствонун наамын булгаган халтурщиктер менен келишкис күрөш жүргүзгөн ак ниет жаш сынчылардын бири. Байтемиров аны кыжырданасың деп айыптайт. Коомдун өсүшүнө жолтоо болуп жаткан терс көрүнүштөргө Байтемиров жазуучу катары кыжырданбай коё албагандай эле, сүйүктүү адабиятыбыздын эң жакшы традицияларын булгап жаткан ыр жазгычтардын тамырлап баратканына Асаналиев да сынчы катары кыжырданбай коё албайт.

Жолдош Байтемиров адабий сын кандай болуш керек деген маселеге төмөнкүчө токтолот. «Сыноо – ал жемелөө эмес, акынга жол көрсөтүү, алга сүрөө, өөрчүтүү, дем берүү, шыктандыруу деген сөз. Өткөн замандагы орустун улуу сынчылары Белинский, Чернышевский жана Добролюбов бирөөнү жемелөө менен атагы чыккан эмес. Алар өз доорундагы Пушкинге, Островскийге окшогон улуу жазуучулардын чыгармаларын

сындоо менен бирге, жазуучуларга жардамчы, окутуучу, ал түгүл күзгү болгон» деп көп маселени чаташтырып, бул жерде адабий сындын күжүрмөн традициясын ачыктан ачык танат. Кезегинде орустун улуу адабий сынчылары Белинский, Чернышевский жана Добролюбов доордун мүдөөсүн, талабын, алдыңкы позицияны жактаган ар бир акындын, жазуучунун жаңы чыгармаларын, адабияттагы жаңы наамдарды чексиз кубануу менен кубатташкан. Бул талашсыз, бирок, алар искусствонун абийирдүү наамын булгашкан, дээринде «чымыны» жок жазуучу сөрөйлөрдү, реакциялуу агымдардын «көсөмдөрүн» кыжырлары кайнап, аябай жек көрүү менен каарларын төгүп, сынга алышып, алардын эки жүздүүлүгүн ашкерелешкендерин жолдош Байтемиров кантип жашыра алат? Мисалы, Белинский өмүр бою славянофилдер: Шевырев, Полевой, Погодиндер менен келишкис күрөш жүргүзүп, алардын искусствого, тарыхка болгон реакциялуу көз караштарын кыжырлануу менен шылдындаганын жолдош Байтемиров тарыхтан өчүрүп коё алабы? Булгарин, Кукольник өңдүү коомдук турмушту натуура чагылдырган реакциялуу жазуучуларды, славянофилдер «гений» деп зоболосун көтөргөн В.Бенедиктовдун жараксыз чыгармаларын ашкере кыжырланып сындаганын Байтемиров тарыхтан өчүрүп коё алабы? Орустун улуу жазуучусу Гоголь эң сонун чыгармалар жазгандан кийин, мистиканы үгүттөп, «Курбулар менен жазышкан каттардын тандалма жерлерин» жарыялаганда, Белинскийдин падышалык деспотизмдин үрөйүн учурган Гоголго жазган каардуу жана атактуу катын жолдош Байтемиров тарыхтан өчүрүп коё алабы? Орустун улуу жазуучусу И. С. Тургенев «Таң алдында» («Накануне») романында орус турмушунан инсаревдерди издебегени үчүн жазуучуну Добролюбов өзүнүн атактуу макаласында аябай жемелегенин ким билбейт. Жолдош Байтемиров биз келтирген фактыларды көрүп-билип туруп, алар «эч убакта бирөөнү жемелөө менен атагы чыккан эмес» деп, орустун улуу демократ сынчылары жалпы эле ар кимдин адресине ода айтып, атактуу болгон деген зыяндуу ойду таратат. Ырас алар Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Островский, Гончаров өңдүү жазуучулардын чыгармаларына оң баа беришкен. Бирок, алардын эч бири тигил же бул жазуучуларды мактап, атактуу болууну самашкан эмес. Чынында, биз атаган орустун улуу жазуучулары Пушкин, Островский менен Жангазиевдин арасына параллель жүргүзүүгө жолдош Байтемиров кантип батынды экен? Сыягы жолдош Байтемиров Пушкин орус поэзиясында кандай роль ойносо, Жангазиев кыргыз поэзиясында дал ошондой роль ойноодо деген пикирде окшойт. Кыскасы,

Байтемиров орустун улуу сынчыларынын күжүрмөн келишкис традициясын жаап-жашырып, силер халтуралык чыгармаларды сындабагыла деп азыркы сынчыларга үгүт айткысы келген.

Муса Жангазиев чыгармачылыктын балалык доорунда деген пикирди Байтемиров тартынбай айтат. Кийинки 5-6 жылдын ичинде ыр жыйнактарын, повесттерин басмадан чыгаруу жагынан Жангазиевге кыргыз жазуучуларынан эч ким ат салыша албай, «артта калышты». Ар бир жаңы чыккан китеп акындын өсүш процессин айгинелеп туруусу зарыл. Бирок ондогон китептердин автору Жангазиевдин чыгармачылыгындагы жигиттик доору качан келет? Жангазиевдин «Пионер» деген (бул жыйнакка жолдош М.Турсуналиев поэтикалык сапаттуу ырлар жокко эсе экендигин сындаганы али эсибизде) ырлар жыйнагы чыккан учурдагы пионерлер эбак балалык доору менен коштошуп, бүгүнкү күндө эр жетип отурат. Ал эми Жангазиевдин чыгармасындагы балалык доору жыл өткөн сайын эле балалык доору боюнча калып жаткандыгын кантип түшүнүүгө болот?

Асаналиев «Жангазиевдин бүткүл ырларынын ичинен бир дагы жакшы ыр көрүнбөйт» десе, «китебинин теңинен көбү сонун ырларга толгон» дейт Н.Байтемиров. Ал «шумдуктуу» деген Муса Жангазиевдин ырын окуп көрөлүчү:

Булак болсоң мен бетимди тийгизип,
Брдар элем сен ырдаган чагында.
Бутак болсоң өзүм желди жүргүзүп,
Эркелетип сылаар элем багында.
Арча болсоң өмүр өткүс көгөргөн,
Бүчүр болуп турар элем шагында.
Сени бирөө отун кылам деп айтса,
Күйөр элем өзүм барып жалынга.
Колду берсең түбөлүккө сендик деп,
Болоор эле жакшы ырымдай табылга.

«Менин оюмча, минтип ырдаса акындын күчтүүлүгү. Жолдош Асаналиев окуган китептин ичинен ушуга окшогон ондогон шумдуктуу ырлар (астын сызган мен – К. Б.) айрылып түшүп калган жок да» дейт жолдош Байтемиров. Эгерде жолдош Байтемиров чындыкты билгиси келсе, өзү жогорку Жангазиевдин «шумдуктуу» ыры Аалы Токомбаевдин жалпыга белгилүү «Эгер болсом» деген атактуу ырынын көркөмсүз туурандысы болуп эсептелет. Окуучуга айкын болуш үчүн А. Токомбаевдин ырын келтирүү талап кылынат:

Күн болсом, көз уялткан жаркыраган,
Нурума каалаганча канар элең.
Суу болсом, аскалардан шаркыраган,
Суйкайып суу алууга бараар элең.
Күркүрөп капчыгайды жарып өтүп,
Чарпылып кучагыма алаар элем.
Түбөлүк махабатка кир жугузбай,
Сүйгөнүм, кубанчыңа канаар элем.
Жан жеткис тилсимдеги мүрөк болсом,
Эсепсиз узун өмүр берер элем.
Гүлдө сайрап турган булбул болсом,
Талпынып так жаныңа келер элем.
Ойгонуп уктай албай жатканыңда,
Оюңду сайроо менен жеңер элем.
Алдастуу акын болбой, ташчы болсом,
Аскага сүрөтүңдү чегер элем.

Окуган окуучуну өзүнүн назик канатына кондуруп, кыялын кол жетпеген сүйгөн жарга элиртип, кээде ээрчитип, кээде кусалантып, жүрөгүнө жаркыраган сезимдин үрөнүн сепкен шумдуктуу ыр деп ушул ырды айтуу керек. Мындай ырларды окуганыңда акынга сезимдин тереңинен оргуп чыккан алкыш айтып, анын поэтикалык күчүнө суктанбаска айла жок.

М. Жангазиевдин ыр саптары бири-бири менен логикалык жактан байланышпайт.

Булак болсоң мен бетимди тийгизип,
Ырдар элем сен ырдаган чагында.
Бутак болсоң өзүм желди жүргүзүп!
Эркелетип сылар элем багында.

Ушул куплетинде Жангазиев эмнени айткысы келет? Эгерде сүйгөн жар булак болуп калса, аны менен кантип ырдашууга болот? Сүйгөн жардын куучуйган бутак болушун эмне үчүн каалайт? Эч болбосо эгерде сен аскадан кулап түшкөн тунук булак болсоң эртели-кеч эрмек болуп, шылдыраган агымыңды ырга салар элем десе анча-мынча окшошмок. М. Жангазиевдин ырларынын ичинен атайы мисал үчүн «шумдуктуу» деп көрсөткөн ырынын абалы жогоркудай болгондон кийин бул автордун, Асаналиев жана жалпы эле окуучулар начар деп эсептеген ырларына токтолуп, жолдош Байтемиров менен талашып отурууну артык-баш деп эсептейбиз.

Азыркы мезгилде Кыргызмамбастан жана Окуупедмамбастан колго алгысыз китептердин чыга бериши көнүмүш адат болуп баратат. Ал үчүн анын автору, басууга сунуш кылган рецензент да, редактор да жооп бербейт. Буга биз сөз кылган К. Төлөбаев, Т. Байгабылов, К. Жунусов, М. Жангазиевдин китептери мисал боло алат. Биздин оюбузча басмадагы орун алган мындай ээнбаштыкты жоюуга убакыт жетти. Мисалы, советтик башка мекемелердин кызматкерлери мамлекеттин чөнтөгүнө зыян келтирип, өз ишинен брак чыгарса аларды текшерип, тартипке чакыра турган мамлекеттик контроль бар. Элдин эстетикалык тунук сезимин булгап жаткан жана өкмөттүн бюджетине зыян келтирген халтурщиктер, басманын кызматкерлери, эмне үчүн жазага тартылышпайт!..

Басмалардан начар чыгармалардын чыгышына төмөнкү мисал да себеп го деп ойлойбуз. Кээ бирөөлөр чыгармасын жаза электе мен тигиндей повесть же поэма жазып жатам деп, басма менен алдын ала келишим түзүп алышат экен. Эгерде келишим түзгөн автор жакшы чыгарма жазып, өз убагында тапшырса, зыяны жок. Көпчүлүк, учурда келишим түзгөн автор начар чыгармасын алып келип тапшырат. Басма ал китепти начарлыгына карабастан, аргасыздан чыгарууга мажбур болот. Себеби автор келишим боюнча аванс менен китептин гонорарын жеп койгон. Ошентип, начар чыгармалардын саны көбөйүп келе жатат.

Жакында Кыргызмамбастан «Ырлар» деген ат менен Үсөнкул Жумабаевдин жыйнагы чыкты. Жыйнакты барактап карасак, баштан аягына чейин колго илинерлик ырды табуу кыйын. Кыргызмамбас ушуга окшогон чыгарма сөрөйлөрдү чыгара берет, анын салакасы жазуучулар Союзуна келип тиет. Себеби, адабиятыбыздын ийгилигине да, кемчилигине да жазуучулар Союзу жооп берет. Союзда да ар бир жанр боюнча секция иштейт. Кыргызмамбаста да, Кыргыз окуупедмамбаста да Союздун бул секцияларынын пикири менен эсептешпейт. Мындай ээнбаштыктарды жең ичинен жиберип жаткандар коомчулук алдында жооп берүүлөрү тийиш.

Сынчылардын азыркы учурдагы негизги милдеттеринин бири – поэзиядагы, прозадагы кеңири тарала баштаган халтура менен күрөш жүргүзүү болуп эсептелет. Халтуралык чыгармалардын жолун бөгөө үчүн күрөшпөй туруп, жакшы чыгармалардын көбөйүшү үчүн күрөшө албайбыз. Бирок, биздин кээ бир сынчылар бул милдетти дурус аткарышар эле. Өкүнүчтүү нерсе аларды, көпчүлүк учурда тийиштүү уюмдар колдошпойт. Эгерде жазылган макалалардын

адилеттүүлүгүнө карабастан эч ким колдобой койсо, халтурщиктерди ооздукташ үчүн ким сын жазгысы келсин.

Халтуралык чыгармаларга арналып жазылган сындар эч бир жыйнакка киргизилбей келе жатат. Ушунун өзү эле: «Силер халтурщиктерге каршы сын жазсаңар, ошондой болосуңар» дегендик эмеспи. Эгерде сынчылардын халтуралык чыгармаларга жазылган адилеттүү макалалары атайы жыйнакка топтолуп чыгарылса, халтурщиктердин үрөйлөрү учуп, көп тамырлай алышпас эле.

Жазуучулардын съездинин башталышына убакыт аз калды. Ушул учурдан пайдаланып биз жалпы коомчулукка, анан адабиятыбыздын көрүнүктүү өкүлдөрү А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, К. Жантөшев, К. Маликов жолдошторго кайрылууга туура келди. Мен поэзиядагы халтура жөнүндө сөз кылып, анын себептерине токтолдум. Съезд алдындагы трибунадан бул маселе боюнча сиздердин пикириңиздерди уккубуз келет. Айтыңыздарчы, мейли поэзиядагы, мейли драматургиядагы, мейли адабий сындагы зыяндуу халтуранын жолун бөгөөгө мүмкүнбү?..

Камбаралы Бобулов

ЖАРКЫН ТАЛАНТ¹

Бүгүн биз кыргыз калкынын арасына өзгөчө кеңири тараган, ал турмак ооздон-оозго көчүп, легенда болуп кеткен, Куйручук менен Шаршендей жалпы элдик сүйүүгө татыктуу болгон табийгаттын жумуру талантынын туулган күнүнүн элүү жылдыгын салтанаттуу белгилеп олтурабыз.

Ал жумуру таланттын аты – Мидин.

Мидин деген сөздү ар бир кыргыз өзгөчө сыймыктануу, кубануу менен айтат. Кыргызстандын кайсы бурчуна барбайлы жаш-карыдан «Мидин айткандай», «Мидин күлдүргөндөй», «Мидин мыскылдагандай» деген эскерүүлөрдү угабыз. Чынында эле Мидиндин чукугандай таамай айткан учкул, куйкум сөздөрү унутулбай элибиздин көкүрөгүндө, элибиздин жүрөгүндө сакталып жүрөт... Ал турмак элибиздин өзү жараткан таамай сөздөрдү да Мидиндики дейт, анткени

¹ Китептен: Бобулов К. Адабият жана мезгил. – Фрунзе, 1973. – 157–146-б.

эл өзүнүн ыйык казыналарынын ээси, сакчысы Мидин өндүү нукура талант болушун каалайт.

Калкыбыздын Мидинге болгон өзгөчө сүйүүсү кокустук эмес. Анткени Мидин элдин тилинин учунда турган ойду чукугандай таап айткан, сөздүн толук маанисиндеги шайыр болчу. Анын жазган ырлары, поэмалары, достук азилдери, арноолору, фельетондору, бир ууч чөйрөдө куйкум сөздөрү ошол замат элдин арасына чагылгандай таралчу, ылакапка айланчу...

Бирок Мидин Алыбаев мындай элдик сүйүүгө калем шилтээр замат жеткен жок. Ал ар бир кыргыз акын жазуучуларындай эле чыгармачылыктын балалык доорун баштан өткөрдү. Анын таланты аста секин жетилди. Мидин Алыбаев акын атка конуп, көзү тирүү кезинде беш ырлар жыйнагын басмадан чыгарды. Кээде он жылдап ырлар жыйнагы жарык көрбөй калган учурлары да болду. Анын жалпыга белгилүү себептери бар.

Мидин Алыбаев кыргыз адабиятына отузунчу жылдардын орто ченинде Алыкул Осмонов, Райкан Шүкүрбековдор менен кошо келди. Анын эң алгачкы көзгө тутар жыйнагы 1937-жылы, жыйырма жашында «Бактылуу жаштык» деген ат менен окуучуларга тартууланды.

Мидин ушул алгачкы балалык жыйнагында эле укмуштай ырлардын автору болду десек чындыктан тайган болор элек. «Бактылуу жаштык» акындын поэзия өлкөсүнүн кең дарбазасын табалбай, али өзүн-өзү изденүү жолунда экендигине далил болот. Акындын бул жыйнактагы көпчүлүк ырлары жаш жеткинчектердин турмушуна арналган. Ырас, жыйнактагы ырлардын бардыгын али колго аларлык дешке болбойт. Анда «Мен 18 жаштамын», «Теңтуштар», «Капчыгайда» деген турмушка өзүнүн мамилесин, көз карашын эргүү менен билдирген, өзүнүн интонациясы бар ырлары бар.

Теңтуштар, ойлоо керек келчекти,

Балалык, эселек чак эчак кетти.

Теңтуштар, он сегиз жаш оңой эмес,

Тап үчүн кызмат кылар мезгил жетти, –

деп бир ырында замандаштарына күйүп-жанып кайрылат.

«Бактылуу жаштыктан» кийин Мидин Алыбаевдин он беш жылдык мөөнөттө дагы үч поэтикалык жыйнагы жарык көрдү, акындын таланты жетилип, чеберчилиги курчуп, даңкы жайылды. Анын кээ бир ырлары ооздон түшпөй айтылып жүрдү.

Ала-Тоо жөнүндө жазбаган кыргыз акыны жоктур. Бул закондуу нерсе, Анткени, өз Ата Мекенин сүйбөй, анын тагдырына күйбөй, керек болсо оор жүгүн, азабын көтөрүүгө даяр болбой туруп эч ким көрүнүктүү акын боло албайт. Ошон үчүн, ар бир кыргыз акыны өзүнүн поэтикалык талантына ылайык биздин Ата Мекенибиз Ала-Тоонун кооздугун, асылдуулугун, байлыгын, жер соорусу экендигин күйүп жанып жазышты. Мидин Алыбаев дагы бул жалпы, түбөлүктүү, ыйык темага кайрылды, кайрылганда да өзүнүн бир өзгөчө сүйүүсүн ак пейилде билдире алды.

Карааныңдан кагылайын Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш эмесиң.
Качан жүрөк кагышынан калганда,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң.

Бул куплетте сырткы кооздук деле жок, ал жөпжөнөкөй. Бирок анын жөпжөнөкөй ыр саптарынын «артериясында» эмне деген поэтикалык күч буркан-шаркан болуп согууда. Мүмкүн, «Карааныңдан кагылайын Ала-Тоо» деген жалынып-жалбаруу башка акындын ырында супсак, жүрөктү жылытпаган куру кыйкырыкка айланып калар эле. Ал эми Мидин Алыбаев өңдүү алтын зергердин калеминен ал бир керемет поэтикалык табылгага айланып, окуучунун сезимин дүрүлдөттү. Жогорку куплетти Ала-Тоого арналган, акындын жүрөгүнүн кусалыгынан жаралган чакан шедевр десек да болот. Кыргыз тили жашап турганда, карааныңдан кагылайын Ала-Тоодо эле жашап турганда, Алыбаевдин бул ыры түбөлүккө жашайт, түбөлүккө ар бир окуучунун тунук сезимин козгойт, Ала-Тоого болгон сүйүүсүн арттырат. Акындын поэзиясында Ата Мекенди, туулган жерди эргүү менен жазган ырлар кеңири орунду ээлейт. Дагы бир кыска ырын келтирели.

Шаркырап аккан кашка суу,
Сагындым, сага барсамчы.
Шарпылдап жаткан жээгинден,
Чаңкадым, жута кансамчы.
Агының менен бир учкан,
Ак чардак болуп калсамчы.

Мындай телегейи тептегиз ырларды чоркок тил менен анализдөөнүн зарылдыгы жок. Анткени, мындай чакта чоркок тил алсыз болот, жөн гана аны окуп, улам эстетикалык моокумунду кандыруу гана керек. Акындык, жазуучулук жол – татаал жол. Кээ бир акындардын жолу

шыдыр болот, ал жаш чагынан эле өзүнүн поэтикалык жолун табат. Ал эми кээ бир акындар бороондуу күнү учу кыйырсыз ээн талаада калып, бет мандайдан бүлкүлдөп жанган отко умтулган жолоочудай машакатка, азапка туш келет. Анткени көп учурда бүлбүлдөп көрүнгөн от алдамчы болот ал жакын жерде тургансыйт, бирок ал өтө алыста. Кээ бирөөлөр ошол оттун алыстыгына карабай, улуу аракет жумшап, ага жетет, өзүнүн поэтикалык отуна жылынат. Ал эми кээде ошол отко өмүр бою жетпей, ара жолдо калган жолоочу акындар да болот.

Мындайча айтканда алыста көрүнгөн отко жетүү деген сөз акындын, жазуучунун өзү-өзүн табуу, өзүн ачуу, өзүнүн негизги темасын табуу, дегендикке жатат. Көп учурда эң таланттуу акын жазуучуларда өзүн-өзү таппай, өзүнүн негизги темасын таппай көп убараланышы мүмкүн.

Буга Мидин Алыбаевдин чыгармачылык жолу күбө болот. Чынында Мидин көпкө чейин өзүнүн поэтикалык отуна жетпей жүрдү. Мидиндин өзүн-өзү табышы атактуу «Ак чүчтөн» башталды десек болот. Ага чыныгы чыгармачылык кубанычты, атакты да ушул ыр алып келди. Кыргыз поэзиясындагы газетанын бетинен «Ак чүчтөй» элге бат тараган, ошол замат элдин аң-сезимин бийлеп алган ырлар сейрек учурайт. «Ак чүчтү» эң таланттуу жазылган сатиралык ыр деш аздык кылат, бул ыр акындын көптөн бери эл алдында чүрпөөлөнүп жүргөн поэтикалык бетин жаркыратып ачкан ыр болду. Дал ушул ырдан Мидин Алыбаевдин акын катарында жаңы сапатта жаралышы башталды. «Ак чүчтүн» мааниси ушуну менен эле чектелбейт, зор граждандык эргүү, күйүп-жануу менен жазылган бул ыр өз учурунда кыргыз поэзиясындагы чөгүп бараткан сатиралык жанрды жандандырды, ага жаңы багыт берди. Ушул күнгө чейин «Ак чүч» өзүнүн поэтикалык күчү жагынан сатиралык ырлардын серкеси болуп турат. Эгерде ал жалгыз эле «Ак чүчтүн» автору болуп калган учурда, ал кыргыз поэзиясынын тарыхында калууга толук акылуу. Анткени дүйнөлүк адабияттын тарыхында жалгыз китептин, ырлар жыйнактын же жалгыз ырдын авторлорунун ысымдары улуу урмат менен аталып жүргөнү эч кимге жашырын эмес. Тескерисинче М. Алыбаев шылдыңдаган «шар менен келе жаткан» халтурщиктер ондогон китептердин автору болсун, бирок көзү өтөр менен адабияттын чийининен тышкары калганы да жашырын иш эмес...

Кубанарлык нерсе, Мидин Алыбаев атактуу «Ак чүчтөн» кийин мыкты ырларды, аңгемелерди арбын жазды. Ал өзүнүн мурдагы бошко кетирген чактарынын бөксөө жактарын тезирээк жоюуга

аракеттенип, адабий турмушка активдүү катышты. «Курорттогу окуя» деген комедиясы көрүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынды. 1957-жылы жарык көргөн эң акыркы сатиралык жана лирикалык ырлар жыйнагы акындын чыгармачылыгынын толуп-бышып турганын да күбө болду. Бул жыйнактагы «Сизге айтам», «Чалкан дос», «Кошоматчы», «Бюрократ», «Бардыгын билген короз» өңдүү учурдун эң какшып турган талабына арналып жазылган күйдүргү сатиралык ырлар акындын талантынын жаңы кырлары ачылып, улам анын поэтикалык үнүнүн чыңалып жаткандыгын далилдеди. Мидиндин сатиралык ырлары учурунда элдин өзгөчө көңүлүн буруп, биздин өсүшүбүзгө жолтоо болуп жаткан жат көрүнүштөрдү күйдүргү сөздөр менен куйкалады. Ал эми жаңыдан ачылган «Чалкан» журналынын да элге ушунчалык кеңири тарашына да Мидиндин элдик куйкум сөздөр менен жазылган чакан фельетондору, ырлары себепчи болду. Ушул күнгө чейин Алыбаевдин «Дүжүр бука», «Осмонаалы лөөкүй» өңдүү миниатюралары– фельетондору эл оозунда айтылып жүрөт.

Мидин Алыбаевдин көп мезгилден берки көкүрөгүндө эркелеткен, өстүргөн чыгармасы «Владимир Маяковскийге акындык отчет» деген поэмасы болду десек болот. Бүгүн бул бир башкача ээн-эркин кайрылуу менен жазылган поэманы окуп отуруп, бул чыгарма Мидиндин поэтикалык көкүрөк сыры экенин байкайбыз. Советтик поэзиянын эң көрүнүктүү өкүлү Маяковскийге бетме-бет чыгып, ага кыргыз поэзиясынын атынан тайманбай отчет берип, аны менен сырдашып, өзүнүн жүрөгүн эзген ойлорун жашырбай айтуунун өзүндө эле Мидиндин өз поэтикалык талантына ишенгендиги жатат. Ар кандай эле акын Маяковский менен ат салышып, аны менен ийри отуруп, түз кеңешүүгө батынбайт.

Ал эми Мидин Алыбаев бул поэтикалык беттешүүгө чыгып, өз сырын айтат. Ал эми анын мындай тайманбастыгына астыртан күлүшкөндөргө да поэмада токтолуп:

Ансыз деле
Эми эле
Кээ бирөөлөр айтаар:
– Эй, курган Мидин,
Алыңды билгин,
«Казга теңелип,
Буту сынат карганын».
Мейли,
Сынса, сынсын,

Албай эле коёмун,
Кайсы бир
Халтурщиктердин
Жардамын, – дейт

Акыйкатта, бул поэмасында акын поэзиянын абалына ой жүгүрткөн, кыргыз акындарынын ийгилигине кубанган, ал эми ойду, тоону жамактаган акын сөрөйлөрдү Маяковскийче мыскылдаган. Бул поэма Алыбаевдин эл алдындагы эң акыркы отчету болду десек болот. Акындын ак пейли менен жасалган отчетун окуучулар кубанып кабыл алды. Алыбаев поэзиянын эң адилет баалоочуларына адамдын тунук сезимдерин козгогон, не бир жаралуу жерлерине дүрт эткен жалын чачкан лирик акын катары да белгилүү. Мидиндин лирикасы өзгөчө лирика. Ал жөнүндө жазуу өтө кыйын, анткени адамдын эң ыйык, эң асыл сезимин бир көрөрмөн күч менен берген ырды анализ кылуунун өзү эле «бейбаштык». Мисалы үчүн, Пушкиндин А. П. Кернге арналган ырын кайсы тил менен айтып берүүгө болот. Бул ырды миң жолу кайталап окуй берүү керек, өмүр бою окуу керек. Ошондо да баары бир анын сезимиңди чалкыткан терең күчүнө жетпейсиң... Дал ошондой эле акындын «Сүйгөнүмдүн сүрөтүнө», «Жакандагы кызыл гүлдү жыттадым», «Кол жоолук», «Ким жыттабайт сүйүү чиркин гүлүнөн» өңдүү кыргыз лирикасынын чакан шедеврлерин эч бир тил менен айтууга, анализ жасоого мүмкүн эмес. Музыка улам угуп, улам күүлөрүнүн жаңы ыргактарын жүрөгүң менен сезгендей, Алыбаевдин бул ырларын улам окуй берүү керек. Алар мүрөктүн суусу менен сугарылган жайы-кышы көгөрүп турган дарак сыяктуу. Эң өкүнүчтүү нерсе, Мидин талантынын гүлдөп турган кезинде кыргыз адабиятынан кетти.

Алыбаев кыргыз адабиятынан өз ордун ала турган мурас калтырды. Ал мурас эл арасында жашоодо. Бирок, ушул убакка чейин таланттуу акындын адабий мурасы этияттык менен топтоло элек. Бизге белгилүү акындын кызыл тыштуу бир томдугунда анын прозалык чыгармалары, фельетондору, адабий макалалары, «Курорттогу окуя» деген комедия негедир жок. Биздин оюбузча, акындын калеминен чыккан бардык чыгармаларды жакын арада кайрадан чыгарууну коомчулугубуз күтүп турат. Бул биздин акындын алдындагы ыйык милдетибиз.

Чыныгы акын эч качан өлбөйт. Анткени, анын эки өмүрү бар. Өзү жок болсо да экинчи өмүрү өлбөс-өчпөс ырларында жашай берет. Бүгүн биз элүү жылдыгын улуу урмат менен белгилеп жаткан Мидин Алыбаев дал ошондой эки өмүрлүү акындардын катарына кирет.

Мидин Алыбаев өзүнүн экинчи өмүрүндө да ишенген, ал Соң-Көлгө арнаган ырында:

Мен өлүп, сени экинчи көрбөсөм да,
Эскирген сары кагазда атым калат, –
деген болчу.

Акындын ырлары, аты кагазда гана эмес калың элдин жүрөгүндө сакталып калганына күбө болуп олтурабыз.

Бул акын үчүн чоң сыймык!

Камбаралы Бобулов

АБДРАСУЛДУН ЫРЛАРЫ¹

Абдрасул Токтомушев кыргыз поэзиясында чейрек кылым талыкпай калем шилтеп аз жазыптыр, бирок саз жазыптыр. Акындын комузчунун колундай элпек, жүрөккө жагымдуу ырларынан автордун турмуштун ар кандай көзгө көрүмсүз деталдарынан поэтикалык ой таап, аны жүрөгүнүн жалындуу илеби менен сугарып, анан окуучуларга тартуу кылган акын экендиги байкалат. Токтомушев чебер лирик акын. Ар бир акындын өзүнүн натурасына жараша диапозону болот. Кээ бир акындар чоң балка менен күрсүлдөтүп ырлар согот, Токтомушев андай акындарга окшобойт. Ал кичинекей балкасы менен алтын чапкан зергерчини элестетет. Ооба, ал ошондой. Акындын ырлары да жоргонун таскагындай элпек.

Мындан чейрек кылым мурда жазылган акындын «Досума» деген жүрөктүн теренинен атырылып чыккан ырын окуганда, элетте туулган адамдын көз алдына өзүнүн бейкам өскөн балалык чагы элестейт. Кайран көпөлөк кубалап, торпок минген кезим, кайра келсеңчи деп таттуу кыялга батат.

Гүл тандап учуп көпөлөк,
Көтөрүлүп көкөлөп.
Көңүл ачып ал дагы,
Өзүн өзү төтөлөп.

Көрүнгөндө кубалап,
Көйнөктү чечип экөөлөп,

¹ Китептен: Бобулов К. Адабият жана мезгил. – Фрунзе, 1973. – 144-156-бет.

Эсиндеби балалык,
Эсте, эске алалык.

Айрыкча:

Эсиндеби балалык,
Эсте, эске алалык, –

деген ырдын жөпжөнөкөй, бирок терең сырдуу кайруусу өзүнүн эмоционалдуу күчү менен сиздин артта калган балалык назик наристе сезимдериңизди козгоду. Ал турмак бул «Досум» деген ыр атайы сизге арналгандай, сиздин балалык чагыңызды айтып жаткандай да сезилип кетет! Ырдын сонун касиети ушунда эмеспи. Ал акындын керт башына тиешелүү тунук сезимден кайнар булактай агып чыгат да, жалпы журттун жалпы сезимине өрт коёт.

Кээ бирөөлөр тиги же бул ырдын убактысы өтүп кетиптир, ошон үчүн басууга болбойт деп айтып калышат. Бул барып турган натура көз караш. Диалектикалык закон боюнча турмуштагы бардык нерселер өзгөрөт, жалпак тил менен айтканда эскирет, бирок чыныгы поэзия эч качан эскирбейт, анын убактысы да өтпөйт. Пушкиндин дүйнөдөн кайткандыгына жүз жылдан ашык мезгил өттү, андан бери Россияда далай доорлор алмашты, бирок улуу акындын поэзиясы күнү бүгүнкүдөй жапжаш. Анткени, поэзияда кылымдарды жарып өткөн кубаттуу күч жашайт. Ал эми кээ бир жаш акындардын азыркы турмуштагы актуалдуу темалардан жалтактап, «мындай ырларды беш-алты жылдан кийин эч ким окубай коёт» деп тайсалдашы натура көз караш. Эгерде жалпы адамзаттык сезимди козгогон махаббат акындын оттой жалындуу эмоциясы менен сугарылбаса ал эч кимдин көңүлүнөн орун таба албайт. Ошол кээ бирөөлөр жерип жүргөн эн актуалдуу темалар күйүп-жануу менен жазылса, ал ырдын өмүрү узун болот. Буга улуу акын Маяковскийдин бүткүл поэзиясы, Аалы Токомбаевдин, Жоомарт Бөкөнбаевдин, Жусуп Турусбековдун тап күрөшү учурундагы ырлары күбө эмеспи!

Абдрасул Токтомушевдин «Жаштын тилеги» деген ырын, жаңыдан окуп жаткан жерибиз жок. Бул ырды биз биринчи класстын алиппесинен тартып билебиз. «Көчө бойлоп, кыт-кыт күлүп» келе жаткан үч жеткинчек тирүүдөй, кайсы бир жерде жашоочудай сезилчү. Ал эми, биздин курактагылардан кимибиз ушул ырдын поэтикалык таасири менен: бирибиз чоңойгондо чөлгө барып, канал салган, суу инженер болууну, экинчибиз «көрдүнбү сен» деп Москвага барып окууну, ал эми үчүнчүбүз жай гана «Мен да толум, учкуч болом» деп ак пейилибиз менен кыялданбадык, самабадык! Бул ыр биздин балалык

чагыбыздын гимни болучу. Ал эми акын ушул кичинекей ырында үч жеткинчек баланын үч башка мүнөзүн бере билген. Акындын ушул ыры 1937-жылы жазылган, андан бери далай мезгил өттү, ал кездеги эселектер жетилип, жигит болду. Андан бери дагы жаңы муундар өсүп чыкты. Биздин балалык чоңойгондо суу инженер, учкуч болууну самаса, биздин азыркы ракета менен спутниктин заманындагы жеткинчектер түз эле айга учууну самап жүрүшөт. Бирок эч ким суу инженер болууну самап жүрүшкөн үч жаштын тилегин жазган Токтомушевдин ырынын актуалдуулугу өттү, азыр кереги жок деп айталбайт. Анткени, бул ырда акындын ак пейилдүү жалыны бар, анткени, бул ырда биздин балалык курактын романтикалуу тилеги бар.

Абдрасул Токтомушев 30-жылдын экинчи жарымында «Пушкинге», «Колхозчунун сүйгөнү», «Чек арада», «Комсомол», «Карыянын ыры», «Муса Кремлде ырдады», «Забойдогу келинге», «Каалаганың болоюн», «Ленин көрсө» деген ырлар жазат. Акындын беш-алты жылдык мөөнөттө жазган ырларынын саны аз болсо да, тематикасы кеңири. Акын бирде улуу акын Пушкин менен ачык-айрым сүйлөшсө, бирде Кыргызстан комсомолдорунун экинчи сиздинин ардактуу трибунасынан делегаттарга:

Таалайы үчүн
туулуп өскөн элиндин,
Бар ишине
жаның менен берилгин,
Комсомолдор, зор күрөшка даяр бол
Өмүр берген иши үчүн Лениндин!—

деп чакырык менен кайрылат.

Акындын 1939-жылы Москвада өткөн кыргыз искусствосунун он күндүгүнүн учурунда толкундануу менен жазган «Муса Кремлде ырдады» аттуу ыры алгач жай башталып, анан улам күчөп, акырында эң бийик чекитке өсүп жеткен симфонияны элестетет. Акын жай интонация менен Муса Кремлдин чоң залында элди «үч кылдуу комуз күүлөрүнө» магдыратып, анын күүлөрү бүткүл кыргыз жеринин күүсү экендигин айтып келип, акын ошол замат жай интонациясын дирижердой өзгөртөт да, бүткүл үн менен:

Ырда Муса, тоо сулуусун ойготуп,
Черткин Муса, беш бармагың ойнотуп.
Ушул жерде чертпей качан чертмексиң,
Төгүп жибер уккандарды ойлонтуп,
Улуу, кичүү сени карап отурат,

Өз ичинен сага ыраазы болгонсуп,
Ыйлап жүрүп бүткөн элбиз, ыйлаба,
Энчибизге ыйды басып койгонсуп.

Акындын жогорку сегиз сап жөпжөнөкөй ырында атактуу комузчу Мусанын ойноккон беш бармагына, анын тоо сулуусун ойготкон назик күүлөрүнө гана таң, калуу, ыраазы болуу, маашыркануу гана эмес, акындын андан баалуу граждандык эргүүсү бар. Дал граждандык эргүү – бул ырды эң бийик интонацияга жеткирүүдө. Акын Мусанын күүлөрүнөн элибиздин өткөн замандагы азаптуу тагдырын тыңшап, өзүнүн да теңсиздик учурдагы бала чагын эстеп:

Ыйлап жүрүп бүткөн элбиз, ыйлаба,
Энчибизге ыйды басып койгонсуп, –

деп замандашына кайрылат.

Улуу сынчы Белинский Пушкиндин бүткүл чыгармаларын анализдеп келип, «Евгений Онегин» романын акындын «эң сүйүктүү чыгармасы» деп атаган. Чынында эле ар бир таланттуу акындын жүрөгү, зээни менен жазган чыгармасы болот. Албетте, бул аныктама прозаиктерге да, драматургдарга да тиешелүү.

Биздин оюбузча жалпы кыргыз элине белгилүү «Какшаалдан кат» поэмасы Абдрасул Токтомушевдин чыгармачылыгындагы төл башы болуп кала бермекчи. Бул поэма 1937-жылдан башталып, 1947-жылы жазылып бүткөн. Абдрасулдун замандаштары «Какшаалдан каттын» биринчиси эл арасында укмуштай тез тарап, акындын аты ооздон-оозго көчүп айтылып жүрдү деп айтып калышат. Бул чакан поэманын элибизге ушунчалык тез тарап кетишинин себеби кайсы?

Албетте, поэма кат түрүндө элпек ыргакта жазылып, окуучулардын жүрөгүнө уялашы чыгарманын ийгилигинин сырткы гана көрүнүшү.

Бир тууган элим тосуп ал,
Көрмөккө жерин болуп зар,
Кат жазып салам жиберет,
Кытайда калган кызыңар, –

деген биринчи каттын эпиграфы эле поэманын бүткүл мазмунун баяндап, окуучуну кызыгуусун күчөтүп турат. Айрыкча биринчи катта Какшаалдын тоосунун артында тумчугуп, туулган жерге жетсем десе, эки көзү төрт болуп зарлаган кыргыз кызы Сайранын сагынычы сонун берилген. Дүйнөдө чет элде калып, туулган жерге жете албай зарланып жүрүүдө кыйын азап болбосо керек? Ким киндик каны тамып, балалык кези өткөн туулган жерди сагынбасын! Чет өлкө эмес, туулган жерден ыраак сапарга кеткенибизде, туулган жер,

анын тоосу, токою, шылдыр аккан жылгалары, коктуларын кандай сагынабыз. Ал эми «Какшаалдан каттын» биринчисин окуганда туулган жердин, мекенибиздин баркын түшүнүп, ушул туулган жерди чет душманга бастырбас үчүн жаныңды курман чалгың келет.

Биздин көчмөн элибиз Октябрь революциясына чейин не бир азаптарды көрбөдү, эгерде Октябрь революциясы өз учурунда жеңбесе, Кытайга сүрүлүп барган кыргыздардын бардыгынын тагдырын Сайрадай болуп, туулган жерге жете албай зарланып жүрөт эле деген ой поэманы окуп жатканда башыңдан кетпейт.

Сайранын жазган каты азапка баш ийген ишеничин жоготкон кыздын каты эмес, тескерисинче, анын катында келечекке ишенүүсү өтө күчтүү берилген. Айрыкча Сайранын үмүтүнүн үзүлбөсүнө кыргыз элинин эркиндикке чыгып, жыргалдуу турмушта жашап жатышы бел болду деп айта алабыз..

Айтайын көргөн күнүмдү,
Тянь-Шань, ук үнүмдү.
Туулган эл уксун муңумду,
Унутуп, балким түнүлдү.
Түңүлбө, элим, барармын,
Эркиндик тийип бир күнү!
Кайраттуу элдин кызымын,
Кайратым кайнап кызыдым.

Сайранын сагынычка, кайгыга, зарга жык толгон дубай саламында өзүнүн кебетеси тууралуу бир сөз айтылбайт. Бирок, ар бир окуучунун фантазиясында Сайранын кебетеси жашайт, элестейт. Бул албетте, көркөм чыгарманын күчү!

Бирок поэманын кийинки эки катын окуганыбызда негедир ал өзүнүн мурдагы жүрөктү ээликтирген кубаттуу күчүн бошондотконсуйт да, Сайранын тагдырына анчалык кызыкпай мамиле кыла баштайсың? Экинчи, үчүнчү каттар артыктай сезиле баштайт. Ушул убакка чейин бул жөнүндө биздин сынчылар да унчукпай келе жатат.

Биздин оюбузча поэма Сайранын биринчи катында эле көркөм чыгарма катары максатына жеткен болучу. Ал эми автордун чыгарманы Кытайдагы кийинки өзгөрүштөргө ылайыктап, Сайранын катын узарта бериши чыгарманын бүтүндүгүн жоготуп, чачырандылыкка алып келди. Чачыранды дегенибиз кийинки каттарда даяр окуялар бар да, Сайранын образынын логикалык өсүшү жок. Анткени, Сайранын образы көркөм образ катары поэманын биринчи катында бийик деңгээлге жеткен болучу. Ар кандай көркөм образдын өзүнүн табигый түрдө

өсүп, токтой турган, өтө албай турган «чек арасы» болот. Көп учурда биздин акын жазуучуларыбыз ушул көркөм адабияттын «чек арасынын» тартибин сактабайт да, андан каармандарын одоно секиртип өткөрүп жиберешет да, чыгарманын бүтүндүгүн жоготуп коюшат.

Советтик поэзиянын алтын казынасына кошулган «Василий Теркинди» улантуусун талап кылган окуучуларга Твардовскийдин кайтарган жообу мында абдан керектүү. Согуштан кийин көп окуучулар авторго «Василий Теркин» поэмасын улантыңыз, биздин дос Васяны же завод-фабрикага, же колхозго алып келип иштетиңиз деп далай каттар жазышкан. Ал эми кээ бир «ээн баш окуучулар» поэманын аягын өздөрү эле жазып жиберешкен. Бирок, көркөм чыгарманын терең логикасын, ички-сырткы механизмди түшүнгөн Твардовский уланткан эмес. Акын «Василий Теркиндин окуучуларына жооп деген макаласында: «Жаңы нерсе иштөөнүн ордуна, эски чыгарманын атына жамынып, ыр саптарын көбөйтүү окуучулардын аң-сеизминен кеңири орун алган даяр образды «эзгендик» болор эле... «Теркин» согуштук жылдардын өзгөчө кайталангыс атмосферасында жаралган, ал эми өзгөчө шартта бүткөн чыгарма, башкача геройду, мотивди талап кылган материалда улантылбайт деп өзүмдүн кабарчыларыма жооп берем жана бергем» – деп жазган.

Эгерде Твардовский окуучулардын талабына баш ийип, согуштан кийин Тёркинди зордуктап колхозго жетелеп келип, «алтын жылдыздын кавалери» кылып, бирөөнү сүйдүрүп, бирөөнү күйдүрүп, беш мйң сап поэма жазса, анда атактуу Василий Теркиндин согуштук даңкын да, образын да төмөндөтмөк. Бирок, ал өзүнүн сүйүктүү каарманынын белгилүү чек арадан өткөргөн эмес.

Абдрасул Токтомушев Сайраны ошол чек арадан өткөрүп жиберген. Албетте, бул кемчилик биздин акын жазуучулардын көпчүлүгүнө тиешелүү орток кемчилик деп айтууга болот.

Кечээги азаптуу согуштун поэзиясы жөнүндө кеп боло калганда негедир Абдрасул Токтомушевдин ырлары көз жаздымда калып жүрөт. Албетте, бул адилетсиздик. Ырас, Абдрасул Бөкөнбаевдин элдин арасына чагылгандай тез таралган курч ырлар, «Ажал менен Ар намыстай» жомок менен чындыктын алтын күкүмдөрүнөн жаралган поэма, Үмөталиевдей кандуу майдандын сүрдүү элесин реалисттик менен сүрөттөгөн «Жеңиштей» көлөмдүү ырлар жыйнак түзгөн жок. Бирок, согуш учурундагы кыргыз акындарынын поэзиясын бирдиктүү оркестр деп алсак, ошол жоон топтон акындын өзүнө тиешелүү поэтикалык үнү кулагыбызга даана угулат.

Мерт болгон чолпон баламды,
Укканда көөнүм карарды.

Бооруңду кыйган өлүмгө,
Балам,
Кырып сал сен да аларды, –

деген акындын «Эненин каары» аттуу ырын окуганыбызда, уулдарынан айрылган бүткүл энелик жек көрүү менен ач көз душманды каргаган биздин кайраттуу энелерибиз эске түшөт; балдарын кан майданга узатып, алардын эсен-аман келишин уктабай тилеген боорукер энелер эске тушөт! Биздин энелер кан майданды аралап жүрбөгөн менен алар тилегинде, беймаза түштөрүндө кан кечип жүрүшкөнүн тарых унутпайт. Кан майдандагы жоокерлерди энелерче эч ким ойлобойт. Акын «Бала» деген ырында фашисттик солдаттын сугалактыгына поэтикалык ыр саптарын коротуп отурбай, желдет жалгыз тооктун аркасынан сугалактык менен чуркап кеткенде, большевиктин баласы арабага өрт коюп качып кеткендигин баяндайт.

Ал эми «Кубулган торопой» деген аллегориялык ырында типтүү шарттардын натыйжасында фашисттик генералдын баласына «тумшугу сүйрү чочконун кебетесин» кийдирет.

Жогорку биз келтирген мисалдар Токтомушев майда деталдардан ыр жасоого жөндөмдүү уста акын экендигине күбө боло алат.

Акын турмуштагы көзгө көрүмсүз нерселердин жанынан кыя басып өтпөйт, ал өтө кең пейил! Акын таңды кеч тынбай сайраган кукүктүн тагдырына да көңүл кош карабай, Сейнепти издеп жүргөн ага өзүнүн үч-төрт куплет ырын тартуу кылат. Балдар кубалап жүргөн көпөлөккө да жадырап-жайнап карап:

Кон-кон көпөлөк,
Учуп кетпей көкөлөп, –

деп көңүл бурат. Тулаңдуу колхоздун чөбүн оттогон жээрде тайдын ойнуна да кушубак болуп:

Маңдайыңдын кашкасы-ай,
Сымбатыңдын башкасы-ай, –

деп эркелетип, жонунан таптап өтөт. Ошол эле дейсинерби? Акындын фантазиясы учкул. Ал ааламга нурун чачкан күнгө да колун созуп:

О, күн, узар! Кылымга айлан! Касиетинди көрөйүн,
Орун бербе калдайган түнгө! Анда сенин мөрөйүн

Булутту көзөп өтө албай нуруң, түнкүсүн өчөт,
Кантип анан Октябрдын нуруна нуруңду теңейин, –

деп кайрылат.

Мындан үч-төрт жыл мурда: «бул ыр жалпы темага жазылып, ошон үчүн начар, бул ыр конкреттүү жазылган, ошон үчүн жакшы» деген пикир кеңири таралып, жаш акындарга өзүнүн зыянын тийгизип жүрдү. Биздин оюбузча ырдын даражасын жалпы жана конкреттүү деп бөлүүгө мүмкүн эмес. Ыр жалпы болобу, конкреттүү темада жазылабы, мейли беш муундуубу, мейли он бир муундуубу, биринчи кезекте ыр болуш керек. Кеп ырдын акындын жүрөгүнүн назик тамырларынан суурулуп чыгуусунда.

Улуу Ленин сүйүп күткөн партбилет,
Сага кандай салыштыруу тең келет.
Сени сүйүп, алып жүргөн кишиге
Касиетин зор керемет күч берет.
Сенин улуу күчүң менен, партбилет,
Коммунизм салтанаты бүт жеңет, –

деген акындын «Партбилет» деген ыры да жалпы ыр. Бирок, бизге мындай жалпы ырлар керек, мындай жалпы ырлар жашасын!

Абдрасул согуштан кийин арбын иштеди. Бир кыйла ырлар жыйнагын чыгарып, алдыңкы акындардын катарына кошулду.

Кийинки үч-төрт жылда Абдрасул «Чалкандын» активдүү кызматкери болуп, өзүнүн чукугандай таамай, күйдүргүч сөз тапкан сатирик акын экенин көрсөтө алды. Ырас, бул касиет акындын мурдакы ырларында элемент катары болучу. «Эскиден калган адат бар», «Ботинка», «Айткандан уялат экен» сыяктуу сөөктү аралап, чучукка жеткен ырлары эл арасында кеңири белгилүү. Автор бул ырларында куру дидактиканын тушоосунда калып андай бол, мындай бол деп үгүт айтпайт. Ал арабызда кезикчү чириктин так үстүнөн чыгып: «ушуга кандай дейсиз?» – деп коомчулукка кайрылат. «Ботинка» деген бармактай ырында эч нерсе деле жоктой сезилет. Бирок жети жашар бала жаңы ботинкасын кармалап көрүп:

Үч кабат үйдөй экен деп,
Көрсөттү мага таманын.
Жасаган, саткан жер билер,
Баланын кандай талабын,

деген баланын эч куулуксуз сөзүндө эмне деген ирония – шылдың, жатат.

Кыргыздын легендалуу баатыр пионер уулу Кычан тууралу (мейли кеч болсо да) кийинки жылдары прозалык, драмалык, поэзиялык чыгармалар түзүлдү. Токтомушевдин «Кычан» поэмасы ошолордун бири. Бул поэманын баштан аягына анализ жасап олтура албайбыз. Анткени, Кычандын өмүрү ансыз деле окуучуларга кеңири белгилүү. «Кычан» поэмасын окуганда акындын калеми төшөлүп, ар бир көрүнүшкө реалисттик менен мамиле кылганын байкайсыз. «Кычанда» акындын «Какшаалдан каттагыдай» лирикалык эргүүсү, кубаттуу интонациясы такыр жок. Тескерисинче, бул поэмада акын өтө токтоо; ошон үчүнбү, «Кычанда» окуя окуучуну заматта «жакалап» албай, жылжып аккан суудай жай, эпикалык формада өнүгөт.

Бул албетте, акындын мактай турган жагы. Бирок... поэмада бир орчундуу кемчилик бар. Бул кемчилик да жалпы эле кыргыз акындарыбыздын, мейли жаш акындарыбыздын поэмаларын окубайлы, бир нерсени байкайбыз, акындар негедир поэмага «жүгүн» артышып, деталдарды өтө жыштыкка айландырып жиберешкенсыйт? Бул эмне деген сөз? Ал мындай: акындарыбыз реалисттик чеберчиликке жетебиз деп, өздөрүнүн каармандарынын кээде кирпичине, кээде кулагынын учуна чейин тизмектеп сүрөттөп жиберешет. Азыркы учурда өтө жыш деталдаштыруу прозага да оордук кылып жатат деген пикирлер союздук масштабда да көп айтылып жүрөт. Акын Кычандын сырткы кебетесин төмөнкүчө сүрөттөйт:

Кара чокой, боз тон кийген,
Шалпаң кулак тумакчан,
Көзү алакай, мурду келте,
Бети жайык жаш Кычан,
Кашы коңур чачына окшоп,
Сүйлөгөнү, жүргөнү ыкчам.

Биздин оюбузча минтип каармандардын кебетесин кочкулдантып сүрөттөө назик канаттуу поэзия эмес, прозага да жарабайт. Албетте эч ким каармандардын сырткы кебетесин сүрөттөөгө каршы эмес, койгон талап ошол сырткы кебетени сүрөттөө жөн эле курулай максат болбой, чыгарманын ансамблинде жандуу милдет аткаргыдай болсун!

...Мына ушинтип биз Абдрасул Токтомушевдин чейрек кылымдын арасындагы поэзиясын «Өмүр көктөмү» деген ырлар жыйнагына астейдил көз жиберип, анализ жасамыш болдук. Ырас, биз акындын кайсы жерде төрөлүп, качан окууга киргенине токтолбодук. Бул биографиялык белгилерди биз акындын ыр саптарынын арасынан издедик. Чынында акындын өмүрү, аракети текке кетпептир. Поэзия

акындын басып өткөн турмуш жолун чагылдырган күзгү деп айтып жүрүшөт. Биз акындын ошол күзгүдөй болгон поэзиясынан өмүр жолун даана көрө алдык. Максатыбыз да ушул болчу. Мындан ары да акындын өмүр жолу ошол сынбас күзгүдөн окуучуларга көрүнүшүн гана каалайбыз.

1960-жыл

Райкул Сарыпбеков

ЖАЛЫНДУУ ПОЭЗИЯ¹

Күчөнгөн шамал отко кайра-кайра келип бир тиет. Непада ал биликтен чыккан алсыз жалын болсо, анча катуу күчкө ээ эмес, үлп эткен желге деле жалп дей түшмөк. Тигил от антпейт, кайра эрегишкендей ого бетер таптуу, ого бетер жарык. Тиктеп турган адам анын ушунчалык көзгө илешпес ийкемдүү, ушунчалык албуут-өжөр жалындары улам көктү карай умтулуп, улам бийикти чапчып, кандайдыр бир белгисиз алп күч менен алышып-арбашып, аны жайына койбой багындырып, ошонусу менен өзүнүн кубаты мол жашоосун улантып жатканына күбө болот эле.

Турар Кожомбердиевдин акындык өсүш жолу ушунчалык тез болуп, катуу шамалда дүркүрөп күйгөн ошол отту элестетет. Ар бир жаңы ыр жыйнагы жаңы бурулуштарды жасап, анын үнү улам оболлоп, улам бийиктеп шаңкылдап чыгып барат.

Союздук, ал турсун дүйнөлүк адабияттын бай казнасы менен тааныш, чабыты кең окурман анын поэзиясына келгенде те бийиктен канатын күүлөп көнгөн бүркүт ойдон учканда самаганындай көтөрүлө албай комсунуп калгандай өкүнүчтө болбойт.

Дегинкисин айтканда, мунун өзү автор үчүн да, өркүнү өсүп, кемелине келип турган адабиятыбыз үчүн да кубанычтуу көрүнүш. Арийне, жазганына жыйырма жылдан ашуун убакыт өтүп, бир нечелеген китептин автору болсо да (андайлар, адатта, баарынан мурун саны менен көлөмүнө умтуларын бөркүбүздөй көрө берсек болот) «жазуучу» деген аты аялынын төркүнү менен өз туугандарынан алыстап кетпеген «жаш таланттар» дале кыйла кезигет. Албетте, Турар Кожомбердиевди

¹ Китептен: Сарыпбеков Р. Мезгил жаңырыктары. –Ф., 1982. –19-56-б.

жекелик көрүнүш катары кароого болбойт. Андай «атылып чыгуулар» дүйнөлүк аренага кадамын ишенимдүү шилтей баштаган азыркы кыргыз адабияты үчүн качанкы бир учурлардагыдай таң калычтуу болбостон, кайра закондуу көрүнүш катары кабыл алынууда.

Эмесе Кожомбердиевдин өзүнө гана таандык чыныгы акындык үнү, дүйнөнүн кереметтүү кооздуктарын өзүнчө көркөм кабылдап тааный билген, көрө билген художниктик көзү бар. Ошонусу менен ырларында адамдарга башта алар билбеген, көрбөгөн көркөмдүктөрдү, жаңылыктарды ачып, эстетикалык рахат берип, жан дүйнөсүн жандандырып, жашоого, турмушка кумарландырат.

Кыргыз совет адабиятынын биринчи кирпичтерин өз колу менен коюшуп, бүгүнкү күнгө чейин анын жүрөктөрүнүн эң оорун көтөрүшүп келген эл акыны Аалы Токомбаев Турар Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто» деген тандалган ырлар жана поэмалар жыйнагына ары баш сөз катары, ары жаш акынга ак батасы катары жазган макаласында аны «Келечеги кең акын» деп аташы ушуга байланыштуу болуу керек. Болбосо, ары зор талант, ары чыгармачылык бай тажрыйбага ээ акыныбыз өзү ишенмейин, көзү толук жетмейин мындай бааны бербес эле.

Турар Кожомбердиев мындай ийгиликке ири алды менен дүйнөлүк чоң адабияттын бай кенчин талыкпай өздөштүрүп, ага өз талантын сугарып, курчутуп олтуруп акындык чабытын кеңитүү аркылуу жетишүүдө. Менимче, ар бир эл жалпы адамзаттын жетишкендиктеринен пайдаланып, өзүндөгү табылгалардын эң сонундарын, гүлдүндөрүн жалпы адамзатка орток кылып, ортодогу оош-кыйышуулар ушунчалык тездик менен өнүгүп жаткан бүгүнкү, жыйырманчы кылымда, бул бирден бир туура жол.

Бүгүнкү чыныгы жазуучу дүйнөлүк аренага чыгууга умтулбаганда да, талантын өз элинин эстетикалык талабына кызмат өтөөгө жумшоону, ылайыктоону көздөгөн күндө да, өзүнө талапты колунан келишинче тигил жалпы адамзаттын адабий жетишкен бийиктигинен туруп коюусу жөн. Себеби, анын окурманы жогоруда биз эскерткен жыйырманчы кылымдын өкүлү. Ал окурмандын адабий табити жалаң улуттук адабият менен эмес, дүйнөлүк чоң адабияттын таасири менен да калыптанууда.

Муну менен биз ар бир адабияттын улуттук өзгөчөлүккө ээ болуусун танып, «жалпы адамзаттык» деген кандайдыр бир адабий нормага, агымга түшүшү керек деген ойду айтуудан таптакыр алыспыз. Тескерисинче, жалпы адамзат жетишкен адабий ийгиликтердин

тажрыйбасына таянып, ар бир акын, жазуучу өз элинин адабиятындагы мүмкүнчүлүктөрдү терең өздөштүрүп, анын эстетикалык баалуулугун арттыруусу керектигин баса айткыбыз келип олтурат. Кыргыз совет адабиятынын алдыңкы өкүлдөрүнүн тажрыйбасы бул методдун тууралыгын ырастап келе жатат. Мисалы, «Аалам алпы Шекспирдей күч менен ооруп жатып сүйлөшкөн...» Алыкул Осмоновдун поэзиясы кыргыз совет адабиятын форма жагынан байытып, мазмун жагынан тереңдетип, учурунда жаңылыктарды алып келүү менен бирге кайталангыс улуттук мүнөзгө, өзгөчөлүккө ээ болуп турду.

Ал эми Алыкул Осмоновчо дүйнөлүк чоң адабиятка терең сүнгүп кире албаган ага замандаш айрым акындардын ырлары сырткы формасы улуттук болуп көрүнгөнү менен мазмуну тайкылык кылып, мажирөө ойлуулуктан чыга албады. Мазмуну тайкы, нерседен кандайдыр бир алгылыктуу мүнөздүүлүк, өзгөчөлүк белгилердин табылышы кыйын го. Натыйжада, тигил улуттук болуп көрүнгөн нерселер маникенге кийгизилген улуттук кийим сыяктуу болуп, чыгармадагы нагыз улуттук мүнөздү, өзгөчөлүктү ачып берүүгө кудретсиз болду.

Ырас, бул ойлор бизге чейин эле алда канча жолу айтылып келген чындык. Аны кайталаганыбыздын себеби табият берген таланты кудая шүгүр, бирок, жалкоолукка белчесинен бастырышкан кай бир акындарыбыз так бүгүнкү күндө да изденүүнүн, үйрөнүүнүн ордуна ошол тайгак жолго кайтадан түшүшүп «өз элимди ыраазы кылгандай ырлар жазсам болду да» дешип өздөрүн кургак сооротушкакынан болуп олтурат. Чындыгында, алар жараткан ырлар өздөрүнүн ойлошконундай улуттук мүнөздү, өзгөчөлүктү терең камтып алып жүрбөстөн, провинциализмдин туткунунан кутула албай жатат.

Т. Кожомбердиевдин адабият майданына кыйла даярдык менен, аңсезимдүүлүк менен киришкенин балдарга арналып жазылган «Көлчүктөгү ай» аттуу биринчи ырлар жыйнагынан эле байкоого болот. Бул китебинде ал жаш жагынан да, чыгармачылык тажрыйбасы жагынан да жаштыгына карабастан үйрөнчүк катары тамтуң басбастан, кадыресе дасыккан акын катары кыргыз совет адабиятына жаңылыктарды, табылгаларды кошуу аркылуу көрүндү да, ошол замат адабий коомчулуктун көңүлүн өзүнө буруп алды. Учурунда айтылган жылуу пикирлердин баарысын мындай койгондо да эл акыны Темиркул Үмөталиев, белгилүү акын-жазуучу Насирдин Байтемировдор Турар Кожомбердиевдин биринчи ырлары жарык көрө баштаганда эле, анын ийгиликтүү арым ташташына кубанышып, ак сапар тилешкен макалаларын басма жүзүндө жарыялашканын эскерсек жетиштүү мисал болот.

«Көлчүктөгү ай» жыйнагындагы ырлары ошол кездеги кенже балдарга арналган чыгармалардын көбүнө мүнөздүү кургак акыл-насаат айтуулук, элдик жомокторду, анекдотторду, уламыштарды механикалык түрдө кайталап ырга айландыруучулук сыяктуу жадатма көрүнүштөрдүн жоктугу менен айырмаланды.

Андагы ырлар куду бөбөктөрдүн өздөрүндөй тыпыйып кичинекей, жылдыздары жайнап сүйкүмдүү эле. Ал жылдыздуулук баарыдан мурда жаш бөбөктөрдүн жүрүм-турумунун ой жүгүртүүсүнүн, психологиясынын турмуштун дал өзүндөгүдөй сүрөттөлүп, таамай көрсөтүлгөндүгүнөн байкалуучу. Төрт-беш сап, ашып эле кетсе он сап ырдын ичинен бөбөктүн жандуу элеси жашынмак ойногон жеринен жарк деп чыга калгансып, күтүүсүздөн көз алдыга тартылып өтчү. Кээде көлөмдүү поэмаларды окуганыбызда андагы каармандан баланын турмуштагыдай бир да элесин кармап албай калганыбызды эске тутканыбызда бул чыныгы зергердин колунан чыккан иш эле.

Эшикке чыксам укмуш, апа,
Ары-бери калтырап,
Чоң көлчүктүн ортосунда
Ай жатыптыр жалтырап.
Басып барып акырын
Колум сунуп батыраак,
Жаңы кармап алаарымда
Сынып калды чачырап. (11-бет)¹

Жаш баланын келечекте өзүн курчаган дүйнөнүн ээси, кайрадан түзүүчүсү болуп өсүп чыгышы, ал мына жаңыдан эле өзүнчө ой жүгүртүүгө аз-аздан жарап калган күнүнөн тартып башталат. Аны курчаган айлана-чөйрөнүн, жаратылыштын миң кырдуулугу, табышмактуулугу аны өзүнө кызыктырат, таң калтырат. «Эмне үчүн мындай?» деген миңдеген суроону анын алдына биринин артынан бирин кое берет. Ал ага жооп берем менен аракеттенип олтуруп турмуш сырын өздөштүрүүгө өтөт.

Жогорудагы ырда ушундай балдардын бирөө. Анын турмушту таанып билүүсү али жетишсиз. Ошондуктан, ал сыртка чыга калып, кокусунан айды көрүп, бул укмушка таң калат. Балалык баелугу менен анын чыныгы ай эместигин билбей, колуна кармап көргүсү келип кызыгат. Баланын айды кармап алууга аракет кылганын

¹ *Кожомбердиев Т.* От өчпөгөн коломто. Тандалган ырлар жана поэмалар. Фрунзе, 1972. Мындан аркы мисалдар да ушул китеп боюнча берилет.

элестетип окуган киши бырс күлбөй койбойт. Ал учуп кетүүчү көпөлүктү кармоочудан бетер (мүмкүн, анын балалык фантазиясы айдын дайым көктөн түшпөй, «көпөлөкчө учуп жүргөнүн» эстеп, эми ал эс алганы көлчүккө конуп калган экен деп ойлогондур) дабышын чыгарбай басып барып айды басып калат. Анын шашылган кыймылынан суу чачырап, «ай сынат». Бул көрүнүш баланы таң калтырып, адепки стихийный жасалган кыймылдан өзүнө өзү берген «эмне үчүн?» деген аң-сезимдүү суроого өткөрөт. Акыры өзүнүн аңдап билүүсү мененби, же тиги апасынын түшүндүрүүсү мененби көлчүктөгү ай чыныгы айдын сүрөтү экенине көзү жетээрине, турмуштук тажрыйбасы бир кадам болсо да алга ташталарына шек кылууга болбойт.

Менимче, баланы «акылдуу бол» деп кургак насаат айткан айрым чыгармаларга караганда бул ырдын тарбиялык мааниси алда канча зор. Биз баланы акылдуу бол деп айтуу менен эч качан акылдуулукка үйрөтө албайбыз. Тескерисинче, ал сөздү айта берип тажатканча, жогорку ырдагыдай ой жүгүртүүсүн кеңейтип, акылынын тез жетилишине көмөк берсек, биз самаган чыныгы тарбия ошол. Эгерде ушул ырды жакшылап түшүнүп тарткан чыныгы художниктин иллюстрациясы менен жабдылган китеп бөбөктүн колуна тийсе, ал дагы тигил баладай «эмне үчүн?» деген суроону өзүнө миң кайталап берип, пайдалуу жыйынтыкка келүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

«Бөбөктүн суроосу», «Чоңмунбу же...», «Таш кийимдүү таш бака», «Канатбектин суроосу», «Ойлойм», «Көлчүк» ж.б. ырларда бөбөктөрдүн ички дүйнөсүндөгү, ой жүгүртүүсүндөгү «эмне үчүн?» деген кызыктуу суроосу ар түрдүү кырдаалда берилүү менен алардын психологиясынын улам жаңы жактары ачылат. Бул ырларды жалаң бөбөктөрдүн өздөрү эмес, алардын ата-энеси, чоң кишилер да зор рахат менен окуйт. Анткени, жаш баланын отурган-турганы, жүргөн жүрүмү бүтүндөй юморго толгон. Бир чети турмушта тажрыйбасы жок баёлугу менен, бир чети балалык тунук акыл учкул фантазиясы менен кылган кылык-жоругу, сүйлөгөн сөздөрү сыртынан караганда оопайыраак, аңкоорок, бирок табигый жаратылышты өтө курч акылдуу – элдик куудул апендинин жоруктарындай табигый түрдө күлкүлүү да, ойдо жок жерден табылып курч да чыгат. Жаш балдарга таандык бул мүнөздү таамай байкап, аны чыгармаларында чагылдыра билген Турар Кожомбердиевдин ырларын окуганыбызда ошол турмуштун өзүндөгү наристелердин жоруктарын карап олтурганыбыздай күлкүгө, кубанычка батабыз.

Жаш балдардын күлкүлүү жорук-жосундары көбүнчө алардын тажрыйбасыздыгынан, бардык нерселерди бири-бирине окшоштуруп элестетүүсүнөн келип чыгат. Ошон үчүн:

Күндүн бары түнөгү?
Курттун барбы жүрөгү?
Кубангандан бизчилеп
Күчүктөр да күлөбү? –

деп (15-бет) ар түрдүү нерселерден бизге, адамдарга таандык белгилерди, окшоштуктарды издейт. «Ай тууптур»,– деген бабасынан:

Көрсөт, ата, кана айдын
Кичинекей баласы,–

деп (16-бет) сурайт. Алмаларды тез өссүн деп сугарып жүргөн агасын туурап, ал дагы күчүгүнүн үстүнө суу куят (60-бет).

Көрчү, уулум, үйдүн ичи караңгы,
Ушул кезде ойгоо жүргөн калдыбы?
Укта, секет, энекеңди кыйнабай
Уктап калды алмалардын бардыгы, –

деп (12-бет) «Түн ортосунда» деген ырдагы жаш балдардын кулк-мүнөзүндөгү ушул өзгөчөлүктү эң сонун билип, эрке баласын «алдап» уктагып койгон эне эң сонун психолог гана эмес, эң сонун тарбиячы да.

Ушул жерде, кыргыз совет адабиятындагы бир өкүнүчтүү көрүнүштү эскере кетүүгө туура келип жатат. Бу адабиятта бирөөдөн чыгармачылык менен өздөштүрүүчүлүк, үйрөнүүчүлүк жана сокур тууроочулук деген асман менен жердей алыс турган эки нерсе бар. Кээ бирөөлөр экинчи бирөөдөн чыгармачылык менен үйрөнүүнү, үлгү алууну – ошону тууроо, үлгүсүнө салып (мисалы, бир эле калыпка салып өтүктөрдү шакылдата ултара бергендей) жаза берүүгө болот деп карайт окшобойбу. Бирөө көз майын агызып жатып тапкан табылгасын оңой оокатка көнгөн андай неме ага дароо эле бал көргөн чымындай жабыша калып, тигил чыгарманын сөлөкөтүндөй сырты окшош немелерин жайнатып кирет. Андайлар бирөө-экөө болсо кана! Тууроо доорун башынан өткөрүп жаткан, адабиятка жаңы гана кадам таштаган жаш калемди мындай коелу (алар үчүн мындай көрүнүш убактылуу кечиримдүү), чачы адабият менен агарган кээ бирөөлөр үйүр тобу менен уялбай апсайып кол салып киргенде жаның бир күйөт. Ошондо карап турсаң, көз алдыңа улак тартыштагы аламан байге элестей түшөт. Колунан келгени деле, келбегени деле улакка кол сунуп темиңген кара аламан эл, же өздөрү кубанычтуу натыйжа чыгарбай, же нагыз улакчынын жолун улам-улам торошконун

коюшпай, кечке сүрсүр болушуп, улактын колун кол, бутун бут кылып тытып бүткөндө жандары тынышат.

Далилби? Эсиңиздердедир? Учурунда Алыкул Осмоновдун «Маляр» ж.б. ошол типтеги ырлары эл тарабынан да, адабиятчылар тарабынан да акыйкат жогорку баасын алган эле. Анан эмне болду? Бу дүйнөдө экскаваторщик, тракторист, куруучу шыбакчы, уборщица... койчу профессиядан көп неме жок экен. Дүңчү «акындар» эч бирөөн калтырбай терип жазууга өтүшүп (Алыкулду «чыгармачылык менен өздөштүргөнү» да бечаралардын) көкөйгө бир тийишкени бар.

Албетте, «Бул дүйнөнүн үстүндөгү тазасы», «асылынын асылы» болгон сыйкырдуу адамдар жөнүндө Алыкулдукундай сүйүп жазылган ырлардын жаралышына эч ким каршы эмес, кайра ылайым эле көп болсо экен дебейби. Кеп башка жагында, тигил ырлардын апенди айткандай «Коендун сорпосунун сорпосу» болуп калганында.

Же болбосо Мидиндин атактуу «Ак чүч» аттуу сатиралык ырлар жыйнагына көңүл буралычы. Ал жарык көргөндөн бери толгон эле сатиралык ырлар, тамсилдер, эпиграммалар жаралды. Бирок, бүгүнкү күндө андан стиль-форма жагынан болсун, мазмун жагынан болсун өзгөчөлөнүп турган, ашып кетем деген сатиралык чыгармалар колубузга бапырап тийип, чекебизди жылыта элек го.

Протопанный путь легче,

Мени туурайт эмгиче, –

дебегин деп Мидикен бир кезде улуу устаты В. В. Маяковскийге «отчет» берип жатып, жөнөкөйлүк менен өтүнгөнүн, эми өзүнүн кийинки калемдештерине ачууланып айткандай эле абалда келе жатышат. Бу Төштүк жана анын тогуз бир тууганына окшогон¹ чыгармалардын пайда болуу төркүнүн тууроочулуктан издебесек кайдан табар экенбиз!

Мейли, ал «эскирип кеткен жараттарды» тим эле коелу. Кечээ жакындагы эле ак ырдын «чуусунун» изи сууй элек го, анык тамаша ошондо болгон. Ак деген аты окшош болгон менен ак ыр ак майдай көрүнгөн кишинин алкымынан култ этип өтүп кетчү нерсе эмес экен. Ага аябай чоң адабий даярдык, тажрыйба, талант керек экен. Традициялык ырлардагы өлчөм уйкаштык ж.б. көндүм көрүнүштөрдү жоктотпой, ордун толуктап жууп кеткендей кылып башка каражаттарга салмакты сала билүү зарыл экен. Талыкпай изденип, табылгаларга ээ болуп жүргөн айрым таланттуу акындар анын ошондой экенин көрө туруп,

¹ Элдик эпосто жердин астын-үстүн бүт кыдырып, андагы алп-дөөлөрдү багындырган Төштүк баатырдын эптеп эле ысык жаны бар, санда жок тогуз бир тууганы болот.

коркпостон алгачкы кадамды башташты. Канчалык камдуу киришсе да ар кандай алгачкы иште ийгилик менен кошо мүчүлүшү да болот эмеспи, ошонусу менен эл оозуна илине түштү эле, традициялык ырда жайдак атка минип, узак жол жүргөн жолоочудай кыйналып-кысталып араң жүргөн о баягы берендер шодокондун бүркүтүндөй эле тап беришти.

Алардын оюнча ак ыр деген оозду толтуруп күчтөнүп кыйкыруу менен башталып (мисалы, «о, отузунчу кылымдын адамдары, мени уккула» деп) анан баш аягы жок бирдеңкелерди тополондотуп кирүү, башкача айтканда, традициялык ырларды бардык жагынан бузуп жазуу болду. Ошентип, оңой оокатка ири жол ачылып, ага кошумча «новатор – жаңычыл» деген атак да алып, анык май көл, сүт көлгө туш келерде традиция менен ак ырды жактоочулардын ортосунда олуттуу сөз козголду эле оңой оокатчылар чочуганынан орто жолдон шарт бурулуп, изин жашырганча шашышты да, «дежурный тизмеде» бая алгачкы кадам баштаган нагыз ак ырчылардын өздөрү гана калышты.

Кыргыз адабиятындагы ушул өкүнүчтүү көрүнүш Турар Кожомбердиевдин «Көлчүктөгү айы» чыккандан кийин кайталанып жолукту. Ал жыйнак адабий коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынар замат «ошого окшогон» чыгармалар жаандан кийинки козу карындай газета, журналдардын беттеринде, ар кайсы авторлордун балдарга арналган ыр жыйнактарында жайнай түштү. Эгерде Турар Кожомбердиевдин ырларында балдардын «эмне үчүн?» деген суроосу, күлкүлүү жорук-жосундары алардын психологиясын эң сонун билүү менен турмуштун дал өзүндөй сүрөттөлсө, тигил ырлардын авторлору анын сыртынан туурашып, караманча ойдон чыгарылган нерселерди балдарга зордуктап таңуулашты. Натыйжада, ал ырлардын каармандары ушунчалык дөдөйлөр, же оң нерсеге деле тилин такалап оң жооп бербеген алчы-таасын жеген тапандар болуп жатты. Бул жөнүндө айрым авторлорго басма жүзүндө эскертилди. Бирок, «үйрөнгөн адат калабы» болуп дале баягы.

Турар Кожомбердиевдин калптар жанрына жаткан «Бул чындыкпы?», «Көл бетинде», «Эсимде», «Дайым жарайм керекке», «Биздин Марат», «Коңуз чегилген чана», «Биздин күчүк кумалак» деген ырларынын эстетикалык-тарбиялык мааниси жогорку ырларынан кем түшпөйт. Акындын фантазиясынан жаралган бул ырлардагы негизги максат, балдарды жокко ишендирип, жалган айтууга үйрөтүү эмес, кайра чындыктын дал өзүн тааный билүүгө аларга жардам берүү.

Өздөрүнүн көчмөн турмушуна байланыштуу ата-бабаларыбыз өз жазуу-сызуусун кеңири өнүктүрө албаса да, жаңыдан бүчүр ачып келе жаткан муундарына жеткиликтүү деңгээлде тарбия бериш үчүн колдо бар өнөрүн, мүмкүнчүлүктөрүн аяшпаган. Элдик оозеки көркөм чыгармачылыкта бул маселеге айрыкча көңүл бөлүнүп, балдарга арналган түрдүү жомоктор, ырлар, табышмактар, жаңылмачтар, калптар жаралган. Бул чыгармалар балдардын дүйнөнү таанып-билишине зор өбөлгө түзгөн.

Элдик генийликтен жаралып нечен кылымдардын сыноосунан өткөн ушул жанрлардын бири калптарды өз чыгармачылыгында ыктуу колдонуу менен Турар Кожомбердиев ийгиликке гана жетишкенин ачык эле айтуубуз керек.

Ырас, профессионалдык адабиятта колдонулган элдик оозеки чыгармачылыктын бардык жанрлары ийгилик алып келе бербейт. Маселен, алардын ичинен эң бир бийик чокусу эсептелген эпостордун үлгүсүнө салып, бүгүнкү күндөгү адамдын эстетикалык талабын толук канаттандырган реалисттик чыгарманы жаратуу эч мүмкүн эмес. Демек, фольклордук тигил же бул жанрды өз чыгармачылыгында пайдаланууда жазуучу-акын анын спецификалык жагына өзгөчө көңүл буруусу негизги шарт.

Топту ортого алышып,
Кээде токтой калышып,
Көл жээгинде көп балдар.
Футбол ойноп жарышып.
Көп балыктар кудундап,
Кыйкырышат чурулдап,
Ал балдардын бутунан
Чаң ызгыды бурулдап. (44-бет).

Бул ырдагы сүрөттөлгөн окуя кадыресе чоң адамдар үчүн караманча ойдон чыгарылган, турмушта эч бир болбой турган нерсе катары кабыл алынган менен балдарга келгенде кеп башка. Алардын балалык учкул кыялы реалдуу чындыктын рамкасына камалып калбайт, анын чектерин кеңитет, жаратылыш жараткан «кемтигин», «мүчүлүшүн» толуктайт. Ошондуктан балдардын көл үстүндө футбол ойношу акындын ойдон чыгарганы эмес, жаш баланын кабылдоосунун реалдуу чындыгы.

Жаш баланын көлмөнүн жээгине келип, анын сулуулугуна суктанып узакка тиктеп турганын элестетип көрөлүчү. Тыптынч турган көл бетинин көгөрүп, күзгүдөй тептегиз болуп жатышы, аны туш-тарабынан

тосуп турган кашаты алгач караганда эле баштатан тааныш көк майсаң каптаган футбол талаалуу стадионду элестетиши толук мүмкүн. Мындай табияттын чеберчилиги менен жасалган стадиондо кайсыл бала жолдоштору менен чогулуп топ тээп жөнөөнү каалабасын. Анда бул укмуштуу жорукка кубанган, демейде тилсиз балыктар да кичинекей бөбөктөрчөсүнөн четте туруп чурулдашат беле?! Мына, реалдуу чындык менен баланын шок кыялынын, ой жүгүртүүсүнүн карым-катнашы. Мында эч кандай атайы апыртуу да, жалган айтуу да жок. Тек, көлгө суктана тиктеп турган баланын кыял кербенинин чубурган картиналары. Биз Турар Кожомбердиев чебер художник катары ички дүйнөсү бай, сергек каарманынын табиятын эң сонун билип, ошого жараша боектор таап, портретин тарта билгенине күбө болуп олтурабыз. Акын тигил баланын мисалында өзүнүн кичине окурмандарынын фантазиясын байытып, дүйнөнү өзүнчө көрө билүүсүнө, үйрөнө билүүсүнө, башкача айтканда, анын өзүнчө адам болуп (личность) өсүп чыгышына түрткү берет. Ырдын тарбиялык мааниси ушунда. Айтса, ушул эле баланын ордуна, илгерки, революцияга чейинки бала болсо, эмне кылар эле? А деле тигил баладай кыялга батмак. Ырас, анын доору, ал катнашкан айлана-чөйрө башка болгондуктан, башкача элестер көз алдына келмек. Мисалы, ушул көпкөк түз мейкиндикте тай минип балдар менен жарышкысы, же түн ичинде ак чөлмөк ыргытып ойногусу келмектир. Эмнени элестетип кыялданышса да эки баланын кыялынын маңызы бирдей бойдон кала бермек. Эки баланын кыялдануусундагы жалпылык, ошол кыялдануунун натыйжасында келип чыккан калп жанры революциядан мурунку баланын эстетикалык талабына кандай жооп берсе, бүгүнкү балага да ошондой кызмат өтөөгө мүмкүнчүлүк бермек. Турар Кожомбердиев профессионал акын катары бул жанрды чыгармачылыгында кеңири колдонууда анын ошол бүгүнкү күнгө ылайыктуу жагын толук эске алган.

«Жүкөн», «Жалакай Жантай», «Эми ойлосо», «Жүкөн менен энеси», «Коркконго кош көрүнөт», «Берди жакшы балабы?», «Жалкоонун тилеги», «Жарты баш», «Баары бир», «Тамаша», «Жаралуу төө», «Эми көрчү Жүкөндү», «Белектин жоругу» деген ырларында бөбөктөрдүн мүнөзүндөгү жолуга калуучу айрым кемчиликтерди орундуу сындап, андан алыс болууга үндөйт. Мында да Турар Кожомбердиев кур акыл-насаат айтуудан алыс. Андай жарамсыз мүнөздү, кылык-жорукту жумшак юмордун жардамы менен туюндуруп өтөт. Жумшак күлкүнүн коштоосу менен акырын айтылса да, ал ырлар балдарга тарбиялык чоң таасирин калтырат.

Жамбашынан жатыптыр,
Зор кайгыга батыптыр,
Жашы көлдөй агыптыр
Ал анткени «байкуштун»
Бутун чиркей чагыптыр, –

«Жаралуу төө» (75-б.) деген ырын алалы. Жаныбарлардын эң чоңу төө жашын көлдөй агызып, зор кайгыга батканына караганда аябагандай чоң кырсыкка туш болгон го дейт окуган адам. Анан ошончо чоң жаныбардын зор кайгысы жандыктын эң кичинесинен, чиркейдин чагып кетишинен экенин билгенде, төөнүн ошончолук жалакайлыгына күлбөскө чара жок го. Бул ырдан болор-болбоско жалакайланып, чың тийбестик кылып туура эместигин, ал күлкү болуучу уят нерсе экендигин кичинекей окурман тим эле алаканына салып бергендей эң сонун баамдап калат.

Эгерде жогорку аталган ырларда айрым балдардын мүнөзүндөгү байкалган кемчиликтер туура сындалуу менен тарбиялык мааниге ээ болсо, ал эми «Эрмектин эмгеги», «Казыкча», «Инисине агасы», «Кичинекей Анаш» «Көчө менен баратсам», «Биздин Касым азамат», «Тармал козум», «Улагым», «Коркпос коенектер», «Конок болгон чөкө таан», «Чиркей менен төө» деген ырларында жаш баланын башкаларга үлгү болорлук жакшынакай жорук-жосундары турмуштан алынган мисалдар менен даңаза кылынат.

Басалбай буту калтырап,
Чоң ата чыкты жолуман.
Жеткирип койдум үйүнө
Жетелеп алып колунан, –

(33-бет) деген ырда чеберлик менен батырылган, жашынан эле терең адамкерчиликтүү тарбияга сугарылган татынакай элпек баланын элеси башкалар үчүн канчалык үлгү экенин комментарийлеп олтурушубуз бул жерде ашыктык кылар. Же болбосо:

Эки балбан тирешип,
Эми кирди күрөшүп...
Чиркей буттан чалганда
Төө жыгылып калганда...
Эл кыйкырды «мыкты» деп
Чиркей төөнү жыкты деп, –

(55-бет) деген ырды алсак жогоруда биз кеп кылып өткөн «Жаралуу төөдөгүдөй» негизги каармандар төө менен чиркей бири-бирине контраст коюлат. Бирок, мында негизги ой төөнүн жалакайлыгына,

күчсүздүгүнө күлүү эмес, төөдөй зор балбан менен өзүнүн чиркейлигине карабастан, тайманбай беттешип мөөрөй алган берки азаматты даңазалоого багытталган. Чиркейдин төөнү жыгып алышы кичинекей бөбөккө укмуштуу көрүнүп бир чети күлкү туудурса, бир чети тайманбас эрдикти саматтырбай койбойт.

Ошентип, «Көлчүктөгү айында» Турар Кожомбердиев балдар темасында эмне жөнүндө жазбасын чыныгы художник катары ошолордун көзү менен дүйнөнү карай билип, көрө билип, алардын кулк-мүнөзүн, ой-санаасын турмуштун дал өзүндөй чагылдырган. Тарбиялык нагыз зор мааниси бар ырларды жаратуу менен Турар кыргыз совет балдар адабиятын өз учурунда дагы бир бийиктикке көтөрө алды.

Турар Кожомбердиевдин алгачкы ырлар жыйнагы «Көлчүктөгү ай» жарыкка чыккандан кийин адабий коомчулук аны келечекте кыргыз совет балдар адабиятындагы белдүү акындардын бири болот го деп жорушуп, андан ушул темадагы жаңы чыгармаларды үмүт менен күтүшкөн. Себеби жогоруда белгилегенибиздей бул жыйнактын салмагы ошончо эле. Ал кээ бир авторлордукундай ара чолодо шилтей салынган нерсе эмес болчу. Кийинчерээк Турар Кожомбердиев «Оттон өскөн кызыл гүл» поэмасын, «Кызыл алма» «Таңкы симфония» сыяктуу ырлар жыйнактарын биринин артынан бирин удаама удаа жаратты. Ал лирик акын катары өз чыгармаларын ички сезимдеринин, айлана-чөйрөгө, коомго карата акындык жана граждандык карым-катнашынын түздөн-түз таасири астында «Күн, Жер, Жүрөк», «Эне жана от» ж.б. жазды. Адамда ички сезимдердин, санаркоонун (переживание), көз караштардын толкундары жаш өзгөчөлүгүнө жараша жаңыланып, өзгөчөлөнүп турат го, мына ушул табигый көрүнүш акын Турар Кожомбердиевдин жаратылышына толук таандык болушу өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Ошондуктан анын гүлгүн жаштык курагында жаралган «Кызыл алма», «Таңкы симфония» ырлар жыйнактары, жада калса революцияга чейинки кыргыз элинин оор турмушун сүрөттөгөн «Оттон өскөн кызыл гүл» поэмасы да романтикалык-көтөрүңкү тондо жаралды. Атап айтканда, баштагы жыйнактарында жалындаган жаштык сезимдин отунан пайда болгон – сүйүү; табияттын не бир ажайып кооз көрүнүштөрү – пейзаж акындын көңүлүн көбүрөөк бурса, соңку жыйнактарында акын оор-басырыктуу тартып, айланага бардык жагынан салмактап ойлуу карап, кайгы-шаты тең, аралаш жүргөн кадимки «Жердеги турмуш», «Карапайым адамдардын» жашоосу, тагдыры көбүрөөк кызыктырып, көбүрөөк толгондуруп жаңы темаларга көчө баштаганын баамдайбыз. Демек, Турар

Кожомбердиевдин ырлары анын ички, дүйнөсүнүн эволюциялык өнүгүшү менен кошо өнүгүп, жаңы темалар менен алмашып турарына ишенсек, анда «Көлчүктөгү айдын» ырлары анын өмүрүнүн белгилүү бир периодунда, атап айтканда, балалык күндөрүндө алган таасирлеринин чагылдырылышы.

Мен анан балалыкты унутупмун,

Сүйүүнү ээрчип кетип, жолдон чыккан–,

(170-бет) деп, бул жерде, акын өзү эскергендей, өмүрдүн октос берип алга умтулуусу, анын балалыгын байкатпай кандай тездик менен боз уландыкка алмаштырса, чыгармачылыгынын негизги өстөнүн да ошондой эле таптакыр башка жакка буруп жиберди. Бул «болду эми мындан ары Турар Кожомбердиев өзүнүн акындык тушоосун биринчи чечкен балдар темасына таптакыр кайрылып барбайт» дегендик эмес. Ал кааласа бул темада да мурункудай эле колунан көөрүн төгүлтө иштей алат.

Ал көрөңгөсү мол, чабыттуу акын го. Мисалы, бир эле теманы, эне жөнүндөгү теманы, алгач калем кармаган күнүнөн тартып колго алса да, анын көрөңгөсүн түгөтө албай келе жатат. Түгөтмөк турсун, ал теманы кайра улам тереңдетип, улам кеңейтип, өзүнчө бир көлгө – ырлардын бир чоң циклине айлантып баратууда. Демек, биздин оюбузча, Турар Кожомбердиевдин балдар темасына кайрылбай жатышынын мындай бир жөндүү себеби болушу керек. Адамдын ички сезимдерге бай кези жалындаган жаштык (боз уландык, жигиттик) курагы го. Анан ошол ички сезимдеринин зор толкуну ага, лирик акынга, каалагандай мол теманы тартуу кылып, башка темага көңүл бурууга чолоосун тийгизбей жатат окшойт.

Акын мейли мекени, энеси, атасы жөнүндө ырдайбы, мейли сүйгөнү жөнүндө кусалуу толгонобу, же табият сулуулугуна кумарлуу көз салабы аны менен кошо кумарланып, кошо күйүп-жанып эргип олтурабыз. Биздин делебиздин анчалык козголушуна дүйнөдөгү эң кымбат, ыйык нерселерибиз жөнүндө кеп болуп жатканынан гана эмес, акындын колунан келүүчү кудуреттүүлүк менен жүрөктү күүлөп, аларды баштагыдан да ысык, жакын кылып көрсөтө алганында. Болбосо азыркы учурда башка ырларга караганда дал ошол түбөлүктүү темада жазылган ырларды окуурдан мурун ышынып, ичиркенип турабыз. Акынбыз дегендин колунан келгени деле, келбегени деле асыла берип тажаткандыктан, «баягы» менде эмгегиң зор, сен үчүн курман болсом аз» башталат ээ...» – деп турасыз.

Мейли кышта, бурганактын шаңында,

Мейли күздө, мейли жаздын таңында,

Коломтону элестетсем энекем
Күйпөлөктөп олтургансыйт жанында.

Куурай терип, тезек терип жакканы,
Камданчубуз казанга нан жапканы.
Эмнегедир от биздики дечүмүн
Апамдардын өздөрү ойлоп тапканы.

Казан шуулдап, түбү көөлүү карарган
От күчөөчү коломтого таралган.
Эмнегедир от бир буюм сезилчү
Апакемдин колдоруна жаралган.

Эстен кетпейт өткөндөрдүн элеси,
Малчылардын күнгө күйгөн денеси...
А мен отту бир туугандай сезчүмүн
Апам болчу анын дагы энеси.

(«Энем жана от»).

Мына эне, мына бала. Бардык турпаттары менен көз алдыңа ушунчалык бир ысык сезим менен тартылды да калды. Те балалык күндөрүнүздүн ысык деми кайрадан уруп энеңизди, айлыңызды эске түшүрөсүз да, ошо бактылуу күндөрүңүздү самап куса болосуз. Турар тарткан бу эне – өмүр бою коломтого от жагып, боз үйдө жашаган кыргыз эне. Бул эне – эмгек менен бирге жаралган тынымы жок эне, ошон үчүн баласына дайыма өзү кылган ишинен ажыратылбай элестелет. Балага энесинин колу тийген нерсенин бардыгы кымбат, бардыгы ыйык. Андыктан оттун ага бир тууган болуп сезилиши акындык кыялдануунун апыртмасы эмес, турмуштун нукура чындыгы. Ошентип, Турар Кожомбердиев жайдак көркөмдүктөн алыс качып, эне-баланын ысык сезимин сырткы кебете-кешпири менен кошо таасын тартып салды.

«Көз жана күн» деген экинчи бир ырынан да ушундай эле зергер тартылган картинаны көрөбүз. «Советтик жоокерлер фашисттик мыкаачы баскынчыларга каршы баатырдык менен күрөшүп, мекенин коргоп калган». Минтип бизге биринчи класстын окуучусу да айтып бере алат. Эгер акын ушул баарысы билген нерсени уйкаштыра салып ыр деп сунса андан эмне пайда (тилекке каршы андайлар да бар). Ач калган курсакка суу ичкендей эле опасыз.

...Көрбөй калдым жадегенде уулумдун,
Эң алгачкы бажырайып күлгөнүн.

...Аялымдын өңүн гана кез-кезде.
Көрүп коём колум менен сыйпалап.

...Сезим менен чарк айланып ааламды
Ассалом! деп айтам күнгө саламды.

...Күнүм сени бир көрсөткөн адамга,
берер элем кымбаттардын бардыгын.

...Желдет сени атып салган каректен
Бирок, барсың кулунумдун көзүндө.

Ата-а, шарт болсо бул ырды толук көчүрүп окуучуларга тартууласак болоор эле... Мейли эми ушул ар кайсы жерден жулунуп алынган үзүндүдөн да Турар тарткан жоокердин алп элесин боолголой алабыз.

Мекен үчүн кыйындыкка тобокел кылуу майрамдарда, салтанаттарда көтөрүңкү сүйлөнгөндөй оңой-олтоң кеп эмес, жанында туруп «Уулунун күлгөнүн көрбөй калуу», «Аялынын жүзүн гана кез-кезде кол менен сыйпалап сезип коюу», «Жарыктыкка жете албай, сезим менен гана сырткы дүйнөнү баамдоо...» койчу, жүрөк титиреткен аянычтуулуктун кыл чокусу экен. Ал «баштагы ушунчалык жакыны күндү бир эле сапар көрсөтүп койгон кишиге эң кымбат нерселерин берүүгө даяр экенине» эч күнөмдөнбөйбүз. Акындын ушул саптарын окуп олтуруп, жоокерди көзүнөн ажыраткан желдетти, дегинкисин айтканда, ошол алааматты алып келген согушту жек көрбөй көрүңүз. Таланттын күчү деп ушуну айтуу керек. Согуш жөнүндө, желдет жөнүндө бир кыжынган кеп айтпай туруп, ага каршы сиздин каарыңыздын бороонун көтөрдү. Айтса, жоокердин өзү: «О, мекен, сени бардыгынан артык көргөм, ошон үчүн каны-жанымды аябагам», – дегенин уктурузбу? Жок. Бирок, анын ошондой экени шексиз. Автор аны эң чебер бере алган. Ал күндү бир көрүп коюуга эчтекесин аябас эле, ошол эң кымбат нерсесин башкалар үчүн, мекен үчүн жоготуп, көзсүз жүргөнүнө кайыл болгонун эмне демексиз!

Айлап-жылдап жалгыз сен деп түгөндүм,
Жүрөгүңдүн бардыгына күмөнмүн.
Колду шилтеп басып кетпес себебим
Боосу сенде мен катынган жүгөңдүн.

(25-бет)

Эх, сүйүү! Көп кыйналдым, көпкө түттүм,
Келбедин, тажабадым, чыдап күттүм.
Эмне үчүн кетип калган жоксуң,
Эмнеге жүрөк менен бирге бүттүң?...

Кайдасың сен, – от, муз үстүндө жагылган?
Кайдасың, сен, мен издеген, сагынган?
Каным менен учуп жүрөт ар качан
Картайбаган канаты бар чагылган!
(59-бет)

Кааласаң ракетамын.
Артта калган оттуу куйрук...
Бул үчүн керек сенден жалгыз буйрук!
(60-бет)

Бир мүчөң да жаралбаптыр мүчүлүш,
Көз алдымда кереметтүү түзүлүш.
Кайым болсоң кантип кетет карегим?
Кандай сокку жарыктыктан үзүлүш?
(69-бет)

Каректеги мөлт-мөлт эткен ал элес,
Жашым менен таамп кете жаздады.
(104-бет)

Мүрт кетип таштай муздап калар элем,
Жүрөктөн сени бирөө сууруп алса...
(82-бет)

Бул саптарды тоо түбүнөн сызылып чыккан булакка салыштырбасак, андан башка теңдешин табуубуз оңойго турбас. Тоо булагы жедеп жер астына батпай баратканда ташты күч менен тээп чыгып оргуган мисалы бул саптарда акындын сезимдеринин жүрөгүнө батпай атылышы го. Ошону менен бирге ким анын жеке сезими дей алат. Кайра, жүрөгүндө жаштыктын жалындаган албуут деми болсо акындын эмес, өз сезиминин ысыгы, өз жүрөгүнүн кагышы экенин даана баамдар. («Бир иште акын болуп көрбөгөн жан, Акындын жүрөгүнө түшүнбөйт да» – деген эскерүүсү бекеринен эместир). «Дал анык көкжал окшойт сүйгөн жүрөк, Коркпогон, сатылбаган, алданбаган» дейт акын бир ырында ушул сезимдерин корутундулагандай. Анысында калет жок. «Мейли мен карап турсам, көздү жумсам» деген ырындагы лирикалык каарман үчүн сүйгөнү Күн көрүнсө («Ишенбейм күйөөң сени сезерине, Койнунда күн кучактап жаткандыгын»), башкалар үчүн мисалы, сүйбөй

алган күйөө үчүн, кызматын кылган гана жөнөкөй аял. «Лайлинин чыныгы сулуулугун көрүш үчүн, Мажнундун көзү менен кароо керек», – деген улуу Алишер Новаинин сөзү дароо эсиңе түшөт. Сүйгөн сезим менен сүйбөгөн сезимдин ортосунда күн менен түндөй карама-каршылык жатканы эч күнөмсүз. Сүйгөн жүрөктүн керемети ушунда экен, жадесе сүйгөнү аны карабай башкага кетсе да айкөлдүгүнөн тайбайт.

Баш ийдим тагдырлардын салганына,
Өкүндүм сага жетпей калганыма,
Кошулбайм бирок сүйүү жок дегенге,
Ишенбейм махабаттын жалганына.

Турардын зергердигинин дагы бир жагы ушул кристаллдай тунук сезимдерди көркөм образдар, сүрөттөр менен кабылдоосунда.

Жолдошторум баары текши үйлөнөт.
Атам болсо үйлөнгүн деп сүйлөнөт.
Азырынча кыздар сүйбөйт, атаке,
Аба жокто канат кантип күүлөнөт.

(26-бет)

Артыңдан мезгил кууйт карышкырдай,
Өлүм да аргымакка токтоп калуу.

(58-бет)

Жылдар жылга аша берип акырын
Унутуп салар эмгегинден башкасын.
Анткен себеп кантип танат убакыт,
Маңдайында бадырайган кашкасын.

(47-бет)

Мүргүбөй, мүдүрүлбөй безет тулпар,
Мүмкүнбү чагылганга камчы салыш.

(54-бет)

Чаңкоолор, аксандаган алсыроолор,
Булакка жете самат өлүм табат...

(84-бет)

Келтирилген мисалдардын тырнактай туруп ичине бардыгын батырган жомоктогу көз баштыктай болуп, элестүүлүгү, терең ойлуулугу укмуш экен, жарк эткен бойдон сезимге барып орноп калат. Тез эле унутуп салышың эч мүмкүн эмес. Демек, кайра-кайра эскере берүүбүздөн улам канат жайып, афоризмге айланып эл ичине тарап кетиши ажеп эмес. Буга окшогон жаркын саптар жыйнакта жайлоонун толуп турган маалындагы көздүн жоосун алган сан түркүн гүлгө окшоп өтө эле жыш. Анын баарын тизмелеп олтурсак китепти бүтүн бойдон

болбосо да көбүн көчүрүп алат элек. Бизге антүүнүн кажети жок, ушул эле мисалдардан алар жөнүндө толук кабардар боло алабыз. Акырында гана эскерте кетерибиз андай салыштыруулар лирикалык каармандын психологиялык абалын ачууга өтө бир шайкеш келип турганында. Жигит өлүмдү жеңиш үчүн оору менен алпурушуп жатат. Ошол өмүргө умтулуусунун негизги себеби сырткы дүйнө менен байланышкан. Аларсыз жашоонун маңызы анчейин бир нерсе болуп калар эле. Акын ошол учурду кандай берер экен, окуп көрөлүчү:

Арга жок тагдыр муңу башка салса,
Аябай сагыныпмын анан калса.
Мүрт кетип таштай муздап калар элем
Жүрөктөн сени бирөө сууруп алса. (89-бет)

Не деген керемет сап! Биз сүйүүнү көрүүгө мүмкүн эмес, абстрактуу түшүнүк деп жүрсөк, акын анын жандуу элесин көз алдыбыздан тартып гана өтпөстөн жүрөк менен бирге бүткөн ыйык нерсе катары колубузга карматып сонуркатканын карабайсызбы. Андан да муну башка киши эмес, ар дайым өлүм жөнүндө ойлонууга мажбур болгон оорулуу жигиттин айтышы атайы көркөмдөө үчүн эмес, азыркы абалы менен шай келишип табиги чыкканын айтпайсызбы.

Турар Кожомбердиевдин бул чебердиги пейзаждык лирикасында да даана байкалат. Ал табияттын ажайып кооз көрүнүшүнө кумарлуу суктануусун ошо бойдон көчүрүп албастан, образдар аркылуу кармай билип, көрө билип кандайдыр эстен кеткис жандуу элеске айландырып жиберет.

Бүркүттөй шукшурулуп шамал тепсе,
Мордогу түптүз түтүн сынып калат.
(4-бет)

Көл күйөт, мышыктардын көзү күйөт
Көрүнбөйт бирок андан чыккан түтүн.
(4-бет)

Андан мындан, анан даана көрүндү,
Жайкы таңдын аппак колу-буттары.
(6-бет)

Укурук жеткидей. Жылдызды
Чукулап көрсөмбү уядан!
(33-бет)

Шаңгыр! – деп рюмка жарылат
Таңшыган үнүнөн булбулдун.
(95-бет)

Турар ушул айкын-ачык элестүү картинаны жаратуу менен бирге өзүнүн (лирикалык каармандан) ички сезимин андан ажыратпай бирдикте тутуп сиздин алдыңызга жаят. Мисалга. «Күйгөн от» деген ырынын бир куплетине көз чаптыралычы:

Күйгөн от жарыктыкка эшик ачат,
Очокко ышкырган суук ызгаар чачат.
Куйругун шыйпандатып караңгылык
Апп! этип жолбун иттей тийип качат.

Мал менен өсүп, көчүү-конууга аралашып жүргөндүктөн кыргыз баласынын көбүнө кышкы түндөгү ачык талаага жагылган оттун сыры маалим болсо керек. Шамал удургуткан от бир калыпта күйбөйт, бирде жаркырап, бирде жалп деп шамал айдаган жакка кулап турат. Ага жараша караңгылык да бирде сизди басып калып, бирде алыстай качып дене-боюңду дүркүрөтө берет. Ошол учурду «Апп! этип тийип качкан жолбун итке» салыштырып, караңгылыктын коркунучтуу түсүн да, ошол учурдагы лирикалык каармандын ички сезимин да лап бир гана берип салды.

Бизди мынчалык кушбак кылган китептин камтыган темалары жогоруда бир эскерип өткөнүбүздөй «баягы түбөлүктүү темалар». Ал турсун китептин акыркы бетин ачып мазмунуна чолуп болсо да көз жиберсеңиз «Г. Кга», «Атама», «Күн», «Мекенге», «Үмүт» деп те отузунчу жылдардагы китептердин мазмунун көчүрүп алгандай. Чыныгы көркөм ой зергери менен кол өнөрчүнүн айырмасы дал ушул жерде жатат. Ошо баарысы кармап туруп тыштап кеткен нерседен Толубайчасынан укмуш сапатты көрө билип, аны табына келтирип эл алдына алып чыгышта. Демек жакшы ыр жаратыш үчүн убара болуп жаңы тема издеп жети кабат асманга чыгыштын кереги деле жок экен. Кеп жаңы, эски темада эмес, жаңыча, колунан көөр төгүлтө узана билиште.

Турар Кожомбердиевдин жашоону ушунчалык сүйө билген, урматтай билген, ооба, эптеп жан сактаган жашоону эмес, адамдын эн улуу, эн бийик жашоосун сүйүп-кастарлаган, даңктаган акын.

Жакындаткан сайын мезгил өлүмдү,
Канчалык дарт калтырса да көңүлдү,
Ошончолук сүйүүм артып жашоого
Ого бетер катуу сүйөм өмүрдү.
Кырсык канча жинденбесин жар салып,
Каргыш илдет кутурса да канчалык,
Мен өмүргө тойдум дебейм эч качан

Ага кайра көзүм артам тамшанып.

(299-бет)

Лирикалык каармандын ушул сөздөрүндө жашоого, өмүргө болгон канчалык кумардык, мажнундук жатат. Бирок анын жашоого бул кумардыгы, мажнундугу өз жанын ала качып кайда коёрун билбей, өлүмдүн алдында калтырап-титирей берген алсыз коркоктуку да, жеке керт башынын амандыгын, жыргалын тилеген эгоисттики да эмес. Анын көкүрөгүнүн астында адамдарга арналган Прометейди-киндей алп жүрөк жатат. Ал, лирикалык каарман, өзүнүн жашоосун жалпы адамдардын жашоосунан бөлүп карабайт. Бир бүтүн – организмдин жашоосу катары алардын жашоосун өзүнүн жашоосу деп эсептейт. Ал ошондой жашоону жалындап сүйөт. Ошондуктан, ал отту уурдап берип адамдарга жакшылык кылганы үчүн Зевстин каарына калып, түбөлүк аскага чынжыр менен маталып байланып азап чеккен Прометейчесинен адамдарга көпүрө болуп, аларды апаат кырсыктардан – өлүмдөн куткаргандан кийин, өзү кыйноо тартып азап чегүүгө даяр:

Канчалар бар шум тузакка чалынган,
«Кармаба» деп тагдырына жалынган.
Мен көпүрө болсомбу деп ойлоймун
Өлүм аттуу океанга салынган.

Бүт эл үчүн өмүрүмө тоёюн,
Буту-колду гигант кылып чоёюн.
Каргыштардын дал үстүнө салынган
Өмүр өтчү өткөөлүңөр болоюн.

Мен көпүрө, ылдам-ылдам өткүлө,
Алаксыбай аркы жээкке жеткиле,
Артыңардан оору, кырсык өтпөсүн
Анан мени унутпай өрттөп кеткиле.

Жеткиреби турмуш бизди андайга,
Жыргап кетем бал куйгандай таңдайга.
Сол жак жээкте каргыш кырсык калтырап,
Бүт адамзат шаңданса оң маңдайда.

Ал элести, жүрөгүмө түйөйүн,
Акыр кош! деп адам уулун сүйөйүн.

Андан кийин аркырап да шаркырап
Арманы жок алоолонуп күйөйүн.

(290-бет)

Биз бул саптарга толкундана ыраазы болобуз. Себеби, лирикалык каармандын романтикалык бийик идеялына, анын, жүрөгүнүн ушунчалык айкөлдүгүнө, тазалыгына суктанбай да, сыймыктанбай да коё албайбыз. Биз андан өзүбүздүн замандашыбызды – бүгүнкү күндүн жаш адамын – адамдардын бактысы үчүн бардыгына: өлүмгө да, азапка да даяр Чолпонбайдын инилерин көрөбүз.

Турар Кожомбердиев өмүргө, жашоого бирде жогоркудай романтикалуу жаш адамдардын, бирде тамчы сууну алкымынан өткөрө албай, өлүм астында кыйналып азап чеккен кишинин, бирде өмүрү эңкейишке тарткан сексендеги карынын көзү менен карап, ага болгон кумардануусун, сүйүүсүн куду көп кырдуу призмадан чагылдыргандай болот. «Жашоо» (231-бет), «Суктанган көз» (293-бет), «Өткөөлүнөр болоюн» (299-бет) деген үч ырда жашоо ал-күчкө толуп гүлдөп турган жаш адамга да, оору кыйнап, аябагандай азап чеккенге да, эл айткандай «жээрин жеп, ичерин ичкен» карыга да бирдей эле кымбаттыгын, таттуулугун, адам өз өмүрүнүн бардык кырдаалында, учурунда, жашоого канбасын эң чебер бере алган. Акын ошону менен бирге ырдагы каармандардын образын куду көз алдыбызга алып келгендей жандуу жараткан. «Жашоо» деген ырда, «тамагынан жарты тамчы суу кылгырбай», «Кареги чанагынан ыргып кетип, чулп этип пияладагы сууга түшчүдөй болуп, катуу оорунун азабынан ажал менен алышып, чабалактап өлүм алдында жатса да, жашоону кыйгысы келбеген адамдын аянычтуу оор абалын өз башыбыздан өткөрүп жатканыбыздай денени титиретип элестетсе, «Суктанган көз» деген ырынын каарманынан – күнгө аркасын, кайра ичин «кактанышынан» да, «бакты жай аралап басып жүрүшүнөн» да отуздай мөмөрө-чөмөрөлөрүнүн ортосундагы бейпил жыргал күндү кечирип жаткан нагыз кыргыз атаны көрүп турабыз. Себеби, ошол учурда анын гана оозунан:

...Шириндигиң өмүрдүн

Баалабай жүргөн окшойм, аттиң башта.

Түгөнбөс кенч экен го кереметиң

Түбөлүк жана берген күчүн сактап.

же:

Жараткан, элди сакта, жерди сакта,

Сандырак чал сөзүбү, айтор билбейм

Сапсалкын сезилчү күн бала чакта.

Эмне бар жарыктыкта андан улуу
Жеткире баалабастык кылмыш кылуу,
Бах! десең байкабапмын өктөм кезде
Байкачы, калаа сулуу, талаа сулуу, –
деген күн, өмүр жөнүндөгү салабаттуу ойлуу сөздөр чыгышы мүм-
күн.

Мында ал философтук кылайын деп деле жаткан жок. Тек, тур-
мушта көптү көрүп, билип, акылы күзгү тоо суусундай тунукталган
карынын өз тажрыйбасына таянып чыгарган тыянактары, байкоосу.
Художник ырда өзүнө гана таандык, кайталангыс мүнөзгө ээ.

Турар Кожомбердиевди жашоонун негизги булагы – күн, жер
ж.б.у.с. жөнүндө ыйыктардын ыйыгы катары, өзгөчө бир акындык
мээрим менен, ышкы менен ырдайт.

Улуу күн – энем, эжем, атам, ага,
Дүйнөгө теңештирүү таппайм сага,
Жадесе ырыскыдан кур калтырбай
Нурунду тиштетесиң кумурскага.

Бутун өөп, таазим кылам улуу күнгө,
Сенсиң да тебелетпес кара түнгө,
Жадесе үшүп калып жүрбөсүн деп
Уялап конуп алып шүүдүрүмгө.

(288-бет)

Мына, жан-жаныбарлардын эң кичинеси кумурска менен
ааламдын майда тамчысы шүүдүрүмгө чейин ырыскы, мээрим бөл-
гөн күндүн акын тарткан портретин карап көрүнүзчү. Не деген ыйык,
не деген улуу күч – Күн. Биз адамдар өзүбүздүн бүткүл жашообуз
менен канчалык карызбыз. Ошондуктан биз анын бутунан өөп таа-
зим кылабыз. Ошондуктан биз аны жоготпос үчүн, бүлдүрбөс үчүн
эң бир аялуу, эң бир кымбат жерибизге – каректерге гана сактайбыз:

Боройлуу мунарыктуу кышкы чилде,
А мейли чытырман түнт, жазгы түндө.
Адамдар ыйык көрүп элесинди
Өчүрбөй сактап турат карегинде.
Тынымсыз тирүүлөргө нуруң керек,
Көз ирмем сайын сенден алам дарек,
Сен көздө конок эмес кожоюнсуң
Сен үчүн уя болот сансыз карек.

(299-бет)

Акындын күндүн улуулуугун көкүрөгүбүзгө жат кылып даңазалап жатышынын дагы бир себеби али да «адам» атын алып жүргөндөрдүн ичинде «күндүн андайлыгын баалабай үйлөп өчүргүсү келип, эсирип жүргөндөрдүн бардыгында». Айтса, Т. Кожомбердиевдин ырларынын көбү согушка жана ага ыкыс берген эселектерге арналган. Акындын чыгармачылык духу боюнча алып караганда, бул да түшүнүктүү, табигый түрдө келип чыккан нерсе. Жашоонун кумар-позу, жактоочусу ал:

Али көп акылынан адашкандар,
Жашоону жарты тыйын баалашкандар.

Жепжеңил колу дагы калтырабай

Жер шарын өрттөгөндү каалашкандарга –

(276-бет) чыдап тура албайт. «Согушчандын чынжырына байланбай жер шарынын эркин болуусун» талап кылып, дүйнөнүн ак ниет элдерине өзүнүн акындык бийик үнү менен кайрылат. Ал «Кызыл гүл» (227-бет), «Сактайт көздөр» (228-бет), «Нан» (233-бет), «Согуш» (276-бет), «Али көп акылынан адашкандар» (276-бет), «Согуштагы балалык» (301-бет) жана эне жөнүндөгү ырлары менен поэмасында согушту жек көрүп тим гана болбостон адил сот катары катуу айыптайт. Ошону менен бирге акын келечекте согуштун кара туманы күн бетин каптабай, жер шарын бейкут тынчтык каптаарына толук ишенчте. Себеби, дүйнөдө «айбандар аз, адамдар көп». Жер шарынын тагдыры ошол ак ниет адамдардын колунда.

Дегинкисин айтканда, Турар Кожомбердиев жеке бул жерде эмес, бардык учурда адамзаттын келечегине зор оптимизм менен караган, анын жаркыраган келечегине ишенген акын. «Терезеси чачып турат жарыкты» (225-бет), «Кулпулар» (236-бет) – деген зор шык менен жазылган ырларын окуганыбызда анын бул оюна ачык күбө болобуз.

Турар Кожомбердиевдин дагы бир артыкчылыгы турмуштагы кайсы теманы албасын берилип, эргип ырдайт, философиялык жыйынтык чыгарат. «Нан» (233-бет), «Чалкашка» (257-бет), «Досум төө» (263-бет), «Тоо бүркүтү» (273-бет) деген ырларын «чоң» темадагы башка чыгармаларындай эле берилүү менен кызыгып окуйбуз. Антишибизге себеп ырды окугандан кийин бизди курчай жүргөн ошол кичинекей нерселерге башка көз менен, акындын көзү менен сүйүп карайбыз. Акындын сезгич боорукер жүрөгү ал жөнөкөй предметтердин биз көрбөгөн поэтикалык жагын ачып, көз көрүнө баркын көтөрүп чыгат. Ошондо биз тепселип жаткан нанга кайдыгер карабай, акынга кошулуп чымчык болуп чокулап тергибиз келип кетет.

Же доорубуздун канаттуу техникасында баратып төө жаныбарга тарыхтын артка ыргыткан таштандысы катары карабай, тарыхты алга сүйрөп келе жаткан адамзат балдарын үстүнө кондуруп кыйынчылыкты бирге тартышкан бир кездеги ак ниет дос экенин моюнга алууга мажбур болобуз.

Турар Кожомбердиев алгачкы жыйнактарында пейзажист катары көрүндү эле. Ал ырларында көбүнчө бир тууган жердин кооз көрүнүштөрүнүн этюддарын тартып жүрчү. Кийинки жыйнактарындагы пейзаждык лирикалары кыйла айырмаланат. Мында ошол пейзаждын фонунда эмгекчил адамдын фигурасы уламдан-улам чоңоюп, борбордук орунду ээлеп баратууда («Түнкү оттор», «Отун жаруу», «Капчыгай», «Чынжырданган ачка дөбөт», «Чеп чабыкта», «Кышкы тоо»). Айтса, Турар Кожомбердиев башка лириктирибизден айырмаланып чалкайган Ала-Тообуздун сан гүлү ыргалган, берекеси толуп турган жаз, жай, күз мезгилиндеги кооз көрүнүшүн гана эмес, «Капчыгайдагы тоо шамалы мелт-калт агып, чынжырланган ачка дөбөттөй ызгаар бети-башты жалаган» кышкы пейзажды мол тартууда. («Жакын калды суук түшөр убакка», «Ала шалбырт», «Селейип таш уйкуда кокту-колот», «Кышындагы сүрөттөр», «Кышкы тоодо»).

Ал ырларды окуганыңда кадимкидей денең ичиркенип, каардуу кыштын кучагында тумак, чокой, калың кийингениңе карабай аттын үстүнөн учуп кетчүдөй кайыгып, тээ алыстагы бүлбүл жанган оттон көзүң өтүп, капчыгай енен ызгаардуу бороондо бараткандай сезесиң өзүңдү. Турардын бул лирикаларында табият көркүн даана тартуу менен бирге дагы бир утушу бар. Ал – ошол каардуу табият койнунда бардык кыйындыктарды жеңип, эл үчүн кызмат өтөп жашап жаткан эмгек азаматтары – малчылардын алп элеси.

Көчкүлөр кайдан жыйнайт албуут күчтү?
Капыстан жердин үстү солк! дей түштү.
Тарсылдап таштар учат басаңдабай
Талкалап жаткан сымал балка тишти.

Сүйрөсө чыккың келбейт мындан эшке,
Кактанып чоктой күйгөн темир мешке,
Жатарда боз үй ичи муздак эмес,
Бирок да болбойт абдан жылуу дешке.

Түндүктү мүмкүн болсо ачпаган он,
Аркырап бороон урат артынан соң,

Булуттар от издешет зирилдешип,
Булак да, арча, шилби бардыгы тон.

Кайыгып качыратат тиштерин уук,
Таанылар-таанылбаган таңга маал жуук.
Алынбай муруттары-сакалдары
Аздын итирейип иреңи суук.

(305-бет).

Мына ушул табияттын койнунда «Кайберен барбаган жердин карын кечип, бир ай бою бутун чечип төшөккө уктай элек» – «тоонун ээси» не деген алп жүрөк баатыр адамдар дейсиң.

Адаттагысындай эле пейзаждык лирикаларында Кожомбердиев таамай салыштырууларды, элестүү сүрөттөөлөрдү жыш жана ылайыктуу колдонот. Биз анын баарын биерде тизмелеп олтурбай (сөзүбүздүн актыгына китептин окурмандарын өзүн күбөгө калтырып) типтүү бир гана мисал келтирели. Ал «Чөп чабык» деген ырында:

Жепжеңил, жупжумшак ак булуттарды,

Тиретип койсо болот бир тал чөпкө –

дейт. Жайдын толуп турган кезиндеги шанкайган көк асманда кандайдыр калкып баратып, «Сомбреронун» калпагындай» калдайып, заматка дал төбөгө тура калган» ак булуттун жеңилдигин мынчалык таамай элестетип сүрөттөө чанда-чанда гана кезигер. Акын ал үчүн анча деле кыйналган жок, кочкул боектуу көп сөздү да коротподу, болгону жанындагы чабылып жаткан чөптүн бир талын алып жөлөп койду. Бирок, минтиш өз ишин ашкере мыкты билген мастердин гана колунан келиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу бир уккан «имиш» эске түшөт: Таланттуу жаш художник өзүнүн картинасын жазып бүтөт. Чындыгында картина ойдогудай жакшы чыккансыйт. Бирок, жаш художникке ошондо да анын бирдеңкеси, болгондо да эң негизгиси жетишпегенсип туруп алат. Ал бушайман болуп, узакка изденип таба албайт. Ошондо, өзүнүн устатына, улуу художникке, картинасын алып келип көрсөтөт. Ал кистини колуна алып, жеңил гана бир чийим тартып өтөт. Ошол болоор-болбос чийим жаш художник издеп таба албаган нерсенин (деталдын) дал өзү болот да, картина ойсурап чыга келип, толук тартылып бүткөн болот. Анысы сыңарындай Турардын бир тал чөбү ошол чийимдей кызмат аткарган жокпу!

Кантсе да Турар Кожомбердиевдин азырынча чыгармаларынын туу чокусунун бири катары ырларынын соңку цикли «Эне жана от» болуп кала берет. Ал бул ырларын жазууда зор кыйынчылыкка

жолукканын эскербей кетүүгө болбойт. «Эне» деген касиеттүү атка арнап учурунда кайсы акын калем кармабаган. Кыргыз акындарынын жаңыдан калем кармаганынан тартып аксакалдарына чейин, мектептин эшигин жаңы аттаган ар бир жаш баланын адеп тарткан ариби «А» болгон сыяктуу эле өздөрүнүн ырларынын бисмилласын: «Эне» деген ырдан башташса керек. Ар ким кайра-кайра кайрыла берип, эне жөнүндөгү, айтылчу ойдун баары айтылып бүткөндөй, эми ага кайрылган акындын трафареттен башы чыкпачудай да көрүнүп кетүүчү. Ошого карабастан, Кожомбердиев башта ал темага аз-аздан кайрылып келе жатса, соңку сапар өзүнчө бир жыйнактан турган ырлардын циклин жазып бүтүптүр. Мында ал бир жагынан өзүнөн мурункуларды да, өзүн да кайталабастан ар бир жаңы ырында жаркыраган табылгаларга ээ болуп, талашсыз чебердигин көрсөтсө, бир жагынан энени даңазалап канчалык көп жазса да чети оюлбаган түгөнбөс тема экенин айкын далилдеп салды.

Турар өзүнүн «Апа» деген поэмасында «Работница» журналынын: «Мудугар элинде «аял» деген сөз жок, токсондогу кемпирди да, секелек кызды да «апа» дешет. Энени сыйлабоо укмуштуудай чоң күнөө, андай кылмыш үчүн аябагандай катуу жаза колдонулат», – деген эпиграфты алган. Бул эпиграф анын жалгыз ушул поэмасына эмес, жалпы эле эне темасына арналган чыгармаларынын багытын, анын апаларга карата болгон акындык позициясын аныктап турат десек, жаңылышпайбыз. Башкача айтканда, ал ырларында бардык адамдар мудугар элиндегидей энелердин астында баш ийип, эң терең урмат көрсөтүшү керек деген өзүнүн манифестин жарыялайт:

Деги мейли болбойлу кимибиз,
Кандай гана келгенде да жинибиз,
Тикен болуп, таштай катып калалы,
Энебизге кокус тийсе тилибиз.

Кийгизбесең оолак жогот «бөзүңдү»
Мындай ташта ороюраак сөзүңдү,
Мындай ташта капааттанган кыялды
Жадегенде ачуулантпа көзүңдү.

Эгер кокус ким унутса энесин:
Анын анда унутканы мекенди,
Адам дебейм андай мерез «бекемди»
Алып кеткин тагдыр андай жекенди.

Жок, бул жалпы шаблон менен кеткен кургак декларация, жүрүм-турумга абстрактуу чакырык эмес. Акын өз каарманы энинин бүткүл жан дүйнөсүн терең талдап олтуруп, көз алдыбызга дагы бир жолу анын асылзаадалыгын, улуулугун ачып берүү менен өзүнүн оюнун шериктеши (сообщниги) кылып алат.

Чынында эле:

Актык кошкон ар адамдын дилине,

Ак тилеги арналган жок кимиңе? –

деп акын суроо койгондой, кимибизде энинин эмгеги жок! Ооба, «айла кетсе эбин таап, алаканга көжө кайнатып берген», «керек болсо жүрөгүнөн айырып кебез өңдүү баса койгон» энинин эмгеги ар бирибизде зор. Ырас, бул жөнүндө биздин акындарыбыз мурун деле ырдап келишкен, айтып келишкен.

Бирок, Турар аларчасынан жалпы жонунан абстрактуу түрдө санап кетпестен, турмуш көрүнүшүн конкреттүү сүрөттөп, каарманынын жан дүйнөсү аңтара карап, турмуштун дал өзүндөгүдөй ишенимдүү образды жаратуу менен толук өзүнчөлүккө ээ кылды.

Мисалы, «Канат берген кубаныч» деген ырдагы уулунун биринчи китеби чыккандагы: «бирде коё койсо «тыз» деп качып кетчүдөй, колунан бир аз түшүрбөй коомайланган», бирде «Алып туруп барагынан китептин жоолук кылып салынып алгысы келген» – энинин кубангандан толкунданган психологиялык абалына көңүл бурунузчу:

Кайра жаңы төрөлгөндөй тентеги,
Даяр турат бир карын май жентеги,
Улам-улам басып көрөт барбы деп
Учуп жүрөт китеп салган чөнтөгү.

Денесинде деми бардай шараптын,
Бүчүр ачкан учурундай дарактын,
Адамзатка угулгандай сезилет
Шуудурашы китептеги барактын.

Алдыргандай сыймык менен самоого,
Мүмкүн эмес кубанычты камоого,
Миң-сан адам тиктегенсийт суктанып
Көз уялат, алы жетпейт кароого.

Эл журт үчүн китеп сунду жалгызы,
Каны дүрбөп, каалайт обон салгысы.

Бардык кезде сезим үчүн... жүрөгүн –
Барагына келет ороп алгысы.

(311-бет)

Дүйнөдө эне гана баласынын ийгилигине ушинтип чексиз рахатка, шаттыкка батып кубана алышы мүмкүн.

Бирок, турмушта баласын ошончолук сүйгөн эне таткан кубанычынан тарткан кыйынчылыгы, азабы көбүрөөк. Себеби ал: «Күрөк алып жүрсө дагы талаада, гүл көтөрүп жүрсө дагы калаада жүрөгүнүн бир учунда дүпүйүп, балдары жүгүрүкчүл санаасы менен кошо жүрөт». Ошондуктан, элдин баары эбак өлгөнүнө ишенген («Агасы да, иниси да аз эстеп, аялы да турмуш курган түңүлүп») уулун «кезінде бир тал ак чач жок башында, бир тал кара чач калбай калганча» күтөт. Же жадегенде «Ата да чарчап, бир аз жатууга кеткенде, апа гана чыдап бардык катууга», чыргыйттап калган баласын тиктеп узак түндү өткөрөт. Энедеги бул улуу сезим баласы үчүн анын бардык кыйынчылыктарга, тоскоолдуктарга, керек болсо өлүмгө каршы алып барат. Бул жөнүндө акын «Улуу сезим», «Апа», «Вьетнамдык апа» ж.б. ырларында, поэма-сында ишенимдүү чагылдыра алган. Ушундан улам:

Эң алгачкы түтөй түшкөн каңырык,
Эң алгачкы кулак жарган жаңырып,
Эң биринчи душман тарап аткан ок
Эң биринчи канжар ага сайылып,–

деген акындын таамай айткан оюна кошулууга болот.

Турардын ырларын окуп олтуруп, адамзат кандай укмуштарды жаратсын, кандай улуу жеңиштерге жетишсин биринчи иретте жөнөкөй энелердин зор үлүшү, салымы бар экенин толук сезесиң.

Бирде чуркап, бирде кетип жорголоп,
Бирде кайра металл болуп шорголоп,
Эң алдыда сызган эне жүрөгү
Гагаринди кырсыктардан корголоп.

Эң биринчи тикен зымга кезигип,
Эң биринчи жар бооруна эшилип,
Чолпонбайга анан тийген жааган ок
Эне боору калгандан соң тешилип.

Бирге көрүп, жокчулукту – түркүндү...
Бирге көрүп кармаштарды бүлгүндү,
Бирге жүрдү энесинин жүрөгү –

Ленинден бөлүштүрүп сүргүндү.

(358-бет)

Адамзат эненин астында «Адам-Күндү» таап, аны тарбиялап өс-түргөн энелик сезим үчүн гана эмес, анын тарыхтын астында сиңирген эмгеги үчүн, адамзаттын жаркыраган келечеги үчүн түздөн-түз активдүү күрөшүүчү болуп жатышкандыгы үчүн, да зор карыз. Бул «Кыргыз күнү», «Эненин да, эмгектин да баатыры», «Апа колу», «Эне жана от», «Эне жүрөгү», «Вьетнамдык эне» деген ырларында акын тарабынан ары чебер сүрөттөлгөн.

Кожомбердиевдин ырларын окуганыбызда эненин дагы бир улуу касиети ачылат. Акындын ырларында эне, эне сезими адамдардын рамкасында камалып калуучу тар нерсе – эми космикалык масштабдык чоң түшүнүк менен ченелүүчү нерсе. Анын кучагына кичинекей эне-чымчыктан тартып, жер-энеге чейинкилер камтылат. Мейли ал кичинекей алсыз чымчык болобу, мейли ааламдын кайра жаратуучусу, куруучусу адам болобу, мейли ал баарын чыдап көтөргөн алп жер болобу – энелик улуу сезим, асыл сезим бардыгында тең бирдей. Демек бардык жерде, бардык кезде, эне улуулардын улуусу, асылдардын асылы. Ошондуктан акын:

Ачып салып мүнөздөгү туюкту,

Алып таштап тоңдук менен кыйыкты,

Апалардын жүрөктөрүн сактайлы–

Абайлайлы ыйыктардан ыйыкты! –

деп энени культ көтөрүп декларация жарыялап олтурат. Улуу Горькийдин жалпы эле эмгекчи адам жөнүндөгү «кичинекей, бирок улуу» деген аныктамасы толук үндөшүп кетүүчү, акындын карапайым эне жөнүндөгү ырларынын бул цикли толук өз алдынчалыкка ээ түрдүү ырлардан турат. Бирок, алар ошону менен бирге бир темага баш ийдирилип, бир бүтүндүккө да ээ. Ал ырларды окуп бүткөнүбүздө биздин көз алдыбызга ары мэрман, ары эмгекчил, күрөшчүл бир гана каармандын – Эненин монумент образы пайда болот. Турар Кожомбердиев кийинки мезгилдерде чакан лирикадан кеңири масштабдуу эпикалык жанрга кадам жасай баштаганы байкалат. Ушул багыттагы анын алгачкы кадамы «Таңкы симфония» ырлар жыйнагына удаалаш жарык көргөн «Оттон өскөн кызыл гүл» поэмасына серп алып өтөлү.

«Оттон өскөн кызыл гүл» – ар кыл темадагы лирика менен драманын айрым элементтеринин синтезделишин өз боюна сиңирип алган поэма. Бул бир жагынан чыгарманын эмоциялуулугун, таасирдүүлүгүн күчөтсө, бир жагынан бир окуяны экинчи окуяга тез өткөрүп, анын жандуу, таасирдүү болушун шарттаган.

Эгерде поэманы художник жараткан бир бүтүн картина деп эсептесек анда монологдорго чейинки биринчи бөлүгүн чыгарманын жалпы фону деп карообуз керек. «Кудайдан үшүп, тонуп турганда, кар эмес, унду, нанды жаадырчы деп тилеген», «мурутуна, сакалына бороон уюп», жанын карч уруп иштеген томаяктар, бейбечералар, душманы туш-тушка чилдей таратканда жат жерде кайыр сурап телмирген жетим балдар, элине жете албай, чөлдө башын жөлөр киши жок жалгыз өлгөнү жаткан карыя, душманы өлтүргөн уулунун күйүтүнөн аппак чачын жайып, ыйы менен кара ташты көзөгөн эне ж.б. революцияга чейинки кыргыз элин каптаган кайгынын кара туманынын элеси.

Кара булуттардын ичинде чагылган катылган сымак, эл да сыртында мүңкүрөп, кейиштүү көрүнгөнү менен жалпы адамзатка таандык эң сонун сапаттарын жүрөктүн түпкүрүндө сактап келген. Муну Турар да кылдат баамдап, окуучуга жеткирет.

Качкындар жанталашат жүктү жүктөп,
Кыз олтурат,
Өгүздүн жибин кармап, айды тиктеп,
Айлана ыш жыттанат.

Бул жерде бардыгы коркунучтуу, бардыгы кейиштүү. Ошондо да «өгүздүн жибин кармаган кыздын» демейде жаштыктын, сулуулуктун жолдошу «айды тиктей беришинде» сыр бар го. Турмушка, жашоого болгон жакшы ойлордун бардыгы муздап, сенейип калбаганынын кандайдыр бир белгиси го. Же «жадегенде күн чыгышта караңгы» болуп турганда эненин «Адам-Күндү» тууганын, кудайдан өзүнө өмүр сурабастан, мекенине бакыт каалап, чөлдө өлүм алдында жаткан, бир кезде келечек үчүн, эл үчүн, кадам артка жылбай күрөшкөн карыяны эске салалычы.

Ушул жалпы фондун (жогоруда эскерилгендей) поэманын экинчи бөлүгүндөгү монологдордо элдин типтүү өкүлдөрүнүн конкреттештирилген портреттери биринчи планга чыга келет. Алар элдин бүтүндөй духун, самоосун өз бойлоруна сиңирип алышкан. Окуялар сюжеттик бир линияга түптүз сызык менен болбосо да, кыйыр түрүндө байланышып, бир бүтүндүккө ээ. Автордун айтайын деген ою бир персонаждан бир персонажга өткөн сайын ырааттуулук менен өнүгүп олтурат. Бекбай туткундун, Калыгул уурунун, Кара думананын, Борбу жалчынын монологунан кор болуп, азап чегүүдөн мүңкүрөп, кайда барарын билбей карайлаган эл массасынын үнү угулса, ошондой күндө аларды эркиндикке, жарыктыкка, күрөшкө чакырган, эр жүрөк, даанышман уулунун образы Желдең баатыр аркылуу берилет. Ал:

Жалгыз калган дарак да токой болот,
Жалгыз калган кишиден да тукум тарайт!
Жалгыз калган манча да машаа басат
Жалгыз калган көз дагы күндү карайт, –
деп, адамдар бакыт үчүн күрөшүп курман болушса да, тирүү калган
жалгыз кишиден да тукум тарап, алардын албан жолу улана берерин
ишендирип, күрөшкө үндөйт.

Асманга көтөргүлө мушту, бойду!
Ойлоо да күнөө болот, кечиримсиз –
Бактылуу болбойм деген сасык ойду.

Алтай баатырдын элдин миңдеген уулдары менен бирге, «жүрөгүн
душман мээлеп атарына» карабастан, бүркүттүн уясын душманга
тебелетпеске намыстуу баратышы жогорудагы даанышман чакырыкка
жооп болуп угулат:

– Мекеним!
Мен жек көрөмүн душмандарыңды.
Душмандандан жек көрөм
Душмандарга багынганды,
Кыңшылап өз жыргалын сагынганды.

Алтайдай баатырлардын аракети дайыма ийгилик менен аяктабады:

– Тууган жер!
Эң ыйык ырларыңды өчүрүштү,
Эң баатыр балдарыңды өлтүрүштү,
Эң сулуу кыздарыңды өпкүлөштү, –

деп ал окуянын күбөсү Сайкал кыз айткандай, көп учурда анын арты
жаман болду, бирок элдин духу чөкпөдү. Акыры жеңиш алар тарабында
болоруна ишенишкени ошол эле Сайкалдын монологу аркылуу берилет.

– Бүт өлөр сени тепсеп кутургандар,
Бир гана сен каларсың тирүү бойдон.

Ооба, айтканы калетсиз, тууган жерге эркиндик келбей койбойт.
«Кыргызды күрөш гана тирүү калтырган» деп Бердике баатыр айткандай,
бабаларыбыздын багынбас көкжалдыгы, зордукка, жүзү каралыкка
элдешпестиги, досуна жүрөгүн сууруп бергиси айкөлдүгү гана
Октябрдын улуу таңына жеткирген. Турар тарабынан таамай тартылган
ата-бабаларыбыздын басып өткөн ошол жолуна көз жибериپ олтуруп,
Октябрь революциясына биздин элдин канчалык зор милдеттүүлүгүн дагы
бир сапар ачык сезесиң.

1968, 1972-ж.

ПОЭТИКАЛЫК ЭСТАФЕТА¹

Өткөн 1966-жыл республикабыздын саясий-экономикалык жана маданий турмушундагы чоң окуялар менен белгиленди. Бул жылы Кыргыз Республикасынын 40 жылдыгына байланыштуу майрамдык салтанаттар болуп өттү. Москвалык жана ленинграддык көрүнүктүү искусство ишмерлеринин чоң тобу кыргыз көрүүчүлөрүн өздөрүнүн эң сонун өнөрлөрү менен тааныштырып кайтышты.

Өз кезегинде улуттук искусствонун чеберлери Москванын жана Ленинграддын театрларында, концерттик жайларында чыгармачылык отчет берип келишти.

Ушул эле жылы Кыргызстандын эмгекчилери пахтанын жана кызылчанын мурда болуп көрбөгөндөй түшүмүн жыйнап алышты.

Акырында кыргыз адабиятынын бардык жанрларында жана түрлөрүндө кеңири сөз кылууга татыктуу чыгармалар пайда болду. Бул жагынан айрыкча роман жанрындагы жетишилген ийгиликтер кубандырбай койбойт. Кыргыз романынын текчеси көрүнүктүү романист Сыдыкбековдун «Зайыштар», К.Баялиновдун «Боордоштор», Н.Байтемировдун «Тарых эстелиги», Т.Касымбековдун «Сынган кылыч», У.Абдукаимовдун «Майдан», С.Өмүрбаевдин «Телегей», М.Абдукаримовдун «Жаңырык» аттуу чыгармалары менен толукталды. Ч.Айтматовдун «Кош бол, Гүлсары» аттуу повести коомдук маанилүү маселелерди козгогондугу менен окуучулардын чоң кызыгуусун туурду.

Драматургияда болсо белгилүү драматургдар Жантөшев К. менен Т.Абдумомуновдун көп жылдык эмгектерин жыйынтыктаган пьесалар жыйнактарынын чыгышы адабий турмушубуздагы окуялардан болуп калды.

Мына бул экономикалык, маданий жана адабий турмуштагы элибиздин өткөн жылдагы жетишкен зор ийгиликтеринин фонунда кыргыз поэзиясынын бир жылдык өсүш жолун, анын кээ бир өнүгүш өзгөчөлүктөрүн калыс талдоого алуу пайдалуу пикирлерди жаратар эле деп ойлойбуз.

¹ Китептен: Аскарров Т. Эстетикалык жаңы сапаттарга. – Фрунзе, 1980. – 94-126-б.

Макалада 66-жылы жарыяланган ырлардын жана жыйнактардын бардыгына кеңири токтолуу мүмкүн эмес. Анын үстүнө буга умтулуу сөздүн майдаланып кетишине гана алып келиши мүмкүн. Ошондуктан колдон келишинче акындардын кеңири чөйрөсүн сөзгө аралаштырууга аракет жасоо менен бирге эле, көңүлдү көбүнчө мүнөздүү көрүнүштөргө, башкы тенденцияларга бурабыз.

1966-жылда жарыкка чыккан жалаң гана ыр жыйнактарынын саны 20дан ашып кеткен. Алар А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы, К. Маликовдун «Аскадагы үн», А.Токтомушевдин «Эркин саптар», С.Эралиевдин «Жылдыздарга саякат», Б. Сарногоевдин «Тоолор жана тоолуктар», Ж.Садыковдун «Сары Өзөн», С.Жусуевдин «Көңүл күүлөрү», М.Турсуналиевдин «Миңдин бири», Н.Жаркынбаевдин «Жаштык жазы», Р.Рыскуловдун «Ыр чыны» С.Абдыкадырованын «Чырак», Ж.Тынымсеитованын «Соң-Көл дептери» аттуу жыйнактары жана башкалар.

Мындан тышкары журнал жана газеталардын беттеринде акындар Т. Үмөталиевдин, К. Акаевдин, М. Жангазиевдин, Н. Байтемировдун, А.Белековдун, Т.Кожомбердиевдин, М.Абылкасымованын, Ж.Абдыкалыковдун, О. Султановдун, А. Кыдыровдун, Г. Момунованын, М. Буларкиеванын, Т. Молдобаевдин, И. Исаковдун, К. Жуманазаровдун, С. Маймуловдун, К. Рысалиевдин, Ж.Мамытовдун жана көптөгөн башка акындардын сөзгө алууга татыктуу ырлары басылган. Ушул жөнөкөй тизмелөөнүн өзү эле бир жыл ичинде кыргыз акындары аткарган поэтикалык жумуштардын көлөмү жөнүндө түшүнүк бере алат. Бирок кээде акындардын аттарынын молдугу, жыйнактардын көп чыгышы кай бирөөлөргө топон суу каптагандай кырсыктуу болуп көрүнөт окшойт. Мисалы жаш акын Р.Рыскулов ырларынын биринде:

«...Жардам бер, сактап калчы, сакчы турмуш,

Туш-туштан жайнап акын келет селдеп» –

деп, эмитен эле катуу дүрбөлөңгө түшүп алган. Бул саптарда акындык апыртуунун үлүшү бар экендигин эстен чыгарууга жарабас. Ошентсе да кеп санда эмес, салтанатта. Рыскулов жазгандай «селдеген» акындар болгон күндө да Маяковский эңсегендей алар «жакшы жана ар кыл» болушса, мунун зыяны да жок.

1966-жылдагы кыргыз поэзиясы – бул жок жерден пайда боло калган поэзия эмес. Ал баарыдан мурда белгилүү мезгил ичиндеги өнүгүүнүн табыгый уландысы, үзгүлтүксүз, өтүп жаткан процессдин бир учуру. Мына ушул жагынан алганда 66-жылдагы кыргыз

поэзиясы өткөн жылдардагы поэзиянын жакшы салттарын, граждандык пафосун, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн сактап жана андан ары байыткандыгы, өрчүткөндүгү байкалат. Биздин оюбузча 1966-жылдын поэзиясында аны мурдагы жылдардын поэзиясынан тиешелүү даражада өзгөчөлөнүп турган айрым белгилер бар. Муну ырдын ички түзүлүшүндөгү монотондуулуктан кутулууга жасалган аракеттерден, окуяны сүрөттөөнүн формасын, ыкмаларын кеңитүүгө умтулуулардан, мүнөздөрдүн психологиялык мотивдер менен шартталгандыгын далилдөөлөрдөн көрүүгө болот. Бул жаңы белгилердин баары эле өткөн жылкы поэзиядан кадыресе калыптанган түрдө кезигет деп айтуу кыйын. Кээде жаңы ыкманы издеген акындын жакшы ниеттеринен терс натыйжалар келип чыгып жаткандыгын макаланын тиешелүү жеринде белгилей кетмекчибиз.

Поэзиянын бир жыл ичинде ийгиликтери жөнүндө сөз кылганда кээ бир адабиятчыларга окшоп, аларды улуттук поэзиянын узак өнүгүү тажрыйбасына карама-каршы коюп албообуз керек. Өткөн жылкы поэзиянын жакшы жактары, поэзиябыздын ушул кезге чейинки өнүгүү процесси даярдаган топурактан өнүп чыгып олтурат жана анын кемчиликтери да ошол басып өткөн жолдун бөтөнчөлүгү менен шартталып жатат. Поэтикалык чыгармачылыктын, тажрыйбасынын бул сыяктуу муундаштыгына жана үзгүлтүксүздүгүнө аксакал акындарыбыздын ийгиликтүү иштеп жаткандыгы күбө боло алат.

Өткөн жылы Аалы Токомбаевдин «Таң алдында» романынын оңдолуп, толукталган варианты кайрадан басылып, жөндөмдүү художник Б. Жумабаевдин эң сонун кооздоосу менен окуучуларга тартуу кылынды. Ыр менен жазылган көп катмарлуу бул романдын биринчи бөлүмдөрүнүн жарыкка чыкканынан бери отуздан ашык жыл өттү жана бул мезгилдин ичинде ал окуучулардын арасында кеңири белгилүүлүккө ээ болду.

«Таң алдында» романы – идеялык жана образдык түзүлүшү жагынан чыныгы полифониялык чыгарма. Анын көп үндүүлүгү, көп түстүүлүгү трагедиялык сүрөттөр менен комикалык ситуациялардын өзгөчө айкалышта берилишинен, лирика менен драманын, сүйүү менен жек көрүүнүн, эр жүрөктүк менен арамзалыктын кагылышууларынан айрыкча ачылып көрүнөт. Мына ошондуктан роман жалаң гана адабиятчы эмес, философ үчүн да, тарыхчы үчүн да изилдөөнүн объектиси болуп кызмат кыла алат.

Дагы бир айта кетчү нерсе бар «Таң алдында» сыяктуу зор эпикалык полотноно жаратуу үчүн нукура көркөм таланттын болушу

аздык кылат. Ал үчүн художник алдыңкы идеяны кан-жанына сиңирип алууга тийиш, элинин духу, ички дүйнөсүн жана мүдөөлөрүн терең билүүгө жана эң негизгиси тарыхый чоң масштабдарда жүгүртө билүүгө тийиш. Бул сапаттардын акын катарында А. Токомбаевде бар экендиги талаш туудурбайт. Мына ошол себептүү «Таң алдында» романы жалаң гана таланттуу художниктин эмес, турмуштук зор өзгөрүүлөрдүн күбөсү болгон гражданиндин да чыгармасы. Романдын идеялык эстетикалык баалуулугу да мына ушунда.

Акын Т. Үмөталиевдин өткөн жылы газета жана журналдарда бир далай ырлары жарыяланган. Булардын ичинен айрыкча «Ала-Тоо» журналына басылган ыр цикли («Ала-Тоо» №5, 1966) окуучулардын көңүлүн бурат. Ал ырларында Т. Үмөталиев көптү көргөн, көптү башынан өткөргөн художник катары замандаштарына, жаштарга адилет ойлорун айтат, турмуштун жат көрүнүштөрүнө элдешпес мамиле жасоо керектигин эскертет. Мындай идеялар «Ишиң менен», «Чындык ачуу», «Эми кайдан» деген өндүү ырларда дурус берилген жана акын курч сезимди, сергек ойду ар ырлардын тамырларына тарта алган.

66-жылы К. Маликовдун «Аскадан үн» аттуу көлөмдүү жыйнагы жарыкка чыкты. Китепте ар түрдүү темадагы ырлар бар. Жыйнакта көп ырлардын өзөгүнөн сызылып чыгып турган бир туруктуу мотив угулат. Автор кээде бөтөн нерсе жөнүндө сөз кылганда да, ошол мотивдин кайруулары жаңырык сыяктуу кулакка чалына калат. Муну Токтогулга арналган ырлардан көрсө болот. «Кайсыл акын», «Сенин элин» жана башка ырларда, «Аскадан үн» поэмасында Токтогулдун эстелигин урматтоо идеясы негизги өзөк сыяктуу өтөт. Жыйнакта чубалжыбыраак тартып, конкреттүү ой жардамчы образдардын арасында майдаланып кеткен «Билим», «Чыда асман», «Салтанат күнү көл бойлоп...» сыяктуу ырлар да бар.

Китептеги «Аскадан үн» аттуу көлөмдүү поэма Токтогул ГЭСин куруучуларга арналган. Таштанбек, Сергей, Айдай сыяктуу каармандарды акын берилгендик менен сүрөттөйт, окуучуларга алардын ой санааларын, тилектерин билдирүүгө ашыгат. Поэманын мындай жакшы жактары кээде кошумча сюжеттердин, окуяны майдалатып жиберген деталдардын кириши менен бүдөмүктөлүп кетет. Мисалы, Сергейдин тоо арасында адашып жүргөндүгүн сүрөттөгөн мына ошондой.

Кыргыздын белгилүү акындарынын бири А. Токтомушев «Эркин саптар» аттуу жыйнагында өзүн чыгармачылык диапазону кенен, көп кырдуу акын катары көрсөтө алган. Ырларында ал айрыкча моралдык

маселелерге көп көңүл бурат. «Барынан жогу», «Булак туйлайт», «Бир досумдун арманы», «Сүйлөшүү» сыяктуу ырларда моралдык принципти бекем кармаган, өзүнүн кемчиликтерине чоң талаптуулук менен мамиле жасай алган каармандын портрети тартылат. Моралдык проблеманы коомдук идеялардын позициясынан туруп талдоону акын «Мукаш» аттуу поэмасында ишке ашырган. Чыгармада автор жеңил ойлуулукка жеңдирүү чоң кылмыштарга алып келе тургандыгын зордобой эле табыйгый түрдө билдире алган. Трагедиялуу жазмыштын тарыхын баяндаганда да, сезимдин тазалыгын сүрөттөгөндө да акын жалган кыжырланууга, курулай туталанууга жол бербейт. Күнөө кылган адамды беттен алуу, же болбосо ага риторикалык жемелөө менен кайрылуу поэмада жок. Каармандардын жүрүш-турушунан, бири-бирине жасаган мамилелеринен эле кимдин ким экендиги ачык болуп калат. Поэма такшалган жана поэтикалык ойлоосу курч акындын калеминен жаралгандыгын туюу кыйын эмес.

Жыйнактагы А.Токтомушевдин ырларында кээде куплеттин, же бүтүндөй ырдын ритмикалык ыргагынан чыгып калгансыган саптар жолугат.

Жыйнактын ушул өңдүү биз байкаган кемчиликтери тилекке жараша аз. Жалпысынан алганда «Эркин саптар» поэтикалык ажары жарык китеп жана анын үлүшүнө 1966-жылкы кыргыз поэзиясынын ийгиликтеринин белгилүү бөлүгү туура келет.

Акын С. Эралиевдин кийинки жылдарда жазган ырлары «Жылдыздарга саякат» аттуу жыйнакка бириктирилген. Китепчени өз убагында кызуу талаштарды тудурган «Жылдыздарга саякат» поэмасы ачат. Айрым кемчиликтерине карабастан, «Жылдыздарга саякат» поэмасы мезгилдин сынынан ийгиликтүү өтө турган чыгармалардын эсебине кирет.

С. Эралиевдин ырларында туруктуу образдар жана мотивдер бар. Ал туруктуу образдардын бири – планетабыз жердин образы. Жер менен адамдардын ажырагыс байланышы, киндиктештиги жөнүндөгү идея көп ырларда кайталанат, ар тараптан талданат. «Жер жана мен», «Жер айланат», «Ныксырашып бир бирине ыкташат», «Жел» деген ырларда адамзаттын жердин сырларын өздөштүрүүдөгү басып өткөн узак жолунун туур картинасы берилген. Акын айткандай адам бир мезгилдерде өзүндөгү «улуулукту ойготуп» алгандан кийин, жер калдайган калың күч эмес, жашоо азыгы экенин түшүнгөн. Эралиевдин ырлары афористтик тактыгы менен айырмаланып турат, алар акын эмес ювелирдин колунан чыккандай. Мисалы, «Аскарлар көктү

сайгылап», «Калбай калды карасак», «Июнь. Ысык» деген ырларынын бир да сөзүн, бир да сабын ырдын өзүн бузбастан алып салууга мүмкүн эмес. Акыркы эки ырды келтирип көрөлү:

Июнь, Ысык.
Токой үнсүз шыкалат.
Жалаң аяк басып кирет күн гана.
Башын салып,
Ар жылчыктан шыкаалап.

Токой уктайт,
Токой уктайт, үргүлөп,
Жел акырын кийирип иет шооланы,
Же жалбырак,
Же бутакты түгөлдөп.

Калбасын деп:
Муздак,
Үшүк,
Караңгы.
Түш мезгилде суу жээгине жетти да,
Күн бир азга токтоп чачын таранды.

Калды чачы тулаңдарга чатышып,
Суулар аны толкундарга орошуп,
Баратышат,
Күлүп боору катышып.

* * *

Калбай калды карасак,
Каркыралар көктө эрип.
Кайда кетип баратат.
Иңир тоону бөктөрүп?

Үнсүз келип көпөлөк,
Гүлгө жатты көшүлө.
Айды: көл, суу – экөөлөп,
Кадап жатат төшүнө.

Желдин токтоп калды ыры,
Балким асман сиңирди:
Жаады жылдыз жамгыры,
Жыртып-жыртып иңирди.

«Жылдыздарга саякат» жыйнагында албетте, талапка жооп бере албаган ырлар да бар. Мисалы «Кыз куумай» деген ыр жеңил-желпи эле жазылып калган. Жыйнакта ал декоративдик кызматты аткарууга гана жарайт. Кээ бир ырларда жер шарын каруселге салыштыруу кайталанат. Бул салыштыруу советтик поэзияда далай ирет пайдаланылгандыктан, өзүнүн оригиналдуу түсүнөн айрыла баштаган образ. Ал эми «Баратам» деген ыр интонациясы, образдык түзүлүшү жагынан «Жылдыздарга саякат» поэмасынын фрагменти сыяктуу кабыл алынат.

Жалпысынан С. Эралиевдин жаңы китеби азыркы кыргыз поэзиясынын кээ бир мүнөздүү жактарын ичине камтыган, акындын өтө жемиштүү изденүүлөрү жана табылгалары жөнүндө түшүнүк бере алуучу жыйнак.

1966-жылы С.Жусуев, Б.Сарногоев, Ж.Садыков сыяктуу окуучуларыбызга кеңири белгилүү акындар кезектеги жыйнактарын чыгарышты. Ал жыйнактардын жана башка акындардын ыр китептеринин чыгышына байланыштуу мындай бир суроо туулат: авторлордун улам кийинки жыйнактары алардын чыгармачылыгындагы алга жылыштар көрсөтө алабы, же конвейрден чыккан буюмдарча санды, эсепти толуктоо менен тим болуп калышабы? Бул суроого жооп берүү азыркы кыргыз поэзиясынын, айрыкча жаштардын поэзиясынын өнүгүшүндөгү кээ бир өзгөчөлүктөрдү байкоого алып келер эле.

Жусуев да, Сарногоев да, Садыков да поэтикалык сөздүн сыйкырдуу күчү эмнелерди жаратууга жөндөмдүү экенин жакшы билишкен акындар. ыргактуулук, айтылуучу ойдун тактыгы, образдуулугу үчөөндө тең күчтүү. Албетте турмушту сүрөттөө манерасындагы кээ бир сырткы окшоштуктар бул акындардын индивидуалдуулуктарын өчүрбөйт. Ж.Садыков чоң көркөм ойду кыйкырыксыз эле, жупунулук жана салмак менен бере алат, күчтүү эмоциялык жарылууга даяр турган сезимдер акындын ыр саптарын салмактантып турат. Бул жагынан Ж. Садыковдун поэзиясы А. Токомбаев менен А. Осмоновдун поэзиясына жакыныраактай. Акындын чыгармачылыгындагы бул өзгөчөлүктү «Биле бер», «Толбой калды», «Сырдашуу» деген сонун ырлардан табабыз.

Кылдуу учуна муздан кийип шөкүлө,
Чулу таштан калкан таккан төшүнө.
Кыргыз тоосу окшоп кетет байыркы
Жоокер жигит, жоокер кыздын өзүнө

Мен унутуп тоодо туулган чагымы,
Качан болсо карайм туш-туш жагымы.
Тоолор баатыр... Аккан суулар өңдөнөт,
Анын тынбай соккон күрөө тамыры.

Сен да, окуучу, калыс сөзгө карагын,
Алар камдап жоокерлерче жарагын,
Кас душманга кастар тигип тургансыйт,
Антеи болуп жерге тиреп таманын.

Жерге чөгүп, жер таянган буту бар,
Чын-чынында анык Антей ушулар.
Ишенбесең көктүн четин кош колдоп,
Тиреп турган аскалардын учу ал.

Алар жөлөк – тынч асманга тирелээр,
Аны көздөп сугун артса ким эгер,
Тоодо туулуп, тоо таянып жашаган
Тоолук адам не кыларын биле бер.

Ал эми Б. Сарногоев болсо, тескерисинче, поэтикалык дүрмөттөрүн от алып кетер коркунучу бар жакындыкта кармайт, натыйжада анын ырларын окуган адамдын көркөм сезимдери дароо эле жанып кетет. Сарногоевдин поэмалары жана ырлары окуучуларга плакаттуу, элестүү жактарын ыктай берип турат. Акындын чыгармаларынын окуучулар арасындагы популярдуулугунун бир себеби ушунда деп ойлойбуз. Бирок мындай сырткы элестүүлүк, шайдооттук көркөм ойдун тайыздыгын күбөлөбөйт.

Сарногоевге мүнөздүү болгон образ сомдоо манерасы турмушту көркөм өздөштүрүүнүн канчалык бай формалары бар экендигин гана айкындайт. Жыйнактагы «Чокулардан көрүнгүн», «Көгүчкөнүм», «Булутка» деген ырлары бул пикирибизди ырастай алат.

С. Жусуев – интонациянын ар түрдүү угулушуна көбүрөөк көңүл бурган, кандай ыр болбосун конкреттүү бир ойду ага негиз кылып

алууга тырышкан акын. Поэтикалык конкреттүүлүктүн жакшы үлгүлөрү анын «Дарак», «Кол», «Жылуулук» деген ырларында берилген. Айрыкча «Дарак» ойду конкреттүү сүрөттөө жагынан кыйкымсыз иштелген ырларга кошулат.

Жансыз деп кимдер айтат дарактарды,
Жансыз да өсүп турган дарак барбы?
Дарактар адам сындуу билип турат,
Кеч кирип, жылдыз чыгып, таң атканды.
Чилдеде үшүп кетсе ичиркенип,
Силкинип бутагынан кагат карды.

Майданда снаряддар даракты урат,
Жоокердей бир кыйкырып калат сулап.
Башкасы курбусуна башын ийип
Унчукпай аза күтүп карап турат.
Азыр да токойлорду араласаң.
Согуштан мунжу болгон дарак турат.

Даракты кырккан кезде кесип, боёп,
Күн мурун не болорун сезип коёт.
Муңайып балдак болот майыптарга,
Кубанып стол, парга, эшик болот.
Ыйлайт да табыт болот аргасыздан,
Жыргайт да бөбөктөргө бешик болот.

Биз сөз кылып жаткан акындар күндөлүк өтүп жаткан окуяларга өз убагында отклик жасай алышат. Аларда биздин учурдагы маанилүү турмуштук, коомдук маселелерди чагылткан чыгармалар көп. С. Жусуевдин «Сагыныч», «Мамбет», Б. Сарногоевдин «Ачык кат» поэмалары замандаштарыбыздын тагдырлары, сүйүүлөрү жана эмгектери жөнүндө баяндашат. Бул аталган поэмалар жана Ж.Садыковдун «Орусбек» аттуу лирикалык поэмасы азыркы кездеги кыргыз поэзиясындагы ушул жанрдын деңгээли жөнүндө кээ бир түшүнүктөрдү бере алат. Бир кездерде жазылган поэмаларда кездешүүчү көп сөздүүлүк, композициялык жактан боштондук, майда деталдарды терип-тепчимей, логикалык ырааттуулуктун кармалбагандыгы сыяктуу олуттуу кемчиликтер бул поэмалардан көрүнбөйт. Кыргыз акындары азыркы күндө поэма жанрын чеберчиликтин жоктугунан келип чыккан кээ бир

артыкбаштыктардан, оорчулуктардан бошотуп, анып канатын серпилүү күчүн арбыта алышты деп айтууга укугубуз бар. Муну айрым жетишпегендиктерине карабастан, ушул поэмалардан да байкоого болот.

Бул айтылгандардын негизинде акындар С. Жусуев, Ж. Садыков жана Б.Сарногоев акыркы ыр жыйнактарында алга кээ бир даражада жылыш жасай алышкан деген тыянакка келебиз. Бирок кептин баары ушул алга жылыш жасады деген сөздө жатат. Анын чыныгы маанисин билүүдөн мурда, бул түшүнүктүн көлөмүн аныктап, конкреттештирип алуубуз керек. Адабият жөнүндө сөз болгондо, биздин пикирибизче, ташбаканын жылышы эмес, сапаттык секирик жасоо мүмкүнчүлүгү жөнүндө ойлошубуз керек. Анткени жалпы эле советтик кыргыз адабияты ушул бүгүнкү абалга сапаттык, диалектикалык секириктерди жасоонун натыйжасында жетти. Мунун чон, тарыхый маанисине көпчүлүк учурда өзүбүз туура баа бере албай жүрөбүз. Мына ушул факторлорду эске алып, Сарногоев, Жусуев, Садыковдун чыгармаларындагы жылыш жөнүндө сөз козгосок, анда бул авторлордун тилекке каршы көзгө таамай урунарлык сапаттык секирик жасай албай жатышкандыктарын белгилөөгө аргасыз болобуз.

Чындыгында эле иштин ал-жайына назар салып көрөлү. «Көнүл күүлөрү», «Тоолор жана тоолуктар», «Сары өзөн» жыйнактарынан идеялык-көркөмдүк деңгээли жагынан авторлордун мурунку китептериндеги ырлардан ашып кете албаган, ал гана эмес төмөн турган ырларды табуу анчалык кыйынчылыкты туудурбайт. Мисалы, «Тоолук жана тоолуктардагы», «Таалим ал», «Түш көргөндө» деген, «Көнүл күүлөрүндөгү», «Тоо жазы», «Жайлоодон келген кымыз» деген сыяктуу ырларда тема өтө эле жөнөкөйлөтүп чечилет. Бул ырларда баягы эле миң кайталанган мотивдер кайра коюлат, адамдын учкун сыяктуу жарк этип, кайра тез эле өчүп калуучу утурумдук эмоциялык реакциясы чоң маанилүү көрүнүш катары окуучуларга тартуу кылынат. Акындын чыгармачылыгында алга жылуу ачык байкалбаса, анда бир орунда токтоп калуу коркунучу жаралат. Ал эми бүгүнкү күндө адабиятта бир орунда туруп калуу деген сөз, артка эки кадам кеткендик деген сөз. Анткени художник бир жерде буйдалып калганча, турмуш жана көркөм ойлоо алга жылып кетет. Демек ар бир акын өзүн узакка созулган чыгармачылык эстафетанын катышуучусу катары сезиш керек. Эгер ал ар бир этапта талапка жараша чыгармачылык жүрүшүн уюштура албаса, эстафетадан чыгып калат.

Мына ушулар жөнүндө биздин таланттуу акындарыбыз Жусуев, Сарногоев жана Садыковго ачык айтууга тийишпиз. Азыр алардын

чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнүн гүлдөп турган мезгили. Окуучулар алардан чыныгы поэтикалык үлгүлөрдүн деңгээлине көтөрүлөр этаптык поэмаларды, ырларды күтүүгө акылуу. Буга жетүү үчүн талыкпай изденүү гана керек.

Биз сөз кылып отурган акындарда сапаттык өзгөрүштөрдүн туюлбай жаткандыгы, балким, алардын изденишпегендиктерине байланыштуудур деген суроо туулуп калышы мүмкүн. Иш жүзүндө андай эмес. Талданган жыйнактарда алардын авторлорунун изденүүлөрү байкалбай койбойт. Бирок азырынча ал изденүүлөр интенсивдүүлүккө, системалуулукка жана чыныгы чыгармачылык кумарга айлана элек. Мына ошол себептүү изденүүлөрдүн издери ал жыйнактардан даана көрүнбөйт.

Бирок бул жерде бизди кубанта турган нерсе бар. Садыковдун, Сарногоевдин жана Жусуевдин ыр китептеринде анчалык байкала бербеген жаңы каражаттарды, ыкмаларды табууга умтулуулар алардын жыйнактарынан кийин жарыяланган поэмаларында жана ырларында жемиштерин бере баштагансыйт. Бул жагынан С. Жусуевдин «Тирүүлөргө» («Ала-Тоо» № 5, 1966-ж.), Б. Сарногоевдин «Уккун мени, чоң ата» («Ала-Тоо» № 7, 1966-ж.) поэмалары жана Ж. Садыковдун жаңы ырлары мүнөздүү. Сарногоев жана Жусуев поэмаларында турмуш кубулушун чагылтуунун жаңы формасын, ыкмасын табууга аракеттенишкен, ырдын ритмикалык кыймылын түрлөнтүү жолдорун издешкен. Мисалы, Жусуевдин поэмасындагы стилдик өзгөчөлүк, образдык системанын акындын чыгармачылыгы үчүн жаңылыгы ошол изденүүнүн натыйжасы экендигинде шек жок. Мындай жаңылыкты ыр саптарынын сындырылып берилгенинен, же верлибриди пайдаланылгандыгынан гана көрбөш керек. Поэмадагы реалдык турмуш менен ирреалдык пландагы көрүнүштөр, окуялардын көп катмарлуу образдык системага куюлушу, жалпы кээ бир түшүнүктөрдөн конкреттүү образдын пайда болушу – мына ушулардын бардыгы чыгарманын идеялык көркөмдүк жаңылыгына тиешелүү штрихтерди кошот.

Поэмадагы курман болгон солдаттын жалган жерден баатырдык наам алган адамды ашкерелөөсү чоң моралдык маселе. Азыр ретроспективдүү көз жүгүртүлүп, өткөндөгү (мунун ичинде согуш учурундагы) көп нерселерди кайра кароо, тактоо процесси жүрүп жаткандыгы баарыга белгилүү. Чыгармада өлүк жоокердин тирүүлөргө кайрылуулары, ой жүгүртүүлөрү бүтүндөй доордун ой-санааларын, мүдөөлөрүн чагылтат. Бул жагынан поэмадагы муундардын өз ара

үзүлгүс байланышы, биримдиги жөнүндөгү ой чыгармадагы борбордук ойлордон. Акын полемикалык түрдө азыркы жаштар арак-шараптан башка эч нерсеге кызыкпайт, ата-энелердин революциялык традицияларын эстен чыгарышкан жана улуу муун менен азыркы муундун ортосунда кандайдыр бир карама-каршылыктар бар имиш деген көз карашка солдаттын төмөнкү сөздөрү менен каршы чыгат:

... Бул ушак кеп эп келгис.
Биз силерге таштаганбыз ишенип,
Эл, мекенге сүйүүнөр бар болгондон чектелгис.
Силер шаттуу күлгөндө
эстегиле биздерди –
Ал күлкүнү биздер берип кеткенбиз.
Силер таттуу сүйгөндө
эстегиле биздерди,
Ал сүйүүнү биздер берип кеткенбиз...
Уулум! Уулум!
Жер тагдыры, эл тагдыры колунда –
өзүң бүгүн чектесиң.
Сага ишенем,
муунуңа ишенем,

Сен эстегин,
сенин муунуң эстесин
Биздин чепти,
бийик чепти, чоң чепти
Сен бектегин,
Сенин муунуң бектесин.
Сага айтарым:
Биз жумшаган
кайратыбыз –
биздин атак
биз курган жол,
Биздин Жеңиш,
биздин төккөн каныбыз
бекеринен кетпесин!..

Поэманын көркөмдүк түзүлүшүнө өзгөчөлүк киргизип турган нерсенин бири – бул андагы тирүүлүк менен өлүмдүн ортосундагы чектердин жуулуп кетишинде, экрандагы сыяктуу бирине-бири өтүп турушунда. Чыгармада жоокер өлүмдү карай жол тарткан мүнөттө

тылдагы аялынын жана баласынын уйкудан чоочуп ойгонуп, жүрөктөрү болк этип, сестенгендиктери жөнүндө айтылат. Албетте, мында поэтикалык шарттуулуктун үлүшү чоң. Бирок да бири-биринен алыс турган, бул эки көрүнүштүн ортосундагы убакты жактан дал келгендик жана себептик байланыштын болушу телепатиянын (адам оюнун алыс аралыкка берилишин изилдөөчү илим) закон боюнча турмушта кезигүүчү кубулуштардын эле бири. Мына ушул сыяктуу картиналар поэманын образдык системасы өтө ар түрдүү, бирок логикалык көркөмдүк бир бүтүндүккө келтирилген каражаттардан турардыгын аныкташат.

Б. Сарногоевдин поэмасында да жаңы интонация байкалат. Акын мурдагы чыгармаларына мүнөздүү болбогон ритмикалык жана интонациялык бурулуштарга өткөөл жасоого аракеттенген. Аракеттен берекет дегендей, автордун ушул кичинекей умтулуулары да чыгармачылык табылгаларга алып баруучу жолдорду салууга жардам бериши мүмкүн. Бир гана жаман нерсе – акын бир жагынан поэтикалык материалдарды жакшы башкарып турса да, экинчи жагынан риторикага жеңдирип жиберген. Ал эми риторика бар жерде чыныгы поэзия сыйлыгыша берери баарыга белгилүү.

Анын үстүнө Сарногоевдин, Жусуевдин поэмаларындагыдай чоң атага, өткөнгө же өлүктүн тирүүлөргө кайрылуулары биздин азыркы поэзиябызда шаблонго айлана жаздап калды. Абылкасымованын, же Жусуевдин ыкмасын алып, дагы бир акын поэма жазып чыкса, биздин тынчсызданганыбыз эртең реалдуу чындыкка айланат.

Ж. Садыков – өзүнө чоң талап койгон жана поэтикалык ойлоонун чексиз мүмкүнчүлүктөрүнө ишенген акын. «Кыргызстан маданияты» газетасынын экинчи санына жарыяланган анын жаңы ырлары муну далилдей алат. Календалдык жактан ал чыгармалар былтыркы жылдын башына таандык болсо да, 66-жылы жазылган. Ошондуктан автордун жаңы ырлары жөнүндөгү учкай оюбузду өткөн жылкы поэзияга арналган сөзүбүзгө кыстара кетмекчибиз. Ж.Садыков «Ушул бейм» жана «Кышкы терек элеси» деген ырларында поэтикалык образдын картиналуу жана көп катмарлуу болушуна жетишкен. Дүйнө кубулушу менен акындын ассоциациялык ойлоосунан жаралган турмуш сүрөтү өзүнүн күтүлбөгөндөй образдуулугу, мазмунунун кылдатыгы жана байлыгы менен көңүлгө уюп калат. Ал ырлар сезим менен интеллекттин өтө ажаптуу жерден айкалыш түшкөнүнөн бүткөндөй. Алар поэтикалык эргүүнүн заматтык «жарк» этишинен эмес, узак толгонуулардан, убара тартуулардан төрөлгөн чыгармалар.

Анан негизгиси – акындын ушул ырлары поэтикалык жаңылыктарга, оригиналдуулукка алып баруучу алгачкы чыйырлар өңдөнөт. Ал чыйырлар акынды кайсы жерге алып барарын күн мурунтан айтып, олуялык кылар ниетибиз жок. Бирок жайкы саратандай зериктиргич, кансөлү жок кунарсыз поэзиядан акынды дайыма алыс кармаарына кымындай да күмөн санабайбыз. Ж. Садыковдун «Ушул бейм» деген ырын окуучуларга сунуш кылалы:

Турмуш зор көл деп болжосок бир ирет,
Күндүн көзү көлгө дайым тигилет.
Күн – балыкчы, а нурларын билген оң
Кайырмактын көлгө ыргыткан жиби – деп.

Аны тоотпой көп жыргалдын бири деп,
Көлгө түшүп сансыз адам киринет.
Өмүр – балык, күн таштаган кайырмак,
Улам кечте тартып кетет бир ирет.

Тартып кетип канча өмүрдү бөксөлөп,
Күндөр айга, айлар жылга өткөрөт.
А адамзат туулуп, өлүп кайра эле,
Көл бетинде жүргөндүгүн көз көрөт.

Күн балыкчы таңда чыгып сапарга,
Өмүрдү артып кайра кечте батаарда...
Адамдын улуулугу ушул бейм,
Кейип койбойт, алып койбойт капарга.

Ж. Садыков «Сырдашуу» деген ырында замандашына кайрылып мындай дейт:

«Айтар сөзүм учкул доордон сызып сал,
Өз жолум таап, өз үнүм таап келбесем».

Акындын бул сөзүнө толук ишенебиз.

Чыгармачылык ийгиликтерге жетиш үчүн азыркы мезгилдин талабын туюп, бүгүнкү күндүн акыны болуш керек. Бүгүнкү күндүн акыны дегенди – ырды учурубозда көп жолугуучу техникалык түшүнүктөр менен жабдууда деп ойлоочулар да жолугат. Алар жаңылык табабыз деген ураан менен кээде чыгармаларга ыгы жок түшүнүктөрдү, образдарды киргизип салышат. Акын М. Турсуналиев мындай акындарды тамсилдеринин биринде:

Карышкыр сайрап токойдон

Аюулар учту асманга –

деп, «дастан» жазган Сагызгандын образында таамай пародиялаган.

Кыргыз поэзиясы ушул күнгө чейин кээ бир даражада провинциализмдин туткунунда жаткандыгын айтууга тийишпиз.. Кыргыз прозасынын жалпы драматургиясынын мыкты чыгармалары бүткүлсоюздук аренага, сахналарга кадимкидей чыгып калды. Тилекке каршы поэзиябыздагы абал өзүбүзгө-өзүбүз ыраазы болуу сезимине алданууга али укук бербейт. Жалпы союздук аренага чыгуу Москвада ыр китептерди басуу менен гана жетишилбейт. Орус тилинде поэтикалык эмгектерди жарыялоо али союздук окуучуга таанылды дегендик эмес. Союздук адабий коомчулукка жана окуучуларга кеңири белгилүү болмоюнча, көркөм сында сөзгө алынмайынча кыргыз поэзиясынын провинциалдуулугу сактала берет. Ушул кезге чейин бул факт биздин акындарды анчалык деле тынчсыздандырбай келе жатат.

Албетте улуттук поэзиянын масштабын, кулачын кеңейтүүнүн кандайдыр бир даяр рецептерин көрсөтүү мүмкүн эмес. Бирок географиялык чектелүүдөн кутулуунун жолдору жөнүндө кеңири пикир алышууга болот. Биздин адабий чөйрөдөн кээде кыргыз ырынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү керек дегенге ишенбестик менен жасалган мамилелерди учуратабыз. Бул бир чети ушул талаптын өзүн бир беткей, жөнөкөйлөштүрүп түшүнүүлөргө байланыштуу. Кээ бирөөлөр кыргыз ырынын көркөм арсеналын байытуу керек дегендин маанисин жалаң гана уйкашсыз ырды жазуудан көрүшөт. Чынында бул – иштин бир гана, экинчи даражадагы жагы. Башкы нерсе традициялуу поэтикалык образдарды орустун жана дүйнөнүн азыркы кездеги поэзиясынын жетишкендиктери менен асылдандырууда турат. Поэтикалык сөздүн ички түзүлүшүн азыркы кездеги көп кырдуу турмушту толук чагылта ала тургандай ийкемдүү кылып иштеп чыгуу – кыргыз акындарынын алдында турган чоң милдеттердин бири. Айта кетчү нерсе – муну жалаң гана уйкашсыз, же эркин өлчөмдөгү ырлар менен ишке ашырууга болот деп ойлоо жаңылыштык. Кадимки эле традициялык поэтика бул жерде да өзүнүн зор тарыхый кызматын дагы бир жолу өтөп бермекчи. Ырдын, поэтикалык образдын ички пластикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жолдорун изилдөө – бул улуттук поэзиябызды жаңы ачылыштарга алып бруучу багыттардын бири. Поэтикалык каражаттардын жаңырышы ырдын жана тилдин традицияларын танбастан, тескерисинче аларга тереңдеп кирүүнүн

натыйжасында өтөт. Мына ушул шартты жакшылап түшүнгөндө, поэтикалык бири-бирин жокко чыгаруучу көрүнүштөр уйкашсыз ырларды кыргыздын традициялык ырларынан өзгөчөлөнтүп кароо адаттары биротоло жоюлар эле. Кыргыз акындарынын азыркы кездеги чыгармачылык практикасы буга жетишерлик фактыларды берет. Мисалы, жемиштүү изденүүлөрдү баштарынан өткөрүп жаткан акындар С. Эралиевдин, М. Жангазиевдин, С.Жусуевдин, Ж. Садыковдун поэмалары, ырлары бул оюбузду ырастай алар эле.

Кээ бир адабиятчылар муну этибарга алышпастан, акындын ийгилигин көбүнчө ырдын тигил, же бул сырткы элементтерин колдонуудан көрүшөт. Мисал катары алар дайыма Расул Гамзатовдун чыгармачылыгын алышат. Бирок ар убак эле Гамзатовдун жардамына кайрылуу бери дегенде эле ыксыз, орунсуз нерсе. Анткени Гамзатовдун чыгармачылык ийгиликтери, басып өткөн жолу бардык учурда эреже катары колдонула турган универсалдык көрүнүш эмес. Гамзатов – уникалдуу, кайталангыс акын. Анын акындык күчү мына ушунда жана чоң чыгармачылык ийгиликтери да ушуну менен түшүндүрүлөт. Акын чыгыш поэзиясынын традициялуу формаларына кайрылганда ырдын ички маанилик ресурстарын жаңылантып, коомдук чоң маселелерди терең идеялык көркөмдүктө бере алган.

Азыркы кыргыз поэзиясында дүйнө кубулуштарын чагылтуудагы образдуулуктун көп кырдуулугунун тереңделиш процесси жүрүп жатат. Бул фактор улуттук, поэзиябыздын алга секириктер жасоосуна чечүүчү өбөл-гөлөрдөй болуп кызмат кылышы мүмкүн. Эгер кыргыздын жаш акындарынын өткөн жылы жарыяланган ырларына байкоо жүргүзүп көрсөк, аларда бүгүнкү күндүн поэзиясына мүнөздүү штрих белгилердин уламдан улам жышыраак жолугуп жаткандыгын сезебиз. Поэзиянын образдык системасын азыркы учурдун талабына ылайык кеңейтүүгө, байытууга умтулуу жаш акындардын чыгармачылыгында коомдук маанилүү маселелерди партиялык духта чагылтууну сая көздөгөндүк менен айкалыш жүрөт. Демек жаш авторлордун изденүүлөрү – бул курулай эксперимент эмес, ал искусствонун накта чыгармаларын жаратууга багытталган. Мунун өзү кызуу колдоого татыктуу нерсе. Жаш акындар Ж. Абдыкалыковдун, М. Абылкасымованын, Н. Жаркымбаевдин, О. Султановдун, Р. Рыскуловдун, Т. Кожомбердиевдин, Ж. Тынымсеитованын, Ж. Мамытовдун поэмалары жана ырлары бул пикирибизди бекемдейт.

Бул жаш авторлордун чыгармачылыгына мүнөздүү болгон белгинин бири инфантилдүүлүктүн, же башкача айтканда,

интеллектуалдык чийкиликтин, ой жүгүртүүнүн жаштык алабармандыгынын жоктугу. Эмне жөнүндө жазышпасын, жаш акындар элдин, коомдун алдында турган өздөрүнүн жооптуулугун жакшы сезишет, ар кандай кубулушка ички дүйнөсү кең граждандын көзү менен карашат. Өлкөбүздүн 50 жыл ичинде чогултуп, өнүктүрүп келген керкөм-эстетикалык тажрыйбаларын алар ийгиликтүү өздөштүрүштү. Алардын художниктик көз караштарынын ой жүгүртүүлөрүнүн тереңдиги, жеткилендиги ушуну менен да түшүндүрүлөт.

М. Абылкасымова «Сен билесиң мени, Мекеним» («Ала-Тоо» №6, 1966-ж.) аттуу поэмасында революция салттарынын жаңы жеңиштерге элди алып бара жаткандыгын, улуу жана кичүү муундардын ажырагыс байланышын сүрөттөйт. Акын бул чыгармасында «Эстелик сүйлөйт» поэмасында белгиленген кээ бир өзгөчөлүктөрдү, айрыкча поэтикалык ойлоонун эркин агылышын, окуучулар менен пикир алмашуу, аларга көңүл сырларын ачып берүү манерасын андан ары бекемдеген өңдүү. «Быйыл жаздын гүлдөрү көп» аттуу жакшы ырлар жыйнагынан кийинки жарыялаган ырлары жана «Сен билесиң мени, мекеним» поэмасы М. Абылкасымованын дүйнөгө өзгөчөлүү көз карашы бар акын экендигин дагы бир жолу ырастап олтурат. Поэманын образдык, стилдик бөтөнчөлүгү жөнүндө төмөнкү саптар түшүнүк бере алат деп ойлойбуз:

Ишимде көралбастар жолукканда,
Жашоодо кыйнап ийчү кордук бардай,
Мөгдүрөп басып келип, келип калам Ленинге.
Ал мага адамды сүйгөн көзү менен,
Деп айтат: «Күрөшүп көрчү өзүң менен!»
Кээлер кылган кыянатчылыкка жооп
айталбай,

Ак ниет жүрөк менен, мокоп денем,
Өзүмдүн актыгыма ызаланып,
Ленинге келип калам,
Ал мага
Душманды жеңген көзү менен:
«Кеңешип көрчү, дейт, өзүң менен».

Жаш акын О. Султанов «Түнкү жылдыздар» жыйнагынан кийин өткөн жылы бир нече жакшы чыгармаларын окуучуларга тартуулады. Акындын ырлары ачык публицистикалуулугу жана граждандык сезимдин курчтугу менен айырмаланат. Султанов стили жагынан өзгөчөлөнүп турган жаш акындардын бири. Анын салыштыруулары

өтө элестүү, күтүлбөгөндөй. Акын ар башка эки көрүнүштү алат да, аларды жанаша коюу, ассоциациялык салыштыруу аркылуу күтүлбөгөндүктү жаратат.

Мисалы: «Киного кетип калдым, Марилина!» деген ырында («Ленинчил жаш», 9-февраль, 1966) мындай саптар бар:

Марилина,
Неге сен келген жоксуң?!
Автобус токтой турган жайдан күттүм.
Кайра-кайра ырдалган ырларга окшоп,
Автобустар өтүп жатты.
Ойлор шыкап ичине.
Фонтандар да атып жатты
Сыр чыгарган кишиче.

Акындын ой жүгүртүүсү кээде стихиялуу кетет, ой түйүнү кайсы жерден байланып, кайсы жерде чечилери ырды окуганда дароо эле түшүнүктүү боло бербейт. Бул бир чети автордун чыгармачылык индивидуалдуулугун түзүп турса да, анын экинчи бир терс жагын эскере кетишибиз керек. Кээде Султановдун ырларында стилдик биримдүүлүк бар болгону менен, ойдун логикалык биримдиги жок болуп калат. Бул – ырды идеялык-көркөмдүк бир бүтүн кубулуш катары кароого бир кыйла тоскоолдуктарды жаратат. Муну «Күтүү» аттуу ырынан байкоого болот.

Р. Рыскуловдун «Ыр чыны» аттуу китепчесинде бир кезде талаш-тартыштардын объектиси болгон жана кийинки бир-эки жыл ичинде жазылган ырлар топтолгон. Арадан минтип убакыт өткөндөн кийин Рыскуловдун ошол ырларына дагы бир жолу кайрылып, шашылбай окуп чыккан киши акындын кээ бир ырларынын айланасында жүргөн талаш-тартыштарда сабырдуу айтылган пикирлерге караганда кызуулуктун, карандай эмоциянын үлүшү басымдуулук болгонун баамдай алат. Чындыгында эле «Ыр чыны» автордун поэтикалык ажарын шаттыктын, куунак көңүлдүн, граждандык сезгичтиктин акыны катарында ачып берет. «Көл жөнүндө баллада», «Суусунум кандыр», «Бул дүйнөдө баары көчөт»... деген сыяктуу ырларда акын жүрөк толкуткан ойлорду билдирүү үчүн таамай сөздөрдү таба алган. «Ленин» деген ырда автор мындайча жазат:

«Ленин жолу караңгыны как жарган,
Айтат ар ким: Ленин менде – сурашса!
Ленин жолу – эртеңине карасам
Жылдыздар аралаган трасса».

Бул макалада Рыскуловдун чыгармачылыгындагы бир өзгөчөлүктү гана белгилеп кетебиз. Акындын стилине эклектикалык мүнөз берген эки нерсе бар. Биринчиден, Рыскулов манерасы, образдык ойлоосу жагынан элдик чыгармачылыкка өтө жакын турган акын. Ал «Дайыным чыкпай узак жыл...», «Кызыл Туу менин кыштагым» деген өңдүү ырларда турмуш кубулуштарын вариациялап сүрөттөөнүн нукура элдик ыкмаларын колдонот. Бул өзгөчөлүк автордун көп ырларына мүнөздүү. «Кызыл Туу менин кыштагым» ырынын кээ бир куплеттерин мисалга келтирип көрөлү:

Кызыл Туу, менин кыштагым,
Кынасам сенин кыштарың.
Кырыңда калды балалык,
Кылчактап карап кыздарың.

Кызыл туумун мектеби,
Кылгырып эстен кетпеди.
Кыялы жанга жарашкан,
Кызыңа бир кыз жетпеди.

Кызыл Туу менен Төрткүлдүн,
Кыясын бойлоп көп жүрдүм.
Кылчайбас жаштык өмүргө,
Кызыл гүл тандап өстүрдүм.

Эркелеткен, эргиткен,
Энекем өскөн жерим сен.
Элигиң өскөн жерим сен,
Эрте таңда эриксем!

Экинчиден, акындын образ түзүү каражаттары, ыкмалары «Кызыл кнопканын жанында», «Беркелгиле дүйнөлөр» деген ырларда башкача нукта, башка планда жатат. Муну шарттуу түрдө автордун «космостук стили» деп атап койор элек. Акындын ырларындагы минтип, бири-биринен айырмаланган стилдик эки агымдын болушу ички идеялык-көркөмдүк иримдигине кээ бир даражада залакасын тийгизгендей. Жаш автор өзүнүн чыгармаларында стилдик бирдиктүүлүккө жетишүү жагын унутпашы керек.

Жаш акын Т. Кожомбердиев «Ала-Тоо» (1966, №10) журналына жарыялаган «Оттон өскөн кызыл гүл» аттуу поэмасынын фрагменттеринде өткөн күндүн драмалуу картиналарын тартып, духу күчтүү

каарманды сүйөт. Поэманын атмосферасы да күрөшчүл дух менен чулганган.

Бул үзүндүлөр боюнча жыйнактуу пикир айтуу кыйын. Ошентсе да акынга поэманы жазуу учурунда колдон келишинче айтылып, делип калган образдардан, ойлордон алыс болууга аракеттенүүсүн каалар элек. Анткени турмуш сүрөттөрүн мындай кеңири эпикалык планда берүүдө жаш авторду белгилүү үлгүлөрдөн алыс кете албай калуу коркунучу андып турушу мүмкүн.

«Ленинчил жаш» газетасына (1966, 3-июль, 19-октябрь). Т.Кожомбердиев «Учкан ат абаны как жарып...», «Карарып капчыгайлар үргүлөдү...» деген чыныгы образдуулук менен бекем чырмалган ырларды жарыялаган. Ал ырлар поэтикалык ыргақтауулуктун жаңы кырларын таба билүү акындык таланттын күчүнө жараша боло тургандыгын күбөлөшөт. Таза лиризмдик илеби соккон төмөнкү ыр Т. Кожомбердиевдин поэтикалык ой жүгүртүүсү сөздүн маанилик нюанстарын иргештирүүдө чоң ийкемдүүлүккө жетишээрин айкындайт:

Карарып капчыгайлар үргүлөдү,
Катуулап тоо булагы күлдүрөдү,
Качан эми келесиң, Күкүнтайым?
Торгойдун үнүдөгү дилдиреги...

Көрүнүп зоонун араң алп ыраагы,
Капкачан өчкөн кардын жалтырагы,
Толкуткан жүрөгүмдү Күкүнтайым –
Торгойдун үнүндөгү калтырагы...

Утурлап жолун тосом тааныш үндүн,
Бийлиги артып барат коюу түндүн,
Кечиктиң. Мен ишенгем көрөм го деп,
Көзүңдөн кыпкызылын батар күндүн.

Акындын конкреттүү образдарга, картиналарга толгон «Учкан ат абаны как жарып» аттуу ырынын фрагменттерин келтирели:

Учкан ат абаны как жарып,
Айлана күндүздөй жапжарык
Жылкыдай дүбүрөп асманда,
Жылдыздар жаадырат ак жарык.

Сыбызгыйм коктудан, кыядан,
Дем тартып аңкыган миядан.

Укурук жеткидей. Жылдызды –
Чукулап көрсөмбү уядан...

...Үзөнгүм үн салат тынымсыз,
Жылдызга кагышса, шаңгырап. ...
Жылдыздар мышыктын көзүндөй
Тиктешет туурдуктан-жырткытан. ...
Көмкөргөн жылдыздар быкылдайт –
Көзүмдө, чакада, пиялада.

Кыргыз жаш акындарынын чыгармачылыгында поэтикалык масштабдуулукка, арымдуулукка алып баруучу белгилер уламдан-улам көбүрөөк жолугуп жатат дедик. Бул процессти жаш акындар Нурпаис Жаркынбаев менен Жолон Мамытовдун ырларына талдоо жүргүзүү аркылуу байкаса болот. Анткени бул эки жаш акындардын чыгармаларында кээ бир даражада жалпы эле азыркы кыргыз поэзиясына, айрыкча жаштардын поэзиясына мүнөздүү болгон жетишкендиктер жана кемчиликтер чагылдырылган.

Н. Жаркынбаевдин «Жаштык жазы» аттуу чакан жыйнагы, андагы топтолгон ырлардын идеялык-көркөмдүгү, интонациялык жана образдык жаңылыгы жагынан жаштардын поэзиясынын өтө элестүү көрүнүштөрүнүн биринен болуп калды деп тайманбай айта алабыз. Жаркынбаевдин акындык жакшы белгилеринин бири бул – турмуш көрүнүштөрүн интеллектуалдык призма аркылуу өткөрүүгө умтулуусунда. Интеллектуалдык десе эле ырларды курулай акылдуусуну менен, же болбосо кээ бир белгилүү илимий түшүнүктөр менен толтуруп коюну эсептебеш керек. Жаркынбаевдин ырларындагы интеллектуалдык дух поэтикалык ой жүгүртүүнүн маданиятынан келип чыккан. Жаш акында импровизациялык «угуттун» жокко эсе экендиги, болсо да анын образдык ойлоосунун табиятын аныктап турбагандыгы оңой эле байкалат. Жаркынбаевдин поэзиясында кыргыз ыры традициялык кээ бир элементтерден айрылган, бирок да ички тереңдикке, ийкемдүүлүккө жана интонациялык эркиндикке ээ болгон. Биз муну менен бул эки нерсени бири-бирине карама-каршы коюп жаткан жокпуз. Жөн гана Жаркынбаевдин образ түзүү манерасы, ой жүгүртүү ыкмасы азыркы кездеги кыргыз поэзиясы беттеген багыттардын биринде тургандыгын белгилейбиз. Акындын образ жаратуу манерасын анын «Ок жана дан» аттуу ыры мүнөздөй алат:

Эгерде...

Атылган ок ээсин таппай,

Таш капса,
Сойлоп жердин кыртышына,
Көмүлөт өз көлөмүн ээлеп гана.
Мелтейип ошо бойдон жата берет,
Же чирип башка үрөнгө жай бошотпой,
Суукка үшүп кетпей же кышында.

Эгерде...

Атылган ок ээсин таап –
Адамдын как жүрөгүн жарып өтсө,
Ошол ок,
курттай болгон кичне ок,
Олчойтуп пайда кылат көрүстөндү.

Эгерде...

Ок көлөмдүү буудай даны,
Дыйкандын саласынан түшсө жерге,
Ал кайра кыртыш жарып, күнгө умтулуп,
Жашоонун жытын себет күзгү желге!

А эгер...

Ок ордуна бир кочуш дан,
Жук болсо өлүм күткөн ашказанга,
Ал адам андан аркы жашоо үчүн,
Күрөшөт.

Күндө кайнап аш казанда!

Мына ушул

Ок менен дан айырмасы.

Ырдын бүтүшү ушул гана. Мында ырдын акырында тамсил сыңары жыйынтыктоочу ой сыйдырылган саптар жок. Бирок ыр ойдун толук айтылгандыгы, бүтүндүгү менен таасир калтырат. Окуучу ырдагы поэтикалык картинанын ачыктыгына суктанат. Жыйнактагы «Күн жана нан» деген ыр да конкреттүү ойду билдирүү менен эсте калат. Күн менен нанды бири-бирине окшоштурган ассоциациялык ойлоонун жүрүшү нерселердин, түшүнүктөрдүн байкалбаган жана күтүлбөгөн жактарын жарыкка алып чыгып отурат.

Тээ бийиктен желе нурлар көнөктөп,

Жерге түшөт.

Жерде ойгонуу башталат...

Айдоолордо муруттанып үрөндөр,

Кыртыш жара күндү карай баш багат.

...Күн кылканы кылканына буудайдын
Ширелишет, шуудураган дан болуп, –
Кийин алар камырлана жуурулуп
Биз жеп жүргөн күнгө айланат нан болуп

Н. Жаркынбаев каламбурдук мүнөздөгү уйкаштарды жаратууга шыктуу жана бул жагынан ал С. Эралиевдин рифма жасоо манерасынан үйрөнгөн сыяктуу:

Түшүнгүн: нацизм –
Кур сыймык, **кур алдоо**.
Максаты: силерди согушка **куралдоо**
Жук болсо өлүм күткөн **ашказанга**,
Ал адам андан аркы жашоо үчүн,
Күрөшөт.
... Күндө кайнап **ашы казанда!**

Китепчеде «Уят каны» аттуу поэма бар. Поэманын композициялык түзүлүшүнө негиз катары киномонтаждын принциптери алынган. Мында каармандын мүнөздөрүн психологиялык талдоого алуу символикалык көрүнүштөрдү жарыш тегиздиктерге коюп айкалыштыруу менен тереңдетилет. Мисалы, Кемелдин моралдык азап чегүүлөрү ар түрдүү пландагы (Эркинде калган баласы жана аялы, «Кыпкызыл нан», «Тоголок дан», түрмө торлору жана башкалар) окуялардын экрандагыча бир кадрга чогултулушу аркылуу таасир берүүчү чоң күчкө ээ болот. «Уят каны» поэмасы образдык система-сындагы жаңылыктары менен окуучунун көңүлүн бурат.

Жаркынбаевге мүнөздүү болгон поэтикалык каражаттарды тандап алуудагы тайманбастык, окуучунун ой сергектигине ишенүү, азыркы күндүн үндөрүн туя билүү сыяктуу акынга кымбат касиеттерди жаш акын Ж.Мамытовдун ырларынан жолуктурабыз. Мамытов көптөн бери эле ыр жазып жүрөт. Бирок анын чыныгы поэтикалык үнү «Ала-Тоо» журналынын өткөн жылы №6-санына жарыяланган чоң ырлар циклинде угулду. Эгер Н.Жаркынбаев ырларынын биринде:

«Мезгил да азыр башка баштагыдан
Басууда акыл эстин масштабы улам»,

деп мезгилдин пафосун таамай аныктаса, Ж. Мамытов ырларынын биринде:

«Жазбаймын ырларымды көңүл үчүн,
Мезгилдин жетегине көнүү үчүн.
Кубаттуу багыттарга бургум келет,

Элдердин,
Өлкөлөрдүн өнүгүшүн.
Андыктан, поэзиям, сен экөөбүз,
Улуу, зор сапарларга жөнөшөбүз.
Өзүбүз курман болуп жеңиш үчүн,
Кеткенче жер үстүнөн көлөкөбүз» –

деп, өзүнүн чыгармачылык прогаммасын билдирет. Элдердин, өлкөлөрдүн өнүгүшү кубаттуу багыттарга бургум келет деп айтыш үчүн акынга жалаң гана сөздөрдү уйкаштыра билүү, ал гана турсун поэзияны сүйүү аздык кылат. Ан үчүн ал гражданин болуш керек жана эң негизгиси биздин айланабыздагы дүйнөдөн башкача боекторду, башкача үндөрдү, башкача сезимдерди таап, аларды поэзия жарактарына айландыра билиш керек. Бул Мамытовдун колунан келет. Анын «Үмүткө чакыруу», «Романтика», «Нурлар, нурлар күлүп түшүп бийиктен» деген ырларында романтикалык боектор менен түстөлгөн буюмдар, адам жүздөрү көзгө ажайып көрүнөт. «Романтика» аттуу ырды толугу менен келтирели:

Бир үңкүр бар тоолордун арасында,
Жомоктогу сулуулар жолугушат.
Жайлоо жакта ат чабым тегиздик бар,
Жомоктогу баатырлар жолугушат.

Бир суу агат тоолордун ичи менен,
Жез кемпирлер жээгинде чач тарашат.
Бир ашуу бар тоолордун өркөчүндө,
Жомоктогу желмаян, аттар ашат.

Кармап алсаң балыгы сүйлөп иет:
«Коё бер, – деп, – эркиме жигит мени».
Атчан өтүп баратсан, шагылдардан
Салам айтат кайберен бийиктеги.

Жылдыз өсөт кырларга кыркалакей,
Жылдыз минип эр жетет ойноок балдар.
Жылдыз алып келишет кыздарына
Кой тоскону чыгышкан бойдок балдар –

Эркин жашайт ушул эл өз өмүрүн,
Эч жамандык ойлобой башкаларга.

Бир заманда катылган жолбундардын,
Сөөгү турат илинип аскаларда...

«Үмүткө чакыруу» деген экинчи бир ырында акын жогорку ырдагы берилген ойду улантат, сезимдин, турмуштун тазалыгын ырдайт:

Микробсуз тоолордун абасында
жашайт наристе өңү менен.
Бийик мөңгү, арчалар арасына
Кетесиңби, сулуу кыз, мени менен.

Желге чачпай жалындуу кезибизди,
Көндүрөбүз күн тиктеп көзүбүздү.
Аяздарга тособуз жүзүбүздү,
Жебе огундай курчутуп өзүбүздү.

Денебизде жаштыктын оту барда,
Дал өзүнө укмуштун жолугабыз.
Чыгып туруп эң бийик чокуларга
Жылдыздарга зымырап бой урабыз...

Ж. Мамытов «Поэзия деңизинде сүзүп мен...» деген ырда жүрөк буюрганды жазып, «модернисттик азапты» тарткым келбейт дейт. Анткени сөз менен кылган иштин айырмачылыгы артып, «моралдары чирип бара жакан» батыш өлкөлөрүндө гана модернизмдин гүлдөшүнө шарттар түзүлгөн. Муну менен акын турмуштук материал акыры келип художниктин чыгармачылык принциптерин аныктай тургандыгы жөнүндөгү оюн билдирген. Ошентип, акындын көз караштары өтө бекем моралдык чектердин ичинде турат. Акын- өзү жазгандай «ысык сүйүү, же укмуштай жек көрүү» гана анын коомдук көз караштарынын уюлдарын аныктай алат. Акындын дүйнөгө болгон мамилесинин бул сыяктуу өтө кескин формада эки чекке бөлүнүп кетиши азыркы кездеги моралдык критерийлердин ажырымдалышын чагылтып турат деп ойлойбуз.

Жаркынбаев менен Мамытов жазуу манералары боюнча айрымаланышса да, ырларынын багыты, духу боюнча бири-бирине жакын акындар. Булардын чыгармачылыгындагы кемчиликтер да кээ бир жалпылыгы менен мүнөздүү жана бүгүнкү күндөгү кыргыз поэзиясынын айрым милдеттери да эки жаш акындын ырларынан табылып олтурат.

Мисалы, Жаркынбаевдин айрым ырларында башка акындардын чыгармаларынан келген интонациялык жаңылыктар, сюжеттик

өзөктөр, салыштыруулар жана кайрылуулар жолугат. Муну түздөн-түз үйрөнүүнүн же атайылап эле белгилүү образдарды, мотивдерди өзүмдүк кылып алуунун натыйжасы катары карабайбыз. Бул чыгармачылык иштин ички өзгөчөлүктөрүн бурмалагандыкка жатар эле. Биздин максат поэзиябыздагы кээ бир табигый болуп көрүнгөн нерселердин кай бир учурда оркоюп чыгып калганын айтууда турат. Мындай фактыларды жалаң гана Жаркынбаевден эмес, башка көп акындардан да табабыз. «Жаштык жазы», жыйнагында «Эстеликтер» аттуу ыр бар. Ырда солдаттын окко учкан моменти мындай сүрөттөлөт.

«Бак кучактап... Ысып жүрөк туштары,
Мына, мына... шылк эткени баратты.
Чарк айланып теректердин учтары...
Бийик-бийик теректердин учтары».

Бул сонун саптар. Бирок алардын искусстводо прототиби бардай. Атактуу «Летят журавли» фильминин хрестоматияга айланып калгап кадрын эске түшүрөт. Ал фильмдеги башкы каармандын ок тийген учурда жыгылып бара жатып, чарк айланган теректердин учтарын жана балалык кездин элестерин көз алдынан өткөргөнү кимдин болсо да жүрөгүнө бекем орноп калат. Кинофильмдин бир кадры менен акындын ырындагы бул окшоштук кокустуктан жаралгандыр, а балким азыркы кездеги искусство түрлөрүн бири-бирине өтүү, кайчылашуу процессин айгинелээр. Бирок эмнеси болсо да мындай кайчылашуулардын, үндөштүктөрдүн кыргыз поэзиясында өтө эле көбүрөөк, системалуу түрдө кездешип жаткандыгы тынчсыздануу сезимин туудурбай койбойт.

Мына ушул белгилүү үлгүлөрдүн, образдардын, поэтикалык ойлордун экинчи бир акындын чыгармаларында башкачараак формада, түстө кайталанышын, же чагылдырылышын поэтикалык рефлексия деп атаар элек. Турмушта бир түстөгү буюмдун көлөкөсү экинчи бир буюмга барып түшкөндө биринчисинин түсү экинчисине өтүп, жарык менен боектордун өзгөчө бир айкалышы пайда болорун импрессионисттер гана эмес, байыркы грек художниктери да өз доорунда баамдап алышкан. Албетте ар бир доордун сүрөтчүлөрү түстөрдүн мына ушул рефлексивдүү кубулушун өз чыгармачылык принциптерине ылайыктап пайдаланышкан. Бул маселеге азыр тереңдеп кирүүнүн кажети жок. Бизди чындыктагы ушул кубулуштун поэзиядагы өзгөчө формада чагылып көрүнүшүн талдоо кызыктырат.

Дагы эле мисалга кайрылалы. Керез Рысалиевдин «Төрт түркүм түс» («Ала-Тоо» 1966. № 3) аттуу ырлар цикли профессионалдык

жактан жакшы жазылган. Бирок жаман жери аны окуганыбызда Азербайжан акыны Расул Рзанын түстөр жөнүндөгү белгилүү ырлар цикли көңүлдөн кетпей туруп алат.

Салыштыра келсең мөрөй биздин акындын пайдасына ыйгарылбайт. Анын түс жөнүндөгү ырлары Расул Рзанын ырларында түстөр татаал ассоциациялар аркылуу турмуштун түрдүү кубулуштары менен кесилиш чекиттерин табышса, Рысалиевдин ырларындагы ассоциация эки нерсенин көзгө биринчи эле урунган сырткы белгилерин айкалыштыруу менен чектелет. Мисалы, сары түс жөнүндө кеп башталса, акынга биринчи кезекте күз, бышыкчылык маалы элестейт жана башкалар.

Же болбосо С. Жусуевдин «Көңүл күүлөрүндөгү» «Асмандан жерге көз салып» деген ырын алалы. Бул ыр Ж. Бөкөнбаевдин «Көк менен» аттуу ырынын жаңы интерпретациясы сыяктуу окулат. Эки акын тен, самолетто учуп баратып, жерге көз салышат. Жердеги нерселерди да экөө тен, бирдей көрүшөт. Салыштыруулары болсо сөздөрдүн синонимдүүлүгү менен гана айырмаланып турушпаса, түбү бир. Мисалы, Бөкөнбаев токойду беттеги түккө окшоштурса, Жусуп сакалга окшоштурат.

Бул эки ырдын айрым куплеттерин салыштырып окуп көрөлү.

Көк асман даңгыр жолго окшойт,
Сур булут чыккан чаңга окшойт.
Үңкүргө дайра киргендей,
Уюлгуп шамал жел боздойт...

Ийрилип аккан чоң өзөн,
Ийнеде учук жипке окшойт,
Чытырман токой калың бак,
Чырымтал бетте түккө окшойт.

Көк тиреп турган катар тоо,
Көшүлүп чөккөн нарга окшойт.
Суналган чөлдө чалкар көл,
Сулууга бүткөн калга окшойт.

(«Көк менен»)

Көрдүм мен терезеден тиктей коюп,
Адырлар жаткандыгын киттей болуп.
Дайралар коргошундан салган жолдой
Булактар ийри жибек жиптей болуп.

Бадалдар карыянын таза кырбай,
Апсыйган алкымында сакалындай.
Жалтырайт тоо койнунда майда көлдөр,
Кыздардын төшкө таккан акагындай.

(«Асмандан жерге көз салып»)

Албетте, бул сыяктуу поэтикалык рефлексиялар резинадай чоюлуп, чексиз кетип калышы мүмкүн. Муну эске албасак бир тема боюнча бири-биринен анчалык көп айрымаланбаган вариацияларды жазууну поэзиябызга бекем тамырлатып алабыз.

Поэтикалык рефлексиянын экинчи бир жаман түрү бар. Эгерде жогорку мисалдарда бир ырдын, конкреттүү образдын же ойдун башка чыгармаларда өзгөртүлгөн формада жашашы, кайталанышы мүнөздүү болсо, мында сюжеттик өзөктүн, белгилүү мотивдин бир жазуучунун чыгармаларынан экинчисиникине кыдырма-кыдырып, чексиз жүрө берүүсү мүнөздүү. Жаш акын Ж. Мамытовдун эки куплеттен турган ырына кайрылалы:

«Олтурсам таң атарда көлдү карап,
Күн көлгө сары нурдан көпүрө салат.
Олтурсам күн батарда көлдү карап,
Күн көлгө кызыл нурдан көпүрө салат.
Тиктесем түн ичинде көлдү кырдан,
Ай анда көпүрө салат аппак нурдан.
Мен качан оттуу ырдан көпүрө салам
Элдердин жүрөгүнө өтө турган».

Бул сонун ыр. Бирок акыркы эки сап ырдын жакшы орнотулган пайдубалын бузуп салган. Акын «(оттуу ырдан көпүрө» салып келатып, бүтүүгө аз калганда үстүнө бир эки күрөк топурак ыргытып коюп, таштай качкан өңдүү. Анткени, ырдагы жыйынтыктоочу ой кенедей да күч зарп кылууну талап этпейт. Жаш автор мурда бирөө тарабынан ултарылган өтүккө ырдын кош аягын тыга салып чыга берген. Өкүнүчкө жараша, акын бул жерде кыргыз поэзиясында көптөн бери гүлдөп келе жаткан терс көрүнүштүн таасири астында калган. Бизде тарпка айланган бир сюжеттик сызык бар. Ал мындай. Акын токойдон арча көрөт да, менин ырларым да ушул арчадай дайым көгөрүп турса го деген ойду саптарга арчындай коюп, ыр жаза салат. Же болбосо ал кылымдар бою солкулдабай турган мунарага, чепке туш келет. Мында да ыр даяр – ушинтип менин ырларым да кылымдан кылымга сакталса деген жыйынтык ой акындын калеминен өзү эле

жаралат. Жаратылышта түбөлүктүү нерселер аз эмес. Демек акындардын да алдында миң вариантын таап, бир эле сюжеттеги ырларды жазуу мүмкүнчүлүктөрү чексиз.

Натыйжада бири бирине коёндой окшош ырлардын бүтүндөй армиясы чыга келет. Бул – белгилүү сюжеттердин, мотивдердин кадимки эле инфляциясы. Коомдук турмушта кагаз акчанын эпсиз көбөйүп кетиши экономикага кандай зыян келтирсе, чыгармачылык ойдун бир сюжеттик чечиминин түмөндөп, инфляцияга айланышы да көркөм сезимдерге ошондой эле терс таасирин тийгизет. Анткени көнүмүш нерсеге айланган көркөм каражаттарды окуучуларга кайра-кайра эле тартуулай бериш, бери дегенде эле алардын эстетикалык сезимдеринин мокошуна алып келет. Андыктан поэзиябыздагы бул балекетке каршы күрөштү баарыдан мурда акындарыбыз өздөрү жүргүзүүлөрү тийиш.

Тигил Ж. Мамытовдун ырындагы акыркы эки сапта айтылган жыйынтыктоочу ой жакшы чыкпай калган деген пикирибиздин мааниси мына ушуларда.

Өткөн жылдагы кыргыз поэзиясында мурдатан келе жаткан дагы бир эпидемиянын азайбастан кайра күчөп кеткени байкалат. Ал – кыргыз жаратылышын айрыкча Ала-Тоо көркүн сүрөттөө «эпидемиясы». Чынында кыргыз акындары жаратылыш, пейзажын тартуута өтө чебер келет. Бул жагынан элдик эпостордон бери келе жаткан жакшы традициялар бар. Улуу муундагы акындарыбыз болобу, же жаш акындарыбыз болобу, жаратылыштын кайталангыс кооздуктарынын элестүү түшүргөн алардын ырлары окуучунун көңүлүндө дайыма унутулбай жүрөт. Ж. Бөкөнбаев өз учурунда калемдеш жолдошуна кайрылып:

«Ырас, курбум, акындыгың ашынган,
Бирок, курбум, ал талантың уялчаак,
Ала-Тоонун аскасына жашынган» –

деп жазган эле. Азыр кыргыз акындарынын талантынын тоо арасынан чыга албай жүргөн мезгили артта калды. Бирок да эмнегедир алар кээде инерция боюнча дагы эле арт жагына кылчак-кылчак карашып Ала-Тоонун караанынан узай албай жатышкансыйт. Өткөн жылы чыккан ыр жыйнактарынын ар биринде жок дегенде эле он беш-жыйырмадан ыр тообуздуң, талааларыбыздын көркүн мактоого арналган. Албетте, пейзаждык ырлардын санынын көп, же аз болушу менен эле жыйнактын көркөмдүк деңгээли аныкталбайт. Кеп санда эмес, сапатта да.

Кыргыз поэзиясында жаратылышты сүрөттөөнүн «эпидемиясы» бар жана бул акындардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн тарытып жатат деп айтууда биз негизинен төмөнкү үч факторго таянабыз.

Биринчиден, жаз, кыш тоо көркүн сүрөттөөгө көңүлдү оодарып жибергенде, адам жанынын «пейзажын» тартуу жагы экинчи планда калып кала тургандыгы байкалат. Кыргыз акындары пейзаждык лириканын көп эле чокуларына жетип туу сайды десек жаңылышпайбыз. Бирок алардын замандаштарыбыздын ички дүйнө «пейзаждарын» сүрөттөөдөгү жеңиштери али биздин купулубузга толо элек. Мында, географиялык терминди колдонуп айтканда, акындарыбыз өздөштүрө элек дагы эле көп «ак тактар» жатат.

Экинчиден, акындарыбыздын пейзаждык ырларында оригиналдуу образдар, ойлор аз жолугат. Анткени бир темадагы окшош ырлардын бир нече жыйнакта гана эмес, бир эле жыйнакта да кездешкен учурлары көп. Аларды окуганда суусабай туруп суу жуткандай болосуң. Эсте калбайт, бирок убакытты алат. Миң жаман ырдын ордуна бир жакшы ыр берилсе, сөздүн да, убакыттын ысырап болушу жоюлар эле.

Үчүнчүдөн, биздин акындарыбызга тоо-токойдун көркүн сүрөттөө менен бирге эле, азыркы күндүн өнөр-жайлык, техникалык пейзажына чечкиндүү бет бурууга убакыт жетти. Минтип айтуу менен биз тоону, айылды шаардык, же техникалык пейзажга каршы коюп, урбанизмдин жаман үлгүлөрүн жактап жаткан жокпуз. Маселе теренирээк коюлат. Биздин оюбузча, кыргыз поэзиясында азыркы күндүн ритминин, белгилеринин күрдөлдүү көрүнбөй жаткандыгынын бир себеби – индустриялык пейзаждын акындардын ырларынан кадимкидей орун ала электигинде. Экономикалык турмуштун адамдардын аң-сезимине чечүүчү таасир берери белгилүү. Техникалык прогресстин шартында коом мүчөлөрүнүн өз ара мамилелери, дүйнөгө көз караштары өзгөрүүгө дуушар болбой койбойт. Эгер акындар буткүл дилдери менен өнөр жайлык атмосферага чүмкөлүшсө, индустриянын сүрөттөрүн, добуштарын жаңы каражаттар менен кайра жаратууга чын пейилден киришишсе, анда образдык ойлорунда жаңыча түстөрдүн, интонациялардын жана маанилик бурулуштардын пайда боло баштагандыгын алар дароо туюшар эле.

Техникалык, өнөр жайлык пейзажды жазууга табы тартпаган жана тоодон түшүп, шаарга да кайрыла кет дегенди тоо-таштын сулуулугуна чыккынчылык кылууга үндөө деп түшүнгөн айрым акындардын көңүлүнө мындай бир кызык фактыны сала кеткибиз

келет. Философия жана табият илимдеринин ортосунан бутактап чыккан бионика деп аталган жаңы илим жаратылыштагы жансыз жана жандуу дүйнөнүн кубулуштары менен азыркы техникалык табылгалардын, принциптердин ортосунда өтө терең байланыштар жана окшоштуктар бар экендигин далилдеп жатат. Кийинки изилдөөлөрдүн натыйжасында жаратылыштын конструкциялары, айрыкча өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын дене түзүлүштөрү архитектуралык, инженердик курулуштар үчүн эң сонун даяр үлгү болуп бере тургандыгы аныкталды.

Мисалы, польшалык инженер Карвовский телевизиялык мунаранын проектисин иштеп чыкканда үлгү катары сасык коңуздун бут түзүлүшүп алган.

Демек жапан жаратылыш менен адам жана техника дүйнөсүнүн ортосундагы байланыштар сырткы кээ бир окшоштуктардын болушу менен гана чектелбейт, ал байланыштардын тамыры чындык көрүнүштөрүнүн түпкү табиятына өтөт. Кыргыз акындары ушуну түшүнүшсө жана индустриялык. дүйнөнүн синтездик образын жаратышса, анда алар кыргыз поэзиясы үчүн дагы бир бийиктикти жеңип берген болушар эле, поэзиябыздын образдык түзүлүшүн байытууга салым кошкон болушар эле.

Ошентип, кыргыз поэзиясынын бир жыл ичинде басып өткөн жолу узакка созулган чыгармачылык саякаттын жемиштүү этаптарынын бирине айланган деп жыйынтык чыгарса болот. Бул бир жыл ичиндеги поэзиядан чыккан учурдагы кыргыз поэзиясына мүнөздүү кемчиликтерди да, ийгиликтерди да жолуктурдук. Өткөн жылы жарыкка, чыккан чыгармаларда кыргыз акындары көркөм адабияттын лениндик принциптеринде бекем тургандыктарын айкындашты.

Поэтикалык жыл жөнүндөгү сөздү аяктоодо өтө маанилүү бир учурду эстен чыгарбоо керек. 1966-жыл – бул улуу Октябрь революциясынын 50 жылдык майрамынын босогосу, алдыңкы күнү. Хроникалык жактан чектери бөлүнүп турганы менен 1966-жыл өлкөбүздүн 50-жылы менен куюлушуп кетет. Андыктан кыргыз акындары өткөн жылы улуу доордун тарыхый чектеринде иштегендиктерин зор сыймыктануу сезими менен эскере алышат. Алар муундардан муундарга келе жаткан поэтикалык эстафетанын өткөн жылдын колунан алып, келечекти карай узатып жатышат.

МЕЗГИЛ СЫНЫ ЖАНА РАЙКАН¹

Эң күчтүү сын – мезгил сыны, эң бийик жана эң туура чен өлчөм – мезгил чен-өлчөмү. Эч ким бералбаган курч бааны мезгил берет, эч ким көрсөтө албаган кемчиликти да мезгил көрсөтөт. Эч ким эч кимди мезгилче иргей албайт. Эч ким эч кимди мезгилче өз ордуна да коё албайт. Генийлер менен улууларды да, тубаса оргуган кара таланттар менен жазуучу пардасын жамынып алып катарга кошулуп жүргөндөрдү да газап аспабы алтынды жезден так ажыратып бөлүп бергендей накта өзүн ачып берчү адашпас даана сынчы да мезгил. Бир мезгилдин каталыгын да экинчи мезгил өзү оңдоп түздөйт.

Мезгил сыны эч кимди аябаган, эч кимдин жүзүнө карабаган жана эч кимди эч жерде алакчылабаган ушунчалык катаал, ушунчалык адилет күч экен. Ал иргөөгө салганда Алтын жылдыздуу Баатырларың да, катар-катар шагыратып тагынган Ленин ордендериң да, шаңдуу угулуп, сүрдүү туюлган канча бир жогорку чин-даражаларың да ээсин сактап калууга эбелекче туруштук бере албай, кардуу көчкү бычыратып талкалай шыпырып барып тээ төмөнкү аңгекке көрүнгүс кылып тыгып таштаган куураган чычырканактай болуп ың-жыңсыз жатып калышты.

Мезгил эстетикалык чен-өлчөмүнүн алдында өкмөттүк баа, өкмөттүк критерий жол-жоболору менен атайын чыгарган токтомдору да жөн эле күндөлүк бирдемелер экен. Кана, кечөө эки Сталиндик, Лениндик, Мамлекеттик, Республикалык сыйлыктардын лауреаттары менен Эл акындары, Эл жазуучулары?! Кана, Социалисттик Эмгектин баатырлары?! Саясий маани берип пештүү көрсөтүп, партиялуулук, Лениниана, съезддин чечимдери, бузулбас достук, капитализмдин өлүмү делчү өз түшүнүгүндө актуалдуу, утилитарный жагынан караганда өтүмдүү темаларды издеп, сезондук дүжүр чыгармаларды жазып жүргөндөрдү социдеологиянын кулашы өзү менен кошо келбеске алып кетти. Атайын даярдыктан өткөн адистер көтөрүп чыгалбаган дырдай жылаңач чындыкты мезгил өзү көтөрүп чыкты. Баарыбыздын каталыгыбызды мезгил өзү оңдоп, баарыбызга мезгил өзү жардам берип жатат.

¹ Китептен: Шүкүрбеков Р. Тандалмалар. – Бишкек, 1995-жыл.

Кийинки жыйырма сегиз жыл ичинде окулса, окулбаса да массалык нускада басылган, саясий китептердей кылып күргүчтөтүп чыгарган Кыргыз Эл акындары менен Эл жазуучуларын санап көрчү: А. Токомбаев Т.Сыдыкбеков, К. Жантөшев, К. Баялинов, Т. Үмөталиев, Ч.Айтматов, К. Маликов, А. Токтомушев, Я. Шиваза, С. Эралиев, М.Жангазиев, С. Жусуев, Т. Адышева, М. Абылкасымова, Т. Абдымомунов, Н. Байтемиров, Т. Касымбеков, Ж. Садыков, Б. Жакиев, М. Байжиев, О. Султанов, Б. Сарногоев, Ө. Даникеев, Н. Жүндүбаева, З. Сооронбаева, Ж.Мавлянов, К. Осмоналиев, Ш. Бейшеналиев, С. Өмүрбаев, Р. Рыскулов, А. Стамов, М. Борбугулов, М. Абдыкеримов, Ш. Абдыраманов, С. Сасыкбаев. Ох-х-оо, отуз беш киши!

Булардын ичинен калса араң-араң төрттөн бири калар. Көзү өткөндөрдүн бир тобу тарых барагынан орун алып даңкталмак турсун, жөн эле катарда саналчу акын, жазуучулардын тизмесинен аттары өчүп калды. Көбү тирүү жүрүп эле унутулуп баратышат. Айрымдарынын аттары Эл акыны, Эл жазуучусу деген ардак наамга пародия катары кабыл алынат. Мындай эл билбеген же билгиси келбеген Эл акындары менен Эл жазуучуларынын тагдыры өтө трагедиялуу. Эки миллиондун тегерегинде калкы бар кичинекей кыргызда ушунча кишиге Эл акындары менен Эл жазуучусу деген наам берип салыштын өзү да комедиялуу көрүнүш эмеспи. Эгерде баары ошол атка татыктуу болсо, мейли эле дечи. Же биздин адабиятыбыз ушунчалык эле чоң бекен, өтө эле бийиктеп дүркүрөп кетиппи?..

Эл тааныбаган, эл өзү баалабаган, ошонун таланты чын эле бар экендигин мойнуна албаган да Эл акыны менен Эл жазуучусу болмок беле. Элдин атынан зордоп жабыштырган атакты эл өзү кабыл албайт экен. Болмок деген киши да болалбайт экен, же бийлик күчүнө салып «Эл акыны», «Эл жазуучусу» деген наамды өкмөттүк буйрук менен бекитип, бүт республикага жарыя кылып койсо деле баары бир чыныгы Эл акыны, чыныгы Эл жазуучусу делинип калбайт экен. Карачы, акыйкаттын күчү кандай да, табияты кандай, келишкис катаалдыгы кандай.

Көрсө Эл акыны, Эл жазуучусу болчу талантты табият өзгөчө жаратып, ага өзгөчө натура, өзгөчө мүнөз, өзгөчө тагдыр берип, өзгөчө милдет жүктөп, ошол үчүн жашатып коёт турбайбы. Ага Эл акыны, Эл жазуучусу деген ардак наамды эл өзү эле тартуулап, өзү эле башкалардан ажыратып баалап алат экен. Буга жетиш жашоодо сейрек келчү бир зор бакыт окшобойбу.

Кыргыз арасында поэзиядан дасторконго чейин, таасын айтуудан тамашага чейин сөз жүргөн жерде элитасы менен да, карапайымы менен да, адиси менен да өз нускасын бузбай шыр эле эркин аралашып, жандуу баарлашып кете берчү, бир жагынан таламдаш, көп жагынан тагдырлаш үч чоң талант бар. Алар кээ бирөөлөргө окшоп кагаз бетиндеги өлүк чин-даражалар эмес, элдин көңүлүндө эрке сүймөнчүк болуп алышкан нукура ЭЛ АКЫНДАРЫ – МИДИН, РАЙКАН, БАЙДЫЛДА. Үчөөнө тең эң жогорку ардак наамды калайык өзү берип алган, үчөө тең мен баятан бери кайра-кайра басым жасап айтып келаткан мезгил сынынан тазаланып өтүп, улуттук тарых барагында турчу өлбөс орундарына бекем туруп коюшкан, ар биринин өз-өзүнчө үлкөн дүйнөлөрү бар кайталангыс кара таланттар. Бирок үчөө тең «Ала-Тоонун аскасынан ашалбай» белгилүү алкакта чектелип калышты. Андан жогорку деңгээлден, мисалы, Р. Гамзатов, К. Кулиев, Д. Кугильтинов, М. Карим, Э. Межелайтис, О. Сулейменовдор көрүнгөндөй даана көрүнө алышкан жок. Ал таланттардын дагы бийиктеп көтөрүлүп, дагы тереңдеп ачылып чыгышы үчүн профессионалдык сабат баскычы башкачараак улуттук адабий шарт, башкачараак маданий чөйрө, башкачараак камкордуктар керек эле...

Бул үчөөнүн ичинен Мидин менен Байдылда тууралуу өз сөзүмдү көптөн бери эле айтып келатпаймынбы. Азыр Райкан Шүкүрбеков жөнүндө окурмандар менен азыноолак ой бөлүшкүм келип турат. Ырас, Райкан Шүкүрбековду баарынан мурда мен биринчи болуп көрө койгонум жок. Ал тууралуу мага дейре ондогон дежур макалалар жазылган. Бүткүл чыгармачылыгын идеялык-тематикалык талдоого байлап примитивдүү изилдеген С. Егиналиевдин күлчү жерде мостойтуп супсак окулчу көлөмдүү китеби жарык көргөн. Ошол эле учурда таланттуу акындын «Эки бөжөгүн» таланттуу иликтеген Кымбатбек Укаевдин макаласын да окуганбыз. 1963-жылы чыккан «Тандамаларына» жазган К. Артыкбаевдин баш сөзүндө акын сатирасынын айрым бир урунттуу жерлерине кыйла эле көңүл бөлүнгөн. Драмалык чыгармалары, өзгөчө комедиялары боюнча учурунда М. Борбугулов өз ойлорун ортого салып өткөн. Окуу китептеринде жазылган. Ошентсе да Райкан Шүкүрбеков тагдыр кошкон жан досу Мидин Алыбаев сыяктуу эле, негизинен эл арасында үзгүлтүксүз түрдө көп айтылып, жөө легенда болуп, калыс бааны да оозеки түрдө көп алып жүрөт.

Райкан Шүкүрбековдун адабиятка келиши да, өз ордун табышы да оригиналдуу. Өмүр жолу көп жагынан жыйырманчы, отузунчу

жылдарда калем кармап чыгышкан жаш талапкерлерге окшош болгону менен, талант катары таанылышы өзүнчө кызык, өзүнчө күтүүсүз күтүлүү табылгалар берет. Алгач кадамы прозадан башталып, он алты жашында биринчи «Жаркынай» (1929) деген аңгемеси, жыйырма үч жашында «Тоо элинин баатыры» (1936) повести китеп болуп жарык көрсө да, кара сөздөн өмүрүнүн аягына чейин чоң атак-даңкка жеталбай кетиптир. 1935-жылы коюлган «Жапалак Жатпасов» комедиясы менен драматург катары кадыресе таанылып, анан улам өйдөлөп ошол маркасын өмүр бою сактап өтүптүр. Ал эми акын катары абдан кеч, кырк эки, кырк үч жашында ачылыптыр. Биринчи китеби 1936-жылы чыкса, экинчи китеби – «Ырлар жана тамсилдери» 1957-жылы чыгыптыр. Отурган кыз орун табат дегендей болуп, акын эң чоң бакытты ушул ыр китебинен, окурмандар көп күтпөгөн поэзиядан тааптыр.

Бул китептин жарык көрүшү жалпы кыргыз адабиятына жандуу белгисин түшүрүп, өзүнчө бир жаңы сөз, жаңы үн угузуп, жаңы түс-боёкторду таанытып келди. Буга чейин прозачы Райкан Шүкүрбеков да, драматург Райкан Шүкүрбеков да, котормочу Райкан Шүкүрбеков да, артист Райкан Шүкүрбеков да эч качан мынчалык жарк этип көрүнүп, эч качан мынчалык элге тез алыныш, мынчалык көп окулуп, мынчалык көп ырдалып, мынчалык кеңири таанылып кеткен эмес.

Астейдил дит коюп, кылдат териштирип караган адабий сабаты жакшы, көркөм сезим-туюму жандуу окурман «Ырлар жана тамсилдерден», бир Райкандын бири-бирине жакындашып, жакындашпаган кызыктуу төрт кыры кашкайып көзгө көрүнүп турганын шыр эле айырмалап белгилеп алат. Бир жагынан карасаң, ырдын сырткы формасынан тарта ички структуралык түзүлүшүнө дейре, обон менен созулуп ырдалыш табиятына чейин кошумча киргизип, речитатив түрүндө окулушка, декламацияга ылайык айтылышка жеткирүүгө умтулган изденгич, өзү гана жаза алчу менчик темасы, өзү гана тартчу сүрөтү, өзү гана айтчу олуттуу сөзү бар, башка эч ким ордун толтура алгыс табылгалар таап, өзүн-өзү ачып келаткан жаңычыл акынга туш болуп турасың.

Экинчи тарабынан, туулганда каны менен кошо бүткөн, эне сүтү менен бирге келген, аналитикалык акылы бар, табиятынан ойчул, кечээки менен бүгүнкүгө, эртеңкиге, жалпы эле турмуштагы оң-терс көрүнүштөргө талдоо жүргүзүп карап баалап, өз тыянагын чыгара билген замандын алдыңкы чыгармачыл интеллигенти менен баарлашып жатканыңды көрөсүң. Ал жан дүйнөсүнө жакшылап мээрим

төгүп кире билгенге жабыз келген жөнөкөй да, сырын таппаганга оңой менен чечилип бербеген татаал да.

Үчүнчү кырынан, жүз-жүз кайталанып жүрүп иренжитме муздак көнүмүшкө айланган поэтикалык штамптар менен арзан баа держур трафареттерден атайылап аң-сезимдүү түрдө кача билген жана ошолорго каршы катуу күрөш ачкан, жалган талант, жасалма чыгармаларды аёсуз сындап, жерине жеткире шылдындаган, адабиятка зор жооптулук менен мамиле жасаган, түшүнүгү жогору даана адис калем ээсин таап алганыңа кубанычта болосуң. Бул жерде өтө универсал сатирик акын өзүн абдан эркин сезет. Ойду туюнтуу көркөм ыкмалар менен ачуу мурчтуу, аяз тикенектүү жана жылма сылагылап эритип отуруп сөөгүн таарып түшчү сыйкыр сөз каражаттарына абдан бай. Айтчу сөздүн кыябын таап, дал көздөгөн нокотко ургудай жандуу таасир этерлик кылып куп гана бап келтирип айтат. Ачык да угузат, кыйытып да билдирет, каймана түрдө жеткирет, дагы керек болсо тамсилдин тили менен башкача сүйлөшүүгө өтүп кетет. Ачуу чындыкты алдыга акырын чочутпай апкелип, катуу сынды жумшак жылмайтып туруп кабыл алдырат. Бүткүл турмуш-турпаты табигый таланттан бүткөн акындын табигый түрдө атылып чыгып турган мол күлкүнүн, болгондо да аркасынан терең ойлонтчу маанилүү күлкүнүн күчү кезинде кан жолу бирге калемдеш иниси Байдылда Сарногоевге минтип жаздырган экен:

Сөз сүйлөөр кезде ойлонуп,
Соо башын солго кыйшайткан.
Куйкумдуу сөздү курч айткан,
Сөөгү жок эттей сулп айткан.
Күтпөгөн жерден күлдүрүп,
Күлбөстүн тишин ырсайткан.
Эл, жер – деп дайым тилеги,
Эл, жер – деп соккон жүрөгү.

Бири кем дүйнө. Канткен менен Райкан дүйнөсүнүн чар тарабы тең эле бирдей жүк көтөрүп, бирдей чен-өлчөмдө милдет аткара бирдей асыл наркта өтө берет дешке али эртелик кылат. Анда бир ныптасын саал сылтыткан өткөн жолдун залдары бар, ошол кездеги жалпы маданий деңгээл шарттаган жалпы инерциянын эпкиндеринен али топтолук бойдон кутулуп кете элек. Аң-сезимге тээ бала кезден эркин кирип, эркин жайгашып алган күнүмдүк саясат менен күндөлүк чакырык да маал-маал байкатып, байкатпай өзүнө тартып кетет. Китептеги «Шаңдуу тынчтык», «Аврора үнү», «Ленинизм – Коммунизм»,

«Орус тили», «Волга», «Күз» деген сыяктуу ырлары ушуну айтып, ушуну ырастайт. Буларда кыргыз поэзиясында качантан бери кайталанып келаткан жалпыга маалым жалпы ойлор гана бар. Керт башы менен ачып чыккан менчик чындыгы, сөзсүз калайыкка жеткирейин деген менчик идеялары, айтпай коюшка мүмкүн болбогон менчик сөзү жок, көпчүлүк ырдап жаткан даяр хорго катышып калган, өз үнү бөлүнүп угулбайт. Муну кокустук дешке али эрте экендигин, тез арада эле жоюлуп кетчү бирди-жарым кездешкен факты мисалдар эмес экендигин 1958-жылы чыккан экинчи ырлар жана тамсилдер жыйнагы – «Ала-Тоо жаңырыгынан» да көрсөк болот.

Жыйнак «Ала-Тоо» деген ыр менен ачылат. Ошол кездин талабы боюнча китептин биринчи бетинен компартияга, Ленинге, коммунизмге, СССРге арналган саптар окулчу эмес беле. Райкан Шүкүрбековдун Ала-Тоосу ошолордон чоңбу, мында кандай терең сыр, кандай зор күч бар? Чыныгы атуулга дүйнө өз мекенинен башталып, өз мекени менен бүтөт. Ал эми Ата мекен бирөө гана болот. Ал баарынан ыйык, баарынан улуу, өзүнө өзү гана тең. Ошол үчүн ар кимдин туулган жери өзүнө Мисир. Бир кезде катаал идеология төбөсүнөн жапшыра басып, тилин бурап турганына карабай Чыгыштын улуу патриот генийи Расул Гамзатов: – Мен үчүн дүйнө Кремлден эмес, атамдын очогуна башталат – деп анык тайманбас жанкечти баатырча түз айтып чыкканы көпчүлүктүн эсинен кетелектир.

Эгерде чындап Ата журтка терең сүйүүсү, мойнуна артып койгон зор милдети, айтар сөзү болсо; чындап Ата журт баркын билип, Ата журт ордун баалаганга жетишип турса; ал миң-миң жолу ырдалып келатканына карабай жаңылап ачып алат. Дал мына ушундай артыкчылыгы бар үчүн Райкан Шүкүрбеков пейзаж үчүн тартылчу натуралисттик пейзаж менен кооздук үчүн жасалчу сырткы кооздуктан, мактоо үчүн мактоо менен курулай жалынып, жалбаруудан жогору көтөрүлүп, бул темада классикалык үлгүлөрдү калтырган Касым Тыныстанов, Алыкул Осмонов, Мидин Алыбаевдерден кийинки оригиналдуу чоң сөздү айтып, өз баасын берип чыкты. Көпчүлүк калемдештерине окшоп Ала-Тоонун ой, кырынан, муз, карына чейин, арча, карагайын чычырканагына чейин тизмеге түшүрчү кургак санакчы да болгон жок. Ал Ата журт, же Ала-Тоо жөнүндөгү түшүнүктү жалпылаштырып символдоштурулган маани, мазмун аркалоого жакындатты. Мына ошол үчүн:

Ала-Тоо – биз термелген бешигибиз,

Дүйнөгө ачып кирген эшигибиз.

Ала-Тоо күндө көрсөң, күндө кызык,

Көзүңө бүгүнкүдөн эртең ысык.
Ала-Тоо, бизге бирдей кышы-жайың,
Сулуусун жылдар аттап өткөн сайың.
Ала-Тоо – өмүрүңдүн гүлдүү багы,
Ала-Тоо – кечээгиден бүгүн жаңы.
Сапар тартсам ар дайым кылчактаймын,
Өзүң менен бир бүткөн жүрөк каны.

Жүрөк каны менен бир бүткөн туулган жерге тагдырын байлап, ичтен аздектеп багып жүргөн үлкөн сүйүүсү бар атуул гана сапар тартса дүйнөдө эң жакын адамын, өзүн тапкан энесин кыялбай жаткансып кылчактап карайт. Жөнөкөй гана туюнтулган ушул саптын өзүндө эле канча аруу сезим, алдыртан тартылчу күчтүн айтылбаган сыры катылган. Ошол улуу сый, улуу парз Райкан Шүкүрбековго таптырган сөздүн терең маанилүүлүгү менен таамайлыгы – «Ала-Тоо» – биз термелген бешигибиз, дүйнөгө ачып кирген эшигибиз» делген афоризмге айланып эл арасында ырдалып жүргөнү...

Кыргызда Ала-Тоодон кийин эле аша көп ырдалган орток темалардын бири Ысык-Көл болсо керек. Улам-улам көңүл бургузуп, улам-улам сүрөттөлө бериштин өзү, бул жагынан поэтикалык мыкты чыгармалардын жаралып калышы, кийинкилердин айрымдарын олуттуу ойлонтуп, атаандашып изденүүгө түртсө, чабалдардын жолун биротоло бөгөп салат. Анан да Алыкул Осмонов коюп кеткен чектерден кийин Көлдү жазыш өтө кыйын.

Мурдагылар көп кайрылган темага киришиң – анык сыноодон өтүшүң. Табийгат ченегис марттык менен тартуулап таштаган бул ажайып керемет дүйнөгө эч ким уга элек жаңы сөз багыштап, эч ким көрө элек бир кыры менен бир сырын жандуу сүрөткө түшүрүп, эч ким ача элек бир баалуу жагын ачып бакчы. Канчалык даражада оригиналдуу экендигиң мына ушундан билинет. Райкан Шүкүрбеков баарына аналитикалык ой жүгүртүү менен талдап караган нукура реалист сүрөткер экендигин мындан да көрсөтө алган. Ысык-Көлдү эч кимди туурабай өз көзүң менен карап таанып, билүүнүн бир үлгүсүн берип, ал жөнүндө башкаларды кайталабай жекече ой айтуунун, окурманды кызыктырып жакындап баарлашууга тарткыдай өзгөчөлүү жазуунун ийкемдүү ыкмасын тапкан. Жалпы теманын ичинен менчик темасын алып чыккан. Кыргыз поэзиясы үчүн бир да бир коштун мизи тийбей дың жаткан кыртышка биринчи болуп алгач бороз салган.

Райкан ырынын «Ысык-Көлдүн куму» деп аталышы эле окурман көңүлүн бургуза баштайт. Ак чабагы айга атылып ыргыса, каз,

өрдөгү канат кагып, кабар айтып кыйкуулап, табият кубулушуна карата жүз өзгөрүп мемиреп, жүз түрүлүп толкуган укмуш кооз сырдуу Көл турса, а эмне үчүн жансыз куму, ал кайда гана жок, анда эмне көрк, эмне маани бар, болбосо автор бөлөк бирдеме баштагысы келип жатабы деп алып эле, анан кайра ырдын өзүн окууга шашасын:

Акындар мурда барыптыр,
Айтып ырдап салыптыр.
Тоо суусу тегиз макталып,
Мага куму калыптыр.

Ушул жерде ууртунду бир жайылтып алып, жана токтоло каласын. Жеңилірээк жылмайта салып, жеңилірээк кутулуп кетишке жол издөө эмеспи? Буга чейин канчалаган акын, жазуучулар менен сүрөтчүлөр ушул кумду тебелеп жүрүшпөгөн да, ушул кумга оонап кетишпеген. Бирок гениалдуу Гёте «Баарынан да көз алдында жатканды көрүш кыйын» – деп айткандай, ошолордун бири да буга көңүл бурбаптыр. Алар бир гана жагын ачык ажыратып, бир гана жагын жазып келишиптир, узакка дейре.

Көрсө, Көлдү көл кылып, маалында Батыш жагы Москва, Петербургдан, Чыгыш жагы алыскы Сибирден бери аңсатып, элди келтирчү терең сыр, дартка даба болчу дарылыктын бири ушул кумда турбайбы. Мунсуз Ысык-Көл чыныгы Ысык-Көл эмес экен. «Күнгөйү күнгө чагылып, тескей жагы көлөкө, кумдан да алтын табылып, өзүнчө береке болсо да, ал кум бергенди бералбайт экен. Акын өтөгөн бир жакшы милдет – кереметтүү Ысык-Көл кереметтүү куму менен кошо каралып, кошо бааланганда гана толук көркү ачылып, дагы мааниси терендеп, дары-дармек кармаган касиеттүү күчү менен дагы кеңири таанылып көрүнөрүнө көңүл бөлдүрдү. Мейли, муну чыгарманын таанытып билдирчү тарабы дейли, а көркөм сапат деңгээличи?

Жаратылышынан образдуу ойлоосу күчтүү өнүккөн даана реалист сүрөткер Райкан Шүкүрбеков бул жагынан да өз күчүндө чыга келет. Бирде жылмайтып, бирде ойлонтуп келип, анан ачык көрсөтчү жандуу элести минтип көз алдыңа тартып таштайт:

Кум чыгат көлдөн шиленип,
Суу кайтат шилеп жиберип.
Алып кетет иригин,
Айланып келип имерип

Жакшылап көңүл коюп, каректи кыймылга түздөп алчы, улам түрүлүп чайкап келген таза кумду жарк эттирип жээкке жайып таштап, кайра кайтып, кайра имерилип келип жана бир иргештирип кетип

турган майда толкундар тирүү жандай так көрүнөт. Райкан Шүкүрбековдун акындык казнасында баары бар. Көркөмдүктүн ар кандай түрлөрүн башка чыгармаларынан да күтө бер.

Туурамчылардын тузагы – жалпы хордон бошонуп, өзүнчө поэтикалык ой айтууга, өзүнчө жаңы форма, жаңы ыкма табууга акында кандай изденүүлөр болгонун китептеги дагы бир «Алты каз» деп аталган ырдан көрсөк болот. Мындай карасаң бул деле жалпы тема эле. Сөзгө алынчу – Ысык-Көлдүн бакма синдиси – Орто-Токой суу сактагычы. Ал курулганда Кубанычбек Маликовдун көлөмдүү поэмасынан баштап, далай ырлар менен очерктер жазылган. Өкүнүчкө жараша ошолордун бири да балакатка жетпей мүрт-мүрт кетишти. Себеби баары күндөлүк саясий ураан, чакырыкка байланган болчу. Сезондук кампания милдетин өтөп бүтүшү менен, ал чыгармалар да жашабай калган.

Райкан Шүкүрбеков башкаларга окшоп иш процесстин жүрүшүн курулушка геолог-инженер адистер баштаган жумушчулардын келишин, техниканын ордун, планды ашыкча аткарган алдыңкылардын сыйланышын, салтанаттуу жыйындардын өтүшүн сыпаттап сүрөттөгөн жок. Канча күч, канча каражат менен бүттү, эми канча пайда көрөбүз деген эсеп-кысапты уйкашка салып тизмелеп калбайт. Оригиналдуу ойчул акын бул турмуш жаңылыгын чыныгы көркөм чыгарманын деңгээлине көтөрүлчү бийиктен туруп таптакыр жаңыча иштеп чыккан.

Ысык-Көлдү сагынып,
Канаты тынбай кагылып,
Асмандап учкан алты каз,
Аңкылдашат жабылып.
Таласка конуп токтобой,
Жай алып Чүйдө оттобой,
Бара жатат алты каз,
Эң шашылыш почтодой.
Жаргак таман саргайып,
Канаты казга жел кайык.
Мойнун созуп нар болуп,
Алты каз көктө калдайып.

Токто, ушул саптардан бөлүнүп кетелекте эки ооз эбиреп калбаса кантип болот. Асты сызылган ыр тизимдерин жакшылап дит коюп жана бир жолу окуп бак. Нукура сүрөткер акын кантип жазып, нукура поэзия кантип жараларын, жөн киши айтчу сөз менен образдуу

ойлончу киши айтчу сөздүн айырмасы кандай болорун дагы бир ирет иргеп ажыратып ал. «Эң шашылыш почтодой» (өтө орчундуу табылган салыштыруу) асмандап уруп келатышкан Жаргак таман саргайып, канаты казга жел кайык, мойнун созуп нар болуп, алты каз көктө калдайып» сүрөткө түшүп беришкеничи. Мындай тирүү боёктор менен түшүрүлгөн тирүү элести аша кыл чебер художниктер гана тарта алышкан.

Ушинтип келатышкан алты каз бир учурда эле алды жагын карашса, эң бир сонун, эң бир кызык тамаша курулуп жатат. «Көгөргөн көл шарпылдайт, өрдөк, каз ойноп жаркылдайт. Акбаржак болуп кубулат, аңырдын үнү угулат». Таңданган каздар кокустан жаңылып алганыбыз жокпу деп жабыла карашып, акырында чыдабай кетишти го:

Жарк этип канат күн чалды,
Ылдыйлап каздар үн салды:
– «Өзүңөрдүн жөнүнөр,
Кайсы көл, бул көлүңөр?»
Анда жооп берет көлдөгү
Көк ала моюн өрдөгү:
«Артындасың турмуштун,
Чоңунансың суу Куштун.
Орто-Токой дал ушул,
Жаңы көлү кыргыздын.
Калкылдабай түшкүлө,
Каркылдап мында сүзгүлө!»

Ой чабыты менен фантазиясы күчтүү изденгич акын адамдар жараткан жаңылыкты адамдардын өздөрүн катыштырып мактабай туруп эле, асмандап учуп келатышкан алты казга көргөзүп, алардын таңкалышына жаңы көлдөгү ак ала моюн өрдөктүн берген жообу аркылуу кыябына келтире абдан ыктуу билдирип койду. Көркөм шарттуулукту табийгый чындыктай кылып өткөрө билүү чеберчилиги – акындын ири ийгилиги, Каз, өрдөктөр үн алышпай эле, кадимки кишилер сүйлөшкөндөй кабыл алдырып салбадыбы. Дегинкиси Райкан Шүкүрбековдун «Алты казы» – экенин окулса да, эстетикалык маани, мазмун табиятын ойлонтуп чечмелетип алдырчу ыр. Андан курулуш сүрөттөлүп, эл иши көрүнбөсө да, «Көгөргөн көл шарпылдап, өрдөк, каз ойноп жаркылдап, акбаржак болуп кубулуп, аңырдын үнү угулуп» турушу эмне менен келгенин окурман өзү ой жүгүртүп таап алат.

Райкан Шүкүрбеков жердигинен реалист сүрөтчү, баарына ой жүгүртүү менен талдап карап, турмуш чындыгын жалган жасалмалап

кооздобой өз турпатында көрсөтүп берүүгө күч жумшаган акын экендигин мына бул темаларда жазган ырлары деле ишендире далилдеп берет. Автордун сергек калеми кадим жашоодо өткөзчү жөнөкөй жер тиричилигинин ысык-суук менен бар-жок аралашкан жан түйшүгүнө өтө жакын. Ошол кездеги элет аймагы кандай табийгый тумсак абалында өз айырмалуу белгилери менен көркөм тасмага түшүп бергенин бир сыйра карап өтчү.

Чыгыштан таң агарып улам жарык,
Түтүндү жел көтөрүп асманга алып.
Бала ыйлап, уйлар мөөрөп, иттер үрүп,
Чоң кыштак эрте ойгонду сүт жыттанып.

Алдыңа Чоң кыштак эч кандай ашыкча шаан-шөкөтү менен жаркырак-журкурак асеми жок эле адатынча таңды жөпжөнөкөй, табийгый болмушунда гана тосуп жатат. Ырда табияттын түнкү көрүнүшү сүрөттөлөт. Кочкулдантып көтөрө сүртүлгөн боёк жок. Кырдан көрүнгөн атчан да, кара жолдун четинде түнөп жаткан бир короо кой да бөлүнүп белгиленбейт. Кеп асты сызылган акыркы сапта – «Чоң кыштак эрте ойгонду сүт жыттаныпта». Айыл турмушунун ички ал-абалы, барчылыгы да, эмгек кайрымы да, аты аталбай, атайылап макталбай туруп эле ушул бир сапта туюнтулуп калган.

Өрөөндөгү идиллияга жакыныраак турган Чоң кыштак айланасынан эми бир аз өйдөгө көтөрүлүп көрөлүчү («Койчунун ити»). Жер кара, күздүн түнү, асманда булут, койлордун кээси жатып, кээси туруп, алыскы жайлоодон кайтууга жол алган, чабандар адырдын этегинде түнөп калышыптыр. Ошол бир учур:

Жанган от тоо боорунда жылт-жылт этип,
Бүлбүлдөп нуру качып кез-кезде өчүп.
Эңкейип чок үстүнө жыгач таштап.
Олтурат эки чабан маектешип.

Заңгырап түн ичинде бийик аска,
Түнөрүп түн койнунда түрү башка.
Угумдуу терең сырдуу дабыш менен,
Түнкү суу боюн урат таштан-ташка.

Койчулар чатырларын келген жүктөп,
Тигишпей ай талаага койгон бүктөп.
Кызыл көз кара дөбөт от жанында,
Таноосун кыймыддатат тоону тиктеп.

Булутка кээде кирип, кээде чыгып,
Баратат сулуу ай да шашып жылып.

Бул саптардагы жандуу кыймылды дал кармаган көркөм таамайлык менен көркөм деталь, штрихтерди кылдат колдонгон чеберчилик, сүйлөшүп отурушкан аңчыларды картинага түшүргөн XIX кылымдагы орустун улуу реалист художниги Василий Григорьевич Перовдун сыйкырдуу кистисин эске салат. Ырды ушул калыбында эле эч нерсе албай-кошпой туруп боёк менен полотного түз көчүрүп койсо болот. Тоо боорунда жылт-жылт этип жанган от бүлбүлдөп нуру качып кез-кезде өчүп баратканда «эңкейип чок үстүнө жыгач таштап» койгону отко канча жан киргизип, таптуу жарык чыгарса, ырды да ошончо жандандырат, сүрөт дагы ачык, дагы элестүү көрүнүп, конкрет белги менен толукталат.

Эми жүктөп келген чатырларын «тигишпей ай талаага койгон бүктөп» деген сапка толтурулган чындыкка сарасап сал. Ушул эле бир деталь картинада канча милдет өтөп, канча көрк, канча маалымат берет. Биринчиден, ошол чатырлар бизге койчулар жашоо шартын боолгоп андаштырууга көмөкчү болушат. Экинчиден, алардын тигилбей бүктөлүп турушу, бул жерге жайлашып отурушпайт, эртең эле көчүп кетишет деген ойду билдирет. Арада «Кызыл көз кара дөбөт от жанында таноосун кыймылдатып тоону тиктеп» атышы таамай штихтер менен так түшүрүлүп калганын карачы. Мында бир гана кебете-кешпир турпаты тартылбайт, дагы бир башка коопту жышаан ишаарасы кошо туюнтулат.

Кара дөбөт айбандык ашкере сергек интуициясы менен алдыда күтүлүп-күтүлбөгөн бир нерсе болорун сезгенсип, алыстан жел жеткирип келген билинер-билинбес бир жытты ажырата айырмалап алуу аракетинде белем. Таноосун кыймылдатып тоону тиктегенине калың чыбыр коксулардан карышкыр уңулдап улуп белги берди. Бөрүнүн эски тааныш үнүн укканда дүр этип кой козголуп, эчки маарап, арс этип чымын-куюн ит да кетти. Жана эле от табында шашпай маектешип отурган койчулар болсо куусаң чөптү алоолонтуп заматта будуң-чаң түшүп калышты. «Алышып көнгөн дөбөт, көргөн дөбөт» болсо атылып карышкырга кеткен бойдон дайны жок. Кыйкырышты, чакырышты, канча убак өттү. Деги тирүү бекен, койчулардын тынчы кетип бүттү.

Аңгыча таң агарды, жерде жарык,
Көрүүгө эми болот баарын анык.
Бир кезде кара дөбөт тоодон келди,
Оозу кан, уйпаланып, тилин салып.

Мында акын кара дөбөт менен карышкыр канжалашкан катуу кармашта кайсынысы кайсынысына кандай күч таанытканы жөнүндө эч сөз жүргүзгөн жок. Болгону асты сызылган акыркы эки сапта таң агарганда тоодон келген кара дөбөттүн кебетесин гана көрсөтүп койду. Эгерде карышкыр оңой эле бурдап таштачу бирдеме болсо, анда өзү минтип «оозу кан, уйпаланып, тилине салып» калбайт эле. Ал эми карышкырга алдырып койсо, буга окшоп тирүү кайтып келбейт болчу. Түндө кетип, койчулар кыйкырса да дайны билинбей таң атканда келиши – таймаштын узакка созулушу. Бир жерде, бир гана жолу өткөн эмес. Аралык да узарган. Оозу кан экендиги – карышкырдын чайналып калышы. Муну окурман ой жүгүртүп табат, даярга көнбөй ал да издесин. Бардык учурда эле акын чайнап бере бербеш керек.

Китептеги «Малчынын үйү», «Жылкычы чал» деген ырлар поэзиянын мыкты үлгүлөрүнөн болбосо да, биз азыр эле карап өткөн элет жер турмушун баштан өткөрүп же мал арасында жөнөкөй жашаган карапайым адамдардын реалдуу жагдайын өз абалында көрсөтүүгө акын дайыма аракет жасап келгенин ырасташат. Ар бир зат, ар бир кубулушту аналитикалык ой жүгүртүү менен түп нускасында көрүүгө ынтызар акын адамдар гана эмес, кадимки эле жылда бир маал келип-кетип жүрчү кышты да өзүнчө тосуп алып, өзүнчө узатып, кайра келишин да өзүнчө күтөт. Анын ар-тарабынан карап баалап алган өз кышы бар. Ошол үчүн экөө эркин баарлашып эркин сырдашат. Кулак төшөчү:

Далай акын сени жектеп ырдашат,
Аппак кышым сенде терең сыр жатат.
Сөз коротуп сени жектер мен эмес,
Тил укканда келбей койчу сен эмес.

Кантип келбейт, табият закону. Ал – аябагандай катуу сыноо: бирөөлөр үчүн жарашыктуу көрк, көңүл ачууга түзүлгөн ыңгайлуу шарт, эртеңкисине береке. Башкалар үчүн жеткен азап, ыркыраган ызгаар, калчылдаткан кара суук. Сенде эч кандай кооздук менен жагымдуулук болбойт. Үчүнчү бирөөлөргө жол ачсаң, төртүнчү бирөөлөрдүн жолу бекилет. Өзгөчө «жалкоо менен карышкырга жакпайсың». Бирок, баары бир сөзсүз аткарчу милдетинди түз аткарып:

Сыйлаганды сыйлап өтүп кетесиң,
Сыйлабастын сайсөөгүнө жетесиң.
Кыштай берген аппак, аппак карыңыз,
Жазында айдап, күзүндө алган наныбыз.

Тээтетиги үймөк-үймөк тоодой чөп,
Сиз келет деп малга көргөн камыбыз.
Тоо башынан күлүмсүрөп күн күлдү,
Жаз башталды аман-эсен барыңыз.
Ал жердин да элдерине салам айт,
Декабрдан кечикпестен кайра кайт.

Кышты ушинтип кабагы жазылып тосуп алып, аны менен ушунчалык жакындан сүйлөшүп, кайра ушинтип жылуу узатканды буга чейин кыргыз акындарынан эч качан окуган эмеспиз. Өз табийгый натурасынан, өз талант стихиясынан чыккан оригиналдуу акын гана башкалардыкына окшобогон оригиналдуу сөз айтат эмеспи.

Райкан Шүкүрбеков поэзияны таза сактап, таланттын таланттыгын таанытууга эки тараптан тең күрөшкөн. Биринчиси– кантип изденип, кантип жаңылык киргизиштин үлгүсүн көрсөткөн көптөгөн жакшы ырларды жаратты. Адабияттагы өз ордун өзү белгилеп койду. Экинчисин – чыныгы чыгармачылык шахтыда жан алып, жан берип иштеген көмүрчүдөй жети кабат теринди жешилтип отуруп тапчу табылга болорун түшүнбөй же табият таланттан таптакыр куржалак койгонун билбей, өөдүк-сөөдүк бирдемелерди жамакташтырган болуп («Беттешүү»), анан эки сапка ырааттуу уйкаш табалбаса да «эл арасына барсаң мени билет, ырларымды сүйөт» деп мактанып («Халтурщик досума кат», күн-түнү акынсынып каркылдаганы эч кимге өтпөгөнүнө карабай («Акын карга») алкыларын чоң ачып адабияттын атынан жутундап жүгүрүп жүрүшкөн арам тамак, ач көз шылуундардын жандүйнөсүн аңтарып таштап сатиранын саруйгак заар тикени менен бир чекеден какшата сайгылап аябай шылдыңдап чыгат.

Куйкум сөздүү курч акын бул чыгармаларын абдан изденүү менен, айтайын дегенин нары жандуу, нары кызыктуу, нары таасирдүү кылып жеткирүүгө өтө ыңгайлуу универсал ыкмаларды тапкан. Үчөөнө тең узун өмүр берген, үчөө тең классикалык үлгүлөр, Жарык көргөнүнө туптуура кырк жыл болсо да бүгүнкүдөй жаңырып турат. Эки доор, эки түзүлүш да, табият талабы – социалисттик идеология менен азыркы саясат да эскирте албады. Андан бери адабиятта канча жаңылануу, канча өсүш болгону да күчүн кемиткен жок. Сынбастыктын сыры эмнеде? Конкрет чыгарманы конкрет талдоого алып, нарк насилин конкрет ачып бермейин чындык көзгө көрүнбөйт.

Акындын кат жазтан халтурщик «досу» өз ысмы, фамилиясы, аты аталчу китеби, аткарган кызматы, так адреси бар бирөө эмес. Ал жалпылаштырылып алынган шарттуу «дос», бардык жерде-айылда,

райондо, областта, борбор шаарда жашап жүрөт болбосо автордун өз жанында иштеп отурат. Каттын өзү да өтө чеберчилик менен табылган шарттуу ыкма. Анын күчү-көңүлдө жөнөтүлгөн конверт адабияттагы ошондой типтердин колуна кармалбай туруп кармалып, көзүнө көрүнбөй туруп көрүнүп, жазылган дубай салам окулбай туруп окула берет. Андан баары өздөрүн табышат да, ал баарына өздөрүн таанытат.

Сөз халтурщиктин «Эл арасына барсаң мени билет, ырларымды сүйөт» деген беш өрдөгүнөн башталат. Эмне үчүн ал жокту бар кылып парпыратып жашайт. Бир жагынан өксүк жаралган өлдү же өлтүр адамдын психологиясы – тубаса айыбын билдирбеске дайыма өзүн өзү көтөрмөлөп, башкаларга өзүн өзү тең көрсөтүп жүрөт. Бери дегенде бирөөлөр ошондой ойлоп калсын дейт. Укканды ишендириш үчүн, өзү да ишенимдүү сүйлөйт. Кыргызда «өзүн өзү мактагандан өлгөнчө түңүл» деген макал жөн жеринен чыкпаса керек. Ошентсе да чындык көрүнбөй, таанылбай-коймок беле. Ал берээкте ушинтип апыртып атса, нараакта кээси «кандай таш боор киши эле, назик поэзияны уйпалаганына» кейиштүү ызырынып, кээси «баягынын чакчелекейи» деп наспай ороп жүршөт. Анан кантишет, Ала-Тоону ак, кызыл гүлдөрү менен алты араба кылып жазып салган ырларын окуш өзүнчө эле бир азап. Ошол үчүн окуучулар аягына чыгалбай тура качышат. Ошол үчүн ага суук карашат. Халтурщик «достун» калеми кандай шилтенерин биз деле жакындан туруп жакшылап бир койсок ашыкча болбос.

Мисалы, ал «Тоо» дегенди жазат,
Башталды болду, калеми өзүн ала качат.
«Көгүң сонун Ала-Тоо,
Чөбүң сонун Ала-Тоо,
Өзүң сонун Ала-Тоо,

Сөзүң сонун Ала-Тоо,
Элиң сонун Ала-Тоо,
Демиң сонун Ала-Тоо.
Карагайың жаркылдап,
Кайнар булак Ала-Тоо.
Ала-ала-ала-тоо,
– Тоо–Тоо–Тоо.
Оо–оо–оо
Деп таппай туруп калат.

О, досум оңой эле табат,
Ала-Тоого аягына «О» болсо болду,
Өзүнөн башканын баарын жармаштырат,
Айла канча, ошол да басылып чыгат.

Мындай жол менен адабиятка аралашам дегендин тагдыры башталышы күлкү, аягы трагедия менен бүтөрүн табият берчү таланттан куржалак, адамдык нарк насил, ынсап, ыйманы жок, баарын араандай ачылган алкы менен ченеп, бычып, ошол үчүн баарына барып жүргөн халтурщик «досубуз» кайдан билмек эле. Акындык өнөр – сейрек тартууланчу зор бакыт. Ал каны менен кошо бүтүп, эне сүтү менен бирге келет. Ошол үчүн: «экинин бири болбойт акын, ыр мазмундуу, терең ойлуу болсо жүрөккө жакын. Ыр эрмек эмес, оюнчугу эмес сандырактын». Бутага алып кылдат мээлеп келаткан нокот карекке сайгандай как жарылып түштү.

Жыйыныктап айтканда, түпкү мааниси терең, мазмунга бай, оригиналдуу табылган көркөм ыкмалар менен нагыз сатиралык курч тилге келтире ширетилип чыккан «Халтурщик досума кат» кечээкилерден бүгүнкүлөр кандай талашып окушса, эртеңкилер да ошондой эле кызыгып окуй беришчү көөнөрбөс чыгарма. Адабият жана ага болчу акты – кара мамиле канча жашаса, ал да ошончо өмүр сүрө берет. Бир аз шарттуураак түрдө салыштырып айтсак, анда бийлик менен байлыктын түбөлүк чечилип бүтпөс проблемасы сыяктуу, коомдук түзүлүштүн кайсы баскычында болбосун дайыма кайталанып жолуга берчү бир көрүнүш камтылган. Акын акындык өнөр менен оокат кылууга өткөн кезден бери жашап келаткан бул илдет кан кууп тамырлап отуруп, өңчөй өзөктөштөрүн азыркы адабият менен искусствонун бардык түр, жанрларына жайгаштырып салбадыбы. Түрү башка, түбү бир ошол типтер да Райкан жазган катты халтурщик «досу» менен чогуу окушуп, баары тагдырлаш экенин жакшылап билип алышсын...

Кезек күтүлүүдө, кеп токтобосун. Профессионал-жазуучу акындар арасынан көрүнгөн халтурщиктен, эми калем кармап, кагаз бетин каралабай, комуз менен ырдап чыкчулар жакка да бир кайрыла кетели. Анык кызыкка батам десең мына ошолордун беттешке чыкканын бир көрүп кал. Адегенде эле жолукчубуз билбестерге мактанып, алдап бирдеме өндүрүп алгысы келип кыдырып жүргөн Суранчы деген сугалак ырчы экен. Бүт жан дүйнөсү, бүт ой-санаасы жалаң гана жулсам, жутсамга айланып, өлүмтүктүн жыты келсе көзүнөн чаар учуп куркулдап жөнөгөн кузгундай болуп жутунуп турган

немеге колхоздун ат багары башкармадай көрүнүп кетсе керек, шыр эле комузун алып мактоого өттү.

Салам айтып сайраган
Мен акын болом, башкарма.
Сендейлерге көбүнчө,
Жакын болом, башкарма.
Башкарма мага ат берет,
Ат берсе да бат берет.
«Өзүнүн аты болчу» деп,
Колунан кагаз бат берет.
Мен чечени болом адамдын,
Силер үчүн жаралдым.
Башкармага жан жетпейт,
Булар асылы болот адамдын.

Мындайлардын жеткен маданияты ушул: жарытып салам да айталышпайт, жанга жабызыраак келип, өзүнө да тарталышпайт. Мактаган адамы же анын жасаган иши жөнүндө кабар алышты билишпейт, жада калса өзүн да бирөөлөрдү чочутуп жибербегендей кылып жөнөкөйүрөөк тааныштырууга жарашпайт. Иргештирип көрчү, саламы жетип-жетпей жатып эле ат сурап кирген жанда кайсы адеп, ыйбаа, кайсы ыйман, ырыс болот. Болгондо да бат беришин, анан да документтештирип беришин шаштырат. Аны эмне кылганына, кайсы касиеттүү ырына берет? Жок дегенде саламы саламга окшосочу. «Башкармага жан жетпейт, булар асылы болот адамдын» деп бөртө-шөртө чиркелген эки сапка эрип кетип марттык кылып жиберсе, анын сапат деңгээли кайсы болот.

Ушуну менен башкага айтчу сөзү бүтүп калса, өзүнүн бакка конгон булбул, байгеден чыккан дулдул, көктө сайраган торгой экенин өөдүк-сөөдүк жамактап жаттап алгандарына салып койгулаштыра бергени жакшы эмеспи. Анткени, Суранчы сугалак канчалык оозун көп ачса, бизди тамашага батырчу жактары ошончолук чубалып чыга берери биринчи окуган куплеттерден эле билинип калбадыбы. Акын өтө ыңгайлуу сонун ыкманы тапкан. Суранчы сугалакты өзүнөн бөлөк эч ким өзүндөй кылып бүткүл туруш турпаты менен ачып көрсөтүп бере албайт «Айтышса акын койбогон» «чоң таланттын» күчүн башка сүрөтчүлөргө тарттырбай өз колу, өз кисти, боёгу менен түшүргөн автопортретинен аша таанытчу ким бар.

Токтогул менен чарпышкам,
Алымкул менен айтышкам.

Калык менен кармашкам,
Осмонкулга жармашкам.
Токтоналы, Ысмайыл
Коркушат мага барбастан.

Кыргыздан чыккан ырчынын,
Барлыгы менен талашкам.
Жиниме тийсе кээ бирөө,
Талаштан кийин сабашкам.
Жаакты жанып айтышып,
Далайларды жадаткам.

Ушул саптар менен өзүн көкөлөтөм деп мурдатан даярдап алган дасмиясы тамам болду. Мындан нары жаңы сөз кошуп, дагы улант десе да уланталбайт. Чама-чаркы ошондой. Саламдашам деп өзүн өзү шылдыңдай баштаса, талант күчүн таанытам деп андан бешбетер келекеленип алды. Сүткө түшкөн коңуздай болуп бүт бар-жогу, табийгый натурасы менен көз алдыңа калдактап даана көрүнүп келатат. Эгерде айыбын өзү ачыкка чыгарбаса, мурдунан өпкөсү көрүнүп турган жел көкүрөк мактанчаактыгынан башка, «жинине тийсе кээ бирөө, талаштан кийин сабашкан» зөөкүр чалыштыгы да бар экенин ким билмек. «Жаакты жанып айтышып, далайларды жадатканында» иш бар. Абдан орундуу колдонулган антитеза. Анын жаагы өзү тооруштум деген Токтогулдукундай же Калык менен Осмонкулдукундай чыныгы төкмөлүк күчүн билдирген мааниде жанылбай, ой-кырдын башын бир оттоп чалдырап көп тантыганынан жадатып жатпайбы. Ошонусун жарыялоодо.

Сугалак ырчы Суранчынын сөзсүз түрдө аткарчу бирден бир баш милдети – жулуп алуу болгон соң, кайра эле ошол жакка кайрыла берет. Баарын таштаса да, аны калтырбаш керек. Бүтүндөй тирүүчүлүк жол-жобосу ошого байланган. Азыркы өзүн өзү апыртып мактаганы да ошол иштин жерпайын бекемдөөгө жасалган аракет. Көрүнбөс кайырмакка илинген опкок кызыл кекиртект дагы баягы тарапка тартылып, күткөнүн күпүлдөтүп айттырып кирбедиби.

Кана, берсең болсо алып кел,
Толтуруп капка салып кел.
Акча берсең аламын,
Айласын өзүм табамын.

Мен нускалуу сөздүн түркүгү,
Сайраган бакта күкүгү.

Ала берем, бере бер,
Аюу, суур, түлкүнү.

Сайрай берсем түгөнбөйт,
Акылдуу сөздөн миң күнү.
Ала берем, бере бер?
Мен дагы жүрүп, кетем бир күнү.

Кинокадрда ассоциативдүү элестер шарт-шарт алмаштырылып көрсөтүлүп тургандай, сугалак ырчы Суранчынын кайрадан сурамайга жалт бурулушу, анын фигурасын дагы кыйла толуктап таштады. Арааны ушунчалык ачылып алыптыр, деле эч нерсени ылгабай акча болсо да, аюу, суур, түлкү болсо да баарын оп тартып кеткидей. Акындын чеберчилигин мындан көр: бир эле учурда эки тарабынан тең кармап; бир жагынан, ырчымын деген абалын аңдаштырып жатса, экинчи жагынан, адамдык аты затынын түп нускасын ажыратып билүүдөн өткөрүп баратпайбы.

Саламын сурануу менен баштап, кайра сурануу менен сөзүн токтоткон Суранчы өзүн өзү жетишерлик даражада ашкерелеп берди. Бүтүбү-жокпу, анысы жактыбы – жакпадыбы, туурабы-туура эмеспи, баары бир саламга алик болуш керек. Ал кантсе да бирөөгө кайрылбадыбы. Башкарма эмне дейт экен? Эгерде акты-караны ажырата биле алса, анда чындыктын жообу айтылууга тийиш. Ал аркылуу акындын ачыкка чыгарбай ичтен карманган позициясы билдирилип, жарыяланбас тыянак баасы берилет. Автор тапкан ойду айтуунун жаңы формасы ошону күттүрөт. Муну ар бир эле окурман сезе бербейт. Эмесе жоопту угалы. Сөз конкрет далил менен бекемделсин:

Таласка бардың тамтаңдап,
Алайда жүрдүң антаңдап.
Чүй боорунда жүрөсүң,
Кыдырып жөө шампаңдап.
Ырдын баркын кетирбей,
Ыгы жок ырчым, жолуң тап.

Тас маңдайга жара чапкандай таамай да, катуу да тийди окшойт. Жетчүгө ушул сөз эле жетишмек. Бирок, Суранчыны ушунчалык сугалак кылган ит оорусу кайсы нокоттордо кездешип турганын көрсөтүп, анан аларды кантип кестирип таштап, кандай жол менен айыктырса болорун түз айтып коюш да адамдык парзы. Ыры начар кишинин колу

шок болот деп түлкү кармап беришке колхоздо тулкү ферма жок, акылсыздын аюу таап кел дегенин кантесиң, ноктолоп мингиң келсе, аркан алып тоого бар. Акчага колуң сунуп акыйып карап тургуча мени менен кетмен чап, ырды эмне кыласың? Аңылдап-уңулдабай адал эмгек кыл, ырдын да убалы болот. Атбагардын акыйкат сөзүнө акын да, биз да кошулабыз. Бирок башталган жоопту ортодо киришип жиберип, оозго салган чычканын чала чайнап арманда калган мышыктай кылбайлы. Ара жолго таштабай толук аягына чейин айтып, бир моокум жазып, тишинин кычуусун кандырып алсын.

Ырды акынга бергин, ырдасын,
Алты сан журтум жыргасын.
Ырчынын атын булгабай
Айылда жүргүн, курдашым.

Жадаттың элдин кулагын,
Качкым келип турамын.
Сени ырдатып уккуча,
Мен дагара сабап угамын.

Токтогулду баш кылып
Ырчыларды жайладың.
Уйкулуу башка не келбейт,
Ал түштү качан көрдүң, кайраным?

Турмушта ар ким өз ордун таап, өз милдетин өтөсүн. Табият ага кайсы шык, жөндөмдү каны менен кошо жаратып берген. Чеченге – тил, ойчулга – аналитикалык акыл, ырчыга – кооз үн, сүрөтчүгө – кист, композиторго – музыкалык угуу жөндөм, акын менен жазуучуга – көркөм сөз тартууланган. Бирөөнүн өнөрүн бирөө жандили менен берилип сүйүшү мүмкүн. Чыгарманын эстетикалык табиятын эң жакшы түшүнүп, ал жөнүндө каалаган чөйрөдө каалаган убакытка чейин мисалдатып чечмелеп сайрап бериши мүмкүн. Бирок, өзүндө табийгый талант болбосо, чечен үн созуп кубулжутуп ырдай албайт, композитор чечендей сүйлөй албайт, сүрөтчү комузчу болалбайт, комузчу ыр жазалбайт, философ бийчи болалбайт, бийчи куудулдана албайт. «Ырды акынга бергин ырдасын, алты сан журтум жыргасын, ырчынын атын булгабай, айылда жүргүн курдашым» деген саптарда дал мына ушундай терең ойлор өкүм сүрөт. Жердигинен ырчылыгы жок адамдын ырчы болом деп жулунушу, өңү серт туулган жан жасанып сулуу болгусу келгендей эле күлдүрүп туруп ойлонтчу, ойлонтуп туруп күлдүрчү ачуу чындык.

Суранчыдай сугалактарда намыс да болбойт, ар да болбойт. Ысмайыл айткандай «туура сөзгө жыгылбайт, тура эле кайра дырылдайт». Ага айткан эмне, ташка айткан эмне, «сени ырдатып уккуча, дагара сабап угамын» дегендей чечекейге сайылып, сөөгүн көзөп өтчү ачуу сынга деле моюн бербей дале өлө-тала жутунат.

Башкарма десем сен белең,
Сен деле мага тең белең.
Менин атым Суранчы,
Кыргыз жок мени көрбөгөн.
Азыр сени көрөмүн,
Азыр ырды төгөмүн.
Ажалым жетсе өлөмүн,
Ал эмесе жөнөдүм.
(Элди карап)

Кайда жөнөйт, каерге чейин баралат, дагы айтчу сөзү калды беле, калса кайсыны айтат. Эмне, көз ачып, жумганча эле кескин өзгөрүп, жаңыланып кеттиби. Демине караганда баятан бизге көрүнбөй көмүскөдө быгып жаткан бир күчү бар болуп жүрбөсүн. Балким, биз тыянакты эртелеп чыгарып койгондурбуз. Ал амал менен ардемнин башын бир чүргөмүш этип атбагарды алдап келип, эң акыркы чечүүчү соккуда өзүн чындап таанытканы жаткандыр. Таянчу бир тирөөч, бир чоң ишеними жок адам атайылап элге карап ырдашка даап барышы кыйын. Баарынан катуу сыноодон ушулардын алдында өтөт. Балким, таланты жаңыча жарылууга мына азыр ыңгайлуу шарт түзүлүп, жолу ачылып тургандыр. Балким, жана «башкармадан» бир аз тартынып, кысылып калгандыр эле. Ал ушунчалык ачыкка чыгып алган соң, деле ырдабай койбойт. Анда эмесе жөнөсө, жөнөсүн. Тоту-дай да, булбулдай да, оолугуп да, үшинтип да, торгойдой да, көшүлтүп да сайраганын адамдар талыбай уккан ырчы бүт эмгекчи агайын менен кайта-кайта «амансынбылап» учурашып кирди. Кунт коюп угуп көр, кыймылына да көңүл бур:

Жазга маал болгондо
Байчечекей гүл жайнайт,
Жоголсун бизден жалкоолор.

Кыз-келиндер сүйгүлө,
Эркектерге тийгиле.
Ашыктыктын айынан
Жай, жайында жүргүлө.

Эмесе нускалуу сөздөн бир сабак,
(токтоп, кайра)
Амансыңбы агайин...
(токтоп, кайра).

Мен торгою болом акындын,
Мен күкүгү болом акындын.
Мен үпүбү болом акындын.
Саламат эсен барсыңбы?..
(Таппай калып жеңин чечет)
Сен урушайын дейсиңби?
Сен эми...
(жөтөлөт).

Адегенде асты сызылган саптарга бир көңүл буруп алып, анан сөз баштайлы. Жандуу картина, мыкты режиссер мыкты жазылган интермедияны мыкты актерго ойнотуп жатат. Ар бир кыймыл, дабышы, жапан күчкө салып омууроолоп жүткүнгөнүнөн чыккан үндүн тонуна чейин, ыйынып калп жөтөлгөнүнөн кол жаңсаганына чейин көзгө көрүнүп, кулакка жетип турат. Негизгиси, бул чыгарманын бир өмүрү сахнада өтүшкө эсептелиптир. Экөө бирин-бири күтүп жүрүшүптүр...

Алдыда Суранчы сугалактын «ырчылык» чаркы менен адамдык «наркын» бир эле кишинин, айтышкан атбагардын көрүп, билгени баарын бүтүрбөйт окшобойбу. Азыр «бүт эмгекчи агайыны» тааныганы өтө жаман болду. Эми көпчүлүктүн көзүнө түшүп, көпчүлүктөн өз баасын алат. Шойкун адат да оңой эмес, ал тыйыл деген сайын күчөп чыгат. Бая «талаштан кийин сабашкам» деген сөздүн чындыгын азыр уйкаш табалбай калса жеңин чечинип, «Сен урушайын дейсиңби? Сен эми...» деп иш жүзүндө көрсөтө баштабадыбы. Суранчы ушинтип «ырдап» жатканда, эл анын өз баасын берип, өз ордуна коюп таштады.

Сөз жебеген, сөз-баалабаган, алам-жуламдан башканы түшүнбөгөн, акыйкат менен иши жок, ой-тоонун башын оттоп, ырдай албаса жөтөлүп, уйкаш-таппаса жеңин чечип ыргытып, мушташканга камынган мындай комуз кармаган адам кейптүү гөртүркөй арам күчтөн же качып, же жеңилдим деп алкына бирдеме сунуп кутулбастан башка арга жок. Ал күн баткандан таң атканча, таң аткандан күн батканча ушинтип «ырдашып жеңе» берет: Анда атбагар да акыркы жообун берип, өз бүтүмүн чыгарсын:

Уйкашпаса ырларың,
Бар тура запас чырларың.
Эч ким укпайт ырыңды,
Тээ тоого барып ырдагын
Чайнектей экен муштумуң
Кой, мен мушташалбайм, тууганым.
Мен ырчы деле эмесмин,
Сени көрүн ырдадым.

Атбагардын кетип калганы эң туура болду. Ал жөн кеткен жок ырчынын атын жамынып жүргөн сугалактын түп нускасын тээ ичкертен аңтарып алып чыгып, баарыбыздын алдыбызга таштап кетти. Ал жеңдим деп да, жеңилдим деп да бир сөз айткан жок. Бирок моральный утуш ошонуку, чындыкты ошол көрсөттү. Утук – чындыктын утугу. Баятан угуп турушкан окурмандар да Суранчыны колун сунуп тиленип жаткан боюнча калтырып салып, атбагардын артынан жол тартышты. А Суранчы болсо дале эч нерсе укпагандай да, көрбөгөндөй, өзүн өзү жеңиш ээси кылып алып,

Ушүнтүп, айтышсам акын койбоймун,
Өзүм ырга тойбоймун.
Ботодой боздоп отурсам,
Уккандын баары сагынат, –

деп зоңкулдап жатат. Жанында эч ким калбаганы менен да иши жок Атбагардын кетип калышы менен эле бүтүрүп койсо жетишмек. Анда акын эмне учун Суранчыны дале ордунда кармап тантытып атат. Мында зор маани бар: тээ орто кылымдагы Токтогул ырчынын тушунда деле, Арстанбек менен кийинки Токтогул жашаган доордо деле, кечээки Осмонкул менен Ысмайылдын маалында деле Суранчыдай ырчы тонун жамынып, ырчынын атынан чыкчулар болуп келген, азыр да бар, мындан нары да улана берет деген ой билдирилет. Суранчы бекерден элге кайрылып «кечиресиз туугандар, кээде ушу мендей ырчы да бар» – деп айтыптырбы. Бул чындык да төкмөлүк өнөр өмүрү бүткөнчө чечилбей кете берчү түбөлүктүү проблема. Райкан Шүкүрбеков ушундай терең ойду мазмун менен формасы табийгый түрдө айкалышкан, нукура юморлуу күлкүгө толтура шыкалган көркөм чыгарма аркылуу туюнтуп берген.

«Халтурщик «досума» кат» менен «Беттешүүнү» акын дагы бир маанилүү бурчтук менен толуктайт. Ал тигил экөөнөн айырмаланып, поэзияны бийлик күчү менен алгысы келген өзүнчө жаны тип. Жаңы тема, жаңы идея, жаңы ойлордун табияты жаңы форма, жаңы ыкма,

жаны көркөм туюнтуу каражаттарын талап этет. Бул акыйкатты ачып чыгышка Райкан Шүкүрбеков тамсил жанры аркылуу кирип, жакшы жол тапкан. Сөз «акын карга» жөнүндө баратат. Ырас, андай «таланттар» убактылуу акын да болушат. Себеби басма колунда, баары ошого көз каранды. Мансап күчү кузгунга окшогон «олуя» сынчыларды да жаратып алат. Кошоматчылар токойдо сенден башка булбул жок деп макташат. Китеп артынан китеби ызылдап чыга берет. Өзү да чоң ишеним менен жашап калат. Бирөөлөрдүн тагдырын чечет. Эч кимди укпайт, баарын өзүм билем менен бүтүрөт. Жеке пайдасы үчүн гана камылга көрөт. Акырында чоң үмүт менен жүрүшкөн жандоочтору да күдөрүн үзүшүп башка жол издеп кетишет.

Карга болсо каркылдагандан каркылдап атат. Бирок, аны эч ким акын деп эсептебей койду. Акын болуп туулган эмес экен, аягында карга карга бойдон калды. Көркөм чыгармачылык бийлик иши эмес, мансап ыр жазбайт, кошоматчы чындыкты айтпайт. Табият тартуулабаганга күчкө салып жетем дегенди ушундай трагедия күтөт. Мындайларга адабияттан орун тийбейт. «Чын талантка берүү керек, суктанарлык поэзияны». Акыйкат сөз, дагы далай-далай мезгилдерге чейин жаңырыктап угула берет.

Мына ушуну менен турмушка ой жүгүртүп талдап, караган кыл чебер сатирик Райкан Шүкүрбеков талант күчү, нарк насил, ыйман, ынсап тазалыгы кандай адам поэзияга ак кызмат өтөйт деген ойлордун үч бурчтук чындыгын баарыбызга конкрет көрсөтүп, баарыбызды терең ойлонтуп койду.

Акындын башка темаларда жазган «Бөрү басар», «Короз», «Түлкү менен теке», «Чымын менен карышкыр», «Сагызган менен түлкү», «Ат менен эшек», «Эки эчки» сыяктуу жанрдын табият талабына жооп берерлик жакшы тамсилдери көп. Сатиранын бул формасын жаңы баскычка көтөрүүдө эң башкы орун Райкан Шүкүрбековго таандык. Анын ысмы аталбай, чыгармалары окулбай деле кыргыз сатирасы жөнүндө кеңири жана объективдүү сөз болушу мүмкүн эмес. Акындын таланты чындап төгүлгөн жылдар кыргыз адабиятында тамсил менен юмордун өзүнчө эле бир гүлдөө доорун түзгөн экен десек жарашат.

Дегинкиси эч ким окуп, үйрөнүп сатирик болалбайт. Сатира Райкан Шүкүрбековдун табийгый стихиясы. Ал – тубаса сатирик, сатира үчүн туулган талант. Энеден ыйлап түшпөй, юмор менен түшүп, юмор менен оозанган талант. Юмор – бүткүл чыгармачылык кан-жаны; поэзиясы менен прозасына, драмалары менен интермедияларына ичкертен жагымдуу жылуулук жиберип, окурманды өзүнө тарттырып турчу

көркөм күч, ийкемдүү терең акыл табылгасы. Ал жазуучулук шык дүр-мөтүнө кошо ички маданияты өтө жогору, табият берген интеллекти менен мырзалыгы бар адамдардын гана шыбагасына бүтөт. Бекеринен Гёте «Юмор – один из элементов гения» – десе, Бернард Шоу «Нет ничего серьезнее глубокого юмора» – дептирби. Акыйкатта да Райкан Шүкүрбековго чейин кыргыз адабиятында юмордун жылдызы мынчалык жаркырап жанган эмес. Муну бүгүн мезгил сыны да көрсөттү.

Райкан Шүкүрбековдун анык аналитик акыл, анык реалист сурөтчү, психолог акын экендигин жеткире ачып чыгыш үчүн, анын «Жинди суусу» менен түрдүү темада жазылган «Термелерин» окуш керек. Конкрет талдоого алып, чоң жана кызыктуу сөз жүргүзчү даана классикалык чыгармалар деп мына ушуларды айтууга тийишпиз.

1998-жыл

Кадыркул Даутов

РАЙКАН ШҮКҮРБЕКОВДУН «ЖЕР ЖӨНҮНДӨ ТЕРМЕСИ»¹

Райкан Шүкүрбековдун «Жинди суусунан» кийин көбүрөөк ырдалып аты чыгып калган чыгармаларынын бири – «Жер жөнүндө термеси». СССРдин Эл артисти Эстебес Турсуналиевдин комуздун коштоосунда чыккан шаңкылдаган бийик үнү анын көркүнө көрк кошуп, жагымдуулугу менен угумдуулугун арттырып, маанисин жакшылап түшүнүүгө ыңгайлуу шарт түзүшүп берди. Калың массанын көңүлүн бургузууну тездетти. Жарык көрүш, таралыш жагынан «Жинди суу» экөөнүн жолу бирдей эле болду. Ошентсе да, эки терме темасы менен идеясы жагынан да айырмачылыкка ээ. Бирдей эстетикалык көркөм чен-өлчөм менен бааланбайт.

Мисалы, «Жинди сууда» чыныгы реалист художник түшүргөн жандуу элестер ички психологиялык мотивировкалар, көркөм деталь, штрихтер менен иштөө, предметтин ичине тереңдеп кирип өзөктүк чындыгын ачып чыгуу жактары артыкча күчтүү. Ал эми «Жер жөнүндө терменин» эстетикалык наркы, жанрдык табияты, ырдаган объектисинин

¹ Даутов К. Райкан Шүкүрбековдун «Жер жөнүндө термеси» // Кыргыз адабияты. – 2015. – 28 май. – №1 (035).

бийиктиги баштан аяк бирдей деңгээлде кетпейт. Анын айтылчу сөзү, аткарчу милдети алдыга чыгалбай, жогорку даражадагы искусствого предмет болуп берчү эң зор дүйнө сезондук чарбалык иш жүргүзүү чакырыктарынын деңгээлинде каралып калган учурлары да кездешет. Биринчи кайрыкта бийикте баратып эле кийинкисинде пастай түшөт. Кыскасы эки тарабын тең көрсөтө турган мисалдар бар. Анын үстүнө Жер-Эне жөнүндө кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тарыхында биринчи болуп Райкан Шүкүрбеков ырдап жаткан жок. Эч кандай социалисттик идеология менен саясат аралашпаган таза вариантын «Жетилген ырдын канатын, Жер-Эне ырдар санатым» – деп табиятынан тубаса ойчул Барпы апыз сайрап өтүптүр. Экөөнүн ортосунда бөтөнчөлүк чоң.

Барпы Жер-Энени Аалам курулушунун бир тирөөчү катары карайт. Күн системасынын ичинде жашаган төрт элементтин эң ириси деп эсептелет. Ушинтип Күн менен кошулуп Аалам курулушу беш элементтен турат деп белгиленет (Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. Б.: Басма-Тамга, 2003. 148-152-б.). Барпыныкы жер жөнүндө санат же ыр менен айтылган нукура философиялык трактат. Баштан аяк бир деңгээлде, ойчулдук бийик баскычта ырдалып өтөт.

Ал эми Райкан Шүкүрбековдуку болсо насыят терме. Чыгарманын башталышы менен айрым бөлүмчөлөрүндө гана санатка жакындаша түшкөн бирин-экин куплеттер кездешип калбаса, башкалары терме, же термеге жакы-ныраак келген жөнөкөй эле ыр саптары менен жөнөкөй көрүнүштөр айтылат. Санат менен айырмачылыгы болбосо минтип аталмак да эмес.

Жер жөнүндө термени учурунда даңазалуу чоң төкмө Эшмамбет Байсейит уулу да узун термеге салган (Эшмамбет). Мына эми ушул залкарлардан кийин профессионал жазма адабият жашап, терменин, ордуна башка жанрлар келген убакта профессионал жазуучу акын Райкан Шүкүрбеков жаңыча кандай ырдады экен, ага зарылчылык болгонбу? Эмнеге жетишти, эмнелерге жетишпей калды деген ойлор менен суроолор кимди болсо да кызыктырбай койбойт.

Мындан наркы айтчу сөзүбүз менен окурмандарга көрсөтүп бере турган байлыгыбыз текстке түшүрүлгөн көркөм дүйнөнүн өзүнчөлүгүн, наркы терме жанрында ээлей алчу ордун белгилеп чыгуу болгон соң, кечиктирбей милдетибизди аткарууга өтөлү. Эскертип койчу бир нерсе: «Жинди суу» менен «Жер жөнүндө терме» экөө эки башка материал, эки түрдүү тема, эки бөлөк идея болгондуктан, булардын тандалып каралышы да бирин-бири кайталабаган жол менен жүргүзүлөт. Реалдуу объектинин өзгөчөлүгү ушуну талап этет.

Акын сөзүн нары орундуу, нары салмактуу, терменин салттык формасына салып, стилин сактоо, ырдап айтууга жарашыгын келтирип түзгөн саптары менен:

Баштасак сөздү термеден,
Байкасак турмуш жер менен.
Ырдасак элге термеден,
Эл-журттун күнү жер менен.
Жер койнунда укмуш көп,
Ата-бабаң көрбөгөн.
Жер өмүрдүн туткасы,
Адамзат жердин устасы.
Жер өмүргө шам чырак,
Ай-жылдызы жаркырап.
Жетесинен ургандар,
Желип өтө калтырап.
Замандын көркү азамат,
Тоо суусундай шаркырап, –

деп баштайт. Чынында эле ой жүгүртүп байкоо салган адамга бардык тиричилигибиз жер менен агарып, көгөрөөрү, ансыз болбостугу бузулбас чындык экен. Биз жарыкчылыкка келгенде үстүнө түшүп, өмүр-күнүбүз бүткөндө койнуна кирип кетчү түбөлүк жайыбыз ушул болоорун жакшы билет бекенбиз. Демейде топурагын чаңдатып басып, көктөмүнө оонап, дары суусун ичип, жемишин жеп, бир булуңун гүлдөтүп, бир булуңун кууратып, бир точкасын аң кылып, бир точкасын түздөп, каалаганча оң-тескери пайдаланып жүрсөк да, анын улуу касиетин анча байкабай, баркына жете, баалабай жатат окшойбуз. Баамчыл акын Райкан Шүкүрбеков адегенде эле угуучу менен окуучунун көңүлүн ушуга буруп алып, анан тереңдеги сырларды ачып чыкмак болгону туура эле жол. Башкы маселе мындан нары карай жылышында.

Акын эми эмне үчүн «Жер өмүрдүн туткасы» болсо, «адамзат жердин устасы» экендигине бизди ишендирүүгө аракет жасап кирет. Анын түшүнүгүндө ачык асманыбыз да Ай менен Күн жарык чачып, адам турмушуна жан киргизип, кыймылга келтирип турганына карабастан, биз ичкен суубуз менен жан азыгыбызды түздөн-түз жердин өзүнөн алабыз. Жашоо турмушубуз да жер менен көркүиө чыгат. Ошол үчүн өмүрдүн шам чырагы жер деп айтылат.

Бирок, адамзаттын баары эле ошону билеби? Акылы жетип бул жөнүндө ой жүгүртө алышабы? Жакшыны дагы жакшыртууга умтулушабы? Жоопкерчилик барбы? Беш кол тең эместей. Жетесинен

урган кемпайлар менен бекер оокат издеген шумпайларга жана алардын жакын, эмгектен качкан жалкоолорго мунун таасири тийбей келатканына акындын жаны кашайып, көңүлү ооруйт. Анткен менен, жарыкчылык дүйнөсү ушул окшогондор аркылуу эле бүтүп калбайт да. Эгерде чын эле адамзат жердин устасы болсо, анда тоо суусундай шар кеткен азаматтардын колуна тийген жактарына да көз салып көрүш керек. Ал тарапта кандай өзгөрүштөр бар?

Эл колуна тийгени,
Кулпунуп чыкты кара жер.
Ракет болуп атылып,
Жулкунуп чыкты кара жер.
Кабат-кабат салынып,
Там болуп жатат кара жер.
Суулары майга айланып,
Шам болуп жатат кара жер.
Топурагы жуурулуп,
Нан болуп жатат кара жер.
Өз жерине өздөрү,
Таң болуп жатат кишилер.
Көп түкүрсө көл деген,
Көпчүлүк кылган ишиңер.
Акылы толук жаш балдар,
Аз айтсаң көпкө түшүнөр.

Акын айтып жаткандай, жерге кошумча көрк берип, жарашыгын ашырып турчу чебер уста адам колу, ак эмгек экени, жамгыр менен жер көгөрсө, эмгек менен эл көгөрөрү, тээ байыркы замандан бери эле далилденип келген чындык экендиги баарыга дайын го. Аны кечээ, бүгүн өз башыбыздан өткөрүп жаткан турмуш кайруулары бекем ишендирип бүтпөбөдүбү.

Жер үстүндө жашаган адам акылы менен алган билиминен, канча кылымда жыйналган иш тажрыйбасынан ойго келбес укмуштар жаралып, самолёттор закымдап, ракеталар космосто сызып жүргөнүн өз көзүбүз менен көрүүдөбүз. Борбор шаарыбызда төбөсү көк тиреген бийик үйлөр тургузулуп, түнкүсүн күндүзгүдөй жарык чачкан Үч-Коргон, Шамалдуу-Сай, Таш-Көмүр, Токтогул, Камбар-Ата ГЭСтеринин курулушу адам эмгегинин үзүрү эмей эмне? Жер баарын эле өзү бере бербейт. Андан алыш керек экен.

Кандайынан алып карасаң да, советтик мезгилде кыргыз элинин турмушунда көп өзгөрүүлөр болгонун эч качан танууга болбойт.

Тана да албайсың. Илим, билим, жаңы маданиятка, техникага, бир сөз менен айтканда, зор цивилизацияга ушул заманда киргенибизди Райкан Шүкүрбеков бардык жагынан туура белгилеп кеткен. Мурда кыргыз элинин турмушунда болбогон канчалаган завод, фабрикалар, темир жол, машина жолдор салынып, Ысык-Көлүбүзгө пароход жүрүп, түрдүү кендер казылып, шаарлар пайда болуп, ар тараптан жаңырып чыкканыбыз тарых барактарында алтын тамгалар менен жазылып калганы эч убакта айныгыс да, бузулгус да акыйкаттын өзү.

Бирок, адам баласы жашоо үчүн ошончолук зор мүмкүнчүлүк берген Жерди да кадырлай билиш керек экен. Ал үчүн адам өзүндө адамдык тазалык, бийик нарк, ток пейилдик, ынсап-ыймандуулук, эл алдында, мамлекет алдында чоң жоопкерчилик болуш керек экен. Ушундай түшүнүккө жетип жашабаган жердин баркына да жетпейт. Анткени, Жер деген сенин Мекениң да, тагдырың да. Ошондуктан Жер койнунда өмүр сүрүп, азыктануу сенин өмүрүң, көрөөр күнүң болсо, сен аны асырай, сактай, Ата-Энеңдей ыйык тутуп, урматтай да билишиң керек. Кайсы заман, кандай турмуш болбосун баары бир азыкты жерден аласың, канчалык бийик көтөрүлбө, баары бир кайра келип жерге коносуң. Жер бар үчүн сен барсың. Ошондуктан, ырыскыңды жерден изде.

Асманга тоспо колунду,
Ал катырат шорунду.
Колхоздун жерин каза бер,
Бар кылат колдо жогоңду.
Жерден ойлоп карасаң,
Жерден майлуу эт чыгат.
Эт чыкканы ошо да,
Малыңа жайнап чөп чытат.
Жердин ээси эл деп бил.
Ыржаңдабай жөнү жок,
Керилип иштеп, тердеп күл.
Уулу болсоң атанын,
Уксун деп айтып жатамын.
Эркеси болсоң эненин,
Элиңе тийсин керегиң.

Бул – пайдасыз бир нерселерге алаксып өмүрдү бекер өткөрбөй, колуна кетмен, күрөгүн кармап жерди иштете берсең, кардың ток, эки колуң шок болуп, ден соолугуң чың, кийимиң бүтүн жашайсың деген сөз.

Райкан Шүкүрбеков жаштарга, эмгектен качкан жалкоолорго карата айткан бул насыйкат-термесин өзү жашап жаткан советтик доордогу реалдуу турмуш көрүнүштөрү өзү чыгарткан. Иштебеген тиштебейт. Ар ким эмгегине жараша. Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн деген талаптар маселенин теориялык негизи болсо, күндөлүк тамак-ашынды таап жашап калуу зарылчылыгы практикалык жагынан сени тынымсыз ишке салып турчу күч эле. Бүгүнкү күндө деле ошондой, эртең да улантылат.

Биринчи кезекте кыргыз калкы үчүн, өз учурунда карапайым элдин аң-сезим деңгээли үчүн социалисттик түзүлүш түзүп берген ыңгайлуу шартка, жакшылыкка, тазалыкка чакырган тарбиялык мааниси үчүн Райкан Шүкүрбековдун «Жер жөнүндө термеси» милдет өтөгөн. Чыгарма баштан аяк бирдей деңгээлде жазылбаса да, бардык кайрыктарында насыйкат терменин илимий-теориялык, эстетикалык сапат талабы сакталып жылбаса да, – кээде кадимки эле аралаш төкмө, баары бир термелик белгилер кошо жашап турушат. Мисалы, мына буларга окшошуп

Элиңе эмгек кылбасаң,
Куру такымдап сайраба.
Турмуш менен ойносоң,
Көңтөрүп коёт жай гана.
Байкатпай карап алдыртан,
Сага көзүн салат айлана.
Батасын берет бардык эл,
Мал жаюудан качпагын.
Өзү эле келет чоң сыйлык,
Кана деп күндө шашпагын.
Асманы бар, күнү бар,
Жылдызы бар, түнү бар.
Тамак түгүл, адам да,
Жерден чыккан билип ал.
Адамдын албан түрү бар,
Алтындай салты, тили бар.

Сөз менен иш айкашмайын жарыган эч нерсе болбой турганын те илгертен тарых, азыркы күндө турмуштун өзү көрсөтүп келе жатпайбы. «Элиңе эмгек кылбасаң, куру такылдап сайраба» деп Райкан Шүкүрбеков чындык менен кошо жуурулушкан арам тамак, ач көз шылуундар оной оокат издеп акыйкаттын закондору менен ойногондордун акыры кандайча кейиштүү тагдыр менен бүтөөрүн эскертип да, көрсөтүп да отурат. Муну өзүбүздүн эле басып өтүп келаткан

тарыхый жолубуз күбөлөп тургандай, эл башчыларынан, мамлекет башчыларынан тартып, чакан урук, майда уруулар башчыларынын жүргүзгөн түрдүүчө оң-тетири иштеринен көрүп, билип жүрбөйбүзбү. Жакшы болсо, нускалуу үлгү катары айтылып, кыңыр-кыйшык жагы кырк жылдан кийин деле ачылып чыгаарына ишенип бүттүк го.

Кыскасы, Райкан Шүкүрбековдун «турмуш менен ойносоң, коңторуп коёт жай гана» – деген аныктамасы эч качан жөн жеринен чыккан эмес экендигин биз дагы бир кызыктуу мисалдардан көрсөк болот. Мындай терс адат, тааныш психология, адамдын ким экендигин, түп маңызын, баскан жолун, алган багытын, соңунда эмне болоорун жалаң эле чоң даражалуу же жогорку баскычтагы катмардын өкүлдөрүнөн көрбөстөн, жаштардан да көрүш керек экен го. Ооба кантип эле аларда болбосун:

Шайыр жаштар деп койсо,
Саныңды чаппа шакылдап.
Обу жок ойноп жүргөндө,
Убакыт өтөт закымдап.
Мезгил күзгө арткандай,
Өмүрдүн кышы жакындап.
Өтөт-кетет бир мезгил,
Сайрасаң келбейт такылдап.
Көзүң тойбойт дүйнөгө,
Күн баткыча карасаң.
Ой түбүнө жетпейсиң,
Жатып алып самасаң.
Эл эсинен чыгарбайт,
Эл ишине жарасаң.
Кайнап чыгат казандай,
Ала-Тоодон арашан.

Акыйкаттан алыстай албайсың. Сергек, баамчыл акыныбыз Райкан Шүкүрбеков айткандай «Шайыр жаштар» деп койсо, саның чапкылап, обу жок ойноп жүрүп өмүрүн бекер өткөрүп, жасаган иши, артында калчу изи, коомдо ээлей турган ордунун дайыны жок, ар кандай утурумдук майда кызыкчылыктар менен мазмунсуз жашап келип, аягында өзүн таппай агынды болуп сыртка сүрүлүп калгандардын өкүнүчтүү тагдыры жер бүтүп, адамзат жаралгандан берки кайталанма көрүнүш. Бул адат бала чактан, жаш кезден башталат. Көпчүлүк муну өз маалында туура сезип, туя бербейт экен. Кийин кеч болуп калат тура, өкүнгөндөн эмне табасың. Өттү да кетти.

Көрсө «ар нерсенин убагы, сакталчу чеги болот» деп бекерден айтылып жүрбөптүр да. Биз мисал келтирген куплеттерде белгилеп кеткендей, жашоону жеңил санап, обу жок ойномо иштер менен болуу, өзүн-өзү алдоо, эртеңки трагедиясына жол таап берүү турбайбы. Анан да тирүүлүктө адам өзүн ушунчалык узак жашоочудай сезет окшойт. Бүтөт деген көп жумуштар бүтпөй, болот дегенди болтурбай баарын убагынан кечиктирип таштаганың сенин жакшылыктан, маалында алчу шыбаган, коомдо ээлей турган ордундан ажырап калганың деген ойду түшүндүрүп койду.

Көзүң тойбойт дүйнөгө,
Күн батканча карасаң.

Эл чөнтөгүн андыба,
Жерде сенин аласаң.
Качсаң кара жумуштан,
Кагыласың ырыстан,
Улуулардан уялбай,
Колунда нанын жулушсаң.
Кээ бир, кээ бир жаштар бар,
Качат жумуш кылыштан.
Атасынын мойнуна,
Аттай токуп минген бар.
Энесинин жонунан,
Эмгиче түшпөй жүргөн бар.
Эки тыйын таппастан,
Эптүү сонун күлгөн бар.

Куду ушул ачуу чындык деле адамга тиешелүү илгертен келаткан көнүмүш көрүнүш. Кайталанып улантылып келет. Райкан Шүкүрбеков көргөн адам болуудан артка кеткен жосунсуз жоруктуу жаштарды бүгүнкүлөр көрүп жүрүшкөн жокпу? Кечээкинин өкүнүчү, кейиштүү жактары бүгүнкүнүн да айтып бүткүс армандуу ырын ырдагып отурганы сезилбейби? Же жалган дечүлөр да чыгабы?

Эч ким бул акыйкатты айтпай да, көрбөй да калалбайт го деп ойлойбуз. Азыркы эле учурду алып карачы. Андагыдан түпкү айырмасы барбы? Ошол терс жосун өтө күчөп баратканына күбө болуп калдык. Райкан Шүкүрбеков жазган чактагы турмуш башкача эле. Социалисттик түзүлүш болчу, идеология, саясатка жараша жашоо шартыбыз да бөтөнчө түзүлгөн. Таалим-тарбия иштери да ошого негизделген болчу. Анда деле ак эмгек биринчи орунга коюлган. «Эл

чөнтөгүн андыба, жерде сенин аласаң» – деп акын айтып жаткандай ар ким өзү иштеп таман акы, маңдай тери менен таап жашоого тийиш эле. Социалисттик түзүлүш же андан мурдагы феодалдык доорлордо, ал гана эмес Библия менен Куранда ак эмгек баарынан жогору турат. Демек, бул татаал проблема көтөрүлөт, бирок, чечилип бүтпөйт.

«Качсаң кара жумуштан, кагыласың ырыстан» – деп баамчыл акын туура белгилеп өткөндөй, иштээр ишинен качып жан баккан жалкоолор, күн тийген жердин күкүгү болуп, кошомат менен өмүр сүрүп өткөн эки жүздүү шылуундар советтик доордо деле, андан мурда деле эл ичинде бири кетсе, бири келип турушкан, азыр деле бар, эртең да болот.

Бир айырмачылыгы, ата-бабаларыбыз жашап өткөн баштагы доорлордо кошоматчылар, алдамчылар, эки жүздүү шылуундар, жатып ичээр жан бакты арам тамактар адам санын көбөйткөн эки буттуу айбандар катары бааланса, азыр андай эмес. Ошондой абийирсиз ач күсөндөр калк эсебинен байып баратышат. Үстүндө кабат-кабат заңгыраган үй, астында кымбат баалуу чет элдик машиналар, бирин сыйга, экинчисин үйгө минет.

Кыскасы, арам акча тапкандар зор болуп, ал эми чындык деп чырырагандар канчасы кор болуп коррупция гүлдөп өнүккөн карамакаршылыктуу учурду баштарынан өткөрүүдө. «Качсаң кара жумуштан, кагыласың ырыстан. Кээ бир, кээ бир жаштар бар, качат жумуш кылыштан» – деген окулушу, угулушу жөпжөнөкөй, бирок, чоң чындык камтылган ойлор бүгүн эскирип калган жок. Анча-мынча сырт белгилери өзгөрдү. Түпкү кезден «атасынын мойнуна аттай токуп мингендер, энесинин жонунан эмгиче түшпөй жүргөндөр» СССРдин кулашы менен кошо кетти дейли. Себеби, аларды иштеткен колхоз менен совхоз завод, фабрикалар да кетпедиби. А бүгүнчү? Мурдагыдан бир нече эсе кыйынчылык каптаган учурда бул жагынан өзгөрүш болдубу? Капиталдык доор эч нерсеге карабайт экен. Кандай жашайсың, кантип нан табасың, ак болобу, кара болобу, баары бир эмгек, адам жөндөмү көрүнөт.

Мына ушуну да түшүнбөгөндөр бар. Дагы эле бекер өткөргүлөрү келишет. Алар үчүн баары эле өзүнөн өзү даяр болуп турса, не кааласа, жетип алса, көңүлү бийикте. Эч качан жерге түшпөйт, түшкүсү да келбейт:

Акыл айтсаң сөгүнөт,
Ага-иниден бөлүнөт.
Обу жок актив болом деп,

Айлына жаман көрүнөт.
Коюн-кончу бүт арыз,
Районго теминет.
Көчүрмөсү көбөйүп,
Москвага чейин берилет.
Кыйратам эми муну деп,
Үй ичине керилет.
Чыр чыккан жерди көргөндө,
Чын күлүктөй элирет.
Тынч жүрсө азат шапайын,
Чыркырашса семирет.

Акын турмушта – бирди-жарымдап гана кездеше калчу кокустук көрүнүштөр жөрүндө сөз жүргүзүп жаткан жок. Ушул саптарда айтылгандай жүргөн жери менен айыл-апаны тажатып: «мен кыйратам» деп көкүрөгүн каккан өпкөсү казан каптар кайда болбосун бар. Мурда бирин-сериндеп кездеше, азыр ашыкчасы менен табышат. Бийлик, байлык деп жутунгандар: «мен депутат болом, мен министр болом, мен чоң ишканага башчы болом» дегендер, жазгы жаандан кийинки козу карындай эле жабырап чыкканын кимибиз көрбөй жүрөбүз, Эгерде ошолордун арасында жөндөмү, билими, иш тажрыйбасы жетиштүү болуп, өзүнө тагылган милдетти аткара аларына ишендирип турса ага эч ким деле каршы чыкмак эмес. Бирок, көзгө толоор, көңүлгө жагаар жасаган кыпындай иши жок, шык-жөндөмүн көрсөтө албай жатып, «Мен президент болом», «Мен премьер-министрине татыктуумун» деп жулунгандарга эмне дейсиң.

Кумурсканын уюгундай жабыраган партияларды түзүп алышып, мен мындай партиянын башчысымын, мен мамлекеттик ишмермин, мен түкүнчө деген ишкермин деп өзүн чыгаан атаган «кыйындар», тилинен чаң чыккан саясатчылар көбөйгөндөн көбөйүп баратканын эч ким тана албайт. Ал чындыкка бүгүнкү эл турмушу өзү күбөгө өтөт. Сапат жактан жогору туруп, учур-талабын жете түшүнгөн саясатчы жетекчилер көбүрөөк болсо, эгемендиктен берки ушунча жыл аралыгында коңшулаш Казакстан, Түркмөнстан, Өзбекстан же Россия, Азербайжан мамлекеттери сыяктуу биз деле жакшы турмушка жетишип калбайт белек.

Эгерде Райкан Шүкүрбеков тирүү болуп, азыркы абалды өз көзү менен көрсө, анда «Жер жөнүндө термеси» башка типтеги термелер менен алмаштырылмек. Табиятынан сатирик акындын жаңы чыгармасы түздөн-түз эл канын сүлүктөй соруп жаткан өлкөдөгү

коррупцияга каршы жазылылмак. Ал сатиранын күйдүргү чогу менен куйкалаган, көркөмдүгү жогору жаңы чыгарма болмок. Баш каармандын типтүү мүнөзүчү? Ал мына мындай:

Чыр чыккан жерди көргөндө,
Чын күлүктөй элирет.
Тынч жүрсө азат шапайып,
Чыркырашса семирет.
Көйрөң болот өздөрү,
Көргүч келет көздөрү.
Алгыр келет өздөрү,
Ачуу болот сөздөрү.
Үмүт үзүп өзүнөн,
Аңдып калат өзгөнү.
Сулуу болот көздөрү,
Сугалак келет өздөрү.

Жанатан берки берилип жаткан сыпаттамалар менен аныктама-ларга мүнөздүү типтүү мисалдар деп ушуну айтыш керек. Булар адамдар арасында те качанкы доорлордон бери жашап келатышса да, азыркы чакта аябай көркүнө чыгып, жадырап, жайнап турган маалы. Кандайынан караштырып баалабайлы, акын жашап өткөн мезгил да, Райкан Шүкүрбековдун өзү да эми кайра кайрылып келбейт. Боллоору болуп өттү, кетти убагы, өксүтүп кеткен өмүрдү «өзүнө жетсин убалы» деп, жер карап туруп бербейт. Бир келип бир кетчү жашоодо мазмундуу өмүр сүр, бийикке умтул, өзүндү таап ал, башкы милдеттиң ошол:

Конок болбо турмушка,
Колунду серме жылдызга.
Акылың менен иштей бер,
Артыңда калат бир нуска.
Эл билбейм деп талпынба,
Эстүүлөр көп калкыңда.
Эсепсиз сөздү көп айтпай,
Эмгегин менен жаркылда.
Ойлонуп папке кармай көр,
Асты, кол эмгектен тартынба.

Баары орду менен, ашыкча же жетпей калган сөз жок. Чынында эле Райкан Шүкүрбеков айткандай, бул турмушка конок катары келип, жасаган ишин, басар жолун, өз изин, өз ордуң болбой жарык дүйнөдөн өткөнүн, билгенге, өтө оор тагдыр. Мындай абалга кабылуу

жаңылык эмес. Андайлар ушул учурда деле көчтүн арасында, көптүн далдаасында жашап жүрүшөт. Ал эми өз акылы, ак ниети менен эмгек эткендер көзү өтсө да, артында айтып жүрөрлүк нускасы калып, ошонусу менен үлгү көрсөтүп турат экен.

Ооба, Райкан Шүкүрбеков бул термесинде жогоруда атайын токтолуп өткөндөй, жатып ичер жан бактылар менен аңдып ичер арам тамактарды аты-жөнүн, жашаган жайын ачык көрсөтүп, конкрет фактылар аркылуу айткандарын бекемдеп жатпаса да, мындай типтер аршаарда, ал эмес борбордун өзүндө жашап жүргөнүн күн сайын көрүп, ар бир булуң-бурчтан жолуктуруп жүрүшөт.

Мында айтылгандар канчаларга таандык экенин, жалпылаштыруунун күчү кандай болоорун биз көркөм чыгармалардан окуп да, билип да келатабызго. Райкан Шүкүрбековдун «Жер жөнүндө термесин» шаңкылдаган бийик үндүү Эстебес Турсуналиев эл алдында сахнага чыгып ырдап жатканда, «ой, баланча жакшылап ук, бу сага тиешелүү турбайбы» – деп күлкүлүү-тамаша айлантып, жатып ичер жалкоолор менен бирөөнүн чөнтөгүн аңдып шүмшүндөгөн ач күсөндөрдү абдан уяткарып, бетин боз ала кылып жер каратканын көргөн күндөрүбүз да болгон.

Ошондой кудурети үчүн Райкан Шүкүрбековдун элге кеңири белгилүү «Жинди суусу» менен ушул эле «Жер жөнүндө термеси», буларга көпчүлүккө тез жетип, орун таап жашап калышы жагынан «Кыз менен жигитин» да кошсо болот. Албетте, бул чыгармасы терме эмес, жанры башка. Бул жерде сөз ырдын маанисине аткаруучунун үнү дал келип калышы жөнүндө баратат. Эгерде акын чыгармаларын окурманга гана жеткирсе, аткаруучу артист жагымдуу үнү менен кубулжутуп ырдап жалпы угармандарга жеткирип жатат. Сан жагынан алсаң, окурмандарга караганда угармандар бир нече эсе көп. Аткарылып жаткан учурда аны окурман да, автордун өзү да угат. Бирөөлөр жаттап алып ырдашат.

Райкан Шүкүрбековдун башка замандаштарына караганда ысмы эл арасына тез тарап, чыгармалары кеңири белгилүү болуп кетишинин бир себеби ушунда го деп ойлойбуз. Эмне үчүн дегенде, тигил же бул профессионал акындардын ырлары менен поэмалары канчалык даражада чеберчиликте иштелип, жогорку көркөмдүктө бүтүп, окурманга да жакшы таасир калтырганына карабастан, анын ыкшы-боз жактоочулары чектелүү болот. Башкача айтканда, сабаттуу китепкөйлөр топтору гана окушат. Ошолор гана рахат алышат. Муну да унутуп салууга болбойт. Дайыма эске тутуш керек.

Дагы бир айтылчу сөз. Эгерде Райкан Шүкүрбековдун термелеринин көпчүлүккө тез тарап кетишине Эстебес Турсуналиевдин да өзүнө жараша салымы бар экендиги чын болсо, анда анын репертуарынын кеңейишине, мазмундуу чыгармалар менен толукталышына, аткаруучулук шыгына шык кошулуп, өнөрү өркүндөшүнө Райкан Шүкүрбековдун таасири тийгенин айтпай коюуга болбойт. Дегинки-си чыгрмачылык ушундай өтмө катыштык таасирлер жүрүп, өсүп-өнүгөрү бышык:

Чечендин иши сайрамак,
Сөздү курат саймалап.
Кааңгып жүргөн нааданга,
Кара жер бети тайгалак.
Кең-кесири өсүүгө,
Кеңи жакшы ичиңин.
Эл жактырбай сүйлөсө,
Кеткени ошо күчүңүн.
Кор кылба башты болбоско,
Кол салба жалгыз жолборско.
Колуңду берип коштой жүр,
Корсулдабай жолдошко.
Чын жолдоштон четтесең,
Жолугасың оңбоско.
Эр азамат белгиси,
Бузулганды ондошто.
Убагыңды өлтүрүп,
Ушак айтпа кол бошто.

Буга окшогон түрмөктөр Эстебес Турсуналиевдей таланттуу аткаруучуну сөзсүз алга сүрөйт, ойлонот, издентет, сөздү сөзгө келтирип кынай билүүгө машыктырат. Уйкаштыргандын баары эле ыр болбой турганына ишендирет. Сөзгө карата жооптуу мамиле жасоо маданиятын арттырат. Кыскасы, аткаруучу Райкан Шүкүрбековдун термелерин элге жеткирип жатып, өзү да бир мектептен сабак алып чыгат.

Чынында, талантка айла жок. Канча бир кишилер кара сөз менен айтар оюн жакшыраак түшүндүрө албай жүрсө, Райкан Шүкүрбеков өңдүү акындар тереңден чыккан канаттуу сөздөрдү шурудай тизип, саймалап, жасалгалап, түркүн түс кереметтүү күч берип таштайт.

Баш жагында эле бул чыгарма «Жер жөнүндө терме» – деп аталганы менен аралаш төкмө, аралаш насыят-чакырыкка жакын болуп калган дебедик беле. Аны талдоо жүргүзүп отуруп соңуна чыкканда

дагы ачык көрдүк окшойт. Жер жөнүндө адегенде азыраак айтылып келип, анан ал элдин колуна тийгендиги, иштетилип жатканы сөз болду. Эмгектин орду белгиленди. Адамдардын баары бирдей эмес экен. Ошол үчүн жатып ичер жалкоолор менен бирөөлөрдүн чөнтөгүн аңдып, кантип оозунда турган ырыскысын жулуп алыштын айла-амалын издеген жулкунбайлардын жорук-жосуну сындалды. Ушулардын көбүндө кадимкидей эле социалисттик идеологиянын бизге мурдатан тааныш айрым элементтери, чакырыктар кошо катышат.

Чыгарма Октябрь революциясынан кийинки кыргыз элинин турмушу кандайча жаңыланып өсүп, өнүгүп келатканын даңазалоо менен жыйынтыкталат. Ошол эле учурда ушундай бактылуу күндөргө ким жеткирди, мурда эмнелерди гана башыңан өткөрбөдүң эле, ушулардын баарын эске ала жүрүп, анан ак эмгек менен алгала деген чакырык дагы бир жолу кайталанат. Акындын түшүнүгүндө аткарчу милдет ушул экен:

Миңин айтпай, бирин айт,
Чөп санабай, гүлүн айт.
Тянь-Шань ичи жымыңдап,
Күндүзкүдөй жаркырайт.
Капчыгайда паровоз,
Кирген суудай шаркырайт.
Кызылча менен пахтанын,
Алтындан артык баркын айт,
Моторго минген жабыла,
Азыркы кыргыз салтын айт.
Ырчы болсоң токтолбой,
Жаңырган кыргыз калкын айт.
Ала-Тоого жарашып,
Борбору турат кыргыздын.
Жер бетинде печаттай,

Колдору турат кыргыздын.
Чын бир тууган орустай,
Оң колу турат кыргыздын.
Ат мингени ат минип,
Машина менен бат жүрүп.
Толгонун көрчү кыргыздын,
Партияга миң алкыш,
Жарчысы болгон ырыстын.

Акындын мүдөөсү, иш-аракети ырастап эле жакшы болгон менен бул куплеттер ырчылар классикалык доорунун нускоочу ырчылары жараткан термелердин сапаттык деңгээлине көтөрүлө албасы чын. Терме деп аталганы менен ошол мезгилде же андан мурдараак жазылган үгүт ырларына көбүрөөк окшош. Чыныгы терме ырларынын спецификалык өзгөчөлүгү анча көрүнбөйт. Жанрдын жогорку даражадагы искусство катары жашап келген наркы толук сакталбайт. Системасыз, бир өйдө, бир ылдый түшүп кетет. Муну классикалык термелер менен салыштырып окуган, адабий сабаты ачылган окурман өзү эле таап, билип алат.

Кадыркул Даутов

СЕЙРЕК ЖАРАЛЧУ ТАЛАНТ¹

Куюн, жел жетпес, курч туяк,
Кулуну элең элиндин.

Байдылда Сарногоев

Табийгаттан сейрек жаралган талант, Ала-Тоо элине кара аттын кашкасындай ашкере таанымал керемет акын Мидин Алыбаев дүйнөдөн кайтыш салганына быйыл туптуура чейрек кылым толду. Бул кимди да болсо өз ордуна койчу тарыхый аралык. Ортодо «кечээки көргөн бүгүн жок» болуп, канча бир дүңгүрөгөн ысымдар өчүп кетти. Канча акын-жазуучулар «өзү өлсө кошо сөзү өлүп», сайда саны, кумда изи калбай мезгил бүктөмүнө түбөлүккө житти.

Ал эми Мидин Алыбаевчи? Улам убакыт алыстаган сайын кайра бизге жакындап, кудум күзүндө мелмилдеп тунуп аккан көгүлтүр дайранын түбүнөн шаңкайып көзгө түшүп турган тоонун аппак жумуртка ташындай болуп, жылдардын тереңинен адабиятыбызга ак жарык чачып, дагы даана, дагы таза көрүнүп, албарстай жанып келет. Ал өлбөс өмүрдүн бактысына ээ болуп, кылымдар менен жарышка түшкөн акын. Мындан отуз-кырк жыл илгери көркөм сөз авазгерлери анын поэзиясын кандай кумардануу менен жан таштап окушса, бүгүнкү күндүн адабиятка талабы зор сабаттуу окурмандары да

¹ Китептен: Даутов К. Сөз өнөрүнүн эстетикасы. – Ф., 1984. – 158-175-бб.

Мидин десе тим эле жүнүнөн жата калып тытып окушат. Ага келечек муундардын мамилеси деле ушундай болоруна алдын ала эле ишене бериш керек. Адабиятыбыз канчалык көкөлөп кетпесин, канчалык укмуш таланттар келбесин, Мидинге деген кызыгуу өзүнчө жүрө берет. Ал кайсы категорияга кирген окурман болбосун баарына бирдей жеткен жалпы элдик акын.

Мидикенин кайталангыс сейрек талантынын күчү ушунчалык: анын чанда жаралчу өткүр поэзиясы гана эмес, жарым кылымга жакын мурда бирөөлөргө берген күйдүргү мүнөздөмөлөрү менен «э» дегенге «ме»! деп бир-бир таштап койгон түркүн экспромттору, тамаша сөздөрү да канат байланып, куду бүгүн басылып чыккандай жаңырыктап ооздон оозго өтүп, «Мидин айткандай», «Мидин минткен экен» делинип, жандуу таасири менен жашап жүрүшөт, алиге илептери сууй элек. Аларды акындын өз оозунан эмес, башкалардан угуп, алып, азыр биз курчтугуна кубанып, таамайлыгына таң калабыз.

Бул «Тандамалар» акындын дүйнөдөн кайткандыгына жыйырма беш жыл толушуна карата чыгып жатат. Биздин алдыбызда ушул көркөм мурас жөнүндө жалпы окурмандар менен азыноолак ачык пикир алмашып өтсөк деген максат турат. Эмесе акын адабиятка кантип келип, кетти экен? Андан калган аманатты кандайча кабыл алып, кандайча түшүндүм жана ал тууралуу өзүмчө эмне деген жыйынтыктарга келдим, эмки кепти түз эле ушундан баштайын.

Байкаштыра келсек, Мидин Алыбаев кыргыз совет адабиятынын тарыхында нукура көркөм сөз ээлеринин шыбагасына туш келчү акындык тагдыр менен жашап кеткендерден болуптур. Чыныгы таланттардын гана бактысына учурап, чыныгы таланттар гана туруштук берип, көтөрө алчу эң татаал жана эң адилет эки сыноого тең түшүп, эки сыноодон тең абийир алып өтүптүр. Биринчиси – адабий майданда таанылгандан өзүнүн оригиналдуу үнү бар, оргуган таланттын ээси экендигине бүткүл кыргыз адабий журтчулугун ишендирип, алардын кара кылды как жарган калыс сынына тол-гонго жарап, дайыма нагыз көркөм кенчти түзүшүп жаткандардын активдеги сабына туруп, ошол саптан кетиптир. Экинчиси – мындан да кыйын, барып турган опурталдуу сыноо, жазмыш эрки акындын каламын колдон тайдыргандан кийинки мезгил сыноосу. Бул сыноодон да айрым жазмакерлердин тагдырын бөлүшүп, адабият тарыхынын жансыз архивине түшүп кетпей, өзүнүн жалындуу отун, поэтикалык жаркын жүзүн өчүрбөй чыгып келген. Калтырган адабий мурасынын жалпы эстетикалык-көркөм салмагы боюнча да, бүгүнкү күндөгү жандуу

күч, таасири боюнча да, жазма адабиятыбыз жаралгандан ушул кезге чейинки акындардын арасында негизги жана сөзсүз айтылчу ысымдардын катарына тура алган. Бир сөз менен айтканда, Мидин Алыбаев кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тарыхына адабиятка аралашып жүргөндөрдөн эмес, аны жаратышып, алдыга жылдырышкан күчтөрдүн өкүлү катары кирген. Айтылуу акыныбыз Алыкул Осмоновдун афоризмге айланган учкул сөзү менен айтканда, Мидин Алыбаев бул турмушка «эки өмүр, эки жазы бар акын» катары келип, «бирин өзү жашап» кетиптир, бирин азыр «ыры жашап» жатыптыр.

Акындын адабияттагы ордун белгилеп, поэзиясына конкреттүү баа бермекчи болгондо, бул маселелер табигый турдө өзүнөн-өзү коюла келет. Кыргыз совет адабиятынын жалпы өсүп-өнүгүш системасында М.Алыбаевдин поэзиясы кандай көрүнүш, агып чыккан башаты кайсы, кайсы көркөм салттар менен байланышып, кайсы салттарды улантты, өзүнчө алып келген жаңылыгы эмнеде болду, кандай из калтырды, чыгармаларында эмнеге жетип, эмнеге жетпей кетти, эмнени бериш керек эле да, эмнени бере албай калды? Деги эле акындын поэзияга жасаган мамилеси, көркөм принциби кандай болгон жана чыгармачылыктын маңызын кандайча түшүнгөн, талантынын табияты кандай эле, ал канчалык деңгээлде ачыла алды? Ушул суроолорго канчалык даражада туура жана так жооп алынса, М. Алыбаевдин жалпы эле кыргыз адабиятынан алган орду да ошончолук даражада туура белгиленмек.

Мидин Алыбаевдин поэзиясы баарыдан мурда жазма профессионал адабиятыбыздын өсүп-өнүгүш процессинде өз законченеми менен өз учурунда пайда болгон жана өз мезгилинин социалдык-тарыхый, эстетикалык-көркөм муктаж таламдарынан чыккан, көтөрүлүп жеткен бийиктиги да, өзүнө чейинки жана өзү жашап турган учурдагы көркөм принциптер менен салттардын чектелген алкактарынан чыга албай калган чабал жактары да, ошол факторлор менен шартталып, ошол факторлорго багыныштуу болуп турган өзүнчө бир поэтикалык көрүнүш катары куралууга тийиш. Албетте, бул талаптар акындын чыгармаларын ар тараптан кен-кесири ачып берүүгө арналган фундаменталдуу илимий изилдөөгө артылчу жүк. Ошентсе да коюлуп жаткан конкрет маселелерге жок эле дегенде жалпы жонунан болсо да токтолуп, аларды мүнөздөмө түрүндө белгилеп кетмейин Мидин Алыбаевдин поэзиясынын айырмалуу жактары тууралуу реалдуу эч нерсе айтылбаган болоор эле.

М. Алыбаевдин адабияттагы жолунун башталышы ошол учурда өзү менен чамалаш чыккан акын, жазуучулардын чыгармачылык

биографиясына өтө эле жакын же окшош деп айтса да болот. Негизинен ал деле 30-жылдардын көркөм интеллигенциясынын өкүлдөрү туш келген шартка кабылып, ошолор жалпы аралашып жүргөн коомдук-саясий жана адабий атмосферага кирип, ошолор жашаган чөйрөдө жашап, ошолор азыктанган рухий байлыктар менен азыктанып, ошолор дем, кубат алган мезгилдин духунан шык байлап, учурдун күндөлүк иш чараларынын таламдарынан чыккан милдеттерди аткаруу далалатында ошолор жазган темаларды жазуудан баштады. Анын поэтикалык тажрыйба алып жаткан мектеби да, жөлөк кылып таянган жардамчы кыртышы да кыргыздын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрү менен эл ырчыларынын салттары, анан жаңыдан гана түптөнүп, бир жагынан, жарым-жартылай фольклордук абалда туруп, экинчи жагынан, жарым-жартылай профессионал адабиятка жакындашып келаткан жаш адабияттын өкүлдөрүнүн чыгармалары болгон, башкы ориентирди ошолорго жасаган,

Буларга кошумча ошол жаш акын, жазуучулар А. Токомбаев, С.Карачев, К. Баялинов, М. Элебаев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, У. Абдукаимов, К. Маликовдордун бирин-сериндеген котормолору аркылуу келип же кыйыр түрдө (түрк тилдеринде сүйлөгөн бөлөк элдердин адабияттары аркылуу) анча-мынча жетип жаткан (көбүнчө сырткы белгилери, айрыкча В. В. Маяковскийдин ыр түзүлүш формасы, же анын сырткы компоненттерине окшоштурулуп жазылган ырлардын пайда боло башташы) орус адабиятынын айрым бир үлгүлөрү менен таанышууга болор эле. Бирок бул фактор акындын ошол кездеги чыгармачылык жетилүүсүндө анчалык маанилүү роль ойногон эмес. Ушул себептүү жаш акындын «Бактылуу жаштык» (1937), «Ырлар жыйнагы» (1938) китептери идеялык-тематикалык жагынан да, автордун көркөм ойлоосунун индивидуалдуу белгилери боюнча да, жалпы поэтикасы боюнча да, ыр түзүлүш формалары, көркөм туюнтуу каражаттарынын колдонулушу боюнча да, өзүнчө жаңы сапаттар менен айырмаланып, көрүнө алган жок. Ал жыйнактар отузунчу жылдарда башка акындар жазган жакшы ырларга кошулчудай чыгармалар бербеди, а тек гана ошол кездин поэзиясында жалпы фон түзүп турууга катышты.

Ушуну менен эле катар баамчыл окурман бул жыйнактарда бир жакшы жышаан бар экендигин да сезбей коймок эмес, Жалпысынан алганда учурунун адабий инерциясы менен келаткан автордун али жетилбеген көк канат ырларындагы кысталбай шар агып сезим жарып чыга калган айрым саптар менен куплеттерден кандайдыр бир

жапан таланттын стихиясы туюлуп турган. Муну баарыдан мурда жаш акында образ менен ойлоо сапаты бар экендигинен көрсө болот. Бирок ал табигый шык башатты жарып чыккан кайнар булактай, бар күчү менен атылып чыгып, бар көркү менен бир жарк этип көрүнмөйүн өзүн-өзү чындап тааныта албайт болчу. Ага өзүн-өзү ачып, адабиятта кайсы орунда туруп, кандай сөздү айтыш үчүн жаралганын таап алышка эмнелер жетпей жатты? Муну жаш акын өзү 1935-жылы жазган «Тарбияга талпынам» деген бир ырында абдан реалдуу айтып берген:

Талпынган темир канат азыр жашмын...
Талабым толкунданат, болуп ташкын...
Жетилсе колумдагы болот калам,
Жолумда чок турса да тартынбасмын...

Чыгат го каламымдан эмгек өнүп,
Мен дагы жетилем го көптү көрүп.
Окубай ушул баштан жибере албайм,
Булбул тил, чечен сөздү толук төгүп.

Таралар булбул сөзүм келечекте,
Толкуган жаш талабым кетпес текке.
Уу болуп жаттар үчүн менин тилим,
Каламым найза болор кызыл чекте.

Экинчиден, мында акын кийинчерээк «Ырлар жыйнагы» (1947), «Жаңы ырлар» (1949) аттуу поэтикалык жыйнактарында өз табияты, өз көркү менен ачык көрүнгөн талантынын көмүскөдө жаткан мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө алдын ала өтө таамай белгилеп айтуу, өмүрүнүн аягына чейин «алдында чок турса да тартынбай» чындыкты сүйлөп, бек карманып өткөн чыгармачылык принцибинин коюлушу менен художниктик абийиринин алдында берген убадасы, арадан он жылдай өтүп барып жүзөгө ашкан мүдөөсү жатат.

Ушул «Ырлар жыйнагы» менен «Жаны ырлары» М. Алыбаевдин чыгармачылык жолунда бурулуш мезгилин аныктаган жыйнактар болду. Алар кыргыз поэзиясында өз ордун өзү көрсөтүп келген, «булбул тил чечен сөздү толук төгүп» жиберүүгө дараматы жетип келаткан, «жаттар үчүн уу боло баштаган тилдүү» бир нукура лирик акынды катарга кошту. Бул эки жыйнагы менен акын кыргыз поэзиясынын кенчине кошулуп кала турган айрым мыкты лирикалык ырлардын үлгүлөрүн ала келди, өзү жалпы топтон чыгып, активдеги көркөм сөз

ээлеринин сабына өттү. М. Алыбаевдин ыр китептеринен көрүнгөн дагы бир жакшы сапат – алар автордун фольклор менен профессионал поэзиянын салттарын айкаштыра билүүгө жетишип, дүйнөлүк жана классикалык орус поэзиясынын, айрыкча Пушкин менен Маяковскийден жакшы жана туура сабактар алып жатканын ачык-айкын сездиршти. М. Алыбаев бекеринен бул эки акынга ушунчалык урмат-сый менен карап, алардын атын нагыз поэзиянын символу, нукура поэтикалык чыгармачылыктын чындыгы катары санап, идеал тутуп өткөн эмес чыгар. Бекеринен алардын чыгармаларын бүткүл ынтаасын коюп, бар акындык күчүн жумшап которгон эмес чыгар (болгондо да өз табиятына, поэтикалык стихиясына жакындатып, мисалы, Пушкинден сүйүү лирикасын, Маяковскийден сатиралык ырларын гана которгон). Жок жеринен «Биздин Пушкин» аттуу ырын, кийинчерээк айтылуу «Владимир Маяковскийге акындык отчетун» жазган эместир.

Акындын чыгармачылыгынын чындап чечектеп гүлдөгөн учуру элүүнчү жылдар болду. «Ак чүч!..» жыйнагы адабиятыбызга өзүнчө жаңы сөз катары кирди; сейрек кездешчү лирикалык таланты жеткен бийиктигине көтөрүлүп, анын сатиралык шыгы бар күчү менен ачылды. М. Алыбаевдин кыргыз поэзиясына кошкон салымы, калтырган өчпөс изи ушу лирикасы, өзгөчө сүйүү ырлары менен сатирасына байланыштуу. Ошондуктан негизги кеп-сөз да ушул эки теманын айланасында жүрүшү керек.

Дүйнөлүк поэзияда махабат лирикасынын тарыхына көз чаптырып, андагы түбөлүккө калган классикалык сүйүү ырларынын жаралыш жөн жайын териштирип, алардын көмүскө сырларына кирсек, өзгөчө тагдырга туш болуудан жаралган, өзгөчө тагдырга эгедер чыгармалар гана өзүнчө бир туташ дүйнө, жашоо акыбетинин бир бүтүн көркөм элеси катары калып келе жатканын көрөбүз. Бул акындын (же лирикалык каармандын) түбөлүк тагдырына кирип, биографиясына өчпөс из калтырган, бирок акыбети кайтпай калган катуу сүйүүдөн жаралган ырлардын шыбагасына туш келчү сейрек көрүнүш. Ал сүйүү – акындын өмүр бою бөпөлөп өтчү асыл идеалы, түбөлүк таркабас сагынычы, көңүл тереңинде жүргөн ыр жаздырып турчу өзгөчө бир күч. Дантенин тагдырында Биатриче, Петраркада Лаура, Шекспирде аты жок кара тору (смуглая), Шотада Тамара, Лермонтовдо «К...» ысымдуу жаш сулуу, А. Блокто Асыл заада аял, Токтогулда Алымкан, Барпыда Мөлмөл кыз мына ушундай өмүр сүргөн. Алар бул акындардын сүйүү сезимин болгон туруш-турпаты менен

ачылтып, бири кагаз бетине, бири оозеки ырга төгүлтүп кеткен. Кыргыз жазма поэзиясынын классикасына айланган А. Токомбаевдин отузунчу жылдардагы махабат ырларында да ушундай өзгөчө сапат бар, аларда лирикалык каармандын кадимкидей тагдыры, ошол тагдырга кирген сүйүктүү адамдын ар убак акындын көңүлүн коштоп жүргөн элеси турат. Аны менен болгон ар бир жолугуу же аны эстөө лирикалык каармандын биографиясы менен тагдырына улам жаңы издерди түшүрө берет. Улам акындын ар кандай маанайын тарткан жаңы саптар жарала берет. Ушинтип отуруп, өзүнчө бир өмүр үзүндүсүн көрсөткөн, баш-аягы менен бүткөн көркөм дүйнө курулат. Муну кайталангыс каармандары, сюжети, окуясы, экспозициясы менен финалы бар махабат жөнүндөгү чакан повесть же лирикалык драма деп атаса да туура келет. Негизинен мындай жагдайда жаралган ырлар аз гана акындардын, болгондо да, личносту бар чоң акындардын чыгармачылык тажрыйбасынан учурайт. М. Алыбаевдин махабат лирикасы да ушул мисалга тарткан акындардын сүйүү ырлары сыяктуу өзгөчө сапат, өзгөчө тагдырга эгедер. Алар бир жылт этип өчүп калчу келдикетти сезимдерден кокус жаралган ырлар эмес, а бир адамдын тагдыры менен биографиясына чындап түбөлүккө кирип, өмүр бою кошо жашап өткөн асылкеч жароокерге деген акындын урмат-сыйы, аёлуу сезими, ага багыштаган арзуу тилегинен жаралган өзүнчө бир бүтүндүк, ички биримдиги бар чыгармалар. Бул ырларды жаздырып жаткан негизги асыл заада жан – Ак келин, аны менен лирикалык каармандын ортосундагы жетишпей калган сүйүү. Аны эстебей коюуга таптакыр мүмкүн эмес. Себеби, ал мына бул элестер менен жашайт:

Өзгөчө го өткөн өмүр кызыгы?!
Өчпөс болуп өмүрлүккө сызылды...
Дале болсо даана менде сезилип,
Алма беттин албырттаган ысыгы,
Ким өптү деп апаң айткан эместир –
Эрке кыял, сүттөн таза кызымы?!

Ушул ууз сезим кезден баштап «өчпөс болуп өмүрлүккө сызылган»... махабат лирикалык каарманга ар кайсы жагдайда, ар кайсы шартта, ар кайсы куракка жеткен кездеринде да жолуга берет. Ал болсо мурдагы ак сүйүүсүнөн айныбайт. Ар дайым аны менен аздектеп жүргөн жүрөк сырларын бөлүшүүгө даяр. Арзыган сулуунун элеси ал үчүн качан да болсо, мээ сергитип, «мемиреген Ысык-Көлдүн таңындай» аруу, караанын «капчыгайдын суу бойлогон кайыңына теңеп» карап келет. Түшүндө «июлдагы көк конуштун желиндей»

беттен назик сылаганына бактылуу. Жалгыз гана сүйүүнүн көзү менен карайт. Ошондуктан ага «качан болсо жарашкансып көрүнөт, кайсы күнү кандай жоолук салынса». Анын сүрөтү менен сүйлөшкөнү да өзүнчө бир назик, аёлуу, жалган сезимдин кичинекей бир эпкинни да жок. Баары чын дилден, чыныгы сүйүү, чыныгы сагынычтан чыгат:

Кыйнабачы жүрөктөгү жарадай,
Кылгырбачы, койчу мени карабай,
Же күлүп кой, же кирпичиң ирмечи,
Куса болдум сагынычым тарабай.
Үн жок, сөз жок, томсоросуң, турасың,
Ыйлап-ыйлап улутулган баладай.

Көңүлдөрүндө арылбас арман калган эки жаш эки башка турмуш куруп, эки жерде өмүр сүрөт. Эми лирикалык каарман Ак келинге «таарынба талап туура чыкпаганга, тагдырга ким да болсо моюн сунат» – деп, чындык күчүнө аргасыз баш ийип, өзүн-өзү жоотко-туп жашап келе жатат. Бирок таптакыр унутуп, көңүлүнөн биротоло сызып таштай албагандан кийин, бары бир махабат асирети кайра жолугушканда кайрадан козголо берет. Эки ашыктын мына ушул учурда көңүл жагдайлары, сезим түпкүрүнөн сызылып чыккан өкүнүч минтип өзүнөн-өзү ырга айлана келет:

Муңканган үнүң угулат,
Муң менен черткен комуздай.
Арманда жүрөм мен дагы,
Ар дайым бирге болушпай.
Санаага көптү саласың,
Сары журт болгон конуштай.

Бул саптар кайрылбай турган махабатка кириптер болгон адамдын, болгондо да өмүрүнүн кыйла жолуна келип калган адамдын ой-санаасына, билинээр-билинбес чөгүңкү маанайына абдан эле ылайык чыгып турат. Ошону менен эле бирге мындан арзышкан эки адамдын тагдырлары түбөлүккө кошулбай турган болуп чечилчү чекке жетип калганын да ачык эле сезип, билсе болот. Ушинтип, бул махабат драмасы финалына жакындап калды. Ушул ырда көрүнгөн жылуу сезим, мээрбан мамиле лирикалык каармандын тагдыр өкүмүнө баш ийип, аргасыз чыгарган жыйынтыктары, өзгөрбөй кала берген аруу сүйүүсү мезгил өтүп, аларга кайрадан дагы бир жолу кездешкен чагыбызда да, дале өз калыбында турган болот. Муну лирикалык каарман өз оозу менен айтса, андан бетер айкыныраак да, ишеничтүүрөөк да

болуп чыгат. Аны кайрадан кара сөз менен жазып, илебин суутуп, авазын бузуп, таасирин кетирип отурбай өзүн уккан жакшы:

Бир кезекте сүйдүм бирок жетпедим,
Саргайыптыр сага ыр жазган дептерим.
Дале болсо кыздан кызык көрүнөт,
Анда-санда бырыш баскан беттерин.

Мезгил менен өмүрдү коштоп өнүгүп келаткан драманын окуясы финалына жетти. Эми ал кандайча чечилээр экен? Биз окуп өткөн ырлардын (алардын тегерегинде жазылган башкалары да) ички биримдиги да, өзүнчө бир баш-аяктуу көркөм чыгарма болуп бүтүшү да, баары-баары дал ушул финалга байланыштуу эмеспи. Эмесе акын ал жыйынтыкты да чыгарды. Болгондо да эң эле туура чечти:

Сүйдүм, сүйдүң бир кезекте ченебей
Минутунду миң жылдарга теңебей.
Таалай укмуш! сүйүү бүткөн капкачан,
Тартылды бейм көз алдыдан кемедей.

Өткөндү эстеп, бузба жаным каныңы,
Жаш кезекте ким кечпеген жалынды?
Эскини эстеп элжирөөнүн ордуна,
Эми сыйла сүйүп алган жарыңды.

Муну окурман да ниетинде маакул таап, кубаттап калат. Ушинтип, биз акындын бардык махабат лирикасынын өзөгүн баштан аяк аралап өткөн бир сызыкты белгилеп жүрүп отурдук эле өзүнчө ички логикалык жактан туташкан, кадимкидей тагдыры белгилүү болгон лирикалык каарманы бар, окуя көркөм чечилиштин законченеми менен аяктаган бир бүтүн чыгарманы окудук. Андан ниети наристедей таза, ак сүйүүсүн, сырдаштык мамилесин чаң жугузбай аруу сактай алган, бийик сезимдер менен сүйө билген, өзү да ошондой сүйүүгө арзыган, рухий саламатчылыгы таза, кең жүрөк, бир гумандуу адамдын образын көрөбүз.

Албетте, ар кандай шартта, ар кандай абалга кабылган кезде да, ал турсун кокусунан бир ыплас дүйнөгө туш келип калганда да өзүнүн ички адамдык сапатын, абийирин ыйык сактай алган, адеп-ахлактык жактан жубардай таза, кенен көңүл, чоң жүрөк, көкөлөгөн асыл ойлор менен жашаган акын гана ушундай мөлтүр тунук сезимдерди түшүргөн жаркын ырларды, жакшы идеалдай болгон асыл адамдын элесин жарата алат. Демек, М. Алыбаевдин өзү дал ошондой адам, ошондой акын болгон экен. Анын махабат лирикасына ашыкча күйүп-бышып,

өпкө-жүрөгүн чаап, ыгы жок жалынып-жалбаруу, ашыгына жетпесе «сенден бөлүндүм, эми мен өлөм, күнүм бүттү» – деп, сентиментализмге чөгүп, солуп жатып калуу, айрым акындарча кумарын төгүп ышкыланып эротикалык сезимдерди ырдап, порнографиялык сүрөттөрдү тартканга дилгирленүү, болбосо өзүн эркексинтип жогору коюп, аялды кемсинтүү, аны кекетип-мокоткон эгоисттик мамилелерин туюнтуу өндүү көрүнүштөр таптакыр жат. М.Алыбаевдин ашыктык ырлары чыныгы сүйүүнүн өзүндөй таза да, назик да, аёолуу да, эки жаштын жашырбай айткан көңүл сырларындай ачык да, жетпей калган махабаттай бийик да. Ырасында эле акын махабат лирикасын алда канча жогору көтөрүп кетти. Сүйүү ырларына келгенде жазма поэзиябыздын башатына туруп алып, анын акыркы жылдарда жеткен чегин көздөй карасаң да орто ченде М. Алыбаевдин фигурасы бөлүнүп көрүнөт, тескерисинче, азыркы күндөрдүн чокусуна туруп алып адабиятыбыздын алгач көз жарып чыккан жагын тиктесең да М. Алыбаев бир айырмалуу бийиктиктерден болуп көзгө түшөт. М. Алыбаевдин махабат лирикасын тайманбай туруп эле ырчылар поэзиясында өзүнүн классикалык чегине жеткен Барпынын ашыглык ырларынан кийин дагы бир сапаттык жаңы баскычка кетөрүлгөн бийиктиктеринен деп айтса болот.

М. Алыбаев кыргыз поэзиясын лирикалык ырлардын башка түрлөрү менен да байыткан акын. Ырас, алар сан жагынан анча деле көп эмес. Эсептей келсең ар кайсы темага эки-үчтүн айланасында, айрымдарына бирден эле ыр туура келет. Анткен менен ошолордун дээрлик басымдуу бөлүгү беш электен өткөрүп, кайра-кайра тандап отуруп поэзиябыздын нукура үлгүлөрүнө кошчу чыгармалардан. Алар окшош темага жазылган башка акындардын ырларынан айырмаланып турат: автордун жекече мамилеси бар, шаблондон тышкары ойлонот, адабий инерциянын шарданы менен жалпы ураанга кирип, даяр стандартка түшкөн идеяларды кайрадан уйкаштыра бербейт. Мурда алда канча жазылып, кайталанган тема да акындын каламынан жаңырып чыгат. Анткени ошол теманы ал өзүнчө көрүп, ага башка жагынан жол таап кирип, өзүнчө чечет. Эң негизгиси, акын өз башы менен ачып, жүрөгүнөн өткөргөн чындыкты гана ырга салган, жалган сезимди, жалпыга ортоктош даяр ойду туюнта алган эмес. Бул нагыз таланттын, болгондо да барып турган чынчыл таланттын бирден бир башкы сапаты. Алсак, согуш тууралуу канча гана ырлар жазылбаган. Ошолордун канчасы күндөлүк газеттик информация катары бир сезон өмүр сүрүп-сүрбөй мезгилдин архивине түшпөдү. Канчалары бирин-бири кайталап, өзүнүн оригиналдуу өң, түсүн көрсөтө албай, жалпы хорго жутулуп, жиги билинбей калып кетти. Ал эми

М. Алыбаевдин «Ыйлабачы» аттуу ыры ошол жаңыдан жазылган кезде эле белгилүү чыгарма болуп көрүнгөн, азыр окусаң да айырмалуу, бүт идеялык-көркөм күчүн, чатыраган эмоциясын сактап турат. Ырда сүрөттөлгөн кан майданда каза тапкан өмүрлөшүнөн айрылган жаш келиндин жүрөгүндө калган өчпөс кара так ушунчалык күчтүү берилген, аны окуган адамдын сезимине да так түшөт. Мына бул саптарга ким кайдигер гана көз жүгүртүп коё алат:

Билесиң го,
Кансыз согуш болбосун?!
«Кан» – деп учат,
«Жан» – деп учат коргошун.
Кан майданда
Каза болгон көрүнөт.
Каалап тийген
Кадыр шерик жолдошун.

Кара кийдин,
Кайран эрден айрылып,
Сөгүлгөндөй бүт кайышып кабыргаң.
Кайрат кылчы,
Кара көзүң арчычы,
Саамайың жый,
Садагасы сабырлан!

Ыйлабачы,
Тырмабачы
Сулуу беттин анарын,
Кийбе, ташта!
Кереги жок каранын!
Жыл оңолот
Кемтик толот,
Жаш жетилет,
Жашын тиле
Эмчектеги баланын.

Ыйлабачы!
Кайгыны ичке батыргын.
Сабыр кылчы,
Айтканын ук акындын:

Коркок бирөө,
Коюнунда жаткыча,
Аты жакшы,
Жесири бол баатырдын!

Деги эле М. Алыбаевдин поэзиясында эң башкы, анын жалпы багытын, духун аныктоочу белги – бийик гуманисттик пафос экендигин атайылап бөлүп айта кетишибиз керек. Бул сапат анын жеке албомдук экс-промпторунан тартып социалдык темада жазган, эл, жерге арналган ырларына чейин топтолук бойдон мүнөздүү.

Эми акындын экинчи бир темада жазган чакан лирикасына кайрылып көрөлү. Ала-Тоого арналган ырлар кыргыз поэзиясында эң эле көп. Аны өткөн доордогу эл ырчыларынан тартып, профессионал адабиятыбыз көз жарган күндөн баштап, бүгүнкү жаш акындарга чейин айтышты, айтып да жатышат. Бирок аларды бийик искусствонун чен-өлчөмдөрү менен карасаң, чыныгы көркөм чыгарма катары өзүнчө жаңырып турган, оригиналдуу чыккан (айталы, А. Токомбаевдин «Ысык-Көлгө суктануу», А. Осмоновдун «Ата журт», С. Эралиевдин «Ала-Тоо» аттуу чыгармалары сыяктуу бир темада жаралган көп ырлардын ичинен айырмалуу), нукура адабий кенчке кирип калгандары абдан сейрек. Балким, алар беш, онго араң жетээр. Эмесе ошол иргелген топко кирген аз сандагы көркөм туундуларга М. Алыбаевдин «Ала-Тоого» аттуу жалгыз ыры да өзүнөн-өзү эле келип кошулуп калат. Бул ырдан эч кимдикине окшобогон жалгыз гана М. Алыбаевдин поэтикалык үнүн угабыз, Ала-Тоого деп аздектен жүргөн мамилесин, аруу тилегин көрөбүз. Акындын айтып жаткандары сенин да Ата журтка арналган жакшы оюн, сезиминди кошо тунтуп жаткансып:

Кереметтүү сен атасың, энесиң,
Салыштырып сага ким жер теңесин.
Көңүл толкуйт көркөмүңдү көргөндө,
Кандайдыр бир жүрөккө дем бересиң.
Ырым менин, сенин демиң эмеспи,
Шыктанамын минип кыял кемесин.
Карааныңдан кагылайын Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш эмесиң?
Качан жүрөк кагышынан танганда,
Бир тартылып өтүп кетээр элесиң.
Бир тартылып өтүп кетээр элесиң...

Өс Ала-Тоо! Өзүм өскөн турагым,
Уяң болбо, улуу жолуң улагын.
Жымың-жымың, жылдыз болуп жылжысын,
Канга дары, кыштай тунук булагың.
Ай ааламдын мунарасы болуп кал,
Аз болсо да асманга тий, турбагың!
Ээрчий берсең, бир сонунга жетесиң.
Улуу орустун Волга менен Уралын
Улуу орустун Волга менен Уралын...–

деп, чалкайган Ала-Тоого карап туруп, болгон үнүң менен аска жаңырта ырдагың келип кетет. Албетте, бул ырды жалаң гана географиялык мааниде тар кабыл албас керек. Ала-Тоо бүтүндөй кыргыз журтун символдоштуруп, анын келечек тагдырын туюнтуп турган түшүнүк да. «Ала-Тоогону» акын кокусунан эле жаза койгон эмес жана чыгарма кокусунан эле ушундай айырмалуу, оригиналдуу чыгып да калган эмес. Ал атайылап баналь ойлордон, даяр адабий схемалардан качуудан, аңсезимдүү түрдө болгон чыгармачылык изденүүдөн, поэзиядан жаңы жол, жаңы ыкма ачууга умтулуудан келип жаралган. Башкача айтканда, М. Алыбаев өзүнүн «Владимир Маяковскийге акындык отчетунда» «Мен таң калам, биздеги калам кармаган Ала-Тоону алды миң, арты жүз кайталанбаганы калбаган» деп айткан көз карашынан чыгып, ошондой өңсүз-түссүз, акындын инди-видуалдуу мамилесин билдирбеген, кайталанма ырларга полемика катары жазган чыгарма.

Акындын башка темада жазылган лирикасынын ичинен мына ушул сөзгө алып өткөн «Ыйлабачы» менен «Ала-Тоого» сыяктуу ар кандай окурмандын бийик эстетикалык талабына каниет бере ала турган мыкты ыр-ларынын катарына «Шаркыратма», «Жайкы жамгыр», «Соң-Көл» ж. б. көшууга болот. Ал эми М. Алыбаевдин «Владимир Маяковскийге акындык отчет» поэмасы эпикалык жанрда жаралган этаптык чыгармалардын бири. М. Алыбаевдин кадыресе бийик адабий түшүнүгүн, акындык кредосун, чыгармачылык принцибин, жаңычылдык багыттагы көз караштарын, поэзиядагы тамтыгы кеткен ыкмалар менеп эскирген туюнтуу каражаттарга, жаңы мазмунга, тематикага жармачтыкка каршы кандайча күрөшүп өткөнүн ушул поэмасы абдан ишенимдүү жана конкреттүү айтып берет. «Владимир Маяковскийге акындык отчетту» жакшылап үйрөнбөй туруп, акындын ким болгонун, көркөм сөз өнөрүнө кандай мамиле жасап, ал тууралуу кандай ойлор менен жашап өткөнүн кең-кесири аңдап-билүүгө мүмкүн эмес.

Макалабыздын баш жагында атайылап бөлүп айткандай, М. Алыбаевдин адабий мурасынын жалпы маанисин арттырып, бийик эстетикалык-көркөм күч берип, окурмандар арасында айрыкча кызыгуу туудуруп турган экинчи бир өзгөчөлүк – анын өткүр сатирасы. Сатира кыргыз эл оозеки чыгармаларынан тартып, ырчылар поэзиясында жашап, өнүгүп келатканы белгилүү. Жазма профессионал поэзиябыз жаралгандан кийин жаңыча мазмундук мүнөзгө ээ болуп, жаңыча түрлөрү пайда болду. Кыскасы, М. Алыбаевге чейин эле улут адабиятыбызда сатиранын жакшы салттары топтолуп калганы белгилүү. Бирок профессионал поэзиядагы профессионал сатира нагыз өзүнүн тилине М. Алыбаев менен Р. Шүкүрбековдун чыгармаларында гана толук ээ боло алды. Булар кыргыз сатирасын саратан айында күчүнө келип, төгүлүп турган жыландын заарындай заарын чачып, тийген жерин куйкалап түшө турган чегине жеткиришти. Жанрдын чындап бир гүлдөгөн доору түздөн түз ушул эки акындын чыгармачылык ишмердүүлүгү менен байланыштуу. Алар сатираны алдыга жылдырып ба-рып, өзүнчө эле бир жаңы чекке коюп кетти, ага бул экөөнөн мурда чыккан сатириктер да жеткен эмес, кийин келгендер да али жетише элек...

М. Алыбаев өзүнөн-өзү зордоп, үйрөнүп, атайын болоюн деп болгон эмес, а атайын ошол үчүн жаралган, тубаса сатирик болгон. Анын кайталанбас сыры да, башкалар алалбаган бийиктиги да, өзгөчө сейрек кездешчү күчү да мына ушунда турат. Бул жерде окурмандар жатка айтып, бири ылакапка айланып, экинчиси афоризмге өтүп, жумурай журттун өз менчиги, өз сөзү, коомдун алга жылышына тоскоол болуп жаткан зыяндуу көрүнүштөр менен күрөшүүдө колдоноор куралы болуп, кызмат өтөп келаткан «Ак чүчү!..», «Сизге айтам», «Кошоматчы», «Бюрократ», «Саадат кандидат», «Тилекмат» шекилдүү сатиралык ырларын, «Осмонаалы лөөкүй», «Дүжүр бука» окшогон фельетон жаатындагы даңазалуу чыгармаларын чечмелеп, комментариялап, бир-бирден алардын маанисин айтып отурууну көп деле зарыл санабай турам. Андан көрө акындын сатирасынын башка бир түрүнө азыраак кайрыла кетейин.

Сатиранын жаңы түрлөрү эпиграмма, достук азил, пародиянын мурда кыргыз адабиятында анча-мынча элементтери болсо да, алар өзүнчө таанылган жанр катары калыптанып, адабий өнүгүштүн жалпы система-сында өздөрүнүн закондуу орду бар экендигин көрсөтүп жашап калышында М. Алыбаевдин зор салымы бар (албетте, Р. Шүкүрбековдун эмгегин да унутуп жаткан жерибиз жок). Мына

ушул мааниде алганда акындын «Ада-бияттык парады» профессионал поэзиябыздын өсүш жолунда өзүнчө бир жаңы ачылыш болгон. Бул циклди тек гана калемдештерине сынтагуу, алардын мүчүлүш жактарын шылдындап күлүү үчүн жазылгаи экен деп ойлоого жарабайт. Акындын ниети, негизги билдирмекчи болгон ою жакшы максатты көздөйт. «Адабияттык параддын» башкы пафосу – М. Алыбаев сөзгө алып өткөн улуу-кичүү муундагы адабият өкүлдөрүнүн (А. Үсенбаев, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Я. Шиваза, К. Баялинов, К. Маликов, Т. Үмөталиев, А. Салиев, К. Жантөшев, Н. Байтемиров, Ө. Жакишев, С. Шимеев, Т. Абдумомунов, М. Жангазиев, К. Акаев, У. Абдукаимов, К. Эшмамбетов) тажрыйбасынан байкаган ийгиликтер менен орчундуу мүчүлүштөрдү көрсөтүп, кээде аларга дем берип сүрмөлөп, кээде намысын козгоп чыгармачылык жигер жаратып, көркөм сөз өнөрүнө болгон жооп-туулугун арттырууга чакыруу. Ушул планда жараткан чыгармалары жазуучуга бүткөн таланттын табиятын, китептин тагдыры менен бирден-бир сапатын аныктаган мүнөздүү белгилерин акындын айныбай сезип, туура кармай билиши, ташка тамга баскандай таамай жана калыс айткан баасы менен айырмаланат.

Ушул пикирибизге далил катары анын «Касымаалы Жантөшевге» деген эпиграммасын окуп көрсөк эле калгандары өзүнөн-өзү белгилүү болуп чыга келет:

Бир жагынан жомокко жакындап,
Экинчи жактан романга жакындап,
Кээде повестти такымдап,
Түзүк жазылды «Каныбек» –
Кара шакылдак.

Автордун оюна койсо,
Какемди улам өзгөртүп турмак,
(Кээде калпак кийгизип, кээде тумак)
Илимдер Академиясына –
Мүчө-корреспондент кылмак,
Же Каныбек министр болуп жаны тырмак.

Мында эч кандай апыртуу да, жазуучуну атайылап келекелеп басынтайын деген тескери ниет да, жалпы адабияттын кызыкчылыгы менен байланышпаган өзүнүн жекече, субъективдүү ойлорун таңуулоо да жок. Адабий чындыкты, чыгарманын реалдуу ал-абалын, курулуш принцибин, автордун адамга болгон мамилесин, профессионалдык деңгээли кайсы баскычта турганын сергек байкап, туура баасын берүү

бар. Мисал үчүн «Каныбектин» жанрдык өзгөчөлүгүн, жазуучунун роман формасын өздөштүрүү багытында келип токтогон чегин, чыгармачылык методун, көркөм аң-сезим деңгээлин илимий-теориялык жактан аңдаштырып, аларды чыныгы профессионал искусствонун чен-өлчөмдөрү менен карап, бул чыгарма кыргыз адабиятында эмне деген көрүнүш экендигин аныктап чыксак, ошол жыйынтыгыбыздын микро-моделин М. Алыбаевдин ушул он бир сапта айткан ойлору түзүп турган болоор эле. Көрсө биздин сынчы, ада-биятчыларыбыз кийим барып анан сезип, талаш-тартыш чыгарып жүрүп, алды жагын араң жете баштаган «Каныбек» жөнүндөгү чындыкты М. Алыбаев мындан отуз жыл мурда эле негиздеп салган турбайбы. Бир сөз менен айтканда, акын кыргыз сатирасында жаңы ачылыштар жасап, аны жаңы түрлөр, жаңы мазмун, жаңы мотивдер, жаңы ыкмалар, өткүр туюнтуу каражаттар менен байытып кеткен нукура новатор катары калды.

Мидин Алыбаев жалаң гана лирикалык ырлар менен сатира жазган эмес. Ал каламын адабияттын башка жанрларында да сынап көргөнү белгилүү. Драматург катары «Курорттогу окуя», «Зоотехник Буйлашев» аттуу көп актылуу, «Жантектин керээзи» деген бир актылуу пьесаларды, прозачы катары бир нече аңгеме, очерк, фельетондорду жазган («Жарык көрбөгөн каттар», 1964). Котормочулукка да киришип, А. Пушкин, Шиллер, Маяковский, С. Маршак, С. Михалков, Г. Гулям, К. Симонов, Р. Кушников ж. б. айрым ырларын кыргыз окурмандарынын менчигине айланткан. Булардын арасында үлгү катары көрсөтө турган деңгээлге жеткире которулгандары да бар. Мисалга Пушкиндин «Өрттөлгөн кат», «Бир гүл» лирикалык ырлары менен Маяковскийдин «Кеңешип бүтпөгөндөр» сатирасынын кыргызча кайра жаралышын айтсак болот. Мында да М. Алыбаев акындык өзгөчөлүгүн сактап турат. Башкача айтканда, ал өзүнүн натурасына, талант стихиясына жакын келгендерин гана которгон. Ошол үчүн алар жакшы чыккан.

Мидин Алыбаевдин бардык адабий мурастарынын ичинен азыр эле айтып өткөн драмалык чыгармалары менен прозасынын келечек тагдыры башкачараак болду. Алар акындын лирикасы менен сатирасына өмүрлөш боло алышкан жок. Мезгил сыноосуна чындап туруштугу келбеди. Кыргыз драматургиясы менен прозасындагы идеялык көркөм күчүн сактап жандуу аракетте турган белгилүү чыгармалардын сабына кошула албай, негизинен сезондук милдет өтөп гана кала беришти. Албетте, аларда деле таланттуу чыккан эпизоддор, сценалар, орундуу табылган көркөм деталдар, чындап күлкү

чакырган юморлуу жерлер көп эле учурайт... Бирок алар бардык жагынан төп келтире иштелген бир бүткөн чыгарманын негизги идеялык-эстетикалык концепциясын түзө алышпайт. Айрымдарын жөн эле, зор даярдыксыз, кара талантка салып шилтеп койгон. Кээ бир чыгармаларында айтып жаткан идеясынын эртеңки өмүрү, келечек перс-пективасы тууралуу камылга көрбөй, анын утурумдук кызматына азгырылып, бир мезгилдин өтүшү менен эскирип калчу темаларга талантын короткон. Кыскасы ал чыгармалар М. Алыбаевдин лирикасы менен сатирасына коюлчу бийик чен-өлчөмдөрдү көтөрө алышпайт. Мидин Алыбаев көркөм сөздү ушунчалык кастарлап, ага аябагандай жооптуу мамиле кылганы, үлгү катары көрсөтчү ырлары менен гана сабак бербестен, өзүнүн кетирген кемчиликтери, жетүүгө мүмкүнчүлүгү келип туруп жетпей кеткен жактары менен да кийинки каламгерлерге чоң сабак болчу акын. Ал табийгат тартуулаган ошондой оргуп турган сейрек талантты толук пайдаланбай, мисалы, А. Осмоновго окшоп чегине жеткире өнүктүрүп (болгон күч, убактысын бүт чыгармачылыкка жумшап), потенцияда жаткан мүмкүнчүлүктөрүн аягына чейин ачалбай, көрөнгөсүндө болгондун баарын шыпкап төгүп бералбай калды. Ушундай себептерден улам табийгат аябай марттык менен берген зор талант союздук аренага чыга албай (улут адабиятыбыздын чегинде гана кармалып) кетти, албетте, буга анын капыстан болгон өлүмү да тоскоолдук кылды.

Анткен менен Мидин Алыбаевдин жогоруда биз атайын токтолуп, баса белгилеп айткан мезгил сыноосунан өткөн эң сонун лирикалык ырлары менен өткүр сатирасы өзүнүн айырмалуу үнү, өчпөс-оңбос өң-түсү менен нукура көркөм кенчибизге кошулган жаңы үлүш болду. Мына ушул эки жаңылыгы аны кыргыз адабияты менен тең өмүр сүрүп бара берүү бактысына эгедер кылды. Бул оңой жеңишти?!

Ушундай чыгармачылык тагдыр күтүп, ушундай асыл мурасты бизге менчиктеп калтырганы үчүн, акындын элесине карап мындай дегим келет: – түбөлүк жаш поэзия үчүн, Мидике, сага таазим, миң алкоо. Ошондой кереметин бар экендигинен атактуу шакиртиң Байдылда Сарногоев айткандай, бүгүн калкыңын:

Карысы ичтен күдүндөп,
Жаштары жайнап күлүндөп,
Жатышат жаттап ырыңды,
«Жашасын биздин Мидин» деп.

1977–1983-жылдар

АКЫНДЫН АКЫНДЫГЫ¹

...«Акынга мансап эмес, тагдыр керек». Акындык өнөрдүн улуу сырын, жападан жалгыз улуу чындыгын керт башы менен ачып чыгып, аларды өз чыгармачылык тажрыйбасы, өмүр өрнөгү аркылуу кашкайта далилдеп бере алган улуу адам гана ушинтип айталмак. Ар бир калем кармап ыр жазууга ниеттенген жан акындыктын айныбас, ыйык эрежеси катары күтүнүп, өмүр бою бешенесине шам кылып карманып, бараткан багытын текшерип жүрүп отуруш үчүн табышталган бул акылман адабий нусканы бизге мураска калтырган кемеңгер Александр Блок болгон.

Ырасында эле акындык тагдыр күтүү дегениң кайсы бир жомоктордо катар-катар тартылган кароолдун кырк жибек торунан өтүп барып, малайдын чыбык торуна түшүп берген алтын балыктай, же күмүш туур орнотуп күтүнүп жаткан хандын алтымыш ак өргөөсүн айланып өтүп, тээ төштүн түбүндөгү койчунун чөчөйгөн кара алачыгына конуп берген бакыттын алтын кушундай, же нечен бир байлар менен бектердин аргымак туйлатып, жорго коштотуп келген барман мырза балдарына барбай, жылаңайлак, жырткыч чапан томаяк жигитке колун сунган Айпери кыздай, – ыр жазып китеп чыгарып жүргөндөрдүн онунун бирининби, отузунун биринби шыбагасына туш келе турган сейрек таалай окшобойбу.

Ага кабылып, кабылбай калыштын өзгөчө себептери көп. Биринде табигый көрөңгөнүн жугу аз. Ал канчалык жети кат териси жешилгенче жан алып, жан берип иштебесин, жарытылуу эч нерсе өнбөйт. Көп эле болсо ыр техникасын жакшылап сабаттуу өздөштүрүүнүн үлгүсүн берет. Экинчиси – жаркын көрөсөн личность эмес, күнүмдүк жашоонун майда куулук-шумдугун ашкере өздөштүрөм деп жүрүп психологиясын ошого ыңгайлаштырып алган. Ошол адаты боюнча ырды да чекене алды-берди мамилелердин дипломатиясына салып өтө сактанып, кысынып чүмчүндөп жазып, айтылчу чоң сөздү түз айтталбайт. Кулачын бир кенен жайдырып, курушу жазылганча чуркатып, көмүскөдө быгып жаткан көркөм дүйнөсүн чындап чечектетип ачылта турган шартка өзүн кабылтпай үстүртөн жылмакай өтүп кете

¹ Даутов К. Акындын акындыгы // Кыргызстан маданияты. – 1982. – 4 ноябрь

берет. Чыныгы турмушунда бир бөлөк жашайт, башкача ойлоп, башкача сүйлөп, жазууга келгенде жекече адамдык болмушун жоготуп таптакыр таанылгыс болуп калат. Көлөмгө жараша көлөкө түшөт дегендей, андан кайдагы оригиналдуу изди күтөсүң...

Үчүнчүсү – табиятынан принципсиз, адеп-актык дүйнөсү аруу эмес, поэзиянын ыйык салты менен ыйык чындыгына ачыктан ачык кол салып, таза ишенимдерди, аздектеген идеалдарды ойрондоп акты кара деп, караны ак деп жазып ушундан кетет. Төртүнчүсү – чыгармачылыктан мансап издеп, ага мансапка жетүүнүн мүмкүнчүлүгү, сөөлөт күтүүнүн бирден бир ыңгайлуу жолу катары мамиле жасайт. Бешинчиси – аны жалаң гана акча табуунун курал-каражаты деп билет.

Ушундай утурумдук чекене максаттардын камылгасы менен жашап, бар болгон күч-жөндөм ошондой мамилелердин куулук-шумдуктарын үйрөнүүгө жумшалып, поэзиянын өз табият-талабына алпарчу жол ак дилден өздөштүрүлбөй, ыр жазып жүрүп ырга чындап кездешпей кайкып өтүп, акындык өнөрдүн улуу парзы акталбай калат.

Анткен менен мындай адабий ишмерлер да көрсөткөн өнөрүнүн акыбетин алат: поэзияга ак кызмат өтөбөй, чыкканчылык кылганы үчүн алардан поэзия кайра өч алат, абийир-ыйманын кийинкилердин сотуна коюп, мезгил келекесине салат, кантип жашап өткөндүгү тууралуу акыйкатты небере-чөбүрөлөрүнө жарыялайт...

Көрсө Э. Хемингуэй жакшы адам гана жакшы жазуучу болот деп айтканынын түпкү сыры ушунда жатат экен да. Личностук сапаты, бийик, абийир-ишенимин кара так түшүрбөй кастарлап таза сактай билген акын гана барына кайыл болуп, поэзиянын урматы үчүн күнүмдүк көр оокаттын азгырыгы менен мансап, сөөлөттөн кечип коюуга эрдиги жетип, кудум Алыкул Осмоновчо:

Мен тансам жаштан танам, ырдан тынбайм,

Ыры жок өмүрүмө канаттанбайм.

Кудайга миң мертебе калп айтсам да,

Ырыма бир мертебе калп айта албайм –

деп чыгармачылык мүдөсүнө өзгөчө бир фанатикалык берилүү, жанбас сүйүү менен жашай алат. Поэзияга жоокердин ыйык постто туруп, ыйык чек арага жасаган мамилесиндей таза жана жооптуу мамиле кылып, аны өмүр-жашоосунун бирден бир маңызы деп санап, өзүн курмандыкка чалса да, ыр чындыгын курман чалууга алы жетпеген, дилинен түртүлүп, тилинин учуна келип турган сөздү өлтүрбөй ошол боюнча алып чыгып, калк кулагына угуза алган акын гана акындык тагдыр күтүшү мүмкүн.

Акыйкатта да ыр дубанасы болуп жашап, тагдыр күткөн акындын гана дүйнөгө айта турган олуттуу сөзү болот. Жөн эле ыр чыгарып, ыр жазып, аны кесип катары гана урунуп жүрүп өтүп кеткендер менен Токтогул, Барпы, Алыкул Осмонов окшоп (арабызда жоктордон) нукура акындык тагдыр күткөндөрдүн айырмасы кандай болорун адабият тарыхынын тажрыйба-мисалдарынан көрүп жатпайбызбы.

Мына ушундай чоң акындык тагдыры бар, ыр үчүн туулуп, ыр үчүн жашаган нукура тубаса таланттардын бири Байдылда Сарногоев. Бул акындын өмүр жолу, ички рухий дүйнөсү, пендечилик же кече сапаттары канчалык жөнөкөй жана татаал болсо, поэзиясы да ошончолук жөнөкөй жана татаал, ошончолук оригиналдуу. Ага карата болгон жалпы окурмандардын мамилеси да өзүнчө кызык, берилген баа, пикирлер акында болуп туруп болбогондой эле парадоксалдуу элестетет.

Бир жагынан карасак, аны тоолук эл өзүнүн ак калпагындай эле ашкере таанып-билет. Бардык катмарлардын өкүлү – тоо башында кой жайган чабандан тартып лабораторияда иш жүргүзгөн химикке чейин, катардагы жумушчудан тартып инженер-механикке чейин, мектеп балдарынан тартып алтымыш ашкан пенсионерлерге чейин, адабият, искусство өкүлдөрүнөн тартып чарба жетекчилерине чейин жата калып окушат. Айылдык, райондук өздүк көркөм кружокторунун катышуучуларынан тартып филармония менен операнын профессионал ырчыларына чейин обонго салынган ырларын ырдашат. Анын поэтикалык тизимдери менен учкул сөздөрүнөн, же тамаша дептеринен эки сап жатка айтпаган кыргыз баласын табуу кыйын.

Бир жагынан карасак, ушул күнгө чейин адабий чөйрө жазуучу, сынчылар тарабынан анын реалдуу баасы бериле элек. Кыргыз поэзиясында Б. Сарногоевдей акындын чыгып калыш закон ченемдери түшүндүрүлбөдү, ал эмне деген көрүнүш экендиги айтылбады, адабиятта ээлей тургап орду көрсөтүлгөн жок. Айрым бир сын макалалар менен атайын баяндамаларда саналып өтчү дежурный тизмелерде гана атын атасак атайбыз, атабасак баягы раматылык Мидин айткандай «и другиенин» ичинде калат.

Кээ бирөөлөр аны профессионал акын дешсе, айрымдар жазма адабияттын маданиятына жетпеген «фольклордук акын», «ырчы акын» дешет. Эң кызыгы айрым акындык даңк-даража күткөндөр менен нечендеген «төкмөлөрдүн» ыр китептери беш-он жылдап магазиндерде жатса, Б.Сарногоевдин жыйнактарын чыгып-чыкпай туруп талап кетишет. Мына быйыл эле жарык көргөн «Ашуудан берген отчету»

типографиялык боёгу кургап үлгүргөнгө жетпей заматта сатылып кеткенине өзүбүз күбө болдук. Аны канчалар издеп, сурап жүрүшөт азыр, нускасын көбөйтүп кайрадан бастырып бергиле деген каттар басмаканалар менен редакцияларга жаай баштады...

Ачык туюнтулган пикирлер мындай. Элүүнчү жылдардын аягы, алтымышынчы жылдардын башы ченде авторго карата жөндүү жана жөнсүз айтылган мактоолор менен сын-дооматтар болгон. Көкөлөткөнү да, көө сүртмөкчү болгону да акын өзү куруп, жасай баштаган поэтикалык чарбагына түркүн түс мөмө дарактын көчөттөрүн каяктардан алып келип отургузган, кандайча кыйыштырып, кантип жаңы түргө өткөргөн, баарынан да аларды кабыл ала турган кыртышты кандайча даярдап, кантип ыңгайлуу климат түзгөн, эми кантип азык берип өстүрүп жатат дегендей анын багбанчылык системасын туташ адаштырып карай алышкан эмес.

Кээси ошол түр жемиштүү бакчадан бир түп чилги киласти көрүп алып, бул жемиш бүткөндүн паашасы (анын эрте бышканы үчүн эле), мөмөлүү дарактын баары ушундай болуш керек деген талап коюп чыкса, кээси тээ боз кыроодо барып жетилчү кымыз алманы короо кезинде, акын өзү айткандай, «адегенде аткый тиштеп ачуусун, таттуулары такыр жок» деп кол шилтеп кете берген. Кыскасы, ар бир жемиш багынын өздүк табияты кылдат байкалып, кайсы түрү кайсы маалда мөмөсүн жетилтээри ажыратылып, алчасы алчадай, өрүгү өрүктөй, шабдаалысы шабдаалыдай, алмуруту алмуруттай, алмасы алмадай өз-өзүнчө бааланбай, баары бир түр жемиштин даам-татымы менен бааланган да, анан ошол бойдон калып калган.

Б. Сарногоевдин поэзиясы тууралуу өз учурунда калыс сөздүн айтылышы зарыл эле. Андай пикирдин сөзсүз керек экендиги бүгүнкү күндө дагы ачыгыраак, дагы күчтүүрөөк сезилгенсип жатат. Кеп акындын ысмы бөлөктөрдүн катарында мактоо тизмеден калбай окулуп же окулбай турганында эмес. Кеп жалаң гана анын башкаларга окшобогон өзүнчө оригиналдуу талант экендигинде деле эмес. Кеп Б. Сарногоев жараткан көркөм дүйнөнүн тереңден ар тараптуу каралбай жатышы менен кошо азыркы кыргыз поэзиясында күн тартибине курч коюлуп, чечүүгө муктаж болуп турган көп маанилүү маселелердин айтылбай келатышында. Акындын поэзиясына карата түрдүүчө мамилелердин жашап турушу да, ушул убакка чейин адабий чөйрөдөн реалдуу сын-баасын ала электиги да ошого байланыштуу экендигинде. Эгерде автордун поэтикалык дүйнөсүнө кирүүгө туура ачкыч таба алсак, аны туура аңдаштырып баратып, бир эле учурда

ошол айтылбай келет деген көп түйүндүү маселелерди кошо чечмелеп чыгууга шарт түзүлө тургандыгында.

Б. Сарногоевдин поэзиясы өзүнчө көрүнүш болгону менен өзүнчө обочолонуп түшүндүрүлбөйт жана кыргыз поэзиясында табигый түрдө эркин өздөштүрүлүп жаткан айрым бир өзгөчө сапаттык жаңы белгилерди Б.Сарногоевдин гана мисалында жакшы көрсөтүүгө болот. Конкреттүү айтсак, фольклор менен ырчылар поэзиясында нускалуу салттарын профессионал поэзия менен, орус жана дүйнөлүк поэзиянын салттарына кыябын келтирип жалгаштырып, синтездеп чыгуудан келип өзүнчө Сарногоевдин поэзиясын жаратылышы; адабиятта чоңбу чаканбы өз мектебин, менчик салтын түзүү деген эмне экени акынга акындык тагдыр күтүү кай себептен керектиги жана ал жазуучулук өнөрдө неликтен башкы маселе экендиги чындыкты өзүнчө ачкан, өзүнүн личносту, биографиясы, тагдыры чыгармаларында катышып, ыр саптарынын арасынан башбагып көрүнүп турган оригиналдуу акын менен бирөөлөрдүн ырынан ыр жазган, жекече жүзү, өз сөзү поэтикалык саптарына түшпөгөн, «сабаттуу жазмакер» акындын айырмасын көрүү; көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүсү – классикалык жөнөкөйлүккө жетишүү деген эмне экени; кайталангыс улуттук колоритке ээ болуу; нукура жандуу элдик тилдин стихиясына кире билүү; көркөм песня жанрына өмүр берүү өзгөчөлүгү сыяктуу сапаттар акындын поэзиясында үлгү катары коёрлук даражага көтөрүлгөн.

Ушул айтылган белгилерди ачып чыксак, биринчиден, Б. Сарногоев эмнеге тете иш жасап койгонун айкын билебиз. Экинчиден, анын көркөм тажрыйбасы аркылуу кыргыз поэзиясы кандай жаңы түс, боёктор жаңы ийкем, ыргактар менен байыганын аныктайбыз. Үчүнчүдөн, окурман акындын поэзиясына кайсы тарабынан кирип, аны кантип ачуу керек экендигине жаңсоо берип, аларда автордун чыгармаларына карата сергек көз караштын калыптанышына көмөктөшөбүз. Төртүнчүдөн, анын акындык сабактарын айтуу менен адабиятка кантип өзүнчө жол салып кириш керек экендигин артта келаткан жаш калемгерлердин көзүнө түшүрүп, кулагына табыштайбыз.

Албетте, булар мындан нары карай аткарылчу, фундаменталдуу эмгекте жүзөгө ашырылчу иш. Азыр болгону ошолордун айрым эскиздерин түшүрүп, айрым урунттуу түйүндөрүнө гана белгилер коюп өтөбүз. Эмнеси болсо да аларды ырааты менен бир баштан айталы.

Б. Сарногоев кыргыз поэзиясында эч кимге окшобогон, эч кимди кайталабаган жана эч качан эч ким тарабынан экинчи кайталанбай турган өзүнчө бир уникалдуу акын. Мунун адаттан тыш сыйкыры

жок, сыры жөнөкөй эле. Аны ошондой кылып даярдап чыгарган тарыхый шарттар эми кайра жаралбайт, алар нечак эле кайткыс болуп мезгил түпкүрүнө түшүп кеткен. Анын поэзиясы канчалык даражада күчтүү таланттын түшүмү болсо, ошончолук эле даражада коомдук шарттардын да натыйжа-жемиши деп билишибиз керек. Ал өзгөчө (исключительный) бир учурга, кыргыз элинин турмушунда бир эле мезгилде эки-үч доордун көрүнүштөрү аралаш өмүр сүрүп турган кызык кырдаалга туш чыгып, аз гана убакыттын ичинде ошолордун баары менен катар жашап, баарынын тең рухий булактарынан катар азыктанып, бири-бирине куюлуп, ашташып өтүшүп жаткан процесс-тин дал кайноолорунда тарбияланып, калыптанды. Кантип?

Тээ түп-тегинен келсек, Байдылда Сарногоевди табийгат-тагдыр Эсенаман, Чонду, Эшмамбет, Жеңижок баш болгоп «чоң суулар аккан арыктан агызыптыр». Ал ошондой таланттардын тандамал уругу бузулбай өнүп, чатырап оожалып кетүүгө бар шарты жарашкан кереметтүү Таластын сынаакы кыртышына түшүптүр. Бактысы экен, биринчи шарт аны эне сүтүнө кошо ыр менен оозандырды. Көзү жарык дүйнөнү карап, кулагы ачылаары менен улуулардын ыр, күүлөрүн укту. Ошолордун ыр, күүлөрү тараган абадан дем алып, ошолордун ыргакшаңын угуу, туюу сезимдеринде кайрып, жаңырыктатып жатты. Аларга кошумча: «Энеси эл жомогун удаа-мудаа, куйчу эле күндүр-түндүр кулагына». Анан мектепке каттап калганда «эрте-кеч санаасынан чыкпай окуган китептери «Эр Төштүк» менен «Кедейкан» болот («Адабий кызык китептер, аз эле анда саны абдан»). Ошентип, «элдик жомоктон наар алып», жатып-туруп тиленип «кудайым акын кылгын деп, жок экенин сезбей жалынып» ырга ышкын артат.

Келип-келип таланттын дартына чалдыккан балапан Байдылданын үлбүрөгөн наристе дил, сезиминде ырчылык шыгы (жазуучулук эмес) кеберлеп, нук ала баштайт. Райондук газетага чыккан биринчи ырын жазганда профессионал акын болсом деп ойлобоптур. Ал мындан көрүнөт. 1946-жылы өнөрпоздордун областтык кароосунда эл алдына:

Көк-Арык менин мектебим,
Көп акын болуп кетпедим.
Ойнотуп кызыл тилимди,
Осмонкулга жетпедим –

деп жамактатып ырдап чыгат (комуз менен), үйрөнчүк бала ырчы катары кабыл алынат.

Мына ушинтип, бала талапкер али жазуучу акын эмне экени капарына көп түшө элек, аларчылап окуп бергидей ыр жазууга өтө элек,

профессионал поэзиянын өкүлдөрү Аалы Токомбаевдей же Алыкул Осмоновдой акын болсом деп көксөбөй, Осмонкулдай ырчы болсом деп саап, ошого камынып, жан дүйнөсүндө төкмө ырчылыктын уюткусу түптөнүп, өзөк байлап калган кезинде Фрунзеге келип, жазуучу, акындардын чөйрөсүнө кирет.

Эми түшүнө ыр кирип, ойгонсо оозуна ыр келип, дилгирленип турган өспүрүм Аалы Токомбаев, Алыкул Осмонов, Мидин Алыбаев, Райкан Шүкүрбековдор менен аралашып, ошолор жараткан профессионал поэзияны жата калып окуп, ошолордой акын болууга ниетин оодарат. Жаңы шарт аз-аздан барып аны «Пушкиндин мөлтур булагына тааныш кылат». Жаш акындагы эки башталма – түбүнөн негизделип жүлүн улап келаткан ырчылык камылга менен жазуучулук маанай жалгашып да, катарлашып жанаша да өнүгө баштаганда, ал үчүнчү жаңы шартка туш келди. Чоң Москванын адабий чөйрөсү менен орус жана дүйнөлүк классиканын эстетикалык таалимине кирди. Дүркүрөп эмнени болсо да өзүнө тез сиңирип алып турган жаш сезим, жаш канга баары табигый кабылдана берди. Айылдан эне сүтү менен кошо сиңирип алып келген нукура элдик жандуу речь, ырчылар менен эпостон алган бай тил, акын кийин өздөштүргөн адабий тилге өзүнүн алгачкы тумсак абалында сакталып жеткен керемет түс, боёктору менен угум, татымын ала кирди.

Карап турсак, жаш акын беш-он жыл ичинде эле канча доорду жашап салыптыр. Жомок менен эпостон чыгып келип, Роберт Бернс, Ж. Байрон, А.Пушкин, А. Кольцов, С. Есенин, А. Твардовский, Алыкул Осмонов, Аалы Токомбаевдерге шакирт түштү. Ошол эле учурда кайрадан классикалык ырчылар поэзиясынын акыркы өкүлдөрү Осмонкул, Алымкул, Ысмайылдар менен катар басып, замандаш, пикирдеш, табакташ болду. Жыйырманчы кылымдын Гомери – Саякбай менен Сашка деп азил-аския айтышып, чөйчөк кагыштырган «жашы улуу, жаны бирге» дос. Буларга кошо элдик музыканын классиктери Карамолдо, Ибрай, Атайлардан күүлөрдүн кайрыктарын үйрөнүп жүрдү.

Мына ушундай бир эле учурда аралаш келген, өзгөчө шарттар туш кылган түрдүү типтеги көркөм мектептердин баарына бир эле учурда ой-туюмун табигый ыңгайлаштырып өсүп, бир эле учурда ошолордун барын таланттуу өздөштүрүүдөн келип өзүнчө Байдылда Сарногоев деген синтез чыккан. Ал эч кимге окшобогон жеткен оригиналдуу акын.

Ошол эле учурда баарына да окшош. Элдик лирика менен эпоско да окшош, Барпы менен Ысмайылга да окшош, Алыкул Осмонов менен

Мидин Алыбаевге да окшош, Роберт Бернс менен Байронго да окшош, Пушкин менен А. Кольцовго да окшош, С. Есенин менен А. Твардовскийге да окшош (муну тамгалай маанисинде түшүнүп алба, окурманым!). Анын өзү канчалык «көп катмардан» турса, тили да ошончолук көп боёктуу, миң кубулмалуу, өзгөчө жөнөкөй жана татаал, элдик жана адабий. Анын чыгармаларында элдик поэзиянын тили кандай, жазма адабияттын тили кайда, фольклор кайда, профессионал поэзия кайда деп ажырата албай жүргөнүбүз да ушунда эмеспи.

Б. Сарногоевдин биринчи жалпы өзгөчөлүгү акындык тагдыр күткөн акын экендигинде болсо, экинчи чоң индивидуалдуу өзгөчөлүгү мына мында: анын чыгармаларында баштан аяк өзүнүн личносту катышып, бар турум-турпаты, оң-терс кыял-жоругу, жүрүш-туруш манерасы менен кошо көрүнүп, бизди бирде олуттуу, бирде ачуу ойлонтуп, кээде жылмайтып, кээде ичтен сыздырып, кээде итиркейиңди козголоп, кээде сүйдүрүп, кээде боор оорутуп, түрдүү көңүл жагдайларга түшүрүп жүрүп отурат. Өз биографиясын, тагдырын, өйдө-төмөнү бар баскан жолун алдыча тартып жүрүп олтурган ал кызык личност чыгармаларга айрыкча бир жагым берет, ошол бар үчүн алар көңүлдүү окулат.

Бирок ошол личност деген сапат негизинде бардык эле акындарда болгон менен аны баары эле поэзиясына чыгара албайт. Ыймандай сырын жашырбас ашкере ачыктыгы бар таланттар гана чыгармаларына өз личностун түшүрө алышат. Мындай сапат Б. Сарногоевде эң жогорку денгээлде өнүктүрүлгөн. Ал окурман менен өтө жакындан сырдаштык маанай түзүп туруп чындап агынан жарылып чечилишет, бар дүйнөсүн жашырбай, бул ашыкча кеткен жерим, бул айып-өксүгүм билинбей калсын, кеп-сөз болот дебей, эң бир жакын, эң бир ишенген, бирден бир санаалаш кишисинин алдында тургансып, минтип төгүлүп таштайт:

Мен эсенмин. Бирге жүргөн
«Көк сулуудан» айрылгам.
Махабаты терең экен,
Терең жерди жай кылган.
Аз-аз жерден чөгө жаздап,
Араң калды Байдылдаң.

Жебедей учсам дейт элем
Жел менен кошо сызыла.
Жеңил баа кылдым өзүмдү

Жете албай максат учуна...
Желбей да калдым бир топ жыл
«Жем» түшүп кетип бутума.

Акынга мындай ачык-айрым болуунун таасир-күчү ушунда: ал ырларынын биринчи эле саптары менен куплеттеринде өзүнө карата окурмандын ысык ымаласын жандырып, ишенчине кирип кетет. Заматта окурман менен акындын ортосундагы чек-сызык жоюлуп, экөө мамыр-жумур жуурулушуп, ийиндерине колдорун артышып туруп сүйлөшүп калышат. Чыгармаларына өзүнүн личностун бар керемети менен таасын түшүрө алышы жагынан, ыймандай сырын жашырбас ашкере ачык, ашкере чынчылдыгы жагынан, окурман чөйрө менен ортосуна чек-сызык күтпөй бет чыккан эле жерден «Салам сага, Карвалан!», «Салам сага, Сарногйдун коргону», «Салам айтам, саан уйлар, барыңа» деп гана жадырап көкүрөгүн эркин ачып келип аралашып кетүүгө болгон табийгый машчылдыгы жагынан ал дүйнөлүк поэзияда Роберт Бернс, Сергей Есенин, Расул Гамзатовдор жеткен бийиктикте турат.

Б. Сарногоевдин поэзиясында ушул күнгө чейин биз жакшылап ачып бере элек, өзү көрүнүп туруп, жашынып алып, көпчүлүк окурмандарды адаштырып келаткан бир өзгөчө «сыйкыр» бар. Ал сыйкыр – анын ырларынын «архитектуралык» түзүлүшү өтө жөнөкөй жасалып, бирок абдан бек жана ажайып кооз болушу. Ал жөнөкөй эле жөнөкөйлүк эмес, алыстан жалтылаган түнкү оттой алдамчы жакын көрүнгөн чексиз талаанын учундай алыс. Асан-Үсөн (күн желеси) түшкөн горизонттой ыраактан-ыраак, жеталбайсың. Окшоштуруп жазайын десең, жазылбайт, жамактатайын десең жамалбайт. Акын болсо кыйналып-кысталбай, дем алып, дем чыгаргандай ушунчалык табигый, ушунчалык эркин төгүлүп:

Жумшак колдуу жытсыз түтүн
Тоо баштарын ушалап,
Жел көбүктөй жеңил сампар
Жердин бетин упалап,
Жыртыгынан түнт булуттун
Жылдыз турду шыкаалап.
Тынбай муздак тили менен
Муздун жалап капталын,
Анда-санда серпип коюп
Агыш тармал чачтарын,
Өзөн жатат дем албастан
Өжөрлөнтүп акканын.

Тиштем эт жок түлкү жагы,
Былк-былк этип сүйлөсө.
Оркоң этип кекиртеги
Шилекейин күрмөсө. («Баяс»)

Жашырын сырдуу күү чалып,
Жай толкуп кайра тынч алып,
Жаңгактуу тоонун койнунда
Жатканын көрчү суйсалып.
(«Сары-Челек»)

Оң жагың деле былдырайт,
Сол жагың деле былдырайт.
Баладай бал тил булактар,
Бардыгы ырдап, үн курайт.

Кай бири көбүк сапырып,
Капталдан төмөн шашылып.
Камала түшүп корумга
Кайрадан чыгат атылып.
(«Чаткал баяны»)

Өзүбү кыздын, саныбы...
Өзөндө өскөн кайыңы.
Жаштыгың эске түшүрүп,
Жалындап иет жаныңы, –
(«Чаткал баяны»)

сыяктуу ушунчалык жөнөкөй сөздөр менен колуңа алып кармалап, аяк-биякка аңтарып карап көргүдөй таңкаларлыктай жандуу, жүз түрлөнүп, жүз кубулган керемет кооз сүрөттөрдү катар-катар тартып, музыкада гана бере алчу түркүн дабыш, үндөр менен адамдын ар кыл абалга өтүп турган көңүл жагдайларын тарам-тарамы, жик-жиги боюнча кагаз бетине сал түшүрүп таштап кете берет, кете берет. Сен суктанып гана артынан ээрчип жүрүп отурасың.

Бир сөз менен айтканда Б. Сарногоевдин поэзиясындагы жөнөкөйлүгү кээ бирөөлөр ойлогондой примитивизм эмес, ал чеберчиликтин бийик үлгүсү – классикалык жөнөкөйлүк. Буга жетем дегендин баары эле жете бербейт. Бул жөнөкөйлүлүктүн татаалдыгы ушунда

турат. Муну түшүнмөйүн акындын поэзиясынын жалпы эле өзгөчөлүгүн түшүнбөйбүз. Ага туура мамиле жасай албайбыз.

Б. Сарногоевдин кыргыз поэзиясына кошкон дагы бир чоң салымы, ачкан жаңылыгы тууралуу айтпай кетүүгө болбойт, айтылбай да жүрөт. Ал бизде профессионал адабиятта боло турган көркөм песня (художественная песня) жанрын негиздеди. Анын элдик песня менен профессионал ырдан – стихтен бөлүнүп, өзүнчө «түтүн булатып» жашап, мисалы, орус поэзиясындагыдай (А. Кольцов, М. Исаковскийдин көркөм тажрыйбалары сыяктуу), айкын таанылып, гүлдөө дооруна бет алышы түздөн түз Б.Сарногоевдин ысымы менен байланышат. Ал тубаса песенник. Башкалар песняны атайылап жасап, окшоштуруп жазса, Б. Сарногоев туруш-турпаты менен песнянынын өзү. Түпкү айырмачылыгы ушунда.

Бул сейрек өзгөчөлүктүн табигый уюткусу акындын алгачкы көк канат «Шумкар» (1952) аттуу жыйнагындагы «Кызыл гүл», «Акбары» (учурунда ырдалып жүргөн) деген ырларынан эле кылайып көрүнүп турган. Ал башталма улам кийинки жыйнактары чыккан сайын калыңдап, тереңдеп отуруп өзүнчө бир өзөнгө айланды. «Биз калдык», «Кайсы сенин терезен», «Жайдын бир түнү», «Музыка», «Курсактагы балама», «Сөзүң жана билегин», «Дилбар», «Жашасын аял», «Селки, бозой ырдашат», «Жылкычы бозой», «Ак чыны», «Көкүрөгүм шыбырайт» ж.б. көптөгөн ырларды кимибиз гана ырдабадык, алар кайсы гана тоолор менен талааларда, кыштактар менен калааларда жаңырыктабады. Кимдердин гана өз арзуу сезими, асыл ой, тилеги болуп туюнтулбады. Акындын көркөм песнясына алдыда далай-далай обончулар менен композиторлор кайрыларына эч кандай божомол-түзөмөлөрү жок эле ишене берсек болот.

Автордун таланты стих түрүндөгү ырларды жаратууга канчалык кудуреттүү болсо жана поэзиянын бул тармагында өзүн канчалык эркин сезсе, ал жөндөм көркөм песняга келгенде да ошондой эле көбүрүп-жабырып ташып турат, бардык учурдагыдай эле элпек ийкемге келип, өзүн өз төрүндө отургандай абдан ыңгайлуу сезет. Башка жанрдагы чыгармалары менен катарлаш:

Көздөн чачып сен жалын,
Көктөн чачып күн жалын,
Эки ортодо чыдабай
Эрип барат бир жаным.
Эрк өзүңдө не кылсаң
Эх, Дилбарым, Дилбарым!..

өндүү өзүнөн өзү лепилдеп обонго түшүп, сени үн кошууга чакырып турган песнялык ырлар акындын учкул каламынан табийгый чуурат. Болгону автор песнялык көңүл жагдайга гана түшүшү керек, калганы өзүнөн өзү эле келет... Кыргыздарда көп жатталып, көп ырдалыш жагынан бир да акын Б.Сарногоевдин алдына чыга албайт. Өзгөчө анын обонго салынган махабат ырларычы. Алар кыргыз поэзиясында Барпы, Аалы, Мидин макулду чанда бир келчү таланттардын гана чыгармаларынан табылчу нукура асыл кенчтердин категориясына кирет.

Байдылда Сарногоев ар кандай көрүнүшкө улуттук мүнөздүн стихиясынан караган нукура элдик акын. Анын ачуу сарказмы да, астыртан тымызын жылжып келип анан заматта жан-дүйнөндү жаркыратып жиберип, «күтпөгөн жерден күлдүрүп, күлбөстүн тишин ырсайткан» табийгый юмору да, даанышман жышаанасы туюнткан таасын афоризмдери да калк духунун тереңинен келет. Ал улуттук колоритинин молдугу, дааналыгы, кайталангыс күчү боюнча азыркы совет поэзиясында Расул Гамзатов менен барабар турат.

Акындын жаратылышынан сергек туйгусу, аналитикалык ойлоо жөндөмү, ачуу чындыкты, олуттуу түрдө айтылчу кеп-кабарды жылмаюу менен туюнткан жайдары юмору, акын-жазуучулардын чыгармаларындагы эң башкы өзөктүк белгилерди, – өзгөчөлүктөрдү, бирден-бир «өлө турган» талуу жерлерди жаземдебей кармай билүү артыкчылыгы, ашкере чынчылдык жөрөлгөсү, айрыкча достук азилдер менен эпиграммаларды жазууга келгенде бир ажайып көрк, күчү менен жадырап ачылып берет. С.Каралаев, А. Токомбаев, К. Маликов, Ж. Самаганов, Ч. Айтматов, М.Борбугулов ж.б. арналган достук азилдери менен эпиграммалары дал мына ушул чындыкты далилдешет.

Б. Сарногоевдин поэзиясындагы бул жаңы салаа асыресе анын кийинки «Мидинге кат» аттуу поэмасындагы айрым акын-жазуучуларга берген чыгармачыл портреттик мүнөздөмөлөрүндө дагы бир баскычка көтөрүлдү десек болот. Акын ушул жааттагы циклдеринде Мидиндин атактуу «Адабий парадын» тематикалык-идеялык жактан улантып, адабияттын бул кенже жанры алган жеңишти бекемдеп гана тим болбостон, аны өнүктүрүп, жаңы форма, жаңы ыкма, жаңы боёктор, табылгалар менен байыткан. Айтылуу устаты бийик үлгүлөргө эгедер кылып жаратып кеткен көркөм салттарга Байдыкен да бийиктен туруп чыгармачыл мамиле жасаган. Мында ал Мидин менен кадимки талант, өнөр жарышында келет...

Менин жекече баамымда Б. Сарногоев быйыл чыккан «Ашуудан берген отчёту» менен өзүнүн эң сонун акындык формасына түштү. Ал

чыныгы катаал реализмге эми келди. Акын ушул формасын сактап, дал ушул деңгээлинен тайыбай, кокустан «бутуна жем түшүп кетпей» түз жолун уланта берсе, кыргыз поэзиясынын бактысын ачыша турган эң мыкты китептерин эми жазат. Кайсы далилдерге таянып, кайсы конкрет белгилерден улам ушундай ишеним, жыйынтыктарга келип жатам.

«Ашуудан берген отчётум» – Байдылда Сарногоевдин чыгармачылык жолунда экинчи бурулуш мезгилди көрсөткөн (биринчиси «Ак калпакта» болгон – 1960) этаптык жыйнак. Анын башкы наркбаасы, башкы сапаттык өзгөчөлүгү – акынга чындап акындык тагдыр күттүргөн китеп экендигинде. Ушул китеп менен анын мурдатан бардык жагынан даярдалып келаткан акындык тагдыры биротоло чечилип, аныкталып бүттү. Дүйнөнүн түпкүлүктүү маселелерине кайрылуу, турмуштун татаал көрүнүштөрү тууралуу нукура реалисттерче олуттуу ой жүгүртүү, адамдын жан-дүйнөсүнө ичкертен талдоо жасоо жактары өөрчүп, чыгармаларынын мазмуну тереңдеп, формасы жаңыланды.

Ырас эле, форма демекчи, көпчүлүгүбүз уйкаштын түрлөрүн, ак ыр же эркин менен жазып, муун өлчөмдөрүн өзгөртүп койсо эле форманы жаңылоо, форма жаатында изденүү деп түшүнөбүз. Форманы жалаң гана ыр түзүлүшүнүн сырткы белгилерине байлап, ошолорго салып чектеп, аны муун өлчөмдөр менен уйкаштык белгилердин суммасына айлантып келебиз. Нукура новатордук мисалы, он бир муунду он алты муун менен, болбосо тогуз муун өлчөмүн ак ыр, же эркин ыр менен алмаштырып чыгууда эмес, а поэтикалык ойду айтуунун, ошол ойду кандайча ырга салып чыгуунун бүтүндөй формасын жаңылоодо, мурда болбогон көркөм ыкма табууда. Барпынын орозо жөнүндөгү «Эмне бар бул жерде?.. А. Осмоновдун мекенге арналган «Ата журт» наамдуу классикалык чыгармаларындагы накта жаңычылдык уйкаштын түрлөрү менен муун өлчөмдөрүнөбү? Албетте, жок, алардын жекече табылгасы, көркөм ачылыштары ойду туюнтуу ыкмасына өзүнчө оригиналдуу форма бергендигинде турат. Экөөнүн тең ыр уйкаштары менен муун өлчөмдөрү башка ырчы, акындар колдонгон эле өлчөм (биринчисинде тогуз муун, экинчисинде он бир муун), ошолорго коюлчу эле үтүр, нокот, илеп же суроо белгилери. Ал эми поэтикалык ойду алып чыккан көркөм ыкмасын, ошол ыкманын формасын башкалар тарабынан ошол темада жазылган ырлардын калыбына салып көрчү, окшош схемага түшөт бекен, эч качан.

Эмесе Байдылда Сарногоевдин «Мидинге кат» поэмасы да дал мына ушулардай өзүнчө оригиналдуу ой, идеясы, өзүнчө оригиналдуу

көркөм ыкмасы, өзүнчө оригиналдуу формасы менен айырмаланган нагыз жаңычыл чыгарма. Ал – автордун жекече адабий тажрыйбасы үчүн эпикалык жанрда буга чейин жетип көрбөгөн чеги, алып көрбөгөн бийиктиги болсо, жалпы кыргыз поэзиясы үчүн кол менен санала турган ири поэмалардын дагы бир жакшы үлгүсү. Акындын жаркын личносту, бар пендечилик сапаттары кошо чагылып турган синкреттик стили, өнүккөн артистичизми, күлгүн юмору менен ачуу ирониясы, ойчулдук жөрөлгөсү менен таамай лаконизми, портретчил машчылдыгы менен мүнөздөп баа бергич жөндөмү ушул чыгармасында айрыкча бир кулпуруп ачылган. Мында калам ээсинин турмуштан алган катаал сабагы да, өйдөлөп бараткан жаш курактын нускасы да, кызык жана карама-каршылыктуу татаал чыгармачылык жолдон жыйнаган адабий тажрыйбасы да жатат. Эстетикалык кредосу, жазуучулук, граждандык позициясы, адамга жасаган гуманисттик мамилеси канчалык туура, канчалык бекем экендигин дагы бир жолу талашкыс кылып далилдеп салды.

«Мидинге кат» сыртынан тамашалуу туюлуп, бир окуганга жеңил кабыл алынганы менен ичинен олуттуу, көп маселелер жөнүндө чекеңди бекем таянтып олтургузуп, терең ойлонто турган поэма. Анда шаттык менен кайгыга, жеңиш менен утулушка, трагедия менен оптимизмге толо түркүн-түркүн кайчылаш тагдырлар бар. Болгондо да алар чыгармачыл адамдардын тагдырлары. Акын өзүн өзү аңдап билүүгө алат, өмүр жолун, жасаган ишин чыныгы эрдикчил реалисттерче калыс жана катаал таразага салат, адеп-актык талабынан баалайт. Мындай батылдык ишке бардык эле калам кармагандар бара бербейт, бул өтө кыйын маселе. Өзүн өзү эч качан аябаган, өз ишине өзү айрыкча бир сын көз менен карап, өзүнө өзү туура баа бере алган калам ээси гана башка таланттарга да туура баа бере алат, алардын көзүнө түз карап туруп, оюн тайманбай айта алат. Ошондо гана бирөөгө сөзү өтүп, «эм болот».

Куду ушундай өрнөктүү салт, сапат Б. Сарногоевге да толук бойдон тиешелүү. Ошол үчүн ал кыргыздын «Мен» деген тандамал өнөрпоз, акын-жазуучуларына мүнөздөмө берип, нарк-салмагын өлчөп-бычууда зор чыгармачыл дараматка эгедер, адеп-актык жактан аруу, жеке субъективдүү эгоисттик ойлордон алыс, кандай сөз айтса жараша турган моралдык укугу бар, турмушка бийик карап, бийик мүдөөлөр менен жашаган адамдын бийиктигинде туруп жатат. Кеп-сөзгө алган улуу-кичүү каламдаштарынын да, өзүнүн да «маркасын» түшүрбөйт.

Чыгарманын бир өзгөчөлүгү мында: автор Мидиндин акындык тагдырын айтуу менен ошол эле учурда өзүнүн да өмүр акыбетине кайрылат. Мидин жөнүндө канчалык кубанычтуу жана асирет-армандуу кеп-сөз курса, ошондой эле даражада өзү жөнүндө баян этет. «Мидинге кат» – Байдылданын Байдылдага да жазган каты. Ал кайсы бир даражада Мидиндин тагдырынан өз тагдырын көрүп турат. Ошол окшош өмүр таржымалдарынын ачуу-таттуу сабактарын бизге жарыялап, абайлап бакпай «арам өлтүрүп», «табийгат берген белектин ай талаага көбүн ыргыткан» ай, жылдардын алдында абийир сотуна түшүп, анан жаңыча акыл-эстүү жыйынтыктарга келип жатат. Ал жыйынтык – «кара так калган жылдарын» агартып, «ак бойдон калган дептерин» толтуруп калууга ашыгуу, мындан наркы басар жолдун багытын өзгөртүү, керт баштан кеткен каталыктарды кайталабоо, башкаларды ушундай опурталдуу азгырыктардан сактанууга чакыруу.

Б. Сарногоевдин «Ашуудан берген отчёту» алып келген дагы бир сапаттык жаңылык – акындын поэзиясында философиялык ырлардын пайда болушу. Мисалы, «Жараткан», «Өмүр автобусунда», «Бак жана чал», «Жашап келем», «Кабылсам кайра кайгыга», «Кырсык» ж.б. лар менен «Мидинге каттын» айрым бөлүмдөрү. Булардын артыкчылыгы жасалма акыл күтүп, чолок философулук кылып, окуган китептерине карап отуруп бирөөлөргө окшоштуруп жазуудан эмес, а табийгый түрдө автордун менчик табылгасы, өз керт башы менен ачып чыккан чындыгы катары жаралгандыгында.

Таланттын таланттыгын, тапкычтын тапкычтыгын, чебердин чеберчилигин сыноочу болсоң, анын башкалар жүз жолу кайрылып, узун-туурасын аралап «актап бүткөн» темалар менен идеялардан эч ким көрүп, жаза элек жаңылык чыгарып, капарга алынбаган майда-барат «таштанды» материалдардан «жогорку сапат белгиси бар» асыл буюмдарды жасай ала турган артыкчылыгынан бир карап көр. Эргежээл арымдуу чабал акын жаңыдан эски, бийиктен пастык жаратат. Жаңычыл каламгер төңкөрүшчүл – көөнөргөндү кулпуртуп, жапызды бийикке, майданы залкарга айлантат, баарын деңгээлине көтөрөт. Муну «Ашуудан берген отчётундагы» бир цикл куп гана ырастап берет да.

ТААЛИМЧИ АКЫН¹

Чейрек кылымга аяк басып калды. Кыргыз поэзиясында Алыкул Осмоновдун арааны аябай катуу жүрүп турган убак. Биз, ошондо жаңыдан адабиятка кызыга баштаган, мектеп партасынан чыгып-чыга элек жаштар, акындын ырлары менен ал жөнүндө жазылгандарды, өзгөчө Ш. Үмөталиевдин эмоциялуу макалаларын тим эле жата калып окучубуз. Акыйкатта да сынчы өз маалында Алыкул Осмоновдун атын кыргыз журтчулугуна жакшы пропагандалап, өзү да ошол аркылуу кыйла популярдуу болуп кеткен экен.

Экинчи жагынан, А. Осмоновдун поэтикалык мектебинен таалим алып, анын манерасына салып же ага окшоштуруп жазган жаш акындар бизге эң эле жакын көрүнчү, аларга айрыкча кызыкчубуз. Турмуш деген татаал экен, адабият жолу оор экен, алардын көбү акын болбой калды. Бир даарын көз көрүнөө эле Алыкул «жутуп» салды, ошолордун ичинен өтө чыгаан, сергек изденгичтери гана өзүнчө жол таап, чыгармачылык сапарын ондуу улантып кете алышты. Бүтүн алардын кыргыз адабиятында кадимкидей орду бар.

Мына, ошол өзүн-өзү ачып чыгып, айта турган өз сөзүн таап алган калемгерлердин тобуна белгилүү сатирик акын Жапаркул Алыбаев да кирет. Аны менен биринчи кездешкен жылдары мага автордун сатирасына караганда лирикасы жакыныраак сезилчү. Кийинчерээк байкаштырып баксам, акындын чыгармаларына карата менде ушундай мамиленин жаралып жатышына дале болсо негизги себепчи Алыкул Осмонов экен. Ошондо, адабияттагы жалган менен чынды жакшылап ажырата элек кезимде, Ж. Алыбаевдин ырларына мен мындан улам кызыгыпмын. Жаш акын ал чыгармаларында Алыкулдун бизге тааныш жазуу манерасы менен интонациясын гана кайталабастан, анын поэтикалык ойлорун да (бул эң негизгиси) кайталап айтып берип туруптур. Көрсө, Ж. Алыбаев аркылуу кайра эле А. Осмонов менен жолугушуп, акындын мурдатан өзүмө тааныш ырларын окуп жүрүпмүн да...

Бул пикиримди мына мындай мүнөздүү бир ырдын мисалында далилдеп берсем болот. Ж. Алыбаевдин мага жаккан лирикасынан «Жалкоолук бар аз гана» – «Ленинчил жашка» чыккан. Анда жаш

¹ Китептен: Даутов К. Түркүн дүйнө элестеринен. – Б., 2005. – 70-80-б.

акын төмөнкү ойду билдирет. Акталаа, сырын тапса, коон, дарбыздан помидорго чейин бышкыдай жакшы эле жер. Айып – көчмөн турмуш шарттарына психологиясы ыңгайлашып калган элдин жалкоолугунда. Аны жашылча-жемиши жайнаган, бактуу-шактуу абат жайга айлантуу керек.

Көрсө, бул Алыкул Осмоновдун айтылуу «Атбашы» деген ырынын кечигип кайталанган бир варианты экен. Болгону чыгармага тема кылып алынган жердин гана географиялык орун тартиби алмаштырылган. Бир ой бир гана ырда, бир гана жолу жана биринчи ирет айтылганы менен, жаңы да, баалуу да болорун ал кезде мен кайдан билипмин. Алыкул ушинтип жазганы үчүн аябай дуулдап, атак-данкы чыгып жатпайбы, ошого окшоштуруп жазсак, биз да элге жагабыз дешип, аны аң-сезимсиз туурап адашкан жаш акындардын бири Ж. Алыбаев болсо, Осмоновду кайталаган авторлордун өзүнчөлүгү жок экендигин билбей жактырып, жаңылып жүргөн окурмандардын бири мен турбаймынбы.

Буга жаш акындар менен биз сыяктуу окурмандар өздөрү канчалык күнөөлүү болсо, чыгармачылыктагы мындай опурталдуу көрүнүштү оң баалап, пропагандалап, коомдук пикир түзүп турган сабатсыз адабий сын да ошончолук эле даражада айыптуу болгон. Өзгөчө кыргыз поэзиясына ал кыйла оор зыян келтирген. Андан айрым акындардын тарткан жабыры куну төлөнгүс, орду толгус жоготууга барабар.

Алыкул Осмоновдун поэтикалык «айлампасына» биринчи катуу тартылып кеткендерден Н. Байтемиров менен С. Эралиев гана барабара суурулуп чыга алышты. Өтө күчтүү эмес, аз-аз туурап ээрчигендерден Б. Сарногоев, С. Жусуев, Ж. Садыковдор эртерээк бошонушту. Ал сыйкырдуу иримге кийинчерээк келип түшкөндөрдүн ичинен О. Султанов амал таап, бөлүнүп чыгып, өзүнчө башка жээкти көздөй сүзүп жөнөдү. Бир даары бөлөк жанрларга өтүп, сактанып калышты. Андан Жапаркул Алыбаев кандай жол менен ажырады экен?

Ошол кезде жаш акындын талант табиятынан байкалган айрым жышаандарга караганда да бүгүнкү чыгармачылык тажырыйбасы берип жаткан жыйынтык-натыйжаларга карганда да, ал баары бир, башка нук алып, башка багытка бурулмак.

Биринчиден, Ж.Алыбаев, жалпысынан, Алыкул Осмоновго таасирленип, маал-маал аны туурап жазып жүрсө да, айрым акындарга окшоп биротоло ага башоту менен жутулуп, ошону менен жашап, ошону менен дем алып калгандардан эмес эле. Эгерде жаратылышы

боюнча өзүнө жакыныраак адабий күчтөрдүн таалимине кирсе, Алыкулдан «айнып», туруктуу конушун ошолордун арасынан издөөгө өтмөк. Анын үстүнө Ж. Алыбаев А.Осмоновдун тирикарак шакиртиринин бири эле. Ошол үчүн окурмандарга эртерээк таанылгандардын арасында турган. Жаратылышынан сергек жана адабиятка кантип келип, кимдердин шарданы менен баратканын учурунда сезбей, туура ой-жыйынтыкка келбей коймок эмес.

Экинчиден, Ж. Алыбаевдин чыгармачылык башатында лирика менен сатира тең бүчүр жарып, тең ачылып келаткан. Анда эки стихиянын өзүнчө ички жарышы бар эле. Байкаган окурманга лирикасына караганда табийгый өткүрлүк сатирасында күчтүүрөөк да, көрөңгөлүүрөөк да туюлат. Шарты жетилсе, акындын шык-жөндөмүнүн ушул салаасы арымдуу кетип, талантынын ушул жагынан тезирээк көтөрүлүп чыкчудай көрүнөт.

Үчүнчүдөн, Ж. Алыбаев лирикасындагы окурман кызыктуураак кабыл алган ырларында Алыкулду туурап келатса сатирасында өзү көрүп, билген терс көрүнүштөргө жекече реакция жасап, аларды өз түшүнүгү менен баалап, чыгарган тыянагын айтып жатат. Талашсыз факт, автор али чындап чалкан тилге ээ боло элек, чеберчилиги жетише элек, бирок, мында жасалмалуулук аз, табийгыйлык кадыресе үстөмдүк жүргүзөт.

Ушинтип, Ж. Алыбаевден келечекте башка типтеги акын чыгыш керек (эгерде таптакыр өспөй, бир орунда токтоп, же ыр жазууну таштап койбосо), же андан эч ким чыкмак эмес (өзүн-өзү таппай, бирөөнү сокур сезим менен ээрчип, анын көлөкөсүнө өтүп кетүү жок дегенге барабар эмеспи). Мындан ары карай талапкер канчалык даражада активдүү иш-аракетке кирет, устаттарына чыгармачылык менен аң-сезимдүү мамиле жасай алабы же жокпу, өзүн-өзү издеп, өз табиятын өзү ачабы, жокпу, бардык маселе тикеден-тике мына ушулардан чечилмек.

Бакытка жараша, жаш акын А.Осмоновдун поэтикалык мектебин «тездетилген темпте бүтүрүп», бараткан багытын тууралап алды. Дегинкиси, Ж. Алыбаевдин жалпы эле чыгармачылык сапарында анын үйрөнчүк мезгили узакка созулбаптыр. Кээ бир бечел авторлорчо көпкө эмгектеп барып, анан там-туң басып, «жаш акын» атанып, ар кимге жетелетип, «ай-үй!» дедиртип сүйрөтүп жүрбөй, бат эле баралына келип, активдеги күчтөргө аралашып кеткенин көрөбүз.

Чыгармачылык тагдырда эң татаал нерсе – өз талантын табуу, өзүн-өзү ачуу. Бул жагынан Жапаркул Алыбаев акын катары гана

эрте жетилбестен, өзүнүн жекече стихиясы менен өз жанрын да эрте тапты десек болот. Көрсө, ал тубаса сатирик экен. Ж. Алыбаевге сатира керек экен, сатирага Ж. Алыбаев керек экен. Экөө бири-биринин бактысын ачышты. Адабияттын башка салаасында жүрсө, кандай болуп кетет эле, эмнелерге жетет эле, билбейм. Жалаң гана ыр менен алыша берсе, орточо лирик чыкмак. Ал бүгүн кыргыз сатира-сында Мидин менен Райкандан кийин келген куйкум сөздүү акындардын ичинен үчтүн бири болуп турат.

Белгилүү го, ар кандай шык-жөндөмдүн ачылып, өзүнчө нук алып калыптанышына жалпы түзүлгөн шарттын ичинде түзүлгөн өзгөчө шарт керек. Жапаркул Алыбаевдин сатиралык талантынын чындап бардык жагынан көрүнүшүнө «Чалкан» журналынын ачылышы, анда Мидин Алыбаев, Айткулу Убукеевдер баш болгон тикенек тилдүүлөрдүн өзүнчө бир тандамал тобу менен чогуу иштеп калышы жаш акынга жаңыдан ийне учундай кылтыйып келаткан эгинди маалында жааган жамгыр кулагынан тарткылап өстүрүп жибергендей эле жардамы тийген. Анын потенцияда жаткан табийгый мүмкүнчүлүктөрүн козголоп сыртка алып чыгып, талантынын дартына табылгыс даба болгон.

Ошентип, жаш акын «Чалканда» иштеп, ага кызмат өтөсө, «Чалкан» да ага чоң көмөк көрсөткөн, аны биротоло сатирик акын катары калыптандырып, адабияттагы бирден-бир туура жана айныбас жолуна салган. Негизгиси ал экөө бири-бирине көп эле милдеткер.

Акыйкатта да Жапаркул Алыбаевдин кыргыз адабиятындагы таанымал аты – сатирик. Ал эми анын сатирасы – акындын өздүк поэтикалык мөөрүн, жекече үнүн алып жүргөн оригиналдуу сатира, аны Жапаркул Алыбаев жазганын автордун атын окубай туруп эле кулак менен угуп ажыратууга болот. Ал женил-желпи эрмектин, зериккенде күлкү чыгаруунун же сырттан туруп көз салып сынтагуунун ыры эмес, а чындык менен тикеден-тике туруп беттешкен ачык күрөшчүл, жалтанбаган чабуулчул, нускасынан жазбаган таалимчил сатира. Акындын үнү – китеп беттеринен тырмалап отуруп сыгып алган, кан-сөлү жок үлдүрөгөн, кабинеттен нары кетпеген жетим күбүр-шыбыр эмес, жандуу турмуштун бакыбат чыккан үнү, калтыраткан каары бар, жагымдуу мээри бар.

Жапаркул Алыбаев эмне үчүн сатирик болуп калды экен (ушундай шыгы бар туруп эле кур алакан калгандар толуп жатпайбы), түпкү мурат-максаты кайсы, аны акын кандайча түшүнөт. Биз каягынан келип акмалаганыбыз менен, ал жалгыз сырды автордун өзүнөн ашырып ача албайбыз. Анын өз оозунан уккан жакшы:

Жашоону
Таза тутуш биздин милдет,
Өлкөмө
Жолобосун тумоо, илдет.
Колума
калем берген тууган элим,
Сатирик-дезинфектор болуп
жүр деп.

Шыпырып
Ыпыласты соо турмуштан,
Ооруну
Арабыздан жоюп жүр деп!
Акындар
лирикасын жаза берсин.
Сырларын
Бейпил күндүн ача берсин!
Сатирик
Постто турат көз ирмебей,
Анын да
Кубанычы өзүң, сенсиң!

Бул саптар – акындын коом алдындагы граждандык ыйык парзын, бүткүл аң-сезимдүү жашоосунун маңызын, тереңдеги чыгармачылык оюн таамай туюнткан туруктуу эстетикалык принциби. Анын жалпы сатиралык чыгармаларынын башкы пафосу – «соо турмуштан ыпыласты шыпыруу, ооруну арабыздан жоюу». Чалкан тилдүү каламгер дал мына ушул мүдөө үчүн «Постто көз ирмебей туруп» күрөшөт.

Сатирик-акын мейли эки козу туулса, бири көңүлдө деп коюп, бирин каттаган «математик-эсепчи» Ыйсанын кешпирин тартабы, же тирүүсүндө таанылбаган армандуу «гений» жөнүндө жазабы, болбосо жакшы жазуунун жолун айтып сайраган, бирок, «чымчыкты» замбирек менен атып, төөнү суу мылтык менен «жайлаган» ашкере «сыпаа», принциби жок жалган сынчы тууралу жазабы, болбосо жаңы тааныш кошоматчысына кеңеш береби, айтор, кайсы тескери көрүнүш тууралу жазбасын, ошолордун бардыгында көздөп жатканы түпкүлүгүндө бир гана максат – «жашоону таза тутуш милдети» үчүн күрөш жатат.

Сөз чынынан тайбайт. Жапаркул Алыбаев адабиятка бир учурда кирген тең курбал каламдаштарынын ичинен эртерээк таанылып, эртерээк активге кошулгандардан болсо да (анын аты бат эле

чыгышына «Чалканчы» журналисттиги, курч шилтенген сын материалдары, фельетон жанымалары, юморлуу аңгемелери да чоң өбөлгө түзгөн), ал чыгармачылык – жолунда дайыма эле озуп, «чапкан сайын көз чыгарып» жүрүп отурган жок. Удаа-мудаа жаралган жакшы ийгиликтерди ар кандай өксүктөр коштоп келди; чапчаң жана жемиштүү иштей албай калган чактары бар, оңунан көп чыга бербеген, бир окулуп, ошол бойдон калып калчу ортосаар, кээде андан да төмөн турган чыгармалардын (өзгөчө лирикасында) аягына аты коюлуп келген кездери да болду.

Бир жакшы жери – акын маал-маал токтоло түшүп, жайлап калып жатса да, ошол бойдон өзүн «шалак» этирип таштап жибербей, башкы ориентирин өзгөртпөй, алга жылуу аракети менен жашап келгенин көрөбүз. Жекече окуган, изденген, биротоло сатира тарапка ооп, анын табиятын дагы жакшылап өздөштүрүп, сырларына тереңдеп кирүүгө умтула берген. Улам жашы өйдөлөгөн сайын турмуштук жана чыгармачылык тажырыйбасы да арткан. Бул аралыкта Ж. Алыбаев личность катары да, сатирик катары да калыптанып бүттү.

Сатирик акын айрыкча кийинки жылдары жакшы чыйралып, арымдуу өйдөлөдү, адабияттагы ордун да кыйла эле мыктылап бекемдеп алды. Буга күбө – анын «Күлкү аралаш күйдүргү» аттуу («Кыргызстан» 1983) көлөмдүү поэтикалык жыйнагы. Ал тууралуу өзүнчө жай отуруп, кенен-кесири кеп салса болор эле. Китеп жалгыз гана Ж. Алыбаевдин ийгилик, кемчиликтерин көрсөтпөстөн, азыркы учурдагы кыргыз сатирасынын орчун маселелери жагдайында ойлор айтууга да жакшы жем таштайт. Бир сөз менен айтып, мүнөздөп кетчү сапаты – акындын чыгармаларынын мазмуну улам тереңдеп, форма жактан байып, көркөмдүк күчү артып, оригиналдуулугу дааналанып баратканы.

Кээде ыкшып жөтөлүп,
Чүчкүрө калып, охулап,
Илимий кеңешмеде Индирбай
Окуп жатса доклад,
Сураган ооздо эмне күнөө,
Угуп отургандардын бирөө
– Ой, мунуңдун айтканы бүт
Академик Аркаровдун
Ою го кечөөгү,
Деги бул өз оюн айтууга өтөбү? –
Десе, жолдошу шыбырайт:

– Өз ою жок болсо,
Өлүп кетеби!
Өзүнүкү ал байкуштун
Жалаң гана жөтөлү!

Бул поэтикалык табылга жападан жалгыз гана Ж. Алыбаевдин калемине таандык. Ыр нукура чеберчиликтин үлгүсү. Проблемалуу десең проблемалуу, мүнөздүү десең мүнөздүү, типтүү десең типтүү, көркөм жалпылоо жогорку даражада. Кыскалыгы менен нускалыгы бап келишип калганын айт. Автор Индирбайды бар болмушу менен келтирип туруп он беш гана сапка батырып берген. Бирок, Индикендин түгөйлөрүн сен кеминде он беш жыйындан он беш ирет жолуктурасың. Анын бешенесинен жүздөгөн Индирбайлар өздөрүнүн кешпирин таанышып, таап чыгышат. Так маңдайга чапкандай таамайлыгычы. Таптакыр эле юмор сезими мултуюп, рухий дүйнөсү каңгырап калган адам гана муну кайдыгер окубаса, ким да болсо бир жылмайып, бир «бырс» этип алары айдан ачык го. Күлүп эле тим болуп калбайсың, андан ачуу ой толгоолорго өтөсүң. Чыгарчу тыянагың – алардан коомду тазартуу милдет!

Активдүү турмуштук позициясы жок, баарына макул, баарына кайдыгер, баарынан четте, добуш-үнү угулбас, «тынч өмүр» сүрүп өткөн айрым типтердин коомдогу орду кайсы, артына түшчү изи кайсы, калкка берчү пайдасы кайсы да, кайра калктан алчу баасы кайсы? Адамдык маңызы эмне менен аныкталат да, өмүр өрнөгү кимге үлгү?

Ак жоолукка көзүн
кыспады.
Камчылууга каршы
чыкпады.
Бирөөгө жаман
айтпады.
Өмүрүндө бирөөнү
какпады.
Өлдү,
ыйлаган жан болбоду.
Көмдү,
мүрзөсүнө гүл койбоду.
Жашап өткөн тим, –
Бул ким?

Бул – киши үлүл, тирүү манекен. «Же күйбөгөн, же жылытпаган, өчүп калбаган, жылтырап от сыяктуу адамды алдаган», мындай сөлөкөттүн алдында чай кайнам турсан, демиң кысылып, аба жетпей тумчугуп кетесиң. Буга окшогондор коом турмушун нымтыраган көңүлсүз атмосфера менен оордонтуп, алгалоону пассивдештирет. Арзанга түшчү зыян бекен? Эмесе, ал санакка кирип, чыныгы турмуш ээси турчу орунду бекер ээлебесин. Муну да «илимпоз» Индирбай, «математик» Ыйса, «арыз жазган Тоголокторго» кошуп, жолундан шыпырып сала бер! Адам дүйнөгө бир жолу келет. «Чычаладай быкшыбай, күйөр болсоң, ак жарык чач». Кызыктуу өмүр сүр; турмушка кумар, ышкың жанып, күрөш, алыш менен жашап өт. Андан тиешелүү шыбаганды толук өндүрүп, пайдаланып кал, берчүндү калтырбай, бүт бойдон берүүгө жетиш. Чыгарманын ички пафосу дал мына ушунда.

Ж. Алыбаевдин сатирасы форма жактан байып, улам көп түрдүүлүккө ээ болуп баратканын анын соңку жылдарда жараткан тамсил, эпиграмма, достук азил, пародиялары жакшы далилдешет. Бирок, автор бардык майда жанрларда эмне жазса, ошонун баары тең эле жаңылык, баары тең эле үлгүгө тартчу чыгармалар дегим келбейт. Өзгөчө көркөм чыгармачыл чөйрөнүн өкүлдөрүнө эмес, башка кесиптин ээлерине арналган достук азилдеринин көпчүлүгү бир окулуп, ошол бойдон унутулчу деңгээлде чыгып калат. Акын, эмнегедир аларга келгенде, жазуучулар менен азилдешкендей, чындап агынан жарылып «азилдеше» албайт.

Анткени менен, бүтүндөйүнөн карап баалаганда, акындын бул багытта бараткан жолу олжолуу. Мыкты делген поэтикалык миниатюраларында тапкычтык жөндөмү, сергек сезими, күйдүргү юмору, шылдыңчыл ирониясы кадыресе бийик деңгээлге көтөрүлүп жетет. Ал гана эмес, анын айрым достук азилдери менен пародияларын эч бир тайманбай туруп эле сатира жаатындагы чакан жанрлардын бүгүнкү күндөгү жетишкен чектерин аныктоочу мисалдардын катарында келтире берүүгө болот.

Адегенде азыраак комментарий. Кедерги маанидеги мүнөздүү бир адабий факт. Поэзияда жадатма трафаретке айланган мындай бир көрүнүш бар. Автордун индивидуалдуу жүзү, чындап ичтен чыккан жекече мамилеси көрүнбөгөн бирин-бири белимчилерден бешбетер тамгалай кайталап туураган «Ала-Букам», «Ак-Өгүзүм», «Кара-Текем», «Көк-Кочкорум», «Кургак-Жарым», «Котурчабым», «Чымкоргонум», «Майлы-Сайым» деген сыяктуу акындын өз айылы тууралуу чыгарган ырлар кеч күздө дүркүрөшүп, кырман түп издеген

таранчылардай ушунчалык көбөйүп кетти. Алар жөн эле жазылган эмес, окшош обондорго салынган, кулактын курчун алып, кайта-кайта ырдалып калышканын кантесин.

Ушинтип, жабалактап эгинди каптап кирген чегирткелердей поэзияга катуу жайылып бараткан (өзгөчө алтымышынчы жылдардын ортосундагы аралыкта) адабий көнүмүшкө каршы күрөштө өз учурунда таасирдүү эффект берген күчтүү дарылардын бири Ж. Алыбаевдин мына бул «Ташбашат» деген пародиясы болгонун да калыстык менен айтып койгонубуз жакшы:

Туулган айлым Ташбашат,
Туурунда калдым аз жашап,
Ээнбаш балдар көп эле
Эмгегин качан акташат?
Өктөмдүн таруу бозосу ай,
Өмүраалынын күрпөң козусу ай,
Өтсө да көп жылдар макташат.

Таланттар сенден жаралган
Таң атпай ичип жаланган.
Сайында кумар ойношо,
Багында мастар жай алган.
Швейцария айлансын
Сенин
Шак жыттанган абандан!

Селедка жыттуу арагы
Секиде дүкөн аманбы?
Туз жалап, калпак жыттатып,
Туздадың далай адамды.
Өзүндөн өскөн баягы,
Өтөштүн уулу Баялы,
Базарга салып абийирин,
Багуусуз калды аялы.

Калкыңа өттү эмгегин,
Канткенде аны таналы.
Ташбашат сендей жер барбы,
Тарыхта калар баяны.
Ташбашат оо! Ташбашат ии!

«Ташбашаттын» жалпы мааниси бир гана сезон милдет өтөө менен чектелип калбайт. Тууган айылдын атын бетине парда тутуп, билинбей поэзияга кирип келген бул халтура деген «уурунун» айыбы ачылып, окурмандарга таанылып бүткөн соң, ал азыркы өң-түсүн өзгөртүп, анча-мынча алаксытып туруп, дагы бир башка ат менен чыгып, адабияттын бөлөк бурчунан сагалап тумшук сала баштайт. «Ташбашат»: «ушунун көзүнө жакшыраак үнүлүп карагылачы, баягынын өзү же түгөйү болуп жүрбөсүн» деп, баарыбызды сергектикке чакырат. Поэзиянын ыйык чек арасын бузуп өтчүлөрдүн жолун тосоттоп, узак убакыттар бизге жакшы сын менен барабар ак кызмат өтөп берет.

Ж. Алыбаев түрдүү темада лирикалык ырлар менен поэмаларды да жазып келе жатат. Акындын ички туюм, сезимдерин, жекече ой толгоолорун билдирген, сыр жашырбас ачыктык менен эркин жазылган бир нече ырлары бар. Алар кадыресе окулат. Мындай сапат көбүн эсе өзүнүн биографиясына байланыштуу жаралган чыгармаларына таандык. Бирок, анын жалпы көркөм тажырыйбасын туташынан алып караганда, лирик Алыбаевди сатирик Алыбаевдин фигурасы тосуп салат. Ушул «таза» акындык жагынан адабий активде турган башка белгилүү каламдаштарынын ичинде да бөлүнүп көрүнө албай, көптүн бири болуп калат...

Иштин жүйөөсү ошондой болгон соң, мен автордун лирикасына атайлап токтолуп, майдалап мүчөлөп-жиликтеп отурбай, сөздүн ток этер жери ушуга келет эмеспи дегенчилик кылып, негизги оюмду жалпылап, тезистетип айтып коюу менен гана чектелгени жатканым окурманга алдын ала сезилип турган чыгар. Эми эки ооз кеп акындын котормочулук өнөрү жөнүндө.

Ж. Алыбаев котормо өнөрүнө биротоло баш-оту менен кирип, аны өзүнүн төл чыгармачылыгы менен бир катар жана үзгүлтүксүз өнүктүрүп, иштеп келаткан акындардан эмес. Ошондой эле азырынча ал которгон В. Большак, Р. Бородулин, М.Кильчичаков, ыр, поэмаларынын ичинде ушул өнөр үчүн нагыз чеберчиликтин үлгүсү делген мисалдарга кошуп, кадыресе кеп-сөз, талаш-тартышка сала тургандары боло элек. Системалуу иштебей, тийип-качып кайрылып, кирди-чыкты мамиле жасап жүрөт. Эң башкысы – талант табиятына жакын таап, тандап алган туруктуу акындары жок. Кимди болсо да колго тийген эле жерден «буйдалбай» которуп кирүү бийик искусствого жасалчу жооптуу мамиленин жышааны эмес, а майда кол өнөрчүнүн (ремесленниктин) иш-аракетин мүнөздөөчү айла-амал.

Чыныгы котормочу көркөм сөз ээси сыяктуу эле чыгармачылык тагдыр күтөт. Нукура орошон поэтикалык туундулардын жөн эле жазыла бербеси анык болсо, анда адабият тарыхында айтылып калчу мыкты котормонун оңой менен жарыкка келе койбосу да талашсыз чындык. Анын да кадимкидей таржымакалы, арып-азап абыгер чегип жүрүп аягында жеткен бийиктиги болот. Ошондуктан көркөм сөз өнөрүнүн бул түрүнө аралашсаң, ага өмүрүндү сайып таштап, ошону менен жашап өт. Ал «аш тапканча айранга талкан чайып иче турайын» деп, эрмектеп урунчу иш эмес. Классик котормочулар бизге ушундай катаал сабак берет.

Ж. Алыбаев мындан нары жалаң гана сатирасын жазабы же лирикасын кошо ала жүрөбү, котормочулугун улантабы, жокпу, ал жеке өзүнүн иши... Бирок, катардагы лирик, таржымал, тагдырын жасай албаган котормочу болуп жүргөндөн көрө, анын жакшы сатирик болуп, адабий активде турганын мен чын ниетимден макул табам...

1985-жыл

Кадыркул Даутов

ПОЭЗИЯ – ТАЛАНТ, ЖАҢЫЛЫК – ИЗДЕНҮҮ¹

Биздин алдыбызда жетимишинчи жылдардын жарымында жаралып жаткан кыргыз поэзиясы тууралу анча-мынча кеп салып өтүү милдети турат. Эмесе, бул маселени кайсы позициядан жана кандай аспектте карай турганыбызды адегенде эле ачык-айкын билдире кетели. Анткени, кайсы ада-бий көрүнүштөр менен фактыларга көңүл бургубуз келсе, сөздү негизинен ошолордун тегерегинде алып барат эмеспизби. Өзүнөн-өзү белгилүү, көркөм өнүгүштүн учурдагы жагдайына байланыштуу келип чыгып жаткан проблемалар өтө эле көп жана ар түрдүү. Ошондуктан, кайсы конкреттүү ма-селелерге токтолоорубузду азыртан белгилеп албасак, алардын баарын бирин-жарым макалада карап чыгууга мүмкүн да эместей. Экинчи жагынан, муну окурман да кайсы конкреттүү маселелер боюнча биз менен пикир алышууга катышарын алдын-ала билип, ошого гана ориентир жасагандай болсун деген ниеттен айтып жатабыз.

Албетте, ар кандай автордун коюп жаткан, көтөрүп жаткан маселелери кандайдыр бир анын максаттын максатын көздөгөн субъективдүү

¹ Китептен: Даутов К. Түркүн дүйнө элестеринен. – Б, 2005.

каалоолорунан чыкпастан, адабияттын бүгүнкү күнкү тажырыйбалары айтып турган реалдуу таламдарынан чыгыш керек. Адабиятчы таптакыр көркөм сөз өнөрүнүн тажырыйбасында жок нерселерди ойлоп таап, анан ошолорду акын-жазуучулардан талап кылбайт. Биз бул макалабызда коюп жаткан сурообуз да, көтөрүп жаткан маселебиз да, бүгүнкү күнкү көркөм сөз чеберлерине артчу талабыбыз да, бардыгы адабиятта бар нерселер менен реалдуу мүмкүнчүлүктөргө негизделет.

Аталган мезгилдин поэзиясы тууралуу айтмакчы болгонубузда, сөздү мына бул конкреттүү маселелердин тегерегинде алып барууну ылайык көрдүк: бүгүнкү күндө жаралып жаткан поэзия өзүнүн идеялык багыты, аткарган коомдук-социалдык милдети боюнча мурдагы жылдардын поэзиясынын закондуу уландысы – мураскери катары өзүн кандай көрсөтө алды, ушул өтмө катыштык кайсы жагдайда жүрүп жатат; поэзиянын жалпы эле кыргыз искусствосу менен адабиятынын бүгүнкү өнүгүш системасынан алган орду кандай болуп жатат; жетимишинчи жылдардын поэзиясына мүнөздүү болгон белгилер кайсылар, айталы, элүүнчү, алтымышынчы жылдардын поэзиясына салыштырмалуу караганда кандай сапаттык жылыштар байкалат; бүгүнкү поэзия бүгүнкү окурмандын эстетикалык-көркөм муктаждыктарын кайсы даражада канагаттандыра алат; жалпы кыргыз поэзиясы менен кошо айрым акындардын жекече өсүшү кандай, башкача айтканда, алардын көркөм аң-сезиминде сапаттык жылыштар болуп жатабы?

Мисалы, ушул багытта сөз алып барсак, кийинки төрт-беш жыл ичиндеги поэзиянын ал-авалын кимдердин канча китеби чыккандыгы жана алар кайсы темага арналып жазылгандыгы менен түшүндүрүүнүн ордуна, баарыдан мурда, ушул аралыкта түзүлүп жаткан көркөм маданиятыбызда чыныгы эстетикалык мүлк болуп калаарлык кандай поэтикалык жаңы боёктор, көркөм образдар, канча жандуу мүнөздөр жана канчалык тереңдик кошулгандыгы аркылуу ченеп-билип көрүүгө анча-мынча ыңгай түзүлчүдөй.

Кийинки төрт-беш жыл ичинде чыккан поэтикалык китептерге адеп көз чаптыра баштаганда эле, алардын жалпы фонунда өзгөчө айырмаланып, барааны алда кайдан шаң берген аскадай болуп «Кыргыз поэзиясынын антологиясы» («Кыргызстан», 1975) турганын көрөбүз. Анда адабиятыбыздын жарым кылым аралыгындагы бүтүндөй бир өсүп-өнүгүш жолу менен жыйналган эстетикалык тажырыйбасын даана чагылдырып берүүгө жарамдуу болгон поэзиябыздын эң мыкты делип эсептелип жүргөн (айрым бир кокустук катары кирип

калган ырлар менен авторлорду эсепке албаганда) үлгүлөрү топтолгон десек өтө ылайыктуу келет. Түркүн түс, түркүн жыт тоо гүлдөрүнөн терип, таспиегтеп жасаган букеттей көрүнгөн бул китеп элүү жылдык тарыхый мезгил ичиндеги элибиздин социалдык-нравалык жана идеялык жактан болгон калыптануусун, жаркын үмүтү менен улуу идеалга карай келаткан жолундагы күрөшүн, заманга, турмушка болгон көкүрөк жарып чыккан мактаныч сезимин, бийик абийирин, майтарылбас жеңишчил духун, ошондой эле дүйнөнү көркөм андап-билүү ишмердигинин өсүп-өркүндөш этаптарынын маанилүү учурларын ташка тамга баскандай дапдаана чагылтып турат.

Экинчи жагынан, антологиядан поэзиянын өз эстетикалык табияты менен жанрдык структурасы кандайча жаңыланып, өзгөрүп отурганын да, поэтикалык тилдин канчалык даражада ийкеми артып жатканын да, жалпы эле акындарыбыздын көркөм аң-сезиминде жүрүп келген сапаттуу жылыштарды да, бардык жандуу кыймылы менен алаканыңа түшүрүп алгандай эле апачык көрүүгө болот.

Анда кадыресе кыргыздын жөнөкөй-жайдары, ошон менен айтылчу песнясынан (жанр маанисинде алганда) түрдүү формаларга ээ, ырдын ички жана сырткы компоненттеринин уюуштурулушу боюнча татаал конструкцияларга негизделген кадимки стихке чейин өсүп жеткен жаңы ыр системасынын өмүр жолу жатат. Ойлоонун синкретизм баскычы мөөрүн түшүргөн фольклордук ода, кошок менен газеттик кабар, сүрөттөмө жаатындагы чакан ырлардан өнүккөн орус жана Европа адабияттарында кездешчү жаңы жанрлардын татаал түрлөрүн өздөштүрүүгө күбө болгон татаал формаларга салынып, мурда кездешпеген жаңыча туюнтуу каражаттары менен жазылган философиялык-психологиялык чыгармалардын үлгүлөрүн бир китептен окуйбуз. Ал профессионал поэзиябыздын баштоочулары А.Токомбаев, М. Элебаевдерден тартып бүгүнкү жаш акындар Н. Жаркынбаев, Ж. Мамытовдорго чейинки болгон муундар аралыгындагы өтмө катыштык кандайча уланып, сакталып жана улам жаңыланып келгенин айгинелей турган белгилерди, ошондой эле көркөм салттар менен жаңычылдыктын ортосундагы байланыш мамилелердин жүрүш кыймылынын келген чектерин да, өнүккөн адабияттарга үйрөнчүк болуп кирген балалык доорун да, кайра аларга жетилип калган өз өнөрүн көрсөтүүгө кадимкидей жарап турган баралына толгон учурун да абдан жакшы айтып берет.

Антологияга кирген ырлардын жанр, форма жактан ар түрдүү болуп, жаңыланып, татаалданып отурушу көркөм аң-сезимдин

андап-билүү жөндөмдүүлүгү улам активдешип, анын потенцияда жаткан мүмкүнчүлүктөрү улам ачылып, жаңы шарттарга ыңгайлашып, адеп алдыга жылган сайын ачыла берген турмуш кырларынын мүнөзү менен табиятын туура чагылдырууга ийкеми келгендей аспап катары жаңы формаларды иштеп чыгышын билдирет. Ошондуктан, муну тек гана түрдүү акындардын түрдүү мезгилде жазылган ырларынын жыйнагы, же тигил же бул сөз өнөрү ээсинин өсүү жолу катары гана кароого болбойт. Бул китепти тайманбай туруп эле бүтүндөй бир адабияттын, бүтүндөй бир элдин көркөм аң-сезими, поэтикалык тили, социалдык көз карашы, нравалык жетилүүсү менен өсүп-өнүгүш тарыхынын жандуу кыймылын өз бетине түшүрүп калган көркөм летописи деп, атаар элем.

Бирок, бул көркөм летопись дегенибиз бир учурдагы жандуу адабий көрүнүштөр менен фактылардын кан-сөлүнөн ажыраган гүл-гербарийлер сыяктуу селейип калган түрү эмес. Баарыдан мурда антологиядагы чыгармалар кечээги жана бүгүнкү күндүн окурмандарынын асыл сезим-туюмдарын ойготууда, эстетикалык тарбия берүүдө, алардын гуманисттик идеалдар жөнүндөгү ой-пикирлерин туура калыптандырууда, граждандык сергектик, социалдык активдүүлүгүн арттырууда кандай оң мааниге ээ болсо, эртеңки күндүн окурмандарына да ошондой жандуу таасирин тийгизе бермек (себеби, ал ырлардын дээрлик басымдуу бөлүгү мезгил сыноосунан өткөн). Анын бирден бир баалуу жагы мына ушунда.

Эми көзүбүздү «Кыргыз поэзиясынын антологиясынан» алып, жалпы поэзия картасынын башка жактарына тигилчү болсок, анда аталган мезгил аралыгында көркөм процесске томдуктарынан тартып кийинки ыр жыйнак-тарына чейин чыгарууга үлгүргөн улуу муундун өкүлдөрү – А. Токомбаев, Т. Үмөталиев, К. Маликов, А. Токтомушев жана алгачкы тандалмаларын тартуулоого жетишип, аларга кошумча жаңы поэтикалык китептерин берип жаткан С. Эралиев, С. Жусуев, Б. Сарногоев, Ж. Садыков, М. Абылкасымова, Т. Кожомбердиевдер менен бул мезгил аралыгында бир-экиден ыр жыйнактар жараткан М. Жангазиев, Т. Байзаков, Т. Адышева, О. Султанов, Р. Рыскулов, Ж. Абдыкалыков, С. Абдыкадырова, М. Буларкиева, А. Кыдыров, Э. Турсуновдон баштап, жаңыдан эле адабият эшигин аттап жаткан Акбар Рыскуловго чейинки түрдүү авторлор катышып жатканына күбө болбуз. Ушундай жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша алардын чыгармачылык тажырыйбасы да ар түрдүү. Алар талант, образдуу ойлоо маданиятынын деңгээли, стилдик өзүнчөлүгү,

чыгармаларынын идеалык-көркөмдүк бийиктиги, жалпы адабий билими, чеберчилиги, астейдил ниеттен бараткан багыты, иштеген тематика боюнча да турдүү багыттарда турушат. Ошого жараша жараткан поэтикалык чыгармаларынын эстетикалык баалуулугу да бири-биринен өйдө-төмөн болоору айтпаса да өзүнөн-өзү белгилүү чыгар.

Албетте, чыгармалардын жалпы идеалык жана эстетикалык көркөм сапатына кийлигишпей туруп, формалдык жактан караганда азыркы кыргыз поэзиясында каалаган темага жазылган каалаган жанрдагы чыгармалардын бардыгы табылат: алды роман деген наам менен чыккан эпикалык полотнодон тарта көлөмдүү поэмалар да, саясый лирика, публицистика, сатира менен тамсил да, сүйүү жана пейзаждык лирика да, кыскасы, адабият тажырыйбасында кандай жанрдагы чыгармалар жашап жаткан болсо, ошолор дээрлик бар. Бул жагынан камсанабай эле коюш керек.

Ушул жалпы адабий фон түзүп турган сырткы фактологиялык көрүнүштөрдөн көркөм процесстин ички кыймылын аныктаган сапаттык белгилердин (чыгарманы искусство кылып турган) турум-турпаттары тууралуу айтууга киришкенибизде, биринчи иретте кыргыз адабияты жашап келген бардык мезгилдер менен улуу-кичүү муундардын ортосун байланыштырып, алардын өтмө катыштыгын шарттап турган башкы жагдайды атайылап басым коюу менен белгилегибиз келет. Адабияттагы башкы жагдай деп биз анын жалпы идеялык багыты менен аткарган социалдык функциясын айтып жатабыз. Ушул мааниде алганда бүгүнкү кыргыз поэзиясы өзүнүн бараткан идеялык багыты, аткарган социалдык милдети боюнча түздөн-түз мурдагы этаптардын поэзиясын улантып жатканын көрөбүз. Муну ар бир эле улуу-кичүү муундагы акындардын поэтикалык чыгармалары жакшы далилдеп турат. Жалпы бир максат, жалпы бир кызыкчылыкты көздөгөн жаңы коомдук түзүлүштүн социалдык-тарыхый, саясый жана көркөм талаптарынын зарылчылыгы жараткан жана ошол таламдарды жүзөгө ашырыш үчүн дайыма күрөшүп келаткан адабият үчүн мындан башкача болууга мүмкүн да эмес.

Мезгил менен муундар аралыгындагы байланышты түзүүдө, көркөм салттар менен жаңычылдык өтмө катыштыгын жалгаштырууда жана ошол мамилелер берген тажырыйбалардан туура сабактар алууда, алардын маани-жайын бул процеске улам кийин келип катышып жаткандар аң-сезимдүү түрдө кабыл алыш ыңгайын көздөп, баарыга жете түшүндүрүү ниетинде болуу профессионал поэзиябыздын баштоочулары бүгүнкү күнү жандуу иш-аракеттер жасап, мындай

жооптуу жана маанилүү милдетти унутпай, дайыма тынчсыздануу камылгасында жашап жүрүү сезимин А. Токомбаев өзүнүн «Ибаарат» деген ырында жакшы туюнткан:

Нелер жок, нелер бар, байыркы китепте!
Эскиби, жаңыбы, китепти «китеп» де?
Өзүмдөй көп жашап, көп көргөн, кыраакы чалдарды
Окшотом окулуп, эскирген китепке...
Бул чындык, жаштарга аталык кеңешим,
«Бардыгын өзүбүз бүтүрдүк» дебесин.
Жаңылык жаралбайт мурастан тамбаса
Унутат кандай жан: атасын-энесин,
Балыкты калкыткан өпкө деп ойлосоң,
Эртең сен, угасың тарыхтын жемесин.

«Ыр майрамы», 1974, 5-бет.

Калетсиз айтылган сөз, ырасында эле «мурастан тамбаса» жок жерден жаңылык жаралбайт. Бирок, көркөм салттар менен жаңычылдыктын жалганыш мамилелери дайыма эле бир өңчөйлүктө, бирдей формада, бирдей тематика же мазмундун алкагында жүрүп отуруш керек деп түшүнүүгө жарабайт жана андай жалганышуулар бардык учурларда эле дит коюп карамакчы болгондорго өзүнүн тек-жаатын айтып, «көз тааныштыгын» билдирип турбайт. Форма жагынан, жазуучунун принциптери, жекече методу, өзүнө таандык урунган көркөм туюнтуу каражаттары боюнча түздөн-түз жакындык белгилери байкалбаган (Пушкин менен Маяковский, же Э.Межелайтистин поэзиясы), бирок нары тереңден, көнүмүштөгү көрүнчүдөн башка жолдор аркылуу келип өтүшүп турган жалгашуулар, ал турсун чыгармачылыктары апайкын контрасттык багытта жүрүп жатып да (Достоевский менен Горький) бирин бири улантуучулар боло берет. Кеп ошол жаңылыкка мурастан кайсы тамырлар менен агып келип тамганын жазбай көрө алышта жатат.

Өтмө катыштыктын сакталышы, улантылышы, алардын ортосундагы мамилелер тууралуу камылга көрүү, тынчсыздануу сезими менен жашоо, ал үчүн күрөшүү канчалык олуттуу мааниге ээ болсо, художниктин идеялык-социалдык башкы багытын аныктоочу критерий болгон поэзиядагы граждандуулуктун ыйык салтын бек тутуп, узак убактар бою чыйралып келаткан күчүн жандырып, демин жутпай туруп кийинки муундарга жеткирип, алардын андан нары уланып кетүү камын көрүү ошончолук жооптуу, ошончолук бекем позицияны, граждандык бийик милдетти, эл тагдыры менен жашоо сезимин

талап кылат. Ушул бүтүндөй бир муундун биротоло бекиген көз карашы, айныбас принциби, адамдык абийири, күндөлүк жашоодогу кан-жанына сиңген иш-аракети, ой-сезиминде аздектеп жүрүп айттайын деген сөзү, ыймандай ачык сырын аксакал акындарыбыздын бири Т. Үмөталиевдин «Жадабаймын» аттуу ыры бизге ишенээрлик кылып айтып берет:

Эмгекчиге ар дайым болушкамын,
Манап менен, бай менен согушкамын.
Отузунчу жылдары жоокер болсом,
Азыр дагы эл үчүн согуштамын.

«Жүрөк үндөйт», 1974, 31-бет

Деги эле мындай идеялар улуу муундагы акындарыбыздын өкүлдөрү А. Токомбаевдин кийинки жылдары басма беттерине жарыяланган ырлары менен К. Маликовдун «Ленин жана Ысык-Көл», Т. Үмөталиевдин «Жүрөк үндөйт», «Жаз овону», А. Токтомушевдин «Ойноок жылдыздар» жыйнактарында жетектөөчү белгилердин бири катары көрүнөт десек болот. Мезгил менен муундар аралыгындагы байланышты түзүү, социалдык активдүүлүккө чакыруу, интернационалдык сезимди ойготуп, оптимисттик дух менен жашоого, күндөлүк саясый турмуш чараларын жүзөгө ашырууга үзгүлтүксүз түрдө үн кошуп туруу – айтылып жаткан акындарыбыздын ар биринин адабий да, саясый да позициясы. Деген менен булар талант деңгээли, масштабы, чеберчилиги жагына келгенде бөлүнүп кетишет...

Бирок, ушул биз белгилеген сапаттар жалаң гана улуу муундагы акындардын чыгармачылык тажырыйбасына мүнөздүү көрүнүш эмес. Буларды кубаттап салган үн көпчүлүк кыргыз акындарынын ушул учурдагы ар бир эле поэтикалык китептеринен жаңырыктайт. Мунун ырастыгын аныкташ үчүн башкасын айтпаганда деле кийинки муундун өкүлдөрү М. Абылкасымова, Т. Кожомбердиев, Н. Жаркынбаев ж.б. жакынкы күндөрү басмадан чыккан ыр китептерине кайрыла коюу эле жетиштүү болот.

Аталган мезгилдин поэзиясына жалпы мүнөздүү болгон белгилердин бири – идеялык-көркөмдүк жактан ар түрдүүлүгүнө карабастан бүтүндөй алганда сан жагынан алардын дээрлик көпчүлүгү профессионал адабияттын эстетикалык-көркөм принциптеринин негизинде жаралып жаткандыгы менен мүнөздөлөт, тагыраак айтканда, кадыресе профессионал адабияттын деңгээлинде жаза билүү он, он беш жыл илгеркиге караганда азыр көркөм сөз өнөрү ээлеринин дээрлик көпчүлүгү бул сапатка жетишип калганы ачык байкалат.

Акындарыбыздын жазуу маданияты, сабаттуулук, адамды, окуяны сүрөттөө, сюжет кура билүү, ыр түзүлүшүнө түрдүү формаларды киргизүү боюнча улам чеберчиликтери артып баратканын кийинки жылдары жарык көргөн А.Токомбаевдин «Белегим», Т.Үмөталиевдин «Жүрөк үндөйт», К.Маликовдун «Ленин жана Ысык-Көл», А.Токтомушевдин «Ойноок жылдыздар», С.Эралиевдин «Каркыралар», «Кыргыз жаны», С.Жусуевдин «Тандалмалар», Ж.Садыковдун «Топ жылдыздар», «Жоогазын», Б.Сарногоевдин «Тандалмалар», М.Абылкасымованын «Сен билесиң мени, Мекеним», «Ата Журт», О.Султановдун «Көз ирмем», Р.Рыскуловдун «Шаттуу ырлар», «Дилбар», Т.Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто», «Нурлуу терезе», Ж. Абдыкалыковдун «Дүйүм дарак», М.Жангазиевдин «Сүйүнөм», Т.Байзаковдун «Самай берем», «Оттуу курак» жана Т.Молдобаев, Т.Адышева, А.Кыдыров, М.Буларкиева, С.Абдыкадырова, Н.Жаркынбаев, С.Тургунбаев, Б. Алыбаев, Ж. Мамытов, С.Акматбекова, Ж.Бекниязов, А.Өмүрканов, Т.Муканов ж.б. ыр поэмаларынан оңой эле баамга урунат.

Ушул мааниде алганда азыркы кыргыз поэзиясындагы өксүк көрүнүштөрдү» териштирүүдө негизги сөз бир аз жылдар мурдараак адабий сын биссимилла деген жерден эле кароолго ала койчу оркоюп көзгө урунуп турган айрым фольклордук штамптар, ыкмалар, даяр сюжеттик схемалар, же оозеки поэзиянын туюнтуу каражаттарынын белен үлгүлөрүн сулп-сулп боюнча жазуучулук электен өткөрбөй колдоно берүүчүлүк менен карандай жамакчылык өндүү белгилерге атайылап токтолуу зарылчылыгы болбой калды. Анткени, шарт өзгөрдү: ал баскычтан поэзия чыгып кетти; улуу муунга кирген көркөм сөз өнөрүнүн ээлери улам тажырыйбасы, чеберчилиги, билими артып, профессионалдык деңгээли бийиктеп, ал эми жаңыдан кошулуп жаткандар болсо адегенде эле ошол өздөрүнө чейин түзүлүп калган профессионал адабияттын салттарынан тарбия алып калууга дуушарлангандар болуп жаткандан кийин, атап өткөн мүчүлүштөр оңой менен кете бербеси законченемге айланды.

Ошондуктан биздин азыркы поэзиябыздагы көркөмдүк жактан болуп жаткан өксүктөр профессионалдык деңгээлге көтөрүлүп калгандан кийинки адабияттын өзүнө тиешелүү мүчүлүштөр, башкачараак айтканда, адабият бир жолу көтөрүлүп алган профессионалдык баскычтан нары дагы сапаттык жылыштар, жаңы эстетикалык ачылыштар жасабай, ошол бийиктигинин айланасында имерчиктеп калуу, коомдун экономикалык-саясий өсүшү менен илимий

техникалык революциянын темпи шарттаган бүгүнкү күндүн ритмикасын берүү, көп жактуу социалдык-философиялык проблемаларды коё билүү, чечүү, азыркы адамдын татаал психологиясын, нравалык изденүүсүн ачуу, бүгүнкү интеллектуал окурмандын бийик эстетикалык мук-таждыктарын каниеттендирүү бери дегенде эле мындан он, он беш жыл мурдагыдан кыйла башкачараак жазуу зарылдыгын туудурат. Жазма адабият пайда болуп, телчиге баштагандан кийин, ал бара-бара фольклордук эсте-тиканын алкагына сыйбай калган сыяктуу эле, профессионал адабияттын өзү да ар бир учурда өз эстетикасынын рамкаларына өзү сыйбай калат (жаңычылдыктын зарылдыгы ушундан келип чыгат).

Демек, мындан профессионалдык баскычка жетип алгандан кийинки көркөм мүчүлүштөр дегенде ушул айтылгандарды ким кандайча сезип, кантип өздөштүрөт, сүрөттөй турган объектиси табиятын өзгөртүшүнө жараша художниктин да сүрөттөө методу, мамилеси, жалпы эле образдуу ойлоосундагы жылыштар менен жаңыланыштардын мүнөзүнөн келип чыккан өйдө-ылдыйлыктарды түшүнүү керек деген жыйынтык болот. Эмесе биз дагы жалпы эле азыркы кыргыз поэзиясына мүнөздүү болгон жаңы сапаттык белгилер менен айрым өксүк көрүнүштөр, тигил же бул чыгарма, болбосо кайсы бир акындын жазуу маданияты, турмушту көркөм жалпылоо методу, чеберчилиги, эстетикалык принциби тууралуу козгогон ойлорубузду дал ушул мааниде айтабыз.

Айтылган жагдайдан келгенде түпкүлүгүндө актоого эч кандай объективдүү себеби жок, бирок, кайсы бир учурда айрым адабиятчылар тарабынан кокустан айтылып калган ойлордун инерциясынан чыгалбай иллюзордуу түшүнүк менен карап келаткан адабияттагы бир көрүнүшкө бурула өтүүнүн ылайыгы бар. Поэзиядагы көркөм мүчүлүштөрдү айтууга камынганда эле мындай эки себеп табыла калат: эгер автор элүүнчү жылдарга чейин келгендердин өкүлү болсо, анын чыгармаларындагы кездешкен профессионалдык маданият, көркөмдүк жактан болгон өксүктөрдү сөзсүз фольклор менен байланыштыруу. Ал эми элүүнчү жылдардан ыр жазууга аралашкандар тууралуу сөз башталса, кырктан ашып кеткендерин деле жаш акын деп атап, ага кандайдыр бир алдын ала кечирим болоорун билдиргендей мамиле кылып, чыгармадагы эң башкы чечүүчү маанидеги мүчүлүштүн түпкү тек-жайын, бирден бир реалдуу себебин «жаш» деген эпитет менен пардалай салуу.

Менимче, бул эки себептин негизинде фактынын чыныгы реалдуу турум-турпатын ачууга караганда автордун талантсыздыгын, андагы чоң

рухий даярдыктын жоктугун жаап-жашырууга болгон далалат жатат. Мындан мамиленин өзү сын тарабынан белгилүү даражада ошондой көрүнүштөрдүн жашап келатканына шарт түзгөндүккө барабар.

Бүтүндөй чыгармачылыгына мүнөздүү болгон көркөмдүк маанидеги башкы өксүктөрдү же фольклорго байланыштыруу менен «куткарып» кетүүгө болбой турган (анткени, алар түздөн-түз фольклордон таалим-тарбия албаган, кадыресе профессионал адабият түзүлүп калгандан кийин келишкен), же жаштыгы менен чыгармачылык тажырыйбасына шылтоолоп коюуга болбой турган (бул жагынан алганда жазып жүргөндөрүнө жыйырма жылдын нары-бериси бар) акындардын тибине жаткан айрым авторлордун ыр жыйнактарын барактап көрсөк да болот.

А.Сооронбаевдин «Тоо жели» жыйнагынан колубузга биринчи эле тийген ырын окудук.

Таң атууга калган эле азыраак,
Алтын түстүү чолпон жылдыз чачырап.
Көчө толуп эл баратат топурап,
Тереземе жакын келип тыңшасам.

Шашып чыгып мен да жеттим аларга,
Шайлоо үйгө эми кирип барарда,
Толкуп кеттим шаттык каптап денемди,
Эң биринчи бюллетенди аларда.

Мен шайладым ак алтындын устатын,
Мен шайладым мекенимдин уул-кызын.
Аткарат деп эмгекчи элдин максатын,
Бек кармаган гүл турмуштун туткасын.

Нур заманда болуп учкул канатчан,
Акыл-ойдон асылдарды жараткан.
Мен шайладым мекенимдин уул-кызын,
Бек кармаган гүл турмуштун туткасын.

«Тоо жели», 1974, 6-бети.

Чыныгы поэзиянын таламынан келгенде бул ыр кадыресе нормалдуу өнүккөн эстетикалык табити бар окурмандын жандүйнөсүнө көркөм чыгарма катары эч кандай реакция жарата албайт, образдык-психологиялык ассо-циациялар туудурбайт, сезим-ойго из түшүрүп, кандайдыр бир өзгөчө маанайга туш кылбайт. Демек, ырда окурманга эстетикалык

канагат бере турган сапат жок экен. Себеби, бул нукура искусствонун деңгээлинде жаралган поэзия эмес, а бар болгону поэзиянын жасалма суррогаты. Автор фактынын карапайым газеттик информациянын даражасынан өйдө көтөрүп чыгып, аны акындык призмадан өткөрүп, поэтикалык жалпылоого жеткире албаган. Идея көркөм образга кирбей, автордун айтайын дегени поэтикалык ойго айланбай, жөн эле кургак ой бойдон кала берген. Ырдын бүтүндөй тулкусун түзгөн «курулуш материалдарын» аралап өтүп, аларды органикалык түрдө жуурулушкан бир бүтүн жандуу организмге айландырып, баш-аягына кан жүгүртүп, поэтикалык ажарын ашырган «көрүнбөй жанып турган жалын» (А. Осмонов) – чыныгы акындык сезим, көңүлдү алып учуп тереңден келип жаткан дем менен өзүнөн-өзү оргуп, көкүрөк жарып чыккан табийгый-луулык жок. Кантсе да бул атайылап жасалган ыр.

Биз буларды автордун образдуу ойлоо жөндөмдүүлүгүнө карата, башкача айтканда, анда канчалык даражада художниктик сапат бар экендигине байланыштуу айттык. Эми акындын ушул темага киришүүгө болгон даярдыгы; аң-сезимдүү мамилеси, поэзия алдындагы жоопкерчиликти сезүү, сөзсүз, чыгарма жарата аларына кадиксиз ишеними, ачык максаты жана өзүнчө ойлой алуусу, түшүнүгү кандай? Башка акындардан айырмаланып, адабиятта бир сөз айтууга жасаган далалаты, изденүүсү барбы? Жалпы келаткан жолу, алган багытынын келечеги кандай?

Ири алдыда автордун али классикалык адабияттын татаал жана зор мектебинен өтпөгөнү ачык сезилет. Экинчи жагынан, кыргыз поэзиясынын ушул күнгө чейин топтолгон тажырыйбасына чыгармачылык менен мамиле жасап, аңтарып чыкканы да байкала бербейт. Ушундан улам мурда айтылган ойлордон качуу, иштелип калган темаларга башка позициядан келип, көркөм аң-сезимдин бүгүнкү таламдарына ылайык башкача чечмелөөгө, баарынан да бүгүн ушинтип жазуу зарылдыгы жок экендигин аңдап-билүү деңгээлине көтөрүлө электиги көрүнөт. Демек, автор чыныгы поэзия жаратууга камылгасыз. Аң-сезимдүү түрдө анын жооптуулугун да, деги эле адабиятка ар ким өз сөзүн айтып келиш керек экендигин да ачык сезе элек. Андыктан, анын чыгармачылыгында изденүү зарылчылыгы да жарала элек. Азырынча ал жалпыга белгилүү, бирок конкреттүү бирөөгө таандык эмес, ошондой эле автордун жекече рухий менчиги да боло албаган ойлорду ырга айландырып жатканы баамдалат, тагыраак айтканда, стереотиптүү ойлойт, даяр адабий схемалардан чыгып, даяр штампка айланган туюнтуу каражаттарын урунуп жатат.

«Тоо желин» улам нарылап барактаган сайын биз баятан бери бир ырдын айланасында айткандарыбыз А.Сооронбаевдин жалпы эле жыйнагына мүнөздүү көрүнүш экендиги жана ошол мисал автордун дээрлик чыгармачылыгы тууралу айтылган бүтүм болору ырастала берет. Автордун ырлары тематикасы муун өлчөмү боюнча гана бири-биринен айырмаланышпаса, чыныгы көркөм чыгарма катары алар жалпысынан баары эле бир деңгээлде, башкача айтканда, жогорку ырдын деңгээлинде жазылган. Андыктан келтирип өткөн далили-бизге кошумча дагы бир-эки ырды (атайылап начарын тандап алып жатканыбыз жок) мисалга тарта кетсек жетиштүү болор. Окурман да фактынын өзүн көрүп, ишенгени жакшы. Анда автор эмгек, аң-сезимдүү эмгек тууралу эмне айтты экен:

Жаңыны жаратууга кадам таштап,
Иш кылсаң үрөп күчүн, чеке тердеп,
Из салып мезгилдерден мезгилдерге
Бир гана жашап калат улуу эмгек!

Умтулуп үйрөнүүгө бул турмушту,
Урунсаң максат коюп, көптү дегдеп.
Айтылып сан миндеген эл оозунда,
Бир гана жашап калат улуу эмгек!

Асыл ой чоң сапарга аттандырып,
Аракет каршылыктын баарын жеңмек.
Анда да түбөлүккө өчпөс болуп
Бир гана жашап калат улуу эмгек!

Албетте, накта фактологиялык жагын алганда акындын айткандары чындык. Бирок, бул искусство чындыгына айлана элек чындык. Чыгарманын идеялык-көркөмдүк дараматы ушул болгондон кийин аны талдап отурбай ма-селенин бир гана жагын айталы. Эмгек темасы түбөлүктүү жана улуу тема. Ал жөнүндө өтө эле көп жазылган. Буга кайрылуу мурда айтылган идеяны кайра ырга салып чыгуу үчүн эмес, а өз башы менен ачып алган өз идеясы болсо, ошону башкача бир көркөм ыкма менен өзүнчө айтуу зарылчылыгынан келип чыгууга тийиш. Бул бийиктен, бүгүнкү күндүн эстетикалык-көркөм талламдарынан келип жазуу, улантуу дегенди билдирет. Өзүнөн кырк, кырк беш жыл мурда айтылып калгандарды кайра айтып, болгондо да бүгүнкү эмес, көркөм аң-сезимдин ошол мезгилдеги деңгээлинен төмөн калып жазуунун кандай кажаты бар.

Маселе ушундай болгондуктан А. Сооронбаевдин жетимишинчи жылдардын орто ченинде чыккан «Эмгек жашайты» отузунчу жылдардын башталышында, профессионал адабият жаңыдан түптөлүп келаткан мезгилде жазган Ж. Бөкөнбаевдин «Эмгек» аттуу белгилүү ырынын жарым кылым кечигип чыккан начар варианты катары кабыл алынып жатпайбы. А. Сооронбаев өзүнүн «Мен кырсыкты жеңгим келет» аттуу ырында «Доско жагып, душманды ардантар, эмгек калса элим эстеп жүрөрлүк!» деген тилегин билдирип, ошондой ишеним менен жашап жүргөнүн айтат. Албетте, автордун ниети, каалоосу абдан жакшы. Бирок, искусство менен илимде чоң даярдык, чыныгы талант болмоюн «доско жагып, душманды ардантар эмгек» өзүнөн-өзү жарала бербейт турбайбы. Луи Пастер айткандай, иши ондой берди болду дегендер туш келген «кокустук» ачылыштар да ошол тармак боюнча чоң даярдыгы бар адамдардын гана шыбагасына дуушар болот эмеспи...

Жогоруда А. Сооронбаевдин акындыгы менен ырларына карата айтылган образдуу ойлоонун, көркөм сөзгө болгон жандуу туюм-сезимдин өнүкпөгөндүгү, даяр штамптарга салып атайылап ыр жасоочулук, адабий билимдин өтө эле чектелгендиги поэзиянын олуттуулугун түшүнүүгө жооптуу мамиленин али жарала электиги, чыгармачылыкта изденүү зарылчылыгы менен жашоо даражасына көтөрүлбөгөндүк өндүү негизги мүчүлүштөр Т. Элемановдун «Мөлтүр булак» (1973), «Ырлар» (1975), А.Карыбаевдин «Көл сыры» (1973), Абдрасул Осмоновдун «Ала Тоонун уланы» (1972), О. Абдылдаевдин «Жылдыздар жанат» (1973), С.Бегалиеванын «Жайкы танда» (1975) ыр жыйнактарына да бирдей эле даражада тиешелүү.

Бул авторлордун көркөм чыгармага ыклас коюп, поэзияга аралаша баштаган күнүнөн берки жалпы эле чыгармачылык тажырыйбасын аңтарып, потенциялык мүмкүнчүлүктөрүн чамалап көрсөк, аларда жазган ырларын басма бетине жарыялоо, китеп чыгаруу жагынан гана анча-мынча сандык айырмачылыктары бар экендигин байкайбыз. Ал эми чыгармалардын сапаттык жагына келгенде булардын баары тең бири-биринен өзгөчөлөнбөгөн өлчөлүү гана адабий багаждарын омок кылып алышып, оңой, тапталган жолго түшүп, чыгармачылык сапарга аттанып чыккандагы иш-аракеттери менен түшүнүктөрүндө кандай жалпылык, кандай окшоштуктар болсо, алардын азыркы келаткан багыты да, жазган ырларынан кайтып жаткан акыбети да ошондой эле окшош. Аларды күтүп турган адабий тагдырларында деле ошондой эле жалпылык, ошондой эле окшоштук болчудай сезилет...

Ушунчалык ачуу сөздү биз бардык жооптуулукту мойнубузга алып туруп айтып жатабыз. Анткени, жогоруда белгилеп өткөн жыйнактарында көрүнгөн негизги чечүүчү мааниге ээ болгон мүчүлүштөр алардын алгачкы жарыяланган ырларына да өтө мүнөздүү эле, тагыраак айтканда, мындан жыйырма жылдай мурда жазган биринчи чыгармаларына чыныгы поэзия болуш үчүн кандай сапаттар жетишпеген болсо, бүгүнкү күндө жазган ырларына да дал ошол сапаттардын өзү жетишпей жатат. Сөз кылып жаткан авторлордун поэтикалык дараматы менен жалпы эле искусство жөнүндөгү түшүнүктөрү кандай экендигин төмөнкүдөй ырларды жазып, аларды көркөм чыгарма катары жарыялап отурганынан эле жетишээрлик даражада түшүнүп койсо болот.

Т. Элеманов:

Эгер сен
Бир нерсени билбесең,
Аны үйрөнгөндөн
Сүрдөсөң,
Анда сенде
Жаман адат бар.
Өспөйт андай адамдар.
Үйрөнгөндөн уялба,
Ар өнөрдөн кур калба.

«Үйрөнгөндөн уялба». «Мөлтүр булак», 1973, 12-бет.

Кийинки жаңы ыр жыйнагынан мисалдар:

Долуланба эй, бороон,
Жок десең керек менде тон.
Жылуулукка Октябрь
Түбөлүккө орогон!
Сага да айла табабыз,
Багындырып алабыз!

«Долуланба эй, бороон». «Ырлар», 1975, 8-бет.

Эски зоо адам өткүс арасынан,
Күрпүлдөйт Чүйдүн суусу салаасынан.
Таңыркап темир жолду карап барам,
Кыйкырат чоюн тулпар тоо башынан.

Эмгекчи эл эрикпестен жол жасаган,
Катар жол салыныптыр зоо боорунан.

Капчыгай көркү чыккан баягыдан,
Темпибиз алга адымдап бара жаткан.
«Капчыгай жолу». Аталган жыйнакта, 9-бет.

А. Карыбаев:

Дайым төрдөн кадыр көргөн улуудай,
Ай бүткөндүн кадырлуусу ушул ай.
Шаарыбызга шаң киргизет келгенде,
Ата-Журттун алыс кеткен уулундай (?).

Атыр жыты буркурап,
Айлананын жыты урат.
Аппак ачып ак гүлүн,
Алча бою кулпурат.

Жыпар жыты буркурап,
Жылга түздүн жыты урат.
Жылгын бүрдөп, тал гүлдөп (?)
Жыгач бою кулпурат.

*(«Ушул ай» – абстракттуу, аты жок ай – К.Д.)
«Көл сыры», ыр жыйнак, 1973, 13-бет.*

Абдрасул Осмонов:

Турмуш татаал, өтөт кээде мүчүлүп,
Кээде жашоо шарты менен түзүлүп.
Бакыт кенчи – эң биринчи ден соолук,
Сыймыктанган залкар ишти бүтүрүп.

Экинчиси күндө күлгөн жакшылык,
Эмгектенгин кеткениңче үзүлүп.
Кымбаттыгын ден соолуктун, жаш кездин
Өкүнөсүң өткөн кезде түшүнүп.
Аракетсиз берекет жок жашоодо,
Оку, изден жаш кезиңден күтүнүп.
«Экөө кымбат». «Ала-Тоонун уланы», 1972, 8-бет.

Бир кескен таарындынын бутагы бар,
Ошонун ыгын таап, дал уруп жар.

Байкабай калпыс коюп, күчкө салсан,
Жаза чаап ошол кезде болосуң зар.
Аталган жыйнакта, 26-бет

О. Абдылдаев:

Алиппесин аңтарып,
Так секирет шаттанып.
«А»ны билбейт Аскарбек,
«Быш» деп коёт мактанып.

Байкап турсаң кыялын,
Учкул келет баланын.
Келечекке ой койгон (?)
Таттуулугу карагын
«Келечекке ой койгон». «Жылдыздар жанат», 1973, 9-бет

Досторум бар ар бир тилде сүйлөгөн,
Талаптанып келечекке үндөгөн.
Көрсөм көңүл көтөрүлөт дайыма,
Күндөн жарык келечеги гүлдөгөн.
«Досторум көп», аталган жыйнакта, 28-бет

С. Бегалиева:

Иштей турган иштериңе
Кичинеси, чоңу дебе.
Ар биринен ыракат таап,
Кылган жакшы маани бере.

Кийин-соңу эч өкүнбөй,
Бекер жүрдүм дебегендей.
Ар нерсеге ак эмгектен
Жеткен жакшы, аракеттен!?

«Жайкы таңда» ыр жыйнагы, 1975, 8-9-беттер

Көрүп тургандай мында факты өзү жөнүндө өзү айтып жатат. Маселенин жагдайы түшүнүктүү болуп калгандан кийин, цитаталарды уланта берүүнүн да зарылдыгы жок. Бир гана эскерте кетчү сөз: биз мисалдардын өтө эле чубалжып кетишинен качып, атайылап жыйнактагы кыска ырлардан окудук. Мисалы, Т. Элемановдун «Мөлтүр булак» жыйнагынан алган «Үйрөнгөндөн уялбасынын» ордуна ошол

эле жыйнактагы эки жүз сапка жакын «Меники – биздики», же эки жүз кырк жолдон турган «Түбөлүккө жанган от», же «Ырлар» жыйнагынан окуган «Долуланба эй, бороон», «Капчыгай жолу» ырларына «5» деген баа беш жүз сом», «Ачуу басар» аттуу көлөмдүү «чыгармаларын» келтирсек, деле болоор эле. Болбосо Абдрасул Осмонов, А. Карыбаев, О. Абдылдаев, С. Бегалиеванын башка ырларынан деле калыстыкка тартсак туура келмек. Ал турсун аталган жыйнактардан биз келтирген ырларга салыштырганда техникалык жактан анча-мынча чыйрагыраак иштелген, мазмуну дурусураак ырларды деле тапса болот. Бирок, андан баары бир аталган авторлордун жалпы чыгармачылык тагдырында өзгөрүү болуп кетпейт. Кептин баары ушунда жатат.

Кыябы келип калганда айткандарыбыздан узабай туруп, жогоруда сөз болгон адабиятка улам кийин келгендер өзүнөн мурдагылардын көркөм тажырыйбасына кандай мамиледе болуш керектиги, башкача айтканда, бөлөктөрдү чыгармачылык менен окуп үйрөнүү, аларга жана өзүнө дайыма сын көз менен кароого жетишип жүрүү деген түшүнүктүн маани-жайына да бир кайрыла өтөлү.

Өзүнө чейинкилерди сөзсүз билүү – бул биринчиден, сенден мурдагылар айткан ойду, идеяны, иштелген тематиканы аңдап-билип, өзүнө чейин эмне жазылды, кайсы максат менен, кантип жазылды жана эмне үчүн ошондой жазылды, мисалы, бүгүн да ошентип жазса болобу деген маселени коюуга; экинчиден, буларды толук аңдап-билмейин ошол ойду, ошол идеяны, ошол көркөм башталмаларды, тематиканы бүгүнкү бийиктиктен туруп улантууга да, мурдагылардан башкачараак кылып, өзүң жашап турган мезгил талабына ылайыктап жазууга да мүмкүн эмес экендигин сезүү үчүн; үчүнчүдөн, адабиятка карата өз мамилеңди иштеп чыгууга, жаңыча чыйыр салууга, изденүү жолуна түшүүгө умтулуу зарылчылыгы турганын жана ошого жараша аң-сезимдүү түрдө иш баштоо керек экендигине жетиш үчүн керек. Ушундай чыгармачылык деңгээлде мамиле жасоого жетпегендиктен айрым учурларда жакшы жөндөмдүү, таланттуу деген акындарыбыз да окуп, изденбей, мындан отуз, кырк жыл илгери айтылган ойлорду кайталап, иштелип калган тематикаларды ушулар эле биринчи жолу көрүп жатышкансып, эч нерсени эсепке албай туруп жазып киришет. Натыйжада капкачан белгилүү болуп калган чыгармалардын дагы бир кечигип чыккан варианты жаралат (көпчүлүк учурда идеялык-көркөмдүк деңгээли боюнча мурда жазылгандардан алда канча төмөн турган).

Ушулар менен катар мурдагылардын көркөм ачууларын, өзүнчө тапкан поэтикалык ойлорун, идеясын, аларды айтуу формасынын туп негизин өзгөртпөстөн ошол боюнча алып туруп башка темага көчүрө коюу менен чектелүүдөн келип чыккан бирин бири кайталай берүүчүлүк, тууроочулук өзүнчө эле бир штамптар системасына айланып баратканын айтпай коюуга болбойт. Иллюзордуу түшүнүккө азгырылуунун түздөн-түз натыйжасы болгон мындай көрүнүштүн түпкү жыйынтыгы, жаштардын чыныгы изденүүсү менен өз алдынча ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн пассивдештирүү оңой, бирок, келечеги өкүнүч менен аяктай турган жолго түшүрүү, башка акындардын табылгаларынын эсебинен чыгарма жазууну өнөкөт кылуу менен бүтмөк. Андыктан, кээ бир авторлорго сабак болсун үчүн ошол штамптын кандай формаларда пайда болуп жатканын конкреттүү мисалдар менен көрсөтө кетсек.

«Темир канат» («Мектеп», 1975) аттуу ысым менен чыккан альманахтын 98-бетинен жөндөмдүү жаш акын Т. Мукановдун «Көкөмерен» наамдуу ырын окуйбуз. Айтылуу кыргыз дайрасынын кылымдар бою басып келаткан түгөнбөс жолу, соолбос күчү, адамзат менен жан-жаныбар, өсүмдүктөрдүн жашоо тиричилигине келтирген пайдасы, өзгөчө бир дартка даба тазалык касиети, керемет көркү тууралуу ой жүгүртүп келип:

... О ак жал, Көкөмерен,
Жүрөсүң чөп даамында, гул өңүндө.
Өзүңдөй саймедиреп өмүр бою
Аксам ээ кыргызымдын жүрөгүндө... –

деген аруу тилегин айтып, бирок, андай тагдырга туш келүү оңой эле иш жүзүнө аша бербестигин сезгендей ага тынчсыздануу сезимин билдирип, соңку саптын аягында үч чекит коюу менен бүтүрөт. Талаш жок. Эгерде мындай ырды биз биринчи жолу окуп жаткан болсок жана ушундай поэтикалык жыйынтык чыгарчу көркөм ыкманы Т.Муканов биринчи жолу колдонуп жаткан болсо, анда, бул чыгарма окурманга кайсы бир өлчөмдө жаңыча да кабыл алынышы ыктымал эле.

Бирок, тилекке каршы, ырдан биз Т.Мукановдун өзүнө караганда башка авторлорду көбүрөөк элестетип, алардын ырларында айтылган ойлорду азыраак бурмаланган түрүндө кайтадан окуп жаткансып калабыз. Же түз эле Т.Мукановдун «Көкөмеренинен» мурдараак чыккан Ж.Бекниязовдун «Караңгы түн, жамгыр урат чабылган» аттуу ырынын:

Жолду табам көлчүктөрдүн көбүнөн,
Бурут жашы моюнума куюлуп.
А мен качан өткүн болуп төгүлөм,
Асман-жердин эркесиндей туюлуп –
сыяктуу («Кышкы токой», «Мектеп», 1973, 26-бет) жыйынтык саптарын ойлоп кетебиз. Кайра белгилүү бир бүтүм чыгаргыча боло койбой булардан илгерирээк жарыяланган Абдрасул Осмоновдун:

Сууну көрсөм көтөрүлүп көңүлүм,
Көпкө тиктейм бажырайган көбүгүн.
Тилек кылам, турмушумда эл үчүн,
Суу сыяктуу болсо экен деп өмүрүм.

Бир жолдору өзүнөн-өзү эле тизилип туруп калган болот («Ала-Тоонун уланы», «Кыргызстан», 1972, 5-бет). Бирок, иш ушул мисалдар менен эле бүтүп калбайт. Дагы эки-үч жылча баштараак жарык көргөн жаш акын Ж.Мамытовдун «Отту сүйөм» («Кыргызстан», 1969, 42-бет.) поэтикалык жыйнагын барактай турган болсок:

Олтурсам таң атаарда көлдү карап,
Күн көлгө сары нурдан көпүрө салат.
Олтурсам күн батаарда көлдү карап,
Күн көлгө кызыл нурдан көпүрө салат.

Тиктесем түн ичинде көлдү кырдан,
Ай анда көпүрө салат аппак нурдан.
Мен качан оттуу ырдан көпүрө салам,
Элдердин жүрөгүнө өтө турган... –

деп арман-тилегин айтып отурганын көрөсүң. Байкалып жаткандыр, эгерде жогорку үч автордо «ырым» – чыгармам деген сөз бир аз өтмө мааниде, менин өзүм деген сөзгө далдаланып подтекст менен айтылса, Ж. Мамытовдо түз эле анын, поэзиянын, өз атынан башталат. Бирок, бул жагдай чыгарманын мазмуну менен автор айтайын деген негизги ойго эч кандай олуттуу айырмачылык киргизбейт. Эмесе Ж. Мамытовдун «Олтурсам таң атаарда көлдү карабынан» дагы нараак тереңдеп барып, жалаң гана ошол түздөн-түз өз поэзиясын атап жазган акындардын ырларынан окууну уланта түшөлү.

Аны эми биз мындайча орун алмаштырып окуйлу, башкача айтканда, поэтикалык ойду ушундай ыкмада берүү, ушундай поэтикалык жыйынтык; чыгарууну кайсы акын биринчи жолу иштеп чыгып, өзүнчө көркөм табылга катары киргизген, качан анан ошол ыкманы бөлөк акындар биринин артынан бири кайталай беришип штампка

айлантып салышкан, ошондон тартып эң аягы жогоруда биз окуган ырларга чейин келген жолуна бир сыйра көз жүгүртүп өтөлү деп жатабыз. Даназалуу ойчул ырчы Барпы өзүнүн «Күн» деген атактуу философиялык чыгармасын мурда ырчылар поэзиясынын салтында кездешпеген, күтүүсүз табылган мындай бир жаңы поэтикалык жыйынтык ой менен бүтүргөн:

Сени кошуп ырдадым,
Ашкерелеп сырларың.
Калар бекен калкымда,
Аздыр-көптүр ырларым –
Канат кылып өзүнө
Карыбас күндүн нурларын.

Чынында да бул жалгыз гана Барпынын менчиги: өзү таап, өзү айткан, өз сөзү. Ырчылар поэзиясынын тарыхында уникалдуу форма катары учураган мындай башталма биз эми эле көрүп өткөн жана калганын азыр көрмөкчү болуп жаткан бирин бири туурап, бир ырдан дагы бир ыр чыгарып отуруудан жаралган ыкмалардын өзүнчө бир өңчөй түскө ээ штампы түзүлгөнгө чейин көп жылдар мурда пайда болуптур. Ар кандай жасалган биринчи ачылыш өзүнө чейин топтолгон көркөм кенчке салым кошуу менен бирге кезегинде кийинкилердин аналогиялуу тема, идеяда сөз айтуусуна белгилүү даражада тоскоолун да тийгизет. Анткени, өзүнө чейин айтылып калган ойду, ачылып калган көркөм ыкманы (сөзгө алынып жаткан ырга карата айтып жатабыз) кайра өзүндөй калыпка салып жазуу (башка темага көчүрүп келип) баары бир ошонун кечиккен вариантын берери белгилүү. Ушундай авалда калбас үчүн ХХ кылымдын улуу жазуучусу Э. Хемингуэй «Сага чейин жакшы иштелип калган нерселердин бардыгы жазуучунун ишмердигин чектеп салат. Ошондуктан мен алардан башкачараак жазып үйрөнүүгө аракеттендим», – деп айткан принциби менен иштегени белгилүү чыгар.

Мунун канчалык чындыгы бар экендигин кыргыз поэзиясында ушул эле Барпынын «Күнүнөн» кийин жаралган чыгармалар абдан эле ишеничтүү жана конкреттүү мисал болуп берет. Ушундай ыкма менен жазууну, поэтикалык жыйынтык ойду ушул мааниде чыгарууну, тагыраак айтканда, реалдуу дүйнөдөгү жандуу нерселердин тагдыры өмүр-тиричилиги алардын аткарган кызматынан кайткан акыбетине (ошонун ичинде адам ишмердигинин да) өз акындык чыгармачылык тагдырын байланыштыруу, алардын ортосундагы окшоштуктарга карата поэтикалык жыйынтык ой чыгарууну Барпыдан

кийин Алыкул Осмоновдун «Быстровка-Балыкчы темир жолу» ырынан көрөбүз. Ыр бир гана куплеттен тургандыктан аны толук эле бойдон окуганыбыз абзел:

Кубатыңа кулдук кылам карасам,
Урматыңа мен дагы урмат талашам.
Тирүүлүктө болбос эле арманым,
Сага окшогон бир укмуштуу ыр жазсам.

05.XI.1946. Чолпон-Ата. «Ата Журт», 1958, 73-бет.

Ырас, бул Осмоновдун атактуу ырларынан деле эмес, анчейин бир белгисиз эле катардагы жазылып калган чыгармаларынын бири. Ошентсе да, поэтикалык ойду айтуу ыкмасы боюнча эгерде өзүнөн мурда Барпынын «Күнү» туруп калбаса, кыргыз профессионал поэзиясында сөзсүз жаңы факты катары кабыл алынмак. Албетте, Осмонов мындай ыкманы Барпыны окубай, билбей туруп деле табышы толук ыктымал. Анткени, Барпынын ырлар жыйнагы биринчи ирет 1949-жылы жарык көргөн, а оозеки түрүндө уккан чыгаар деп божомол айта коюш да кыйын. А.Осмонов «Быстровка-Балыкчы темир жолун» 1946-жылы жазган. Маселе ырасы менен эле ошондой болгондо да баары бир бул экинчи факты, бир маанидеги экинчи ачылыш болуп калып жатпайбы. Кеп ошол экинчи аналогиялуу факты жаралып калгандан кийин иштин кыйла татаалдана башташында, башкача айтканда, алардын тибинде үчүнчү ыр жаралса эле адабиятта дагы бир жаңы штамп түзүлүп калары бар экендигинде турат. Чындыгында да Айтмамат Үмөталиевдин «Арча» деген ырынын жарыкка чыгышы менен ал поэтикалык штамп түзүлүп да, биротоло тамырлап, бекип да бүттү. Чыгарманын өзүн келтире койсок эле бул штамптын даяр схемасы тартыла калат:

Жайлоодо жагалданган жашыл арча,
Жасанат боюн керип сулууларча.
Өмүрдүн мээриминен жаралгандай,
Көркөмдүү көрүнөсүң неге мынча.

Кыш болсун, же жаз болсун, баары бирдей,
Өзгөрбөй өң-түсүңдөн чарчоо билбей.
Картайбай калыбыңдан, дайым жашсың,
Баатырдын элге кылган эмгегиндей.

Өскөнүң карап туруп жашыл арча,
Өзүмчө ойго келем дагы канча:

Өзүндөй өңү өчпөстөн ырларым да,
Узакка унутулбай жашап калса...
«Арча», 1958, 5-бет

Ушинтип, мындан нары жалаң гана бир ой, бир ыкма кайра-кайра вариациялана берет. Мындай ырлар биринин артынан бири келген сайын ал вариациялардын алкагы да кеңейип отуруп, улам кийинкилери алгачкысына «оп тартылып» кетип, өз маанисин, өң-түсүн жоготуп ташташат. Мисалы, таанышып өткөн үч ырдын соңунан жарыяланган белгилүү акын Сооронбай Жусуевдин «Үй жөнүндө» наамдуу чыгармасы дал ушундай тагдырга туш келди. Акын «дуңгул мүчө, сөзгө сараң жумушчу» ысык-суукка чыдап үй курганын көрүп, аягында төмөнкүдөй жыйынтыкка келет:

Бууракандап аяз күчтүү кычырап,
Бут астында кургак карлар кытырап.
Жаңы үйдө жумушчунун бүлөсү,
Жадырашып отурушат ысылап.

Кейий түшөм: «Ушул үйдөн жылуураак,
Кененирээк, ичи жарык, сулуураак.
Мейман келсе рахатка баткандай,
Менде качан ырдын үйү курулат...»
«Үмүт», 1960, 49-бет

Эми бул калыпты ар кандай темага коё салып эле дапдаяр бир өлчөмгө түшкөн, бир стандартта бүткөн ырларды чыгарып ала берүүгө болот. С. Жусуевдин колунан калыпты Совет Урмамбетов шып илип алып ага «күнгө күйгөн далысын күйшөп коюп» таш төшөп жаткан жигитти сала койду эле, ал минтип куюлуп чыга келди:

Учкун учат оттуу күйүк жыттанып,
Баш ургансып балкасына көөрүктүн.
Төшүн көрүп өзүмдү-өзүм жемелейм,
Менде неге булчуң жок деп териктим.

Кылым менен тең жарышып нускасы
Ушул тура заманамдын устасы.
Жазган ырым баш чайкатып таңдантып,
Тигил таштай тизмектешип турсачы...
«Көлдүн таңы», 1960, 17-бет

С.Урмамбетовдон кийин болсо мындай вариациялар кайталанып отуруп 1975-жылдын поэзиясына чейин жетип келгенин жогоруда Ж.Мамытов, Абдрасул Осмонов, Ж. Бекниязов, Т.Мукановдордун ырларынан көрбөдүкпү. Албетте, биз айрым гана фактыларды келтирдик. Анткен менен, ушунун өзүнөн эле маселе жетишээрлик даражада түшүнүктүү болуп калды өңдөнөт. Ушундай даяр ойду алып, даяр штампка салып ыр жасай берүүчүлүктүн акыр аягы эмне менен бүтөөрү тууралу олуттуу бир жыйынтык чыгарып алуу акындардын өздөрүнө канчалык керек болсо, ошондой эле даражада окурмандарга да керек болмокчу.

Жогоруда айрым маселелерге токтолуп, карап өткөн мисалдарыбыз бүгүнкү кыргыз поэзиясында айтаарлык ийгиликтер, жакшы көрүнүштөр менен катар поэтикалык кунарсыз китептердин, чыгармалардын да бар экендигин күбөлөп берди. Анткен менен, астейдил териштире келгенде жалпы чыгып жаткан поэтикалык жыйнактардын басымдуу бөлүгүн ортосаар деп аталган ырлар түзүп келатканы байкалат. Ушуга жараша мындай ырлардын келечек тагдыры да, бүгүнкү сүрүп жаткан өмүрү да, көркөм чыгарма катары жалпы эле аткарган функциясы (эгер ырасы менен эле бир милдет – идеялык, эстетикалык өтөп жатса) да, ошондой эле аларга болгон окурмандардын мамилеси да (оңбу, терспи же иллюзордуубу) башка категорияга жатчу ырларга караганда бир аз бөлөкчөрөөк болот го.

Бул ырларды негизинен эки өзгөчөлүү белги менен мүнөздөсө болот: биринчиден, алардын жаралып, күндөлүк өмүр сүрүп турушунда өзгөчө бир ыңгайлуу шарт болуп жатат, башкача айтканда, адабий коомчулуктун оң же терс деген баасына түшпөйт. Чындыгында эле аларга кесе баа айтыш да бир топ кыйында турат, таптакыр эле кол шилтеп сала турган халтура да эмес, аздыр-көптүр поэзияга окшотуп турган белгилерден да кур эмес. Демек, жакшы же жаман деген сөз укпай, жакшыдан төмөнүрөөк, жамандан бир аз өйдөрөөк болуп дегендей жашай берүүгө мүмкүнчүлүгү бар. Экинчиден, кадимки искусство деңгээлиндеги поэзиянын чен-өлчөмү менен карасак, андай ырлардан (жарыяланган күндөн берки мезгил аралыгында) өздөрүнө чейинки түзүлгөн көркөм кенчибизге кошумча боёк кошулуп, айырмалап көргөндөй артына из түшүп да жатпаптыр. Ал эми бүгүнкү күнкү жандуу көркөм процесстеги ээлеген орду, аткарган милдетине карата баалаганда адабияттын негизги жүгүн тартышып, алга жылдырышып, жандуу реакция жаратып, ошол жалпы кыймылда өз шарпасын туйдуруп баратканы да билинбейт. Эгер мындай сапаттарга ээ

болбосо, андай поэзия түпкулүгүндө кандай социалдык-эстетикалык функция аткарган болот? Кептин баары мына ушунда турат. Биз ал типтеги ырларга баа берүүдө дал ушул талаптардан чыгып жатабыз.

Бул ырлардын табиятына үнүлө турган болсок, алар техникалык жактан дурус эле профессионалдык деңгээлде аткарылган болот. Тематикалык ар түрдүүлүккө умтулуу, башкача айтканда, жаңы темаларга өз учурунда кайрылуу, жазуу жагынан мезгилге үзөңгүлөштөй эле келет. Бирок, ошол жаңы ачылыш жактан турмуш көрүнүштөрүн, жаңы идеялар менен проблемаларды эстетикалык-көркөм өздөштүрүүгө келгенде бүгүнкү күндүн адабий таламдарынын бийиктигинен туруп жаңыча мамиле жасай албайт. Негизинен алардын алга бараткан кыймылы жалпы түзүлүп калган адабий инерциянын эпкининде жүрөт, акын өзүн искусстводо личность катары көрсөтө албайт. Ошол себептүү көпчүлүктөн бир аз айырмаланып турган индивидуалдуу жүзү байкалбайт. Чымырканып жан таштап изденүү түйшүгүнө көп кире бербейт, жаңыча жазууну, жаңыча көркөм ыкма менен берүүнү талап кылып турган ойду мурда колдонулуп, эскирип бараткан көнүмүш ыкмалар, көркөм сөз каражаттары менен туюнтуу өнөкөтүнөн шарт кутулуп кете албайт. Ушунун баары мүнөздөп өткөн типтеги поэзия жазган акындар али да болсо өзүнөн мурдагыларды кайталап калуудан узай албай жатат деген ойду ырастамак.

Эмесе мындай чыгармалар коомдук жана жекече аң-сезимдин бүгүнкү жеткен интеллектуалдык-философиялык тереңдигин өз деңгээлинде туура чагылдырууга да, бүгүнкү адамдын татаал психологиясын ачууга да, бүгүнкү күн коюп жаткан социалдык-нравалык, эстетикалык-көркөм проблемаларды көтөрүүгө да чабалдык кылат. Демек, андай чыгармаларды сөздүн толук маанисиндеги бүгүнкү күндүн поэзиясы деп айтуу да кыйыныраак болот.

«Ушул ортосаар деп аталган ыр жыйнактарга өтө мүнөздүү мисал болуп берчү фактылардын бири катары У. Мамбеталиевдин «Тоо жылдызы» («Мектеп», 1975) китепчесин көрсөтөөр элек. Биз сөздү атайлап ушул автордун жыйнагынан баштап жатканыбыздын да өзүнчө жүйөөлүү себеби болуп жатат. Баарыдан мурда айтаарыбыз У.Мамбеталиевде аздыр-көптүр табийгый шык бар. Бул жагынан ал таптакыр эле көрөңгөсү жок, өзүн-өзү зордоп анча-мынча окуп, үйрөнүп алгандары боюнча сөздөрдү эптеп кураштырып, уйкашын келтирип ыр жасап жүргөндөрдөн эмес. Ырды эмнеден баштап, эмнеден бүтүрөөрүн билип, айтканын деген оюн окурманга ырааты менен түшүндүрүп берүүгө да белгилүү даражада чеберчилиги келет. Каламы кыйла жеңил, ыр саптарын

ычкынып кыйналбай чыгарат, аларда кадыресе музыкалык ыргак да бар. Кыскасы, автордо поэзия жаратыш үчүн талаптанууга айрым потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдүн бар экендиги чындык.

Экинчи жагынан, У.Мамбеталиевге кайрылуудагы дагы бир максат – анын мисалында айтканда табийгый шык бар туруп көркөм аң-сезимдин бүгүнкү бийиктигине көтөрүлбөсө, дүйнөлүк адабияттын бай тажырыйбасын өздөштүрүп, учурдагы эстетикалык ачылыштары менен бажоо куралданбаса, канчалык талант «даарыган» болсо да, жалгыз гана жөндөмгө таянып чыгарма жазуу менен бүгүнкү күндүн чоң адабиятынын ареназынан көрүнүү канчалык кыйын экендигин эскерткибиз келип жатат. Анткени, табиятынан чоң талант болуп туруп деле жазуучулук маданият жетишпесе, өз мезгилинин белгилүү акыны болбой калган фактылар адабият менен искусство тарыхында өтө эле көп учураарын биз жакшы билебиз. Андай мисалдарды кыргыз адабиятынан да көп эле келтирүүгө болот. Бирок, кеп ошондой фактылардын болуп өткөнүндө эмес. Кеп алардан олуттуу сабак алып калууда турат.

Мисалы, У. Мамбеталиев мына буга окшогон ырларды жазып дагы жолун уланта берсе кийинкиликте эмне болмокчу?

Күч алып турсун мейли бороон учуп,
Кызгылтым гүлгө боюн оронушуп.
Ар дайым жаркып турган көркөм Талас,
Ай, Чолпон кабагында тоголушуп.

Эгер мен аңсап жетсем Таласыма,
Эң сүйкүм окшоп кенже баласына.
Көзүмө карап турат, карап турат,
Көбүртүп кымыз чайкап чаначына.

Сууларын, күмүш кийген чокуларын,
Суктанып элестетип отурамын.
Алтын дейм, андан дагы артык баалайм,
Бул жердин кара-күрөң топурагын.

Күч алып турсун мейли бороон учуп,
Кызгылтым гүлгө боюн оронушуп.
Ар дайым жаркып турган жер го Талас,
Ай, Чолпон кабагында тоголушуп.

«Тоо жылдызы». «Мектеп», 1975, 7-8-беттер

Албетте, автор мындан нары деле ушул деңгээлдеги ырларды жаратып дагы жаңы китептерин жарыялай берсе да болот, алардын да өз окурмандары чыга берет. Бирок, эртеңки келечек-тагдыры менен кошо аңгарганда акындын анча-мынча жетишчү ийгилиги да, анын поэзиясына болгон айрым окурмандардын оң мамилеси да олуттуулук менен туруктуулукка караганда утурумдук, өзгөрүлмө мааниге көбүрөөк ээ болору чын. Себеби, акын азырынча жеңил-желпирээк жете берчү ийгиликке, интеллектуалдык-эстетикалык деңгээли анча өнүгө элек окурмандын кабыл алуусуна ориентир жасап жатат.

Мунун өзү көркөм сөз өнөр ээсин искусствонун жогорку үлгүлөрүн кабыл алууга даярдыгы жетишип калган алдыңкы окурмандардан артта калтырып коёт. Ал эми ар кандай жазуучунун милдети кайсы гана категорияга жатчу окурман болбосун алардын баарынан жогору турушу менен окурмандын аң-сезимин өз деңгээлине чейин көтөрүүдө эмеспи. Чыгармаларында дал ушундай сапат жетишпегендиктен учурунда Демьян Бедныйды окурмандардын артында жүрөт, жазуучу окурмандан алдыда жүрүш керек деп В.И. Лениндин сындаганы баарыбызга белгилүү го. Ошол талап бүгүн да ар бир акын-жазуучуга коюла берерин унутпоого тийишпиз.

У.Мамбеталиевдин поэзиясына карата айгылган пикирди жалпысынан Т.Мамеевдин «Ажайып дүйнө» (1975), К.Жумалиевдин «Акшоокум» (1971), «Кызгалдактуу кырандар» (1974), Б.Абакировдун «Бийик жерде» (1973), «Нарын агат» (1975) ыр жыйнактарына да тиешелүү деп эсептөөгө болот. Аталган авторлордун жылуу учураган саптары, айрым бир дурус эле окула турган ырлары болгон менен, аларды бүтүндөйүнөн алып бүгүнкү адабиятыбыздын фонунан салып караганда баары бир жогоруда ортосаар деп айтылган деңгээлде тургандыгы байкалат. Аталган авторлордун алды төрт-бештен ыр китептерин жарыялоого жетишсе да, чыгармачылыкта алган багытын өзгөртүп, окурмандар арасында жаңыча ой-пикир пайда кылып жибергидей мындай бир жарк эте түшкөн ыр, поэмалар бере албай жатышат. Мунун өзү жыйнактан жыйнакка өсүү, акын катары толук ачылуу али да болсо жакшы сезилбей жатат деген сөз го.

Акыркы айтылган маселе боюнча, көркөм сөз ээлеринин китептен китепке, же бүтүндөй эле бир нече жылдык чыгармачылык тажрыйбасында болсун бир учурда келип жеткен көркөм бийиктигинде эле туруп калуу, же андан төмөндөп кетүү жагдайында кыргыз поэзиясына кадыресе аты-жөнү менен жөндөмдүү акын катары кирген

(окурмандар арасында да жакшы сөзгө алынып жүргөн) айрым авторлордун мисалында дагы бир аз улай түшөлү.

Учурдагы көркөм процесске активдүү катышып жатышкан акындарыбыз А. Кыдыров, С. Абдыкадырова, С. Урмамбетов, Ж. Абдыкалыков, М. Буларкиева, Т. Молдобаевдерди өз-өзүнчө алганда ар биринин аздыр-көптүр көрүнүп турган ийгиликтери бар. Бирок, адабий процесске катышуу менен ошол өнүгүштүн эстетикалык ачылыштарын жасашып жатышабы, башкача айтканда, алар келгенден кийин өздөрүнө чейинки кыргыз поэзиясында болуп көрбөгөн кандай жаңылыктар сезилди адабий климатка кандай өзгөрүү кирди жана кандай идеялык, көркөм, стилдик бурулуштар жасалды деген бийигирээк критерийден келип баалаганда, булар кыргыз поэзиясы улам жаңыдан жетип жаткан чектерди авангардда туруп биринчи жылдырышып жаткандарга чындап кошула албай жатышыптыр. Али өздөрүнүн үлгү катары көрсөткүдөй чыгармаларын берише элек экен.

Мисалы, С. Абдыкадырова ар түрдүү темада, ар түрдүү жанрда, көп эле ыр, поэмаларды жазып келатканын билебиз. Акындын кийинки кезде жарык көргөн «Аппак гүлдөр» (1972), «Жер жыты» (1974) поэтикалык жыйнактарын чындап көңүл коюп барактап чыккан окурман алардагы чыгармалардын баары эле идеялык-көркөмдүк жактан бирдей деңгээлде эмес экендигин сөзсүз баамдабай койбойт. Биринчи иретте, акындык мээнеттин акыбетин жакшылыктуу кайтарбай келаткан чыгармаларына автордун публицистикалык планда жазылган ырларын киргизсе болот. Мындай мүчүлүш С. Абдыкадырованын жалпы чыгармачылыгында кокустук көрүнүш эмес экендигин азыр биз сөзгө алып жаткан эки жыйнактан мурда жарык көргөн «Булак» (1959), «Кыз кыялы» (1961), «Чырак» (1966), «Чыгыш кызы» (1969) аттуу китептериндеги ушул темага багышталган ырларынын ал-авалы да толук ырастап, же бекем далилдеп турат.

Акындын поэзиясында анын жекече чыгармачылык тажырыйбасынан объективдүү түрдө өз табийгый закон-ченеми менен жаралбаган, акындын табийгый сезими менен интеллектисинен наар алып, өз өмүрү менен жашабаган, кандайдыр жасалмараак жол менен жаралып, жасалмараак түс алып, жасалмараак өмүр сүрүп келаткан дагы бир темага жазылган ырлары бар. Бул – акындын окурманга акылнасаат айтып, философчулук кылууга далалат жасаган ойлорун чагылдырган чыгармалары. Эгерде алардын конкреттүү турум-турпаты менен жакындан таанышып, окуп-билгибиз келсе, негизинен төмөнкү саптар сыяктуу ырлар болот:

Бирөөлөр бирөөлөрдөн күндү күтөт,
Телмирип анын келер жолун күсөп.
Жалдырап колун сунган кайырчыдай,
Өмүрү ошо менен өтөт түтөп.
«Аппак гүлдөр», 1972, 53-бет

Сен ойлобо, секелегим, турмушту
Сен секирип ойногондой экен деп.
Кызыктардын, укмуштардын баарына
Бир гана ирет кол сунганда жетем деп.

Сен ойлобо, секелегим, жашоону
Соруп жүргөн момпосуйдай экен деп.
Эне-атандан алганыңдай саттырып,
Эмне издесем таап алып кетем деп.

Жок, көлөкөм, жашоо дагы, турмуш да,
Таман акы, маңдай терден жаралат.
Максаттарга, ой-тилекке адамдар
Араң жетет кара жанын сабалап.
«Ойлобо». «Аппак гүлдөр», 1972, 58-бет

Ушундай сентенция азыркы окурмандын эстетикалык аң-сезими менен интеллектисин асылдандыра турган кандай азык бермекчи жана айтылып жаткандардын көркөмдүк чындыгына бизди канчалык даражада ишендире алмакчы? Эмне үчүн акындын ушул эки темада жазган ырлары талантсыз, жасалма чыгып жатышынын сыры анча деле татаал эмес. Бул автордун өзүн-өзү зордоп публицист, философ кылууга болгон аракетинен гана келип чыккан жасалмалуулук, поэтикалык натуранын табиятынын каршылыгы.

С. Абдыкадырованын художниктик шыгынын чындап өз көркүнө чыгып, ачылган жери анын китептен окуп, үйрөнүп алган темада жазган чыгармаларынан эмес, наристе кезинен өзү кошо жашаган турмушту, жайлоо пейзажын; жаратылыш кубулуштарын, жылкычылардын жашоо тиричилигин, алардын өздөрүнө гана мүнөздүү өзгөчө психологиясын, ар кандай күтүүсүз шарттарга жараша шартшурт, чыйрак жасалган кыймыл-аракеттерин реалдуу чагылдырган лирикалык ырларынан табылат. Ал турсун акындын айрым поэмаларынын жакшы чыккан жерлери да жайлоо пейзажын сүрөттөгөн бөлүмдөрүнө байланыштуу («Аппак гүлдөр» жыйнагындагы

«Мөнгүнүн этегинде» поэмасынын башталыш бөлүмү ж.б.). Кантсе да, автордун каламы бул темага келгенде элпек шилтенет. Менин жекече баамымда аталган эки жыйнактагы автордун бирден бир жетишкен олуттуу ийгилиги да анын сөз болуп жаткан багытта жазылган лирикасы менен бааланат го дейм, Албетте, акындын поэзиясында башка тематикаларга арналган (сүйүү ж.б.) айрым дурус ырлары да жолугаарын айта кетишибиз абзел болор.

С.Абдыкадырованын жекече чыгармачылык тажырыйбасындагы оңунан чыккан жана акындык мээнеттин акыбети кайтпаган жактарынын белгилөө менен мындай учурлар айрым бир башка көркөм сөз өнөрү ээлеринде кездешээрин да эскерте кетүүнү көздөп жатабыз. Алар художниктик жөндөмүнүн табияты, ички даярдыгы менен анча эсептешпей, жазуучулук шыгы кайсы жанрда, кайсы темада каршылыкка көп учурабай эркин чабыттап, жаркын ачыларына анча маани бербей, бөлөктөр жазып жатат, жазуучу үчүн баары бир эмеспи дегенсип тап-такыр табияты менен поэтикалык натурасына жат жанр менен темага өзүн-өзү зордоп өтүп алышып, анан ошол жанр, темада жазылган мыкты чыгармаларга пародия окшогон бирдемелерди берип калышат.

Айталы, азыр эле С.Абдыкадырованын чыгармачылыгына байланыштуу айтылып өткөн публицистика жанрына көпчүлүк эле кыргыз акындары кайрылышып келатса да, чыныгы публицистиканын талабына жооп берген ыр, поэмалар поэзиябызда кол менен гана саналат. 20-жылдардан А.Токомбаевдин тап күрөшүнө арналган айрым ырлары, 30-40-жылдарда Ж. Турусбеков менен К. Маликовдун кээ бир чыгармалары гана эсте калды. Кийинки мезгилдердеги көзгө толорлук чыгармалардан М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», «Сен билесиң мени, Мекеним!», С. Жусуевдин «Тирүүлөргө» поэмасы, «Тууган жерде толгонуу» («Түрмөк булуттар», 1969, 12-бет), «Аттиң» (ошол эле жыйнакта, 95-бет) ырларын, О. Султанов, Н. Жаркынбаевдердин бирин-сериндеп оңунан чыккан публицистикасын атоого болот.

Болбосо достук азил менен пародия жазгандардын чыгармачылык тажырыйбасына кайрылып көрөлү. Адабияттын бул жаатында жаралган фактыларды ар бир мезгилдин, ар бир эле жылдын поэзиясынан каалаганча таба алабыз. Ошону менен эле бирге анын нагыз көркөм чыгарма катары үлгүлөрүн берүү өтө эле аз сандагы авторлордун гана шыбагасына туш келип жатканын да көрөбүз. Эгерде мындан да конкреттүүрөөк айтсак, достук азил боюнча Мидин

Алыбаевдин мурасын көрсөтөбүз. Ага кошумча катар Б. Сарногоевдин ысмын атаарбыз. Пародия жаатында С. Жигитовдун «Ыймандый сырым менин» (1971) жыйнагындагы «Дарбыздан дарбыган сөз» цикли менен Ж. Алыбаевдин кээ бир ырларын санап токтолуп калабыз, Ушулардын баарын айтуу менен ар бир акын өз натурасын, өз темасын тапсын, өзү жакшы билген, кан-жаны менен сезип, ошону менен кошо жашап турган нерсесин гана жазсын, ошондо гана өзүндө да, окурманга да калп айтпай жараткан ыры таланттуу, ишенимдүү чыгат деген ойдун чындыгын дагы бир жолу эске түшүрөлү дедик.

Кийинки муун өкүлдөрү болгон Н.Жаркынбаев, Ж.Мамытов, Ж.Бекниязов, С.Тургунбаев, Т.Самудинов, К.Ташбаев, Б.Алыбаевдер жана буларга удаалаш келаткан жаш акындар – С.Акматбекова, А. Өмүрканов, Т.Муканов, А.Жакшылыков, А.Рыскуловдордун чыгармачылык тажырый-басын бүгүнкү кыргыз поэзиясынын жалпы идеялык-эстетикалык өнүгүш контекстинен ажыратып кароого болбойт. Алардын чыгармалары адабиятка жакында эле кошулган жана жаңыдан келип жаткан жаштар поэзиясына абдан мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Булардын чыгармачылык тажырыйбасынан кийинки беш, он жыл аралыгындагы идеялык-эстетикалык жана стилдик багыттагы изденүүлөрдүн негизги белгилерин, кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өрнөктүү салттары менен дүйнөлүк классиканын мыкты үлгүлөрүн айкалыштыруу багытында болгон чыгармачылык тажырыйбадагы оң натыйжаларды, айрым жетишип жаткан ийгиликтер менен мүчүлүштөрдү ачык-айкын эле көрүүгө болот.

Алсак, Н.Жаркынбаев менен С.Тургунбаев поэтикалык натурасы дүйнөнү көркөм кабыл алуу, турмуш чындыгын искусство чындыгына айландыруу жана көркөм жалпылоо ыкмасы, жекече стили боюнча бири-биринен кескин айырмаланган акындар. Анткен менен, булардын жалпы чыгармачылык багытына өтө мүнөздүү болгон жакындык бар. Ал – эки акындын тең нагыз профессионалдуулукка, поэзияга интеллектуалдуу башталмаларды киргизүүгө, поэтикалык ойдун масштабдуулугуна жетишүүгө, көркөм туюнтуу каражаттарды жаңылоого болгон аң-сезимдүү умтулуусу. Мындай белгилер аталган акындардын кийинки чыгармаларында, мисалы, Н.Жаркынбаевдин акындын ийгилиги катары баалап, кадыресе оң мааниде сөз кылууга арзый турган «Жүрөк тартуулары» (1975) жыйнагы менен С.Тургунбаевдин басма беттерине жарыяланган ырларында, алардын системалуу түрдө өнүктүрүлүп келаткан көркөм принциптери менен туруктуу тутунган позициясын улам аныктап баратканы баамдалат.

Эгерде аталган муун поэзиясында Н.Жаркынбаев, С.Тургунбаевдердин аздыр-көптүр ийгилиги басым жасап өткөн сапаттарды өздөштүрүү багытында көрүнсө, акындар Ж.Бекниязов менен Т.Самудиновдун изденүү пафосун поэтикалык ойдун жөнөкөйлүгүнө (сөздүн жакшы маанисиндеги), лаконизмге, көркөм образдын конкреттүүлүгүнө ээ болуу жагы аныктагандай. Айткандарыбызга ачык-айкын далил катары мына бул сапаттарды окуй кетели:

Кырман десе кат келгендей айылдан,
Кайрылгандай кеткен жылдар өзүмө.
Жыгач күрөк үймөк данга сайылган,
Жумалы атам, жарма келет эсиме.

Арабалар комбайнга шашышат,
Дайым талап «бат иштегин», «бат бүткөр».
Кээде жамгыр дыбыр этип басылат,
Аттан түшпөй кыйшайышат «активдер».

Араба айдап жүргөн балдар сөзү өктөм...
Баары эсте, болсо дагы капкачан.
Келет мага айылдаштар көзү өткөн,
Балалыгым кыры сынык кепкачан.

Ж. Бекниязов. «Кышкы токой», 1973,12-бет

Жылуу жай, куш жаздыгы унут болуп,
Душмандан жүрдү коргоп элди, жерди.
Кезинде ал шилтелди кылыч болуп,
Туу болуп жеңиш үчүн желбиреди.

Аткарды эл милдетин азбы-көппү...
Аябай бар кубатын өзүндөгү.
Күрөштө түйшүк менен жаштыгы өттү,
Бирок, ал мунусуна өкүнбөдү.

Кубанат жаштар бийик учканына,
Кубанат болгонуна айыл башка.
Багынбай келген эле душманына,
Арга жок карылыкка багынбаска...

Т. Самудинов. «Ветеран», «Салам кат», 1974, 9-бет

Ж.Бекниязовдун кийинки чыккан «Кышкы токой» (1973) жана Т.Самудиновдун «Салам кат» (1974) жыйнактарында ушундай поэтикалуу сапатка ээ, авторлордун акындык мүмкүнчүлүктөрүнө кыйла ишеним пайда кылган ырлар дурус эле бар. Аларды ар бир окурман өзү таап, кененирээк баарлашып алаар...

Сөзгө алынып жаткан муун өкүлдөрүнүн арасынан Ж.Мамытовдун «Убакыт» (1973), «Ырлар» (1975) аттуу поэтикалык китептеринен да азыр-көптүр айырмалуу сапаттар табылат. Айрым ырларында болсун, же бүтүндөй бир жыйнагында болсун, ички биримдүүлүккө, философиялык мааниде системалуу ой жүгүртүүгө кунттануу, романтикалык боёктор менен реалисттик түстөрдүн гармониясын издөө, адам менен жаратылыш жашоосундагы ички байланыштарды көркөм иликтөөгө ыклас коюу, поэзияга эксперименттик методдорду киргизүүгө, дайыма учурдун ритмине ориентир жасоого умтулуу анын жалпы эле алган чыгармачылык багытын белгилейт. Акындын «Убакыт» жыйнагындагы «Туую», «Сарасап», «Кумурска ыры», «Үңүлүп тиктеп чөптүн арасынан», «Катыңа жооп жазгым келбейт сенин», «Басылып кусалыкка болгон денем» «Башталуу алдындагы ыр», «Жылдыздан жылдызга бут таштап», «Кайсы бир жылдыздардан бизге жансыз» жана кийинки чыккан «Ырлар» аттуу китебиндеги «Өзүнчө шыбыр салып жалбырактар», «Кыштакта күн күркүрөп эрте жазда», «Ал кезде азыркыдан чоң эле күн», «Ишенем» ж.б. ырлары аталган сапатарга ээ болушу менен кызыктуу окулат, жандуу эстетикалык ой толгоолорго чакырат.

Айтылып өткөн муун акындарынын жакшы аракеттери менен ийгиликтерин канчалык көңүлгө аларлык болсо, алардын поэзиясындагы өксүк, жаза тайып жаткан жактары да ошондой эле олуттуудай туюлат. Мисалы, Ж. Мамытовдун азыр эле сөз кылып өткөн жыйнактарында алгач таштаган кадамынан көп нарылай албоо, ал өзүн-өзү кайталоочулук бар. 1969-жылы чыккан «Отту сүйөм» аттуу китебиндеги «Мен эмнени жазгым келет», «Поэзия деңизинде сүзүп мен», «Үмүттөр таңды жандап турушууда» ж.б. программалуу ырларын, ошондо эле айтып алган ойлорун «Жашыл аалам», «Убакыт» жана «Ырлар» жыйнактарындагы «Жол», «Акындык», «Убакыт», «Ата Журтка ыр арнайм», «Сен, оңой жол, күйгүзөсүң көзүмдү», «Жасайлы бир зор эрдик эстен кетпес» ж.б. кайрадан жазып жатат. Буга кошумча: автордун жарыкка чыккан төрт китебинде тең кездешкен поэзиядагы анын атайылап жасаган эксперименттери да негизинен азырынча эксперименттик алкакта гана жүрүп келатканын айтуу керек.

Ал эми Т. Самудиновдун поэзиясы парадоксалдуу айтканда, ыр жазууда ашкере чеберчиликке жетишип кетүүдөн айрым аксоолорго учурап жаткандай. Өтө эле чеберчилик ашып кеткен жерде поэзияны өзүнүн адепки табийгый турум-турпаты менен табийгый боёгунан, эркин көкүрөк деминен ажыратып салуу коркунучу туулат... Ушул эле Т.Самудиновго байланыштуу айтылган кемчиликке жакын, маанилеш көрүнүш Ж. Бекниязовго да тиешелүү. Ал өтө эле кыскалыкка, лаконизмге жетем менен кээде айтчу ойлорун, ырга предмет кылып алган материалдарын чакан формага зордоп батыруу аракетинен анын айрым ырларында өз боюна кичине келген размерлүү костюм кийгизип койгон кишидей авалда калган учурлар кездешет, Н. Жаркынбаевдин каламбурдук уйкаштарды жасоого аябай ышкын артып алышынан улам ар кандай акындын поэзияда техницизмге көп азгырыла берүүсү келечегинде дайым эле жакшы натыйжаларга алып келбесин көңүлгө сала кетүүнү ылайык көрдүк.

Ушул кепке алган авторлордон кийинки муунга кирген жана акындардын арасынан С. Акматбекованын «Жамгыр» (1970), «Алыскы талаалар» (1972), А.Өмүркановдун «Мөлтүр сезим» (1973), А.Рыскуловдун «Көгүчкөндөр бийик учушат» (1975), Т.Мукановдун «Каректеги жер», Р.Мукашеванын «Жаштыгым менин жалын өрт», Р.Карагулованын «Кыз дүйнөсү» поэзияга жаңыдан аралаша баштагандардын жалпы адабий камылгасы, чыгармачылыкка болгон мамилеси, көздөйүн деген багыты, өздөрүнөн мурда түзүлүп калган адабиятка кайсы жол менен жана кайсы жагынан кирүүгө астейдил ниеттен жасап жаткан аракеттери тууралу кадыресе сезээрлик даражада кабар берген ыр жыйнактардан болду. Көркөм кабыл алуусу, жазуу манерасы, кызыккан темасы, ащайын деген ойлору ар башка болсо да, булардын баарын жакындаштырып турган белги – ушул эң кенже муун акындарынын поэзиясынан сезилген бир тенденция, башкача айтканда, алардын чыгармачылыгы ушул тенденциянын мүнөзүн аныктап тургандыгы менен өзгөчөлөнөт. Ал кайсы жана кандай тенденция?

Алтымышынчы жылдардын айрым жаш акындарынын чыгармаларында айкын баамдалып турчу поэзияга мактанып келүү, өзүн-өзү реклама кылуу, окурманды чыгарманын күчү менен эмес, кыйкырыгы менен зордоп каратуу, формага, сырткы эффектиге ашкере кызыгуучулуктан аталган акындар калемдерин оолак кармашат. Булар поэзияга кирүүнү жалпы адамзаттын атынан абстракттуу сүйлөп, космостон баштабастан, өздөрүнүн жеке пендечилик

турмушундагы тажырыйбасын айтып берүүдөн баштап жаткандары байкалат. Мунун өзү поэзиядагы табийгыйлуулукка, табигый ойлуулукка жетишүү аракетинде сезилген жакшы жышаандай көрүнөт... Булардын поэзия-сындагы окурманды кубанта турган дагы бир нерсе – адабиятка көпчүлүктүн шарданына түшүп алып, даңгыр жол менен келатпай, өздөрүнчө чыйыр салып басууга аракет кылгандык. Мындай сапатты алардагы жалпы чыгармачылык умтулуу менен аракеттин, алган багыттын жакындыгы катары белгилеп жатабыз. Ал эми ар биринин жекече өзгөчөлүктөрү, ийгилиги, кемчилиги айрым-айрым сөз болууга тийиш.

Айталы, С.Акматбекованын поэзиясындагы өзгөчө бир сапат жаш акын окурман менен адеп тааныша баштагандан эле ашкере сыр жашырбас ачыктык (искренность), айныбас ишеним менен баарлашып кирет. Жакшы чыгармаларынан аларды жараткан адам, анын биографиясы (кадимкидей жалаң факты катары эмес, көркөм жалпылоо түрүндө) көрүнүп турат. Мунсуз акындын «Мени» да болууга мүмкүн эмес. Ырларында айрым жаштардын поэзиясында кездешчү фелетончулук, жамакчылык, кургак баяндоо анча учурабайт. Анын поэзиясында кандайдыр бир аялзатына мүнөздүү болгон манера менен айтып берүү өзгөчөлүгү бар.

Ушу сапаттарды белгилөө менен бирге акындын көркөм ойлоо, көрө билүү, кабыл алуу жана предметти көркөм интерпретациялоо жагдайында бир өзгөчөлүккө окурмандардын көңүлүн атайылап бургум келет. Турмуш чындыгын ассоциативдүү байланыштар аркылуу романтикалык-психологиялык жагдайда кабылдоо, ойду айтууда белгилүү бөлүгүн окурмандын улап кетүүсүнө калтыруу, аны чыгармачылык активдүүлүккө чакыруу, ишара менен туюнтуу анын көркөм ойлоо манерасын, азыркы изденүү багытын, стилдик өзгөчөлүгүн түзөт. Жаш акындын поэзиясы бир караганга жөнөкөй эле сыяктуу көрүнгөнү менен анда жөнөкөйдөгү татаалдык бар. Анын ырларын туура кабылдоо үчүн дайыма эле бирдей типтеги поэзияны окуп көнүмүш болуп калган кээ бир окурмандарга белгилүү даражада өзүнүн эстетикалык даярдыгы менен «кабылдоо аппараттарынын» (В. Воровский) чектерин бир аз кеңейип ийкемин активдештирүүгө туура келет. Биз жаш акындын алгачкы ийгиликтүү таштаган кадамы жөнүндө гана айтып жатабыз. Ырас, С.Акматбекованын поэзиясы деле башка жаш акындардын чыгармаларында кездешчү мүчүлүштөрдөн куру эмес. Алсак, анын бардык эле тематикада жазган ырлары бир кылка чыгып жаткан жок. Акындын тилине да айрым дооматтар

коюуга болот. Ырларынын биринде «ак кулун» деп жазат. Кыргызча сабаттуу сүйлөгөн киши эч убакта «ак тайган», «ак кулун», «ак эшек» деп айтпайт.

Баятан бери биздин оюбуздун жүрүш багытына саресеп салып келаткан окурман сезип тургандыр. Негизинен улуу муун өкүлдөрү менен адабиятка элүүнчү жылдардын эң аягы, алтымышынчы жылдардын башынан кошулгандардан бери жагы кеп болду. Ал, эми орто муун деп аталган, башкача айтканда, кыркынчы жылдардын эң аягы, элүүнчү жылдардын эң башында келген акындар С.Эралиев, С.Жусуев, Б.Сарногоев, Ж.Садыков жана буларга удаалаш келаткан муун акындарынын белгилүү өкүлдөрү О.Султанов, Р. Рыскулов, М.Абылкасымова, Т.Кожомбердиев ж.б. акыркы төрт, беш жыл аралыгында жарыяланган чыгармалары тууралуу али конкреттүү эч нерсе айта элекпиз. Сөзсүз, аты аталып жаткан авторлордун бүгүнкү көркөм тажырыйбасына жок дегенде чөп башылап болсо да токтолуп, айрым урунттуу жерлерин белгилеп өтмөйүн, албетте, бүгүнкү кыргыз поэзиясы жөнүндө жетишээрлик даражада түшүнүк алууга да мүмкүн эмес. Анын үстүнө 20-30 жылдап жыйып жаткан көркөм мүлкү мезгил таразасына түшө баштаган жана алардан бүгүнкү күндүн окурмандарына эмнелер калып, кайсы китептери менен чыгармалары улам кийинки учурлардын өктөм талаптарына туруштук бералбай жандуу аракетте турган көркөм күчтөрдүн катарынан чыгып калып жатканы окурмандарга да, өздөрүнө да белгилүү болуп калган акындар.

Мисалы, 70-жылдар окурмандарына өзүнүн «Тандалмалары» менен келип отурган акын Б. Сарногоев кыргыз поэзиясынын тарыхына аздыр-көптүр өз изин түшүргөн авторлордун бири. Анын көзгө толоорлук кошумчасы, менин жекече баамымда, ага чейин бирди жарымдап үзүк-кесик болуп жарала калып жүргөн көркөм песняны (профессионал адабият жашап калган учурда пайда болчу жанр, Кольцов менен Исаковскийдин поэзиясын эстеңиз, муну фольклордук песня менен чаташтырбоо керек) системалуу түрдө өнүктүрүп, өзүнчө туруктуу жанр катары көргөзүп, укугун бекитип берди. Эгерде мындан 20-25 жыл мурдатан берки кыргыз поэзиясынын өсүп-өнүгүшүнө серп салсак, ошол аралыктагы поэтикалык кыймылга Б. Сарногоевдин чыгармалары менен кошо накта кыргызга мүнөздүү болгон жеңил юморлуу сапат кошулганын көрөбүз. Ошондой эле кыргыз лирикасын кыскалыкка, конкреттүүлүккө жеткирүү багытында да акындык башка көркөм сөз өнөрү ээлеринин катарында кийирген салымы

болду. Анда жекече пендечилик турмушундагы тажырыйбасын сыр жашырбас ачыктык менен чыгармаларында көркөм чагылдыруу аркылуу өзүнүн личностун поэзиясында ачкан акындардын (алар бизде өтө эле саналуу) сапаты бар. Аталган сапаттарга Б. Сарногоев 1961-жылы чыккан «Ак калпак» аттуу жыйнагында эле жетишкен жана ал китеп өз учуру үчүн кандайдыр бир өлчөмдө поэзиябызда айтылган жаңы сөз катары кабыл алынган эле. Андан бери да акын ыр китептерин чыгарып, жазып келатат. Бир топ лирикалык жакшы ырлары окурмандарга белгилүү болду. Бирок, анын кийинки он, он беш жыл аралыгында жарык көргөн чыгармаларын (акындын жекече өсүшүндө) бүтүндөйүнөн алганда алар «Ак калпактын» бийиктигине көтөрүлө албай келаткандай туюлат. Ошол себептүү анын акындык үнү 70-жылдардын окурмандарына, айталы, 50-60-жылдардын окурмандарына жеткендей айкын бөлүнүп бийик угулбай жатат... Акындын «Тандалмаларындагы» «Токойдогу жолугушуу», «Үзүлбөгөн үмүттөр», «Көк арык» поэмалары (буларды шарттуу түрдө гана поэма деп аташка болот. Айрымдары жөн эле узун ыр, мисалы, «Көк арык»). Айрымдары тек гана поэмага түшүрүлгөн эскиздер – «Күндү тууган энеге» чыгармасы) деле анын бүгүнкү изденип же өсүп жатканына оң мааниде келтирчү мисал болуп бералбасы чын (алар кийинки эле учурда жазылган). Саналып өткөн поэмалар автордун өз мүмкүнчүлүгүнөн алда канча төмөн турат. Алардын айлап, жылдап чыгып жаткан, бирок, адабий коомчулукка эч кандай жандуу реакция жаратпаган, поэзиябыздын жаңы чектерин, келаткан кыймылынын мүнөзүн аныкташканга да жарабаган баягы эле көп чыгармалардан эч кандай айырмасы жок. Өзүнүн бүтүндөй чыгармачылык тажырыйбасы күбө болуп тургандай деги эле Б. Сарногоев адабияттын ушул жанрында өзүн жакшы көрсөтө элек.

Б. Сарногоевдин поэзиясын караган позициядан келип, ошол критерийлер менен баалоочу болсок, кийинки беш, он жыл аралыгында жаралган Ж.Садыков менен С.Жусуевдин чыгармалары жалпы эле кыргыз поэзиясынын фонунда кандай айырмалуу белгилери менен көрүнөт, өздөрүнүн жекече көркөм аң-сезиминдеги кандай жылыштарды баамдар элек. Бул акындардын адабиятка келиши менен поэзиянын өсүп-өнүгүш жолунда өзүнчө бир жаңы багыт башталып, кыргыз көркөм сөз өнөрүндө чоң окуя болуп кетпесе да, алардын чыгармачылык тажырыйбасы бүтүндөй эле поэзиябыздын реалдуу ал-авалы менен салыштырмалуу караганда аздыр-көптүр айырмаланып, авторлордун индивидуалдуу поэтикалык жүзүн кадыресе таанытып

келатканы талашсыз чындык. Муну кийинки жылдары жарыкка чыккан Ж. Садыковдун «Жоогазын» (1973), жана «Топ жылдыздар» (1973) наамдуу иргелген ырлары жана поэмалар жыйнактары менен С. Жусуевдин «Дабан» (1971), «Алтын чынар» (1973) «Тандалмалар» (1975) китептери да ишенээрлик даражада ырастап, бергенге жарайт.

Кийинки он беш, жыйырма жыл аралыгында жүрүп келген көркөм процеске астейдил ниеттен үнүлгөн окурман кыргыз поэзиясынын профессионалдык сапаттарын бекемдөө, форма жактан жакшыртуу, ыр техникасын жогорку деңгээлге жеткире өнүктүрүү жана нукура жазма адабиятка тиешелүү поэма жанрын өнүктүрүү багытында (бул жагынан С. Жусуевдин бөлүп айтууга арзырлык эмгеги бар десе болот) аталган акындардан айтаарлык белгилер калып жатканын сөзсүз көрбөй коюшу мүмкүн эмес. Санап өткөн китептердеги Ж. Садыковдун «Калча» поэмасы менен чыныгы акындык дээрин төшөп жазган ондогон лирикалык ырларын, С. Жусуевдин «Үмүт», «Сагыныч», «Тириүүлөргө», «Чагылган», «Кызыл дептер» эпикалык чыгармалары, акындык ой толгоолорго жете каныкты-рылган бир топ мыкты ырларын тартынбай эле кыргыз поэзиясында жакшы деп атап көрсөтөөрлүк чыгармалардын катарына койсо болот.

Ошентсе да, бүгүнкү көркөм процесстеги конкреттүү өзгөрүштөр менен эстетикалык жаңылыш кубулуштарынын жаңы чектерин, азыркы бийиктигин, келечек багытын белгилеген чыгармалардан деп айтаарлык ыр, поэмалар бере албай жаткандары да талашсыз чындыктай көрүнөт. Эки автордо тең акыркы жылдардагы чыгармачылык тажырыйбасында өзүн-өзү аттап өтүү, кескин бурулуш жасоо эмнегедир боло бербей жаткансыйт. Алсак, бүгүнкү окурман С. Жусуевдин «Дабан» (1971), «Алтын чынар» (1973) поэтикалык китептерин окуп туруп, жалпысынан алганда акын үчүн жакшы жеңиш болгон анын 1969-жылы чыккан «Түрмөк булуттарынан» наркы бийиктикти көргүсү келет... Ал эми алгачкы эле «Убада» (1958), «Жайкы таңда» (1961) жыйнактары менен кыйла бийигирээкке көтөрүлүп алган акын Ж. Садыковдун поэзиясындагы өнүгүү кыймылы деле эволюциялык мүнөзгө ээ экендигин айткысы келет...

Эки акындын ар биринин жекече ыр жаратуу тажырыйбасына байланыштуу конкреттүү айта турган олуттуу мүчүлүштөрдүн бири катары өздөрүнүн личностун поэзиясында жакшылап ача албай келатышын белгилөө керек. Башкача айтканда, акындын жеке мүнөзү, кыял-жоругу, биографиясы кадимки жашоо турмушунда көрүнгөндөй чыгармаларында да табийгый турум-турпаты менен реалдуу

чагылдырылбайт, автордук башталмалар (авторские начала) анча аралашпайт. Дүйнөлүк генийлерди айтпаганда да, өзүбүзгө жакыныраак турган акындар С.Есенин, Р.Гамзатов, А.Осмоновдордун поэзиясын эстейличи. Алардын ырларына өзгөчө бир жагымдуулук берип, окурманга жакын кылып турган асыл сапаттардын бири ал автордун личносту ырларында көрүнүп, анык жекече тагдыры кошо чагылып, биографиясы кошо айтылып тургандыгында. Орустун улуу акыны Александр Блок: «Акын үчүн карьера эмес, тагдыр керек», - деп ушул үчүн айткан чыгар да. Бул деле бардык акындарга тиешелүү жана бардык эле акындарды ойлонтчу маселе го... Мындан башка Ж. Жусуевде да кээде ашкере чеберчилигине салып өзүн зордоп туруп эле (жазып жаткан предмети толкундатпаса да) сыртынан жакшы көрүнгөн, бирок ичинен мисирейип жылууулугун чачпаган ырларды жасап жиберген учурлар да кездеше калат.

Менимче, О.Султанов, Р.Рыскулов, Т.Кожомбердиев, М.Абылкасымовалардын адабиятка келиши тек гана кийинки он, он беш жыл аралыгында жазуучу деген профессияга укуктуу болгондордун санын арбытпастан, кайсы бир өлчөмдө поэзиябызды жаңы сапаттык белгилер менен да байытууга көмөктөш болду. Конкреттүүрөөк айтканда, Р. Рыскуловдун чыгармаларынан жаштык демин сактап турган романтикалык боёк, О. Султановдун поэзиясынан олуттуураак ойлуулук, Т. Кожомбердиевдин көркөм тажырыйбасынан күчтүү сезим түшүргөн ачык образдуулук, пластикалуулук, М. Абылкасымовадан өткүр публицистикалык тон кошулуп жатканы реалдуу фактыга айланып калды.

Р. Рыскуловдун «Шаттуу ырлар» (1973), «Дилбар» (1975), О. Султановдун «Отузунчу станция» (1968), «Аэропнорама» (1970), «Көз ирмем» (1975), Т. Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто» (1972), «Нурлуу терезе» (1975) жана М. Абылкасымованын «Сен билесиң мени, Мекеним!» (1973) ж.б. поэтикалык китептерин кийинки он, он беш жыл аралыгында өнүгүп келаткан кыргыз поэзиясынын жалпы фонунга салып караган окурман белгилеп өткөн сапаттарды ачык-айкын эле сезип, билээрине кадимкидей ишенсе болот. Бирок, ушуларды айтуу менен биз аталган акындардын баары эле бирдей идеялык-көркөмдүк деңгээлде жазып жатат жана алардын ар биринин улам кийинки чыккан китептери сөзсүз мурдагыларынан мыкты, же ошолордун бийиктигин сактап турат деп бүтүм чыгарууга ниеттенген жерибиз жок. Алардын бүгүнкү чыгармачылык кадамы менен изденүү аракетинде жакшы табылгаларга ээ болуу, кедери кетүү да, албетте,

биринде көбүрөөк, биринде азыраак, өзүн-өзү кайталап калуу учурлары да кездешип жатканы ырас. Ар биринин табият тартуулаган поэтикалык кудуретине, чеберчилигине, сөз менен иштөө маданиятына байланыштуу олуттуу сөз кыла турган кемчиликтери бар.

Ушинтип, акыркы төрт-беш жыл аралыгындагы көркөм процессте жаралган реалдуу адабий фактылар өздөрү далилдеп жаткандай, бүгүнкү кыргыз поэзиясынын жетишкен ийгиликтери канчалык олуттуу болсо, анын өксүк мүчүлүш жактары да ошондой эле орчундуу. Эгерде анын жалпы эле азыркы кыргыз адабияты менен искусствосунун өсүп-өнүгүш системасындагы ээлеп турган ордун, ошолордун фонунда көрүнгөн бийиктигин териштире келсек, поэзия ЧОҢ аренага алар менен тең тайлаш чыгалбай келатканы айкын сезилет. Поэзия, мисалы, прозада Ч. Айтматов жасаган эстетикалык-көркөм секирикти али жасай элек, башкача айтканда, өзүнүн Айтматовун бере элек. Азырынча булардын баары келечектин иши, биздин күтүп жаткан тилегибиз гана болуп турат. Ушунун өзү эле поэзияга канча милдеттер артып, канча нерселер тууралу олуттуу ойлонуп көрүүгө аргасыз кылып жатпайбы...

1976-жыл

Кадыркул Даутов

АЙКЫН МАКСАТ, АЙТААР СӨЗ БОЛСО¹

Көркөм процеске улам жаңыдан кошулуп жаткан, же кошулууну максат кылган жаш күчтөргө өзгөчө милдет аткарууга туура келет. Муну бир аз чечмелебирээк айтсак, биринчиден алдыңкы муун өкүлдөрүнүн сабына кошулуу, алар менен бирге кадам таштап кеткенге жарагыдай болуу, экинчиден, ошолор жылдырышып келаткан адабият жүгүн андан нары узартышып, жаңы чектерге жеткиришип, ага өз кошумчаңды кошуп, өз боёгунду түшүр деген маанини билдирмек. Ал эми мындай оор жүктү моюбай көтөрүшүп, алдыңкылардын жолун туура багытта улап кетүү жаштардын эстетикалык-көркөм жана интеллектуалдык даярдыгына, жалпы адабий билимине, тутунган позициясы менен коомдук идеялар тууралуу көз караштарынын тактыгына, социалдык-саясий кыраакылыгына, жеке граждандык

¹ Китептен: Даутов К. Жаңы чектерге: Адабият сын макалалар. – Ф., 1980. – 111–140-б.

абийирине түздөн-түз багыныштуу болот. Демек, адабиятка жаш күчтөрдүн келиши тек гана ушул профессияга ээ болгондордун саны дагы канчага көбөйткөндүгү менен эмес, мурдагы муун өкүлдөрү тарткан салмакты аркалашканга канчалык жарай турган болуп келди жана канчалык даражада өздөрүнүн потенциядагы мүмкүнчүлүктөрүн сездире алды деген чен-өлчөмдөр менен бааланууга тийиш.

Маселеге ушундайча кароо башкалардын катарында жазып, китептерин чыгарып жүргөн менен анын адабиятка келгени коомчулуктун назарына түшпөгөн, агым менен баратып жолдун кайсы бир жеринде бөлүнүп калса орду деле жоктолбогон, айрым бир кокустук көрүнүш катары жашап жүргөн ысымдардан чыныгы көркөм кенчти түзүшкөнгө чамасы келе турган таланттарды айрып алууга да мүмкүндүк берет. Дал ушул позициядан туруп баалаганда бүгүнкү кыргыз поэзиясына жаңыдан кошулуп жаткан жаш күчтөрдүн жалпы эле чыгармачылык тажрыйбасынан биз кандай жышаандарды сезебиз жана алардан жогоруда айткандарыбызга аздыр-көптүр жооп ала алабызбы? Деги эле жаштар адабиятка кантип келип жатышат, поэзияга, жалпы эле көркөм сөз өнөрүнө жасаган мамилелеринин мүнөзү кандай, кайсы маселелерге көбүрөөк кызыгышып, кайсы багытта көбүрөөк жазышат, эмнеге жетип, эмнеге жетпей жатышат жана ошол ийгиликтер менен мүчүлүштөрдүн негизги себептери эмнеде?

Эгерде кийинки беш, он жыл ичинде поэзияга аралаша баштагандар, башкача айтканда, алды бир-экиден ыр жыйнактарын чыгарып, арты мезгилдүү басма беттеринен үзгүлтүксүз көрүнүп келаткан, бирок али Жазуучулар Союзуна мүчө болуп өтө элек жаш акындар тууралуу сөз кылууну көздөп, алардын ысымын атамакчы болсок, Т. Самудинов, С. Тургунбаев, А. Жакшылыков, Т. Муканов, А. Рыскулов, К. Калдыбаев, О. Көчкөнов, Д. Жамансартова, О. Сооронов, К. Сабыров, Р. Карагулова, А. Тыналиева, Б. Сартов, Ж. Абдылдаев ж.б. деп өзүнчө эле бир узун тизмени окуур элек. Мунун өзү окурмандарга аты-жөнү угула баштаган ыр жазган жаштарбыз мынча бар деп тартынбай ооз толтуруп айтса боло турган эле сан го.

Анткен менен бул маселенин бир гана жагы. Минтип айтуу аты аталган поэзия ышкыбоздордун баары тең эле акын болуп калды, же келечекте сөзсүз акын болот, кыргыз акындарынын саны дагы ушунча кишиге көбөйөт дегенге жатпайт. Анткени бул авторлордун айрымдары кыйладан бери жазып келатышса да, көпчүлүгү чыгармачылыгын жаңыдан гана баштап, адабияттын босогосун аттап жатышат. Акын жолу, чыгармачылык тагдыр өтө татаал жана опурталдуу.

Бирди-жарым эмес, бир нече китеп чыгарып, ал турсун өмүр бою ыр жазып өтүп да акын болбой калгандар ар кайсы элдин ар кайсы мезгилдеги адабий тажырыйбаларында көп эле кездешет. Андай фактыларды кыргыз адабиятынан деле табууга болот. Поэзия, акындык тагдыр чыгарманын көбүрөөк жарыяланышы, китептин саны же автордун адабияттагы стажы менен өлчөнбөйт.

Ошондуктан жаштар поэзиясы тууралуу конкреттүү айтылчу сөз ким канча жылдан бери жазып келаткандыгы, кимдин канча китеби чыккандыгы, авторлорубузду саны канча экендиги жөнүндө эмес, а ким адабиятка кандай даярдык менен келүүдө, өзүнчө сөз айтууга, көркөм кенчибизге жаңы сапаттык белгилерди кийирүүгө кимдин кандай далалаты бар, бүгүнкү күндүн эстетикалык-көркөм таламдарын ким кандайча түшүнөт деген багытта болушу көбүрөөк зарылдай сезилет.

Жогоруда саналып өткөн авторлор баары тең эле бири-бирине удаалаш чыгып, бир мезгилде жашап, ырларын жазып жатышса да, алардын чоң поэзияга келүүгө жасаган далалатынан кайткан айрым оң маанидеги натыйжалар да, олуттуу мүчүлүштөр да ар биринин табигый жөндөмүнө», билим деңгээлине, изденүү аракеттерине жараша түрдүүчө абалда тургандыгына, түрдүүчө мүнөзгө ээ экендигине күбө болобуз. Көркөм сөз өнөрүнө олуттуураак мамиле жасап, анын алдындагы өз жоопкерчилигин сезип, жалпыга белгилүү тапталган жолдордон качыбыраак жүрүп, мурдагылар кире элек жактар менен келүү түйшүгүн көбүрөөк тартып, өзүн-өзү издеп, поэзияда аздыр-көптүр өз шарпасын туйдуруп келүү сыяктуу сапаттар бирөөлөрүндө арбыныраак болсо, экинчисинде азыраак экендиги байкалат. Кээлеринде акындык шык болгон менен билим жагы тайызыраак калып күчкө салып жазып, бирок жакшы тереңдеп кеталбай жатса, тескерисинче, айрымдарынын филологиялык билими болуп, ыр жасоо техникасын жакшы өздөштүрүп алганы менен чыныгы художниктик табигый шык жетишпей, карандай акылга салып жараткан чыгармалары сыртынан кадыресе поэзияга окшоп турса да, мисирейип ичинде жылуулугу жок, жасалма. Чыныгы турумунда өзү көрүп, билип турган реалдуу нерселерди ошол реалдуу абалында туюп, өзү түздөн-түз ошондон алган таасирлерин, жекече тарткан ой-толгоолорун кагаз бетине түшүрүп бере албай турмушту башкалардын чыгармалары аркылуу көрүп, башкалардын чыгармалары аркылуу жазган авторлор да бар экен. Белгилүү орус акыны Владимир Солоухиндин сөзү менен айтканда: алар бөлөк акындардын моторунан от алып, ошолордуп мотору менен жүрүп келе жатышыптыр.

Мындай көрүнүш көбүнчө заманга, коомчулукка айтайын деген өз сөзү, өз концепциясы, көтөрөйүн деген идеясы жок, дүйнө, жаратылыш, тарых, коом менен жеке адамдын ортосундагы мамилелер тууралуу өз алдынча системалуу ой жүгүртө албаган, өз личносту болбогон, ыр жазууну тек гана бир профессия катары түшүнгөн авторлорго өтө мүнөздүү келет. Алар үчүн баары бир, кайсы темага болсо да универсал катары өтө берет, баарына тең эле ысык-суугу жок бирдей мамиледе болот, анткени өз башы менен ачып алган жаңылыгы, өзү гана айта ала турган аздектеген ою болбогондон кийин бирөөлөрдүн айткандарын бир аз башкачараак формада кайталап, ошолордун кайсы бир ойлорунан ыр жасоо менен чектелген адамга поэзия жазуу кандайдыр бир технический иш аткарган өңдүү эле көрүнөрү белгилүү.

Ушул мүнөздөмөлөрдөн сезилип тургандай, поэзияга кошулуп жаткан жаштарыбыз өздөрүнүн поэтикалык мүмкүнчүлүктөрү боюнча түрдүү категорияга кирген жана келечекте түрдүү адабий тагдырлар күтүп турган авторлор. Ошондуктан алардын чыгармалары да бизге түрдүү ишеним, же тынчсыздануу сезимин туудураары өзүнөн өзү эле маалым болуу керек.

Азырынча тизмелеп өткөн авторлордун эч кимиси поэзияда эстетикалык секирик жасап, адабий климатка кандайдыр бир өзгөртүү киргизип жибере электиги чындык. Ошентсе да кыргыз поэзиясынын өрнөктүү салттары менен классикалык адабияттардын үлгүлөрүн чыгармачылык негизде өздөштүрүү, өзүнчө үн менен ырдоо, поэтикалык ойлорун жаңы маанайдагы туюм-сезимдер менен билдирүүгө, ыр түзүлүшүнүн формаларын, көркөм туюнтуу каражаттарын жаңылоого умтулуу багытында айрым жылт эткен ийгиликтерге жетишип жаткандар да бар экендигин танууга жарабайт.

Мисалы, ушул айтылгандарга ишенимдүү далил катары Т. Самудиновдун «Ат чабыш» (1976), С. Тургунбаевдин эки-үч жыл ичинде республикалык жана борбордук басма беттеринде жарыяланган ыр циклдерин («Ала-Тоо», 1974, №1; 1975, №8; 1976, №4; «Дружба народов», 1976, №3; «Кыргызстан маданияты», 1975, «34»), Т. Мукановдун «Каректеги жер» (1976), А. Жакшылыковдун «Улуу шашке» (1977), А. Рыскуловдун «Көгүчкөндөр бийик учушат» (1975) ыр жыйнактарын көрсөтсө болот. Аты аталган авторлор ар кимиси өз-өзүнчө кызыктуу изденүүлөр менен жашап, адабий даярдыктан өтүп жатышат.

Булардын ичинен Т. Самудинов менен С. Тургунбаев чыгармачылык өсүштүн алгач мезгилине мүнөздүү болгон бир жолдон экинчи

жол кызык көрүнүп, бир акындан экинчи акынга өтүп, бир адашып, бир кайтып жүргөн үйрөнчөк учурдун татаал оюрмаларынан чыгып, поэзияда белгилүү бир нукка түшүп, туруктуу позициясы менен салып жаткан чыйырын кадыресе билгизип көркөм сөз ээлеринин негизги тобуна ишенимдүү аралаша баштады десек аша чапкандыкка жатпайт. Ушул күнгө чейин топтолгон адабий тажырыйбасынан алардын поэтикалык натурасынын табияты, талантынын жалпы деңгээли, канчалык аралыкка чуркаар арымы, ал турсун кыргыз поэзиясында кайсы салттарды, белгилерди улантып, келечекте кайсы белгилерине кошумчалар киргизип, из түшүрөөрү да сезилип калды.

Өз муунунда, жалпы эле кийинки он жылдын нары-берисинде ыр жыйнактары чыгып жаткан жаш акындардын арасында С.Тургуンбаев интеллектуалдуу поэзиянын өкүлү катары айырмаланып, ушул багытта бараткан жолу менен түшүнүк-ишенимдеринин чындык негизин бекемдешке жетишүү аракетинде изденип келет. Акындын эволюциясына кылдатыраак баам салсак, анын 1967-жылы жарык көргөн, жалпысынан кайсы бир бар-жоктун ортосундагы китептерден эч нерсеси менен айырмаланбаган, тек гана алгачкы үйрөнчүк тажырыйба катары кала берчү «Салам, жаш өмүр!» жыйнагындагы бөлөк ырлардын фонунда кокустан жаралган чыгарма катары кескин айырмаланып турган жападан жалгыз ыр – «Өмүрлөрдөн» башталган жаңы поэтикалык нук жаңы маанай, жаңы интонация («Кечки троллейбус», 1969-ж.) жыйнагында жакшы делген чыгармаларында аныктоочу мүнөзгө өтүп, кийинки көркөм тажырыйбаларында андан нары улантылып, бекемделген) азыркыга чейинки изденүүсү, аң-сезимдүү түрдө ырааттуу жүргүзүлүп келаткан изденүү экендиги эч кимди күмөндөр кылбайт.

С. Тургунбаевдин жалпы көркөм ойлоо маданияты интеллектуалдуу башталмаларга каныктырылган поэтикалык ойлору, обон менен ырдалган эмес, окуганга ылайык сабырдуу интонация, ички музыкалык ыргак, өзгөчө стилистикалык обороттор шартталган эркин ыр түзүлүш конструкциясы, айтуу манерасы, көркөм ыкмасы, бүтүндөй эле поэтикалык стили айырмалуу бөтөнчөлүктөргө ээ. Ошого жараша системалуу түрдө иштеп, өздөштүрүп келаткан өзүнүн темалары бар. Искусствонун темасы менен предметине, негизги функциясына, акын деген түшүнүккө өзүнчө мамиле жасайт. Мындан да тагыраак айтсак, поэзияга кайсы турмуш фактылары олуттуу да, туруктуу да тема, предмет болуп бере алат, жазып жаткандарынын кайсылары бүгүнкү маанисин эртең да, кийин да сактамакчы, ал эми кайсылары

бир күн, бир сезон өтөөрү менен жоголчу факты, көрүнүштөр боло тургандыгын аң-сезимдүү түрдө айырмалап, поэзия деген асыл нерсени эмнеге арнап, эмнеге кор кылбоо керектигин билет.

Жалпы адабият инерциядан сырткары туруп, өзүнчө ой жүгүртө алган, дүйнөнү өзүнчө көрүп, өзүнүн индивидуалдуу туюм-сезимдери менен кабылдаган, поэтикалык натурасы бөлөктөргө окшобогон акылдын поэзиясы канчалык айырмалуу болсо, андай поэзиянын кабыл алынышы да ошондой эле айырмалуу болот, мындайча айтканда, окурман үчүн көнүмүштөн башкачараак маанайда, башкачараак адабий даярдык менен түшүнүктөн келип, башкачараак чен-өлчөмдөр менен мамиле кылуу зарылдыгын жаратат. С. Тургунбаевдин ырлары да айрым окурмандарды сөзсүз ушундай жагдайга туш кылбай койбойт. Аларды туура кабылдап, жете түшүнүш үчүн андай окурман өзүнүн көркөм табитин атайын «кайра даярдоо курсунан» өткөрүш керек. Анткени акылдын поэзиясы ар кимден өзүнчө окуй билүү маданиятын талап кылат. Аны жалаң гана сезимге салып, мындай бир шыр окуп кетүү менен түшүнө коюш кыйыныраак болот. Ал сабаттуу адабий билими бар окурмандардын көркөм табитине ориентир жасап жазылган поэзия. Ошондуктан шашпай ой жүгүртүп, интеллект менен кабыл алып окууга туура келет. Ушул мүнөздөп өткөн сапаттык белгилердин негизги элементтеринин чыгарманын өзүнөн конкреттүү сезип, көрүү максатында акындын бир ырын окуп чыксак:

Бүт дүйнөгө айгай салып,
Уйгу-туйгу түшүрүп,
Ушул мүнөт, ушул саатта
Духунду бийлеп турат бирдеме.
Мен аны окуп турам турпатыңдан,
Сезип турам маани берип,
Астыртадан,
бирок бул –
убактылуу бир көз ирмем,
өтөт-кетет
унутасың бул мүнөттү –
өзүңдү кыйнап турган
эң катаал мүшкүл ишти,
же сенин жүрөгүңдү титиреткен –
Эмелеки –
көчөдөн өзүң көргөн
бир жаман көрүнүштү –

дээрине доо кетирген
ырайы суук нерсени.
Мындайлар биздин дагы баштан өткөн
аман болсоң көп нерселер өчөт эстен
Күйүтүң мага какшап айткан менен
Мен да бир жан өзүңө окшош
сага мен жок эшикти ачмак белем.
Жакшылап акыл пештеп,
ой токтотуп,
бүгүнчө бул түн менен кеңешип чык,
кайгыңды бөлүшөйүн эртеңдерден.

Мүмкүн сен ушу бүгүн
турмуштун көрүнө элек мизи көрдүң,
байкабай капысынан
баса элек чуңкуруп басып алдың –
Анткени,
ушул бүгүн
мен башка кырда жүрдүм,
желбиретип желегин жаштыгымдын
эркимче ойноп-күлдүм,
арасында миң-сан гүлдүн
гүлү болуп шарактаган топ жаштын,
табият ырайына көңүл жуудум,
шимирдим кымыздыгын бул өмүрдүн.

Таң-тамаша көп болду анда,
серпилчүдөй ай-ааламга
көңүлүм чак турган кезим,
толкундап бир башкача күн маанайда,
шул мүнөт,
ушул саатта,
айырма асман-жердей арабызда –
сен башка алыс жакта:
терең коодо,
бир чытырман токойдо,
же куурулган куу сайда.
А мен болсо башка өйүздө –
көйкөлгөн көк майсанда,

көңүлүм да чайыттай ачык,
дүнүйөм да таптаза.

(«Эки маанай», «Ала-Тоо», 1976,4)

Мунун цитата үчүн узун болорун көрүп-билип туруп, атайылап эле толук бойдон келтирип жатабыз. Зарылдыгы мында: бул ыр бардык дене мүчөлөрү аткарчу функциясына, жасалыш ыгына карай орду-орду менен, табигый законченем менен, өзүнчө бир туташ бүткөн жандуу организмдин тулкусу катары жаралган чыгарма. Бир дем менен мүргүбөй туташ бойдон гана окулат, бүткүл турум-турпаты менен туташ бойдон гана кабыл алынат, айрым саптарын, куплеттерин контексттен жулуп алып цитаталашка болбойт. Себеби ырдагы көркөм образдын логикалык биримдиги, көнүмүштөн сырткары, жаңыча, күтүүсүз, жандуу ой-толгоолор жараткан эстетикалык таасири, интеллектуалдык-философиялык тереңдиги толук көрүнбөй, поэтикалык гармония бузулуп, чыгарма өзүнүн табигый абалында окурманга жетпей калат.

Акындын ушундай чындыгы поэтикалык дидарын ачкан, кыргыз поэзиясында кийинки жылдары жаралып жаткан жакшы ырлардан деп айтаарлык чыгармаларына жогорудагы эскертилген «Салам, жаш өмүр!» жыйытыгында, «өмүрлөр», «Кечки троллейбус» китебиндеги «Эркин ыр», «Арноо», «Жаңы күн», «Кыз жана арча», «Дүйнө», «Жомоктогу жигит», «Дем», «Музыка угуу», «Ресторандык жаштар», «Футболисттин мүрзөсүндө», «Ал», «Өмүр», «Акындарга бергиле жайлоолорду», «Дөңгөлөктөр», «Түш», «Күүлөр агат», «Чай-бала», «Түндөгү мен кайыптан көргөн элес», «Биз үйдө үчөөбүз», «И.Эренбургдун мүрзөсүндө» жана акыркы учурларда жарыяланган ыр циклдери менен айрыкча «Туулган күн», «Акын өлүмү», «Кайрылуу», «Калаанын чоң көчөсүндө», «Эки маанай», «Арсардын жообу», «Ооруканадагы ыр» ж.б. кошууга болот.

Бул жерде саналып өткөн ырлардын ар бирине өзүнчө токтолуп, мүчөлөп талдап отуруунун анча зарылчылыгы жок. Себеби, биз С.Тургунбаевдин көркөм тажырыйбасы кыргыз поэзиясында кандай көрүнүш, кандай стилдик-көркөм изденүү, ал кандай из түшүрмөк, аны туура түшүнүп, башкалардан айырмасын ажырата билиш үчүн эмнелерге көбүрөөк көңүл буруу керек, акындын поэтикасынын контекстине каяктан жана кантип кирсе болот деген маанилерге окурмандын көңүлүн бурууну көздөп жатабыз, мындайча айтканда, негизги милдет – чыгармаларды ийне-жибине чейин талдоо эмес, а аларды түшүнүүдө кайсы белгилерге сарасап салуу керектигине багыт көрсөтүү.

С. Тургунбаевдин дүйнөнү көркөм кабылдоо, поэтикалык жалпылоо өзгөчөлүгүнө байланыштуу дагы бир айырмалуу белгисин айта кетүү керек. Ал сапат – автордун предметсиз, жалпы түшүнүктөрдө гана жашаган, колго урунуп, көзгө көрүнбөгөн абстрактуу нерселерге конкреттүү маани, ачык поэтикалык өң-түс бере билүү жөндөмдүүлүгү. Ошондуктан акын ырларына түшкөн барып турган абстрактуу темалар бизге поэтикалык конструкциялоодон өткөн конкреттүү бир предметтин көрүнүшү (конкреттүү бир идеяны алып жүргөн) катары кабыл алынат.

Анткени алар акындын ырларында кайсы бир белгисиз мейкиндик боштугу менен мезгил аралыгында белгисиз өмүр сүрүп турган, эч кимге тиешеси жок, эч кандай бир ачык максатка кызмат кылбаган жалпы идея-түшүнүктөр эмес. Тескерисинче, алар түздөн-түз биздин бүгүнкү коомдук жана рухий өнүгүшүбүздүн реалдуу көрүнүштөрүн реалдуу чагылдырат, реалдуу таламдардан келип чыгат жана ошолордун реалдуу таламдарына түздөн-түз кызмат кылып, алар менен түздөн-түз байланыш жасайт, мындан да тагыраак түшүндүргөндө, акын заман агымынын конкреттүү белгилерин, учурдун конкреттүү идеяларын ошол абстрактуу темалар аркылуу өткөрүп, көркөм жалпылоого алат (муну автордун өзүнчө бир поэтикалык ыкмасы катары түшүнүү абзел). Албетте, ошолордун бардыгынын түйүндөшкөн чегинде туруп, ошолордун бардыгына аң-сезимдүү чыгармачыл жасалган мамилелердин башатында болуп, аларды жөнгө салышып, башкарууга катышып жаткан адам бүгүнкү күндүн интеллектуалдуу жаш адамы. Ал адеп-ахлактык жактан жетилген, рухий саламатчылыгы таза жан, аалам сырларын, бул дүйнөнүн өсүп-өзгөрүш кубулуштарын, жаратылыш менен адамдын ортосундагы алыс, жакын байланыштарын, коомдук аң-сезим менен индивиддин аң-сезиминде жүргөн карым-катнаштардын ички законченемдерин үйрөнүүгө, бүгүнкү күндөрдүн накта гана өз турпатын ачып бере алаар өз ырын, өз жомогун таап айтууга жан дилинен ыклас коюп, иликтеп, ошол чындыктарды өз башы менен кайрадан ачып чыгып, өзүнүн турмуш жөнүндөгү бек ишенимин, жекече көз карашын иштеп чыгууга умтулуп, активдүү изденип, бийик максаттар, бийик идеалдар менен жашайт. Анын бүткүл аң-сезимдүү жасаган иш аракети менен турмуш сапарында беттегинен мына буларга жетишилмек:

Бул күндөрдүн бар окшойт улуу ыры,
бир жомогу бар окшойт айтыла элек,

тирүүлүктүн түбөлүк доошун каткан
бир сандыгы бар окшойт ачыла элек.

Миң-миңдеген доорлордун үнүн каткан,
бир кулпусу бар окшойт чоюн таштан,
алды-артына өтөйүн бул күндөрдүн,
издейин ак чөлмөгүн чөгүп жаткан.

Бул өмүр неге мынча закымданат?
Күндүк жагын үңүлүп карайын мен,
Бир жеринде дүпөйүл мерчем бардай,
астыртан сестендирип аян берген.

Бет алып жан көзүнө илинбеген
белгисиз, түпсүз, учсуз жолдор менен
унчукпай өтүп жаткан бу күндөрдүн,
терең жагын иликтеп келейин мен.

Издөнүү чыгармадан чыгармага, китептен китепке келүү жалаң гана ачылыштар менен табылгалардан турбайт. Анда жаза басууга мүдүрүлүп кетүүлөр да, эксперименттик көнүгүүлөрдүн алкагында кала берүүлөр да, тек гана мурунку бир көтөрүлө түшкөн бийиктигине кийинки ыр поэмаларында жетпей калган өйдө-ылдыйлыктар да болбой койбойт. Ушул сөзсүз басып өтчү жолду басып келаткандан кийин С. Тургунбаев да сөзсүз ошондой мүчүлүштөрдү кетирбей кое албайт. Эгерде акындын поэзиясындагы өтө эле майда-барат, чыгарманын тагдырын аныктаганга эч кандай катыша албаган, кемчиликтерди эзмелеп көрсөтүп отурбай (андай факты мисалдар бар), олуттуураак көрүнгөн, мүнөздүүрөөк келген, кээде ошол ырдын бүтүндөй идеялык-эстетикалык наркын түшүрүп, маанисине доо кетиргенге чейин барган мүчүлүштөрүн (көбүрөөк кайталанып да келаткан) жалпысынан белгилеп өтмөкчү болсок, анда буларды айтууга туура келмек. Айрым ырларында чындыкты өтө эле жылаңачтап жиберүүгө берилип кетип, поэзияда атайылап айтууга боло бербеген нерселерди олдоксон туюнтуп таштамай, сузураак тарткан көрүнүштү ого бетер маанайын тушүрө сүрөттөмөй («Кечки бакта»), кээде абстракциялык жалпылоого, романтикалык боёкторго, шарттуулукка ашкере кызыгып алып (бул айрыкча «Кечки троллейбуста» арбыныраак эле) айтайын деген идеясын, поэтикалык ойлорун көбүрөөк бүдөмүктөтүп салган учурлар кездешет. Ушул мааниде алганда акынга чыгармачылык тең салмактуулукка жетишүү,

поэтикалык сезим өлчөмүн айныбай кармап билүү багытында дагы да көбүрөөк иштөөгө туура келет.

С. Тургунбаевдин поэзиясынан Т. Самудиновдун ыр китептерине өткөндө бир суудан агымы башка дагы бир сууга келгенде башкачараак оңтойлонуп алып анан калак шилтешин өзгөрткөн кайыкчыдай, биз да өзүбүздүн окуу манерабызды, поэтикалык демибизди бир аз өзгөртүп, бөлөк ыргакка салып, бөлөкчөрөөк маанайга түшүп, бөлөкчөрөөк тон менен окууга ыңгайлаша баштайбыз. Себеби биз көркөм ойлоо манерасы башкачараак, дүйнөнү бөлөктөрдөн айырмалуу көрүп, айырмалуу кабылдап, өзүнчө үн менен туюнткан, поэтикалык натурасы башкаларга окшобогон акындын чыгармаларын окуп жатабыз. Чынында эле Т. Самудиновдун поэзиясында, үч китептин ортосундагы эволюциялык өсүшүнө кылдатыраак баам салган окурман өзүнө-өзү катуу талап коюп, сандан сапатка деп иштеп, жекече үнүн табууга, жекече поэтикалык изин түшүрүүгө далалат жасап, тынбай изденип, китептен китепке аздыр-көптүр айырмалуу поэтикалык боёктор киргизип келаткан акын экендигин сезбей койбойт. Анда айрым жаш авторлорго мүнөздүү болгон кандайдыр бир адабий сансация жаратууну, кантип да болсо атын чыгарууну атайын максат кылуу, эч ким жазбаганды жазып, ачпаганды ачып жиберем деп мактануу, чыгармачылык пейил күтүү, өзүнүн реалдуу мүмкүнчүлүгүн түшүнбөй туруп, искусствонун түпкүлүктүү максатын жете билбей туруп, алып келген бир тал жаңылыгы болбой туруп, башкалардын чыгармаларын жерип жатып алыш оорусуна чалдыгып калыш жок, эч кимден эч кандай сыйлык күтпөй жан дили менен өз милдетин өтөп жаткан солдатча поэзияга ак кызмат кылып жатышы, китептен китепке өзгөрбөй сакталып келаткан жөнөкөйлүк сапаты кимде болсо да акынга сыйлоо сезими менен мамиле кылууну жаратат. Бар ал-абалын жашырбай айтып, болгон дүйнөсүн ортого салып жаткан чынчылдыгы үчүн ал турсун акындын көп мүчүлүш жактарына окурман кечиримдүү карап калат. Автор дал ушундай сапаттары менен адегенде эле окурмандын ишеничине кире алат. Т. Самудиновдун поэзиясына туура жол таап кирип, чыгармаларынын башкы пафосун туура ачкысы келген жана акындын көркөм сөзгө жасаган мамилесин, эмне максат менен жашап жүргөнүн, чыныгы поэтикалык кредосун жазбай аныктамакчы болгон окурман аларга мына бул «Өзүм жөнүндө» аттуу ыры аркылуу барышы керек.

Болгону башкалардан эрте турам,
болгону башкалардан кеч жатамын.

Билсем дейм, мезгилдерге моюн сунбай
неликтен жакшы ырлардын көп жашарын.

Кыдырам тоолор менсн талааларды,
Белек деп алар мага тагат гүлүн.
Бирөөгө чет элдердин тили керек,
а мага билуу керек дарак тилин.

Көп ирет жаңылыштык кетет менден,
Көп ирет адашамын чыйырыман.
Өзүнө өз колуман камчы тийип,
Намысым күлүп турат мыйыгынан.

Көз артпайм мансапка да, байлыкка да,
Мен мындай касиеттен калгам куру.
Максатым ыр жазылган барактарды
Жабылган ак кептерге айландыруу.

Тагдырдын мага берген осуypаты:
Деңиздей толкун издейм үй ичинен.
Сөздөрдү сылап билем соорусунан,
Сөздөрдү кармап көрөм мүйүзүнөн.

*(Өзүм жөнүндө», «Ат чабыш жыйнагында»,
1977, 60-бет)*

Ырда нукура турмуш фактысынын чындыгы да, ыймандай сырын жашырбай айтып жаткан акындын поэтикалык чындыгы да бар. Ошондуктан бул ыр тек гана шартка, ыңгай келе калган учурга карап туруп, жалган акындык каада күтүп, башка бирөөлөрдү туурап айта салган кургак декларация катары эмес, а художниктин чыгармачылык абийиринин алдында берген жообу, аң-сезимдүү түрдө жүргүзүлгөн иш принциби, мындан башкача болууга мүмкүн эместиктен келип чыккан сөз, өзүнүн чыныгы жөн-жайы тууралуу бурмалабай ортого салган поэтикалык отчету катары кабыл алынат. Мунун реалдуу чындык экендигине автордун үч жыйнагын тең дит коюп карап чыккан окурман сөзсүз ынанат. Бул ырдагы ойлорду жайып жиберип, алар кайсы багытка бет алып, кайсы чыгармага барып кошуларын карасак, автордун бардык жазгандары дал ушул «Өзүм жөнүндөдөдөн» чыгып, ушундан тарашат, башкача айтканда, бул ыр анын бүткүл чыгармаларында жашайт. Тескерисинче, акындын айрым-айрым өмүр

сүрүп турган чыгармаларын (бүтүндөй эле көркөм тажырыйбасын деген сөз) бир-бирден иликтеп отуруп, алардын кайрадан барыш кошулчу борбордук нокотун аныктасак, бардыгы ушул ырга келип куюлат, же Т. Самудиновдун бүткүл поэзиясы ушул ырда жашап турат.

Баятан бери биз Т. Самудиновдун акындык маанайынан адегенде эле көзгө түшүп турган сапатына токтолдук. Сөз көбүнчө художниктин чыгармачылык абийири, сөзсүз түрдөгү иштөө принциби, башкы мүдөөсү тууралуу жүрдү. Эми «өзүм жөнүндөдөн чыгып, анын поэзиясына дагы ичкерээк тереңден кирип, дагы конкреттүүрөөк тескеп чыккан болсок, ал жараткан ырлардын өзүнүн көркөм чыгарма катары өзгөчөлүгүнө – поэтикалык салмагына, мазмунуна, формасына, көркөм чечилишине, туюнтуу каражаттардын жаңылыгына, ошондой эле талант деңгээли, ойлоо масштабы, акындык натурасынын табиятына байланыштуу дагы кандай белгилерге атайылап биздин көңүлүбүз бурулган болор эле?

Баарыдан мурда, Т. Самудинов талантынын табияты боюнча лирик катары таанылат, болгондо да художник-сүрөтчү лирик катары бөлүнөт, акындык масштабы да лириктин масштабы менен чектелет. Конкреттүү пред-метти ошол конкреттүү көрүнүштөрдө тартып алууга, ачык-айкын болуп турган ойду ошол боюнча бузбай даана туюнтуп берүүгө көнүккөн, шыгын да ушул багытта калыптандырган. Ошого жараша поэзияда жөнөкөйлүккө (сөздүн жакшы маанисинде), лаконизмге, пластикалуулукка, образдардын түшүнүктүү чыгышына жетишүү жагынан чеберчилиги кадыресе сезилип калыптыр. Аталган сапаттар анын чыгармаларында өзүмдүк (авторго тиешелүү) белгилерге өтүп калганы мында турат, алар боюнча Т. Самудиновдун поэзиясын адабиятка өзү менен бир учурда келген акындардын ырларынан оңой эле айырмалап алууга болот. Акындын поэтикалык мүмкүнчүлүгүндөгү ушундай сапаттар анын айрыкча «Мекенди сүйүү жетишсиз», «Ветеран», «Карт жоокер», «Тутана албай отурам», «Айылда», «Ат чабыш», «Грунья Савельевнага», «Акындар жазат», «Мен дайыма экөөмүн», «Карылык – минген өмүр күлүк атка», «Балдарыма» ж.б. чыгармаларында болгон көркү менен ачылган.

Эгерде Т. Самудиновдун көркөм тажрыйбасындагы ушул мүнөздөп өткөн белгилерди поэзиядагы чын эле жакшы сапаттардан экендигин жалпы окурмандардын алдында ак пейлибизден кабыл алып туруп, акын мындан нары карай дагы эмнелерге жетишсе болчудай десек, анда мына бул эки маселеге автордун көңүлүн бура кетүүгө туура келээр эле. Биринчиден: Т. Самудиновдун мейли, бир жыйнагын

окуп чыгып өзүнчө карап көрөбүзбү, же бүтүндөй эле ушул күнгө чейинки чыгармаларын чогуусунан алып көрөбүзбү, алардын аягына чыккандан кийин өзүнчө бир ички бүтүндүктү түзгөн көз караштардын тутумдашкан системасы менен кичинекей болсо да жекече философиясын баштан аяк өнүктүрүлүп келаткан, турмуш жөнүндө негизги сунуш кылчу концепциясын көрө албайбыз. Художниктин сөздүн толук маанисиндеги өз дүйнөсү ушуларды иштеп чыкканда гана түзүлөт. Дүйнөлүк классиктерден баштап Алыкул Осмоновго чейинки поэзиянын тарыхы муну абдан жакшы далилдеп берет. Колдон келсе буга умтулууга не жетсин... Экинчиден: жогоруда Т. Самудиновдун ыр жазууга чебер болуп келатканын айттык. Чынында эле ыр жазуу сөздү маш зергерлерче жомсолоп, жылмалап, бир-бирине жигин билгизбей кынаштырып коюу, ыр техникасын виртуоздорчо башкара билүү, уйкаштарды кайсынысына келтирип жасоо жагы менен көргөнүн ошол боюнча кагазга бузбай түшүрүп, айтуусун төкпөй-чачпай окурманга жеткирүү чеберчилиги деле эч кимден калышпайт. Бирок ушул жерде бир «бирок» бар. Анын ошол чеберчиликти ашкере өздөштүрүп жиберип, айрым учурларда ыр жазуудан ыр жасоочулукка (деление стихов) өтүп кетээри байкалат. Мындан да түшүнүктүүрөөк кылып айтсак, поэзиянын ички мазмундук тереңдигине кетүү менен поэтикалык ойду айтуунун формасын жаңылоого көбүрөөк умтулууга караганда, техницизмдин алкагында калчу компоненттерди кооздоп, жаңылоого көбүрөөк берилүү бар.

Т. Самудинов менен С. Тургунбаев удаалаш келаткан жаш акындардын ичинен эгерде Т. Муканов менен А. Жакшылыков поэзияда мазмунду жаңылоого, ыр түзүлүш конструкциясын, көркөм туюнтуу каражаттарын жаңылоого көбүрөөк аракет кылаары сезилсе, А. Рыскулов негизинен кадимки эле кыргыздын классикалык ыр түзүлүш формасында жазып, бирок поэтикалык ойлордун жаңы, ошону менен бирге жөнөкөй жана табийгый болушуна жетишүүгө, сентенциядан, фельетончулдуктан, публицистикага жамынган куру кыйкырыктан, өзүн-өзү пропаганда кылуудан атайылап аң-сезимдүү түрдө качууга умтулат. Ушуга ылайык бул авторлор жалаң гана алган багыттары, изденүү аракеттери, поэтикалык принциптери боюнча бири-биринен айырмаланышпастан, өздөрүнүн дүйнөнү көркөм кабыл алуу өзгөчөлүгү, өздөштүрүп жаткан көркөм ыкмасы, жазуу манерасы, акындык шыгынын табияты жагынан да өз ара айырмаланып турушат.

Сөзсүз, поэзиядагы мындай стилдик ар түрдүүлүк, боёктордун көп түстүүлүгү, ар бир поэтикалык үндүн башкаларды туурабай өз-өзүнчө

чыгышы (эгерде алар чыныгы акындын үнү менен нукура көркөм боёктор болсо) негизинде жакшы жана колдоого ала турган көрүнүш. Бирок адабияттагы аракет, багыттын өзү бир башка түшүнүк, ал эми ошолордон алып жаткан реалдуу натыйжалардын көркөм баалуулук катары кылчу салмак-сапаты бир башка түшүнүк (албетте, ар кандай көркөм баалуулуктун мазмундук негизинде терең, прогрессчил идеялар жатаары өзүнөн-өзү түшүнүктүү болууга тийиш). Искусствонун искусство катары сапаты ошол реалдуу поэтикалык натыйжалардын баалуулук деңгээли менен өлчөнөт. Ушул талаптан келип, алардагы жалпы бараткан багыт менен эмнеге умтулган аракеттерин белгилөөдөн эми ар бир автордун жеке поэтикалык тажырыйбасында кандай конкреттүү көрүнүштөр бар, кайсы ырларында көркөм чыгарма жарата алды, кайсы жагынан ийгиликтери болуп, кайсы жагынан кандай мүнөздөгү мүчүлүштөр кетип жаткандыгына да бир аз токтоло кетүү абзел.

Баарыдан мурда атайылап басым коюу менен айта турган бир сапат, болгондо да башкы сапаттан Т. Мукановдун да, А. Рыскуловдун да, А. Жакшылыковдун да биз сөз кылып жаткан жыйнактарында аздыр-көптүр поэзия деп айтарлык ырлардын үлгүлөрү бар экендиги, көркөм кенчибизге кичинекей бир тамчы болсо да, өз түспөлү, өз боёгу менен кошула турган чыгармалардын табылганы жана үч автор тең акындык шыкка эгедер экендиги, аларга көркөм сөз өнөрүнө кадыресе тиешеси бар авторлорго мамиле кылгандай мамиле жасап, ошолорго коюлчу талаптарды кое берүүгө бизге кадимкидей укук берет. Ошондуктан булардын чыгармачылык тажырыйбасына, жаштыгына шылтап (эгер жаш эле керек болсо эң жаш дегенибиз Акбар Рыскулов дүйнөгө белгилүү акындар – Иржи Волькер менен Кастро Верлестин жашынан өтүп барат, чын-чынына келгенде аларды шарттуу түрдө гана жаш деп атаса болот. Поэзияга киришкендерине да алдына он жылдан ашып кетти, бул чыгармачылык өмүр үчүн жакшы эле мөөнөт) кандайдыр жеңилдик берүү менен карап, боло берет, али алдыда узун жол дебей, бетме-бет туруп олуттуу маселени ак пейилден олуттуу сүйлөшүп алганыбыз пайдалуу. Мунун окурман үчүн, адабий чындык үчүн канчалык даражада зарылдыгы болсо, авторлордун өздөрү үчүн деле ошондой эле даражада мааниси жана зарылдыгы бар.

Үч жаш акындын тең чыгармачылык тажырыйбасына байланыштуу жогоруда оң мааниде айтып өткөн өзүнчө сөз кылууга арзый турган поэтикалык жышаандар менен белгилер мисалы, Т. Мукановдун

«Каректеги жер» жыйнагындагы «Шаар», «Адашкан кайберен», «Жүрөктүн кагышы», «Көл үстүндө», «Бир тамчы жаш», «Мен көлдө көз жаргамын», А.Жакшылыковдун «Улуу шашке» китебиндеги «Чакыруу», «Тегирмен», «Түнкү нөшөр», «Бетховен жөнүндө ыр», «Убакыт», «Жайкы түн», «Агындыр» А. Рыскуловдун «Көгүчкөндөр бийик учушатындагы» «Бир топ, бир топ өйдөлөп», «Тур, тура кой, кийип алчы» ырлары менен «Кыймыл» циклинен кадыресе ачык сезилет. Ошого жараша бул ырлардын дурус чыгып калышы жөн эле бир кокустан болуп жатпагандыгына арсарсыбай эле ишене берсе болот, башкача айтканда, алардын потенциядагы поэтикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн айрым бир ачыла калган көрүнүштөрү экендиги, анын, көмүскөдө жаткан мүмкүнчүлүктөрдүн жетилип, ачыкка чыгышына белгилүү өлчөмдө даярдыктын да көрүлүп бараткандыгына окурман аздыр-көптүр каниет алат.

Бул авторлорду өздөрү курдуу жаш акындардан ички айырмачылыкка ээ кылып турган бир белги – алар жөн эле укканы менен көргөнүн жаза беришпей, биринчи иретте, бир олуттуураак келки ой, бүтүн идея айткылары, бардык чыгармаларды негизги бир максатка, бир максаттын иш жүзүнө ашырыш милдетине баш ийдиргиси келишет. Албетте, андай ойлор менен идеялар азырынча алардын көңүл тереинде ачылып-ачылбай, айтылып-айтылбай көбүн эсе али туруктуу теске келбеген абалында жашап турат. Бардык жагынан бышып жетилип, бир ыкка келип, өз формасына түшүп бере элек. Ошондуктан азырынча булардын айткандарына караганда айтсам деген ниети менен аракетин басымдуу болуп жатат. Буга бирден-бир далил: Т.Мукановдун Ата журт, тууган эл жөнүндөгү ырлары («Каректеги жер» жыйнагына кирбей калган, басма беттерине жарыяланып келаткан ушул темадагы чыгармалары менен кошо караганда. Атайын цикл дебесе да, аларда ички байланыш, бир бүтүндүк, бир идеянын улантылышы бар), А.Рыскуловдун «Кыймыл» жана А. Жакшылыковдун «Төрөлүү», «Жер жыты», «Сүйүү» циклдериндеги көрүнгөн ийгиликтер менен мүчүлүштөр.

Ийгиликтерине: биринчи иретте (бул үч авторго тең мүнөздүү) бүгүнкү күндүн ритмин, илимий-техникалык революция шарттаган турмуштук өсүп-өнүгүштүн татаал көрүнүштөрүн, адамдардын психологиясы менен түшүнүктөрүндөгү өзгөрүштөрдөн көрүнгөн контрасттарын сергек баамдап, аларга жандуу реакция жасап, социалдык-коомдук позициядан карай алган, өсүп-өнүккөн аң-сезимге ээ бүгүнкү күндүн ой жүгүрткүч адамын поэзияга киргизип

жаткандарын белгилөөгө тийишпиз (жогоруда мисалга келтирип санап өткөн чыгармалардын каармандары ушул типтеги адамдар болуп саналат).

Экинчиси: макаланын баш жагында белгилегендей, бул авторлор сүрөттөп жаткан предметине өз алдыларында мамиле жасай алышат, мурда жазылып калган темаларга кайрылганда да, аларды башкачараак планда карап (бөлөк акындарды кайталабай) жазыла элек жактарын айтышат. Үчүнчүсү: айрыкча алтымышынчы жылдары кыргыз поэзиясында кыйла көп жазылып, кийинки мезгилдерде айрым акындар тарабынан улантылып жаткан эркин ыр формасын өздөштүрүүдө Т. Муканов менен А.Жакшылыковдун аталган ырларда жетишкен ийгиликтери. Буга мына бул сыяктуу саптардын ычкынбай эркин чыгышын, жаңыча поэтикалык демин, ички музыкалык ыргактын, эмоция менен ойдун табигый жуурулушун, образдуу туюнтулушун сезип-туюп, баамдап коюу жетиштүү болот.

Т. Мукановдон:

Мен көлдө көз жаргамын.
Сен да көлдө...
Бирок, мен көлгө аз барам.
Көп барасың.
Сен келе жаткан кезде
көлүм көчүп
бүт мага келаткансыйт.
Сен мага кол сунганда –
көлдүн ууз толкундары...
сен төшкө жыгылганда –
көлдүн бал толкундары...
чачтарың балыр жыттуу.
Эриниң балык даамдуу.
Көздөрүңдө кайыктай калкып турам.
Шуудурайт кирпичтериң камыштардай.

А күлкүң – мерген аяп, мерген атпас
күн канат балапандай...
Сен көлгө көп бара бер!
Мен аз барам.

(Аталган жыйнак, 42-бет)

А. Жакшылыков:

Мен алыстан карап турам ар бир сенин
кыймылыңды абайлап.
Ойдуңчада, байчечекей жанына,
Тыкан элпек отурдуң этектериң жайылып.
Манчаларың күнгө тосуп,
ачып койдуң сыйда аппак төшүңдү.
Саамайларың желге эркин таралат.
Билбейм нени туюндуң,
кандайдыр бир добуштарды кармап алып
тындап жаттың ынтызар.
Кандайдыр бир бакыт келип денеңе,
Сен гүлдөрдү эркелетип ойнодуң,
кайтаарыңда гүлдөр түбүн бошотуп
кош салаандан куюп болуп таза суу,
тулаң кечип келе жаттың жайдары,
Бул бактылуу бейкуттугуң багып туруп сыртыңан,
кайтаарыңда кетип калдым алыстап
(Аталган жыйнакта, 56-бет)

Биз мында жогоруда түшүндүргөндөй, жаш акындардын негизги чечүүчү мааниге ээ болгон гана жактарын белгилеп жатабыз. Булардан тышкары оң мааниде бааланчу сапаттарга айрым бир өзгөчө жакшы чыккан саптарды, акындардын жеке өздөрүнө таандык жаңыча образдык курулмаларды, поэтикалык боёкторду, болбосо дагы башка көркөм туюнтуу каражаттарына байланыштуу атайылап сөз кылууга бир топ негиз болуп берчү фактылардын бар экендигин эскерте кеткибиз келет.

Эми буларга (айрыкча эркин формада арбыныраак жазган Т. Муканов менен А. Жакшылыковго тиешелүү айтылат) кайсы мүчүлүштөр көбүрөөк мүнөздүү? Кепти ушул эле эркин ыр формасын өздөштүрүү менен көркөм туюнтуу каражаттарын байытууга болгон аракеттен чыккан кемчиликтерден баштайлы. Кийинки жылдардагы кыргыз поэзиясында эркин ыр формасын колдонуп жазган акындардын чыгармаларында туюнтуу каражаттарын байытуу далалатында бир өңчөй салыштыруулардан качып, метафоралык-ассоциативдүү образдарды жакшыраак киргизүүгө умтулуу күчөп жаткандыгы белгилүү. Т. Муканов менен А. Жакшылыковдун ушул багыттагы изденүүлөрүндө да азыр-көптүр ийгиликтер бар экендиги талашсыз факт. Бирок Т. Муканов буга кээде өтө эле ашыкча берилип алып,

жасалма ассоциативдүү метафораларды ыр саптарына күчтөп шыкай берет (А. Жакшылыковдун чыгармачылык тажырыйбасына мындай көрүнүш анчалык мүнөздүү эмес). Натыйжада ырларда ички музыкалууулук, табигый ыргак жоголуп, рационалдуулук менен эмоционалдуулуктун гармониясы бузулуп, ой да, сезим да жасалма ассоциативдүү метафораларга бастырылып, поэзия экиленген метафоралар менен ассоциациялардын суммасына айланып калган абалга чейин жетип кетет. Сөздү көп майдалап, узартып отурбай айтканыбызга мисал катары төмөнкү саптарды окуп койсок маселе өзүнөн-өзү түшүнүктүү болуп калаар.

Мекеним шок – тим туралбайт:
нервдери – өткөргүчтөр ток чуркаган тынымсыз,
өпкөсү анын – фабрика, заводдор,
морлор – анын сигарети түшпөгөн эч оозунан.
Кан тамыры – нефти аккан, газ аккан.
кучак жеткис түтүктөр –
аябастан чубап берет
өлкөлөргө не деген!

Же:

Кыргыз өлкөм! Эр жигитим, балбаным!
Дайраларың – кайнап аккан кан, жаның –
анын ар бир бүртүкчөсү – лампочка жарыктын
ыргап турган байрагың.

Же:

Мекеним – Лениндин эң бир залкар
типтирүү эстелиги,
мээсинде съезд кайнап...

А. Жакшылыковдун ырларындагы мүчүлүштөр жөнүндө бир аз башкачараак мааниде айтылыш керек. Анткени, андагы кемчиликтер бөлөкчөрөөк мүнөзгө ээ, алардын түпкү табияты да башкачараак маселелер менен барып байланышат. Андай болсо А. Жакшылыковдун чыгармаларында кандай поэтикалык сапаттар жетишпейт? Негизги мүчүлүш – автор айрым учурларда ырларын чындап делебеси козго-голуп, толкундап, акырында эмоциясы ташып, чыгармачылык эргүү абалына келип туруп, «жазбай коё албагандыктан жазбай», тек гана кагазга түшүрө турган ой болгондон кийин сөзсүз жазыш керек деген принцип менен өзүн-өзү зордоп, кыйналып отуруп жаратышы. Анын ырларынын арасынан биз учураткан поэтикалык жылуусу жок, логикасыз, кооз фразалар менен илимий терминдердин жыйындысы

окшогон, сустайган жасалма сапаттардын (кээде бүтүндө эле бир чыгарманын ушундай болуп калышын) жарыкка келиши дал ушул жагдай менен түшүндүрүлөт. Мисалы, чыныгы поэзия менен бул куплеттерге окшогон эксперименттик көнүгүүлөрдүн аралыгы канчалык алыс турат:

Туюнгулачы электрондун
кармай билгенин өзүнүн орбитасын!
Бириккенин атомдордун молекулага
ажырабайт,
кадим жердин өзү күнгө
чексиздиктен тартылгандай.
Карагылачы,
биригүүнүн, жүктөшүүнүн, тартылуунун алкагына
ар бир заттын
ажырабай байланышканын!
Карагылачы,
гүлдүн сулуу таажысынан
адамдын мээсине чейин чийеленип
өнүгүштүн аралыгы
нурга жуулуп жаткандыгын.
Жер эмгегин,
жыты аңкыган тирүүлүктү
миллиард жыл жетилгенин
сүйлөгүлөчү!
Менин бүгүн кубанычым – жердин улуу кубанычы,
жер таалайы!
Көрүп турам замандаштын
кочушунан тамырларга
терге айланып куюлганын
тирүүлүктүн улуу жыты!
Биз жашаган табышмактуу
жердин койну – мамык төшөк
жан-жаныбар боорун төшөп
эне бала сыяктанып,
келечекке жиги калбай
танданууга, үйрөнүүгө
өр таяган жолдор кетет.

Жыйнактагы «Стокгольмдук жаңы чакырыкка кол коюу», «Арча бешик», «Ишеним», «Кайрылуу», «Күтүү», «Түнкү нур» ж.б. ушул

окуп өткөн ырдын тагдырын бөлүшөт. А. Жакшылыковдун ырларынын далайы нукура реалдуу турмуштук таасирлерден жаралбай, ойлонуп табылып, же китеп таасирлеринен келгендиктен, автордун жеке тажырыйбасы, автобиографиясы, тагдыры, мүнөзү, автордук башталмалар анча сезиле бербейт. Жаш акын али өз стилин таба элек (башкалардан бөлөкчөрөөк форманы колдонуп жазуу али өздүк стиль болуп калбайт), анын чыгармаларын окуганда эле автордун өзү көздөнүп, айкын таанылып турчу деңгээлге жетише элек. Автордун кайсы бир ырларынын, куплеттеринин, саптарынын поэтикалык нерви бош, композициялык курулушу, жалпы архитектуралыгы шалкы тартып турушуна бир себеп – көп сөздүүлүк. «Улуу шашке» жыйнагындагы «Кар», «Тоо майрамы», «Өмүр сереси», «Стокгольмдук жаңы чакырыкка кол коюу», «Өмүр бешиги», «Ачык сыр» ж.б. ырларына астейдил назар салып чыккан окурман муну өзгөчө адабий, талдоого алып, майдалап, ар бир сөзүн таразага салып түшүндүрүп берчү көркөм сындын жардамысыз эле сезип, көрө алат. Жаш акынга сөз менен иштөө маданиятын дагы да болсо көтөрүүгө туура келет. Азырынча автордун лексикасы да жардыраак, ал көбүнчө китеп сөздөрү менен чектелип жатат. Элдик жандуу тилдин бай казынасындагы нагыз ширелүү, образдуу, пластикалуу сапаттарды өздөштүрүү багытында кескин бурулуш жасаш керектигин эскертип коюуну түздөн-түз милдетибиз деп санайбыз...

Жаш акындардын поэтикалык жыйнактарынын арасында О.Соороновдун «Тоолорумдун зыйнаты» (1971), «Жүз» (1973), К.Калдыбаевдин «Тууган жерим – туу казыгым» (1973), Д.Жамансартованын «Күндүн желеси» (1975), К. Сабыровдун «Козу-Баглан» (1974), О. Көчкөновдун «Бир түп дарак» (1975), Б. Сартовдун «Маанай» (1976) ыр китептери окурманга негизинен кандай таасир калтырат, буларда атайылап белгилеп кете турган кандай сапаттар, жышаандар бар?

Жалпылап айтканда азырынча булар, жеке мага, ар бири өз чыгармачылык жолунда кыйла тажырыйбага ээ, ыр жазуунун техникасын кадимкидей өздөштүрүп алган, адабият менен жакшы эле кабары бар, айрым дурус ырларды жазууга да дараматы келген, бирок поэзияда далай нерсеге али чындап жетише элек, акын катары ачылган сапаттарынан ачыла элек мүмкүнчүлүктөрү көбүрөөк, анткени менен аларга чапчаң жана ишенимдүү жетише албай жаткан (ага көбүнчө субъективдүү факторлор тоскоол кылып турган), адабият кыртышына бутун бек коюп, омоктуу турууга үлгүрө элек авторлор катары кабыл алынат. Ал эми ар бир автордун жеке өзүнө тиешелүү жактары

тууралуу сөз болсо, буларды айтаар элек. Бир аз парадоксалдуураак айтсак, О. Сооронов көптөн бери ыр жазып келатса да, (автордо поэтикалык шык бар экендигине эч ким шектенбейт) поэзиясында кыйла убактарга чейин өзүнөн өзү алыстап кетиптир. Ага өзүнө-өзү жакындап, өзүнө-өзү кириш керек, өз тагдыры, пендечилик турмушу, жеке тажырыйбасы, нагыз өз сезими, өз ойлору ырларында чагылыш керек. «Жүз» жыйнагындагы «Мен өзүмдү ачтым окшойт жакында» аттуу ыры анын чыгармачылык тажырыйбасында кандайдыр бир келе турган бурулуш учурдун кабарчысы болобу деп ойлойм. Эгер Сооронов чындап эле акын катары башталса, дал ушул ырдан башталат.

Эгерде К.Калдыбаев өзүнүн чыгармачылык тажырыйбасында поэзиядагы жалган пафостон («Жер монологу», «Тууган жер», «Атамдан ажырасам ажыраармын», «Улак тартуу», «Бүркүттөр көккө кайкып учарында», «Машак», «Эки суроо», «Ала-Тоо», «Ажалга эскертүү», «Жөнөкөйлүккө ант» ж.б. ырлары буга айкын күбө), сырткы эффект түзгөн куру кыйкырыктан кутулса; О. Көчкөнов адабий билимин көтөрүп, ойлоо маданиятын арттырып, баяндоочулук менен курулай философчулук (карапайым аң-сезимдин деңгээлинен) кылуудан предметтин ичин аңтарып ачып берүүгө, ички тереңдикке жетишсе («Бир түп дарактагы», «Өмүрдүн закону», «Манасчынын мүрзөсүндө», «Колуктум менен сүйлөшүү», «Ташка өскөн гүл», «Жарышта өлгөн күлүк», «Үйлөнүү», «Элегия» сыяктуу ырлары анда аздыр-көптүр көркөм чыгарма жазганга жөндөмү бар экендигинен кабар берип турушат; Д. Жамансартова адабий инерциянын туткунунан бошонуп, өзүнчө ойлонуу, дүйнөнү өзүнчө көрүү, өзүнчө айтуу багытында чымырка-нып изденсе; К. Сабыров Ата Мекен, тоолорго арналган ырларындагы сүйүүсү жасалма, өгөй сүйүү экенин, ал эми андай «сүйүү» менен чыныгы поэзия жаратууга таптакыр мүмкүн эмес экендигин сезип, «Козу-Баян» жыйнагындагы «Эки арабыз көз жетпестей көрүнөт», «Сарага», «Сагыныч деген сары кыз жөнүндө», «Өчпөйсүнөр», «Кызды капа кылуу», «Жолугушуу», «Кала бердим жаан күнү санаалуу» өндүү ырларында көрүнгөн жалган боёктору жок, нукура табийгый сапатты жазбай кармап, тереңдеп кете алса, булар кыргыз поэзиясында өздөрү менен катарлаш акындардын активдеги тобуна кошулуп кетүүлөрү мүмкүн...

Жаштар поэзиясы тууралуу атайылап сөз кылып жатыш, ага өзүнчө өң-түсү, назик үнү, жагымдуу манерасы бар, аял затынын ич дүйнөсү, ой-санаасы, көңүл арзуулары менен өздөрү гана айтып бере ала турган дилдеги сырларын ачтырып ала келген кичинекей бир агым

кошулуп жатканын сезбей да, ал жөнүндө унчукпай кетүүгө да болбойт. Ансыз жаштар поэзиясы кемитилип айтылат. Ал агым – кийинки жылдары адабиятка келип жаткан жаш акын кыздардын поэтикалык үнү. Мындай өзүнчө бир поэтикалык ансамблди түзүп турган Р. Мукашеванын «Жаштыгым – менин жалыш өрт» (1972), «Жылдызым» (1976), Р. Карагулованын «Кыздын сыры» (1976), А. Тыналиеванын «Перзент» (1976), Ш. Келдибекованын «Чырагдан» (1976) ыр жыйнактары менен А. Чойбекова, К. Сариевалардын басма беттерине жарыяланган айрым циклдери. Албетте, булардын жалпы жакындыгы болгон менен теги боюнча бир типке жаткан, бирок түркүн түстүү, өсүп турган кыртышына жараша түрдүү сапатка ээ болгон гүлдөрдөй, алар ар кимиси өз-өзүнчө айырмаланып турушат. Дүйнөнү ар бири жекече көрүп, жекече сезип-туюшат, жекече умтулуулары, жекече көздөгөн поэтикалык максаттары бар. Айрымдарынын чыгармачылык принциби, туруктуу позициясы кадыресе ачык-айкын боло баштаган. Ошол үчүн А. Тыналиеванын жекече поэтикалык программасы тууралуу минтип жазышы жөн эле бир акын каадасын күтүп айтып салган сөз катары эмес, а өзүндөгү чыгармачылык мүмкүнчүлүктөр менен ички даярдыгына болгон ишенимдеринин негизи катары кабыл алыл жатабыз:

Тартам мен
эң зор полотного укмуштарды.
Кызылды тайманбастан кызыл бойдон,
акты Ак – деп.
Болсун анда күчкө толгон
жаштыктын жалындары.
Эргиген назик сезим,
кыздардын жылмаюусу, шыбырлары.
Жигиттердин ичтен түтөп,
сагынганы.

Күүлөргө кандай боёк берүү керек?
– кеңдиктей ачык көгүш.
Себеби күүлөр кетет эң алыска,
күүлөр кетет бизге сиңип,
күүлөр – аба.
Кошуум керек мен ага дандын жытын.
Күндөрдү тартуум керек жашыл көйнөк.
Балдарды ойноп жүргөн

Балмуздак жеп.
Жамгырды,
жаап жаткан күндөп-түндөп.
Унуттукпу аталардын басып өткөн жолдорун?
Боёк даяр...

Жаш акындын ырларындагы табийгыйлуулук, кадыресе жердеги жандуу турмушка жакын жөнөкөйлүк, чынчылдык сапаттар ушул ырда айтылган ойлордун чындыкка айланып бараткан айрым реалдуу белгилери экендигине ишеним туулат.

Аталган топто Ш. Келдибекова курч сезим менен ички драматизмге чыйратылуу, турмушка активдүү катыш жасаган изденгич, кайраттуу поэзиянын ээси катары бөлүнөт. Р. Карагулова менен Р. Мукашеванын китептери окурманды ар башка маанайга чакырат. Дегинкиси акын кыздардын саналган жыйнактарында олуттуу сөз кылууга арзый турган поэтикалык жакшы сапаттар, оригиналдуу боёктор кыйла эле арбын. Алар тууралу өзүнчө кененирээк, конкреттүүрөөк кеп болууга тийиш.

Баятан берки айтылгандардан көрүнүп тургандай, жаштар поэзиясында аздыр-көптүр көзгө түшүп турган ийгиликтер да, жылыштар да, олуттуу өксүктөр да болуп жатыптыр. Ушулардыш баарын жыйынтыктай келип акырында адабиятка кошулууга умтулган көпчүлүк поэзия ышкыбоздору тарабынан чыгармачылыктагы эң башкы жана маанилүү бир маселенин унутулуп жаткандыгын, мунсуз деле чыгарма жазуучунун таланты, жалпы түшүнүгү, аракетинен башка да аң-сезимдүү түрдө рухий жана практикалык жашоосундагы күрөштүн башкы принциби кылып алган айкын максаты, атайылап заманына айта турган өз сөзү болуш керек. Чыгарма жазуу майда-барат таасирлерге берилип, кайсы жерде эмнени көрсө, эмне оюна келсе ошолордун баарын туш келди кагазга түшүрүп, анан ошол боюнча китепке киргизе берүү эмес. Чыгарма мейли бир жыйнак болсун, мейли бир нече ырдан турган циклдер болсун, ал баарыдан мурда акындын өзүнчө бир турмушка болгон көз караштарынын системасы; өзүнчө бир коомдук идеялар менен принциптеринин концепциясы болуу керек. Акын ошолорду жүзөгө ашырып, окурмандарга тартып, аларга таасирин тийгизиш үчүн, ошол идеяларга ынандырып артынан ээрчителиш үчүн, ошол көз караштарда тарбиялаш үчүн жазат, башкача айтканда акынды ошол айта турган идеялары менен ойлору адабиятка алып келет. Чыгармачылыкка киришип жатып ошондой зарылчылыкты сездиңби, жаш акын? Эгер сезген болсоң аны жүзөгө

ашырууну өзүндүн аң-сезимдүү жашоондун бирден-бир башкы маңызы деп эсептейсиңби? Эгерде сени адабият эшигин көздөй ушундай бир улуу күч жетектеп жаткан болсо, анда жакшылап камылгаңды көрүп, тартынбай келе бер, ал күч сени сөзсүз адабиятка аралаштырбай койбойт!

Аман Токтогулов

АЗЫРКЫ ПОЭЗИЯБЫЗДЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ¹

Акындарга берилген үч суроо – акындардын арасында болсун, адабиятчы, сынчылардын арасында болсун, ал тургай катардагы ыр окуучуларга чейин тез эле жандуу реакция туудуруп, газета бетиндеги олуттуу дискуссияга айланып чыга келди. Талкуу азыркы күндөгү кыргыз поэзиясынын абалы, анын проблемалары, мазмун менен форманын, традиция менен новаторлуктук диалектикасы, алардын өнүгүш закон ченемдүүлүктөрү, ж.б. маселелер жөнүндө кененирээк ой жүгүртүүгө, пикир алмашууга шарт түзүп берди. Бирок, берилген жооптордун бардыгында эле тегиз теориялык жактан терең даярдык, калыс объективдүүлүк сезиле берген жок. Мунун өзү түшүнүктүү – бул жерде ар бир акындын, жазуучунун, сынчынын эстетикалык даярдыгы, табити, маданий деңгээли үч суроого карата берген жообун шарттады. Пикирлердин ар түрдүүлүгү дискуссияга полемикалык курчтук алып келип, эркин өлчөмдөгү ырлардын кыргыз поэзиясындагы орду, тагдыры жана анын традициялык өлчөмдөгү ырлар менен карым-катнашы жөнүндөгү маселе талкуунун башкы темасына айланды.

Албетте, адабияттагы аң-сезимдүү жасалган эксперименттерге, жаңы көрүнүштөргө – алар канчалык талаш-тартыш туудурбасын, бир жолку талкуу бүтүм чыгарып бербеси талашсыз чындык. Талкууга катышкан жолдоштор поэзиянын учурдагы урунттуу маселелерине

¹ Китептен: Токтогулов А. Поэзияга мамиле. – Фрунзе, 1975. – 44-59-б. – Макала К. Каимов, С. Карымшаков менен бирдикте 1968-жылы «Акындарга үч суроо» деген рубрика алдында «Кыргызстан маданияты» газетасы тарабынан уюштурулган дискуссиянын жыйынтыгы иретинде жазылган. Берилген үч суроо, негизинен, кыргыз поэзиясындагы форма жагынан болгон изденүүлөр жана азыркы поэзия менен фольклордун ортосундагы карым-катнаш маселесинин айланасындагы дискуссияны туудурганы белгилүү.

токтолушуп, орчундуу ой толгоолорун ортого салышты. Анын баарында элдик маданиятты эл турмушунан жана талабынан бөлүп кароого болбой тургандыгы, искусствонун коомдук мааниси ар убакта зор экендиги бир ооздон белгиленди. Бул болсо биздин адабиятчылардын эл алдында өз милдеттерин туура жана жоопкерчилик менен карагандыгына жана иштеринин мындан аркы ийгиликтерине сөзсүз өбөлгө түзмөк.

Азыркы учурдагы кыргыз поэзиясындагы изденүүнүн багыты жөнүндө сөз болгондо талаш-тартыш көбүнесе традициялуу ырлар менен эркин өлчөмдөгү ырлардын айланасында жүрүп жатканынын жөнү бар.

Бейуйкаш ырлар жөнүндөгү талаш 50-жылдарды аягында эле башталса да, 60-жылдарда гана бул үчүн конкреттүү мисалдар басма бетинде пайда болуп, анын биздин поэзиябыздагы орду туурасындагы кайчы пикирлердин такталышы үчүн жана ыр формаларынын изилдениши үчүн шарт түзүлдү. Бул ырлардын муун өлчөмдөрүн басымдарын, ритмикалык бөлүкчөлөрүн ж. б. аныктап, алардын кыргыз ыр түзүлүшүндөгү алган же ала турган ордун, кыргыз тилиндеги интонация, синтаксистик курулуш закондоруна канчалык деңгээлде шайкеш келерин, же келбесин, деле кыргыз фольклорунан тартып, жазма поэзиябызга чейин эркин ырдын элементи бар, же жоктугун изилдөө аркылуу көптөн бери адабий журтчулугубузда келаткан талаш-тартыштын бир жагын дааналап ачып берүүдө адабиятчы, тилчилерибиз (айрыкча ыр түзүлүшү боюнча атайын изилдөөчүлөр) алиге пассивдүүлүк кылып жатышкандыктарын белгилей кетүү керек. Мунун натыйжасында макалалардын көпчүлүгүндө дээрлик (терминдин так эместигинен) бир жерде ак ыр делип, бир жерде эркин ыр делип же бейуйкаш ырлар болуп түрдүүчө алынып жүрөт. Ал эми белый стих, свободный стих (же верлибр) жана вольный стихтер бири-биринен кадимкидей айырмаланары белгилүү. Кайсынысы биздин ыр түзүлүшүбүзгө ылайык келип жатат, кимисинин элементтери көбүрөөк деген сыяктуу суроолордун бүдөмүк бойдон жатышы окумуштуу адистерибиздин күн тартибиндеги иштеринен болуп калды. Кийинки мезгилде көбүрөөк сөз болуп жаткан традиция жана новатордук маселесин чечмелөөдө андай изилдөөлөрдүн мааниси чоң болор эле.

Традицияны өткөн искусствонун революциячыл, прогрессивдүү жактарынын, нравалык-эстетикалык идеалынын, көркөм сүрөттөө принциптеринин, көркөм жалпылаштыруу ыкмасынын азыркы мезгил үчүн керек жактарынын уландысы жана өнүгүшү катарында кароо зарыл.

Кыргыз ырларынын, традициялык боёктору бай да, ар кыл да. Бул, баарыдан мурда, кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн мезгилден мезгилге келаткан эстетикалык нормалары, улуттук өзгөчөлүктөрү, көркөм кабылдоонун өзүнчө системасы. Негизинен калыптанып калган кыргыздын профессионалдык поэзиясынын эң башкы касиети – өз боюна революциянын духун, анын улам өзгөрткүч, жаңыландыргыч күчүн сиңиргендигинде, башка улуттардын маданияты менен диалектикалык карым-катышта турушунда. Эгер кыргыздын традициялуу ырларынын мүнөздүү элементтери катары муун өлчөмдөрүнүн бирдейлигин, зарыл көркөм каражаттардын бири катары уйкаштыкты, көркөм тропторду эле алсак, анда дал ошондой эле форманы пайдалануу аркылуу, маселен, Алыкул Осмонов өзүнүн философиялык ойлорун, классикалык саптарын элге жеткирген, дал ошол ыр формасында эле ал мезгилге жана мейкиндикке эркин чабыттай алган, дал ошол төрт саптарга ал кыргыз деңизинин жар чапчыган толкундары менен албуут стихиясын батыра билген.

Традициялык ырларга карата болгон мындай мамиле сөзсүз жемишин берерин жана изденүүнүн чегин дагы кеңитерин кийинки жылдардагы, көптөгөн чыгармалар улам далилдеп жатат.

Алгач калем кармагандан тартып, кыргыздын элдик поэзиясынын классикалык формасын чыгармачылык менен өздөштүрүп, өнүктүрүп, жаны мазмун менен байытып келаткан акындар А.Токомбаев, К.Маликов, Т.Үмөталиев, А.Токтомушев, С.Жусуев, Б.Сарногоев, Ж.Садыков, маркумдар Ж. Турусбеков, М.Элебаев, Ж.Бөкөмбаев, М.Алыбаев, Р. Шүкүрбековдордон кыргыз поэзиясындагы эң кызыктуу өз алдынча изденүүлөрдү көрүүгө болот. Андыктан новаторлукка традициялык форма менен эле жетишүүгө болорлугун белгилеген пикирлерге кошулуп, азыркы учурдагы традициялык ырлар өзүнүн кенен мүмкүнчүлүктөрүн ачып жаткандыгын белгилей кетүү керек. Бирок талкуунун жүрүшүндө сынчы К.Укаев туура белгилегендей «...традицияны дайым «пир» тутуп, тамга сын түгөлдөп олтурууга да жарабайт». Традициялык ырларда канчалык деңгээлде ийгилик жаратуу, бул албетте, ар бир акындын изденүүсүнө, эстетикалык маданиятына, талантына, чеберчилигине карай аныкталат.

Традицияны өздөштүрүү менен эпигондуктун, б. а. өткөндүн бардык тажрыйбаларын механикалык түрдө бүгүнкү күнгө көчүрүп келүүчүлүктүн, сокур тууроочулуктун ортосунда кенедей жалпылык жок экенин эске тутуу керек. Кээде традициялык ыр жасоо техникасын өздөштүрүп алып, кургак риторика, жалган пафостогу ырларды биринен сала

бирин жарыялаган авторду кокустук көрүнүш эмес, эпигондуктун, адабий дармансыздыктын арабызда жашап жатышы катары кабыл алсак жана анын өзү поэзиянын тагдыры үчүн формалисттик көрүнүштөн кем эмес зыян келтирерин бир саамга да унутпасак дурус болор эле.

Талкуунун жүрүшүндө көпчүлүк акын-жазуучулар, сынчыларыбыз бүгүнкү күндө «традициянын» даражасын жамынып, идеясы деле, ырдын техникасы деле ордунда тургансыган менен поэтикалык жалындан ажыраган чыгармаларды «байкабай» кетишкени өкүнүчтүү болду.

Поэзиядагы негизги кемчиликти – традицияны сокур тууроочулуктан, эпигондуктан да, «новатор» атында жүргөндөрдөн да көрө билүү керек эле...

* * *

Традицияны мезгилден, турмуштун өзгөрткүч, кайра түзгүч күчүнөн бөлүп, аны кандайдыр китептик түшүнүккө алып барып такоого, эволюциянын эрежесинен чыкпай бир калыпта өсүп кете берүүчү нерсе катары кароого, албетте болбойт. Чыныгы новаторлук жок жерден пайда болбойт жана пайда болгон новаторлук кезегинде традицияга айланбай койбойт.

Поэзиядагы ар кандай аң-сезимдүү изденүүнү жалаң гана чыгармачылык лабораторияда түркүн китептердин, адабий авторитеттердин таасири астында жасалып жаткан көрүнүш катары эмес, коомдун экономикалык кубатына жараша болуп жаткан социалдык прогресстин, жаңылануулардын, коомдук психологиядагы, адамдардын аң-сезиминдеги болуп көрбөгөндөй өсүштүн, жаңы адамдардын калыптануусундагы жаңыча көз караштардын, калыптанып калган эстетикалык нормаларга закон ченемдүү кирип жаткан өзгөрүүлөрдүн талабына биздин замандын художнигинин реакциясы, жообу катары карообуз керек.

Дал ушул аспекттен караганда кийинки жылдарда кыргыз профессионалдуу поэзиясындагы талаш-тартышка түшүп олтурган изденүүнүн өзү ар тараптан изилденүүгө жана мезгилдин калыс таразына коюлууга татыктуу.

Алгач мындай изденүү кыргыз поэзиясында гана жүрүп жаткан, обочолонгон, бирден бир көрүнүш эмес экенин, кийинки жылдарда орус поэзиясында болсун, башка элдердин поэзиясында болсун мазмунду, форманы байытуу, бүгүнкү күндүн темптүү ритмин поэзияда

чагылдыруу, фактыларды жөнөкөй санап көрсөтүүдөн терең жалпылоого алуу процесси ийгиликтүү жүрүп жатканын айтуу керек.

Бирок мунун өзү кечээки адабий тажрыйбадан, эстетикалык идеялардан, көркөм ыкмалардан караманча баш тартып, күнүмдүк «модага» кызыгып, «интеллектуалдуу» баш катырмаларды жаратуу дегендик эмес, космос доорунун ритмин, мүнөзүн өздөштүрүү – бул сөзсүз эле ракетаны, жылдыздарды жазып кирүү, атом, кибернетика деп көктү тиктеп калуу эмес, бул дүйнөнүн тагдырын колуна алып, «күн менен жердин ортосунда көпүрө болуп турган Адамдын» (Межелайтис) кайгы менен кубанычын, жеңиш менен жеңилишин, өмүрүн жана сүйүүсүн көркөм жалпылоо дегендик. Бул – баарыдан мурда кечээки менен бүгүнкүнүн, традиция менен новаторлуктун диалектикалык карым-катнашын түшүнүү.

Традицияны урматтап, аны чыгармачылык кудуреттүү талант менен өздөштүрүп, ошол эле эски ыкмада бүгүнкү күндүн эң бир тааал философиялык ойлорун кыйналбай бере билген акындар көп, ошону менен бирге эле эркин ыр формасында тынымсыз изденип жаткандар да аз эмес. Бул эки багыт тең поэзиябыздын горизонтун кеңейтүүгө кызмат кылууда.

Талкуунун көпчүлүк катышуучулары азыр кыргыз поэзиясында эркин өлчөмдөгү ырлардын жашап жаткандыгын, анын келечектүүлүгү, ийгилиги менен катар олуттуу кемчиликтери да бар экендигин калыс белгилеп өтүштү.

Кеп, айрымдар кабыл алып жүргөндөй, эркин өлчөмдөгү ырлар Эралиев же Рыскуловдун эрки менен жарала калган, же болбосо чогулуп туруп кабыл албай койсо, ошо менен жок боло турган бечара эместигинде, мунун үрөнү кыргыз адабиятында баштатан эле бар экендигинде, эртедир-кечтир кыргыз поэзиясында закон ченемдүү пайда боло турган, традициялык ырлардын бай арсеналы өзүнүн диалектикалык бутагы катары өндүрүп чыгара турган көрүнүш экендигинде.

Тескерисинче, кыргыз поэзиясында эркин өлчөмдөгү ырларды жарык дүйнөгө алып келүү ардагын кимдир бирөөгө таңуулаш, пьедесталдын ээсин аныктоого аракет жасоонун өзү натыйжасыз болор эле. Анткени, кыргыз поэзиясынын тарыхы эркин өлчөмдөгү ырлардын касиеттери баштатан эле бар экенин билет. Кыргыздын элдик оозеки чыгармаларында уйкаштык сакталбаганы менен көркөмдүктүн башка каражаттары ордун басып кеткен жорго сөздөр көп. Ал эми Р. Шүкүрбековдун кыйла тамсилдеринде белгилүү даражада вольный стихтин каражаттары бар.

Мына ушундан кийин сөз азыркы эркин өлчөмдө ыр жазуучулардын новатор же новатор эместигинен мурун, алар кыргыз поэзиясынын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн канчалык деңгээлде өздөштүрө алышкандыгы жөнүндө болууга тийиш.

Үч суроого берген жообунда А.Токомбаевдин «Изденбеген акынды акын деп эсептебейм» деп кесе айтышы кокусунан эмес. Акындын, сөздүн чыныгы маанисиндеги, изденүүсү – бул анын өзүн өзү таануусу, өзүндөгү ачыла элек мүмкүнчүлүктөрүн ачуусу, өзүн татаал, аң-сезимдүү (асты стихиялуу эмес) эксперименттерде сынап көрүүсү.

Бул багыттан алганда талкууга түшүп олтурган акын Р. Рыскуловдун изденүүсү бир кыйла кызыктуу да, талаш-тартыш да туудуруп жатат. Акындагы ички темперамент, жаштык энергия, оптимисттик дух көп учурда анын чыгармачылык ийгилигин аныктап турат. Анын поэзиясында кыргыздын традициялык ырларынын ыкмасында жаралган жандуу куплеттер эркин өлчөмдөгү ыр саптары менен эриш-аркак, бирин-бирин жеришмек турсун, үндөшүп, кайра толуктап, чыгармадагы боёктордун эптүү үндөштүгүн түзүп турганын көрүү кыйын эмес.

Р. Рыскуловдогу башкы кемчилик– анын поэзиясы көпчүлүк учурда чалды-куйду стихияны элестетет, рационалдык жыйынтыктуулукка, ойлуулукка караганда, карандай эмоциядан жаралган ыр түрмөгүнө, поэтикалык жалындуу эргүүнүн башаламан от алуусуна окшоп кетет.

Экинчиден, ар бир акындын эстетикалык көз карашы, адабий түшүнүгү, ички маданияты ойго алынбай калчу, жеңил-желпи нерсе эмес. Бул анын чыгармаларында чагылбай койбойт.

Р. Рыскуловдун үч суроого берген жообунда «Биздеги азыркы кыргыз поэзиясы романтикалык мезгилди башынан кечирүүдө. Реализмге карай алынган багыт али жөнгө салына электиги байкалат» деген пикири кескинирээк айтылганына карабай, бул багытта тереңирээк ойлонуп көрүүгө мажбурлайт. Ошону менен бирге мындай «жобо» кээ бир акын, сынчыларыбыздын эркин өлчөмдөгү ырлардын кыргыз поэзиясындагы жашоосун караманча эле жер тепкилеп танып туруп алганы сыяктуу эле, жөндөмдүү акын кыргыз профессионалдуу поэзиясынын олуттуу бийиктиктерине көз жуумп жаткан жокпу деген ойду да калтырышы мүмкүн.

Кыргыз поэзиясындагы форма жагынан изденүүлөр жөнүндө сөз болгондо С. Эралиевдин ысмын айтпай коюуга болбойт.

С. Эралиевдин эркин өлчөмдөгү жазган чыгармаларына өз учурунда жана талкуунун жүрүшүндө белгилүү деңгээлде объективдүү, калыс сындар айтылганын эскерте кетүү керек.

С. Эралиевдин кийинки чыгармалары жөнүндө сөз болгондо көп учурда анын формасынан айып табуучулук, ырлардын сырткы көрүнүшүнөн эле жатыркоолук байкалгансыйт. Бул, албетте, жакшы көрүнүш эмес. Эралиевдеги форма жагынан болгон жетишкендикти, табылгаларды танбаш керек. Бул жерде сөз – турмуш көрүнүштөрүн акындын кандайча жазып жатканы жөнүндө да, эмнени жазып жатканы жөнүндө да болууга тийиш.

С. Эралиев чыгармачылык күчүн жаңы темага – космос темасына бурду жана бул үчүн эркин өлчөмдөгү ыр формасын колдонду. Принципте буга эч ким каршы чыкпайт. Традициялык ыр өлчөмүндө олуттуу ийгилик жаратып келаткан Эралиевдин өз чыгармачылыгында мындай бурулуш жасаганына эмне себепкер эле? Же буга анын индивидуалдык өсүшүнүн жетишээрлик деңгээлдеги бийиктиги, анын традициялык ыкмаларды, стилди терең, өздөштүрүп чыгып, андан ары дагы өсүүгө болбой турганын сезүүсү, ички талабы алып келдиби? Же кандайдыр сырткы таасирлердин натыйжасы болдубу? Буга кескин жооп бере салуу, албетте, кыйын. Бирок, акындын чыгармаларындагы бир катар мүчүлүштөр тигиндей суроону да, мындай суроону да коюуга мажбурлап жатканын танбоо керек.

С. Эралиевдин үч суроого берген жообунда: «Алай-дүлөй болуп, шатырата жамгыр куюп, асман-жер бири-бирине төш кысышкан, же болбосо океандын тынымсыз буркан-шаркан түшүп жаткан учурун бүгүнкү китеп окуучунун көз карашы менен берүү үчүн кайсы форма талапка көбүрөөк ылайык келер эле?! Менимче эркин ыр» деген пикирди айтуусу, албетте, өз чыгармачылыгына өзү бир жактуу баа бергендикке жатат. Акын айткан табигый стихияны кадимки эле төрт саптуу ырда берүүгө болорлугу небак далилденген нерсе эмеспи.

Учуру келгенде айта кетүүчү нерсе: чыгармадагы лирикалык геройдун «мен» деп, жалпы адамзат атынан сүйлөшү бир катар ыр жазуучулардын чыгармаларында модага айланып бараткансыйт. Бирок бул көбүнчө көрүнгөн эле акындын колунан келе берүүчү нерсе эмес. Адамзаттын атынан сүйлөө бийик да, ар бир художникке чоң жоопкерчилик жүктөй турган ыкма. Биздин айрым акындарыбыздын шыр эле адамзат атынан сөз алып сүйлөшү «менди» абсолютташтырып, мезгилден жана мейкиндиктен бөлүп, улуттук жана социалдык турпагынан ажыратып таштоого чейин алпарып салышы мүмкүн. С.Эралиевдин да «мени» кээде бул дүйнөнү, ааламды, күндүн жашоосун жалгыз өзүнө багындырган духка айланып, дүйнөнү таанып

билүүдөгү субъективдүү моменттин ашкере көкөлөөсүнө чейин барган фактылар бар. Мисалы:

Мен токтосом
Жер да айланбай токтолот.
Мен токтосом
Күн да ордунда жок болот.

Кээде традициялык ыр формасы, ыкмалар механикалык түрдө эскиге, эркин ыр өлчөмүндөгү ырлар жаңыга ыйгарылып, ал эми традиция менен азыркы, айрыкча форма жагынан болгон изденүүнү эски менен жаңынын ортосундагы ынтымагы жок карама-каршылык катары кароочулук байкала калат.

Традиция менен новаторлуктун ортосундагы мамилеге мындай жеңил-желпи карап, «эски», «жаңы» деп чек коюучулардын түшүнүгүндөгү мындай калпыстыкты олуттуу кемчилик катары белгилөө керек. Экинчиден, көптөн бери адабий чөйрөдө «жаңы» дегенде ак ырды түшүнүүчүлүк өкүм сүрүп, ак ырдын биздин поэзиябызда жашаш-жашабас тагдыры жөнүндө талаш болуп келатат. Кээ бирөө ак ыр дегенде азыркы жарыяланып жүргөн эркин өлчөмдөгү ырларды түшүнсө, кээ бирөө ак ырдын өзүнүн тике маанисин кабыл алып, анын биздин ыр түзүлүшүбүзгө ылайык келбестигин жактап жатышат. Ал эми айрым эркин өлчөмдө жазган акындар «биз кыргыз поэзиясына ак ырды алып келдик, ага жол бергиле, анын багын байлабагыла!» деген дооматты тике же кыйыр түрдө коюп, талашты ого бетер ырбатышууда. Мунун өзү ак ыр дегендин спецификалык өзгөчөлүктөрүн даана түшүнбөй, терминди чаташтыруудан келип чыкканын эскерте кетели. Кесе эле айтуу керек: кыргыз поэзиясында баштан аяк ак ырдын элементтерин, касиеттерин толук сактаган жана мындан ары анын жашоосуна укук алып берчү, далилге алып көрсөтчү азырынча чыгарма жок. Ак ырдын биздин поэзияда өзүнүн туурун таап кетиши, же кетпей калышы – келечектин иши. Кийинки учурдагы эркин өлчөмдөгү ырларда көбүнчө эркин ырдын (свободный стих) жана кандайдыр деңгээлде ак ыр менен вольный стихтин элементтери бар экени гана билебиз. Эгер традициялык ырлардын карама-каршысында эпигондук жата турган болсо, бул жерде чыныгы новаторлукту жалган новаторлуктан айра билүү керек. Кээде басма бетине чейин чыга калган, эркин ыр өлчөмү деген маркага жамынган, эч кимдин сезимин жылытпаган ырлар айрым жаңычыл акындарыбыз тарабынан да, аларды «эл дарбыса кошо дарбыш», сокур туурап кирген жаңы жазып жүргөндөр тарабынан да жарала калууда.

Чыныгы поэзия – столго олтуруп алып, татаал ассоциацияларды, метафораларды атайлап иштеп чыгуу, өзүнчө болуп көрүнүүгө далбас кылуу, өз стихиясынан өзү адашып, ой-тоого бир урунуу эмес. Поэзияны «интел-лектуалдуу чыгарууга» аракет жасоо менен окурмандын интеллектисин ойготууну активдештирүүнүн ортосунда асман жердей айырма бар экенин ар бир изденүүдөгү акын унутпоого тийиш.

Кийинки жылдарда кыргыз поэзиясында пайда болуп жаткан эркин өлчөмдөгү ырлар форма жагынан, белгилүү даражада мазмун, стилдик бөтөнчөлүктөрү жагынан болгон ийгиликтери, жаңылыктары менен катар жасалмалуулукту, айрым учурларда форма куучулукту алып келип жатат.

Кыргыз поэзиясындагы изденүү азыр объективдүү алганда негизинен эки багытта, традициялык ырларды жазууда да, эркин өлчөмдөгү ырларды жаратууда да закон ченемдүү диалектикалык карым-катышта жүрүп жатат. Кеп толук кандуу традициялык ырлардан эпигондукту, чыныгы чыгармачылык изденүүдөн калган новаторлукту калыс айырмалай билиште турат.

* * *

Кыргыз адабий илиминде да, «Акындарга үч суроо» боюнча өткөрүлгөн талкуунун жүрүшүндө да фольклор менен профессионал адабияттын ортосундагы карым-катнаш жөнүндөгү маселеге көп көңүл бурулууда. «Фольклор адабий булак катары түбөлүк кызмат өтөй алабы?» деген суроого талкуунун жүрүшүндө негизинен эки пикир айтылды. Биринчи пикирди айтуучулар «фольклор адабий булак катары маанисин түбөлүк сактай албайт» деген ойду кескин түрдө айтып чыгышты.

Экинчилери, кантсе да фольклор жандуу адабий процесске кызмат кылбай койбойт деген пикирди айтышты.

Талкууга биринчилерден болуп катышкан акын Б. Сарногоев фольклордун штамптарынан кол үзүү мезгили келгендигин айтып келип, мындай деди: «Менин бул оюм жалаң фольклордук чыгармаларга эмес, белгилүү башка акындарды туурап калбоого да тийиштүү. Антпегенде оригиналдуулук жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Ушундан улам фольклор бара-бара акындык стихияга сиңип гана жашап калабы деп ойлойм».

Акын эмпириялык түрдө болсо да маселенин маңызын, негизин туура түшүнгөн. Анын ою боюнча фольклор таасирин караманча

жоготуп жибербейт. Бирок фольклордун, фольклор гана эмес, белгилүү жазуучулардын чыгармачылык салттарына да чыгармачылык эмес мамиле жасоонун аягы ийгиликсиз бүтмөк. Ал эми жакшы салттар художник тарабынан чыгармачылык менен өздөштүрүлсө, анын стихиясына сиңип жашап кете берет жана чыгармачылык процессте оң таасирин тийгизбей коё албайт.

Жалпы эле адабияттын өнүгүшүндө, же тигил же бул жазуучунун эмес, айрым адабий жанрлардын, а түгүл бүтүндөй бир багыттардын калыптанышында да фольклордун ролу чоң экендиги туурасында адабият таануу илиминде көп пикирлер айтылды.

Фольклор менен адабияттын байланышынын мүнөзү ар бир доордогу адабияттын өнүгүшүнүн өзгөчөлүгү жана ар бир жазуучунун индивидуалдуу өзгөчөлүгү менен аныкталат. Маселенин бардыгы кайсы жазуучу жөнүндө сөз болуп жатат – мына ушуга байланыштуу. Сынчы К.Асаналиев талкууга катышкан макаласында белгилегендей фольклорду ар кандай улуттук адабияттын бир түрү катарында жазуучу өздөштүрүүгө милдеттүү. «Азыркы мезгилде жазуучунун фольклорго карата болгон мамилеси анын чыгармачылык бөтөнчөлүгүнө, көркөмдүк кругозоруна, эң акырында ар бир чыгарманын жекече максатына ылайык түзүлөт».

Адабияттын фольклорго болгон мамилеси ар бир тарыхый мезгилдин мүнөзүнө, муктаждыгына, талабына жараша болот. Адабияттын фольклор менен тигил же бул мамиледе болушуна белгилүү бир тарыхый конкреттүү шарттар, ошол кездин көркөм эстетикалык милдеттери себепкер. Кайсы бир мезгилде адабияттын фольклорго кайрылышы, кийинки мезгилдерге караганда таптакыр башкача керектөөлөр менен шартталат.

Маселен, мурда өнүккөн реалисттик адабий традициялары болбогон адабияттар үчүн профессионалдык кадам жаңыдан шилтенип келаткан мезгилде фольклордук таасир аң-сезимсиз, стихиялуу түрдө жүрөт. Анткени, турмуш курулуштарын чагылдырууда жаңыдан «өнүп» келаткан адабиятка караганда фольклордук салттардын тажрыйбасы көп. Ошондуктан, фольклор өзүнүн арсеналындагы каражаттарынан кайрылышып, тикеден-тике жардамга келет.

Ал эми мезгил өткөн сайын профессионалдык жазма адабият өзүнө тийиштүү салттарын, принциптерин топтоп, калыптанып алгандан кийин фольклордун таасири мурдагыдай тикеден-тике болбостон, кыйыр түрдө болот. Ал таасир ошол мезгилде үстөмдүк кылып турган социалдык-эстетикалык нормалар менен жөнгө салынып турат.

Фольклор таптакыр керексиз болуп калат деш, албетте, ката. Айрым жазуучулардын пикирлери боюнча фольклор деген кийин таптакыр кереги жок боло турган, эч ким көңүл буруп үйрөнүлбөй турган нерсе катары көрүндү.

Бирок Максим Горькийдин фольклор жөнүндө башка айтканын мындай койгондо да, «фольклорду билбеген жана сүйбөгөн жазуучу – жаман жазуучу» деп айтканын эстен чыгарып таштоого болбойт.

Кийинки жазуучулар да фольклорду элдик генийдин эстелиги, баа жеткис асыл мурасы катары үйрөнүшөт, изилдешет. Антүүгө милдеттүү да. Элдик чыгармалардын духунан, салтынан ажыроо элден ажыроо менен барабар болор эле. Ал эми үйрөнүү болгон жерде таасирденүү болбой койбойт. Элдик генийдин ошол асыл салттарын чыгармачылык менен өздөштүрүп, ага жаңы түр берип, өз мезгилинин талабына жараша анын жаңы кырларын, ачыла элек жактарын ача билбеген жазуучу да жаман жазуучу.

Албетте, жазуучу өнүккөн реалисттик адабияттын, эстетикалык зор даярдыктын бийиктигинен туруп караганда гана фольклордук салттардын жана жалпы эле адабий салттардын жарактуу жана жараксыз жактарын даана көрө алмак. Фольклордун керектен чыккан жараксыз айрым салттарын түбөлүккө жоготуу жана аларды колдонбоо жазуучулардын түздөн-түз милдети.

Фольклордун эң күчтүү күйөрмандарынан болгон акындарыбыздын бири Т.Үмөталиев фольклор «Акырындык менен жүрүп отуруп, убагы келгенде жоголот», десе, К.Маликов: «Ал эми түбөлүк жашоочу эч нерсе жок экенин да унутпоо керек, достор» – деп жазды.

Бирок, фольклор жоголуп кеткен күндө да анын ошол «жоголуп» кетиши түбөлүктүү эмес экендигин да унутпоо керек. Ырас, адабият өмүр бою фольклордун шакирти, үйрөнчүгү болуп кала албайт, бирок анын жарактуу салттарына кол шилтеп, таптакыр жерип да кете албайт.

Фольклор – улам кийинкилерге адабий традициялардын бири катары жетпей койбойт. Ал эми традиция үйрөнүлөт жана турмушту чагылдырууда өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө, кубатына, жарактуулугуна жараша милдет өтөйт. Реалисттик адабият өнүгүп өсүп калган соң, фольклор таасирин таптакыр токтотот деп кесе айтуу кыйын.

Фольклордун мыкты прогрессивдүү салттары реалисттик адабияттын салттары менен бирге адабий мурас катары түбөлүккө жашай берет. Ошондуктан, традиция менен новаторлуктун диалектикасы жөнүндө сөз болгондо фольклордук традициянын прогрессивдүү жактарынын кыйыр түрдө болсо да таасир этишин такыр танууга болбойт.

КАРДИОГРАММА¹

Белгилүү афоризмди перефразаласак, дүйнөдө жаман поэзия жок, жаман акын бар болуп чыгат. Сөз «экинчи жаратылышты», көркөм дүйнөнү, образдарды жарата ала турган, поэзиянын объективдүү өнүгүүсүнө тиги же бул деңгээлде түрткү, өбөлгө боло алган субъективдүү мүмкүнчүлүктөр жөнүндө болуп жатат.

Кыргыз поэзиясынын өнүгүшү үчүн практикалык жактан болсун, теориялык жактан болсун көрүлгөн камдын түпкүрүндө албетте, халтурага каршы күрөш бар. Ар мезгилдин поэзиясынын өзүнүн бийиктери, ошого жараша халтурасы болот. Кечээ жаңылык катары көрүнгөн поэзия бүгүн катардагы эле ырлар, а түгүл кечээ учурдун милдетин өтөгөнсүп жүргөнсүгөн, айыбы жок көрүнгөнсүгөн ырлар бүгүн талапка жооп бербей калышы мүмкүн. Мыктап күрөш ачып туруп, халтуранын таптакыр тамырын үзүп, экинчи кайталангыс кылып таштоого, ошо менен эс алып туруп калууга болор беле? Албетте, жок. Анткени ал кокустук көрүнүш эмес. Эгер биз ар бир учурда чыныгы талант менен талантсыздык, профессионалдуу чеберчилик менен «кол өнөрчүлүк», новатордук менен эпигондук дайыма катар жүрүп жана мунун өзү ич ара келишпес көрүнүштөр катары объективдүү түрдө өнүгүүнү камсыз кыларын танбасак, анда ар мезгилдин өзүнүн халтурасы болорун моюнга алган болобуз. (Бул жерде чыныгы таланттын, чыныгы поэзиянын алгалоочу, жетектөөчү күч экендигинде талаш жок).

Аты чуулгандуу болгону менен халтура – «мына» деп өзүнчө ирге коё тургандай жөнөкөй, алыстан эле даана көрүнгөн нерсе эмес. Бүгүнкү күндө ал да ар кандай формада жолугууда.

Басмалардан китеп болуппу, газета-журналдаргабы, айтор азыр ыр деген жакшы эле чыгып жатат. Ошол ырлардын көбүнө мүнөздүү бир нерсе бар: бул автордун баарыдан мурда ыр жазуунун техникасын жакшы өздөштүрүп алганы. Ал автор кандай уйкаштардын кулакка жакшы угуларын, кандай болгондо муун өлчөмдөрүнүн калыпка салгандай так болорун, окуганга шыр кетерин, ал түгүл ошол ыр кимдерге жагарын билет. Анан Ата Мекен, эл, күжүрмөн жаштар, эмгек жөнүндө жазса эч ким кылапат айта албасы да ага белгилүү.

¹ Китептен: Токтогулов А. Поэзияга мамиле. – Фрунзе, 1975. – 36-43-б.

Жазат. Карасаң телегейи тегиз көрүнгөнсүйт. Идеялык жактан да, техникалык жактан да эч кандай доомат коё албайсың. (Бул жөнүндө кыргыз сынчылары жакшы эле айтып келатат).

Бул – «ушундай ырларды жарыялоону токтотсок эле иш шыр кеткен турат» дегендик эмес. Кеп ар бир акындын эстетикалык деңгээли, көз карашы жөнүндө болуп олтурат. Кеп ар бир акындын поэзиябыздын улуттук традициясынын бай арсеналын кандайча пайдаланып жатканында, ыр жазуунун өзүнө чейинки ыкмаларына, жолдоруна кандайча мамиле кылуусунда, чыгармачылык арымынын масштабдуулугунда.

Ырас, азыр бир катар акындар поэзиябыздын кадимки эле традициялуу формасында, ыкмаларында баса олтурушуп, чыгармалар жазууда. Бирок кийинки жылдарда эмнегедир бул багытта жаратылып жаткан бараандуу ийгиликтерди аз учуратып жатабыз.

Бул кыргыздын традициялуу ыр түзүлүшүнүн көрөңгөсүнүн түгөнүп бараткандыгынан эмес (андай болбойт дагы), тескерисинче ушул багытта изденип жатышкан акындардын ыкшоолугунан болуп жаткансыйт. Мындай учурда албетте, кыргыз поэзиясынын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн дагы терең үйрөнүп чыгуу, аны жалпы эле дүйнөлүк маданият менен карым-катнашта кароо, чыгармачылык процессте көркөм ой жүгүртүүнүн жалпы адамзаттык бийиктигине кандайдыр деңгээлде ориентир жасоо зарылчылыгы келип чыгат. Ушул аспекттен караганда, кийинки жылдары кыргыз профессионалдуу поэзиясын форма жана мазмун жагынан байытууга жасалып жаткан аракеттердин, айрым аң-сезимдүү эксперименттердин сөзсүз объективдүү себептери бар. Эркин өлчөмдө жазылган ырлардан, поэмалардан азыр жаңыча сөз айкалыштарын, кыргыз ыр түзүлүштөрүнүн бир кыйла мүмкүнчүлүктөрүн көрүү кыйын эмес. Ушул аспекттен караганда, кийинки жылдары кыргыз профессионалдуу поэзиясын форма жана мазмун жагынан байытууга жасалып жаткан аракеттердин, айрым аң-сезимдүү эксперименттердин сөзсүз объективдүү себептери бар. Эркин өлчөмдө жазылган ырлардан, поэмалардан азыр жаңыча сөз айкалыштарын, кыргыз ыр түзүлүштөрүнүн бир кыйла мүмкүнчүлүктөрүн көрүү кыйын эмес.

Мунун өзү коомдук-экономикалык, социалдык-психологиялык өнүгүүнүн, жаңылануунун искусствонун алдына койгон талаптарына биздин сөз чеберлерибиздин берген жообу катары сезилет. Бүгүн акындарыбызга айыл аралап, турмуш үйрөнгөндүк, же кыргыз профессионалдуу адабияты менен фольклорду дурустап билип алгандык эле

жетишпейт, алардын көркөм ойлоосунун дүйнөлүк кендик менен иши болуп олтурат. Дүйнөлүк ар бир улуу акын өзүнчө мектеп. Андан өтүү, окуу, катардагы окурмандарды мындай койгондо, акындарга өзгөчө зарыл нерсе. «Буларды билмейинче акын болбойсун» деген сөз эмес. Мүмкүн бир акын Лорканы же Незвалды, Фетти же Роберт Фростту окубай туруп эле жакшы чыгарма жаратар. Бирок ошол акындар бере турган көркөм билимди, чеберчиликти ал профессионалдуу искусствонун башка байлыктарынан алган болуу керек, же жаратылыштан, коомдон алган рухий байлыгынын тереңдиги анын ошол «актай жерин» толуктап турган чыгар. Деле, кимдир бирөө айткандай, өзүнөн мурдагыларды кайталабас үчүн болсо да дүйнөлүк маданияттын бийик үлгүлөрүн өздөштүрүп алуу абзел. Өздөштүргөндө да ошол адабий бийик авторитеттердин алдында жүгүнүп, маашырланып эле жүрүп олтурбай, аларды өзүнүн көркөм дүйнөсүнө сөздүн толук маанисинде сиңирип кетүү керек. Бул аракет азыр кыргыз профессионалдуу поэзиясында иштиктүү жүрүп жатканын моюнга алуу менен бирге, айрым учурда акындарыбыздын тигил, же бул дүйнөлүк акындын почеркин, чеберчилигин, ыкмаларын жана башка касиеттерин кыргыз топурагына алып келип, «климатташтыруунун» ордуна, ал акындардын туткунунда калып, туурап жазуу менен чектелген учурларын да танбаш керек. Омор Султановдун «Отузунчу станция» аттуу жыйнагы авторунун көп окуп, көп изденип, далай атактуу көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылык лабораториясынан таалим алып жатканын күбөлөндүргөн жыйнак. Ушул дурус китепте адабий таасирдин начар үлгүсүн айгинелеген учурлар бар, Маселен, Назым Хикметтин «Доктор менен сүйлөшүү» деген ыры баарыга белгилүү. Анда акын Лидия Ивановна деген доктор аялга: «Болуптур, кымбаттуу доктор, тамеки тартпа дедиңиз, тартпайын, вино ичпе дедиңиз, ичпейин, болуптур, буйругуңузду угайын, бирок...» деген ойдо кайрылат.

О. Султанов да:

«Бардыгын жүрөгүңө жакын алба?

Урматтуу доктор!

Кылдым далай аракет, анте албадым.

Бардыгын жүрөгүмө жакын алдым.

– Сен жолдош, таштооң керек вино ичкенди.

– Таштайын.

– Тартпайсыңбы тамекини?

– Тартпайын» – дейт.

«Бирокко» келгенде айырмаланышат. Н. Хикмет мындай мааниде айтат: «Эсимде доктор, сиз сүйүнүч менен кыжырлануу – уйкусуздук оорусуна, тамекиге караганда да зыяндуу деп айтпадыңыз беле? Ал эми мен СССРде коммунизмге сунган кол жетип турганын, Францияда биздикилер шайлоодо жеңгенин көрүп туруп кантип кубанбай коё алам да, Ата Журтумдун тыякта ачкачылык менен эңсөөдөн шалдырап, зорго жатканын эстегенде кантип кыжырланбай коё алам. Урматтуу Лидия Ивановна, жок, баары бир мен убада бере албайм, бул – жүрөк го, угунузчу, кандай согуп жатканын, эгер ал сүйүү менен кыжырдануудан жарылып кетсе, мейли – жарылып кетсин...»

О. Султановдун лирикалык героюнун себеби бул:

«Доктор айтат:

Эч нерсени ойлобогун!

Доктор, сизди урматтайм!

Бирок мен жашайм кантип анда?!»

Алдыга келген ырды эч ким «кана, бул кимди туурап жазды экен, кимге окшошуп кетээр экен» деген критерийден туруп, оюна алдынала жамандык алып окубаса керек. Бирок тааныш үн, тааныш образ, ой капыстан «жарк» деп чыга калганда, окуп жаткан ырыңдын бедели түшүп калары да чын.

Ырас, «Объективдүү дүйнөнүн закондорун ачууда кээде эки окумуштуунун постулаттары бир мезгилде бир жерден чыккандай эле, жалпы адамзаттык идеялар тууралуу толгонгондо, эки акындын ойлору да окшош чыгып калышы мүмкүн, демек бул алардын дүйнөгө болгон көз карашта-рындагы жанашуу точкалары болот» деп, О. Султановду коргоп чыксак болор эле. Бирок, көркөм ой жүгүртүүнүн практикасы буга жол бербейт, анткени анда, эң бери болгондо плагиаттыкка жол ачылар эле.

Биз акын өзүнүн чыгармачылыгын башка акындардын үнүн тууроо менен эмес, поэзиянын бийик үлгүлөрүн боюна сиңирип алгандан кийинки өзүнө гана таандык үндүн ар түрдүүлүгүнүн жана гармониялуулугунун эсебинен байытканын көргүбүз келет.

Кийинки жылдардагы поэзиябызда байкалып жаткан сюжеттик конструкциялардын татаалдыгы, көбүнчө көркөм кабылдоосу ассоциативдүүлүккө басым жасоо, подтексттеги айрым ойлорду окуучунун даярдыгына ишенип таштоо сыяктуу көрүнүштөр да көңүл бурууга арзыйт. Окурмандын көркөм сезгичтигин активдештирүү, интеллектисин өстүрүү үчүн көрүлгөн кам – бул керек нерсе. Бирок бул процесстин да бизде жакшы жактары менен бирге өзүнчө бир жактуулугу болуп жатат.

Ырдын предмети болуп олтурган объективдүү көрүнүш чакырган эстетикалык толгонуу эки линияда: эмоционалдык жана рационалдык линияларда өтөт. Поэзия – жүрөктүн иши. Эстетикалык кабыл алуудагы эмоционалдык моменттин «гегемониясы» мында башкы нерсе. Жалынсыз, эргүүсүз искусство чыгармасы жаралбайт. Акынга тиги же бу көрүнүш таасир эткенде, анда эмоция «дүрт» этип от албай койбойт. Дал ошол абалда акындын жүрөгүнө урунат. Реакцияга сөзсүз катышып турганы менен рационалдык момент бул учурда кандайдыр «көмүскөдө» калгансыйт. Эмоционалдык момент дал ошол толкундуу абалында биротоло калып калбайт. Аз-аздап рационалдык «текшерүүгө» түшө баштайт. Дал ушул жерден акындын рухий дүйнөсүндөгү бизге көрүнбөгөн лабораторияда акыл-эс менен сезим жуурулушуп, поэзиялык продукт даярдалып жаткан болот. Мына ошол өзү даярдап жаткан продукцияда канчалык деңгээлде акылды, ойду жактырыш, канчалык деңгээлде эмоцияга сугарыш акындын индивидуалдык өзгөчөлүгүнө, табиятына, көркөм көз карашына жараша болот. Бир акын ырында эмоцияны көбүрөөк катыштырууну, бир акын тескерисинче, эмоцияны «көмүскөдө» кармап, ойду, акылды бүкүлү бойдон берүүнү табиятына ылайык көрөт. Ал эми үчүнчүсү мүмкүн болушунча экөөнү эриш-аркак алып жүрүүгө аракет кылат.

Мисалы, Рамисти эмоциянын акыны деп коёбуз. Ал эми Уолт Уитмендин ырларында шыр сезилген, жалындаган эмоция жок сыяктанат, ал көрүнбөй тургансыйт. Анын ордуна «жылмаланбаган», «одуракай» сүйлөмдөр, бүкүлү ой, акыл жатат.

Кийинки учурларда биздин айрым акындарда көркөм ой жүгүртүүдөгү дал ошол рационалдык моментке күчтүүрөк тартылуу бар. Мында эмоция арткы планга чегингенсип, негизги басым ойдо, акылда турат. Мисалы:

Жашыл светофор жамгыры – жылдыздар
белгилешкен эртеңки өтчү багытымды,
мени күткөн жаңы-жаңы ачылуулар.
Ыракмат алардын мынча көптүгүнө
аларсыз мен эскирген болор элем,
эскирер эле дүйнө да.

(С. Эралиев «Жылдыздарга саякат», Фрунзе, 1966, 12-бет)

Эралиев бул ойду эргитип, жалбырттатып жиберүүгө деле кудурети жетет эле. Бирок ал «таза ой» бойдон калтырды. Кайра ошол абалында ыр биздин интеллекттибизге шыр барып урунуп, ырды кабылдоонун жаңыча маданиятынан аздыр-көптүр кабар берип жатат.

Деген менен рационализмге өзгөчө тартылып кетүү дайыма эле ийгилик бере бербейт. Кээде ой эки ачакей, түшүнүүгө оор, же таза эле түшүнбөй турган абалга жетип калат. Мисалы: С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякатын-да» бүтүндөй бир бөлүк бир эле сүйлөмдөн турат:

«Жылдыздар – эртеңки мен».

Муну окуучу даана түшүнбөй, ар кандай ойго чарпылат. Мага бул сап жаңылык деле берген жок, анткени Р. Гамзатовдун «Түнкү жылдыздар» аттуу ыры менен ассоциация түзүп туруп алды. Ал ырда: «жылдыздар өлгөн адамдардын көздөрүнө окшойт», «мүмкүн качандыр мен өзүм да жылдыз болуп калам» деген поэтикалык саптар бар.

Дегеле кыргыз поэзиясындагы рационалдуулукка умтулуу аракетинин өзү бизди кандайдыр жаңыча маанайга туш кылганы менен азырынча айрым авторлор «примитивдүү рационализмде» (шарттуу түрдө ушундай атаса болот) көбүрөөк чайналууда. Кээде акын олуттуу ойлорду айткансып эле жаткансыйт: бирок анда ырдын техникасынын гана татаалдыгы бар, акылга жугарлык «рационалдык дан» жок.

Поэзия – акын жүрөгүнүн кардиограммасы. Бул түшүнүк жаңы эмес. Ошентсе да, «кайталангандан келме бузулбайт» эмеспи, кайсы гана адабий татаал процессти башынан өткөрүп жатпасын, акындын жүрөгү менен жазылган нерсени гана биз поэзия деп билебиз. Ал поэзия бизге акындын жүрөгү эмне деген акыл менен сезимдин отуна жанып, эмне деген жүктү көтөрүп турганын көргөзүүсү керек.

Аман Токтогулов

ГРАЖДАНДУУЛУКТУН ОТУ¹

Биздин учурда граждандык поэзия керек. Курулай ант, убада берүүнүн, жалган патетиканын, кур дүрмөт декларациянын поэзиясы эмес, чыныгы оптимисттик, патриоттук, улуу гражданин Маяковскийдин салтын уланткан поэзия керек.

Эгерде, Ата-журтум, туура тапсаң,
Кармалбас эмгегимден сага жаксам.
Ишенсең, уят кылбайт деп ойлосоң,
Ийниме улам албан милдет таксаң.

¹ Китептен: Токтогулов А. Поэзияга маиле. – Ф., 1975. – 26-35-б.

Эгерде максатымдан бир аз сылтып,
Баратсам милдетимди кокус унтуп,
Тапшырма, иш тапшырбай күйгүз мени,
Тапканда кызматымдан кылдай кынтык.

Ушуга окшогон, чыныгы гражданыл ырдын суррогаттары азыр «ортосаар поэзиянын» жээгинен аша чаап жаткан кез. Мыдай ырларды жаш талапкерлерден жана адабиятта чамасынын чактыгына көзү жеткен, эми эптеп уйкашын түздөп, ырды кайсы убакта болбосун, каалашынча жаза алган «эмгекчил, жемиштүү» авторлордон гана эмес, улуттук поэзиянын жүзүн көрсөткөн, өзүнчө стилге, почеркке ээ болуп калган акындарыбыздын калеминен да чыгып кеткен учурлар аз эмес.

Бул эки түрмөк ырды катардагы жаш акындардын бири жазыптыр десе, ким да болсо ишенет, мунун алдында Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты Турар Кожомбердиевдин ысымын коюуга эч кимдин дити барбайт. А түгүл мындай ырды жазганы үчүн бүгүнкү окурман аны кечирбейт. Себеп дегенде Т.Кожомбердиев – кыргыз поэзиясын биздин чегибизден ары көтөрүп алып чыгат, масштабдуулуктун, терендиктин өзүнчө үлгүсүн көрсөтөт, бир айылдын ичин жара кыйкырган акын эмес, чоңураак маарага чапса чыгып келет деп үмүт жүктөп келаткан акындарыбыздын бири.

Ошенткен акындарыбыздын:

Таш ыргытсаң, эмнеге
Учпайт, жерге байланат?
Кыздын жүзү эмнеге
Кемпирдикке айланат? –

деп суроо салып таң калганына бир чети ыңгайсызданып кетсең, мындай суроону масштабдуулукка, акыл тереңдигине кетип бараткан деген акындан чыкканына өзүң да таң каласың.

Андан да таң калыштуу нерсе – Т.Кожомбердиевдин мына ушул өңдүү ырларынын ортосаар чыгып калганын өзү жакшы билет. Ошон үчүн ал ондогон обондорго салынып ырдалып жүргөн (песенный) ырларынын бир кыйласын тандалмалуу жыйнагына киргизген эмес. Ал ырлар анын поэтикалык жүзүн ачмак гана тургай, күңүрттөнтүп таштаарын туура баамдаган. Ошентсе да жогоркудай ортосаар ырларга чыныгы жалын менен жазылган гражданыл ырларынын жанынан орун берип койгон.

Эгер курулай риторикалуу, же примитивдүү ырлар анын поэзиясында үстөмдүк тенденцияга ээ болуп кетсе, анда сөзсүз Т.Кожомбердиев чыгармачылык төмөндөөгө учураары көрүнөө иш.

Бактыга жараша, Т.Кожомбердиев азыр чыгармачылык күүсүндө, тынымсыз изденүүдө, өзүнүн табигый талантына тыным бербей иштеп жаткан кез. Айрым адабиятчылар Т.Кожомбердиев али адабияттын магистралдык жолуна чыга элек, бар болгону поэзиянын бөксө, төтө жолдорунда жүрөт деген ойдо окшойт. Бул пикирдин канчалык чын же жалган экенине ал өз чыгармачылыгы менен жооп бере жатар. Анын үстүнө, анын кемчиликтерин жалпылоого алып, кандайдыр тыянак чыгарууга али эртелик кылат. Биз акынга өйдөңкүдөй мүчүлүштөрдү жакшыниеттетуруп эскерте кетүү менен бирге, биз үчүн негизги маселе болгон – анын поэзиясындагы жетектөөчү, башкы тенденцияны аныктаган граждандык ырлардын табиятына көңүл бурабыз.

Бизде тематикалык диапазон дегенди акындык кудуретти чечүүчү кандайдыр чен сыяктуу кабыл алуу байкалат. Тематикалык талап, менимче, шарттуу түшүнүк. Акын болгондон кийин эмнени жазбайт. Мен ойлойм, маселен Т.Кожомбердиевге палан деген темада ыр жазып бер десе, ал жарактуу ырды ошол эле күнү жазып бере алат. Себеп дегенде ал уйкаш издеп убара болуп отурбайт, өзүнүн поэтикалык ыкмалары ар кандай кызматка даяр турат, кыргыз ырынын негизинен калыптанып калган системасынан акын активдүү пайдаланат жана акырында, аларды айтпаган күндө деле, жалаң кара талантына сыйынса да түзүгүрөөк деген ырды каалашынча жазып салары бышык. Андай болсо акындарга ыр жазгандан оңой эчтеме жок экен, бапыратып жаза бербейби деген суроо туулат. Кеп ошондо. Бирөөлөр так ошентип бапыратып жазып жатат. Алардын ырлары адабий «техосмотрдон» шыр эле өтөт, сынчылар карап туруп, анча деле айып коё алышпайт, (бирок чындап мактай да албайт, себеби, көркөм сөздү урматтап, ыйык туткан адамга мындай чыгарманын чебердик менен иштелген суррогат экени шыр эле байкалып турат, ал эми көшкөр сынга оңой, ал жанагы «тематикалык диапазон» менен «идеялык баалуулук» деген түшүнүктөрдү бетке кармай салып, аябай көкөлөтүп мактай берет.

А бирөөлөргө бапыратып жаза берүү өзүнүн акындык абийирине өзү балта чапкан менен барабар. Алар өзүнүн талантын сактайт, көрүнгөн жерге чаба бербейт, лабораториясында кара жанын карч уруп иштеп, чоңураак мараны, чоңураак максатты көздөйт. Жөн эле чыгармаларынын санын көбөйтүү үчүн жаза берүүгө адабий абийири жол бербейт. Турар Кожомбердиевди мен ошондой акын деп билем. Анын «От өчпөгөн коломто» аттуу тандалган ырлар жана поэмалар жыйнагын бир сыйра окуп чыккан адам анын талантына, поэтикалык

дүйнөсүнүн байлыгына, тазалыгына, ичтен кайнап, угуттанып, алдыртан алып учкан чыгармачылык кубатына маани берсе болот.

Т. Кожомбердиев балдар жөнүндө жазды, публицистикалык ырларда өзүн сынап көрдү, көл жөнүндө жазды, сүйүү лирикасына кайрылып, бир катар обондуу ырларды жаратты, поэтикалык рефлексия менен аздыр-көптүр алаксыган, чеки кетирген учурлар да болду. Алардын баарында акындын өзүнүн келечектүү жөндөмүнөн, эрудициясынан кабар берди. Аңгыча анын поэтикалык бай дүйнөсүндө кандайдыр концентрация жүрүп жатканы байкалды, анын акындык чабыты, табылгалары өзүнчө өзөк темага, тема – ядрого – эне менен отко астейдил айтылган салмактуу ой-толгоолорго топтолуша баштады. Анын поэтикалык чарбасындагы бардык кокустук көрүнүштөр, күнүмдүк кайрылган темалар шыпырылып түштү. Эне менен от жөнүндө анын ырлары кыргыз поэзиясынын жалпы хорунан өзгөчөлөнүп даана угулуп, бөлүнүп чыкты: Эне менен отту Т. Кожомбердиев тоолуктардын күндөлүк жашоо тиричилигинин, кайталангыс өзүнчө мүнөздөрүнүн, умтулууларынын, каалоо-тилектеринин, кайгы кубанычынын фонунда берди. Эне жана от – тиричиликтин эки символу, эки улуу башталма ошол нагыз улуттук фондо түпкүрдөн күйгөн шамдай жаркырап, нур жиберип турду. Бул акындын бала кезинен канына сиңген, жүрөк түпкүрүндөгү, көз жанындагы, көкүрөк дартындагы, жаштык сагыныч-кусалыгындагы атадан калган мурастай кастарлаган ыйык дүйнө эле. Бул дүйнөдө ал өзүн учкан куштай эркин сизди, күтүрөтө жылкы айдан бара жаткан атасын жазса да, коломто жээгинде күйпөлөктөп балдарына нан бышырып жаткан энени жазса да, жанына булут түнөгөн боз үйлөрдү, жылдызга жакын кыргыз жайлоосун, «жалынан, куйругунан шамал агып, жалдырап» турган картаң айгыр Чалкашканы, «чынжырланган ачка дөбөттөй» жулкунуп, ырылдаган капчыгайды жазса да – баары анын дүйнөсүндө жаңырыктап, тирүү элес болуп канында жүгүрүп, ар качан эстегенде кусадар кылып, кайра артка, тээ боз чалган балалыктын дооруна чакырып, канын дүргүтүп, сезимин ысыткан тааныш, жакын, көңүлдү төтөп кылган өз дүйнөсү эле. Акын кысынган жок, шамал менен тең жарышып аргымак үстүндө эркин өскөн тоолук жигиттердин салтында, майдаланбай, арымсыздык кылбай, үндү бийик таштап, тоо койнундагы алп тирчиликти, жазгы сууларды, «фуфайкеси сыгып алма суу болуп, жайыттан кайткан» чабандарды, коломтодогу отту бир паста жутуп кеткен куюнду, «ташка минип алып, ат сыяктуу желдирген» тоолук балдарды ырга салды. Бардык тирүү нерсенин,

бардык өсүп-өнүгүүнүн башаты – энени ырдады. Жашоонун өчпөс желегиндей коломтодо күйүп жаткан отту да эне тапкан деп айтты акын. Эне турганда кызыл от кысыр калбасына, оттун ээси – эне экенине ишенгиле деди.

Мейли кышта, бурганактын
шаңында,
Мейли күздө, мейли жаздын
таңында.
Коломтону элестетсем,
Энекем
Күйпөлөктөп олтургансыйт
жанында.
Казан шуулдап, түбү көөлүү
карарган,
От күчөчү коломтодо
таралган.
Эмнегедир от бир буюм
сезилчү,
Апакемдин колдорунан
жаралган.
Эстен кетпейт өткөндөрдүн
элеси,
Малчылардын күнгө күйгөн денеси.
А мен отту бир туугандай сезчүмүн,
Апам болчу анын дагы энеси.

Поэзиядагы граждандуулук – бул жөн салды айтылган түшүнүк эмес. Бул акындын мезгилге, элдин талабына берген жообу.

Т. Кожомбердиевдин поэзиясынын өзөгүн сөздүн чыныгы маанисиндеги граждандуулук түзөт. Анын граждандык лирикасы акындын жан-дүйнөсүнүн табийгый көрүнүшү, ички муктаждыгы, поэтикалык натурасынын өзү катары конкреттүү образда даана көрүнөт. Акын жараткан тоонун, жылкычылардын, эненин, оттун образы кандайдыр окурманга жакын, тааныш өз дүйнөсү сыяктуу туюлат, ошол образга сыймыктануу сезими козголот, акындын ошол ажайып дүйнөсү билинбей келип сенин дүйнөңө айланып жатканын көрөсүң.

Граждандуулук менен патриотизмдин органикалык байланышы бар. Гражданин акын – өз элинин ошондой эле патриоту. Бирок бизде улуттук сырткы белгилерди туш келди мактай бергендер жок эмес. Кыргыздын кээ бир акындары кыргыз тоосун даңазалап мактоого

ашкере кызыгып, алар үчүн тоо кереметке айланып, ал гана турсун адамдардын социалдык турмушуна активдүү таасир көрсөтүүгө жөндөмдүү өңдөнгөн кандайдыр бир күчкө айлангандыгы байкалат. Чынында да тоолор темасына колдон келсе, келбесе да бир ыр арнап, тоолордун образын өтө эле аздектеп, көкөлөтө берүү – чылпагын алам деп көзүн чукугандай, кайра ошол тоолордун образынын тайкылашынына туш кылып, сыйлуу нерсенин тамтыгын кетирет. Бул жагынан Т. Кожомбердиевдин поэзиясы туура нукта. Жогоруда айткандай, анын ырларынын көбү тоолук адамдардын турмушуна, тоо койнундагы көрүнүштөргө арналган. Бирок анын тоону кандайдыр фетишке айландырып, жөнү жок көкөлөтө мактап, ыгы жок аздектей бергенин көрбөйбүз. Ал тоолорду кандайдыр сыйкырдуу күч эмес, бирде кары бурганактап, суугу сөөктөн өткөн, бирде төрлөрү чалкайып, төрт түлүк малы күтүрөгөн кадимки эле жаратылыш катары сүрөттөйт. Тоолордун фонунан карапайым жылкычы, чабандардын, түйшүктүү энелердин, азоо үйрөткөн балдардын образдарын бөлүп көрсөтөт. Негизги көңүлдүү адамга бурат. Тоолук адам деген да анын поэзиясында кандайдыр бир абстракция эмес. Алар кадимки эле жылкычы, койчулар. Ошон үчүн акын «Кышкы тоодо» аттуу татынакай балладасын жөнөкөй койчулардын бирине арнап олтурат. Кар оор түшкөн кышта кыштактан чөп тарткан трактор көрүнөбү деп, капчыгай жактан көзүн албай кыйналган койчуман менен акын кошо кыйналып, кошо азап тартат.

Чөп аз деп айткан кепти кулак чалган
Чаналар бүгүн да жок тоют салган.
Келбейби? Улам ал ой кыйнайт мени,
Коңуздай кулагыма кирип алган.

Т. Кожомбердиев – көп окуган, мыкты акындардын поэтикалык мектебинен таалим алган, ошону менен бирге өзүнүн улуттук адабиятынын нускалуу салттарын терең урматтаган, ошол улуу башаттардан өздөштүргөн билимин, таалимин чыгармачылыгында органикалык бир бүтүндүккө айландырып алган акын. Билим аз, талант кудурети чак жерде жалган новатрдук, көрүнүштөрдүн маңызына жетпей эле, үстүртөн кайпып жаза берүү жана ошол тайыз дүйнөсүн сырткы эффект, форманы экилентүү аркылуу жаап-жашырууга, далбастоо күч аларын жакшы билебиз. Т. Кожомбердиевдин поэзиясы мазмундун тереңдигине умтулуунун, ойлордун философиялык салмагына кам көрүүнүн, бир баскан изин таптап, бир орунда туруп албай, баштагы кол жетпеген табылгаларды андан ары тереңдетип,

өз почеркин улам дааналап, изденип жүрүп олтуруунун жолунда. Ал жеңил-желпи таасирлерге, модалуу ар түркүн агымдарга кызыккан, азгырылган мезгилден өтүп кетти. Азыр анын өз чарбасы, өз табылгалары бар. Мындан бир нече жыл илгери Т. Кожомбердиев «22 жашыма» аттуу ырында:

Өмүрүм бир токтолбой алга барат,
Өмүрүм бир токтобос учкул канат.
Өмүрүм өмүр үчүн күйүп бүтөт,
Өлүмгө бир тамчы да калбай калат, –

деп жазган эле. Андан кийин «Акындар» деген ырында ал өзүнүн поэтикалык «манифестин» жарыялаган десе болот:

Жашоо бул – ырдоо эмес бирөөнүкүн,
Жашоо бул – ыр жаратыш жүрөктөрдөн.
Жашоо бул – гүлдү жыттап өтүү эмес,
Жашоо бул – гүл өндүрүү жүрөктөрдөн.

Жоголсун поэзия өзүн сүйгөн!
Калтырап кыйындыкка башын ийген.
Жоголсун поэзия кош-кош тончон,
Форточканы ачы койсо суук тийген.

Турмушка аралашпай калкындагы,
«Үлпүлдөп айдай аппак алкымдары».
Жоголсун дал ушундай поэзия,
Жашаган мамыктагы, салкындагы.

Акын дал ушул принцибинен жазбады. Бул жөн гана айтылган кооз сөздөр эмес экендигин өзүнүн акыркы жылдардагы поэзиясы аркылуу далилдөөдө.

«От өчпөгөн коломото» жыйнагы акындын жалпы чыгармачылыгына ырааттуу көз жүгүртүп, бир бүтүн ойго келүүгө мүмкүндүк берет.

Жыйынтыктап айткандан кийин көз алдыңа коломотодо күйгөн от, анын тегерегинде күйпөлөктөп жүргөн ак көңүл, түйшүкчүл, боорукер, көңүлүндө жакшылыктан башка тилеги жок жөнөкөй кыргыз энесинин элеси турат. Бул эненин образы акындын көкүрөгүндө дайыма түнөп, артка кетсе алдыдан бүлбүл көрүнүп, сапарга, изденүүгө, илгерилөөгө чакырып, үмүт болуп күйүп, мактоого алдырып баратса соолуктурган катаал сынчы болуп, акынды колдогон көрүнбөс күч сыяктуу сезилет. Бир эсе акын жазып жаткан коломотодогу от – өзүнүн поэзиясынын отуна окшоп илебин сездирип, ким жанына келсе

баарын табына жылытып жатканга окшойт. Мен акындын ошол поэтикалык отун – граждандуулук оту деп атаар элем. Некрасов менен Маяковскийдин музасын жылыткан граждандуулуктун ошол оту, ошол жалыны кыргыз коломтосунда да түбөлүк от болуп күйүп турсун...

Аман Токтогулов

КӨРКӨМ СӨЗ МИЛДЕТИ¹

Кыргыз поэзиясынын форма жагынан болгон мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө беш-алты жыл бою жүргөн талаш-тартыштар да дымыгансып калды. Неси болсо да, бул талаш-тартышта: жаңыча мазмунга жаңыча форманын талап кылынышы, улуттук традициялардын арсеналынан жемиштүү пайдалануу, көркөм ой жүгүртүүнүн союздук жана дүйнөлүк бийиктиктерин ориентир кармоо сыяктуу бир катар маселелердин ортого коюлушу адабиятыбыз үчүн жаман болгон жок. Дегинкисинде, маселенин төркүнүн теориялык жактан негиздеп коюуда кыйла пайдасы болгону менен бир катар учурларда энергияны курулай зарптаган мындай полемикага алаксып олтурбай, чыгармачылыктын өз законуна жол берип, ошондон майнап чыгара иштей берүү абзел го. Ырасында да, талаш талашы менен калды, чыгармачылыкта өз сезимине, ой жүгүртүүсүнө, интуициясына бекем ишенген талаш болуп жатабы, болуп жатпайбы, баары бир, аң-сезимдүү экспериментин жүргүзүп, өзү жаратып жаткан көркөм дүйнөнүн түйшүгү менен болуп, ошол дүйнөнүн тереңдигин, масштабдуулугун көздөгөн акындарыбыз кийинки учурларда көңүл бурарлык бир даар чыгармаларды беришти. Алар «балан тема жазылбай жатат, ошону жазайын» деп, чыгармачылыкты кургак программага айлантып алышкан жок. Бирок айрым акындардын кечээки космос темасынан бурулуп, кадимки эле жашоо, өмүр, адамгерчилик, ата конуш жөнүнөн традициялык формада ыр жазышын эл акындын бүтүндөй эстетикалык көз карашындагы артка чегинүүсү катары кабыл алып, мына эми тигинисинен ийги чыкпасын билип, өз нугуна кайра түштү деп, ат үстүнөн бүтүм чыгара салгандар бар. Теманы, мазмунга жараша форма тандоону мынчалык үстүртөн түшүнүү жарабастыр. Мүмкүн, бул темада ал акын өзүн турмуштук жана сүйүү лирикаларындагыдай

¹ Китептен: Токтогулов А. Поэзияга мамиле. – Ф., 1975. – 124–134-б.

табийгы, көп кырдуу, эркин алып кете алган эместир, мүмкүн, бул тема анын акындык натурасына ылайык келбегендир, мына ошондон улам анын бул багытта жазгандары бизге карандай акыл жүгүртүүдөн (умозрительно) келип чыккандай көрүнгөндүр. Мүмкүн, мында фантазиянын, интуициянын, белгилүү деңгээлде эмоциянын катышы жетишерлик болгону менен акындын ыймандай сыры (искренность) жок болуп жаткан чыгар? Бирок поэзиянын улуттук бешигинде алтын менен күмүштү, ай менен жылдызды эрмектеп, санаасы тынч термелип жата бербей, жаңычараак мазмунга, жаңыча формага, интеллектуалдык мазмундуулукка умтулуунун өзү – сандан сапатка умтулуу деген сөз. Мындай аракеттин улут маданияты үчүн мааниси чоң.

Эстетика искусствонун төрт функциясы бар экенин белгилейт: коммуникациялык (адамдар ортосунда карым-катнаш кызматын аткаруучу), гедониялык (адамдардын көңүлүн жаркытып, ырахат берип, маанайын көтөрүп), андап – түшүнүүчүлүк (познавательная) жана тарбиялап таалимдөөчү (адамдын личность катары калыптануусуна таасир берүүчү). Мына ушуларды акын искусствонун эстетикалык функциясы катары түркүн ыкмада, түркүн жанрда пайдалануу менен, өзүнүн чыгармачылык диапазонунун кеңдигинен бизге кабар берет. Андыктан, маселе акындын космос жөнүндө, же жетим козу жөнүндө жазышында эмес – бул экинчи пландагы нерсе; кеп анын чыгармачылык концепциясынын дааналыгында, жетилгендигинде, образ ачуу, туюнтуу каражаттарынын молдугунда, оригиналдуулугунда. (Ал эми концепцияны теориялык жактан талкуулашып, талашып олтурганга караганда, аны көркөм продукцияларда, образдар дүйнөсүндө ачып көрсөтүп, ырастап, тууралыгын жандуу мисалдарда далилдей келүү орундуу).

Акын өзүндө чыгармачылык концепциясын иштеп чыгып, системага салып, анан кайсы предметке болбосун, ошол көркөм ой жүгүртүүсүнүн бийиктигинен мамиле этмейинче, өзүнүн эстетикалык маданиятын көтөрмөйүнчө, сөздү кадырлап, сөз менен тынымсыз иштемейинче, чыгармалары майда темалуулуктан, эпигончулуктан, жалган новаторлуктан кутула албасы бышык.

Мына ушундан улам эстетикалык маданияты жеткилең окурмандарды ырдагы бирин-эки жылт эте түшкөн саптар, тышкы эффект кызыктырбайт. Сап дегенди тапса болот, атайын ыр жазууну кесип кылган, беш-алты жый-нагы чыккан адамдарда андай тышкы көрүнүшү жалтыраган, жылмакай, кооз сөз тизмектери көп кезигет. Мындай ырлар «жалп» этип күйүп, кайра өчкөн учкун сыяктуу; кызыл-газыл

кооздугу менен бир саамга көңүлүндү бура салат, бирок түбөлүк жылуулук от эмес. (Бул багытта басма бетинде олуттуу сөздөр да болду). Маселен, мен:

Ата-журт – сыйынаарым, ардактаарым,
Гүл бакчам, жылуу очок, ыйык шаарым,
Ыр жазсам – колумдагы күч-кубатым,
Ыраакка кеткен кезде сагынаарым, – деп жаздым

Мунун эмнеси жаман? Азыркы поэтикалык жыйнактардагы, газета-журналдардагы ырлардын жалпы деңгээли жана аларга биздин сындын мамилесин байкасаңыз, мындай ырлар кадиресе ийгилик катары жарыяланып да, бааланып да жаткансыйт. Бирок, акындан тереңдикти, реалдуулукту, конкреттүүлүктү, чыгармадан даана образды талап – эткен окурман үчүн бул кооз сөздөрдүн гана үймөгү. Бул ырды ушул калыбында дагы далай жерге дейре кыйналбай эле улап кете берсе болот. Мындай кооз сөздөр акындын адабияттагы чыныгы жүзүн жылмалап, жаап-жашырып, көркөм табити төмөн окурмандарга кээде жакшы акын катары көргөзүп жаткан ретушь сыяктуу. Талант деген башка эмеспи. Мына ошондуктан карандай табийгы шык, жөндөмдүүлүк менен жазылган, бирок андан ары терең кете албаган тиги ырдын жанында ушул эле темада жазылган, бирок адам менен жаратылыштын ыйык мамилеси, адамдын кайдадыр умтулуусу, ошол эле учурда табияттын өз чүрпөсүнө болгон ички мээрим, сарнаркоосу, адам болсо өз улуулугунун бийигинен кайра жаратылышка кам көрүп, аяп жатышы сыяктуу кандайдыр ички динамизмге чыңалган диалогду жана даана ачылган эки образды гана куплетте камтыган Алыкулдун «Ата Журту» түбөлүк от сыяктуу.

Албетте, кооз сөздөрдү тизмектөөнү сөз үчүн кам көрүү, образга, идеяга канат болуп берчү сөз издөө менен чаташтырбоо керек. Сөздүн баасын, боёгун, кай жерде, кандай кубулуп турганын, канчалык жүк көтөрө аларын кылдат туя билүү деген кыйын нерсе турбайбы. Кээде «кыштагым» дегенге «тааныдым» дегенди уйкаштырган ырларды окуп алып кейиште каласыз. Бул жерде, мүмкүн, Алыкулду мисалга тартчулар бардыр. Эгерде автор ырынын уйкашы начар болсо да поэтикалык ой, көркөм образ жагынан Осмоновчолук деңгээлде турса жакшы жышаан деңизчи. Бирок, Алыкулдун бир катар ырларында уйкаштык начар экендиги ырас жана аны үлгү катары тууунун зыяндан башка пайдасы жок го деген ойдобуз. А. Осмоновдун айрым ырлары уйкаштык жагынан аксаганы менен чыгармаларында жалпысынан ойдун жана сезимдин кыймылы, реалдуу умтулуусу,

тереңдиги, таасир берүү күчү даана сезилип, өзөгүндө ыймандай сыры (искренность) жатат, образдуу айтылыштар арбын («Кайдадыр бийик тоолор арасына, уялчак жаштыгымды таштап кеткем»; «Мен өзүңдү чөктүрүүнү ойлогом жарым кашык дарыянын түбүнө» ж. б.), логикалык бирдиги (единство) чың, эмоциялык жанар рационалдык моменттердин катышында ченемди кылдат сезүү (чувство меры) бар ж.б. Мына ушул касиеттер азыркы акындарыбыздын көпчүлүгүнүн бир катар чыгармаларына таандык.

Албетте, биздеги мыкты акындардын өз алдынча чыгармачылык манералары, стилдери бар. Мунун өзү жакшы, анткени бизге «ар түрдүү жана жакшы акындар керек» эмеспи. Маселен, С.Эралиев сүрөттөө каражаттарынын дааналыгы, тактыгы жана молдугу менен жаратылышында кылдат лирик катары көрүнсө, М.Абылкасымова белгилүү поэмаларында революциялык пафосту, күрөшкө үндөө мотивдерин өзөк катары тутат. О. Султанов менен Т.Кожомбердиевде болсо жашоо, өмүр, өлүм, пендечилик, адамзаттын тагдыры сыяктуу түбөлүктүү темалар жагдайында өздөрү баштан кечирген, санааркаган нерселерин эч нерсесин жашырбай ортого коюп, ошолордон улам тереңирээк жыйынтыкка умтулуу байкалат. Р.Рыскуловдун лирикалык каарманы бу дүйнөнүн жаштыгын, түбөлүктүүлүгүн, адам духунун өлбөстүгүн, өжөрлүгүн шаңдуу жардаган жарчы катары көбүнесе романтикалык маанайда көрүнсө, С.Жигитовдо көрүнүштүн диалектикалык маңызын, чындыгын ачып көрсөтүү, предметке катаал реалисттерче мамиле этүү принциби байкалат. Биз, албетте булардын чыгармачылыгына мүнөздүү белгилердин жалпы гана шарттуу контурун белгилеп жатабыз. Алардын ар бирине индивидуалдуу мамиле эте келгенде, маселе алда канча татаал, терең жана көп жактуу болору табигый иш.

Т. Кожомбердиев «Күн. Жер. Жүрөк» жыйнагында өзүнүн көркөм чеберчилик багытында кыйла дасыгып, мурдагы жыйнактарында кээде жолуга калчу солгундуктардан арылып, (мисалы, баштагы ырларында «Мына жарышта баратам, максатым мөрөйдү жеңип алыш» деген сыяктуу баёо мотивдер жолуга калчу) көркөм образ, конкреттүүлүк жагдайында көбүрөөк түйшүктөнүп жатканынан кабар берди. Жалпысынан бул жыйнактагы лирикалык герой кыйла сабырдуу, курулай эмоцияга берилип, делбирттей берүүнүн ордуна мазмундун, ойдун тереңдигине умтулуп, өзүн салмактуу кармайт. Жыйнак – күн алдында, жер үстүндө дүкүлдөп иштеп, издеп, таап, кайра жоготуп, кайра куруп, улам алга талпынып, кайра жерге кулап түшүп, кайра

туруп, умтулуп жаткан адам жүрөгүнүн түркүн кырдаалындагы жандуу элесиндей туюлат. Күнгө, жерге ода арнап, курулай дүңгүрөгөн патетикага түшүп кетпейт. Кадимки эле кыргыз жайлоосу, малчылар, чөп чабык, нан, ак көңүл энелер, эжелер жөнүндө ырдайт. Тамчыдан күн чагылгандай, ошол карапайым көрүнүштөн бул турмуштун демин, соккон кан тамырын көрөт. Автордун мазмундун тереңдигине умтулганына жараша идеяны, ойду образдуу жеткирүүгө көбүрөөк кам көргөнү кубандырат.

Койчуман коломтого жылгын салат,
Жалындар бутактарды тиштей калат.
Борошо аттап келип босогодон
Кайрадан бутун артка тартып алат.

Сөз менен иштөө дегенибиз ушул. Кадыресе тирүү сүрөт. Бардык предмет сөз менен кошо кыймылдап жатат. Же болбосо, түшкү ысыкта жаратылыш, жан-жаныбар солуп, үлп этер жел жок, бейкуттук чөгүп калган учурда:

Жепжеңил, жумшак, ак булуттарды,
Тиретип койсо болот бир тал чөпкө – дейт.

Ушуга кадыресе ишенгиңиз келип кетет. Акында сүрөтчүлүк, сүрөтчүдө акындык көз, байкоо, касиет болушу абзел турбайбы.

... Ак туфлий көпөлөктүн канатындай
Кырк бешинчи өтүктүн жанындагы.

Образдуу айтуу менен акын көп сөздүүлүктөн качат, кыскалыкка умтулат, чыгарманын көркөмдүк сыйымдуулугуна кам көрөт. Ачарчылык маалы жөнүндө айтканда да:

Кумсарып кеберсиген эриндер көп,
Курларда пайда болду жаңы тешик, –

деп, эки сапка кыйла жүктү көтөртүп коёт.

Албетте, жогоруда айтылгандай, эгер образдуу сөз айкалыштары терең мазмун, ой үчүн кызмат өтөп турбаса, манекенге кийгизип койгон кооз костюм сыңары ылайыксыз көрүнүп, чыгарманын тең салмактуулугу бузулар эле. Мына ушул жагынан алганда Т. Кожомбердиевдин «Чалкашка» деген көлөмдүү ыры көңүл бурарлык. Мында чыныгы реалист художниктин баамы, сүрөттөөсү, мамилеси байкалат. Гүлсары өңдөнгөн бир айгырдын тагдырын автор болгонун болгондой, кадимки эле карапайым сөздөр менен, жөн салды гана айтып жаткандай баяндап берет. Бирок, көркөмдүктүн күчү жалаң эле эпитеттерде эмес экен, эгер зергерче мамиле кылса, кадыресе эле сөздөр чоң жүк көтөргөн балбандарча чыга келет турбайбы. Ырас, бир куплетинде гана:

Билбеген сапар чексең акырынды,
Заматта артка таштап чакырымды.
Тоскоолдон кайра тартпай басып өткөн,
Тоотпостон чөлүң менен такырынды, – деп,

Чалкашканын ары жактан сопсонун келаткан реалдуу образына Толубайдын тулпарына окшотуп, жомоктук боёк сүртүп ийип, кейиштүү кылган жери бар. Реалдуу картина реалдуу образ жана акырындагы:

Кулпунган Чалкашка жок, куйрук-жал кир,
Көргөндө жаш айгырды – денеси дир,
Мал менен бир жайылып, бирге кайтып
Макулук болуп калды жөнөкөй бир, – деген

реалдуу жыйынтыгынан өйдө тиги кесип-келип, жабыштыргансыган романтикалык клетканы жерип турат. Чыгармада реалисттик катыш өтө тыкан (строго) болуусу абзел, Ыр карылык, мезгил, көтөрүлүү, басырылуу, эски кетип, жаңы келмей сыяктуу бизге белгилүү түшүнүктөрдү дагы бир жолу бекитип жаткансыйт, бирок поэзиябызга өзүнчө бир бүтүн, келки образдын келиши көңүлдү бурат. Т. Кожомбердиевде биз жогоруда белгилеген жакшы касиет – сөздүн көркөмдүк күчүнө кам көрүү бар:

Алыстан күн күркүрөп, чакмак чагат
Солуктап, көкүрөгү бат-бат кагат,
Жалдырап терең ойдо картаң айгыр,
Жалынан, куйругунан шамал агат.

Биз азыркы учурда окурмандарды жазуучунун идеялык-көркөмдүк көз карашынын, идеалынын, табитинин жалпы системасы, эстетикалык маданияты көбүрөөк кызыктырары, ал эми андагы негизги чыгармачылык концепцияны даана көргөзүүдө сөз менен иштөөнүн мааниси, реалисттик катыш жөнүндө учкай пикир айтып жатабыз.

Эми ошол эле чыгармачылык көз карашын, концепциясын элге тартуулоодо акындын ыймандай сырын жашырбаган касиети (искренность) жөнүндө да айта кетүү ылайык келип турат.

Кийинки кездерде бизде тоолор, жылкылар, кымыз сыяктуу кыргыз турмушунун ажырагыс атрибуттарын ырга салгандар көбөйүп кетти. Кээде аларга «бабалар» деген муңайым кайрык кошула калат. Бирөөлөр мындай ырды эстетикалык чоң маданият менен, ченемди кылдат сезип-туюу менен жазып жатса, бирөөлөр жөн эле көптүн шары менен, карандай эле улуттук угутка делбирттеп, «Тоолор!» деп үнүн ачуу чыгарып, кыргыздар тоолор менен жылкыларды таштап,

бир жакка көчкөнү жаткансып, дайны жок чамынып жаткандай туюлат. Ал эми ошол кыйкырыктарда тигил түшүнүктөр ушунчалык көп кайталангандыктан, биздин көркөм кабылдообузда тоолордун, жылкылардын образы кайра күңүрттөп, бир учурда Т.Аскарров өтө таамай белгилегендей, белгилүү сюжеттердин, мотивдердин, көркөм образдардын өзүнчө бир инфляциясы жүрүп жаткандай түрү бар.

Карга да баласын аппагым дейт. Улутун ким сүйбөйт. Бирок улут жөнүндө, улуттун кандай мыкты жагы, кандай кемчилик жагы бар экени жөнүндө мезгилге, доорго айтуу көрүнгөн калем кармагандын колунан келе берчү иш эмес, бул үчүн баарыдан мурда көркөм сөз өкүлүнөн жетишерлик деңгээлдеги эстетикалык маданият, билим, улут алдындагы ыйык жоопкерчилик талап кылынат. О.Султановдун «Мабрио Родригес» деген ырында өз улуту үчүн жаны кашайып күйгөн Боливиялык герой:

Бирок мен өз элимди ушунчалык жек көрөмүн!

(Балким, бул – ошончолук сүйгөндүгүм), –

дейт. Курулай жалбарып, өпкө-жүрөгүн чапканга караганда мында өз элине болгон мамиле алда канчалык терең кеткен. Баарын салмактап, баарын акыл таразасынан өткөрүп, улуттук сезимдин карандай эмоциялык чегинен өтүп, эли үчүн, улуту үчүн кам көрүүнү жылаңач кыйкырыкка эмес, бүткүл жашоосунун, аракетинин маңызына айланткан адам гана ушинтип айта алат... Улуттук тышкы белгилерди чуулдап мактай берүүдөн «жарма патриот» деген «атактан» башка эч ким эч нерсе утпайт.

Мына ошондуктан, акындагы сыр жашырбас касиеттин (искренность) чегин даана ажырымдай жүрүшүбүз керек. Кишинин ичиндеги ойлоп турганынын бардыгы эле поэзия үчүн продукт боло бербейт; бу жерде ар бир акын чыгармачылыктагы субъективдүү момент менен андан жаралган көркөм продуктунун объективдүү жашоосунун ортосундагы чекти кылдат туя билүүсүнүн мааниси чоң.

Азыр ар ким өз айлын ырга салууну парзым деп сезген бир илдет тарады. О. Султановдун «Алтын күңгөй» аттуу ырын («Отузунчу станция») ошолордун фонунда кадыресе үлгү катары көрсөтсө болор эле. Акын Алтын-Күңгөйдүн бейиштей жер экенин айтып олтурбайт. Мында сагынычтын, кусалыктын ноталарына лирикалык геройдун санаркоолору, сыр жашырбаган ачыктыгы эришаркак болуп, сизди кең дүйнөнүн кайдагы бир алакандай бурчу – Алтын-Күңгөйдөн ары көтөрүп, өмүр жөнүндө муңайым ойлорго алып кетет.

Абаке, турмуш менен ит жыгылыш,
Ийленип жанаякта наспайындай.
Келатам канап далай жамажайым,
Үзүлүп далай жолу басмайылдай.

Турмуштун нечен кырын көрдүм, билдим,
Адамга көп карадым, көп үнүлдүм.
Бирок да адам өзү ким экенин –
Аңтарып али толук билбей жүрүм.

Бул ыр сезиминди кадыресе түрткүлөп ойготуп, кандайдыр бир нерсеге сыймыктандырып, кайсы бир нерселерди эске салып, ассоциация чакырып, духунду чыйралтат.

Акын мейли айлын ырдайбы, мейли Париж менен таанышабы, булардын баарынын фонунда чыгармачылык концепциясындагы негизги өзөктү, негизги багытты тумар сыяктуу алып жүргөндүгү байкалат. Р. Гамзатов Бомбейде дайыма көгөрүп турган бир бак көргөнүн жазат. Айлана күнгө куйкаланып, бардык нерсе аптапка күйүп турса, ал бак серүүн чачып, көпкөк боюнча турганы турган дейт. Көрсө, ошол жердин алдында бактын тамырларына муп-муздак суу жүгүртүп турган көл бар экен. Анын сыңары художниктин бүтүндөй көз караштарынын системасына дайыма азык берип, угут берип, кубаттандырып турчу нерсе болуу керек. Негизги чыгармачылык өзөгүн, негизги багытын таап алган акын гана бизге өзүнүн индивидуалдуу почеркинен кабар берет. Андан кийин ал эмне жөнүндө жазбасын, анын ары жагынан ошол чыгармачылык өзөктүн деми сезилип турат. Мына ошондуктан О. Султановдун «Отузунчу станция», М.Абылкасымованын «Ишеним дайым жүрөктө», Т. Кожомбердиевдин «Күн, Жер, Жүрөк» жыйнактарындагы ырлар түркүн темада, түркүн формада жазылганы менен биз алардын баарына өзөк болуп турган гуманизмдин, граждандуулуктун отун, анын сезим менен акылга урган илебин сезип олтурабыз. Чыгармаларда бул оттун болушу – демек адамдар бири-бирин жашоого, күрөшкө үндөп, тирүүлүктү даңазалап, карапайым жүрөктөр бири-бирине жылуулук, жарык берип жатат деген сөз.

ПОЭЗИЯ – ТАГДЫР¹

Бизде басмалардан онго жакын же андан ашык поэтикалык китептерин чыгарса да ушу күнгө чейин профессионалдык сындан өз чыгармачылыгы жөнүндө кенен-кесир пикирлерди угалбай жүргөн акындар бар. Салибай Шатманов ошондой көз жаздымында калып келаткан авторлордун бири. С. Шатманов жоон топ поэтикалык жыйнактардын ээси болуп, поэзиябызда очор-бачар чарба күтүп олтурса да, анын зилинде кандай акын экендиги жөнүндө эмдигиче белгилүү бир ачык айтылган пикирлер жок. Эгер профессионалдык сын көркөм процесстин белгилүү бир мезгилдик тилкелеринде жаралган түзүмдөргө кайрылып, аларды анализдеп, жалпылап, жыйынтыктап калса, эмнегедир С. Шатмановдун поэзиясын айланып өтөт. Калыбы сын анын чыгармачылыгы олуттуу жалпылоолор үчүн негиздүү эч нерсе бербейт деп ойлойт көрүнөт. А балким андай эместир, сын автордун чыгармачылыгын терең билбей туруп эле жонунан кекирее карап, курулай текеберсинип аткандыр? Балким Шатмановдун поэтикалык дүйнөсүндө сөз кылууга арзый турган дүнүйөлөр чөгүп жаткандыр?

Кыскасы, биз өз алдыбызча камынып, байкалбай жүргөн авторубуздун «көркөм өлкөсүн» карай аттандык.

Эмесе, С. Шатманов кандай мүнөздөгү акын болду экен? Башка акындардан кандай өзгөчөлүгү менен айырмаланат? Өзү менен кошо адабиятка кандай жышаанды, саамалыкты, кандай башталышты жана жөрөлгөнү алып келди? Өзүнүн үнү, стили, почерки, ыкмасы барбы? Поэзиябызды кандай мотивдер, боёктор, кандай поэтикалык чечилиштер менен байытып жатты экен?

Биз акындын поэтикалык дүйнөсү менен жай, шашпай таанышып чыгып, көп нерселерге күбө болдук. С. Шатмановдун өзүнүн поэзиясы айтып турган нерселерди жашырбай ачык айтып (коомдун, окурмандардын жана автордун, өзүнүн кызыкчылыгы үчүн), акты ак, караны кара дешти максат кылдык. Акын да өзүнүн бир ырында өз ара мамилелердин агымындагы айрым бир терс, кунарсыз, бетпактык илдеттерди жек көрүп, мындайча жазат:

¹ Китептен: Байгазиев С. Жаңы мүнөздөр, жана конфликтер. –Ф., 1980. – 63-89-бб.

60-жылдардын башында талап да, деңгээл да башкачаланып, элибиз өнүккөн социализмди куруп жаткан мезгилде бул өңдүү ыр окурманга эч нерсе айтып бере албастыгын айткыбыз келет. Ыр жылаңач риторикадан ары өтпөйт. Баягы эле уга жүргөн «партия менин үнүм», «партия батпас күнүм», тапталган эпитеттер. Анан калса мына бул: «темир билек», «болот жүрөк» деген эпитеттерди бир кезде биздин эл ырчыларыбыз аябай мол колдонгон эле го. Өз милдетин өз кезегинде ийгиликтүү өтөгөн бул каражаттарды, алтымышынчы жылдардын акынынын бейкапар колдонуп отурушу жакшы жышаана эмес.

Автордун кастарлап окурманга биринчи сунган бул ырынын түрпөтүн көрүп, анын көркөм табитинин жана мындан аркы ырларынын чама-чаркын алдын ала болжолдогуң келет. Бирок ашыкпайлы.

«Айлуу түндө Ала-Тоо» – деген ырында, автор ак элечек кийип шаңкайган түнкү тоолордогу ажайып пейзажды көз алдыга тарткысы келет.

Ала-Тоо сүйкүм мемиреп,
Аягын сунуп керилет.
Шапата бүрккөн мөңгүлөр,
Шар аккан суудай берилеп...

Андан ары:

Какпаган тыноо немедей,
Кадыр түн көшүйт кенебей.
Асманда калкып акактай.
Ай нурун чачкан ченебей.

«Немедей, кенебей, ченебей» – деген уйкаштарында айып жок. Бирок көрүңүзчү, бул куплеттерде уйкаштан башка эмне бар? Түнкү пейзаж көз алдыңызга тартылдыбы? Пейзажды андан аркы куплеттерден издейм десеңиз, ал куплеттер деле чеченсинген куру саптар. Баарынан да автордун ырды бүтүргөнү олдоксон. Өзү түнкү пейзаж жөнүндө кеп кылып жатат да, анан капысынан сөз тизгинин буруп:

Жамынып жашыл сукносун,
Жарашат жайда куп, досум.
Көңүлдөн кетпес элеси,
Конушу кыргыз кут болсун! – деп бүтүрө коёт.

Логикалык зарылчылыктан келип чыкпаган бул түрмөк орунсуз жана окурманга жарытып бир нерсе түшүндүрбөйт, Куру саптардан турган бул ыр, кара күчкө эле ойлонулуп чыгарылгандай.

Жаш акындын ырдоо стили элдик оозеки поэзиянын баяндоо манерасына түспөлдөшүп турат. Эгер бул манера атайын образдык

максат үчүн аң-сезимдүү түрдө пайдаланылып жаткан ыкма катары болсо, кубанар элек. Тилекке каршы бул «стиль» анын стихиясы өң-дөнөт. Мына бул эки түрмөк экспромтко көңүл бурсак.

Кербенге келсең керемет,
Куржунуң болсо бере кет.
Клиттеп коём толтуруп,
Көп эле сары тегерек.
Апорт бар кызыл ала бет,
Андан да кошо сала кет.
Атыңа артып берейин,
Айлыңа арбын ала кет.

(«Алмадан арбын ала кет» 23-бет)

Бул куплеттер жаш автордун поэтикасынын элдик поэзиядагы желдирмеликтин, куюлуштуруп жамактатуу ырасмысынын тартуу күчүнүн таасиринде экенин мыктылап айгинелеп турат. Шатмановдун 7–8 муун өлчөмүндө, андан көп өлчөмдө жазылган ырларында да, ушул жонунан желдирип ырдоочулуктун илеби күчтүү. Баса, жогорудагы ырдын «стили» тууралу гана айтылды. Ал эми ырдын өзүндө көңүлгө кармап кала турган бир поэтикалык ой барбы? Менимче, бул ырдан ой издеп убара чегүүнүн кажаты жок. Бул автордун жөн эле абага сүйлөп койгон «тамашасы» экендигин ырдын өзү эле айтып турат го.

«Гүлдесте» жыйнагында «Назгүл» аттуу көлөмдүү поэма бар. Поэма Назгүл аттуу өспүрүм кыздын кудалап койгон кишисине баруудан баш тартып, мектептин директорунун жардамы менен окууга өтүп, максатына жеткендиги жөнүндө баяндайт. Мындай мүнөздөгү темада С. Шатмановдон мурда да өтө көп жазышкан. Жаш акын бул темага кандай жаңылык киргизди экен деп, үмүт менен үңүлөсүң. Бирок поэманы окуп чыккандан кийин шаабайың сууп, жаңылык дегенди, мурдагылардан «ашып түшүү» маселесин мындай коюп, автордун ошол тапталган теманы татыктуураак кайра кайталап берүү деңгээлине көтөрүп чыкпагандыгына өкүнөсүң. Поэма натурализмдин анык кашкайган үлгүсү. Автор жыйнактуу болууну, мүнөздүү көрүнүштөрдү гана тандап алуунун ордуна көзүнө көрүнгөндүн баарын терип-тепчип ырга сала берген. Поэманы окуп жатып окурман рахат алмак түгүл, аягына чыкканча чеченсинген супсак, кургак саптардын тизмегинен башы ооруп, тажап кетет. Чыгарма арасы Рим цифрасы менен бөлүнгөн, он саптан курулган строфалардан турат. Карап турсаң поэмада жаш акынга об-раз жаратуу, поэзия жаратуу проблема болбой эле, мына ушул он жолдон турган строфаларды

«Белгилүү да тоё жесе танары.
Бирок ширин ширесинен таткандын,
Болбостур го биротоло чанары»

деген сыяктуу кожомой, жасалма саптардын эсебинен байып жатат.

Автор ар бир строфага келген сайын өзүнө «милдеттенме» алат. Жогорку түрмөк он саптан турду, төмөнкүсү да сөзсүз он жолдон турууга тийиш. Ошентип, ал өзүнүн «милдеттенмесин» аткарууга киришет. Натыйжада поэтикалык строфа эмес, ар нерсе менен толтурулган строфалык сосуд келип чыгат. Автор поэмасын жазардын алдында түзгөн чыгармачылык планын реализациялоодо мындай строфалык түзүлүштүн канчалык зарылдыгы бар экендиги тууралуу ойлонбогон.

Ал мындай мүнөздөгү кылдат ойлонуулардын деңгээлине көтөрүлүп чыга элек. Ага азырынча форма, тышкы көрөсөндүүлүк, «бараандуу чыгарма» кызык. Романтик жаш автор чакан аянтта жыйнактуу кылып берип койчу мазмунду мыжып эзе берип, 1200 сапка жеткирген. Поэмада көтөрүлгөн маселе авторду чындап толкундаткандыгы көрүнбөйт. Козгой турган маселеси ичтен бышып жетилип, толуп-ташып, айтылып жүргөндөй, авторду жазбай коё албай тургандай ахывалга алып келбеген. Ал тыштагы темага өзүн таңуулаган. Автор эски менен жаңынын күрөшү тууралуу поэма жазууну өз алдына милдет кылып койгон. Ошон үчүн поэманы өтө кыйналып, күчүркөнүп атып жазган. Ошон үчүн поэмадан көңүлдөгүдөй натыйжа чыкпай калган.

Ушинтип, акындын алгачкы «тырмак алды» менен таанышып чыктык. Жаш автордун тердеп-чардап терип келип сунган гүлдестесинин кубулуп, түрлөнүп, турмуш жыттанып, жер, чөп, таза аба, күн, шүүдүрүм жыттанып, буркурап турбаганына өкүнөбүз. «Гүлдесте» тилекке каршы жасалма болуп чыкты. «Гүлдестенин» жасалмалуулугунун эң негизги себеби – автордун өзүнүн ички поэтикалык өз алдынча МЕНинин жоктугунда. Автордун аң-сезимине тышкы таасирлер эркин бийлик кылат. Ой жүгүртүүсүндө стандарттуулук күчтүү. «Гүлдестенин» поэтикасы автордун ырларында оозеки поэзиядагы жамактатуу салтынын инерциясы да күчтүү экендигин ачыкка чыгарып жатат. Кыскасы жаш авторубуз чоң акын болгусу келет. Бирок тилекке каршы эңсөө, таттуу кыял менен автордун өзүнүн реалдуу ал-ахывалынын ортосунда терең ажырым жатат. Бул ажырым бара-бара жоюлуу жагына бет алар бекен? Алды жактан бир жакшы нерсе күтүп, үмүттөнүп отуруу пайдасыздай. Бирок мына муну да эсепке алуу керек го. Кантсе да автордун «Гүлдестедеги» чыгармалары

карандай кара күчкө салып, зордоп өздөштүрүлгөн адабий техника-нын жемиши эмес. Автордо импровизациялык шык бар. Акындык-ка жөндөм бар. Балким бул шык тээ ары жакта көрүнбөй комдонуп жаткан бараандуу адабий таланттын кичинекей бир адашып көрүнгөн учкунудур. Бул талант балким, талыкпас өжөр эмгекке, көшөргөн тынымсыз изденүүгө аралаш, бара-бара ташкындап, сыртка чыга келер. Анын үстүнө жаш акыныбыз өзүнүн чабалдыгын алдын-ала сезгендей оңдонот. Ал китебинде:

Арзыйбы, жокпу арнаган

гүлдүн дестеси

Айтарын айтып...

уялам бир жак чети мен, –

деп, өзүнүн жазгандарына кандайдыр канааттанбагандай түр көрсөтөт. Автор муну чын ниетинен айтып жаткан болсо...

Мынакей, алдыбызда автордун «Тоо сүрөттөрү» («Кыргызстан» басмасы, 1966-жыл), «Сөз» («Мектеп» басмасы 1968-жыл) жана «Ата мурасы» («Мектеп» басмасы 1972-жыл) аттуу поэтикалык жыйнактары жатат. Биз бул ыр жыйнактары өздөрүнүн поэтикалык деңгээли жагынан бири-биринен анча айырмаланып турбагандыктан чогуу талдоого алууну чечтик. Соңку жыйнактарынан акындын алдыга жылгандыгы көрүнүп турат. Бирок өсүштүн бийиктиги, деңгээли, мүнөзү, арымы жана масштабы кандай? Ушуну аныктоо керек. Акындын китептери менен көңүл коюп таанышып чыккандан кийин мына мындай ойго келдик. Бул аралыктын ичинде автордун жөндөм – шыгы бир топ тотугуп, тажрыйбасы арткан, чыгармачылыгында идеялык-көркөмдүк, профессионалдык өсүш болгон. Бирок бул өсүш Салибайдын өзүнүн жекече поэтикалык турмушундагы гана саамалык. «Гүлдестедеги» абалга салыштырганда бир топ алга жылгандык. Ал эми бул көрүнүшкө азыркы замандын бийиктигинен, коомдун өктөм талабынан, көркөм ойдун бүгүнкү жетишкен деңгээлинин көз карашынан караганда тилекке каршы Салибайдын пегас деп элестетип минген аты мезгил менен тең жарышып, таскак салган буудандарга жетпей, тээ алыста карааны таанылбай келе жатат. Анын жеткен деңгээли азырынча мезгилдин «социалдык заказдарын» аткарууга, замандын залкар жүгүн көтөрүүгө чамасыз. Ырас, бул жыйнактарда анын профессионалдык деңгээлинин өйдөлөгөндүгүн, поэтикалык сөздүгүнүн акырындап жаңырып келаткандыгын, «Гүлдестедегидей» боёктордун бир түрдүүлүгүнөн жана жакырдыгынан кутула баштагандыгын, көркөм табитинин мурдагыга караганда өсүп

калгандыгын дагы бир жолу белгилешибиз керек. Мисалы, мына бу төмөнкү эки ырды окуп көрсөк.

Текке, өткөрбө текебердүү иничек
Жашчылыктын жалындаган мезгилин.
Турмуш деген минип чапчу ат эмес,
Каалагандай кайда буруп тизгинин.
Морозовдон, Матросов, Кычандан,
Улуу туруп, уялбастан жалынып,
Акча дейсиң алтымышта атаңдан,
Араң жүрсө өзү чөпкө чалынып. («Иничек»)

Пайда болсо кара жанын карч урган,
Мээнет болсо качып боюн жалт урган.
Эмне дейсиң көпчүлүктүн көзүнчө
«Мекеним» деп, төшүн какса ант урган.
Чыны күйбөс чыпалагы андайлар
Сөздө гана... иш жүзүндө кайда алар?
Эл ичинде жашаш үчүн эсен соо
Эптеп жанын багып жүргөн майдалар.
(«Сөз» жыйнагынан, «Майдалар» 34-б.)

Бул ырларда автор жетеси жок мещанчылыкка, биздин күндүн айрым терс типтерине карата болгон өзүнүн мамилесин эч кандай оргу-баргы, кыйкырып тилдеген сөздөрсүз эле жөнөкөй, жай саптар менен кыйла таасирдүү бере алган. Мына ушундай ойго, образга эгедер чакан поэтикалык миниатюралар, кичинекей көркөм саамалыктар жыйнактарды окуп жатканда экен-токон кездешип турат. Акындын биринчи китебиндегиге караганда өскөндүгү ушул өңдүү поэтикалык идиреги бар ырларынан көрүнөт.

Бирок ушул оңунан чыккан ырлар автордун акындык деңгээлинин жогорулугун билдиреби? Эмелеки ырларга дагы бир ирет үңүлүп көрөлүчү. Бул ырлар окурмандардын көңүлүн кайдигер калтырбаганы менен зилинде оригиналдуу жазылган, терең ойчул түзүмдөр эмес. Бул ырларда берилген ойлорду айтыш үчүн өзгөчө акыл деңгээлинин, бөтөнчө интеллекттин деле кереги жок. Мындай ойлор күндөлүк-тиричиликтик аң-сезимдин деңгээлинде турган адамдар үчүн деле талашсыз чындыктар. Автордун бул жерде жетишкендиги мурдатан айтыла жүргөн белгилүү ойлорду эле оз алдынча көркөмдөп, бир топ таасирдүү кылып, кайталап бергендигинде. Бул дурус. Бирок биз автордун коомдук ой-пикирдин арсеналындагы даяр акыйкаттарды

айрым учурда жаңыртып, кооздоп айта билген жөндөмүнө ыраазы болуу менен чектелип кала албайбыз. Бизди тынчсыздандырган нерсе – зилинде калемгердин ой жүгүртүүлөрүнүн, түшүнүктөрүнүн эбак ачылган көндүм чындыктардын алкагынан ашпагандыгы. Эгер анын ырларынын баары болбосо да, жок дегенде теңи жогорку эки ырдай чыйрак жазылган түзүмдөр болсо, анда Шатмановдун популяризатордук талантына баа берер элек. Бирок тилекке каршы өйдөдөгү үч жыйнактагы таруудай жайнаган ырлардын токсон проценттен ашыгы баягы эң эски велосипеддин кайрадан жасалган, оригиналга жетпеген одоно модели. Бирок автор иштин мындай абалын сезбейт. Ал кээде «Алымсынтпайт бүгүнкүдөн кечегим», «Бир туруп куурай болуп кыбыраймын» – деп, сыпайкерчиликтенип жазганы менен, ары көөнүндө китептериндеги ырларынын баарын ичинен терең жактырып, алардын ар бири окурмандарга эм болуп жаткандай сезет. Автордун бир жерде өзүнүн сайдын ташындай жыбыраган ырларынын арасында бейкапар отуруп алып, жараткан дүнүйөлөрүн түгөлдөп, салмактап, чыгармачылыгынын жыйынтык баасын чыгарган учуруна күбө болобуз. Ал:

Кыргыздын келбетине келиштирип,
Сөздөрдүн жибегинен чепкен соктум–
деп келип, монологун мындайча тамамдайт:

Бул чепкен «жаңычылга»
эски мода.
Билгенге чын турмуштук
өлбөс ода.
Акы албайм ардактаган
буюмуна,
Эрдикте элге кылган
болбойт соода.

(«Эрдикте соода жок», «Сөз» 21-бет)

Көрүнүп тургандай автор өз чыгармачылыгын абдан жогору баалайт. Өзүн бир чабалдардын колу жетпес бийиктикке чыгып алгандай сезет. Биз анын сөздөн тиккен чепкенин чынын айтып, эски мода десек, ал таң калышы мүмкүн. Ошондуктан далилдүү сөзгө-өтөлү.

Автор китептеринде кыргыз тоолорунун, өзү туулуп өскөн чөйрөнүн кооз жаратылышын, көз жоосун алган сулуулугун, берекесин поэтизациялоого көп аракет кылат. Бирок алиги «Гүлдестедеги», «Айлуу түндө Ала-Тоо» деген ырдагыдай эле, кийинки жаратылыш, жыл мезгилдеринин сүрөттөрү жөнүндөгү ырларынан деле жандуу картинаны,

жагымдуу элести жолуктуруу кыйын. Мобул «Бир шилтемдер» деген теманын алдында берилген эки куплет ырды мисал тарткыбыз келет.

Жүрөмүн десең карыбай,
Жүрүп кет досум жарым ай.
Пача-Ата, Аркыт, Бозбу, Чер,
Пайдалуу жанга дарыдай.
Тоо, токой дарттын дабасы,
Жагымдуу жаз, күз абасы.
Тамшанткан суусун кымыздай,
Таш-бишкек, сайлар-сабасы.

(«Тоо сүрөттөрү» 46-бет)

Бул ырда окурманды кызыктыра турган, толкундата турган эч нерсе жок. Автор кургак фразалар менен гана чектелген. Ал мындай жайдак баяндын ордуна ошол өзү көргөн касиеттүү жерлердин кооз, кереметтүү жаратылышын урунттуу боёктор аркылуу көз алдыга элестетүүгө аракет кылса болмок. Автор «Сөз» жыйнагындагы «Аркытым» (28-бет) деген ырында да ийгиликке жетише алган эмес. Ал Аркыттын берекесин, ажайып сулуулугун даңазалагысы келип, бирок: «Аркытым – жер-жемиштин казынасы», «Аркыттын жазып бүтпөс сулуулугун», «Аркыттын көркү чексиз ушунчалык» деген өңдүү жөнөкөй атоолордон, куру суктануулардан алыс узай албайт. Автор өзүнчө эле бир нерселерге «ахалап» суктанып жатат. А бирок, окурмандын көз алдына эч нерсе элестебейт. Аркыттын көрктүү, сулуу жемишке бай экенин ансыз деле угуп, окуп жүрөбүз го.

Пейзаждык лириканын кадыр-баркы адамдын табият сезимин курчутуп, кылдаттанта турган, кишинин дилинде жагымдуу маанайды жарата алган касиети, адам менен жаратылышты жакындаткан кызыктуу, көркөм боёктуу, колориттүү элестерди жеткире билген сапаты менен өлчөнөт. Шатмановдун тарткан пейзаждары тилекке каршы азырынча мындай сапаттардан алыс турат. Ал жаратылыш картиналарын автордук сезим менен жандандыра билип, эстетикалык элес тартуу жөндөмдүүлүгүнө али үйрөнүүгө тийиш.

Шатманов көп ырларында өзүнүн турмуштук тажрыйбасына таянып, өмүр, жашоо, тиричилик, ата журт, адам, эмгек ж.б. олуттуу нерселер жөнүндө окурмандар менен бетме-бет маек куруп, алардын рухий дүйнөсүнө таасир кылууга умтулат. Айрым учурда аздыр-көптүр максатына жеткенин көрөбүз. Анын «Ата мурасы», «Менин досум», «Алып учуп баратат», «Бир чымчым топурак», «Эне тилим» аттуу ырлары бир топ чыйрак жазылган дүнүйөлөр. Бирок

ал көпчүлүк ырларында окурмандарга кургак акыл айтуу, элементардык акыйкаттарды курулай констатациялоо, мурда миң бир ирет айтылып, тапталган нерселерди өз тарабынан эч нерсе кошпой, жалынсыз, эндей кайталоо менен алек болот. Мына бу төмөнкү ырдын кимдин табитине жагып, кимдин акылына акыл кошуп, ким үчүн жаңылык болорун билиш кыйын.

Баланын, жолдо калсын, жогу жаман,
А бары эр жетилсин эсен-аман.
Баладай бир да күч жок кубат берер,
Өмүрдү өргө сүрөп, камчыланган.
Балалуу үйдүн өзү кандай сонун
Бапайган жаңгагындай Ала-Тоонун.
Уулдар улан болсун, кыздар жубан,
Ушулар улантышат өмүр жолун. (*«Сөз», 31-бет*)

Ушул ырдын небактан белгилүү тавталогия экендигин, көркөмдүк жетесиздигин ашкерелөө үчүн анализдин зарылчылыгы барбы? Бул ыр ансыз деле өзүнө-өзү айгак болуп турат. Мындай өзүн-өзү ашкерелеген ырлар улам кезектешип жолугуп, бара-бара тажата баштайт. Автор аял жөнүндө жазса:

«Аял деген – ал өмүрдүн көктөмү,
Аял деген – көңүл кушу көктөгү.
Аял – чоң күч, ишенимди актаган» –

дейт. Жамгыр жөнүндө жазса:

«Жамгыр жааса журтта
болбойт жокчулук.
Жамгыр жааса журтта болот
токчулук» –

деп саймедирейт.

«Күн нуру – жашоо болуп,
жер шарына таралат.
Күн нуру – өмүр болуп,
жерде жаңы жаралат» –

деп, «мурда айтылбаган жаңы ойду» жарк эттирип айта салат.

Бакытты буюмдай
Базарда сатпайт.
Бакытты күткөн
Эмгексиз жатпайт –

деп, бизге «мурда укпаган, билбеген» акылдарды айтат. Мына ушул өңдүү рифмалашкан кургак үгүттөрдү окуганында орус сынчысы

Светлана Соложенкинанын мына бул сөзү эске түшөт. Ал эки жерде эки – төрт дегендей чындыктарды какшанып кайталай берген акындар жөнүндө айтып келип: «Элестетиңизчи, сиздин квартиранызда капыстан эле телефон чырылдап калды. Сиз трубканы ала койдунуз. Толкунданган убайымдуу үн: «Тамак жээрдин алдында колунузду жууп жүрүңүз», же «Суранам, сизден, көчөнү кесип өтүп баратканда, адегенде сол жакты, андан кийин оң жакты карап өтүңүз». Сиз кайдагы болбогон тамаша үчүн аёолуу убактыңызды алып жатышканына таң калып, а түгүл ачуунуз да келет. Бирок кептин баары сиз ойлогондой мунун тамаша эместигинде. Тиги неменин чын эле сизди жугуштуу оорудан жана бөөдө кырсыктан сактап калгысы келип жатат. Ал үстөккө-босток телефондун жанын койбой чала берет. Акыры тажап, өз үйүндөн качып чыгууга аргасыз болосуз. Ал эми тиги неме болсо ээн үйгө чырылдатып чала берет...»

Шатманов жогорудагы өңдөнгөн өзүнүн примитивдүү дидактикалары, кайталоолору менен мына ушул немеге окшоп, окурмандын кулагынын кужурун алып жаткандыгын, анын чын ниетинен айтып отургандарына окурмандын алдыртан мыйыгынан күлүп жаткандыгын, мындай үгүт айткан ырлар менен бүгүнкү күндүн талапчыл, калыс жана кыйкымчыл окурмандарына жага албастыгын эбак түшүнүүгө тийиш эле.

Махабат, сүйүү, ашыглык темасында жазылган ырлар С. Шатмановдун поэтикалык чарбасында басымдуу орунду ээлейт. Бул жөнүндө да сөз кыла кетишибиз керек. Адам баласынын ыйык сезимдерине, ички жан сырына, көңүл күүсүнө, сүйүү кумарларына кайрылган ашыглык лирикасынын табияты акындан бөтөнчө кылдаттыкты, сезимталдыкты, эмоциялуулукту жана назик лирикалуулукту талап кылары белгилүү. Куру убада, кургак сөздү жактырбаган, оңой менен «ийип» бербеген бул «мойну катуу» теманы иштөөдө авторубуз дале көзгө көрүнөрлүк ийгиликтерге жетише албай жатат. Ырас, кээде поэзиянын жылт эткен учкундары көрүнө калат. Мисалы:

Тамшантчу элең кулагыма
шыбырап:
«Таалайыма тагдыр кошкон
кишим» деп.
Таппай эми байкуш сүйүү
чаңырат,
Кулуну өлгөн кексе бээдей
кишенеп.

Сен дегенде ак тилегим
ишке ашпай.
Өтмөк болдук өмүр бою
жупташпай.
Үмүт кургур үгөлөндү
быркырап,
Зоодон ылдый учуп түшкөн
көк таштай.

(«Сен дегенде», «Сөз», 42-бет)

Бул ыр өз алдынча салмагы бар ыр. Автор лирикалык каармандын ички санаркоосун, өксүүсүн, күйүттүү туйгуларын сезилерлик даражада элестете алган. Ырдын ары тереңинен армандуу нота угулуп, адамды түрдүү ой-санааларга салат. Тилекке каршы бул ырдагыдай дурус жышаан автордун жалпы лирикасына мүнөздүү эмес. Акындын көпчүлүк лирикаларынан окурмандын сезимине от жандырып, көңүлүн козгой турган, түйшөлтүп, толгонто турган, ырахат бере турган касиет көрүнбөйт. Анын сүйүү ырларындагы кашкайып көзгө көрүнүп турган эң негизги кемчилик – бул ырларда эмоциянын, лирикалуулуктун, назиктиктин жоктугу. Акын өтө эле салкын кандуу. Ыр жазып жатканда толкундап, тамырлары балкылдап, чыгармачылык «экстаз» абалына келе албагандыгы сезилип турат. Ал жакшы саптарды карандай акылы менен издеп табууга аракет кылат. Ошондуктан анын лирикаларында мүйүздөй катуу рационализм, кургактык үстөмдүк кылат. Мынакей ошол кургактыктын бир көрүнүшү:

Сүйүү деген – сагынуу да.
жаңылуу,
Эңсөө, күтүү, капысынан
кабылуу,
Көңүл ачуу, таарынышуу,
жарашуу,
Өмүр кошуу, жашоо, сыйлоо,
жалынуу.

(8 саптарынан, «Ата мурасы», 73-бет)

Алдапсыз мени аппагым
Ачыгын айтсам какпагын.
Мен деген сүйүү таппадым
Жүрөгүң ачып капкагын.
(«Тоо сүрөттөрү» Бир шилтем 49-бет)

Ал жазып жатканда өзүнчө «жибип», тамырлары балкыбагандыктан жалаң сүйүү лирикаларында гана эмес, башка темаларда жазылган ырларында да ушундай кожомой рационализмге, боору менен жылган прозаизмге, кээде жөн эле кара сөзгө түшүп кетерин айтууга тийишпиз.

Шатмановдун сүйүү, ашыглык жөнүндө жазып жатып, кээде айланып примитивизмге жол берип, жөн эле бир куру саптарды кураштыруу менен алек болуп калганын көрөбүз. Окуйлу:

Сулуу кыздын сүйгөнүнөн
чочубайм,
Саябы деп сакалымдан
чочулайм.
Өбөм десе өптүрүүгө
даярмын,
Бирок мен да кыз алдында
аярмын.
Тура калам ага аскадай
тосулуп.
Өөп калам маңдайынан
озунуп. (*«Сөз» 46-бет*)

Баса, мындай ойсуз саптарды жалгыз сүйүү лирикасынан гана эмес, башка темадагы түзүмдөрүнөн да жолуктурабыз. Мисалы:

Түшүргөн жайлоо ышкыңы,
Түгөнгүр сонун ышкыны.
Көтөрүп ороп көп келгем,
Көйнөкчөн... чечип тышкымы.
(*Куплет, «Тоо сүрөттөрү» 48-бет*)

Удургуйм деңиз болуп тамчы
туруп,
Чабылам кылыч болуп камчы
туруп,
Күркүрөйм жолборс болуп
мышык туруп,
Чамынам баатыр болуп аңчы
туруп.
Каруум болгон менен бир
кишилик,
Кайратым, сүрүм, демим

миң кишилик.
Капырай, кара кулак шер
өңдөнөт,
Ак зоодо бир аз калган
кумда эшилип.

(8 саптарынан «Ата мурасы» 80-бет)

Автор ушинтип кээде поэзия дүйнөсүндө эмнени жазам десе өзү билген өзүнчө эле бир эркеге айланып алат. Поэзия дегениңдин жаралышы кээде текейден арзан нерсе, кээде аны ички дүйнөнө батпай толуп ташкан, «ой, бол!» деп чыдамы кетип түрткүлөгөндө ыр дегендин үстүндө тер агызып, кайра-кайра ондоп, сызып-чийип убараланып жазат деген сөз бир жактуу түшүнүк. Кээде ар бир поэтикалык чыгарма акынды жетектеген кубаттуу ойдун жемиши дешет. А менден кээде андай ой болбосо деле ыр өзүнөн-өзү чыга берет – дейт Шатманов.

Сөздүн кыскасы, акындын үч жыйнагын анализдеп чыгып, автордун алиги:

Кыргыздын келбетине
келиштирип,
Сөздөрдүн жибегинен
чепкен соктум», –

деген декларациясынын, анын поэзиясынын реалдуу ал-ахвалына шайкеш келбей тургандыгын көрдүк. Поэтикалык чепкен айрым жерлери жылтырап турганы менен негизинен маданияттуу, сабаттуу көпчүлүккө ансыз да маалым, трафареттүү чындыктардын курагынан трафареттүү үлгүдө тигилип калыптыр. Автор алгачкы жыйнагынын деңгээлинен бир аз өйдө көтөрүлүп чыкканы менен али өзүнүн үнүн, өзүнүн өзгөчө боёгун, стилин, интонациясын таба элек.

Авторго мыкты, чыныгы ырларды жазууга, идеясына көркөмдүк-эстетикалык сапаттары шайкеш келген жогорку деңгээлдеги түзүмдөрдү жаратууга лирика жанрында эң орчундуу проблема катары эсептелген бир нерсенин жетишпегендиги кедерги болуп жатат. Бул – автордун поэзиясында дүйнөнү жетилген эстетикалык, интеллектуалды-философиялык деңгээлде кабыл алып жана талкуулаган лирикалык өз алдынча индивидуалдуу МЕНдин калыптанбагандыгы. Автордун ырларынын башына коюлган олуттуу темаларды, бүгүнкү күндүн чоң түшүнүктөрүнө кайрылып турган ырларын, айрым түзүк чыккан поэтикалык миниатюраларын көрүп алып, кээ бирөөлөр лирикалык МЕНде андай касиет бар, бирок автордо өзүнүн

толгонууларын эстетикалык кубулушка айланта билүү чеберчилиги гана жетишпей жатат, Шатманов көркөм чеберчилик проблемасынын гана алдында турат деши мүмкүн. Тилекке каршы андай эмес. Бул ойду даанараак конкреттештирип көрөлү. Автордун рухий-поэтикалык турмушун, дүйнөгө көз карашын, мамилесин тээ тереңден багыттап, башкарып турган, кебелбеген, тышкы азгырыктар, козутуулар козголто албаган бир өзөк-ишеним жок. Автор бир ырында белгилүү бир көрүнүшкө карата өзүнүн мамилесин билдирсе, экинчи ырында ошол эле көрүнүш жөнүндө мурдагы оюна карама-каршы келген ойлорду айта берет. Бир катар ырларында акын Ата Журттун, Мекендин айкөлдүгүн, улуулугун, ыйыктыгын, кеңдигин жар салып, өзү анын койнунда жүргөн бир тырмактай чүрпө экендигин айтса, «Менин асыл Мекеним» деген ырында:

«Сен өзүң көл-дайраны,
тоо-таштарды
Көтөргөн алп болсоң да,
Алтын тыйын акчадай
чөнтөгүмө батасың», –

дейт. Дагы бир ырында Ата Журтту өтө эле кичирейтип, аны колтукка кысып жүрсө боло турган нерседей элестетет.

Мындай алабармандыкка Ата Мекен жөнүндө зор рухий азаптануулар аркылуу иштелип чыккан терең ишеними, туруктуу көз карашы калыптанбаган адам гана жол бериши мүмкүн.

Автор «Эсен келет» деген ырында ыймансыз, кара өзгөй, эл журтка барксыз адамдын бул дүйнөдөн көчкөндүгүн айтып, андай адамдын кеткенине кейибей тургандыгын чечкиндүү түрдө жазат. Бул ырдан биз С. Шатмановдун адамдарга баа берүүдө социалдык критерийлерге таянарын, кишилердин ишмердигине дифференциалдуу мамиле жасарын туюнуп, ичтен жактырабыз. Бирок автор андан кийин жазган «Кара» («Ата мурасы», 43-бет) аттуу философиялык мүнөздөгү көлөмдүү ырында бул позициясын тарс унутуп таштайт. Ал ниети бузук адам жөнүндө ой жүгүртүп келип, момундай деп жыйынтык чыгарат:

Жүрөгү кир, кишичилик
ары кир,
Ким болбосун журт экенбиз
жаамы бир.
Өлсө дагы өксөп-ыйлап
көмөбүз,

Ал анткени адам деген
наамы бир.

Бул жерде автор өзүнүн мурдагы позициясын эстен чыгарып, кайра абстрактуу гуманизмдин тумандуу мейкинине түшүп кетип отурат. Көз караштын, позициянын мындай оомалыгы акындын «Жарык издер» («Ата мурасы», 23-бет) деген ырынан да кашкайып көрүнүп турат. Бул ырда турмушта жарык издерге карама-каршы келген кара издер бар экендиги жөнүндө өкүнүү, жек көрүү менен айтып келип:

«Бар болсун бул дүйнөдө
таманына чаң жугузган
бардык издер» –

деп бүтүм чыгарат.

Акын дагы бир «Жаңырык» деген ырында өзүнүн акындык сапары, кийинки тагдыры жөнүндө айтып келип: «Мезгил мээсин тешип өткөн сөзүмө, жер-планет жылда турар жаңырып» – деп шанданат. Муну эмнеге негиздеп айтып жатат болду экен деп, бир аз болсо да аргумент издеп үңүлүп көрсөң, анын ордуна «Менин үнүм тааныш эмес өзүмө» деген билдирүүнү окуйсун. Мына кызык, акындын өзүнү өзүнө тааныш эмес экен. Андай болсо автор өзүнүн сөзүнүн күчүнөн келечекте жер-планет жыл сайын жаңырып, кубулуп турарына кандайча ишенет? Мындай аларбармандыкка чын эле өзүнүн үнү өзүнө тааныш эмес автор гана жол бериши мүмкүн.

Ошентип, автордун рухий-поэтикалык турмушун, дүйнөгө мамилесин ичтен башкарып, багыттап турган белгилүү бир концептуалдык борбор жок.

Чыныгы поэтикалык байлыктын жаралып, жарыкка келиш шарты калем кармаган адамда табигый таланттын жана дүйнөгө өзүнчө бир системалуу көз караштын, өз алдынча иштеп чыккан бирдиктүү бир идеялык-философиялык ой багытынын болушу. Лирикалык поэзиянын фундаменти – бул өз алдынча ой жүгүртө билген, өзүнүн терең индивидуалдуу МЕНи бар, дүйнө, коом, мезгил жөнүндө туруктуу ишенимге ээ болгон масштабдуу личность. Мына ушундай терең интеллектуалдык-философиялык МЕН калыптанган жерден гана поэзия башталат. Мына ушундай деңгээл бар жерден гана индивидуалдуу стиль, индивидуалдуу почерк, өздүк интонация деген түшүнүктөр жаралып, өмүр сүрө баштайт. Мындай индивидуалдуу МЕН эч качан «менин үнүм тааныш эмес өзүмө» деп айтпайт. Анын үнү өзүнө беш колдой тааныш. Ал өтө бекем, чечкиндүү позицияда турат жана

дүйнөгө эмне айтарын билет. Ал өзүнүн сөзүнүн бу дүйнөгө зарыл экендигин сезип турат. Ал ырды жазбай коё албагандыгынан жазат. Ыр ал үчүн терең зарылдык, рухий-нравалык муктаждык. Ыр анын тагдыры, жашоосу, жүрүм-туруму. Ыр анын өзү. Мындай личность эч качан мурдагы айткан оюн эстен чыгарып: Ата Журт, «сен өзүң көл-дайраны, тоо-таштарды көтөргөн алп болсоң да, алтын тыйын акчадай чөнтөгүмө батасың» – деп ыр, жазбайт. Анын сөзү бирөө гана. Анын Ата Журт жөнүндө жүрөгүнүн тээ тереңинде жаткан бир гана ишеними бар, анын Мекен жөнүндөгү ырлары ошол толтодогу ишенимден оргуп чыгат. Кыскасы, анын бардык жазгандары улуу Гёте айткандай ар качан аздектеп, өмүрүнө өзөк туткан нерсесинин гана чарпындылары болот.

Биздин калемгердин дүйнөсүндө мына ушундай концептуалдык өзөк жетишпей жаткандыктан ал ой жүгүртүүлөрүндө ыраатсыздыкка жол берип жатат. Анын жазган ырларынын үстүртөн чыгып жатышына мына ошол өзөк – ишенимдин калыптанбагандыгы себепчи болуп отурат. Мына ушул борбордук философиялык регулятордун жоктугунан улам автор көзүнө көрүнгөн темаларга чарпылып, турмуш жөнүндө туш келди үзүп-жулкуп кеп кылып, тапталган ойлорду кайрадан уйкаштыруудан алыстап кетпей, кээде түздөн түз эпигондукка түшүп кетип, өзүнүн туруктуу бир ыкмасын таппай, бирде мода кууп, сегиз сапка кайрылса, бирде бир шилтемдерге качырып, кээде традициялык 7–8 муун өлчөмүнө салып ырдаса, бирде ак ырга өтүп, кээде эч зарылчылыксыз (чагылтылып жаткан предметтин, мазмундун ички муктаждыгын эсепке албай) 17–18–19 муундуу формага кайрылып, өзүнчө бир такаат таппай, системасыз жашап жатат.

Жогорудагы жалпы жыйынтык С. Шатмановдун кеп болгон үч жыйнагына тиешелүү. Алдыда автордун дагы бир ыр жыйнагы турат («Дан жана ыр», «Кыргызстан» басмасы 1975-ж.).

Ырасын айтсак, биз бул жыйнакты көңүлсүз колго алдык. Баягы эле эски тааныш үндү кайра угабыз да деген ой делебени өчүрүп турду. Бирок «Дан жана ырдан» жаңы сапаттагы поэтикалык дандарга кез болуп, ойлонуп калдык. Бул сөзүбүздү окуган адам макаланын автору аягында акындын көңүлүн улаш үчүн калп эле жасалма дипломатияга өткөнү жатат деши мүмкүн. Жок, буга жол берилиши мүмкүн эмес. Адегенде мына бу ыр менен таанышып көрүңүздөр.

Алыбайга ачык кат:

Калдайган карааныңдан
кагылайын.

Кандашым, уялашым
Алыбайым!
Сен жүрсөң кой артында
кышын-жайын,
Коротуп мен олтурам
көздүн майын,
Айырма: менде калам,
сенде таяк.
Түн кезем үйдө олтуруп
башты таяп.
Сен дагы болуш үчүн чабан
– маяк,
Багасың балдарыңдай
козунду аяп.
Кой багуу кыйын болсо
алда канча
Ыр жазуу андан оор
караманча.
Эр жетип эл ишине
жараганча
Эмгектен тер төкпөдүк
иним анча.
Мына эми бизге дагы келди
кезек,
Мекенге мезгил жетти берер
эсеп.
Ата журт аяган жок эмне
десек,
Андыктан аппак нанын
актап жесек.
Ал жакта кыш катуу деп
калам угуп,
Койлоруң койбосо экен
ара тууп.
Эшиктен киргенчекти бетти
жууп,
Мурутка муз тоңдурад
кышкы суук.
Быйыл кыш биз жакта да

суук катуу
Антсе да үйүм жылуу,
уйкум таттуу.
Сен десем тынч турмушум
алааматтуу,
Бул түнү менде болбойт
бейкут жатуу.
Сени ойлоп жатканымда
кээ бир ирет
Түшүмө ырлар эмес
койлор кирет:
Боорунда Бозбу тоонун
карды жиреп
Бараткансыйм койлоруңду
төшкө тиреп.
Көп болсун козуларың –
мактайт калкың,
Аз болсун поэзиям –
сактайт калкым.
Тилегим: чыга берсин
сенин даңкың,
Чыкпасын чыгармамдан
менин калпым.
(18–19-бет).

Көрүнүп тургандай бул ыр өзүнүн жөнөкөйлүгү, эркин жазылгандыгы, автордун толгонууларын, санаркоолорун, эки адамдын ортосундагы мамилени образдуу кылып элестетип бере алгандыгы менен окурманды өзүнө тартат. Ырдын тулкусуна турмуштун, жандуулуктун деми уруп, саптарда кандайдыр «кан жүгүрүп» тургандай. Бул өңдүү жандуу ырлар «Дан жана ыр» жыйнагына жан киргизип турат.

Ырасын айтуу керек, үч жыл өткөндөн кийин чыккан бул соңку жыйнактан С. Шатмановдун көркөм ой жүгүртүүсүндө илгерилеш болгондугу көрүнүп турат. Автор кандайдыр мурдагы өзүнүн кемчиликтерин сезгендей. Кубулуштарды курулай констатациялоодон, кайталоочулуктан, баяндоочулуктан кутулууга аракеттенгендей. Өзүн өзү кайра куралдандырууга, өзүнүн жолун табууга, турмушка өзүнүн жекече мамилесин иштеп чыгууга чынданып умтулуп жаткандай. Автордун социалдык-нравалык акыл-туюму бир топ зирек тарткан. Мурда тууган жер жөнүндөгү ырларда лирикалык геройдун өнүп-өскөн жерди урматтап

сүйүүсүнүн негизги критерийи болуп анын ошол жерде төрөлүп калгандыгы, «ошол жерде кас-кас туруп, бут шилтеп, чапчып-чапчып буламыкка кол салганы», тай үйрөтүп чапкылап, тарктап ойноп чоңойгону эсептелсе, азыр автор мындай жылаңач оптимизмден өйдө туруп, тууган жерге бөлөкчө призмадан карайт. Анын тууган жерге болгон урмат-сүйүүсү аерде жашап, эмгектенген адамдарга, ал жердеги курулуп жаткан турмуштун жаңы тибине байланышат. Автор өнүгүп-өскөн жерге кайрылганда барыдан мурда анын социалдык портретин тартууга аракет кылат. Ал алыста жүрүп, туулган жери жөнүндө ойлонсо көз алдына согуш учуру, ал кездеги жепирейген боз тамдар элестейт. Азыркы заңгыраган аппак үйлөрдүн жанында «көрктү бузуп» турган, бир кезде адамдардын ыйык түнөгү болгон боз тамдар согуш учурундагы катаал, түйшүктүү күндөр менен ассоциация түзүп, авторго сүйкүмдүү көрүнөт.

Автор өзүнүн көркөм инструментарийин да сезилерлик түрдө жакшыртууга жетишкени ачык көрүнүп турат. Ал өзүнүн оюн картина аркылуу, таасын салыштыруулар, таасирдүү штрихтер менен бере билүү устаттыгына үйрөнө баштаган. С. Шатманов «Менин атам» деген ырында дыйкан адамдын жөнөкөй, калбаат, сүйгүнчүктүү элестин тартып бергиси келген. Ал бул максатты ишке ашырууда кургак пафостон, куру мактоолордон, таасирсиз даңктоолордон аң-сезимдүү түрдө качат. Ал адамдын жерде жаткан тырмактай күкүмдү көрсө ала коюп, үйлөп оозуна салар адаты, бир жолу кинодон эгин сакталган кампанын өрттөнгөнүн көрүп, ыйлап жибергени сыяктуу штрихтер аркылуу дыйкандын облигин жандуу элестетип бере алган. Өзүнүн образдуу, мазмундуу жана чебер жазылышы жагынан автордун «Эки жоокер жөнүндө эскертме» аттуу ыры да атайы көңүл бурууга татыктуу. Лирикалык каарман көп жыл өтсө да, согушка бирге женөшкөн жолдошторунун кайра кайтпай калганына ичинен катуу сыздап, бушайман болот. Автор оор жоготууга учураган адамдын санаркоосун, толгонууларын жай, маңыздуу сүрөттөп келип, ырдын аягында момундай таасирдүү натыйжага жетишет.

...Бирге кетип...

алар жоону кырганда,

Бир болбодум,

Жеңиш күнү эскерем.

Күндүз көрбөй...

күздүн күнү кырманда

Жалгыз жатып... түндө гана

кез келем...

Бул саптардан күздүн күнкү данга толгон улуу кырманда санаа тарткан фронтовик – дыйкандын армандуу, күйүттүү фигурасы, анын сергек ички дүйнөсү алакандагыдай айкын элестейт.

Кыскасы, «Дан жана ыр» жыйнагы акындын саамалыгы, алга жасаган кадамы, өзүнчө бир «танууну тануусу».

Албетте, бул жыйнак да начар сапаттардан куру эмес. Окурмандардын талабына жооп бере албай турган чабал, жармач, «кыл эшпеген» начар ырлар бул жыйнакта деле жүрөт. Буга таң калбаса деле болот. Мунун өзү табигый көрүнүш. Анткени кечээ эле адабияттагы экинчиликтин (вторичность) кучагынан бошоно албай жүргөн акындын шык-жөндөмү заматта эле бардык жагынан кристаллдашып калбайт да. Бизди кубанткан негизги нерсе мынабу тенденция: автордун дүйнөсүндө өзүнчө бир «ренессанс» башталгандай. С. Шатмановдун поэзияга болгон мамилеси олутташа баштаган. Ырларында конкреттүүлүктү, ойлуулукту камсыз кылууга умтулуп, мурдагыдай кубулуштарды констатациялабай, алардын ички маңызын ачууга ыклас койгон. Кыскасы, «Дан жана ыр» жыйнагы С. Шатмановдун индивидуалдуу профессионал поэзияны жаратууга негиз болуп бере турган чектерге жакын турган тепкичтерге келип калгандыгын кабардайт. Мунун өзү автордун мындан аркы чыгармачылык жолуна окурмандын үмүттөнүүсүн пайда кылат.

Поэзия – бул көрүнүштөрдүн жана окуялардын жөнөкөй фиксациясы эмес, же болбосо турмуштун алиппесинен таанып алган нерселерди уйкаштырып, онду-солго жарыялоо эмес. Поэзия – бул бир адамдын бүткүл коомчулук менен болгон диалогу. Бул диалог тапталган талашсыз аксиомалар жөнүндө эмес, коомчулукту кызыктырган проблемалар, көпчүлүктүн көңүлүн козуткан озуипалар, коомдук турмуштун маанилүү моменттери, жашоо-тиричиликтин көпчүлүк байкабаган, андабаган нюанстары, дүйнөнүн жана адам рухунун тереңдеги сырлары жөнүндө мазмундуу, масштабдуу жана олуттуу бийик диалог болушу керек. С. Шатманов акыркы жазган ырларынын биринде «Нукура поэзия издегеним» деп өзүнүн көмүскөдөгү тилегин ачыкка чыгарат. Нукура поэзияны жаратыш үчүн С. Шатманов көшөрө, көгөрө изденип, өзүнүн акыркы жетишкен чегин дагы да «танып», өзүндөгү рухий идиллияны акырына чейин бузуп, көнүмүш эрежелерден, ыктардан, адабий штамптардан чечкиндүү баш тартып, өзүнүн дүйнөсүндө өзү бурулуш жасоого тийиш. Өзүнүн рухий түзүлүшүнө реформация жасап, дүйнөнү кабылдоо «аппаратын» чечкиндүү түрдө жакшыртууга тийиш.

ЫРГА АЙЛАНЫП КЕТКЕН ӨМҮР¹

Кыргыз эл акыны Нинакан Жүндүбаева 1917-жылы жарык дүйнөгө келген. Ата-энесинен эрте ажыраган Нинакан 7 жашынан тартып Нарындагы жетим балдар үйүндө тарбияланат. 1934-жылдан 1936-жылга чейин Кочкор районундагы колхоз жаштар мектебинен окуйт. Аны ийгиликтүү бүтүрүп, окуусун Нарын педагогикалык окуу жайында улантат. 1936-жылдан 1940-жылдарга дейре Кайырма айылдык мектебинде (Жумгал району) мугалим болуп иштеген, ошол жерден 1940-жылы Жумгал районунун ЛКЖСнын биринчи секретарлыгына шайланат. 1941-1952-жылдары Кочкор, Жумгал, Ат-Башы райондорунда партиялык жооптуу кызматтарда иштеп жүрөт. 1952-жылы Чолпон райондук аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланат, 1956-жылы Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин алдындагы партиялык мектепти бүтүргөн, ал эми 1958-1962-жылдары Нарын областтык «Тянь-Шань правдасы» газетасынын партия-лык турмуш бөлүмүн башкарат. 1965-жылга чейин Нарын областтык музыкалык драма театрынын директору болуп иштеген. 1965-жылы Кочкор районунун райондук маданий бөлүмүнө жетекчи болгон. Ушул мезгилде Алма-Атадагы Жогорку партиялык мектептин сырттан окуу бөлүмүндө окуп, аны 1967-жылы ийгиликтүү аяктайт. 1971-жылдан 1976-жылга чейин Кыргызстан Жазуучулар союзунун башкармалыгынын Нарын областы боюнча адабий консультанты болуп иштеп, 1979-жылдан республикалык маанидеги персоналдык пенсияга чыккан.

Нинакан Жүндүбаеванын чыгармачылыгы 50-жылдардын экинчи жарымынан көз жарат. Анын «Алтын күз» аттуу алгачкы ыры 1957-жылы «Ленинчил жаш» газетасына жарыяланып калат. Бул ырдын жарыяланып калышы Н.Жүндүбаева үчүн да күтүүсүз окуя болот. Ошондон кийин өзүнүн чыгармачылык дараметине ишеним пайда болгон, Нинакан Жүндүбаева чыгармачылык ишке белсенип кирүүгө бел байлайт. Анын алгачкы поэтикалык ыр жыйнагы «Алгачкы жаңырык» 1960-жылы жарык көрөт. 1970-жылы «Я – горянка» («Мен тоолук

¹ Китептен: Л. Үкүбаева. Кыргыз адабияты: Талдоолор жана ой жүгүртүүлөр. - Б, 2006. – 61–84-бб.

кыргызмын») аттуу китеби орус тилинде чыгып, акындын чыгармалары менен орус тилдүү китеп окуучулар да тааныша башташат. Ошентип, ошол күндөн өмүрүнүн акырына чейин Нинакан Жүндүбаева калемин колунан түшүрбөй өзүнүн элине, Ата-Мекенине, жашоо-турмушка, жаратылышка, дүйнө элдерине болгон сүйүүсүн, ал тууралуу ой толгоолорун, көз караштарын лирикалык саптарында, эпикалык чыгармаларында, драмаларында аялдык, энелик, акындык өзгөчө мээрим, дүйнө кабылдоосу менен окуучуларына тартуулап, алар менен сырдашып келди. «Алгачкы жаңырыктан» кийин «Узатуу» (1960), «Ишеним» (1963), «Өнөр» (1963), «Бөбөктөр дүйнөсү» (1967), «Эне тилеги» (1967), «Таңдагы гүлдөр» (1971), «Ата Журт күүлөрү» (1975), «Менин карындашым» (1977), «Менин каармандарым» (1981), «Үмүтүм түгөнбөйт» (1983), «Кең дүйнө» (1985), «Чынар терек» (1987), «Эне дүйнөсү» (1994), «Кызыл өрүк» (2000) мына акын Нинакандын калеминен жаралып, элине тартуулаган ыр китептери. «Я – горянка» ыр китебинен кийин да акындын бир катар ырлары орус тилине которулуп, Кыргызстанда жана андан сырткары мамлекеттерде жарык көргөн. Алар: «Горные звезды» (1971), «Красные маки» (1978), «Солнечная высота» (1984), «Созвездие» (1988), «Правда века» (1990). Ошондой эле акындын көптөгөн чыгармалары казак, түркмөн, тажик, өзбек, белорус, украин жана башка элдердин тилдерине да которулган.

Нинакан Жүндүбаева – советтик жаңы турмушта жаңы дүйнөгө келип, анын жемишин өз тагдырлары аркылуу таткан улуу муундагы кыргыз акын кыздарыбыздын бири. Ал замандашы, калемдеши, кыргыз кыздарынан чыккан тунгуч профессионал акын Нуркамал Жетикашкаеванын «Октябрдын кызымын» деген ырында акыйкат айтылгандай, «Октябрь берген тил менен калем колунда ырдагандардан». Акындын автобиографиясынан көрүнүп тургандай, анын жашоосунун барактары совет доорунда билим алуу, болгондо да комсомолдук, партиялык кызматтарды аткарууга өзүн өзү тарбиялоо, даярдоо, калыптандыруу менен ачылган. Төрт жылча айылдык мектепте мугалим да болгон, а бирок өмүрүнүн көпчүлүк учурун партиялык-советтик жооптуу кызматтарда жүрүп өткөргөн. Ал мезгилде кыргыз кыздарынан билимдүү, партиялык кызматтарды аткарып кетүүгө жөндөмдүү кыздар да аз чыккан. Коммунисттик партия да ар кимге эле жооптуу кызматтарды ишенип бере бербеген, аны алып кетүүгө, аткарууга татыктуу кадрларга гана ишеним көргөзгөн.

Канткен менен партиялык-советтик жооптуу иштерди аткаруу кыргыз кыздары үчүн сыймыктуу да иш эле. Нинакан Жүндүбаева

партиянын солдатты катары кайсы кызматты болбосун чоң абийир-дүүлүк, жоопкерчилик менен аткарган. Ага анын «Ардак белгиси» ордени, «Эмгектеги каармандыгы үчүн» медалы, «В.И.Лениндин 100 жылдыгына карата» чыгарылган медаль, «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн», «Эмгек ветераны» медалдары жана Кыргыз ССРинин 5 «Ардак грамотасы» менен сыйлангандыгы күбө.

Нинакан Жүндүбаева 1957-жылдан Кыргыз жазуучулар, 1959-жылдан Журналисттер, 1960-жылдан театр ишмерлер союзунун мүчөсү. Кыргыз ССРинин маданиятына эмгек сиңирген ишмер (1977), Кыргыз Эл акыны (1989), СССР маданият министрлиги тарабынан маданияттын отличник кызматкери наамы ыйгарылган (1967).

Акын жана коомдук ишмер Нинакан Жүндүбаева партиялык-советтик ар кандай кызматтарда иштеп жүргөндө турмуштун казанында кайнап, эл тагдырын, жер тагдырын жакындан үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк алды. Анын дили да, эмгеги да жаш Совет мамлекетинин экономикалык-саясий абалын бекемдөөгө жумшалды. Өзүнүн аткарган кызматы да эл арасында дайыма болуп, саясий-агартуучулук иштерди туура багытта уюштурууга аны милдеттендирди. Табиятында поэтикалык көрөңгөсү бар Нинакан эл турмушун поэзия тилине которуп, кайнаган иш арасында чыгармачылык менен да алектене калып жүрдү.

Акындын чыгармачылык ишке бир аз да болсо жүз буруп, поэтикалык мүмкүнчүлүгүн сынап көрүүгө шарт ал Нарын областтык «Тянь-Шань правдасы» газетасында иштеп, анын партиялык турмуш бөлүмүн башкарган мезгилинде түзүлдү. Анын «Алгачкы жаңырык» – тунгуч ырлар жыйнагы да ушул жылдары чыгып, Нинакан Жүндүбаеваны коомчулукка акын катары таанытты.

«Алгачкы жаңырыкты» барактап көрсөк, ал жыйнак ошол мезгилдин саясий-идеологиялык духуна туура келген ырлардын топтому экендигин байкоо кыйын эмес. Анда негизинен Октябрга, Ленинге, партияга арналган жана патриоттук духтагы: «Баркы ушул жеримдин», «Милдеттүүмүн», «Атсын таң», «Деңиз сакчыларына» ж.б.у.с. ырлар басымдуулук кылат. Ал ырлардын көпчүлүгү кургак декларация, көрүнүштү үстүртөн санактоо эле. Аларда поэзия үчүн зарыл болгон ойдун тереңдиги, образдык күтүүсүздүккө окшогон көркөм табылгалар сейрек кездешет. Албетте, «чү» деген жерден эле поэтикалык ачылыш жасоо жаңы жаза баштаган үйрөнчүк акын-жазуучулардын бардыгында эле боло бербесин эске алсак, Нинакан Жүндүбаеванын «Алгачкы жаңырыгына» да кечирим берүүгө болот. Көркөм чеберчилик жактан жетиле бербеген алгачкы ыр жыйнагында

Нинакан Жүндүбаеванын поэтикалык индивидуалдуулугун түзүп турган эки нерсени байкоого болор эле. Биринчиси, акындын Коммунисттик партиянын, Лениндин ишине берилген, ишенген коммунисттик духу, экинчиси, анын эмгекти сүйүүсү, эмгек акыны экендиги. Нак ушул дем, илептин тигиниси же мунусу акындын кайсы гана темада жазылган ырлары болбосун «катышып» турат. Мисалы, анын сүйүү темасындагы «Көрүнчү көзгө аппагым» ырынын каарманы көк жайыкта уй жайып жүрсө, «Жообунду бер жашырмай» аттуу ырында «сулуу трактор минип» эмгек талаасында.

Бүгүнкү күндө обон жазылып, элдин терең катмарына сиңип кеткен «Келчи сен да айылга» ыры – Нинакан Жүндүбаеванын акындык дараметинен кабар берген, анын келечегинен көптү үмүттөндүргөн «Алгачкы жаңырыктагы» мыкты ыр. Акындын сөз менен пейзаж тартуу жөндөмү да, ой менен көркөмдүктү синтездөө чеберчилиги да бул ырында төп келишкен.

Адырдагы жыпар гүлдөр жайкалып,
Көк ирим суу, көлдөр күлөт чайпалып,
Обон салып ошо жерде бир жүрсөк,
Жайы, кышы колхоз малын кайтарып.

Көк арчадай сабагынан күбүлбөй,
Өмүр гүлдөйт, кырдын кызыл гүлүндөй,
Келчи курбум, окууң бүтүп айылга,
Таалай жолун таба билсек айылда.

(«Алгачкы жаңырык», 14-б.)

Ушундай эле ийгиликтүү чыккан ырларына жыйнактагы «Акын иниме», «Куплеттеринин» айрымдарын да кошууга болот.

Нинакан Жүндүбаева адабият майданына турмуштук тажрыйбасы топтолуп, «акыл азуусу» чыгып калганда келди. Ошондон улам болуу керек анын ырларында делбетаптык маанай жокко эсе, тескерисинче, акындын ар бир ырынан турмуштук көрүнүштөргө олуттуу кароо, анын түпкү маанисин ачууга аракет көбүрөөк байкалат. Жыйнактын бет ачар ыры болгон «Атпагын, мерген, эликти» аттуу ыры бул пикирибиздин айкын мисалы боло алат. Ырда улагына мээри төгүлүп эмизип турган эликти автор төмөндөгүдөй сүрөттөйт:

Ак көбүк чыгып оозунан
Ак сүтүн эмет баласы
Эмчеги ийип дирилдейт,
Эңкейип мерген карачы.

Акырында:

Атпагын, мерген, мылтыгың...
Бузбагын талаа тынчтыгын.
Өксүтпө бала тилегин,
Өрттөбө эне жүрөгүн.
Биз эмес бейпил тынчтыкты
Айбан да сүйөт билемин.
Адамдын кылар иши эмес
Өксүтүш өмүр жүрөгүн –
(«Алгачкы жаңырык», 3–4-б.)

деп, адамды Адамдыкка чакырат.

«Алгачкы жаңырыктагы» жогорку аталган ырдан башталган олуттуулук акындын кийинки ырлар жыйнактарында улам коюланып, дагы дааналанып олтуруп, анын чыгармачылык жекелигинин башкы касиети болуп калды. Өз учурунда Нинакан Жүндүбаеванын чыгармачылык өзгөчөлүгүн жогорку касиет-сапаттан көрүп, сынчы С.Карымшаков «дегинкисинде Нинакан эженин ырларында турмуштун ысык-суугуна бышып, башынан көптү өткөзгөн тажрыйбалуу адамдын ой-толгонуулары публицистикалык илеп менен берилет. Акын артыкбаш эмоцияга берилбейт, ойлорун поэтикалык ар кыл салыштыруу, каражаттар аркылуу салмактуу добуш менен жеткирет» деп таамай айткан.

Өзүнүн жан дүйнөсүнөн, көркөм фантазиясынан өткөрүп, поэзиянын тилине салып ырдап жаткан көрүнүштөргө да, өзүнө тагдыр кылып алып жаткан поэзия, адабий-чыгармачылык ишине да олуттуу мамиле жасаган Нинакан акын чыгармачылыктын түмөн түйшүгүнө түтүп изденди. Кыргыз поэзиясынын миң кубулган полифониясына өзүнүн жекече кайталангыс үнүн кошууга аракеттенди. Чыгармачылык чеберчиликти өркүндөтүү тажырыйбасы катарында жазылган, символикалык аттар менен чыккан, бөбөктөргө арналган «Узатуу», «Өнөр», «Бөбөктөр дүйнөсү» ыр жыйнактарын биринин артынан бирин окурмандарга тартуулады.

Бала мүнөзүн, бала дүйнөсүн жакшы билген энеге балдар үчүн ыр жазуу өзгөчө ырахат алып келди:

Каздар жатат кар төшөнүп,
Төшүн тозуп шамалга
Көрө коюп анда Аскар,
Мындай деди Жамалга:
– Үшүп кетет бул каздарым

Уясына киргизем.
Урушпасан, эжекебай.
Чапанымды кийгизем
(«*Үшүн кетти*»)

«Көтөрүп алып чакамы.
Суу ташып багам апамы».
Деп Жибек чуркап шашылды,
Жыгылып ыйлап бакырды.
Сооротсо эне өпкүлөп,
«Териш, – дейт, – суум чачылды.
(«*Териш*»)

Балдар турмушунун эпизоддорун таасын тарткан мындай ыр түр-мөктөрү жогорудагы жыйнактарда арбын. Адардан балдардын бал тилин татып, ууртундан жылмайбай окуй албайсың. Аларда күн шооласы сыяктуу жаркыратып. жылуулук чачып турган эне мээрим, эне тилеги бар.

Акын дегинкисинде 60-жылдары адабий ишке белсенип киришет. Бул мезгилдерде ал кыргыз поэзиясынын традициясына кайрылып, Алыкул Осмонов, Аалы Токомбаев, Кубанычбек Маликовдордун поэтикалык дүйнөсүн өздөштүрүүгө аракеттенет. Замандаш-калемдеш акын Сүйүнбай Эралиевдин ыр деңизине арбалат. Орус жана көп улуттуу совет поэзиясынан Ю.Лермонтовдун, Кайсын Кулиевдин, Расул Гамзатовдун чыгармаларына таасирленип, алардын калеминен жаралган көркөм дөөлөттөрдүн духун, атмосферасын өз чыгармачылыгына мүмкүн болушунча сиңирүүгө далалаттанат. Нак ушул жылдары жазылган акындын «Кызыл өрүгү» анын атагын алыска чыгарды. Бул туурасында Кыргыз республикасынын эл жазуучусу Сагындык Өмүрбаевдин айткан объективдүү пикири эске түшөт. «Баса ушул «Кызыл өрүк» Нинакан Жүндүбаеванын атын чыгарып, кыргыз адабияты менен искусствосуна алып келди го. Жарык дүйнөгө ыңаалап келген баланын атын адеп ата-эне берсе, акын-жазуучуга чыныгы атты анын чыгармасы берери чындык. Нинакан Жүндүбаева жүрөктөргө чок салган ыр жазып, анын атын «Кызыл өрүк» койду эле, муну уккан эл аны – «акын» атады» – дейт.

«Кызыл өрүктүн» сөзүнө обону жарашып, ал тез эле элдин терең катмарына сиңип кетти, бул ыр акындын чыгармачылык чеберчилиги кадыресе жетилгендигин окурман журтка кабарлаган алгачкы карлыгач болду. Биздин пикирибизче, акындын 1967-жылы жарык

көргөн «Эне тилеги» ыр жыйнагы анын чыгармачылык изденүү жолундагы алгачкы бийиктиги болгон.

Белгилүү адабиятчы Бүбүй Керимжанова «Нинакан Жүндүбаеванын чыгармачылыгынын борбордук темасы негизинен Коммунисттик партия, улуу Ленин, Мекен, эмгек, эл достугу, согуш жана тынчтык жана башка болуп саналат»³ десе, сынчы С.Карымшаков «акындын чыгармачылыгында улуу Ленин, анын иши, Октябрь, Коммунисттик партия, тынчтык сыяктуу жооптуу темалар туруктуу орун алып келе жатат»⁴ деп белгилейт. Нинакан Жүндүбаеванын чыгармаларынын тематикалык диапозонун негизинен туура аныкташса да, жогорудагы адабиятчылар негедир акындын чыгармачылыгындагы сүйүү темасынын туруктуулугун эстен чыгарышкан. Нак ушул сүйүү, болгондо да Элге-жерге, Ата-Мекенге, адамдарга, жарга, балага, эмгекке карата болгон чоң Адамдык, акындык сүйүү дегеле кайсы акындын болбосун чыгармаларына «жан» киргизип, алардын көркөм наркын, эстетикалык кунарын арттырып, же анын жоктугу, тескерисинче, кунарын түшүрөрү турган иш. Ушул көз караштан акындын «Эне тилеги» ыр жыйнагындагы ырларга серп сала турган болсок, жыйнактагы ырлар акындык чоң сүйүүдөн улам көз жарып, жарыкка келген ырлар экенин баамдоо кыйын эмес. Биздин бул пикирибиздин негиздүүлүгүн ыр жыйнактагы көптөгөн ырларга (алар чындыгында да ой менен көркөмдүктүн синтези шайкеш келген ырлар – Л.Ү.) таланттуу музыканттар тарабынан обон жазылып, ал ырлар элдин оозунан түшпөй, бүгүнкү угуучунун да руханий талабын канагаттандырып, ырдалып жүрүшү кандайдыр бир деңгээлде тастыктап турат. Алар ар кыл темадагы: «Ой, уул, ай...», «Эне тилеги», «Нарын», «Грейдерчи жигитке», «Жемишин төгөт», «Аттан, достор, жабыла» ж.б. ырлар.

Акын эмгек менен сүйүүнү дайыма бирге, ажырагыс гармонияда тартууга ыклас коюу өзгөчөлүгү бул жыйнакта дагы ачык, дааналанганын анын «Ой, уул, ай...», «Грейдерчи жигитке» аттуу жогорудагы ырларынан башка да «Унутпа», «Кечиргин» ж.б. ырларынын мисалында көрүүгө болот.

Нинакан Жүндүбаева кадыресе турмуштук көрүнүштөрдөн сулуулук таап, сүрөттөй ала турган поэтикалык жөндөмү бар акын экендигин айгинелеген ырлар да бул жыйнакта кездешет. Мисалы, жыйнактагы «Чиркинай, колхоз кыштоосу» деген ырдын темасын окуп, колхоз кыштоосунда «чиркинай» деп тамшангандай не бар дейсиң деген ой кылт этет. Анан төмөндөгү ыр менен тартылган сүрөт сендеги күдүк ойду кантип айдап кеткенин сезбей каласың.

Кар каптайт жерди күмүштөй,
Шилешет койлор күрүчтөй,
Тырс жулуп чөбүң оттосо,
Элестейт жайда гүл үзмөй.
Жашынса кебез боз тоосу,
Жай сейлин себет ыктоосу.
Чилдеси чие жыттанган
Чиркинай, колхоз кыштоосу (18-б.)

Акындын Соң-Көлдүн керемет сулуулугун энесинин түркүн түз өрмөгүнө салыштырган «Соң-Көл», «Нугунду бузуп чаңдатып, сымаптай жүзүң чаң басып, шашасың кайда шашасың, шарыңды бүктөй басасың» деген образга бай саптарда тарткан «Кирген суу», «Кызарт», «Күзгү терек», «Кара Кочкор» аттуу лирикалары анын сөз менен пейзаж тартуу өнөр дараметинен кабарлайт.

«Эне тилеги» жыйнагында Нинакан Жүндүбаева ырларынын идеялык мазмунунун тереңдигине, көркөм-эстетикалык таасирдүүлүгүнө жетүүгө умтулуусу анын лирикаларынын формалык көп түрдүүлүгүн шарттаган. Лирикада диалог формасын колдонуу («Булар кимдер!», «Кыргыз балбан», «Ай кыз бала, садага...») он беш муундан турган ырлар («Өтүнүч», «Комуз күүсү», «Сагынабыз»), элдик терме ырлардын формасындагы («Акыл шериги») эки сап ырлар («Досума кеңеш», «Кинодо») акындын чыгармачылык стихиясынын диапозонунун масштабын айгинелегендей. Дагы бир өзгөчө белгилей кетчү нерсе бул жыйнакта Ленин, партияга арналган ырлардын аз сандуулугу.

Жогоруда белгилеп өткөн алгылыктуу көрүнүштөргө катар эле аталган ыр жыйнагында өз максатына жетпеген, алешем ырлар да жок эмес. Маселен «Заман күлсүн» деген аталыштагы жаштарга арналган ыры ойдун чаржайырлуулугунан, көркөм жалпылоонун жетишсиздигинен, ал тургай көркөм салыштыруулардын ыксыз, даана, так эместигинен аксап турат.

Ачкычын тап өнөрдүн, асыл жаштар,
Жасап турмуш кемесин өзүң башкар
Өмүргө өлчөп, намызга мөрөлөсөң,
Өз күчүңдөн быркыяр аска таштар (?)

Ырдын акыркы эки сабы менен жогорку эки сабы коошпой турганын атайын адабий даярдыгы жок окуучу деле баамдайт. Анын үстүнө «өмүргө өлчөп, намызга мөрөлөсөң» деген сап таптакыр түшүнүк бербесе, кийинки саптагы ыксыз сүрөттөө окуучунун эстетикалык табитин бузары бышык. Андан кийинки куплетти окуйлу:

Мезгил изин даңазалап, тапкын жаңы.
Өчкүс болсун өнөрдүн түшсө тагы (?)
Жамгыр өтпөй бүтүргөн өрмөгүңдөн,
Заман күлсүн жакшына өрнөгүңдөн (?)

Бул ыр түрмөгүнө акын уйкаш сөздөрдү жөн гана шыкап, ойдун логикасын унутуп салгандай.

Ой маңызы тайкы, көркөмдүк кунары чакталуу жогорудагы ырга окшогон ырлар тилекке жараша жыйнакта сейрек кездешет, аларга «Билсең айтчы», «Өнөр... өнөр...», «Акыл ыргактары» циклиндеги айрым ырларды кошууга болот.

«Лениндин образы, анын идеяларынын азыркы кезде жүзөгө ашырылып жатышы Нинакан Жүндүбаеванын көптөгөн жыйнактарынан орун алган. Ал чыгармаларында акын айтайын деген оюн, берейин деген идеясын жыйынтыктуу, ары мазмундуу чыгарууга аракет кылат...»; «Н.Жүндүбаеванын Ленин темасындагы ырларын окуганыбызда дагы бир өзгөчөлүктү – көркөм табылгаларды ыктуу таба да, ыктуу пайдалана да билгендиги, көп кайталанган салыштырууларды колдонуудан качкандыгына жаңыча мамиле жасагандыгынан күбө болубуз» – деп, тээ 80-жылдарда адабиятчы Б.Керимжанова пикир айткан экен. Негизинен бул пикир жөндүү болсо да, ал акындын Ленин темасындагы ырларына карата айтылган кынтыксыз чындык катары кабыл алынбашы керек. Дегеним, адабиятчынын купулуна толгон «Жолдош Ленин биз менен», «Сыймыктуу ай», «Аалам сүйгөн адам», «Алакан чабат», «Партбилетим» ж.б. ырларына катар эле акындын улуу көсөмдү сүрөттөөдө жаза басуулары да жок эмес. Айрыкча бул акындын 1971-жылы чыккан «Таңдагы ырлар» жыйнагынан ачык байкалат. Анткени бул ыр жыйнак «Ленинге арналган саптардан» башталып, жыйнакка анын өлбөс-өчпөс ишин даңазалоого арналган бир канча ыр түрмөктөрү кирген. Бирок ал ырларда акын жалган пафос, жасалма кыялдар, супсак, сыпаттама сүрөттөөлөргө жеңдирип, В.И.Лениндин жандуу, реалдуу көркөм портретин түзүүгө жетише албаган. Дегинкинде акындын «Таңдагы ырлар» жыйнагын изденүү жолундагы ийгилик катары баалоого болбойт. Жыйнактагы башка темаларда жазылган «Көрдүм», «Салют», «Мурас», «Ошондо да» ж.б. ырларында да негедир акындын жанып-күйгөн сезимин образга, элеске бай көркөм сүрөттөөлөрүн жолуктура албадык. Акын үчүн алгачкы ыр жыйнагынан бери келе жаткан салттуу «Акыл ыргактары» циклынан гана акындын турмуш көрүнүшү, адам мүнөзү туурасындагы философиялык, ой толгоолорунун айрымдары сезимди козгойт.

Кетирген эмгек менен дүйнө кирин,
Адамдын адам деген аты ширин.
Турмуштун түркүн күүсүн толгой-толгой,
Бир гана адам тигет дүйнө гүлүн,
Адамдар, бир-биринди сыйла, жүгүн

* * *

Журттун баарын дос көрсөң,
Пейилиндин кенени.
Акылсызга тес берсең,
Айылың куруду дегени.

Акындын «Акыл ыргактары» ыр циклынын башкы багыты, Адамга, адамдагы адамдыктын нрава-психологиялык аспектилерин ачууга улам жакындап, тереңдеп бараткандыгына жыйнактагы жогорку сыяктуу ыр түрмөктөрү күбө.

«Тандагы гүлдөр» ыр топтомунда бир поэма орун алган. Анда артелдештирүү мезгилиндеги саясий таптык кармашуудан жаңы замандын куруучулары Медер, Базарбай, Жаңылдар тап душмандары менен күрөшүүдө кандайча трагедиялуу өлүмгө дуушар болгондугу, ошол мезгилдин күбөсү болгон Сайракан эне Медердин уулу, азыркы муундун өкүлү Жапарга өткөн күндөрдү эскерип айтып берет. Сюжеттик өзөктү түзгөн окуянын мүнөзү курч болсо да автор анын драматизмин жерине жеткире иштеп бере албаган. Натыйжада поэмада сүрөттөлгөн көркөм образдар толук кандуулукка чейин көтөрүлбөй, автордук идеянын тек гана алып жүрүүчүлөрү болуп калышкан.

«Тандагы гүлдөр» ыр жыйнагынан кийин акын 1970-жылдары дагы үч жыйнак чыгарып, окуучуларына тартуулайт. Алар «Ата журт күүлөрү» (1975), бөбөктөргө арналган «Менин карындашым» (1977) жана проза жыйнагы «Менин каарманым» (1978). Аталган жыйнактардын ичинен «Ата журт күүлөрү» акындын 70-жылдардагы изденүү, табылгаларына кепил болууга кудуреттүүдөй көрүнөт. Жыйнактагы бөтөнчө махабат лирикалары сезимге жылуулук тартуулап, адамдагы аруу сезимдин жүрөк кылдарын дирилдете күүлү чертүүгө жетишкендей. Автор ой берметине төп келген көркөм салыштыруу табууга аракети ордунан чыккан ыр катары «Зымырайт поезд алыска...» деген ырын мисал келтирсек болот.

Кечиктик, Махабатым, кечигиштик,
Кездешпей ушул кезге кантип түттүк,

Зымырап поезддерче узай бердин,
Перрондо жалгыз калып сени көрдүм...
Кол булгап жашым төгүп кала бердим...

Көптөн күткөн махабат зымырап алыска кеткен поезддей улам ары узап барат, «Өткөн өмүр – учкан куш» деп кыргыздар айткандай, өткөн поезд келсе да эми ага баягы күткөн махабатына кайра жолукпасын акын:

Түшкөндөй күздүн алтын жалбырагы,
Күбүлөт адамдын да алма шагы,
Кечиктик. Кеткен поезд эми келбейт,
Келсе да мезгил бизге билет бербейт...
Кечиктик... мезгил бизге билет бербейт –

деп элестүү, көркөм, өзөктү өрттөгөн өкүнүч менен ушундайча чагылдырат. Жыйнактагы «Гүлдөр», «Эмнеге» ырларынын биринчисине Карабаев, экинчисине М.Рыскулбековдордун обон чыгарып, песняга айландырышы да бекеринен эместир.

«Ата журт күүлөрүндө» «Мурас» аттуу лиро-эпикалык поэманы да акындын 70-жылдардагы поэтикалык табылгасы катары карасак болот. Дегеним, поэма кыргыз элинин нукура турмушунан алынып, чабандыкты атадан балага мурас кылган үй-бүлөнүн тагдыр-таржымалын баяндайт. Айрыкча атасынан ушул кесипти мурас кылып алган Бегайым кыздын ата кесибине урматы, анын түмөн түйшүгүнө бел байлаган эрки, жүрөктүүлүгү реалдуу чагылдырылган. Агасы Белек согуштан каза болгондо уул ордуна уул болгон Бегайым, атасынын чабандык таягын Белектин уулу Аскер бойго жеткенде эстафета катары тапшырып, өзүнүн адамдык, мураскорлук милдетин аткарып, сүйгөнү Үсөн менен баш кошот.

Сюжетте Бегайымдын образы эки планда берилет, биринчиси эмгек процессинде, экинчиси махабат маселесинде. Автор Бегайымдын эмгектик жолун бардык татаалдыгы, карама-каршылыгы менен чагылдырган. Бирок анын жекече турмушун, Үсөн менен болгон мамилесин өнүктүрүүдө жасалмалуулук, схематизм сыяктуу ылаңдан арыла албаган.

Акындын «Үмүтүм түгөнбөйт» (1983) ыр жыйнагы анын саясий-граждандык, патриоттук-интернационалдык тематикадагы изденүү чабытынын кийинки мезгилдердеги ал-ахывалынан кабар берет. Жыйнактагы ырлар окуучуну тематикалык максаттуулугу боюнча кызыктырганы менен (анда «Саясий чабыттар», «Мекен дөөлөтү», «Айыл ырлары», «Кектүү күндөр элеси», «Арноолор» циклындагы

ырлар жана тарыхый-революциялык темадагы «Кайра келген жаз», «Кездешүү» поэмалары бар), көркөм-эстетикалык кудурети боюнча негедир өзүнө тартып, эмоциялык таасир этүүчү күчкө басымдуу көпчүлүгү жетишпей калганы өкүнтөт. Биздин оюбузча, анын башкы себеби акын өзүнүн табиятына жакын, өзүн чындап толкунданткан турмуштук көрүнүштөрдү эмес, көбүнчө мезгилдин саясий-идеологиялык талаптарына жооп берүүнү биринчи планга коюп, ошондон улам акылга, карандай рационалдуулукка алдырып койгондугунда. Мындай дегендик «Үмүтүм түгөнбөйт» ыр жыйнагында дегеле колго аларлык ыр жок деген сөз эмес.

Автордун эненин перзентин жарык дүйнөгө алып келүүдөгү «күрөшүн», эне менен баланын жанынын бирдигин поэтизациялаган «Кездешүү», согушта эки көзүн алдырып азиз болгон адамдын арманын чагылдырган «Эгер согуш бүлүк салбаса» аттуу ыры, кезинде «Ыр майрамы – 74 түн» мыкты ырларынын бири катары бааланган сүйүү темасындагы «Көктөм»⁶ ыры ж.б. бир катар ырлар Нинакан Жүндүбаеванын мурдагы чыккан ыр жыйнактарындагы лирикаларынын өнөгөлүү салтын улаган чыгармалар катары бааланууга татыктуу. Ошондой болсо да ыр жыйнактын жалпы деңгээли (анын ичинде эки поэмасы менен бирге) акындын буга чейинки изденүү жолундагы тажрыйбасын эске алганда дагы жакшы, дагы да бийиктикте болууну каалоо талабын жокко чыгарбайт.

Совет мезгилинде чыккан поэтикалык жыйнактар үчүн традициялуу бир «эн тамга» мүнөздүү боло турган. Ал – ар бир жыйнактын бет ачары Ленинге, партияга, Октябрга арналган ырлардан туруусу. Мындай эч бир жерде мыйзам аркылуу бекибеген темирдей тартипти ар бир акын бекем сакташкан. Эгер эле акындын басууга даярдалган ыр китебинде жогорку темадагы ыр болбосо, басма кызматкерлери иштин кызыкчылыгы үчүн андай ырды автордон жазып киргизүүнү талап кылышканы да чындык. Чын-чынына келгенде Ленин, Коммунисттик партия, Октябрь революциясы элдик эркиндиктин, теңдикке жетүүнүн символу катары кечээ эле социалдык теңсиздиктин азаптозогун баштан кечирген кыргыздын улуу муундагы акын-жазуучулары үчүн ыйык нерсе болгон. Ошондуктан алардын бул темада жазган ырларынын бардыгы эле жүрөктөн чыккан ырлар эмес деп так кесе да айтууга болбойт. Ошол эле учурда акындар чыныгы чыгармачылык эргүүсүз, атайын алдын ала коюлган максат менен бул темага мамиле жасаган учурлары болгонун да айрым бир поэтикалык жансыз саптар айгинелеп коет. Акын Нинакан Жүндүбаеванын ыр

жыйнактарындагы Ленин, партия, Октябрь темасындагы ырлардан да жогорку биз токтолуп кеткен эки башкача мамиледен жаралган ырларды ачык эле жолуктурабыз. Маселен «Кең дүйнө» (1985) ырлар жыйнагындагы «Биздин үн, биздин добуштар» циклы айтылган пикирдин айкын күбөсү.

«Кең дүйнө» ыр жыйнагынан Ленин, партияга арналган ырлардан башка да акындын граждандык, акындык, турмуштук позициясын чагылдырган, турмуштук тигил же бул проблемага терең сүңгүп кирүү менен аларды көркөм жалпылоого алып, философиялык ой корутундулар чыгарган, турмушта кездешкен терс көрүнүштөрдү принципиалдуу сынга алып, публицистикалык илеп менен курч ашкерелеген ырлар орун алган. Алар кантсе да акындын чыгармачылык изденүүсүнүн жемиши катары окурманга жылуу пикир калтырат. Андай ырларына «Бул өмүргө энчи болуп тазалык», «Мен аялмын», «Ата Мекен башталат бир өзүндөн», «Бийик дабан», «Капкалуу калаа бол», «Билемин», «Жапма челек», «Токтогула бир паска», «Жыйырма миллион», «Жоокердин колуктусунун ыры», «Тоолорума тартуу», «Таңкы аба» жана «Ар кыл ыргактар» түрмөгүндөгү айрым ырларды кошууга болот.

Жогоруда айтылган ырларынан акындын алгачкы ыр жыйнагындагы «Эсте, энелер» аттуу ырдан башталган согуш темасындагы ырлары айрыкча көңүлдү бурат. Согуштук лирикаларында Нинакан Жүндүбаева акын трибун, акын публицист катарында чыгып, адамзатка кайгы муң алып келген согушка энелик, аялдык, акындык наалатын жалпы аялзатынын атынан күчтүү, драмалуу, экспрессивдүү чагылдырууга жетишкен. Мисалдарга кайрылалы: «Мен аялмын» ырында:

Мен аялмын элдин жарымы, эрдин жары,
Толкусам кошо толкуйт жердин шары.
Кетпеди көңүлүмдөн согуш тагы
Салынбайм, мындан ары кара шалы... –

деп, адамзаттын көңүлүнө кетпес так салган согушка жулкунуп, ачык чыгып, мындан ары кара шалы жамынбасы жөнүндө дүйнө элине ачуу чакырык салат. «Токтогула бир паска» ырында согушта курман болгондорго коюлган эстелик тууралуу ой толгойт:

Койдук анан
Аларга арнап эстелик
Жүрүү үчүн эскерип,
Токтогула бир паска!
Баатырларды эскерели бейпилде,

Тиги алардын жүрөк оту,
Алоолонгон мейкинде...
Тиктегиле муңая,
Ошол оттун жалынын,
Жашатууга Мекен сени,
Жанын берген жарыгың...

Ал от эмес,
Болочокку жашоо үчүн,
жанын берген жарыгың...
Жанын берген жарыгың...
Эскермеге төгүп кеткен,
жүрөк канын, жалынын.
Ошондогу алааматтан,
Чыгарсын деп, бир жакшына тыянак.
Ааламдагы бардык элге,
Тартуулашат ынтымак... дейт.

Эстеликтеги түбөлүк оттун жалынын, кан майданда каза болгон канчалаган адамдын жүрөк оту катары кабылдап, автор ассоциативдүү образ жаратууга жетишкен. Ырдын публицистикалык маанайы, эркин ыр формасы анда айтылган автордук ойго гармония түзүп, бир бүтүндүктү жараткан.

Кан майданда көмүлгөн асыл жарын өмүр бою унутпай, аздектөп жүргөн «Жоокердин колуктусунун ыры» жүрөгүндү бир зырп эттирип алат да, аялзатка болгон урматтоонду арттырып, жүрөгүндөн түбөлүк түнөк табат.

Тирүүлүктө унутпас көңүлдөгүм,
Сен майданда көмүлдүң...
Көмүлбөдүм...
Көөдөнүмө атыңды жазып алып...
Сени эстөөдөн секунд да чегинбедим...

Аталган ырдагы поэтикалык ойдун тереңдигине таң берип, сөз кунарын мыкты билген жазуучу Сагындык Өмүрбаев: «Аныгын айтсак, акындын калган ырлары бир тең, а мөлтүр сүйүүсүн ошо күндөн ушу күнгө тунук бойдон катып келген жан-жүрөгүн бүгүн да канатып турган соолгон согуш саптары бир тең»⁷ деп өз учурунда таасын баалаган.

Элде билим берген жердин чоң кичинеси жок, ал жер «ыйык» экендиги тууралуу улуу ой айтылып келет. Ушул ойдун чындыгына Нинакан Жүндүбаеванын өзүнүн билим башаты мектебине арналган

«Кең дүйнө» ырын окуганында дагы бир жолу ынанасың. «Тунуке жапкан жепирейген жалпак там» мектеп, акын үчүн эрмитаждан кем эмес болгонун, мезгил өткөндө аңдаган акын, мектебине урматын:

Эрмитаждан кем эмес ал мектебим
Кең дүйнө экен үйрөткөн илим кенин...

деп туюнткан.

Ошентип, акындын «Кең дүйнө» ыр жыйнагындагы ырлары көңүлдү сергиткен, акындык жүрөктө чайкалып, акындык сүйүүдөн жаралган акындын изденүү жолундагы дагы бир табылгасы катары окуучуларда пикир калтырат.

Жыйнакта акындын эпикалык жанрдагы арымын тастыктаган поэмалары да бар. Анын бири «Кылымдын чындыгы» деп аталып, ошол мезгилдин саясий-идеологиялык маанайын берген духта жазылган. Анда социалисттик түзүлүштөгү жашоо образы менен капиталисттик түзүлүштөгү жашоо образы антитезалык планда сүрөттөлүп, Социалисттик өлкөдөгү коомдук мамилелердин артыкчылыгы даңазаланган. (Поэмада сүрөттөлгөн капиталисттик өлкөлөрдөгү адам укугунун тебелениши, социалдык теңсиздик маселелери азыркы биздин жашоо турмушубузду «аралап» кеткенин ойлоо, албетте өкүнүчтүү).

«Жетилүү» аттуу экинчи бир поэма кыргыз кыз-келиндеринин механизаторлук кесипти өздөштүрүп жатышына сыймыктануу сезими менен ушул темада жазылса да, сюжет башкы каарман Салкындын үй-бүлөлүк трагедиясынын негизинде түзүлөт. Салкындын өмүрлүк жары каза болуп жаш баласы, кайын энеси менен калат. Өксүткөн өлүмдү үй-бүлө мүчөсүнүн ар кимиси ар башка көтөрөт. Жаш келин Салкын өзөктөгү арманын:

Жубайым барда жыпар элем аңкыган
Ал өзүнчө дарыя эле чалкыган
Эми менин мелт-калт болбос бакытым
Үсөкем кетти, бизди таштап калкынан...

деп күйсө, кайнене жаш келинине кайрат берет.

Балам өлүп – бир өлдүм, жашоом жарым...
Сени көрүп миң өлдүм, чыкпай жаным.
Чынарсың бутак байлап мөмөлөгөн,
Түркүк бол балдарыңа, бардыр багың.

Поэмада бөтөнчө атасынан ажыраган жаш баланын үмүт-тилеги, атасына болгон сагыныч-кусасы драматрагедиялуу берилет. Аны акын эне менен баланыны диалогунда мындайча чагылдырат:

– Апаке, сен калп экенсиң эмне...
«Атаң келет эртең, бүгүн» дедиң эле?
Анан гана али деле келген жок, –
Деди Шайлоо чуркап келип демиге.

Анда апасы:

– Атакеңдин трактору бузулуп,
Ошонусун оңдой албай жүрүптүр,
Өзү деле шашып жүргөн көрүнөт
Небак сенин сагынганың билиптир –

деп жооп берет. Жогоруда келтирилген ыр түрмөктөрүнөн көрүнүп тургандай акын поэмада мурдагы поэмаларынан айырмаланып адам психологиясынын нюанстарын кармап, ал аркылуу психологиялык образ жаратууга аракеттенгендиги байкалат. Чыгармадагы окуянын өнүгүшүндө жубайынан ажыраган жаш келин Салкын турмуштан көңүлү калып, чөгүп олтуруп калбастан, өзүнөн кайрат-кубат таап, жолдошунун ордуна тракторист болуп рулга олтуруп, техника башкарып, ал гана турсун жаш механизатор кыздарга бригадир болуп иштөө менен орду толгус жоготуусун эмгек менен толтурат. Эмгектен бактын тапкан Салкын Москвага кыз-келиндер жыйынына барып, съездер дворецинде сүйлөйт. Анын сөзүнүн пафосун каргашалуу согушту токтотууга чакырык түзөт:

Согушту ачар, аны басар ким?
Сенин уулуң, менин уулум, кыздарым.
Кыз-уул тапкан бир мен эмес, бүт баарың!
Айткын баарың балдарыңа, айрылалы кайгыдан!

Жүрөктөн жулкунуп чыккан бул чакырык, буйрук – Эненин буйругу, эненин тилеги. Бул гуманисттик чакырык поэманын негизги лейтмотивин түзгөн. Согуш коркунучун болтурбоо үчүн күрөш бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготкону жок. Нинакан Жүндүбаеванын аталган поэмасынын идеялык-дөөлөт-наркынын бүгүн да артып турганы далилдөөсүз чындык.

«Биз кыргыздар» поэмасында автор СССРдин 60 жылдык жашоо мөөнөтү ичиндеги кыргыз элинин жетишкендигинин өткөн тарыхына экскурс жасоо менен чагылдырып берүүнү көздөгөнү менен поэма көркөм иштелиши боюнча «жетилүүнүн» деңгээлине көтөрүлө албаган.

Акындын «Чынар терек» ыр жыйнагы 1987-жылы жарык көрөт. «Бул жыйнакта автор коммунисттик партияны чынар терек деп баалаган.

Ырлар жыйнагына ушундай наам берген». Адабиятчы Б. Керимжанова адилет баалагандай, бул жыйнактагы «Мекен-элдин тынчтыкта

куунак жашашына арналган ырларында кургак чакырык, курулай шандануучулук мотивдери жок, тескерисинче, өткөн каардуу согуштун берген сабагын эске алып, согуш деген эмне экенин ар дайым эстен чыгарбоо керектигине көңүл буруу керектигин айтат». Бөтөнчө Н.Жүндүбаева согуш жана тынчтык темасын чагылдырууда энеге гана тиешелүү мээрим, энелик адилеттик, калыс көз караш менен мамиле жасоосу анын ар бир ырынан ачык байкалат. Бир ырында акын эне:

Бул дүйнөдө тынчтык болсо,
Анан тынчыйт санаабыз.
Эмгек менен коюңдашып,
Өсөт тапкан балабыз, –

десе, дагы бир ырында:

Согуш эмес эмгектен баатыр болсун,
Балдарыбыз тынчтыктын айдап гүлүн
Согуштун өзүн көрбөй, каарын сезбей,
Жашасын келечекки келээр жаштык! –

деп, энелердин энелик улуу тилегин айтат.

Өз учурунда орус элинин таланттуу сынчысы В.Г.Белинский: «Турмуш чындыгын образдуу – көркөм чагылдыруу үчүн бир гана таланттын болушу аздык кылат, акындын көз алдында поэтикалык чындыктын өзү болуш керек» – деп айткан пикири Н. Жүндүбаеванын «Жаз» темасындагы ырлар циклын окуганда эркисизден эске түшөт. Акын жаз айынын мезгилдик бөтөнчөлүгүн, чөйрөлүк-чөлкөмдүк өзгөчөлүгүн, адам сезимине органикалык байланышта карап, ар бир учурдун кайталангыс боекторун таба алган. Акындын көркөм салыштыруулары күтүүсүз жаңы, өзүнчө эле табият картинасы:

Кыртыштар кара, түгөл буусун булап,
Ойготот үрөндөрдү кытыгылап,
Чанагын гүлдөр ачып бажырайып,
Ак куудай мойнун созуп карап турат.

(«Жаз»)

Бул ыр түрмөгүндөгү кыртыштардын үрөндөрдү кытыгылап ойготуусу, чанагынан чыккан гүлдөрдүн ак куудай мойнун созуп карап турушу жаз мезгилинин В.Г.Белинский айткан «поэтикалык чындыгы» эмей эмне...

«Айылдын алгач жазы» акындын поэтикалык дүйнөсүндө мындайча кабылданат:

Кыштын аппак чепкени киргил тартып,
Жаз айылдан башталат алгачында.

Тоонун күнгөй беттери ойдукталып,
Кар илинип калгансыйт жар башында –
деп башталган ыр «эреркеп бетке урган эрке желге, дыйкан жүрөт талаада көөнү чалкып» деген жана дагы башка ушу сыяктуу образдуу саптарда уланат.

«Көлдөгү жаздын» келишинин көркөмү такыр башка:

Жазында көрдүң беле көлдү, досум,
Ал жакка жаз шашмалап эрте келет.
Андагы канаттуулар уя жасап,
Жаз камын кужулдашып эрте көрөт.

«Шаар жазы»:

Жаз келгенин гүлдөр шаарга баяндайт,
Клумбалар ачылып бажырайып,
Сулуулукту себелеп көчө бойлой,
Бак-дарактар шоодурайт канат жайып.

Акын жаз мезгилинин керемет сулуулугунан көрктүү саптар жаратуу менен «Жаз жана мен», «Жаз таасирлери» ырларында өзүнүн адамдык философиялык резюмесин чыгарат. Ал резюме адамды көп нерсеге милдеттендирип, окуучуну ойго салбай койбойт... Окуп көрөлү:

Бир келген өмүрдө жаз сымал,
Жашоо парз сулуулук жаратып,
Бир келген өмүрдө жаз сымал
Жашоо парз бак-таалай талашып.

Акын «Жер тууралуу үч ырында» эл менен жердин киндиктешигинин түбөлүктүүлүгүн:

Жердин элге, элдин жерге,
Арта берет кумары –

деген гана жөпжөнөкөй саптарда сыйымдуу туюнткан. Бул ой жер жөнүндөгү элдик философиядан башат алып турганы айтпаса да белгилүү болуп турат.

Салабаттуу ойдун, салмактуу саптардын акыны катары ой бермедин издеп, окурманынын рух дүйнөсүнө асылдыктын чачыласын чачууга дилгирленүү сезими анын «Чынар терек» жыйнагындагы «Эне дөөлөтү», «Тоодон көрдүм», «Жетекчи болсоң», «Билим ал», «Алып сатар», «Бийик учкан кушум бол» ж.б. толуп жаткан лирикаларынан жана да «Эне-бала, согуш» деп аталган балладасынан ачык байкалат.

Акындын «Эне-бала, согуш» деп аталган сюжеттүү чыгармасына баллада деп жанрдык аныктама бердик, анткени мында поэмалык

белгилерге караганда (традициялуу сюжеттик элемент жок, чыгарма диалог формасында жазылган) балладалык касиет көбүрөөк. Дегеним чыгармада согуш мезгилиндеги Эне-баланын баатырдык кайраты, Ата-Мекенди сүйүү сезимдери сырдуу жоруктарда, үч башка адам тагдырында, эмоциялуу курч чагылдырылган.

Жеңиш күнүндө жайылган дасторкондо энелер өз тагдырларына өчпөс так салып кеткен жексур согушту эскеришет.

Үч башка тагдыр... бири – тою согуш башталганда болуп, кайын-журтунун босогосун аттаганга үлгүргөнү болбосо, жубайлык турмуштун даамын татпай калган, күйөөсү кан майдандан кайтпай калып, ошол күндөн ушул күн Ишенбектин жары аталып, анын очогун өчүрбөй сактаган, азаптуу согуш «кыз байбиче» атка кондурган эненин тагдыры. Экинчиси – кан майданга жубайы менен үч баласын жөнөтүп, анын ортончусу он жетиге толгондо аттанып, он тогузга жаңы толгондо согуштун алааматынан апкаарып качып келгени менен элге кошула албай калган уулун «намыстын огу менен» аткан эненин трагедиясы. (Автор эненин олку-солку психологиясын б.а. бир туруп баласын аеосу, экинчиден намысты туу тутуп, аны абийирге чакырып, күйүп-бышуусун эң таасирлүү сүрөттөй алган – Л.Ү.). Ал эми үчүнчү тагдыр – советтик элди тез эле багынтып, басып алабыз деген Гитлердик иллюзияга ишенип келип майданда Советтик элдин баатырдык эркине баш ийип, жаңылыштыкты өз жон териси менен сезген немец жоокердин аянычтуу тагдыры. Согуштук алааматтан алган турмуштук-нравалык сабагын, ал энесине жазган катында мындайча белгилейт:

Апаке! Айт уулуңа, кыздарыңа – баарына,
Башкалардын дарбазасын какпасын.
Ач көздүк зомбулукка курал болсо,
Ач белдерде, куу жолдордо какшашың.
Бирөөнүн коломтосун өчүрбөгүн,
Өчүрүү, өз очогуң өчүргөнүң... –
Чынбы апаке, адамга кас согушуу.
Үйрөткүлө балдарды
Жек көрүүгө согушту!
(113-б.)

«Эне-бала, согуш» балладасы Н. Жүндүбаеванын согуш темасындагы ырларынын логикалык уландысы, согушту жалпы адамзаттык позициядан сыңдоо, жек көрүү. Мында акындын көркөм табылгасы катары белгилегибиз келген дагы бир көрүнүш, согушту каармандын

облигинде сүрөттөөсү. Согуш адамдарды канчалык азапка салбасын, жаш балдарды канчалык апкаарытып, түз багытынан адаштырбасын ал баары бир Энелердин, балдардын кайратман эмгегинен, Ата Мекенине болгон сүйүүсүнөн жеңилди, жеңилүүгө аргасыз болду. «Эне-бала, согуш» балладасынын идеялык пафосу ушул реалдуулукту тастыктай алат.

2000-жылы акын «Кызыл өрүк» деген ат коюп тандалмаларын чыгарды. «Жыйнак акындын элүүнчү жылдардын этегинен бери ушул тапка чейинки жазылган тандалмаларды жана «Өнөр», «Узатуу» топтомдорунан иргелген ырларды өз боюна сиңирген. Китептин турпаты «Ырлар», «Сүймөнкул жөнүндө ыр», «Романстар», «Жаз ырлары», «Айыл ырлары», «Арноолор», «Музыкага салынган ырлар», «Балдарым ырдайт», «Аскердик-патриоттук ырлар» деген бөлүмдөрдөн куралып, ага эки жүз элүүгө чамалаш ырлар жана «Жетилүү», «Мурас», «Туулган жерге толгонуу», «Биз – кыргыздар» аттуу көлөмдүү төрт поэма киргизилген. Чыгармалардын кандай өңүттө, кандай маңызда жазылганын жогорудагы аталыштардын өзү эле кабарлап жатпайбы. Алар өз доорунун көйгөйлүү, чиелүү маселелерин кучагына камтып, ошолорго болгон автордун көз карашын, мамилесин, берген баасын таасын тастыктап турат.

Китеп Ата журт, эл, жаратылыш, эмгек, достук, ар кайсы муундар, армия, маданият, ыймандуулук ж.б. идеяларга сугарылган көп кырдуу лирикадан куралган» – дейт, жыйнакка карата жазган пикиринде Т.Ишемкулов «Кызыл өрүктү» ал «Гүлү күбүлбөгөн кызыл өрүк» катары баалаган. Ошону менен бирге эле автор Н.Жүндүбаеванын акындык индивидуалдуулугу тууралуу «бул чыгармалардын дагы бир бөтөнчөлүгү – алардын кашкайган чынчылдыгы, акындын сымаптай таза жан дүйнөсүнөн толкуп, куштарлануусунан келип чыккандыгында. Каадада мындай лирика автор убактылуу, азгырма кызыкчылыкка берилбеген, тымызын түрдө жана тайкы максатты көздөбөгөн жагдайда гана туулары турган иш. Экинчиден, акындын жашоо тепкичи улам көтөрүлгөн сайын, жазылгандардын салмагы, көркөмдүк дөөлөтү, идеялык баалуулугу да улам жаңы чекке жарыша жогорулап жатканын кажетсиз кабылдайбыз»⁹ – деп объективдүү көз карашын билдирген. Ырасында да акын чыгармачылыгынын башатында жолдуу тапкан «Кызыл өрүгүн» чыгармачылык узак жолунда кулпунтуп өстүрүп, «гүлүн күбүлтпөй» «Кызыл өрүк» тандалмалар жыйнагына жеткиришинде өзүнчө чоң символика жаткансыйт. Акын Нинакан Жүндүбаеванын аталган «Кызыл өрүк» ыр жыйнагы

анын окуучуларына калтырган акыркы поэтикалык мурасы да болуп калды. Ал 2003-жылдын 24-апрелинде каза болот.

Н.Жүндүбаева калемин прозада да сынап көрүп, окуучуларына «Менин каармандарым» аттуу жыйнагын тартуулаган. Ошондой эле драматургия жанрында да изденип, онго жакын пьесалардын автору болгон. Алар: «Гүлнар», «Акыйкат алданбайт», «Ажал менен акыйкат», «Махабат кусуру», «Кыз Сайкалдын арманы», «Айласы кетип, амалы түгөнгөндө», «Чалкып жаткан мухит» ж.б. Аталган пьесалардын кыйласы профессионалдык, элдик театрларда коюлуп, элдин руханий эстетикалык талаптарын канагаттандырып келет.

Канткен менен Н.Жүндүбаева өзүнүн чыгармачылык тагдырын поэзиядан тапканы айныксыз чындык. Өзүнүн «Акындар» деген бир ырында:

Бүгүндүк эмес акындын жашаганы,
Бүгүнкүсү эртеңдин атар таңы.
Акын өлбөйт, сынат күмүш канаты,
Ырга айланат оболлоп асыл жаны.
(«Кызыл өрүк». 8-б.)

деп таасын айткандай, анын ырга айланып кеткен өмүрүнүн түбөлүктүүлүгүнөн окуучу күмөн санабайт.

Адабияттар:

1. Карымшаков С. Күрөш туусу Октябрь // Советтик Кыргызстан. – 1987. – 23-октябрь.
2. Өмүрбаев С. Кызыл өрүк // Бишкек шамы. – 1993. – 23-февраль.
3. Керимжанова Б. Адам бактысы // Кыргызстан маданияты. – 1987. – 22-октябрь.
4. Карымшаков С. Күрөш туусу Октябрь // Советтик Кыргызстан. – 1987. – 23-октябрь.
5. Керимжанова Б. Адам бактысы // Кыргызстан маданияты. – 1987. – 22-октябрь.
6. Абдыкадыров А. Ыр майрамы-74. // Кыргызстан маданияты. – 1975. – 22-май.
7. Өмүрбаев С. Кызыл өрүк // Бишкек шамы. – 1993. – 23-февраль.
8. Керимжанова Б. Адам бактысы // Кыргызстан маданияты. – 1987. – 22-октябрь.
9. Ишемкулов Т. Гүлү күбүлбөгөн кызыл өрүк // Эркин-Тоо. – 2002. – 5-апрель.

САГЫНДЫН САГЫНДЫРГАН КАЙРЫКТАРЫ¹

/Сагын Акматбекованын «Күүгүмдөгү күү» ыр жыйнагына адабий анализ/

70-жылдары кыргыз поэзиясынын астанасын аттаган акын кыздарыбыздын бири Сагын Акматбекова кылым тогошоор мезгилде «кайрык кылып каткан көңүл черлерин», не бир мукам, үлбүрөгөн, не бир шайдоот шартылдаган ыргактарга салып, «Күүгүмдөгү күүсүн» чертип, сагынган окурмандарына кайрадан дагы жолугушууга келип олтурат (С.Акматбекова. «Күүгүмдөгү күү». – Бишкек, 1998). Балалык, жаштык, кумарлануу кези, «Учу жыңсыз улуу турмуш чакырган» мезгили келип калганынан кабар берип, окуучусуна жаз жамгыры болуп төгүлгөн алгачкы ыр жыйнагы «Жамгыр» (1970) чыккандан бери отуз жылга жетип жетпеген чыгармачылык жол көздөн кайым өтүп кеткен экен. Ошондогу Сагындын поэзия жамгыры окуучунун көңүл кушун сергитип, анын жазгы көктөмүнүн көрктүү да, мыкты да болушунан көптү үмүттөндүрүп койгон эле. Акын чыгармачылыгынын эрте жазын, аптабы ысык жайын өткөрүп, шүгүр «Жамгырдан» кийинки чыгарган беш-алты ырлар жыйнактары (алардан «Күүгүмдөгү күүгө» киргизилген экен). «Жамгыр» чайыттай тазалап кеткен адам көңүлүнүн асманын боз ала чаң кылып кирдетип, кунарын кетиришпедиби. Тескерисинче, «Жамгырдын» добулбасы кийинки ырларда бекем кагылып, талант тагдыры өжөрлүк менен өз бийиктигине умтулуп келе берди, келе берди. Ошентип, биздин колубузга жаңы тийип олтурган «Күүгүмдөгү күү» – Сагын акындын чарт жарылып бышып турган күзгү түшүмү. Үр жыйнакка киргизилген мурдагы китептерден алынган ырлар кадыресе эле ырлардын топтому эмес, алар, менимче, акындын басып өткөн чыгармачылык жолунун бел-белестери, өмүр таржымалы, чыгармачылык портрети. Андан да тереңдетсек, Сагын акындын окуучусунан башкага ишенип чыкпас, төгүп-чачпас жан дүйнөсү.

¹ Китептен: Үкүбаева Л. Кыргыз адабияты: Талдоолор жана ой жүгүртүүлөр. – Б., 2006. – 138–144-бб.

Сагын – табияты мунайым, басмырт, сезимтал, ар дайым окуучусуна агынан жарылган, ойчул, терең, Алыкул агасындай «ырына бир мертебе калп айталбаган», талант көрөңгөсү күчтүү акын. Анын поэзиясында маанай ырлары арбын. Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе адам маанайынын ар кыл ыргактарын акын табият көрүнүшүнө жуурулуштуруп, гармония түзүүгө чебер. Мындай касиет Сагындын алгачкы чыгармачылыгынан башталып, азыркыга чейин өнүмдүүлүгүн жоготпой келет.

Тоо башында кара булут топтолуп,
Күн күркүрөп нөшөр төктү шатырап.
Балалыгым карап койбойт тбктолуп,
Учу-жыңсыз улуу турмуш чакырат.

xxx

Үйдө эч ким жок. Үйдөбүз экөөбүз
Мен күндөлүк дептеримди барактап.
Терезеде жалбырактар, кечээ күз...
Бүгүн бороон... Караңгы түн... Кар аппак.

(«Жамгыр», 1970)

Жамгыр жуубай, урбай-сокпой шамалы,
Балдар үзбөй, жайнап жерге төгүлбөй,
Алча бактын гүлү кайда баягы,
Баягы аял кайда кеткен көрүнбөй?
О карачы, о карачы, ай жарык!
О карачы, талаа жарык, сай жарык!
«Кеч болсо да кечиргин!»-деп жалбарып,
О кайдагы, сөздү айтасың, кайдагы.

(«Күүгүмдөгү күү», 1998)

Сагын акындын поэтикалык дүйнөсүндө бардыгы бар: мезгил бар, жамгыр бар, таш бар, дөң бар, дүйнө бар, өткөн бар, өчкөн бар, жеткен бар, жетпеген бар, кыйроо бар, ыйлоо бар, эзелки бар, эртең бар, акындын Мени бар, көңүлдүн чери бар. Эң башкысы ой бар, ой менен көркөмдүктүн синтези бар... Акын бардыгы, бардыгы тууралуу ойлорун, сырларын окуучусуна өсүүгө салып, төгүлүп ырдап берет. Бир карасаң анын бардыгы эле бизге тааныш баягы нерселер, бирок акындын поэтикалык фантазиясына чайкалып жаңы түс, жаңы түр алган, ал каухардай жалтылдап көз жоосун алып, жан дүйнөндүн сезим кылына тийип, аны да күүгө салып коёт.

Таш жатчу эле күнгө ысып, чаң жамынып
Кечинде асман толо жылдыз жанып

Мага сезилчү, жаткандай үнсүз ыйлап,
Асмандын бир сыныгы түшүп калып.

Кетчү элек таштап аны чаңга көмүп,
Уйларды ызгыга кууп күүгүм менен.
Түн бою өпкөн өңдүү, асман келип
Чаңы жок ал таш жатчу эртен менен...

(«Алыскы тоолор», 1972)

Жапайы талааларда
Жапайы чөптөр өсөт.
Жапайы талааларда
Жапайы чөптү тепсеп,
Жамгырдан куюп, куюп
Жапайы булут көчөт.

(«Айлуу дөң», 1978)

Көөдөнүң баскан туманды
Көңтөрүп төккүн шамалга,
Жылдыздуу асман, кең аалам...
О барсың анда сен гана!

Ыр кумарлуу кош келинчек кошулуп,
Асманда айды чырак кылып отуруп.
Төгөрөк жаз, толукшуган биз да жаз...
Төгүшүп сыр, алмашып ыр окудук.

(«Күз ырлары», 1990)

Жогорудагыдай миң түркүн сыйкыры күч ырларынын кайсы бирине токтолоюн. Мындай ырлар жыйнакта жыш. Кызыгып көзүң тойбой жайнаган тоо гүлүнүн улам бирин сонундап тере берип, тере берип бүтпөгөн сыяктуу Сагындын ыр гүлүн да текши терип, алдынарга сунууга чамам жетпес. Акындын гүлзарын өзүң аралап оку, окуучум. Мен болсо, өзүм байкаган анын ырларынын айрым касиеттерине гана көңүлүңдү бурмакчымын. Жыйнактагы ырларды окуп олтуруп, аларда ички кайрыктардын күчтүү экенин байкадым. Акын бардык эле ой туюмдарын ачыкка чыгарып, майдалап түшүндүрүп, окуучусун тажатпайт. Ал ырларындагы ойлорун «окуучум, өзүн улап окуп, түбүн түшүн» деген кыялда. Жапон элинин улуттук улуу акыны Басенун чыгармачылыгы тууралуу Сагын Акматбекованын «Кандай болгондо дагы акындын дээрлик көпчүлүк ырларынан

элегиялык мүнөздөгү муңайым кайрыктар угулуп, ал кайрыкты кайырган акындын өзүнүн элеси да тартылат» – деп берген мүнөздөмөсү бар. «Күүгүмдөгү күүнү» окуганда ушул мүнөздөмөнүн Сагын акындын өзүнө да куп келип турганына бир эсе таң каласың, бир эсе сыймыктанасың. Анткендиги анын ыр кайрыктарынан, «Алакандай аңгемелеринен», «Жан дептериндеги» жазууларынан алсыз бирок күчтүү, армандуу бирок аруу, жупуну бирок терең, жанында бирок алыс, пекене бирок бийик акын аялдын элеси жакшылыкка, тазалыкка, асылдыкка кол булгап, үндөп көз алдыга чыгып келет. Айтмакчы, С.Акматбекованын чыгармачылыгына чыгыш поэзиясынын таасири күчтүү экенин, акындын өзү которгон жапон, кытай элдеринин улуу акындарынын поэзиясы духу, табияты боюнча өзүнө жакын экенин жыйнакты окуган адам жаземдебей эле көрө алат. Жыйнактагы котормолор жөнүндө адистер айтчу сөз дагы алдыда. Азыр айта кетчү бир гана нерсе, ал котормолор Сагын акындын чыгармачылыгындагы бир кырын – котормочулук жөндөмүн окуучусуна ачып олтурат. Ойлогорго төп түшүп, эргүү менен эркин которулган чыгыш акындарынын поэзиясы кантсе да ыр жыйнактын көркүнө көрк кошуп, мазмунун арттырган. Менимче, Сагын өмүрдүн «бир тамшаным нерсе экенин» эрте сезген классик акындардын сабында жүрөт. Нак ушул сезим анын лирикаларын ичтен бүлөп, курчутуп, алмуздактан бүтпөгөн Адам жашоосунун көйгөйүн миң кубултуп күүгө салдырып келет. Анын кай бир учурларын жыйнактын «Күүгүмдөгү күү» бөлүмүндөгү «Эски күндөр», «Болгондо дөбөлөрдө мен», «Тандагы ыр», «Үч ойон» ж.б. ырларынан жолуктурабыз.

Жалгыз-жарым караан болуп жакындап,
 Эски күндөр, эшигимди какпагын.
 Жапырт оңгон силер билген жалбырак,
 Жаап жатат жаңы күндүн ак кары.

Силер – болмуш, болгон дагы, жок дагы
 Силер – китеп, жүз кайталап окулган.
 Жалыңдатып темир мешке от жагып,
 Жаш кеч менен маңдай-тескей олтурам.

(«Эски күндөр»)

Не деген керемет саптар! Канчалаган метафоралар, салыштыруулар... «Эски күндөр», «жаңы күндүн ак кары», «жаш кеч» акындын чоң көркөм табылгалары эмей эмне? Ырдын андан кийинки түрмөктөрүндө канча ассоциациялык кубулуштар чөгөрүлгөн. Дагы бир ыры:

Сүрөттөгү сүйкүмдүү жан ким? – дейсиң,
Унут аны, унут! Мени сүй дейсиң.
Унутканга дагы ошондой бир сүйүү,
Да бир өмүр керектигин билбейсиң.
Олтурамын. Жанымда жок жан адам.
Олтурамын караңгыда, садагам.

Жөн эле келегей тил менен комментариялап, бул ырлардын касиетин кетирип аламбы деп коркосуң... Сагындын ырлары дайыма эле бир кылка эмес, айрымдарынын түпкү купуя сырына бир окуу менен эле жете албайсың, анын улам кайталап «түшүнүп» окууну талап кылышкан ыр түрмөктөрү да бар. Ырларынын формалык жагына келсек, ал алда канча бай: беюйкаш, уйкаш ырлар, бейтгер, рубаилер, үч саптар, ырлардын циклы ж.б. Форма мазмунга шайкеш жүрөт. Кээде жөн эле сүйлөмдөрдөн ыр курулат, чулу ой туулат... Дегинкисинде Сагындын поэзиясында ой берметтери эркин төгүлүп, элпек жыйналат. «Миң уккандан бир көргөн» дегендей Сагын Акматбекова деген акындын поэзия гүлзарын өзүң аралап, ой берметтерин өзүң тергин, окуучум. А мен болсо акындын жыйнагына кирген «Алакандай аңгемелери» менен «Чөнтөк дептериндеги» жазуулары боюнча азыноолак байкоолорумду билдирип сөзүмдү жыйынтыктамакмын.

Сагындын бул чыгармалары анын кыска миниатюралуу аңгемелердин чебери болуп калганын айгинелейт. Ал аңгемелер – турмуштук ар кандай кырдаалдарда туулуп, философиялык ойлогорго каныккан, алып сала турган ашыкча эч нерсеси жок, – бүткөн, толук кандуу чыгармалар. Ал чыгармалардын ажарын ачып турган Сагын сүрөткердин образ-боёктору, айтылган ойду тыянактап турган акыркы саптардагы резюмелери. Мына алардын айрымдары. «Көрсө, кыш деген ушул тура, – деп улутунуп койду барик, –көрсө кыш деген ушул тура» (үшкүрүгү таш жарган улутунуу деген ушу эмеспи), «Тилиң айтпай, дилиң аздектеген жакшы тилек сөзсүз ишке ашат дейт», «Бараткан киши үшүбөйт», «Булуттар – улуу сүрөтчүлөр», «Мен артка... ал алдыга кетип баратабыз» (небереси жөнүндө), «Өзүмдү табуу үчүн, өзүмдү жагуум керек». Биз билген жана билбеген Сагын акындын «көөдөндөн чыккан күүлөрүң урпактан калсын урпакка» деп чалып турган күүсүнүн ар бир кайрыктары ушулар. Азыркы оор мезгил көңүлүңдү балчыктай басып, адамзат асылдыкка, тазалыкка, актыкка чукак болуп турганда Сагынга окшогон акындарыбыз дале болсо жанын үрөп, элине жакшылыктын жана дагы жакшылыктын үрөнүн сээп турганына каниет. Айтмакчы, «Күүгүмдөгү

күүдө» саясий лирика (саясат, экономикалык, социалдык турмуш-буз жөнүндө дегеним) жокко эсе. Сагын бир гана учурда:

Эл бийлеген эчен эрээн жүргөнү,
Эки ачакей ишин көр да, өзүн көр.
Таба албаган ак, акыйкат бирөөнү,
Балким менин кулагым көр, көзүм көр, –

деп күйүп, күйүп кеткени бар.

Жарыгын бир куу белес
Жапкандан кийин эмес,
Айткыла өзүм барда
Айтчулар бир жылуу сөз.
Баксаң бак, жаксаң отмун,
Не чындык, не жомоктун.
Агарган дүйнөнөрдө,
Азыр бар, анан жокмун –

дейт «Күүгүмдөгү күү» автору. Акын Сагынга айтылчу жылуу сөздөр алдыда, келечекте, анын бүгүн чети да оюла элек. Күү кайрыктарың күч-демиден жазбасын, бар бол, арыба, улуу акын!

2003-жыл

Каныбек Эдилбаев

ЧАЛГЫН АЧКАН КӨК ЖЭЭКТЕР¹

Адатта, жаңы адабият менен искусствонун көз жарышы үчүн бүткүл дүйнөнү солкулдаткан социалдык-тарыхый төңкөрүштүн болушу зарыл эмеспи.

Жыйырманчы кылымдын башталышын айбаттуу доош менен коштогон мындай төңкөрүш – Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы болду.

Революция тарыхтын демейки жүрүш багытын кескин өзгөрттү, коомдун өсүп-өнүгүш мазмунун, социалдык-саясий түзүлүшүн түптөмөсүнөн бери жаңыртып, жаңы негизге көчүрдү.

¹ Китептен: Эдилбаев К. Мезгилдин чакырыгы. Адабий сын макалалар. – Ф., 1985. – 34–87-бб. Макала 1976-жылы «Ала Тоо» журналы уюштурган «Азыркы кыргыз поэзиясынын маселелери» деген темадагы талкууга арналып жазылган.

Туш тараптан кысымга алынып, социалдык-экономикалык жана рухий күнкорлуктун айынан тарыхтагы аты өчүп, биротоло жоюлуп кетүүнүн кандуу босогосуна баш багып турган элдердин элди-ги сакталып калды, алар революциянын кубаттуу шарапаты менен жаңы дүйнөгө кайрадан туулду. Жаңы дүйнө, жаңы коомдук түзүлүш менен чогуу кайрадан төрөлгөн калктардын, асыресе, кыргыз сыяктуу элдердин адабияты менен искусствосу да жарыкка келди; мурда бүткүл рухий чаңкоосун оозеки чыгармачылык менен кандырып келген элдер жазма адабиятка эгедер болушту, улуттук адабият менен искусствону профессионалдык багытта өөрчүтүүнүн уч-кыйыргыз мейкин жолу ачылды.

Жаңыдан жаралган адабияттын адепки доошу поэтикалык формада туюнтулду, жаңы доордун, жаңы турмуштун – октябрдын келген кезин даңазалаган шаңдуу аваз ойгонгон элдин көкүрөгүнө түбөлүккө уялады.

Албетте, кагаз бетине түшкөн тунгуч ырлардын, поэтикалык сөздөрдүн туулушуна элдик-демократчыл поэзиянын бай арсеналы жана да мурдатан профессионал негизде өнүгүп келген боордош адабияттардын мыкты туундулары менен күчтүү салттары зор ыкыбал көрсөттү. Революциянын жагымдуу шарапаты түрткү берген социалдык улуу козголоңдор, айыгышкан тап күрөшү элдин жөндөмдүү өкүлдөрүн аренага алып чыкты; жазма жолуна түшкөн жаш адабиятты түзүүчүлөрдүн катары улам арбып, чырымтал адабияттын майданына жаңы таланттар кире баштады. Сыртка атылып чыгууга жол таба албай, жер алдында кайнап, күлдүрөгөн доошу элдир-селдир угулган булак сыңар бук болгон элдин таланттуу өкүлдөрү ыңгайлуу шартка, мезгилдин үндөгүнө жараша өз мүмкүнчүлүктөрүн, шык-жөндөмүн, жаңы доордун улуу иштерине аянбай жумшоого бет алышты. Эми көркөм сөз жаңы замандын жарчысы эле болбой, Революция апкелген Азаттык менен чыныгы Бакыттын летописи катары кызмат өтөй баштады, жаңырган коомдун ыкчам чабыты менен коюн-колтукташ жашап, анын идеяларынын улуулуугун, артыкчылыгын бийик пафосто жар салды.

Ооба, советтик кыргыз поэзиясынын башатына көз чаптырган адам анын жалпы идеялык-көркөмдүк фонунда 20-30-жылдардын элеси менен духу кадимкидей байкалып турганын сезбей койбойт. Пролетариаттын жол башчысы В. И. Лениндин жетекчилиги менен революциянын даанышман осуяттарын аркалап, дүйнөнү кайрадан жаңыртуу ишине жапырт бет алган калың букаранын революциячыл

умтулуулары, тап күрөшү жана ал күрөш процессиндеги таптык аң-сезимдин ойгонушу, анан бара-бара социалисттик аң-сезимдин калыптанышы, социалдык, экономикалык өнүгүү жагынан айласыз артта калган тоолуу аймактын турмушунан орун-очок алып жаткан жаңыча көрүнүштөр 20-30-жылдардагы поэзиянын башкы пафосу да, негизги мазмуну да ушулар.

Ошону менен бирге бул учурдун поэзиясына таандык өзгөчө бир бөтөнчөлүк бар.

Ал – эмгек процессин чагылдыруу. Дүйнөлүк адабияттын тарыхы күбөлөп тургандай, алгачкы общиналык коомдогу аңчынын аң уулоо кезиндеги аракеттерин элестеткен аска-таштардагы сүрөттөрдөн тартып, адабияттын ажайып доору болгон XIX кылымдын классикалык чыгармаларында адамдын коомго пайда келтирчү эмгеги сүрөттөө объектисинен сыртта калган эмес. Бирок да, адабий чыгарманын каарманы эмгек процессине шымаланып кирип, маңдай тер төккөн эркин эмгегинин берекесинен ченемсиз ырахат алышынын 20-30-жылдардагыдай чагылдырылышы мурдакы доорлордун адабиятында дегеле кездешпейт.

Эркин эмгек, тек кара жанды багуунун жападан-жалгыз амалы эмес, жаңы турмушту куруп жаткан адамдын адамдыгын, айлана-чөйрөсүнө болгон мамилесин айкындаган социалдык-нравалык ченөлчөм катары туюнтула баштады.

Чындыгында, «Кызыл жоолукчан» сыяктуу ырларды окуганда же укканда ошол учурдун шандуу элеси менен бүткүл ой-ниети социалисттик курулушка берилген жаңы адамдын турпатын, алгачкы беш жылдыктардын натыйжаларын кошо кабылдабай коюш мүмкүн эместир.

20-30-жылдардын поэзиясын изилдеген адабиятчыларыбыз мына ушул бөтөнчөлүккө анча маани бербей келатышат.

Биринчи беш жылдыктар, коллективдештирүү сыяктуу саясий-экономикалык кампаниялар ойдогудай бир четинен орундап, социализм өсүп-өркүндөөнүн жаңы тилкесине кадам шилтеди, социалдык жана конкреттүү-тарыхый шарттардын акырындап өзгөрүшү адамдын көз карашына, ой-санаасына өз таасирин тийгизди, буга жараша адабияттын сүрөттөө, туюнтуу принциптерин да өнүктүрүп, чыйралтып жүрүп отурууга туура келди.

Ошол маалда, так айтканда, 30-жылдардын экинчи жарымынан баштап, Күн батышта германдык фашизмдин карасанатай идеологиясы күчөп, батыш европа өлкөлөрүнө эле эмес, жаш совет мамлекетине

да согуш коркунучу туула баштады. Бул жалпы элдик нааразылыкка биздин поэзия да айбаттуу үнүн кошуп турду.

Ошентип, аталган учурдун поэзиясы өз мезгилинин талабына кызмат өтөп, анан жылдар өткөн сайын таасири солгундап, тек жазма поэзиябыздын башталыш тарыхындагы жансыз фактыларга айланып кеткен жок, мунун тескерисинче, бүгүнкү күндүн окурмандарына өткөндүн күрөшкө толгон картинасы катары кабылданып, идеялык-көркөмдүк пафосу күнү бүгүнкүдөй бийик, эстетикалык сабактары болсо көөнөрбөс салт катары арзып олтурат.

...Аңгыча 40-жылдар башталып, күтүлбөгөн алааматтын өртү тутанып кетти, жаңы доорду куруу, максатын көздөп, эркин эмгек менен алпурушуп, тынч жаткан советтер өлкөсүнүн батыш чек араларын согуштун жалыны каптап кирди. Ошондо: «замбиректер атылганда музалардын үнү өчөт» деген эзелтен айтылып келаткан ылакап таптакыр төгүнгө чыкты.

Улуу Ата Мекендик согуш бүткүл кыргыз совет поэзиясына, көрүнүктүү акындарыбыздын чыгармачыл тажрыйбаларына өз тамгасын даана басты. Согуш маалында жаралган поэтикалык саптар ыйык Ата Журтту капылет азаптан куткарууга, социализмдин алгачкы жеңиштерин сактап калууга кан-жанын аябай тике туруп, душманга каршы салгылашкан советтик жоокердин кажыбас эрк-кайратын, нравалык туруктуулугу менен эрдигин даңазалады, акыры акыйкаттын кызыл туусу орноп, жеңиш биз тарапта болорун жар салды, картаңынан баласына чейинки ар бир советтик адамды карасанатай душманга каршы турууга чакырып, рухий кайрат дем берди.

Ошол, социалисттик Ата Мекенди коргош үчүн төгүлгөн кан менен терге жуурулган катаал жылдардагы адабиятыбыздын өркүндөө процессинде поэзия мезгилдин духун туюнтууда искусствонун башка түрлөрүнө, жанрларына караганда илберинкилик кылды, турмуш чындыгын өз маалында чалгындап, чагылдыруу жагынан алдыңкы сапта жүрдү.

Совет элинин гана эмес, дүйнөдөгү көптөгөн элдер менен өлкөлөрдүн өмүр-тагдыры фашизмдин агрессивчил коркунучунан биротоло кутулганын күбөлөгөн улуу жеңиш согуш мезгилиндеги поэзиянын салтанаттуу жыйынтыгын билдирген шандуу аккорд сындуу бийикке оболоду. Улуу Октябрдын элге берген тартуусун коргоп калган баатыр совет элинин теңдешсиз эрдигин, нравалык биримдигин көрсөткөн ыр саптары, эпикалык масштабдагы көптөгөн поэмалар жаралды. Согуш жана жеңиш темасы социалисттик адабият менен искусствонун соолбос булагына айланды.

Согуш совет элинин жеңиши менен аяктап, эл тынч турмушка кайрадан текши бет алып, упаранган чарба кайрадан калыбына келтирилип, социалисттик чарба менен маданий турмуштун өнүгүшү жаңы баскычка көтөрүлгөн күрдөөлдү 50-жылдар да поэзиябызга өз элесин калтырды.

Кыскасы, поэзия биз жашаган кылымдын өнүгүү тарыхынын бурулуш мезгилдериндеги элибиздин баатырдык турмушу менен жеңишчил жолунун изин суутпай терең анализге алып, өзүнүн сыйкырдуу спектринен өткөрүп отурду.

Андан бери 60-жылдарда поэзиябыздын өнүгүшү жана андагы изденүүлөр... Баса, бу сапар ачылып отурган талкуунун объектисине ошол 60-жылдардын поэзиясы ой жүгүртүүнүн жана тигил же бул жалпылоолорду чыгаруунун омоктуу таянычы болуп бергенсип турат. Өңгөнү айтпаганда да, талкуунун башталышына себепкер болгон А. Эркебаевдин макаласына 60-жылдардан тартып, учурдагы мезгилдин поэзиясына чейинки поэтикалык кыймылдын табияты камтылып, көркөм өнүгүүнүн идеялык-тематикалык проблемаларына басым коюлуптур. Ырас эле, азыркы кыргыз поэзиясынын ал-абалы, проблемалары жана өнүгүш перспективасы туурасында сөз болгондо 60-жылдардын поэзиясына кайрылуу, тажрыйбаларын эске алуу жөндүү. Себеп дегенде, поэзиябыздагы азыркы жетишкендиктер менен кемчиликтер, изденүүлөрдүн багыты жана мүнөзү дале болсо так ошол жылдардагы поэтикалык өркүндөөнүн уландысы сымак кабылданат, поэзиябыздын учурдагы процессинде мурдакы изденүүлөрдүн күүсү кадимкидей байкалып турат.

60-жылдардын поэзиясындагы кубулуштар жөнүндө кеп боло калганда ал күндөрдөн бүгүнкү күнгө чейин башы ачылбай талашка түшүп келе жаткан маселелер бар. Ал маселелердин учугу ушул талкууда да чубалып калды, анын бири – поэзиядагы салт жана жаңычылык маселеси. Айрым жолдоштор ал жылдардагы поэзиябызда олуттуу орун алган изденүүлөрдүн жагымдуу натыйжаларын жаңычыл кубатка ээ, жана ал жаңычыл мүнөздөгү көркөм табылгалар азыркы таптагы поэзиябыздын эстетикалык принциптерине айланып отурат дегендей ойлорун ортого салышат.

Бул пикирдин чындыгына анча ынана бербеген жолдоштор да жок эмес, алар жогорку тыянакка кайчы турган пикирлерин басма бетинде ачык айтып, далилдеп чыгышпаса да, сыпайыгерчилик менен четин билдиришкен учурлар бар.

Анан калса, 60-жылдардагы изденүүлөр акыйкатта жаңычыл касиетке эгедер боло алабы же жөн эле көтөрө чалуудан улам келип

чыгып жаткан иллюзиябы? Эгер жаңыча көрүнүш катары эсептесек, анда ал учурда жаралган чыгармалар эмнеси менен жаңычыл болууга татыктуу, жапырт жүргөн изденүүлөр тайыз үмүткө алданып, субъективдүү умтулуулардан пайда болдубу, же мезгилдин, турмуштун объективдүү талабынан келип чыктыбы? «Искусство дегенибиз турмуштун элеси, турмуштун бардык чындыгын кайра жаратып, элестүү көрсөтүү»¹ болгон соң, мезгилдин поэзияга тийгизген таасири кандай мүнөзгө ээ болду? Буга жооп берип үчүн оболу 60-жылдардагы социалисттик мекенибиздин коомдук-социалдык турмушуна ой жүгүртө кеткенибиз жөндүү.

Атпай совет журтуна маалым: 60-жылдар биз жашаган кылымдын социалдык-нравалык облигин кескин өзгөрттү, илимий-техникалык революциянын санаа жеткис тездик менен алгалашы адам баласынын тиричилигине орчун таасир тийгизди, натыйжада адам баласынын ой жүгүртүүсүнүн мүнөзүн өзгөрттү. Байыркы кылымдардын ойчулдары баш катырып, көксөп кеткен «адам жана космос» проблемасы алгач биздин өлкөдө, андан кийин башка өлкөлөрдө турмушка ашырылышы, тиги байыркы мезгилдин ойчулдары тарабынан коюлган фантастикалык божомолдун талашсыз чындык экенин ашкереледи. Адам баласынын планеттен планетке акыл-эстүүлүк менен «саякат» жасашы жалгыз эле илимий жана эбегейсиз практикалык мааниге эгедер болгон жок. Адам турмушундагы таң каларлык бул факт «биздин дүйнөгө болгон көз карашыбызды космостук жаңы мазмун менен толуктады».²

Коомдук аң-сезимдин «космостошуп» кетиши барыдан мурда адам баласын геоцентризмдин (жер – дүйнөнүн козголбос борбору имиш деген байыркы адамдардын – илимий эмес түшүнүгү) жана антропоцентризмдин традициялык маанилеринен баш тартууга алып келди. Арийне, бул процесс космостук эрага чейин эле дүйнөнүн картинасын алгач, түзүшкөн байыркы замандардагы адамдарынын аң-сезимдеринде, туюмдарында башталган.

...Ушинтип, жалпы эле коомдук аң-сезим «космостук» мазмунга кириптер болуп отурган соң, анын бир өзгөчө формасы болгон искусство жана адабияттын да «космостошуусу» табийгый иш эмеспи. Бул жагынан илимий фантастиканы, же эзелки социалдык-утопиялык жанрдагы чыгармаларды жаратышкан Г. Морду, Кампанелланы, Кабени мындай коё туруп, космикалык эраны чагылдыруу

¹ В. Г. Белинский. Соб. соч. в 3 томах., том 3., Гихл., 1948, 791-б.

² А. Урсул, Ю. Школенко. Человек и космос. –М. Политиздат, 1976, 3-б.

проблемасына нечен курдай кайрылган реалисттик искусствонун тажрыйбасына да аздыр-көптүр кайрыла кетсек ылайык болор.

Ойлоонун «космикалык» образы улуу Гетенин «Фаустунда» ачык-айкын түзүлгөнүн эске алалычы. Философиялык жалпылоо жана масштабдуу көркөм көрөгөчтүккө жыш ширелген трагедия келечекке умтулуунун бийик идеясын даңктоо менен бүгүнкү күндө да новатордук касиетине авазгерлентип келет.

Орус адабиятынан да ушундай фактыларды келтирсе болот. Айталы, Ф. Тютчев «И мы плывем, пылающею бездной со всех сторон окружений», деп жазса, Валерий Брюсов Жер жана Аалам проблемасына нечендеген ырлар циклин арнаптыр. Акын келечекте адам кудурети космос кораблин баш ийдирип, качандыр бир кезде бөтөн планетага бут таштап багындырып алышын:

Верю, дерзкий! Ты поставишь
По земле ряды ветрил.
Ты своей рукой направишь
Бег планеты меж светил...

деген саптарда көркөм туюнтса, кечээ кийинчерээк бул идея Циолковский тарабынан теориялык жактан иштелип чыгып, так ошол 60-жылдарда турмуштун нукура чындыгына айланбадыбы!

Адамдын жер шарынан сыртка чыгышын пролетариаттын жарчысы В. Маяковский да «Летающий пролетарий» аттуу поэмасында өз алдынча кызык интерпретациялаптыр. Поэма өз учурунда Совет өлкөсүндө аба күчтөрүн өнүктүрүүнү үндөө максаты менен жазылса да, акын аба мейкиндигин өздөштүрүүдөгү элдин чыгармачылык күчүнүн перспективалуулугун чоң ишеним менен билдирген.

Мындай идеяны өзүбүздүн эле жаш адабиятыбыздын 30-жылдардын акыры, 40-жылдардын башындагы көркөм тажрыйбасынан кезиктиребиз (Маселен, чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрү эрте көз жарып, бирок толук бойдон ачылбай, дүйнөдөн жапжаш кеткен фантаст К. Эсенко-жоевдин «Үчүнчү шар» аттуу фантастикалык чыгармасын эске алып отурабыз). Ушундан улам, тайсалдабай айтсак болот: биздин реалисттик адабиятыбызда космостук эра баштала электе эле образдуу ойлоо «космостук» мазмунду өздөштүрүү процессин өз башынан кечирип, бул темада кандайдыр бир даражада көркөм тажрыйба да топтоп келген.

Бир кезде кыялда гана жашап келген бул идеянын реалдуу чындыкка айланышы советтик, кала берсе бүт дүйнөдөгү прогрессивдүү адабияттардын тематикалык-проблематикалык чөйрөсүн кеңитти, чыгармачылык изденүүлөрдүн жаңы багыттарынын ачылышын камсыз

кылды, айрым улуттук адабияттарда жай мүнөздө өөрчүп жаткан изденүүнүн темпин кескин өзгөрүүгө дуушарлантты. Ал эми «ыр отуна ышкысы алсыз тутанып» тынымсыз изденүүдөн деле чекеси жарытылуу жылыбай жүргөн айрым акындар үчүн бул Жер менен Ааламдын ортосунда ачылган жаңы трасса эргүүнүн омоктуу түрткүсү катары кабылданды. Мындай көрүнүштөр кыргыз поэзиясында да болду.

Ал жылдардагы кыргыз поэзиясынын идеялык-эстетикалык изденүүлөрү өзгөчө орто муундагы акындарыбыз менен чыгармачыл өмүр баяндарын жаңыдан баштап отурушкан авторлордун чыгармачылыгынан даана байкалды. Алардын стилдик өзгөчөлүктөрүнүн ар башкалыгына жараша изденүү традициялык формада жана эркин өлчөмдөгү ырларды жазуу менен негизги эки багытта жүрө баштады.

Традициялык форманын салттары тереңдеп жана байып жатышын ырастаган чыгармалар окурмандар колуна тийип жатты. А. Токombaев, А. Токтомушев, К. Маликов, Т. Үмөталиев сыяктуу улуу муундагы, Б. Сарногоев, С. Жусуев, Ж. Садыков өңдүү орто муундагы акындарыбыздын лирикалык ырлары менен эпикалык чыгармаларында советтик доордун чындыгын сүрөттөөдө патриоттук сезим менен лирикалык илептин жуурулушу, мазмундуулуктун улам барган сайын тереңдеши, тематикалык чектердин жаңы горизонтторго көтөрүлүшү, коомдук турмуштагы, социалдык кубулуштардын диалектикасын аңдап-билүүдөгү интеллектин басымдуу кире баштаганы даана байкалып турду. Бул муундардын поэзиясындагы мындай сапаттуу кубулуштар профессионал поэзиябызды бир жагынан батыл изденүүлөргө умтулушуна, жаңы идеялык-эстетикалык проблемаларды иликтеп, чагылдырууга сүрөп турса, бир жагынан андай жаңыча аракеттерге омоктуу таяныч катары негиз болуп беришке толук жарамдуу эле. Бул – маселенин бир жагы.

Экинчиден, ошол эле 60-жылдардын биринчи жарымында кыргыз поэзиясында беюйкаш, эркин өлчөмдөгү формаларды поэзияга киргизүү багытында да кыйла изденүүлөр жүрө баштабадыбы. Бул багытта, азыркы белгилүү акындар: С. Эралиев, Р. Рыскулов, М. Абылкасымова, Т. Кожомбердиев, О. Султанов ж.б. бир топ чыгармаларды жаратышты. Алардын айрымдары (С. Эралиев, М. Абылкасымова) бул аракеттерин эпикалык көлөмдөгү чыгармаларды жазууга чейин сынап көрүшсө, айрымдары чакан ырларды жазуу менен гана чектелишти. Ырас, мындай изденүүлөр кыргыз поэзиясынын формалык арсеналын байытууга, туюнтуу амалдарын жаңылатууга, стилдик изденүүлөрдүн көп түрдүүлүгүнө жетишүүгө багытталгандыгы

белгилүү, бирок булардын мындай аракеттери өз мезгилинде калыс баасын алууга аябай муктаж болсо да, эмнегедир көпчүлүк жолдоштор тарабынан (айрыкча улуу муундагы акындар) бул изденүүлөр куру аракет, ал тургай формализм кебетеленген бир нерсе катары бааланды, алар беюйкаш жана эркин өлчөмдөгү ырларды ким биринчи баштагандыгын «таап» күнөөлөөгө умтулушту (1968-жылы «КМ» да жүргөн талкууну эскерип жатам). Алар бул маселеде кыргыз поэзиясынын калыптануу, өнүгүү жылдарындагы формалык изденүүлөрдүн болуп келгендигин, кала берсе ал изденүүлөр өз учурунда орундуу кабыл алынганын таптакыр танууга чейин барышкан.

Тээ 30-жылдары эле букарачыл акындарыбыз А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж. Турусбеков ж.б. эркин өлчөмдөгү ырлардын нечендерин жазышкан, бирок алар окурмандарды иренжитпей, тескерисинче, традициялык формадагы ырларды кандай кабыл алышса, эркин өлчөмдө, декламация түрүндө жазылган ырларды деле кадыресе чочуркабай кабыл алышкан. Ал тургай бүгүнкү күндө да, эркин өлчөмдө жазылган (30-жылдарда) А. Токомбаевдин «Туткун Марат» поэмасын, Ж. Турусбековдун «Ленин жолу» ырын, М. Элебаевдин «Майдан» ырлар жыйнагын окуган адам, алардын романтикалык демилге, граждандык өткүр пафосуна, көңүл толкуткан эмоциясына суктанбай койбойт.

Ал эмес, традициялык форманы зергерлик менен чегелөөнүн мыкты үлгүлөрүн жараткан таланттуу акын А. Осмонов да 30-жылдардын аягында, 40-жылдардын баш жагында эркин ыр формасына нечен курдай кайрылыптыр, натыйжада ал аракеттен жаралган чыгармалар (мисалга «Менин үйүм» деген эле ырын алалы) өз учурундагы поэзиянын эстетикалык деңгээлине толук жооп берүүгө дараметтүү эле ырлардан болуптур. Элүүнчү жылдарда да эркин ыр жазуу кайра «дүрт» этип от алып, Р. Шүкүрбеков, М. Алыбаев өндүү сатирик акындарыбыз бир топ мыкты чыгармаларын жазышыптыр.

Ошентип, С. Эралиевдин, М. Абылкасымованын, О. Султановдун, Р. Рыскуловдун ж.б. авторлордун форма жагынан болгон изденүүлөрү такыр жерден чыга калбаптыр, мүмкүнчүлүккө жараша өнүктүрүүгө, байытууга жетиштүү уюткусу бар экен деп жыйынтыкка келишке талашсыз жүйөөлөр бар.

Ушул жерде мындай бир суроо коелучу, эмне, алар эркин ыр формасына атайылап кайрылыштыбы, же башка да себептер, түрткүлөр болдубу?

Бул суроого адабий сыныбызда: беюйкаш формага айрым акындар атайылап эле, аң-сезимдүү түрдө кайрылышты, изденүүнүн, чеберчиликти

өнүктүрүүнүн бир кылкалыгынан арылууга бел байлашты дегендей даяр жооп айтылып келатат. Ошол эле маалда бул пикирдин далили иретинде конкреттүү бир акындын чыгармачылыгы күбөгө тартылат. Ал далилдин чечмелениши жалпысынан төмөнкүдөй мазмунда баяндалат.

Нары 50-жылдардын акыр жагында С. Эралиевдин «Ак Мөөрү» кыргыз поэзиясынын традициясын чебер өздөштүрүп, аны реалисттик сүрөттөө ыкмалары жана каражаттары менен кыйла байытып, жаңылаганын айкындаган дастан болуптур. Андан соң акын дал ошол кубат-деминен жазбай «Уяң жылдыздар» менен «Көк сулуу» поэмаларын жаратат. Бирок өсүүнүн өр жолунда бараткан акын үчүн бул поэмалар катардагы чыгармалар болуп калат, калың окурмандар да ушундай кабыл алышкан өңдөнөт. Кантсе да, изденүү чыйырын тезинен алмаштырып, багытын өзгөртпөсө, өзүн-өзү акыл-эстүүлүк менен танбаса, айрым акындар сыяктуу өзүмдүк «технизмдин» [баяндоо, сюжет, куруу, көркөм сүрөттөөнүн ыкмаларына жана каражаттарына] алкагынан чыга албай, ал тургай «жутулуп» да кетиши күтүлөт. Муну күн мурун сезип калган С. Эралиев традициялуу ыр формасын мындай кое туруп, эркин өлчөмдөгү, рифмасыз ырларды жазууга бекем дит коюп киришет.

Ооба, нагыз художник өзүнөн оболкуну толук өздөштүрүп жана жаңылантып эле тынчып калбайт, керек болсо ошол традициянын алсыз жактарын гана жеңип отурбай, жаңыны түзүү үчүн кай бирде анын күчтүү жагын да бузууга мажбур болот, мунсуз ал художниктин жаңычыл болуп калышы дегеле кыйынга түшөт. Демек, мына ушул логикага таянсак, С. Эралиевдин жана башка акындардын изденүү мүнөзүн өзгөртүшкөндүктөрү көп жагынан жекече муктаждыктардан келип чыккан көрүнүш катары бааланат. Албетте, бул баада субъективдүүлүк басымдуулук кылат. Чындыгында, өйдө жакта айтылып жаткан жаңыча изденүүгө өтүүнүн объективдүү себептери да болгону азыр жалпыга маалым.

Жалпы советтик, ошондой эле бүткүл дүйнөдөгү прогрессчил поэзияда эркин, бейоюкаш формага басымдуу кайрылуу ХХ кылымдын» башталышында эле орун ала баштаптыр. Мурда же кийин эмес, эмне үчүн так ушул ХХ кылымда эркин, бейоюкаш формага жапырт кайрылуу, ага ашкере сонуркоо келип чыкты?

Мунун объективдүү себептерин окумуштуу В. Адмони «Эркин ыр жана ыр куруунун традициялык формалары» деген эмгегинде төмөнкүчө жиктеп көрсөтөт:

Акындардын эркин ырга өтүшү – алды менен чагылдырчу предметин толук жана ишенимдүү туюнтууга багышталган акындын

аракетине байланышат. Акыйкатта, эркин ыр кеңири ритмикалык диапозону жана өзгөрмөлүү сан өлчөмдөрү менен чагылдырчу предметтин ырдын ритмикасы, тыбыштык составы гана туюнта алчу касиеттерин билдирүүгө мүмкүндүк берет; эркин ырдын ийкемдиги акындын ички дүйнөсүн бүткүл татаалдыгы жана оңой-олтоң кармалбас нюанстары менен ачып көрсөтүүгө орчун кызмат кылат; улам барган сайын жекече предметтер, кубулуштар, же болбосо акындын жекече кабылдоолору эмес, дүйнөдөгү өтүп жаткан эбегейсиз окуялар менен процесстер, атүгүл, бүткүл дүйнө поэзиянын объектисине айланып отурат. Ал эми мындай объект өзү сындуу көп кырдуу, көп түрдүү чагылдыруунун бөтөнчө формасын талап этет; саптардын бирдей кунда кайталанган туруктуу өлчөмү, лирикалык ырдын чакан көлөмү азыркы турмуштун чоктой кызарып эриген илебин толук туюнтууга алсыздык кылат¹.

Акындардын эркин ырга кайрылышынын объективдүү себептери жана анын артыкча касиеттери мына ушулар. Андан ары окумуштуу бул багытта, күн батыштын революциячыл жана бунтарчыл поэзиясынын чыгаан өкүлдөрү, чилилик Пабло Неруда менен кубалык Николас Гильендин чыгармачылыктарына таянып, өйдөкү пикирлерин ар тараптан далилдеп көрсөтөт.

Демек, эркин ырга, уйкашсыз ырга кайрылуу өңчөй субъективдүү умтулуштардан эмес, биринчи кезекте доордун чындыгы талап эткен объективдүү себептерден келип чыгыптыр.

Дагы бир кызык нерсе: эркин ырды чанган жолдоштордун пикирине жооп кылып, кезегинде С. Эралиев төмөнкүдөй оюн ачык айттыптыр:

«...Чыгарманын мүнөзүнө жараша эркин ырга да, традициялуу ырга да кайрылып жүрөм. ...Алай-дүлөй болуп шатырата жамгыр куюп, болбосо океандын тынымсыз буркан-шаркан түшүп жаткан учурун бүгүнкү китеп окуучусунун көз карашы менен берүү үчүн кайсы форма талапка көбүрөөк ылайыктуу келээр эле? Менимче эркин ыр»².

Албетте, бул пикирлерге жамынып алып, бүгүнкү турмуштун реалдуу чындыктарын традициялуу ыр формасы менен чагылдырууга караманча мүмкүн болбой калды деген жыйынтык чыгарыш чоң жаңылыштык. Себеби, традициялык форманын чагылдыруу мүмкүнчүлүктөрү менен ыкмалары да чектелген эмес.

¹ В. Адмони. Поэтика и действительность. СПб, 1975, 262–263-беттер.

² «КМ», 1968, 3-апрель, 4-бет.

Ошентсе да, эркин ыр, беюйкаш ыр формасы жеке эле кучагында биз жашаган кылымдын объективдүү чындыгын далма-дал чагылдырууга ыңгайлуу жол ачып гана тим болбойт, эң башкысы, көркөм ой жүгүртүүнүн көндүм формасы болуп калыптанган традициялуу ыр формасынын олуттуу өзгөрүшүнө, жаңыланышына бир топ шарт түзөт, дүйнөнү поэтикалык кабылдоонун жана чагылдыруунун жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачат деп үмүттөнүүгө жүйөөлүү негиздер бар эле.

Кыскасы, 60-жылдардын социалдык-саясий атмосферасы, тарыхый окуялары поэзияга, жалпы эле көркөм өркүндөөнүн табиятына күчтүү таасир этти. Ал эми буга музанын кайтарган жообу кандай мүнөздө жана канчалык деңгээлде болду?

3

Ошентип, 50-жылдардын экинчи жарымынан тартып, жалпы совет адабияты жаңычылыкка умтулган пафос менен куралданды. Бул учурдун духун айкын туйган көрүнүктүү акындардын бири Леонид Мартынов «ырсыз дүйнө кызыксыз», ошондуктан «ырды эңсейт адамзат» деп жалпы советтик поэзия жаңычыл мазмунга муктаж экенин ачык билдирди. Ал эми Лев Ошанин «ырдын күнү тууду» деген ураанын жарыя кылды.

Издөнүүлөр дымыган абалда өөрчүп жаткан орус совет поэзиясы кескин жанданып, жаңы баскычка көтөрүлчү мезгилге бетме-бет келгени сезилди. Поэзия майданында Е. Евтушенко, Р. Рождественский, А. Вознесенский баштаган жаш акындардын – жаңы толкундун үндөрү даана угула баштады, булардын келиши менен орус поэзиясында «поэтикалык эстраданын» оту «дүрт» этип тутанды да поэзияга ышкыбоз кеңири аудиторияны өзүнө тартып алды. Совет поэзиясынын тарыхында мурда учурабаган «Ыр майрамдары» тунгуч ирет (1955) өткөрүлө баштады. Традициялуу духтагы жайдары лирикага аябай үйүр алган окурмандар поэтикалык «эстраданы» адегенде чыны менен жаңычыл, бөтөнчө көрүнүш катары кабыл алышты, поэзия жайындагы мурдакы түшүнүктөрү, көз караштары өзгөрө баштады. Натыйжада, жаңычыл баскычка умтулган поэзияны туура кабыл алып, жетик түшүнүүгө даяр окурман калыптана баштады. «Эстраданын» маанилүү касиеттеринин бири ушул болду окшойт.

Орус совет поэзиясындагы изденгич тенденциянын мүнөзүн сөз кылганда белгилүү акын Василий Федоровдун мобул сөздөрү эске түшөт: «поэзия эми жемишсиз декларативдүүлүктөн адамга карай,

анын духовный дүйнөсүнө жана андагы жаралып жаткан жаңы нерселерге карай кадам шилтеди». Адамга, ички дүйнөсүнө бет алган жаңы багыт А. Твардовский, В. Федоров, Е. Винокуров, Л. Мартынов, Э. Межелайтис, Р. Гамзатов, К. Кулиев, Д. Кугультинов сыяктуу акындардын чыгармаларынан айкын көрүнө баштады.

Жаңычылдыктын тенденциялары менен белгилери прозада да даана байкалды; В. Солоухиндин, В. Овечкиндин, В. Тендряковдун публицистиканын илебине кызытылган чыгармалары социалисттик турмуштун жаңы мейкиндиктерин чалгындап, ачып көрсөттү. Жаңыдан ачылган бул мейкиндиктин сырлары Г. Марковдун, С. Крутиндин, С. Залыгиндин, Ф. Абрамовдун романдарында ар тараптан чечмелене баштаса, адам турмушун философиялык-психологиялык жагдайдан иликтеген В. Беловдун, Ч. Айтматовдун, О. Гончардын, М. Стельмахтын, Н. Думбадзенин таланттуу чыгармалары жаралды.

Жогору жакта айта кеткендей, көп улуттуу совет адабиятынын өнүгүү тарыхындагы жаңы этапты айгинелеген идеялык-эстетикалык изденүүлөр менен мезгилдин духу кыргыз адабиятындагы процесстердин ыкчамдашына түрткү берди.

Бирок чынын айтуу керек, биздин адабияттагы жаңыча умтулуштар орус совет адабиятындагы жандануулар менен бир маалда башталган жок. Анын изденгич духу, жаңычыл аракеттери биздин акын, жазуучулар тарабынан кечирээк кабыл алынып, көркөм сабактары жайыраак өздөштүрүлдү. Арийне, мунун деле пайдасы тийбесе, өкүнүчтүү жагы болгон жок.

Ошентип, жалпы совет адабиятында жүргөн изденүүлөрдүн мисалы катары тартынбай көрсөтүүгө ылайык конкреттүү фактылар кыргыз поэзиясынан табылабы? Табылат. Маселен, С. Эралиевдин, Р. Рыскуловдун, М. Абылкасымованын, Т. Кожомбердиевдин, О. Султановдун ж.б. чыгармачыл тажрыйбалары. Жаңы адамдын көз карашы менен рухий дүйнөсүндөгү социалдык психологиянын туундуларын башка өңүттөн келип чалгынга алуу айрыкча, С. Эралиевдин, М. Абылкасымованын ыр-поэмаларында басымдуу орун алды.

С. Эралиевдин беюйкаш формада жазылган «Жылдыздарга саякат», «Өмүрлөргө саякат» поэмалары космостук эранын башталышын адамдар кандайча кабыл алып жатышкандыгын гана баяндап бербестен, баарыдан мурда анын адам баласынын сезим-туюмдарына, жашоо жосундарына кандай таасир көрсөтүп жатканын туюнтууну көздөгөн. Биринчи поэмада адамзаттын акыл-эсинин бүгүнкү бийиктиги даңазаланат, табияттын жапан күчтөрү адам эркине

элпек баш ийип, анын жашоо тиричилигине кызмат кыла башташы айтылат. Ошону менен бирге лирикалык «мендин» ой жүгүртүүлөрү жашоонун экинчи бир кырын – адамзаттын өмүрүн коштоп жүргөн өмүр, өлүм жана түбөлүктүүлүк, адам кудурети жана табияттын азырынча чечиле элек жазмышы (өлүм) алдындагы дармансыздыгы өндүү түшүнүктөрдү да камтыйт. Бул сыяктуу жашоонун майрамы менен трагикасы философиялык толгонууларда өтөт. Ушул эле темаларга С. Эралиев далай кайрылып, аны чыгармадан чыгармага туташ система катары өнүктүрүп, жашоо расмилерин бүткүл карама-каршылыктары менен философиялык мазмунда жалпылаштырууга бар дитин коюп келди. Өзгөчө, бул аракет «Атам, жерим жана мен» поэмасында чоң эргүү менен коштолгон, акындын эркин формага болгон кумардануусу да ишенимдүү кайткан.

С. Эралиев адам менен жаратылыштын түбөлүктүү байланышын утилитардык мүдөөлөрдүн түрткүсүнөн улам келип чыккан нерсе катары эмес, диалектикалык ракурстан мамиле жасап, ал байланыш табияттын закон ченеми экендигин көңүлгө бекем түйөт. Ал адам менен жаратылыштын өз ара ажырагыс байланышынан, адамдын өзгөртүүчү күч-кайратынан жашоонун гармониясын көрөт, адам кантип адам болуп калганы жөнүндө кыялданат:

Бул дүйнөгө мен алгач
Келгем ач,
Келгем дырдай жылаңач.

«Жалгызым!» деп жер эне
Эркелетип, бетимди
Тийгизип түктүү бетине,
Жапкан жашыл этегин
Менин этиме.
Анткени менен ал маган
Өзүнүн бүт азоо-жапан күчтөрүн
Каршы кармаган,
«Билгениңдей жаша» деп.

Ошондо адам күн көрүү үчүн «белен аш» ордуна жаратылыштагы чөп-чарды, жапайы айбанаттардын этин, сүтүн пайдаланып, «дүйнөлүк спектаклде ойноого» тийиш эле:

Бирок мага бу жолу,
Тийген болчу
Айбандардын ролу:

Ошондуктан төрт аяктап баскамын,
Тери тартып жонума
Жерден үңкүр казгамын,
Баш маанектеп конууга.
Канча өмүрүм сарп кылдым
Адам болууга!

Ырас, С. Эралиевге диалектиканын даанышманы Ф. Энгельстин маймылдын адамга айлануу процессиндеги эмгектин ролу, ал процесстин узакка созулушу жөнүндөгү айтылуу окуусу жакшы белгилүү экенинде талаш жок. Жана да, акын бештен белгилүү нерсени ырга айлантып отурган жери жок, ошондой эле, адам так ошол «төрт аяктап» жүргөн күндөн азыркы абалына чейин не деген машакаттарды башынан кечирбеди, ошол себептүү адамдын бүгүнкү кудуретине таазим этип, аны көздүн карегиндей ыйык тутуу керек деген дидактиканы да айтпайт. Акынды баарыдан мурда адамдын адам болуп калыптануудагы процесстин узактыгы, адам кудуретинин ченемсиз күчтүүлүгү менен бирге, өзүнүн башаттарына баары бир көз каранды болушу ойго салат. Поэмада адам жаратылышты мүлдө багындырчу максатын, ченемсиз кудуретин акыл-эстүүлүк менен пайдаланышын тымызын эскерткен нота да бар.

Ошентип, «Жылдыздарга саякаттын» каарманы айрым сынчылар белгилегендей, Э. Межелайтистин жер шарын буту менен таканчыктап, күндү кош колдоп көтөрүп турган Адамын туурап, теңдешсиз күчүн жар салбайт...

Арийне, турмуштун кумары менен не бир түркүн расмилери жагдайындагы акындын символикалык салыштырууларга, метафоралык туюнтмаларга ширелген ой чабыттары лирикалык каармандын керт башына таандык кайгы менен кубанычты, орчун максат менен татынакай үмүттү гана камтыбастан, белгилүү тегиздикте жалпы адамзатты толгонткон идеялар менен танапташып, ич ара байланышып да кетет. Бул – эркин форманын жемиштүү стихияларынын, В. Адмони айткан артыкчылыктарынын биридир.

Космостук эра башталганын, мезгилдин закымдаган учкулдугун даңазалаган көптөгөн ырлар жаралды, айрым поэмалар да жазылды, бирок алар С. Эралиевдин поэмаларындай резонанс жараткан жок.

Жалпысынан, эркин өлчөмдөгү, уйкашсыз ырларды жазуу багытындагы изденүүлөр лирикалык каармандын образы жаңыча касиет-белгилер менен байып жатканын көрсөттү, чындыкты көп

кырдуулугу менен чагылдырып көрсөтүүгө эркин ырдын мүмкүнчүлүктөрү өтө кеңири экени айкындалды.

Бирок кыргыз поэзиясындагы формалык изденүүлөр көпкө созулган жок; анын өжөр өкүлдөрүнүн басымдуу көпчүлүгү традициялуу формага кайра кайрылышты. Маселен, учурунда бул тенденциянын алдыңкы сабында жүрүп, улам жаңы эксперименттерди жасоого кумарпоз акыныбыз С. Эралиев да мурдакыдай камбылдык менен умтулбай, традициялык формага көбүрөөк күч үрөй баштады. Акындын «Кыргыз жаны», «Айыл ырлары» аттуу кийинки ыр жыйнактары буга далил. Бир жагынан, поэзиябыздагы бул тенденциянын күнү ушуну менен бүттү деп айтыш да эртелик кылчудай, себеп дегенде дал ошол тенденцияны баштоочулардын таанымал өкүлү С. Эралиев «Айыл ырлары» аттуу жаңы чыккан ыр китебинде поэтикалык музанын ышкы-боздору күтпөгөн төмөнкүдөй бир пикирди ачык жарыялады:

Көп айтышат: «Жадабадың ак ырдан...»

Аны укканда сыздап чыгат кабыргам.

А чынында ак ыр менин ар дайым

Калам оозун коё берчү агылгам.

Анда жалаң ат көтөргүс мазмундар,

Анда сөздөр – жалт-жулт учкан чагылган.

Көз жүгүртүп а бүгүн бу дастанга

Сынтакчулар болбос бекен аз санда?

«Көрдүнөрбү, жүрүп-жүрүп акыры

Кайра келди ал «эскиче» жазганга...»

Менин сүйүүм экиге тең бөлүнгөн,

Жер керекте – керек өндүү асман да.

Акын үчүн жаңыча формалык изденүүлөргө кайрылуу тек сонуркоодон улам жаралган аракет эмес, баарыдан мурда поэтикалык өнүгүштүн табияты менен доордун суроосу талап эткен табийгый зарылдык...

Демек, акындын чыгармачыл, изденүүлөрүнө энчилүү мындай туруктуу кредо окурмандарды дагы далай оригиналдуу чыгармаларга үмүткөр кылары шексиз.

Айтмакчы, С. Эралиевдин кийинки ыр жыйнактарынан даана көрүнгөн, акындын чыгармачыл турмушунун урунттуу фактыларынын бири катары арзый турган төмөнкүдөй бир жагдайды унутууга болбойт.

«Айыл ырлары» жалпысынан алганда, социализм шартында басып өткөн кыска мөөнөт ичинде элибиздин коомдук-маданий жактан

өсүп-өзгөргөнүн, социалисттик коом тарбиялап өстүргөн жаңы адамдын адамгерчиликтүү жорук-жосундарын, татынакай ой-санааларын көтөрүңкү пафосто туюнтуп турат. Ошону менен бирге, жыйнакта өз башынан кечирген Улуу Ата Мекендик согуштун окуялары кийинки убакта акынды көп толгонтуп жатканын ырастаган бир топ ырлар бар.

Талкууга катышкан айрым адабиятчылар акындын майдан темасында жазылган ырларын да сөз кылышып, ал ырлар «жөн эле кургак баяндоо» катары бааланарын билдиришти. Арийне, бул – талкууда кездеше берчү «мүдүрүлгөн» пикирлердин бири десе болот.

А чынында, акындын майдан темасына кайрылышы менен поэзиябызга жаңы мазмун менен толукталган, мурдакыдан бийигирээк деңгээлде шөкөттөлгөн жоокердин даана образы келип кошулду. Бул жеке акындын эле эмес, жалпы эле майдан лирикасынын орчун жеңиши. Ал эми айрым окурмандарга акындын майдан темасындагы ырларын «кургак баяндоо» катары кабыл алып жатыш себептеринин эң башкысын мына-мындай божомолдор менен түшүнтсө болор.

Тубаса шык-жөндөмдүн молдугуна жараша чеберлиги да күчтүү өөрчүгөн акындын кайсыл ырын окубасын, окурман күтпөгөн жерден чукугандай табылган салыштырууларга, мурда чанда кездешчү уйкаштарга, кыскасы поэтикалык туюнтуунун көркөм каражаттары менен ыкмаларынын бай арсеналына туш боло берген, анын аң-сезимине, баамына акын жогоркудай бөтөнчө поэтикалуу дүйнөсү менен бекем орун алган. Атүгүл, акындын улам кийинки чыгармаларын да дал ошол мурдакы чен-өлчөмдөр менен кабылдоого даяр тарбияланып калган. Анан, акындын өзү аралашып, өз башынан өткөргөн окуяларды эч буруу-терүүсүз, ашкере кооздоп-шөкөттөөсүз документалдуу негизде сүрөттөп көрсөтүшү тек «кургак баяндоо» сыяктуу көрүнгөн.

Согушта жүрүп ал кезде,
Эчендер менен таанышкам.
Турушат бүгүн баары эсте,
Бир тууган окшоп калышкан.
Келе жатса ок саган,
Өзүн тосуп: «ме» деген.
Үзүм наны болсо да,
Сен жебесең, «же» деген.
Казаттан ошол алыскы,
Далайы кайтпай калышты.
Алар менен жанымын
Көмдүм мен да жарымын.

Драмалуу ой-сезимдерсиз эскерүүгө эч мүмкүн эмес, мына бул нагыз чындыкты ыймандай сырды атайылап кооздоп, же драмалаштырып көрсөтүүнүн дегеле зарылдыгы жоктур. Ушундай эле, чеберчиликтин жеткен жери – эң жөнөкөй-маанайда чагылтылган реалдуу фактылар менен эпизоддордун жалпы фонунан автоматчик Ломидзе, Вера Павловна, помкомвзвод Пименев, азербайжан Бактыяр, Баткенден барган Бакберген, замбирекчи Власов, намангандык Бирмат, жамбылдык Нурбай сыяктуу келбети даана тартылган жоокерлердин портреттерине туш болобуз.

Акын майдан темасын үч башка өңүттөн келип иликтеп-өөрчүтөт: майдан талаасындагы окуялардын дал өзүн сүрөттөп көрсөтүү; согуш бүткөндөн кийинки алгачкы жылдардагы ооруктагы турмушка күбө болуу жана согуш окуяларын азыркы күндө эске салуу. Бирок мына ушул үч жагдайда көрсөтүлгөн турмуш чындыгы бири-бирин толуктап, үстүбүздөгү кылымдын эң башкы тарыхый чектеринин бири болгон окуяны кең-кесири баян эткен поэма-триптихке айланат. Ошол эле маалда, согуш жана тынчтык маселесине акыйкат өкүм чыгарган акын-гражданиндин, акын-жоокердин жалпыланган образын да кездештиребиз:

Ал жылдарда
Мен согушта болгомун,
Болгонумду,
айтып турат сол колум:
Анда –
казган окоптордун издери,
Анда–
баскан менин сансыз жолдорум.
Алаканым
окшоп согуш талаасы,
Октор жиреп,
Кыйрады беш салаасы.
Ал кыйраган беш салаанын түбүндө
Бир осколок жатат «уктап» бу күндө.
Жатат уктап
Отуз эки жыл бою.
Доктор аны алып салаар учурда
Жаным макул болбоду:
«Мүрзөсү окшоп согуштун
Ал түбөлүк жата берсин уучумда».

Алтымышынчы жылдарда поэтикалык эстафетаны колго алган жаңы толкундун поэзиясында граждандуулук идеялык-эстетикалык категория катары даана байкалды, лирикалык каармандын образындагы гражданычыл касиеттер, коомдук позициялары айкын туюнтула баштады. Кыргыз поэзиясындагы граждандуулуктун сөөлөттүү традициялары жаңы түскө ээ болуп, терең мазмундуулукка каныгып жатты. М. Абылкасымова, Ж. Абдыкалыков, О. Султанов, Т. Кожомбердиев сыяктуу жаш акындар өздөрүнүн чыгармаларында советтик гражданын таандык сезимди, коомдук активдүүлүктү ыйык туткан каармандын ички дүйнөсүн талдоого өтүштү. Мындай коомдук темпераментке эгедер каарман М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», «Сен билесиң мени, Мекеним», Ж. Абдыкалыковдун «Ак толкундар» поэмаларында, О. Султановдун «Ылдамдык», «Отузунчу станция» өңдүү ырларында даана көрүндү.

М. Абылкасымова менен Ж. Абдыкалыковдун поэмаларында лирикалык каармандардын рухий-нравалык изденүүлөрү, гуманисттик идеалдарга умтулуулары коммунисттик коомдун түпкүлүктүү идеалдарына келип куят, алар жаңы доордун, жаңы түзүлүштүн өз перзенти катары көрүнөт...

«Эстелик сүйлөйт», «Ак толкундар» поэмаларынын сюжети биз мурун белгилегендей көркөм шарттуулуктун реалисттик ыкмаларына негизделген композициялык курулушта өнүктүрүлүп, согуштун элге алып келген азап-тозогу, улуу жеңиштин салтанаты ретроспективдүү жол менен чагылдырылган.

Лирикалык каармандын активдүүлүгү мисалы, М. Абылкасымованын поэмасында төмөнкүдөй поэтикалык толгонууларда байкалат:

Биздин кылым сүйбөгөн менен көз жашты,

Бирок дале ый угулат четтерде.

Айрыла элек пландары согуштун,

Дале-дале эл оозунда согуш бар,

Дале-дале жоголо элек согуштар.

Эй, билимдүү сиңди менен инилер,

Көңүлдөрү кыркылбаган бөбөктөр,

Уктаарда да ойлоп жаткын буларды.

деп миллиондоп кыйылган өмүрлөргө айырбашталып келген тынчтыкты, Мекенди көздүн карегиндей коргош үчүн дайым даяр турууну бүгүнкү урпактарына милдеттендирет.

Ушул эле жалпы адамзаттык идея-чакырык Ж. Абдыкалыковдун поэмасында мындайча айтылат:

Соолсун согуш!..
Бул сөз эмес жаңылык
Бирок үнүм турса деймин жаңырып,
Ааламды бүт алааматка түшүрүп,
Адам уулу кетпесе дейм жаңылып.

Же болбосо:

Билсин дүйнө,
Сезсин бүтүн адамзат,
Акыл тактап,
Ойлотушсун мээлерин
Жарым секунд ойлонулбай иш кылган
Жаман жорук эмнеге алып келерин.

Акындардын бул катаал жана адилет эскертүүлөрүнө кулак төшөп отуруп А. Твардовскийдин «Мейкинден мейкинге» аттуу сапар күндөлүгүндөгү:

Мы стали полностью в ответе
За все на свете
До конца...

деген саптары эске түшөт.

Ушул эле идея литва поэзиясынын гана эмес, жалпы советтик поэзияда этаптык чыгарма болуп калган Ю. Марцинкявичюстун «Кан жана Күл» («Кровь и пепел») поэмасынын да негизги идеялык пафосун түзүп турат. Булардын бардыгы өлкөнүн тагдыры өз колунда турган личносттун Мекен, Эл жана Коом алдындагы жоопкерчилигин, өмүр сүрүүнүн максаты менен маңызын жетик андап билишин күбөлөйт.

Өркүндөөнүн жаңы этабына жана социализмдин дүйнөлүк системага айланышына байланыштуу совет элинин басып өткөн баатырдык жолун жаңыча талдап-түшүндүрүү, азыркы этаптагы поэтикалык өнүгүштүн деңгээлинен туруп баалоо зарылдыгы келип чыкты. Натыйжада, өйдөкү акындардын тажрыйбалары ырастап тургандай, акындар Октябрь Революциясы, коллективдештирүү жылдары, Улуу Ата Мекендик согуш өндүү XX кылымдын тарыхый чектерин белгилеп турган орчун окуяларга активдүү кайрылуу – бул муундардын поэзиясындагы магистралдык багыт болду.

Ооба, бул багытта айрым акындарыбыз караманча декларативдүү сөздөрдү тизмелөөгө, фактыларды учкай кабарлоого да кабылышты. Бирок, өткөндү, азыркы учурду реалисттик сүрөттөө, психологиялык талдоо көпчүлүк акындарыбыздын индивидуалдуу почеркине айлана баштаганы башкы мүнөзгө ээ болду. Мына ушул багытта

М. Абылкасымованын «Сен билесиң мени, Мекеним» лирико-публицистикалык поэмасын өзүнчө бөлүп көрсөтүүгө арзыйт.

Поэманын жалпы мазмуну, идеялык тулкусу акындын граждандык сезими курчуп, коомдук-социалдык проблемалардын коллизиясын жетик баамдашын, доордун учкул кыймылын интеллектуалдык деңгээлде кабылдашын айгинелейт. Төмөнкү саптарды окуп отуруп, поэманы революциянын сыноолорунда такшалып, ар тараптан жетилген, Ата Журт алдында уулдук парзын абийирдүүлүк менен өтөгөн, тагдыры Мекендин тагдыр-таржымалы менен киндиктеш бүтүндөй бир муундардын сыймыктуу отчету катары баалоого болор эле:

Сен билесиң, Мекеним, мени,
Мен өмүрдү кандай жашадым.
Кырк биринчи жылкы согушта
Чолок болду кайра катарым.
Бир сааттарда биз чабуулга жөнөдүк,
Бир сааттарда ый кучактап жатканбыз.
Кан түтөгөн ошол жылдарда
Жетпей жатты курал-жарактар,
Жетип жатты ак көңүлдөр, тилектер,
Жетпей жатты кийим-кече, кара нан
Бир ритмде согуп жатты жүрөктөр
Ошон үчүн жеңдик баарын көтөрүп.

Бүгүнкү жаштарды буденовкачан аталардын, шинелчен агалардын революциячыл салтын ойдогудай улантууга үндөгөн, дүйнөдөгү өтүп жаткан социалдык-саясий окуялар ар бирибиздин жашоо-турмушубузга катыштыгы бар экенин, көгүлтүр планеттин келечек-тагдыры үчүн баарыбыз жооп берерибизди эскерткен мотив М. Абылкасымованын кийинки учурдагы чыгармаларында да туташ өөрчүтүлүп келатат. Бул касиет акындын туруктуу поэтикалык кредосуна айланып баратканын анын соңку кезде жазган ыр, поэмаларында кездешкен мобул саптар айгак болот:

Ата Журтка жүрөк сууруп берем деп,
Өмүрүмдү суудай кылып төгөм деп,
Мен анте албайм, мына минтип айта алам:
Жүрөк менен бекем сүйүп көрөм деп.

Көкөйдү бийлеп, көңүлгө жай бербеген идея-мотивдин чыгармадан чыгармага өөрчүшү жүрүп отуруп акындын поэзиясындагы граждандык мазмундун тереңдешине, публицистикалык дооштун күч алышына кеңири жол ачып отурат. Анан, ал касиет-белгилер

өзөктүү идеяга – Ата Журттун кымбаттыгын даңазалап, эртеңки тагдыры жайында тынчсызданган идеяга келип куюп, муундар дастанын түзүүгө негиз болгон олуттуу ойду, орчун проблемаларды дааналап жаткандай:

Оо, Ата Журт, айланайын Ата Журт,
Аралашып жүрөт ичте ар жандар.
Колдон тайып кетпесе экен биздин кут,
Болбосо экен кызыл-кыргын майдандар.
Бүгүн жерим тирүүлүктүн баасында
Мээленбесин ажал огу жаасында.
Таанып жүрүш ыйык милдет, бизге элим,
Ата Журттун досун дагы, касын да.

Ошентип, акындын поэзиясын бөтөнчөлөп турган касиеттер – поэтикалык ойдун масштабдуу идеяларга умтулушу, көркөм чалгындоо-багыттарынын тынымсыз өзгөрүп, жаңыланып турушу деп көрсөтсө болот. Анын лирикалык каармандарынын татаал ички дүйнөсү ар дайым күрөштө, ал күрөш жеке керт башынын бейгам болушу үчүн эмес, эл тагдыры, адамдагы адамгерчилик бийик сапат үчүн багытталган күрөш. Ошондуктан акын «адам жана коом», «революция жана элдин тагдыры», «личность жана масса» сыяктуу көздөп бара жаткан тарыхый-философиялык проблемаларды учурдун чакырыктарына ылайык орчун жалпылоолорду чыгарышты күттүрүп жаткан сыйт.

Бир акындын чыгармачылыгынан улам, поэзиябыздагы публицистикага да тиешелүү ой учугун чубай кеттик, эми ошол маселеге тикелей өтөлү.

Азыркы поэзиябызда бул багытта издеген акындарыбыздын «олжолору» алынча. Ачык эле айтуу керек, көпчүлүк акындарыбыз публицистиканын таламдары менен туу касиеттерине анча маани беришпейт, ошон үчүн андай авторлордун жазгандары жалган кый-кырыктын, фактыларды жондотуп мүнөздөөдөн ары узабайт. Бирок азырынча бул тарапта кыйла жемиштүү аракеттерди С. Эралиевдин, С. Жусуевдин, М. Абылкасымованын, О. Султановдун ырларынан, поэмаларынан учуратабыз. Кийинки-кийинки кезде жазылган поэмалардын ичинен О. Султановдун «Пабло Неруда» поэмасы да ушундай бааланууга татыктуу.

Кийинки кезде поэзиядагы гражданчыл пафос, публицистикалык толгонуулар жайында көп сөз козгошуп, бул тенденциялар азыркы маалдын поэзиясындагы жетектөөчү касиетке ээ болуп баратканын

кайта-кайта айта башташты. Териштире келсек, мунун да жөндүү жүйөлөрү бар.

Аталган маселени кеп кылганда адабий сын тигил же бул акындын чыгармачылыгындагы публицистикалык пафостун мыктылыгын же тескерисинче, солгундугун сөзсүз белгилеп өтөөрү бышык. Бул жагынан адабий сындын койгон дооматтары менен «диагноздору» дайыма эле ордуна чыга бербеси көрүнөө иш. Маселен, адабий сын Т. Кожомбердиевдин чыгармачылыгын талдап-баалоо кезинде дал ушундай көрүнүшкө тушукту; акындын поэтикалык чарбагында өңчөй лирика өрүп кетип, граждандык, публицистикалык тема солгун тартып турганы бир топ макалаларда үстөккө-босток айтылды.

Акын бир чети өйдөкүдөй дооматтарга жооп иретинде, бир чети граждандык тема ушул эмеспи дегенчилик кылып, Тынчтык, Мекен, Эмгекке чакыруу өңдүү мазмун-түшүнүктөрдү камтыган «Африка», «Тынчтык гимни» ыр циклдери жазды, «Тайманбастар» аттуу «публицистикалык поэмасын» жарыялады.

«Тынчтык гимни» ыр цикли менен «Тайманбастар» поэмасында жер жүзүнө согуш отун кайрадан тутантууга аракеттенген империалисттердин агрессиялык саясатына каршы наалат айтылып, ал саясаттын тилегин таш каптыруу үчүн жер шарынын прогрессти сүйгөн элдерине кайрылат. Акындын бул кайрылуусу да бекеринен эмес, анткени дүйнө элдеринин жүрөгүнө айыкпас так салган кечээки Ата Мекен согушу, ушу бүгүн да каргашалуу жарааты айыга элек Хиросима, Нагасаки окуялары, муздак дубалдарына «миллиондордун чанырыгы кристаллдай катып калган» Бухенвальд концлагери эч кимдин көкөйүнөн кете элек. Ошон үчүн азыркы тапта ал «жоболондуу жосунду» кайталоого ниеттенген карасанатай агрессорлорго анын акыр аягы эмнеге алып келерин эскертип коюу тынчтыкты сүйгөн элдердин өкүлүнүн, асыресе, акын жандуу адам бекем туруп жалпы калайыктын атынан сөз сүйлөөгө бел байлайт.

«Африка» циклинде теңсиздик менен эзилүүнүн темир торунан бошонуп, өз алдынча суверендүү өлкөгө айланган Африка материгинин эркин гүлзарга айланышы күүгө салынат.

Дүйнөдө антагонисттик карама-каршылыкта жашап жаткан эки лагерь бар кезде боштондук үчүн күрөшкөн башка элдерге Африканын басып өткөн тарыхый-революциячыл жолу үлгү экендиги саясий факт. Акын мына ушул түшүнүктү символикалык масштабда туюнтууга аракеттениптир, анын күнкорлуктан бошонуп чыккандыгын

көнүлгө уюрлук элестетет, бирок башкы идея менен теманы публицистикалык жалпылаштырууга келгенде:

...Африка, Африка,
Джунглиси музыканын!
Африка, Африка,
Джунглиси бийлердин
Африка, Африка,
Джунглиси күлкүнүн,
Африка, Африка,
Джунглиси достордун.
Африка, Африка,
Джунглиси күрөштүн...

деп, бештен белгилүү болуп турган фактыларды тизмелөө менен аяктайт. Албетте, тизмеге алынган фактылар африкалыктардын эркин турмушка ээлик болушунун маани-маңызын толук билдирип, революциячыл күрөштүн панорамасын көрсөтө албайт.

Өйдөкүдөй эле жасалма салтанаттуулук «Тынчтык гимни» циклинде да жок эмес.

Түштүк Вьетнамдын пионерлеринин баатырдыгын даңазалоого арналган «Тайманбастар» публицистикалык поэмасы сюжеттүү түзүлүп, башкы каарман Ван Линин баатырдык өмүрү баяндалат. Поэманын негизин түзгөн турмуштук материал автордун башынан өткөргөн же көргөн окуялардын таасиринен эмес, информациялык билдирүүлөрдөн, публикациялардан фантазиянын күчү менен куралган. Ошондон улам поэманын сюжеттик композициясы традициялык схемага негизделген. Ван Линин жалын жүрөк патриоттуулугу советтик искусстводо нечен курдай көрсөтүлгөн советтик пионерлердин эрдигине көп жагынан окшош: ал янкилердин жарак-жабдык, ок-дары сактаган склада мина коюп жардырып жиберет жана ушу сыяктуу эрдиктерди көп ирет көрсөткөндүктөн «Боштондук» ордени менен сыйланат, ушундан соң аны Вьетнамдыктар «өз уулу катары сыйлашат» экен. Поэманын көтөргөн идеялык «жүгү» ушул. Көрүп тургандай, Ван Линин кайталангыс бөтөнчө эрдиктерди драмалуу образдын деңгелине көтөрүлгөн эмес. Чын, согушта бири-бирине коёндой окшош эрдиктер көп болот, бирок иштин татаалдыгы дал ошол эрдик ээлери болушкан ар түрдүү адамдардын бири-бирине караманча окшошпогон баатырдык мүнөз белгилери менен духун ачып көрсөтүүдө турат да. Ал эми мындай татаалдыкты, советтик искусство өзүнүн көркөм практикасында суктанарлык көрсөткөндүгү жана азыр да көрсөтүп жатышы кимге белгилүү эмес.

Акын кыргыз элинин баатыр пионери Кычандын образын түзүүгө да кайрылыптыр. Эгер бул баатыр пионердин баатырдык элесин таасирдүү образга айланткан жазуучу Ш. Бейшеналиевдин, Эл акыны А. Токтомушевдин табылгаларын эске ала отуруп, Т. Кожомбердиевдин поэмасын окуганыбызда кубана турган (Кычандын баатырдык өмүрүнө), жек көрө турган (канкор Жумалынын зөөкүрдүгүнө) сезимге дуушарланбайбыз, тиги жогорку авторлордун чыгармалары Т. Кожомбердиевдин поэмасына караганда жакын кабыл алынат. Поэманын патриоттук пафосу деле:

Павлик, Кычандар баскан из,
Павлик, Кычандай өткүр, түз
Алардай жашоого, иштөөгө
Ар дайым айтабыз: «Даяр биз!»

деген банал чакырыктар менен аяктайт.

Ошентип, акындын публицистикалык ырларында биз байкагандай поэтикалык идеянын образдуу логикасы анын башка лирикаларындай, айталы, эне жана от жөнүндөгү ырларындай таасирдүү күчкө ээ эмес.

...Турап Кожомбердиев туңгуч ырлары чыга баштагандан тартып, азыркыга дейре адабий сында ачуу жемеге кала элек, акындын чыгармалары негизинен оң баага арзып келатат. Буга караганда анын акындык турмушуна өңчөй эле өрүш алуу, тынымсыз чеберчиликти арттыруу, табылгандан табылгага кез келүү мүнөздүүбү деп ойлоп кетесиң. Бирок Т. Кожомбердиев калем кармаганы нечен жолу бийикке көтөрүлүү мүмкүндүгүнө ээ болгону, өзү айткандай, кээде «тайгаланып тамандары жешилип», төмөндөөгө дуушар болгону да ырас.

Ал поэзияга кыргыз поэзиясы эстетикалык жаңылануунун, идеялык-мазмундук жактан чыйралуунун жаңы өндүрүнө кирген кезде келди. Изденгич дух бүтүндөй поэзияны кучагына камтыган өзгөчө шартта, эгер көздөгөн багыт жана бекем туткан жеке принцип болбосо, Т. Кожомбердиев өндүү жаш калем айрым такшалган акындардын тажрыйбаларына сокур жетеленип, аларды ачыктан-ачык туурап кетиши да ыктымал эле. Анткени, изденүү интенсивдүү жүргөн кезде ыксыз ойкуштатып жазуудан сырткары тууроочулук, эпигончулукта күч алып кетет эмеспи. Менимче, мындай азгырмадан Т. Кожомбердиевди турмуш таасирлеринен улам тамырланган ойлордун өз алдынча жетик формага келип, аны элге жеткирүүгө дармандуу табигый шыктын октолушу, акырында бул факторлор тутумдашып кетип авторду индивидуалдуу багытка салышы сактап калды.

Ошентип, ал өнүгүүнүн өр жолунда буркандап, тынымсыз кыймылга келип жаткан салттуу поэзияга олжолуу кирип, анын табияты менен тез эле «шыбагалаш» болуп кетти. Акындын «Көлчүктөгү айы» көз жаргандан кийин, ага удаалаш келген «Биз турган жер бийик тоо», «Кызыл алма», «Тоо үстүндөгү күн» аттуу ыр ... жыйнактары анын жалпы чыгармалары, акындын өнөрү жайында окурмандардын дурус баасын туудурду. Чындыгында, ал аталган жыйнактардагы ырлары менен турмуштагы элдир-селдир көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү таамай кармап картиналуу туюнтууга жөндөмдүү автор экенин айгинеледи. Өзгөчө табият кубулуштарын поэтизациялоодо өз калемдештеринен айра тааныткан ыкмалары жана жеке мамилеси бар экенин дааналады. Ал мындай жеке мамилеси, ыкмалары менен жаңыча туюнтууларды, салыштырууларды тапты, жаңыча туюнтуу каражаттар аркылуу пейзаждык лирикабызга өзгөчө түс киргизүүгө бир чети жергебизди сүрөттөөдөгү ашмалтай салыштыруулардын тамтыксыз эскиргенин далилдөөгө кам урду. Акындын бул далалаты да текке кеткен жок, поэзия күйөрмандары Т. Кожомбердиевдин ырларынан:

Таң да атты. Кирпиктери узарып,
Күн көрүндү мурду чоктой кызарып.

же:

Терек иет баштарын...
Эртели-кеч жел анын
Тарап берет чачтарын

деген саптарга туш болушту, акыйкатта анда табият ырчысынын уюткулуу касиети өөрчүп жатканын даана билишти.

Акындын жаратылышты тартуудагы чеберчилигине мына булар далил: ал табияттын жандуу элесин бир саамга бет алдыга кармай калып, жаратылыштын асем келбетине дал келчү боёкторду бабына келтире сүртөт, ал таасын боёктор акындын концепциясы менен сүрөттөлгөн предметке назарланган мамилесин аныктайт. А концепция менен мамиле баамдаган кишиге акындын эмоциялык-идеялык изденүүсүн кабарлайт. Сөзсүз, акындын табияты жана андагы кубулуштарды сүрөттөөсү жөн жай эле тууган жердин географиялык ажайып келбетине кызыгып, анын фотографиялык көчүрмөсүн жаратуу менен чектелбейт, анда пейзаждын улуттук, социалдык-тарыхый белги-касиеттери көрүнөт, автордун пейзаждык лирикага камтыган негизги идеалы кошул-ташыл ачыкка чыгат. Кезинде А. Пушкин маселен, деңизди сүрөттөө менен «эркин стихияны» билдирсе, А. Есенин жаш кезинде жазган айыл пейзаждарында орус дыйкандарынын

турмушундагы чалдыбары чыккан патриархалдык тартиптин белгилерин көрчү экен, а Тютчев көбүнчө жаратылыштын көрксүздүгүн сүрөттөө менен өз коомунун беядил расмилерине нааразы экенин туйдуруптур.

Т. Кожомбердиевдин пейзаждык лирикасында да мындай идеялар бар. Эсиңиздерде бардыр, ал «Оттон өскөн кызыл гүл» аттуу фрагментардуу поэмасында табият кубулуштарынын катаал мүнөзүн (кырсык кыш, карабастан абалына, качырат жетимине, чабалына) сүрөттөө аркылуу феодал коомунун адам баласын тумчуктуруп, эркин чидерлеген зыяндуу салттарын ашкерелеп көрсөткөн.

В. Г. Белинский «Чебер акында ойго салыштырмалуу караганда живопись басымдуулук кылат. Анын бардыгер натурасы – форманы сезүүдө. Чыгармачылык жөндөмдүүлүктө дайыма табият менен эрегешүү – анын эң бийик кумары», – деп айтыптыр. Бирок ушул эле жерде маселенин экинчи жагын оодарып, демократ-сынчы минтип улантат: «Деген менен поэзия жападан-жалгыз живопись болуп калбоо керек деген маселе да жөндүү, буга макул болбой коюуга болбойт. Акындын сүрөттөмөсүндө ой болуш керек, анын көңүлдө из калтырган окуясы окуучулардын аң-сезимине таасир бериши зарыл, турмуштун айрым кырларына болгон окурмандардын көз – карашына кандайдыр бир багыт бере алуусу керек».¹

Демек, Т. Кожомбердиевдин табият көрүнүштөрүн живописке айландырган ырларында көрүнүштүн бир гана моментин элестетпестен түбөлүк кыймылдагы жашоонун маңызын камтыган ойлор бар.

Албетте, анын акындык шыгы жеке эле табиятты ырдоого кумар болуп, ага эрегишип туруп алган жок, жеке кудуретин бир сыйра сынап, аздыр-көптүр өзүмдүк эстетикалык каражаттарга ээ боло түшкөн акындын ой жүгүртүүсүнө, башка таасирлер да уюткулап жатты. Андай таасирлердин бири – ошол өзү кумардануу менен тарткан табият тоо арасындагы балалык, тоолуктардын купуя турмушу эле. Тоолуктардын жашоосун ал айрым акындарча жомоктук духта баалап, анан кызылдай риторика бешигине бөлөп, терметип олтурган жок, алардын турмуштук философиясын чечмелөөдө жашоонун маани-маңызына куду тоолуктарча үнүлүп, тоолуктардын көзү менен карады. Анан, акын мадырабаш кезинен жигиттик курбалга чейинки өмүрүнүн көбүн бирге өткөргөн, шамал канат чалкашкасын, «эч качан кабак-кашым деп койбогон» күйүмдүү досу төөнү, ат үстүндө эмизген апакасын, элдин малын өз малындай асыраган атакасын ырга

¹ В. Г. Белинский., собр., соч. в 3-томах. Т-3 ГИХЛ. М., 1948, 803–805-беттер.

кошту. Чынында булардын бардыгы бая айткан экзотикалуу дүйнөнүн толук галереясын түзгөн.

Ошентип, «Күн. Жер. Жүрөк», «Эне жана от» жыйнактарында акын сезим кайрыктарын оболоткон «Таңкы симфониядан» катаал ой жүгүртүүлөргө өткөнүн байкайбыз, эми автор замандаштын турмушундагы поэзия менен прозаны бирдей кабылдап, анын духовный дүйнөсү менен адеп-ахлагына, психологиясына чындап үнүлдү. Анын көңүл түйшүктөрүн, сезим чабыттарын бу тиричиликтеги улуу башталмалардын негизги – от, нан, эне, мөлтүр булак сыяктуу элементтери курчап алды. Демек, адабий сын Кожомбердиевдин ырларынан граждандуулукту талап кылган кездеги ырлары нукура граждандчыл мазмунга каныгып турган эле!

Кыскасы, Т. Кожомбердиев туңгуч жыйнагынан «Эне жана отко» чейин активдүү изденүү турмушун баштан кечирди; ал адегенде табиятка кумарданган пейзажчы акын катары таанылды, кыргыздын салттуу табият лирикасын реалисттик сүрөттөр, мезгил тарыхынын белгилери менен байытты жана жаңылады. Ал мындай ийгиликтерге жалпысынан алганда жыйнактан-жыйнакка, темадан-темага өсүп отуруп келди.

Биз, сын айткандар кээде тигил же бул акындын ырларына жалпы ой жүгүртүп келип, бу акында мобул тема суйдаң, же такыр эле жок деп, жок нерсени издеп убара болобуз. Бул бир караган адамга таңкаларлык, ал эми түпкүлүгүндө жаңылыш кортунду. Адабиятта канча тема болсо, ошонун баары эле бир адамдын чыгармачылыгынан конуш ала албайт. Ыраматылык М. Исаковский «акындар кайсы тема болбосун кыйналбай-кысталбай шыр жазып кетет дегенге түк ишенбеймин» деп айтчу экен. Чын эле, ар бир акындын белгилүү көңүл күүсү, өзүн курчап турган өзгөчө чөйрөсү (теманын негизин түзгөн) болот эмеспи, анан ал ошол өз чөйрөсүнөн, көңүл күүсүнөн оной менен кол үзүп кете албайт, дал ошону поэтикалык, шөкөттөө аркылуу элге айтат. Маселен, Т. Кожомбердиевдин тематикалык чөйрөсүн тоо койну, малчылардын турмушу, элеттик салт-каадалар түзөт, анын туюнтуу жөндөмдүүлүгү, поэтикалык стихиясы да ушу темалардан ачык байкалат.

Биз сөз кылып жаткан мезгилде жазылган публицистикалык поэмалардын авторлорунун дагы бири – О. Султанов болду. Акындын «Аэропанорама» аттуу поэмасы 70-жылы окурмандардын колуна тийди. Поэма 60-жылдары космос темасын тынымсыз «штурмаланган» совет поэзиясынын тажрыйбаларын эске салат. Ошентсе да,

«Аэропанораманы» баштан-аяк тепчип турган идея бул: «чачы куудай агарган байыркы дүйнөдө» табияттын алдына чөгөлөп таазим кылып, анын табышмактуу сырлары менен жапан күчтөрүнө эркисизден моюн сунган адам баласынын бүгүнкү күндө өткөндүн жомокторун турмуш акыйкатына айландырып жаткан кудуреттүү акыл-эсин даңазалоо.

1974-жылы «Литературное обозрение» журналынын беттеринде жүргөн азыркы учурдун поэмасынын тагдыры, өсүү проблемалары жөнүндөгү талкууда бул поэма да адабиятчылардын көз жазымында калган жок.

Талкууга катышкандардын ичинен «Аэропанораманы» биринчилерден болуп сөз кылган Елена Уманская болду («ЛО», 1974, № 2). Адабиятчы бул поэманы адегенде лирикалык поэманын түрүнө киргизип, кийинчирээк талдоого келгенде поэма деп аташтан айныйт. Поэмада ички байланыштар, «жалпы адамзаттык» заряд жок деп таап, лирикалык монологдор катары гана санайт.

Чын, поэманын баш аягын бириктирип тепчип турган сюжеттик чиелеништер жок, бирок поэманын жалпы тулкусуна билинбей аралашып турган лирикалык каармандын монологдору бүт бойдон өйдөкү идеяга баш ийип, акыр аягы ошол идеяга келип куюлат. Биерде, адабиятчы публицистикалык поэманын көп түрдүүлүгүнүн бири – лирикалык монологдордон да турарын эске албай жаткансыйт. «Аэропанорама» чын эле поэмабы же лирикалык монологдорбу деген маселени тактоодон көрө, бул чыгармада айтылган ойлор канчалык оригиналдуу, жалпы советтик поэзиянын контекстинде кандай баага арзыйт деген суроого жооп берүү орундуу.

Поэма орчун толгонуу, омоктуу эмоция менен жазылса да акындын акыбети толук кайткан жок, жалпы советтик поэзия үчүн традицияга айланган темадагы көптөгөн чыйырлардын бири болуп калды. Бирок поэма акындын жеке чыгармачылыгындагы дагы бир умтулушту күбөлөдү. Мунун маанисин да эсепке алуу керек.

Акындын эркин ырдагы изденүүлөрүнүн асыресе публицистикалык поэма жазууга үрөгөн аракеттеринин ийги натыйжалары «Пабло Неруда» поэмасынан ачык көрүндү.

Поэманы жазаардан мурда акын Неруданын «бороон менен таймаша алган» ырларынын кереметтүү күчүнө арбалып, анын чынында эле кереметтүү кылып көрсөткөн жашырын сырын терең үйрөндү, акыры ХХ кылымдын революциячыл поэзиясына бар өмүрүн сарп кылган коммунист акындын ырларын которуп, кыргыз окурмандарына тааныштырды.

Акындын поэтикалык дүйнөсү менен рухий сырдашуу алкагын улам кеңейтип бараткан маалда, кокусунан улуу устат «тууган жерге кош айтып», жүрөгүнүн кагышы токтоп калды. Бул трагедия акындын тынчы жок ички дүйнөсүн ого бетер бүлүк салып, ой-сезимин чыйралтты. Анан, жүрөккө күч келтирген ал ой-сезим «акындардан бөлүнгөн бир кристалл, минералдай катмарланган татаал жана туруктуу, ырга салган бүткүл биздин жер сууну, Ар-намыстын айдыңдуу уулу – Неруданын» кеңири полотного тартылган портретине айланды. О. Султанов бир топ жыл илгери Батыш Европанын айрым-өлкөлөрүндө болуп, ал жерлерде жашаган калктардын турмуш-тиричилиги, көргөн күнү, үрп-адаттары менен тааныш болуп кайткан. Чет жер калтырган таасирлердин натыйжасы катары «Отузунчу станция» (1968) ырлар жыйнагына «чет элде жазылган ырлар» да кириптир. Улуттук поэзиябызга чет элдик теманын кириши да жаңы көрүнүшкө тете болду, поэзиябыздын тематикалык диапозону бутактап, интернационалдык мазмуну кеңейе баштаганын ырастады.

Мындай көрүнүш ошол эле мезгилде орус поэзиясында байкалды. Чындыгында муну жаңы көрүнүш эмес, кадыресе эле өрнөктүү салттын уланышы десек болот. Себеби чет элдик тема орус поэзиясына – революциянын жаркыган таңы менен кошо кирип (Маяковскийдин ырларын эскериңиздер), орун-очок алган эле. Кийин 30-жылдарда бул очоктун отун кайра жандыргандар И. Сельвинский, Н. Асеев, В. Луговскойлор болушту. Алардын калеминен көз жарган лирико-публицистикалык жанрдагы ырлар өз мезгилинде идеологиялык күрөш жүргөн аренада көркөм тааныткыч миссияны эле аткарбастан, саясий курал катары да зор роль аткарганы маалым.

О. Султановдун лирикалык каарманы Варшаванын же Париждин көчөлөрүндө болсун, эң алды менен көзгө учураган көрүнүшкө чын ыкластан назар салат. Мисалы, ал Париждин түнкү барларын көрүп, төмөнкүдөй кабыл алып, өз өкүмүн чыгарат:

Түнкү барлар... түнкү барлар...

Бөтөлкөдөй жылаңач

Мас аялдар

Жоготкон абийирлерин

Капчыктай акча салган

Сатышат абийирлерин

Эң арзан, эң арзан.

Бул буржуазиялык коомдун чындыгы, социалдык шарты жараткан моралдык-этикалык келбеттин элестүү тартылган бир картинасы.

Биз бул картинадан буржуазиялык коомдо жашаган адам турмушунун бир гана көрүнүшүн фото-кабар таризде кабыл алабыз.

Эгер автор мына ушул адепсиз көрүнүшкө жөн-жай турист катары эмес, анын ички маани-маңызына акын катары үнүлсө, буржуазиялык коомдун турмушундагы ыплас жорук-жосундар социалдык контрасттарда көрүнмөк, акын жогоркудай көрүнүштү тек фиксациялоодон өйдө көтөрүлмөк.

Акын «Марсель» деген ырында шаардын портретин төмөнкүдөй кабылдайт:

Келдим мында
түн жарымында
Эртеси көчө аралап басып кеттим...
Дүйнө эски тамтыгы жок
балыкчынын жыртылган шымына окшоп.
Терезелер картайган көздөр сымак
Карашат мени сынап.
Күн гана калыс турат.

Көрдүнүздөрбү, акын карама-каршылыктардын сазына мойнуна чейин батып, таптакыр сорулуп кетүүгө бир укум калган империалисттик коомдун социалдык-экономикалык түзүлүшүн масштабдуу панорамада көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнүн босогосуна кыйла эле чукулдап барган. А бирок, акынды тигиндей мүмкүнчүлүктүн босогосун атоодон «дүйнө эски тамтыгы жок, балыкчынын жыртылган шымына окшоп» – деген курч, нары чукугандай табылган фразалар азгырып кеткен экен. Капилеттен акындын дилинен жарк этип сыртка атылып чыккан ушул эки сап акынды канааттандырып таштаган, али чыйрала элек, теренде жаткан сезим үрөндөрүн ушул эки сап тайфун сымак көмө чаап кеткен. Айла канча, таамай айтылган фразанын, ойдо жок жерден табылган салыштыруунун азгырмасы кээде ушинтип чоң жолдон чыгарат.

Анан кечээ жакында орус поэзиясында кайра жанданган чет эл темасынын деле багы ачылып кетпептир. Ошол 60-жылдардагы орус поэзиясында таскактары катуу угула баштаган Е. Евтушенконун, А. Вознесенскийдин чет элдер темасында жазган ырлары жармач декларативдүүлүктөн далайга дейре кутула албаганы адабий сында талашсыз фактылар менен далилденип жүрөт. Кийинчерээк гана алар бул теманы жаңы деңгээлге көтөрүшкөнүн айрым чыгармалары менен – айкын далил көрсөтүштү. Буга мисал иретинде Е. Евтушенконун «Понаптикум в Гамбурге», «Итальянская Италия» ыр циклдери, М.

Алигердин «Белый свет», «Две встречи» жана башка акындардын ыр циклдерин айта кетсе болот.

Албетте, О. Султановдун чет эли жөнүндө жазган ырлары кылка эле кемчиликтерден куру кол эмес деп айтуу адилетсиздик болор. Маселен, «Париж менен таанышуу» аттуу ырында лирикалык каармандын активдүү позициясы, коомдук темпераменти, духу лирикалык чегинүүлөрдө дурус көрсөтүлгөн.

Жалпысынан, акындын чет эл тууралуу жазган ырлары поэзиябыздын учурдагы процесси үчүн канчалык принципиалдуу факт болсо, анын өйдөкүдөй мүчүлүштөрү да ошончолук мааниге ээ. Кийинки кезде чет эл турмушу менен таанышып кайткан акын, жазуучуларыбыздын саны арбып баратат. Капиталисттик түзүлүштүн чындыгын өз көзү менен көрүш – чыгармачыл адамдын саясий-идеологиялык аң-сезимин курчутууга, – дүйнөдөгү социалдык процесстердин контрасттарын айкын ажыратып, туюнууга олуттуу өбөлгө.

Мезгилдүү басма сөздө чет жерди кыдырып келген акын, жазуучулардын сапар таасири жараткан түркүн жанрдагы чыгармалары жарыялана калып жүрөт. О. Султановдун чет эл темасы тууралуу жазылган ырларына атайын токтолуп өтүшүбүздүн себеби – бу багыттагы тажрыйбалар улам кийинки авторлор үчүн сабак болор деген астейдил үмүт.

О. Султанов поэзия айдычына өз сокосун чөгөрүп, учурдун талабына төп келчү чыгармаларды жаратуу үчүн мезгил кыймылын этектеп, традициялуу формада да, жаңыча формада жазып, тынымсыз изденүү машакты менен алпурушуп келаткан акындарыбыздын бири. Ошондуктан анын поэзиясынын башкы предмети – мезгилдин көз ирмеми жана Адам. Акын үчүн көз ирмем кандайдыр бир убакыт бирдиги эмес, барыдан -мурда бүгүнкү күндүн коомдук кыймылы, өнүгүш динамикасы, аны адамзат коомундагы көз ирмемдей тездикте болуп жаткан процесстер кызыктырат.

Ырлардын өзү кабарлап тургандай, акын табияты жаңыча формада эркин өлчөмдө жазууга караганда салттуу формага көбүрөөк жакын десе болот. Кантсе да, традициялуу формадагы изденүүлөрү акын үчүн өнүмдүү жол болуп берерин анын чыгармачыл жүзүн даана айгинелеген «Отузунчу станция» ыр жыйнагы ырастап турат.

Ушул эле поэтикалык муундун көрүнүктүү өкүлдөрүнүн дагы бири Р. Рыскулов. Адатта, учурдун поэзиясы туурасында жалпы сөз боло калганда «Р. Рыскуловдун романтикалык поэзиясы» деген эпитет-аныктама кайта-кайта айтылып жүрөт. Чын, Рыскуловдун

ыр-поэмалары романтикалуу демге ээ, мында талаш жок. Акындын ырларында, поэмаларында романтиканын кудурети канчалык жана кандайча өз максатын өтөп жатат, кеп мына ушунда.

«Романтикасыз адам духовный жактан жардыланат»¹ деп жазат Ч. Айтматов. Ырас, бүгүнкү күндө совет адабиятында романтика социалисттик реализмдин составдуу бөлүгү болуп отурган соң Р. Рыскулов сыяктуу акындарыбыздын романтикага тап болушу кубанарлык, бир чети колдой турган көрүнүш. Бирок да анын чыгармалары баштан аяк романтикадан турат деп, анын бүткүл чыгармачылыгын жеке гана романтика менен чектөө да жаңылыштык. Маселен, Р. Рыскуловдун чыгармаларынан учураган денгээлдегидей – романтикалык шоола көп эле акындардын ырларынан кездешет эмеспи.

Ал эми Р. Рыскуловдун көпчүлүк ырларында романтикалык туюмдар жана элестер кызылдай абстракциялар менен алмашып кетет, импрессионисттик маанайдагы туюнтуулар басымдуулук кылат. Буга күбө тартып автордун «атомдук» ырларынан бирөөнү окуп көрөлү:

Кипкичине атомдо
Туйлап жатат жүз аалам
Чексиздер чөгөрүлгөн стаканга
Асман соргон каректер.
Тыптынч турган дарактарда
Оюн салат
Атомдордун куюну.
Көрүнбөгөн махабаттын нурларын
Кабыл алат кең космос!

Мейли, кайсы жанрдагы чыгарманын романтикасы жөнүдө сөз кылбайлы, ага баа берүүдө анын маанилүү эки салаасын: субъективдүү башталыш менен максатчыл кыялдануунун көркөм ырасталышын жана алардын биримдигин көңүлгө алуу өтө кажет. Булардын биринчиси «лиризм», экинчиси «идеал» деген түшүнүктөр менен байланыштуу»² экен, лиризм менен идеалдын биримдиги гана биз айтып жаткан чыгарманын романтиялуулугун айкындайт экен.

Р. Рыскулов «Космостук манифестинде» болсун, же «Шаттуу ырларында» болсун, турмуштагы жаңырууларды, мезгилдин учкулдугу менен замандашыбыздын ой-сезимин, кыял-максатын эмоциялуу пафосто, романтикалык ыргакта элестетүүнү ашкере эңсейт. Ал эми бул тилектин толук реализацияланышына, жогоруда бир ырдын

¹ «Комсомольская правда». 13-сентябрь, 1973-жыл.

² И. М. Дубровина. Проблемы социалистического реализма, изд. МГУ. М. 1975, 141-153-бет.

мисалында көргөндөй, кооз метафоралар менен табышмактуу абстракциялар тоскоолдук кылат, акындын ашкере метафоралаштыруу менен ойдун экспресивдүүлүгүнө жетишүү үчүн кылган далалаты дайыма эле ордунан чыга бербейт, мындайча айтканда, «идеал» менен «лиризмдин» ырааттуу айкалышкан учурлары сейрек. «Турмуш чындыгы, социалдык тереңдик – историзм – мунун бардыгын көбүнесе реалисттик искусствого ыйгарышат. А, жазуучу-романтик деле социалдык чындыкты көркөм изилдөөгө кызыгат эмеспи»¹... деп адабиятчы А. И. Овчаренко адилет айтат.

Дегинкиси, Р. Рыскуловдун чыгармаларынан романтикалык патетика, татаал ассоциативдүүлүк менен бирге эле, кубулуштарды конкреттүү талдоого алып, психологиялык жалпылоо сыяктуу касиеттерди да кездештиребиз, Демек, акындын чыгармаларын сөз кылганда, аны таза бир стилдик алкак менен чектеп койбостон, автордун муза артынан калбаган кыйла жылдык сапарындагы утуштарын – биринчи иретте, поэзиянын башкы предмети болгон замандашыбыздын ички дүйнөнүн мазмунун шаттуу интонацияда, чыйрак ыргактарда чагылдырууга тынымсыз умтулуусун, изденүүсүн эске алганыбыз жөндүү.

Эми буга чейин айтылган айрым ой-пикирлерди жыйынтыктай кетели. 60-жылдардын башында поэзиябызда жүрө баштаган изденүүлөрдүн өзгөчө мүнөзү духовный дүйнөсү жаңыланган жана татаалданган адамды кең-кесири форматта көргөзүүгө багыт алышы менен бөтөнчөлөнгөнүн орус акыны Василий Федоровдун бир пикирин келтирүү менен белгилеп өттүк эле. Ошол жаңы деген поэтикалык багыттын, адамды, анын ички дүйнөсүн ачып берүүдө акындарыбыздын басымдуу колдонгон эстетикалык принциптери көркөм шарттуулук, символикалык ой жүгүртүүлөр болгонун эскере кеткенибиз дурус. Сөзсүз ал кезде көркөм туюнтуунун мындан башка каражаттары дегеле болбоптур деген корутундуга келүүдөн оолакпыз.

Көптөгөн туюнтуу амалдарынын ичинен мына ушул шарттуу ыкмаларды өзүнчө бөлүп айтып отурушубуздун себеби жогоруда эле сөз кылган С. Эралиевдин айрым поэмалары, М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», Ж. Абдыкалыковдун «Ак толкундар» поэмаларынын сюжеттик-композициялык курулуштары көркөм шарттуулуктун эстетикалык табиятына негизделген.

Муну бир жагынан 40-жылдардагы А. Осмоновдун, Ж. Бөкөнбаевдин традицияларынын кайра жанданышы, тереңдеши деп кабыл

¹ А. И. Овчаренко. Социалистический реализм и современный литературный процесс. М. СП. 1968. 256-бет.

алсак, экинчиден, 60-жылдар ичиндеги прозанын жагымдуу шарапаты десе болот.

Эгер, жалпы эле адабий уруулардын, түрлөрдүн жана жанрлардын сүрөттөө ыкмалары объективдүү чындыкты чагылдырууда өз ара өтмө катар болуп кетерин унутпасак, прозадагы интенсивдүү кубулуштар поэзиянын көркөм сүрөттөө ыкмаларына өз таасирин тийгизбей койгон эмес.

Конкреттүү айтканда, прозадагы көркөм шарттуулуктун ыкмалары бир эле учурда поэзиябызда да канат жая баштаган. Мунун өзү жалпы эле адабиятыбыздын көркөм чагылдырчу ыкмаларынын жаңы мүмкүнчүлүктөрү ачылып, образдуу ой жүгүртүү өзүнүн татаал «механизмдерин» өздөштүрүү жагынан жаңы баскычка көтөрүлгөндүгүнүн күбөсү.

Поэзиябыздагы формалык изденүүлөр жагдайында сөз болгондо ушул күнгө чейин орунсуз талашка айланып келаткан дагы бир маселе: уйкашсыз форма биздин поэзиядан орун-очок алып кеттиби же жокпу деген маселе. Бул бири-бирине жол бербей «тирешип» турган маселеге биздин мамилебиз мындайча: мурунтандан кыргыз поэзиясында орун-очогу жок беюйкаш форма айрым кемчиликтерине карабастан, доордун орошон мазмунун чагылдырууга ийкемдүү форма катары кабыл алынды. Албетте, бул кабыл алынган жаңыча форма жайдак жерден чыга калган жок, ал баарыдан мурда улуттук поэзиябыздагы эркин ыр формасынын жагымдуу традицияларына таянды, экинчиден жалпы советтик поэзиядагы беюйкаш ыр формаларынын көп кырдуу тажрыйбаларын үлгү тутушту. Бирок бул учурда сандан сапатка өтүүнүн диалектикасы секирик түрүндө эмес, жай темпте өтүү мүнөзүнө ээ болду, искусстводогу мазмунга караганда форма алда канча туруктуулук көрсөтөөрү дагы бир ирет далилденди.

Демек, биз тигил же бул форманы ыр түзүлүштүн закондоруна ылайык болсо кабыл алып, кокус төп келбесе баш чайкап койчу нерсе эмес, аны биринчи кезекте көркөм таануунун объективдүү талаптарынан, мезгилдин таа-сиринен, поэтикалык өнүгүүнүн ички муктаждыктарынан улам келип чыкчу көрүнүш катары кабылдашыбыз зарыл.

Объективдүү зарылдык, ички муктаждык коштогон аң-сезимдүү изденүүлөр, поэтикалык эксперименттер качан да болсо көркөм өркүндөөнүн пайдасына кызмат кылары адабият тарыхынан маалым. Маселен, Е. Евтушенко, А. Вознесенский, Р. Рождественский сыяктуу орус акындарынын чыгармачыл тажрыйбаларынан

Трелиаковскийдин заманынан ушул күнгө чейинки орус поэзиясынын өнүгүү маданиятын көрүүгө болот.

5

Ошентип, 60-жылдарды кучагына камтыган изденүүлөр кыргыз поэзиясына апкелген натыйжалары бул болду: биринчи кезекте туруктуу деп саналган поэтикалык структуранын мүмкүнчүлүгү чексиз жана ийкемдүү экенин далилдеди, чындыкты образдуу туюнтуу ыкмалары менен каражаттарынын арсеналын байытты жана жаңылады. Поэзия доордун орчун талаптарына илбериңки жобп кайтаруу тенденциясын аркалаганын көрсөттү жана бул умтулуулар учурдун урунттуу белгилерин даана чагылдырууга жетишти. Мына ушул факт-натыйжалар кыргыз поэзиясындагы өжөрлүк менен өөрчүгөн чалгындоолор ачкан көркөмдүктүн көк жээктери катары саналууга толук арзымак.

Ошентип, өткөн он жылдын поэзиясы жапырт изденүүнүн поэзиясы болгону, анын белгилери менен мүнөзү сыртынан караган көзгө деле даана көрүнүп турганы кайра-кайра далилдөөнү талап этпейт. Ал эми ошол жапырт изденгич поэтикалык кыймылдын түздөн-түз уландысы – бүгүнкү күндүн, кеңири айтканда жетимишинчи жылдардын поэзиясында жүрүп жаткан изденүүлөрдүн мүнөзү, мазмуну кандай?

Жетимишинчи жылдардын поэзиясында алтымышынчы жылдардагыдай изденгич дух шыр эле көзгө уруна койбойт, азыркы учурда изденүүлөр ичкериден жүрүп жаткандай туюлат. Ушундай эле абал жалпы совет, асыресе орус совет поэзиясында да өкүм сүрүп отурганы тууралуу борбордук басма сөздөрдө да далилдүү жазылып жатат,

Азыр поэзия майданына келип жаткан кийинки толкундардын доошу да мурдакыдай айбаттуу угулбай, кадыресе сабырдуулук күткөнү, сактыгы байкалат. Албетте, ушул пикирлерден улам азыркы поэзия изденүүдөн чалгындоо духунан мүлдө ажырап, тунжураган жымжырттыкта өмүр сүрүп жатыптыр деген калпыс ой сарыгып чыкпаш керек. Табияттагы ар бир жандуу организм сыяктуу эле адабий процессте да бирде ташкын, бирде тартылуу болуп, жыл мезгилдери сыяктуу убак-убагы менен алмашып турат эмеспи. Эгер, азыр биздин поэзияда катуу нөшөрдөн кийинки мамыраган бейкуттук өкүм сүрүп тургандай элестетсек, демек анда эртең-бүрсүгүндөн кайта төкчү нөшөрдөн да күдөр үзүш эч мүмкүн эмес. Кантсе да, азыркы поэзия тымызын изденүүлөрдү башынан кечирүү менен жаңы мейкиндерге чабыт жасоо босогосунда тургандай...

Бирок, биерде азыркы поэзиянын дымыгансып турган абалын ого бетер айкындап турган бир факторду айта кетүү кажет. Ал – бир түстүү, бирдей деңгээлдеги орто-саар ырлардын көптүгү. Мындай ырлар жетиле элек жаш авторлордун эле эмес, чеберчилиги калыптанган акындардын да калеминен жаралып жатат. Дагы бир өкүнүчтүү жагы: мындай ортосаарчылык түбөлүктүү темалар менен түпкүлүктүү идеяларга жамынып отурушунда турат. Буга күбө өтчү айрым фактыларга токтоло да кетсек болот.

а) Айрым акындарыбыз жергебиздин ажайып кооз көркүнө суктанып, аны миң түрдүү калчап ырга кошууда. Бирок, ошол ырлар суктануудан, жан түйшөлгөн толгонуудан эле жаралып жаткандай көрүнсө да эмнегедир окурманды өзүнө тартпайт. Кайра, мынчалык көкөлөтө макталган предметтин ошондой ыйыктыгына шектенүү туулат. Дал ушул моменттен баштап ал ырга башкача көз менен карайсың, акылыңды токтотуп, дагы бир сыйра окуп көрөсүң, шектенүүң эми ого бетер күчөйт. Дагы бир жолу окусаң ырда деги духовный угуттун бүдүрү, табигый эмоциянын деми караманча жоктугуна көзүң жетет. Эмне үчүн анда ал ырлар жарыяланат? Мунун себеби бул деп чукуп көрсөтүү кыйын. Ошентсе да, айрым байкоолорду айтып көрөлү.

Биринчиден, тема түбөлүктүү, анын поэтикалык, лирикалык, философиялык да «кендеринин запасы» эбегейсиз көп, буга жараша, ар ким сүйүүсүнө, суктануусуна жараша көңүл чабытын, сезимдерин сыртка чыгарат, акын эмес жаратылышынан сөзгө шыгы жок адам деле дилине уялай калган ниетти бирөөгө билдиргиси келет, ырас, анда ал адам кээде китептен окуган же бирөөдөн уккан бааны айта салышы да мүмкүн.

Арийне, аздыр-көптүр ыр жазуу ыкмаларын (ырдын структуралык түзүлүшүн, ой агымын чиелеништирүү жана андан бир «азиз идеяны» чыгара билүү ж.б. у. с.) өздөштүрүп өзүмдүк кылып алган соң, кайсы темада болбосун «жолун таап» бир, же бир канча ырларды (бирок ал чыныгы поэзия эмес) жазып кетүү оңой эле. Мындай болгондон кийин, маселен, көлдү бир жолу мактап койсо чеки болбойт. Деген менен, акыры ал «ода» да жалпы хорго барып сиңип кетет. Ошентип, алдыга озуп кетпеген, артта калып калбаган бир-бирине көркөмдүк-идеялык кубаты жагынан чамалаш ырлар жарала берет, жарыялана да берет.

б) Түбөлүктүү темалардын дагы бири – киндик кан тамган, балалыгы өткөн жер.

Калемгер капилеттен мезгилдин тездигине айраң-таң боло калат да өзүнүн туулуп өскөн айлына, бала чагына ой жүгүртө келип, ал кез

өзүнчө бир кайрылгыс учур экенине көзү жетип, дал ушул идеяны жобуратып тизип келип, аягында айылы азыр дүркүрөп өскөн колхоз болгонун чарпып өтүп токтойт. Кээ бир акындар балалык учурун, айылын эске алганда токтоно албай, түз айылына кирип барат да, атасынын салган тамы «кар жамгырга эзилип, туш-тушунан кетилип» баратканына каңырыгы түтөп туруп калат.

Ар кимдин эле туулган айылы, балалык кези, жеке муңу бар, буларды поэзияга айландырганда жалпылык менен коюндашып кетсе кеп башка.

в) Жер-эненин марттыгы менен кебелбестигинен философиялуу мазмундагы ой өндүрүп алууга умтулган акындарыбыз да аз эмес. Алар дале болсо «эгер билсең жаз келгенде жер айда, дан көп болсо, өзүңө да пайда» деген коллективизациянын алгачкы учурундагы чакырыктан эмдигиче кол үзүшө элек. Ошону менен бирге жердин жазында кандай жашылданышы, саратанда саргая башташы, күзүндө «алтын» түскө айланышы да унутулбайт. «Жердин үстүңкү катмары жетишерлик эле изилденди, кеп жердин астында, жаңылык табам десең ошо тереңге дем кой» деп белгилүү бир окумуштуунун жазганы бар. Анысы кандай, биздин акындар жердин географиялык жактан ажайып кооздугун утур-утур бир үнгө сала беришсе, жердин ички сырына кайрылуу кечендей берет. Жаратылыш менен адамдын ортосундагы байланыштын поэзия гана айтып бере алчу маанилүү маселелери четте, көмүскөдө калып калышы шексиз.

г) Ала-Тоо... Кийинки үч-төрт жылдын ичинде тоо жөнүндөгү мазмунсуз ырлар сынчылардын, окурмандардын катуу сынына дуушарланып жатса да бул тенденция басаңдай элек. Биздин акындар тоону жазганда биринчи иретте биз бардыгыбыз тоолук экенибизди дембе-дем эскере келип, анын бийиктиги, андагы жашаган жанжаныбарлардын көптүгү ырдалат, тоодогу өткөн турмушту козго со эзелки этнографиялык реквизиттер баш болгон нерселерди санап (бүгүнкү турмуш үчүн өз маанисин жоготкон) нукура улуттук бөтөнчөлүктөрдү ушулар менен түшүндүрүшөт.

Бизден башка деле тоолуу улуттар бар, ырас, алар да өз тоолорун ырдабай койбойт. Ал акындар Р. Гамзатов, А. Кошекков, К. Кулиев ж.б. экенин ким билбейт.

Бул акындардын ырларында тоонун образы философиялык-нравалык мазмун менен тогошо келет, алар «тоо менен сүйлөшкөндө бүт адамзат менен сүйлөшөт» (К. Кулиев. – Когда я говорю с горами, Я с целым миром говорю) экен.

А балкар К. Кулиев алсыздыгынан улам тоо алдына чөгөлөп таазим кылбайт («Нет не падаю низ перед твоей высотой»), тескерисинче, аны менен теңтайлашат: «У поэтов и гор долг – высота!» Калмак Д. Кугультинов уч-кыйырсыз талааларды ырга салса дүйнөгө дал ошол талаа тургундарынын көзү менен карайт. Биздин тоолор чындыгында ырдалчу тоолор, муну эч ким төгүн дебейт, кеп нагыз поэзиянын үлгүлөрү болуп кала тургандай поэтикалык саптардын өтө сейрек болуп жатышында.

Ырас эле көпчүлүк ырда салкын төр, боз үй, учкайк тулпар – баары эле бар, бир гана аларды туткан лирикалык каарман жок.

Ушинтип акындарыбыз теманын түбөлүктүүлүгүнө жамынып, өздөрүндөгү даяр поэтикалык тажрыйбаларга таянып, штампка небак айланган мазмундагы ырларды көп түрлөнтүп жазып жатышат. Азыр бардык улуттук поэзияда бул сыяктуу ортосаар ырлардын агымы («поток стихов») көбөйүп баратышы адабий сынды да, окурмандарды да тынчсыздандыра баштады.

Биз жогоруда ошол ортосаар деген агымга толук токтолбосок да, анын келип чыгышындагы өзүбүз баамдаган факторлоруна кыскача токтолдук, акырында ал факторлордон келип чыгып жаткан «натур-философиялык (табият, андагы кубулуштарды чолок түшүнүктөр менен корутундулаган) поэзия» менен «мемуардык поэзияны» (балалыгын, жеке сүйүү, өткөн турмушун тизмектеп берүү) бөлүп көрсөтүп, алар ыр агымынын башка да салааларына жол ачып жатканын белгиледик.

Жыйынтыктап айтсак, бу тарапта биздин поэзия чымырканган изденүү менен эскирген поэтикалык ыкмаларды жеңип чыгышы зарыл.

* * *

Акырында, талкуу тууралу айрым байкоолорубузду, пикирлерибизди да айта кетели.

Болуп өткөн талкуу поэтикалык өнүгүштүн диалектикалык процесси шарттаган объективдүү зарылдыктан, кийинки жылдардагы кыргыз поэзиясынын тажрыйбаларын, эстетикалык сабактарын жана фактыларын илимий-теориялык аспектте жалпылоо маселесинин бышып жетилгендигинен улам чыгып отурат.

Талкууга катышкандар азыркы кыргыз поэзиясы деп аталган мезгилдик өлчөмдөгү поэтикалык процесске тийиштүү белгилүү бир маселенин тегерегинде сөз козгошпостон, жалпы эле азыркы

поэзиябыздын эстетикалык табиятына мүнөздүү проблемаларды көтөрүп, ар кимиси өздөрү көздеген маселелер жөнүндө жеке кез караштарын, байкоолорун ортого салышууда. Ошондон улам, талкуучулар кыргыз поэзиясынын 60-жылдардан тартып бүгүнкү күнгө чейинки өсүп-өнүгүү жолундагы идеялык-тематикалык изденүүлөрү, жаңычыл белгилери, поэзия менен мезгилдин өз ара карым-катнашы, муундардын тарыхый байланыштары, жанрдын көп түрдүүлүгү, форма, стиль ж.б. у. с. түйүндүү маселелер жөнүндө кеп козгоп жатышат. Козголгон маселелер табияттары, касиеттери боюнча өз ара байланышта болгондуктан, айрым жолдоштор аларга комплекстүү мамиле жасап, локалдуу масштабдагы көркөм кубулуштарды мүмкүн болушунча жалпы союздук масштабдын контекстинде кароого аракет кылышты. Натыйжада азыркы поэзияга энчилүү кээ бир так эмес пикирлер, түшүнүктөр ачыкка чыкты, такталды. Ырас, ал маселелердин айрымдары тууралуу өтө эле учкай пикирлер айтылды.

Албетте, азыркы поэзияга тиешелүү бардык маселелер бир жолку талкууда эле түгөлү менен чечилип кетпеси табийгый иш.

Талкууга катышкан авторлор азыркы кыргыз поэзиясынын жалпы маселелерин сөз кылышса да, негизинен эки нерсе – поэзиядагы чыныгы мазмуундуулук менен мазмунсуздук өтө конкреттүү далилдер менен аныкталды. Мунун өзү окурмандар үчүн эле эмес, учурдагы көркөм практика, поэтикалык изденүү, көркөм ой жүгүртүү үчүн өтө пайдалуу экендиги талашсыз. Азыр айрым акындар чыгармачылыгында өзүн-өзү танбай, дүйнө кабылдоодо жана көркөм туюнтууда даяр схемаларга, шаблондорго бекем чырмалышып же инерцияга алдырып жатышканы, натыйжада алардын ой жүгүртүүлөрүндө сапаттык жылыштардын болбой жатканы көрүнөө факт.

Талкууда поэма жанрынын азыркы абалы жөнүндө да кең-кесири пикирлер айтылды. Бүгүнкү учурдагы поэзиянын жалпы фонунан көз жүгүрткөндө традициялуу темалардагы поэмалар жетишээрлик санда жаралып жатканын ачык байкоого болот. Тилекке каршы, поэмалар сан жагынан жетишерлик болгону менен, сапат жагынан ойдогудай деңгээлде болбой жатат, алар көбүнесе традициялуу чечилиштердин чегинен алыс узай албай, бир орунда узакка күймөлүүдө. Жанрдын мол мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдаланып, бүгүнкү турмуштун поэзиясы менен прозасын, объективдүү чындыгын эпикалык тереңдикте синтездеп берүүгө олуттуу умтулууларды жасаган фактылар сейрек. Азыркы кыргыз поэмасындагы бул сыяктуу ойлонтотурган мүчүлүштөр талкуучулардын айрымдары тарабынан адилеттүү

түрдө сыналды жана азыркы поэмалар тематикалары жагынан майдаланып баратканы, окуялар инфор-мациялык баяндоо деңгээлинде эле калып жатканы, аларга эң башкысы концептуалдуулук, проблемалуулук жетишпей жатканы таамай көрсөтүлдү. Ошондой эле, бул жерде айрым адабиятчы сынчылардын кээ бир акындардын поэмалары жөнүндөгү критерийлеринин, түшүндүрүүлөрүнүн так эместиги, тагыраак айтканда, көбүнчө бир беткей көтөрө чалып мактоо, ырдын көркөм текстине примитивдүү талдоо жүргүзүүлөрү да байкалууда.

Талкууга катышкан көпчүлүк авторлор азыркы поэзиянын тенденциялары жагдайында ой жүгүртө келип, поэзиянын учурдагы өнүгүшүнө интеллектуалдык-философиялык тенденция мүнөздүү экенин айтып чыгышты. Чындыгында бул пикирдин ишенимдүү негиздери бар. Бирок бул тенденция азыркы поэзиянын кайсы жанрынан таасын байкалат – мына ушул маселе конкреттүү чечмеленбей, так-талбай калды. Талкууга поэтикалык музанын өкүлдөрүнүн катышышы да жакшы көрүнүштөрдөн болду. Деген менен, алар өздөрүнүн чарбасынын кызыкчылыгы үчүн чыныгы камкордук менен белсене киришип, адабиятчы, сынчыларга, ошондой эле окурман журтуна анча белгилүү эмес чыгармачылык процеске, өнөрканага тийиш маселелерди ортого салышса дурус болмок. Эң бери болгондо дал ошол чыгармачылык процесс, өнөркана, чеберчилик туурасындагы кээ бир бүдөмүк түшүнүктөрдүн, калпыс бүтүмдөрдүн башы ачылмак.

Ошентип, талкуунун алгылыктуу жактары, ошону менен бирге жетишпей калган жерлери да болду. Маселен, ушул эле талкууда төмөнкү орчундуу маселелер жагдайында да кең-кесири сөз болушу керек эле:

а) жалпы советтик поэзиянын контекстинде кыргыз поэзиясынын улуттук өзгөчөлүгү; кыргыз тилинен орусчага которуунун абалы жана жалпы эле боордош адабияттар менен өз ара карым-катнаштары; б) поэтикалык тилдин улуттук өзгөчөлүгү; в) массалык коммуникация азыркы поэзияга кандай жаңылыктарды алып келүүдө; г) поэзиянын сыны кандай абалда, поэзия – окурман – сын маселеси жана андагы өз ара катнаштар ж. б.

Жалпысынан, талкуунун өтүшү азыркы кыргыз поэзиясынын, адабий сынынын алгалашына өз таасирин тийгизери бышык.

1976-жс.

ПОЭЗИЯНЫН ГРАЖДАНДУУЛУГУ ҮЧҮН¹

Адабий процессти талдоодо, мезгилдерге бөлүштүрүүдө адатта он жылдыктарды негизги чен бирдиги катары карманышат. Мына биз жаңы он жылдыктын, атап айтканда, 80-жылдардын башында жашап жатабыз. Андай болсо ушул жылдардагы кыргыздын жаш поэзиясы кандай көрүнөт! Аны кимдер, кандай чыгармалар түзүүдө! Алардын мурдагы, айталы, 60–70-жыл- дардагы жаш поэзия менен карым-катнаштары, айырмачылык жактары кандай! Акыркы суроо жөн жеринен коюлган жок: 80-жылдардын башталышындагы жаш поэзия түздөн-түз 70-жылдардын, бөтөнчө алардын экинчи жарымынын уландысы деп билүү керек. Ошон үчүн төмөндө сөз, негизинен, чыгармачылык тушоосу 70-жылдары кесилип, 80-жылдардын башында андан ары өркүндөп жаткан же ушул акыркы жылдары гана бүчүрлөгөн жаш акындар менен талапкерлердин тегерегинде болмокчу. Бул алдын ала айтылуучу биринчи тактоо.

Экинчиси – айрым бир субъективдүү учурларды эске албаганда, биздин республикабызда адабий жаштардын, алардын арасында асыресе жаш акындар менен талапкерлердин чыгармаларын басма сөз беттеринде жарыялоо ишинин акыркы он жылда жакшы жолго коюлушу. «Кыргызстан» жана «Мектеп» басмаларынын атайын серияларды ачышы, «Темир канат», «Учкун», «Жалын» аттуу альманахтарды мезгил-мезгили менен чыгарып турушу мунун айкын күбөсү. (Албетте, ким кандай максат, кандай жол менен чыгарып жатканы – башка маселе). Айталы, мындай жагдайдан, оңтойлуу шарттан адабиятка тиешеси жоктордун да пайдаланып, бир канча китептерин чыгарып алганы жашыруун эмес. Аёосуз сынга арзыган бул көрүнүш өзүнчө сөзгө жем берет. Бул жерде болсо мен бүгүнкү кенешменин максатына жараша, негизинен, оң көрүнүшкө – адабий шык-жөндөмүн таасын баамдаткан же андан кабар бере баштаган жаш акындардын жана талапкерлердин чыгармачылыгына токтолгум келет. Башкача айтканда, сөз кокусунан «акындык аян берген кырктан алтымыш жашка чейинки «жаш» авторлор жөнүндө эмес, жашы, чыгармачылык духу, кудурети, деми боюнча жаш көрүнгөндөр жөнүндө.

¹ Эркебаев А. Поэзиянын граждандуулугу үчүн // Кыргызстан маданияты. –1983. –15-дек.

Андайлар деп кечээ эле, 70-жылдардын аягына чейин «жаш» аталып жүрүшкөн, чын-чынына келгенде азыр жетилүүгө өтүшкөн Ж. Мамытовдон, С. Тургунбаевден, Н. Жаркынбаевден, К. Жаркынбаевден, К. Ташбаевден, А. Өмүркановдон, Т. Самудиновдон, О. Көчкөновдон, А. Дегенбаевдан ж.б.у.с. кийинкилерди айтууга болот. Алар оголе көп, анын үстүнө жашы, чыгармачылык тажрыйбасы, мүмкүнчүлүктөрү боюнча ар түрдүү. Ошондуктан баарын сыдыргыга салгандай санап отурбай, адабиятка келген жылдарына, изденүү багыттарына, өзгөчөлүктөрүнө карай карап чыгалы.

Ушул мааниде эң алды менен бир караганда жасалма бөлүштүрүүдөй жана таң каларлыктай (парадокс) көрүнгөн, бирок жакындан тааныша келгенде чындап эле диалектикалык карама-каршылыкта турган (демек, бири-бирине өтүшкөн, байланышкан) эки башка кубулушту көрсөтүүгө болот. Алардын биринчиси талант даражасы, жалпы жана кесиптик камылгасы жагынан айырмаланышкан акын кыздардын чоң тобунун пайда болгондугу. Бул топту алды үчтөн, арты бирден китеп чыгарууга үлгүрүшкөн төмөнкү акын кыздар түзөт: С. Акматбекова, Р. Мукашева, Р. Карагулова, А. Тыналиева, Ш. Келдибекова, К. Сариева, А. Чойбекова, А. Узакова, А. Ногойбаева, А. Момунтаева, Т. Закирова, Ү. Маматова, К. Зарлыкова. Ырасын айтканда, кыргыз поэзиясы мурда акын кыздардын мынчалык чоң тобунун күчтүү толкунун эч билген эмес. Салыштыруу иретинде кыргыз аялдар поэзиясынын алгачкы карлыгачы Н. Жетикашкаева жалгыз эмгектенгенин, кийин азыркы улуу муун эжелерибиз Т. Адышева менен С. Абдыкеримова чыкканын, бул тизме 60-жылдары М. Абылкасымова, Г. Момунова, С. Абдыкадырова, М. Буларкиева менен гана толукталганын эстөө жетиштүү. Менимче, азыркы жаш поэзиядагы акын кыздардын чоң толкунунун пайда болушу тек адабий себептер менен эле түшүндүрүлбөйт. Бул кубулуштун артында кемелине келген социализмдин шарттарында кыргыз улутунун ого бетер гүлдөшү, социалисттик демократиянын андан аркы өнүгүшүнүн жана терендешинин натыйжасында совет адамдарынын, асыресе аялдардын, духовный дүйнөсүнүн улам байышы, чыгармачылык потенциаларынын мурда болуп көрбөгөндөй ойгонушу жана артышы жатат. Ушул пикирдин туулушуна жогоруда аталган жаш акын кыздардын чыгармачылыгы өзүнөн өзү эле алып келет. Себеп дегенде, алардын чыгармачылыгы ириде сыр жашырбас ачыктык (искренность), дух жагынан өзүн эркин сезгендик менен айырмаланат. Алдын ала минтип айтсак да жарашат: жаш акын кыздарыбыздын

чыгармаларынын негизги бөлүгүн, басымдуу көпчүлүгүн сырдына (интимная) лирика түзөт.

Албетте, сөзгө алынган поэтикалык толкун индивидуалдуу өң-түстөн, конкреттүү белгилерден ажыраган кандайдыр абстракттуу кубулуш эмес. Аны түзүп турган акын кыздардын арасында жалпылыктар да, айырмачылыктар да, ал гана турсун өзүнчө лидерлер менен шакирттер да бар. Бул толкундун лидери катары Сагын Акматбекованы көрсөтсөк болот. Достоевскийдин: «Биз баарыбыз Гоголдун «Шинелинен» чыкканбыз», – деген атактуу сөздөрүн параллель иретинде эмес, тамаша катары алып, калган акын кыздарыбыздын баары С. Акматбекованын «Жамгыр» аттуу алгачкы ыр жыйнагынан (1970) чыгышкан деп айтууга кадыресе негиз бар. Анткени, С. Акматбекованын ошол жыйнагына топтолгон ырлардын дүйнө чагылтуу ыкмалары, негизги образдары менен мотивдери бул акыныбыздын «Алыскы талаалар» (1972), «Айлуу дөң» (1978) жыйнактарында жана калган жаш акын кыздарыбыздын китептеринде андан ары улантылат, тереңдетилет. Дегеле бул толкундун күчтүү жана чабал жактары С. Акматбекованын өзүнүн чыгармачылыгынан айкын өрүнөт. Эмесе, алды менен анын чыгармачылыгынын негизги өзгөчөлүктөрү, өсүш багыттары жөнүндө эки ооз сөз.

С. Акматбекованын 70-жылдардын башында жаш акындардан (кыздардан эле эмес, балдардан да) популярдуу болушунун бир себеби 60-жылдардын поэзиясындагы жалган пафоско, куру кыйкырыктарга жетеленип, көбүнчө эстрадалык жеңилдикке умтулган тенденцияны алгачкылардан болуп танып, башкы көңүлдү адамдын татаал ички дүйнөсүн ачууга, ыймандай сырын туюнтууга бурушунда, «басмырт» (тихая) лирикага өтүшүндө болчу. Анын ырларынын ажарын ачкан башкы касиеттер мына булар эле: поэтикалык ой-сезимдердин чын пейилден чыккандыгы, жасалмалуулуктун жоктугу, ачыктык, жөнөкөйлүк, назиктик, музыкалуулук ж.б. Акын өзү дурус-тап аңдап-билбеген чоң, глобалдуу деген темалардан качып, көбүнчө өзүн жеке, адамдык сезимдери менен сапаттарын, курчап турган табият көрүнүштөрүн объект кылып жазчу. Поэтикалык каражаттар катары психологиялык салыштырууларга, карама-каршы коюуларга, кайталоолорго, кыскалык менен тактыкка кызыгуучу. Жедеп арзуу сезимдерине каныккан табият көрүнүштөрүн (жазды, жамгырды, күздү элестетүү) тарткан ырлары натыйжада элпек окулчу, жетик кабыл алынуучу. Көрсөтүлгөн белгилер жана басмырттык, элегиялуулук С. Акматбекованын кийинки жыйнактарында да, жалпы эле чыгармачылыгында да туруктуу болуп калды. Дал ушунусу менен

С. Акматбекова кыргыздын аялдар жана жаштар поэзиясын байытты, андан өзүнүн закондуу ордун тапты. Бул анын күчтүү жагы эле. Чабал жагы – бир натууралыкты ыктуу айланып өткөн С. Акматбекова экинчи бир натууралыкка кабылды: чыгармачылыгын тематикалык жактан чектеп койду, башкача айтканда, анын ырларынан коомдук, граждандык, саясий тематика такыр эле көрүбөй калды. Анын адабий синдилери, шакирттери жогоруда белгиленген оң жагын да азыр айтылган терс жагын да улантууга киришти. Буга бөтөнчө Р. Карагулованын «Кыз дүйнөсү» (1975), «Көл тынышы» (1977), Ш. Келдибекованын «Чырагдан» (1976), «Ата конушум-сыймыгым» (1979), К. Сариеванын «Шоокум» (1977), «Жаштык учкуну» (1982), А. Узакванын «Жылдыздуу күз» (1980), К. Зарлыкованын «Гүлүм – ырым» (1981), А. Момунтаеванын «Кыял» (1982), Т. Закированын «Ырлар» (1982), Ү. Маматованын «Ак куш» (1982) жана белгилүү өлчөмдө Р. Мукашеванын «Жаштыгым менин – жашыл өрт» (1972), «Жылдызым» (1976), «Жаркын дарак» (1981), А. Тыналиеванын «Перзент» (1976), «Аруу жаз» (1982), А. Чойбекованын «Ак булут» (1979), «Ырлар» (1983) жыйнактары кепил боло алат. Бирок мындан аталган акын кыздардын бардыгы С. Акматбекованын эпигондору болуп калышты деген пикир келип чыкпоого тийиш. Жок, мурдараак айтылгандай, алардын бардыгынан тиги же бул өлчөмдө акындык шык, табигый көрөңгө көрүнөт. Анан калса алардын ошол эле С. Акматбекова көтөргөн, жаңыча жандандырган темаларды улантышы, тереңдетиши өз алдынчалыкка ээ. Демек, чыгармачылык изденүүдөгү жалпылыктарды да, айырмачылыктарды да бирдей деңгээлде эске алууга туура келет. Андай болсо ал кандай жалпылыктар, кандай айырмачылыктар.

Жалпылыктар баарынан мурда көркөм сүрөттөө жана туюнтуу предметине байланыштуу. Ал предметтер, негизинен, төмөнкүлөр: сүйгөн жар, асыл апа, жаз жана күз, туулган айыл, жашыл жайлоо, булуттар, жамгыр, ал чакырган көз жаш... Биздин акын кыздарыбыздын кайсы гана китепчесин окубайлы, андан мына бу образ-картина элестелет: кечкүүгүмдө жылуу үйдө олтуруп, лирикалык каарман сүйүүгө байланышкан кубаныч-кайгысы, арман-арзуусун, сырттагы табият кубулуштары, энеси жөнүндө ыймандай сырын айтат. Айтканда да жакшы айтат. Аны далилдеш үчүн ар биринен жетишерлик сандагы ыр саптарын келтирүүгө болор эле. Бөтөнчө алардын жыйнактары айрым бир «чоочун» темаларды эске албаганда, бүтүндөй арзуу лирикасынан турганын баса белгилөө зарыл. Бул жагынан атүгүл аша чабуулар да жок эмес. Маселен, Ү. Маматованын «Ак куш»

жыйнагындагы сүйүү ырларынын негизги мотивдерин кызганыч, арман, тарыныч, жоктоо, окурманга бейтааныш өнөгүн кекетүү түзөт.

Т. Закированын жыйнагынан орунсуз салыштыруулар, одоно сезимдер кездешет:

Мастыгым – сенин жытың,
Ысыгың – таттуулугуң.
Бүркүтүм! Сүйүү кушум!
Окуп кой
Досундун арноо ырын!
(Т. Закирова. «Ырлар», 31-бет)

Мындай арноо ырларды кыз кишинин жазышы эп деле көрүнбөйт экен.

Кыскасы, акын кыздарыбыздын жогоруда жыйнактарын окуп олтуруп, аргасыздан суроо салгың келет: бу сиздер жылуу үйдөн, балалыкты жана башка жакын нерселерди эскерүүдөн, махабат көлүнө термелүүдөн сырткары чыгасыздарбы! Дүйнө сиздин үй, туулган айылыңыз, өзүңүз жана асылзаада адамыңыз менен бүтүп калбастыгың, Ааламдын кеңдигин, турмуштун татаалдыгын жана көп кырдуулугун билесизби? Акырында, поэзия жалаң гана алтын балалыкты, жаштык махабатты эскерген романтикалык боёктор менен элегиядан (а бул жаш поэзиядагы эң эле кеңири тараган жанр) турбастыгына, анда толгон-токой актуалдуу темалар, көркөм туюнтуунун ар башка формалары бардыгына эсеп бересизби?!

Эгерде акын кыздарыбыздын дээрлик бардыгы ушул өңдүү суроолорду өздөрүнө коюшпайт десек, албетте, калп айткандык болор эле. Алардын бул суроолордун тегерегинде ойлонуп, атайын чыгармалар жараткандары да бар. Айталы, ошол эле, Ү. Маматовага граждандык мазмунга каныккан «Биз согушту көргөн жокпуз, көрбөйлү», «Өзүн өзү өлүүгө кыйгандарга» аттуу сонун ырлар таандык. Мындай оптимизм, шаттуулук, көтөрүңкүлүк, жаркындык, драмалуулукка өткөн А. Чойбекованын жыйнактарынан да жыш учурайт жана ушунусу менен акынга ыраазы болуу сезимиңди арттырат. Тематикалык кеңдикке умтулуу К. Сариеванын, К. Зарлыкованын, А. Тыналиеванын китепчелерине да мүнөздүү. Булардагы өзгөчөлүк – алар энелик сезимдерди абдан жакшы берет жана ушул мааниде алардын жыйнактары. А. Дегенбаеванын китептери менен үндөшүп турат.

Бирок акын кыздардын ичинен тематикалык, жанрдык, стилдик жактан көп түрдүүлүккө чындап кызыкканы, менин баамымда, Р. Мукашева. Акын ырларында махабатка байланышкан түркүн

сезимдер, энелик мээрим, Ата-Журтту сүйүү, айыл турмушу, шаар келбети, дүйнөнүн байланыштары, койчу, көп нерсе бар. Ушуга жараша ырларынын пафосу, ритмикалык-интонациялык курулушу, көркөм туюнтуу каражаттары да ар кыл. Мисал иретинде акын адам менен Ааламдын байланыштарын таба билген бир ырын келтирсек болот:

Уулдарым, эр жеттиңер,
Бүркүттөй айбаттанып келбетиңер.
Нурларга окшоп күндөн тараган
Айылдан кеңдиктерге тарагыла.
Мейкиндикке бир ойноп келгилечи!
Багын ачып чаңкаган түздүктөрдүн,
Мейкиндерге сынык нурдай жоголбой,
Сепкиле үрөндөрдү,
Күзүндө тоодой кызыл кырман болсун!
Ызгаарга жигиттикти кайрагыла,
Бут тие элек жерлерди айдагыла,
Талаалардын алп төшүнөн сууругула
Бууккан эңсөөлөрдү – жайкалган күздүктөрдү!
Жаш эгинди жоонун буту баспасын,
Тепсебесин ак тилегин айылдын,
Көзүңөрдүн карегиндей сактагыла,
Өрөөндү ырыскыга жууш керек.
Чыккан соң орто жолдон кайтпагыла
Аны мен балалыкка кабыл албайм,
Кыргызга кылычтай курч уул керек,
кана эмесе, уулдарым, аттангыла!
(«Жаркын дарак» жыйнагынан)

«Ак сакалдын уулдарын узатуусу» аттуу бул ырдан адегенде эле эки нерсе таасын байкалат. Биринчиден, мазмун жагынан элеттик чектелүүдөн (а ага үндөгөн ырлар бизде аз эмес) сырт болуп, дүйнөнүн кенендигин, өз ара байланыштуулугун көрө билүүгө, социалдык активдүүлүккө чакырат. Экинчиден, ыр традициялуу жана жаңыча көркөм каражаттарды, образдарды ыктуу кыйыштырат. (Албетте, мында айрым бирр стилдик өксүктөр да жок эмес, бирок кеп анын башкы багытында, затында).

Ошентип, кыздар поэзиясында дурусун да, бурушун да бар. А балдар поэзиясындагы! Мында да жалпысынан ошондой эле, бирок тематикалык, стилдик диапазон кантсе да кененирээк, граждандык тонус өйдөрөөк (андан башкача болууга да мүмкүн эмес).

Азыркы жаш поэзиябыздагы алдыңкы өкүлдөрдүн бири А. Рыскулов. Анын:

Түнөрүүнүн кереги эмне!
Таштай булчуң барында...
Кайт! Тулпарым, айгай салып,
Киргим келет жалынга!

– деп, поэзияга аралашканына он жылдай болуп калды. Акын кыздардын элегияга толгон ыр жыйнактарынан кийин А. Рыскуловдун китептери менен таанышкан окурман башка лирикалык дүйнөгө кабылгандай болот: мында деле ыймандай сыр айтылат, бирок башкача ачкычта – көтөңкүрүлүктө, шаттыкта, жайдарылыкта. Бул анын «Көгүчкөндөр бийик учушат» (1975) жана «Мезгил жебеси» (1979) жыйнактарына бирдей даражада тийиштүү. Арийне, А. Рыскуловдун чыгармаларында деле кайгылуу ноталар бар [ансыз турмуш болчу беле], бирок алар тез эле жарык маанай, жаркын ишеним менен алмашылат, биринчи жыйнагынан «Виктор Хара» деген ырды, экинчисинен «Күрөө тамыр» поэмасын мисалга тартса болот. Дегинкисинде, А. Рыскулов шаар турмушунун карама каршылыктардан куралган гармониясын кылдат туюп, чебер бере билет. Ал чеберчилик ырларынын композициялык тыкандыгынан, тилинин ийкемдүүлүгүнөн жана ыргактуулугунан даана байкалат. Ушул мааниде анын «Мезгил жебеси» жыйнагынын жакында Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына татыктуу болушу закон ченемдүү көрүнүш.

Дүйнөнү поэтикалык кабылдоосу жагынан А. Рыскуловго экинчи бир жаш акын Э. Эрматов бир кыйла даражада жакын турат. Ал күчтүү, бийик эмоциялардын акыны. Экөөнүн чыгармачылыгындагы оң көрүнүштөрдүн бири катары шаар турмушунун чагылышын көрсөтүү керек. (Э. Эрматовдун экинчи китебинин аталышы ушул мааниде көңүл бурарлык: «Шаар жана тоолук»). Бул да эле болсо элет тематикасы менен көбүрөөк алектенип келаткан биздин поэзия үчүн маанилүү нерсе. А. Рыскулов менен Э. Эрматовдун поэзиясындагы экинчи бир орток белги – жаш акындардын ичинен алгачкылардан болуп экөөнүн поэма жанрына кайрылышы. Айта кете турган нерсе – Э. Эрматовдун лирикалык ырларына бир кылка эместик мүнөздүү эң сонун ырлардын катарынан чала бышкандары орун ала берет. Калыбы, жаш акын өзүнө дайыма эле бирдей талап койбогон сыяктуу.

Мындай ойго М. Ааматовдун «Селкинчек» (1982), Т. Маматжановдун «Айдыңдагы үндөр» деген туңгуч жыйнактары да жетелейт. Аталган жыйнактардын күчтүү бөлүгү – пейзаж жана сүйүү

лирикасы. Булар жана З. Иманалиевдин «Үмүттөр» (1981), С. Станалиевдин «Сүйүнчү» (1932), А. Жакыповдун «Жашыл арал» (1932) жыйнактары жогоруда сөз болгон акын кыздардын жыйнактарына абдан жакындашып катет. Демек, акын кыздар менен жигиттердин поэзиясында карама-каршылык эле эмес, жакындаштыктар, кесилишүү бурчтары да бар. Кээ бир жаш акындардын лирикалык каарманы сүйгөнүнө эптеп жетүү үчүн эмнелерди гана убада кылбайт. Мына ошолордун бири:

Мен сага күндө келем, күндө келем,
Жүрөккө тун сүйүүмдү катып алып.
Белекке булут жоолук алып келем.
Суу ичкени түшкөндө атып алып...
(Т. Маматжановдун китебинен).

Биз поэзиянын шарттуу тилин азыноолак түшүнөбүз деп ойлойбуз. Ошондо да лирикалык каармандын бул убадасына караганда Хафиздин сүйгөнүнүн бир мени үчүн бүткүл Самаркандды тартуулайм деген айтылуу сөзү чындыкка алда канча жакынбы деп кетет экенсиң. Айтор, метафораны да орду менен, эл ишенгидей кылып колдонуу керек окшойт...

Кыскасы, биз кайра эле баягы маселеге – поэзияга жекелик менен жалпылыктын, өздүк менен коомдуктун карым-катнашына келип такалдык. Терең назик, жүрөктөн түнөк тапкан асыл сезимдерди козгой турган сүйүү лирикасы бизге – улам рационализмге батып бараткан ХХ кылымдын адамдарына абдан керек. Анын үстүнө аларды жазып жаткан авторлордун жашын, психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алууга туура келет: сүйүүнү жаш кезде жазбаганда качан жазасың! Ошентсе да, белгилүү акыйкатты дагы бир ирет кайталоого мажбур болобуз: акын баарынан мурда гражданин, ал өз заманынын кулагы, көзү! Андай болсо азыркы жаш поэзиябызда эмне үчүн граждандык пафос алдыңкы орунга чыкпай жатат! Жаш акындарыбыздын, таланттуу, шыктуу, ондогон китептерин окуп көрүп, мен Л. Аннинскийдин көбүбүзгө тааныш чакырыгын бөлөкчөрөөк айткым келип турат: граждандуулукка, саясий лирикага чаңкадым!

60-жылдардын жаш поэзиясындагы артыкбаш кыйкырыктарды, ызы-чууларды туура танган азыркы жаш поэзия ошол эле мезгилде граждандуулук деген түшүнүктүн, ыйык парздын өзүнө да керең болуп калганбы дейм. Антпесе ал эмне үчүн жалпы адамзаттын жана ар бирибиздин жашообуз проблема болуп калган улуу конфликтке, жер шарындагы ысык точкаларга, атүгүл өзүбүздүн эле өлкөдөгү,

республикадагы коомдук-саясий зор окуяларга үн кошпойт! Ал эмне үчүн биз жашап жаткан мезгилдин өзгөчөлүгүнө, тарыхый шартка кулак төшөбөйт! Жерден, адамдардын жүрөгүнөн жарака кетсе, аны илбериңки илип алчу чапчаң поэзия кайда! Албетте, мен бул маселени атайлап күчөтүп, парадокстуураак кылып коюп жатам. Анткени азыр мезгил, шарт ошондой. Мындан биздин жаш акындар таптакыр эле кол куушуруп, өзүнүн дүйнөсүнөн чыкпай коюптур деген пикир туулбайт. Алардын бул тараптагы айрым аракеттери бар. Болуп да жатат. Эң эле жаңы мисал – С. Күрүчбековдун жакында эле жарык көргөн «Мелодии арчи» аттуу биринчи китебиндеги аталышы поэтикалуу, мазмуну публицисттик жалындуу «Арча» поэмасы. Мындай аракеттер Д. Жапаров менен А. Кошоевдин «Элес», «Талаа жана лабиринт» деген лирикалык жыйнакталарында, өзүбүздүн коомдогу терс көрүнүштөрдү сындаган С. Кадыровдун «Тикенек» (1980), «Шляпа» (1982), Ж. Рыспаевдин «Чырмоок» аттуу сатиралык китепчелеринде да сезилет. Эмки милдет – диалектиканын танууну тануу закону боюнча граждандык пафосту ого бетер күчөтүүдө, жаңы деңгээлге көтөрүүдө турат.

1976

Абдыганы Эркебаев

ПОЭТИКАНЫ ЖАҢЫЛОО ЖОЛУНДА¹

ЫР «СЕЛИНЕ»: ЖАЗМАКЕРЛИККЕ ЖАНА ЖАЛГАН ЫРЛАРГА КАРШЫ

«Цель творчества –
самоотдача.
А не шумиха, не успех.
Позорно, ничего не знача,
Быть притчой
на устах у всех».

(В. Пастернак).

«Мен дилимдеги бир орчун нерсени айтсам: эгер биздин өлкөдө ыр жыйнактар азыркысындай ыкчамдыкта жана өлчөмдө жарыяланса, эгер журналдарда, альманахтарда, газеталарда жана радио-телеберүүлөрдө ырлар ушундай эле чексиз санда жарык көрө берсе, эгер

¹ Китептен: Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. – Ф., 1980. – 74–85-бб.

газеталар менен журналдардын редакцияларына анда иштеген кызматкерлердин көөнүнө көк таштай тийген бейкасиет ырлардын агымы адаттагыдай эле келе берсе, – эгер мындай кубулуштар улана жана, кайталап айтайын, сан жагынан өсө берсе, мунун баары эгер азыр андай боло элек болсо да, чоң кырсыкка айланары шексиз... Ырлардын ченемсиз көбөйүшү – бул, жан кашайганда айтат экенсиң, биздин поэзиябыздын өсүшүн дегеле көрсөтпөйт. Бул – поэзиянын инфляциясы, анын наркынын төмөндөшү». («Вопросы литературы» журналында азыркы поэзия жөнүндөгү 1968-жылкы талкууну баштаган М. Исаковскийдин «Качанга чейин?» макаласындагы башкы тезис).

«Ыр сели азыр үрөй учурчудай өлчөмдөргө жетти... Сөз, албетте, жакшы ырлар жөнүндө жүрүп жаткан жок – алардан эч ким чочуркабайт, кайра кубанат дечи. Сөз азайып бараткан начар ырлар жагдайында эмес. Не дегенде азыр текши эле жакшы жазып калышты. Кеп ошо жакшы жазылган, бирок түк да маңызы жок жана майда ырлар жөнүндө баратат». («Литературная газетанын» беттеринде поэзиянын мазмундуулугу жөнүндө жүргөн 1971-жылкы талкуунун баштоочусу Вас. Росляковдун «Айтчы, артында кандай из калат?..» макаласынын башкы тезиси).

«Россияда – «ыр сели». Литвада – «ыр сели». Молдавияда, Грузияда, Белоруссияда – бардык жерде» – деп, аны бир нече цитата менен бекемдеп келип, азербайжан сынчысы Эльчин өз республикасы да «ыр селинен» кур эместигине атайын макала арнайт (Эльчин. «Поток стихов... Что делать?» – «Дружба народов», № 6, 1975).

Бул адабий кубулуш башка социалисттик өлкөлөрдө да кызуу талкууланып жатыптыр: «Ортозаар агым» дегенбизде биз басмалардын пландарынан орун тапкан китеп дүкөндөрүнүн текчелеринде турган жана окурмандардын да колуна тийген кадимки ортозаар адабий чыгармаларды түшүнөбүз. Алар көбүнчө мыкты ойлонуштурулат, тематикалык туура багытты көздөйт, ыктуу кыналыштырылат, бирок... кантсе да аларга чыгармага автордун таланты гана берчү нерсе, – көркөмдүүлүк жетишпейт. Алардын арасында үмүттөндүрүүчүлөрү дегеле жок эмес, кээде алгылыктуулары да табылып калат – алар, арийне, модага ылайыкташкан утурумдук нерселер деңизчи. Бери болгондо «орто» деп аталуучу мындай адабият эмне үчүн жаралат жана анын авторлору кимдер?» (Ефрем Каранфилов. Писатель, критик, читатель – «Вопросы литературы», № 3, 1976). Көрүнүктүү сынчы, Болгариянын «Литературен фронт» газетасынын башкы редактору андан ары ушу акыркы суроосун кең-кесири териштирип чыгат.

Ар кай жерде тамыр алган бул кубулуш бизде барбы, жокпу? Эми ушу жакка кайрылып келели.

Келсек, маселенин айрым жактары (албетте, биз азыр сөз кылып жаткан түшүнүктө болбосо да) кыргыз сынчыларынын кээ бир эмгектеринде мурдатан эле коюлган өңдүү (К. Укаевдин, К. Асаналиевдин, К. Бобуловдун, С. Жигитовдун 1950-жылдардагы К. Даутовдун 60-жылдардагы бир катар макалаларын эске алып жатам). Анткен менен маселенин олуттуулугуна чындап көңүл буруу кийинки жылдары гана жаш адабиятчылардын (А. Токтогуловдун, О. Соороновдун, К. Ботояровдун, С. Байгазиевдин, К. Эдилбаевдин ж. б.) макалаларында көрүндү. Атап айтканда, А. Токтогулов «Поэзияга мамиле» аттуу тунгуч сын китебинде «ортозаарчылык», «бир түстүү агымга» өзгөчө басым жасап, бир жеринде «Литературная газетадагы» жанакы талкуудан улам моминтип кескин жазып чыкты: «Пушкин, Лермонтовдон тартып Маяковскийге чейинки адабият алптары бар, поэтикалык нускалуу салтка эгедер поэтикалык түркүн багыттарды, агымдарды баштан кечирген, формалык өнүгүшү жагынан да мүмкүнчүлүктөрү көп, биздин ишенимдүү ориентирибиз болгон орус адабиятында көркөм сөздүн профанациясы, «жугумсуз ырлардын агымы» жөнүндө кеп болуп, мазмунга кескин умтулуу күн тартибине коюлуп жаткандан кийин, негизинен экстенсивдүү түрдө, бир калыптагы зволюцияда бараткан кыргыз поэзиясынын алдында канчалык олуттуу маселелер турганы өзүнөн өзү түшүнүктүү». Акыркы саптарда боёк бир аз коюуланганы менен, автор, түпкүлүгүндө адилет. Ошондой олуттуу маселелердин бири – кайра эле ошо «ортозаарчылык», «бейтүстүк».

Бизде В. В. Радловдон соң көп эле айтылып жүрбөйбү: «Кыргыздар илгертен эле сөзгө жакын болгон, куюлуштура ыргактуу сүйлөгөн». Мында канчалык акыйкат бар, – билбейм, бирок азыркы поэзиянын баш-аягына көз туткан киши буга бир чети какшык иретинде болсо да ишенип кетерине түк да шек кылбайм. Өзүңүздөр эле күбө болуңуздар: республикабызда жыл сайын орто эсеп менен 30–35 ыр китеп чыгат, мындан тышкары 6–10 ыр китеп балдарга арналат. Бир нече ыр жыйнак орусча которулуп чыкса, өз кезегинде, айрым ыр китептер башка тилдерден которулуп, кыргыз окурмандарына сунуш кылынат. Дагы бир жаңы көрүнүш – кийинки жылдары «Ыр майрамы», «Учкун», «Темир канат», «Байчечекей» сыяктуу альманахтар жыл сайын же эки жылда бир ирет чыгып келет. Ырларга мезгилдүү басма сөздөн, радиодон жана телевидениеден арбын орун берилип

жүрөт. Адабий басма сөздү айтпай эле коёюн, жалгыз гана «Ленинчил жаш» газетасында (мында ырлар эң көп жарыяланат) мен билгенден төмөнкүдөй поэтикалык рубрикалар бар: «Ырлар», «Дилдеги сырлар», «Студенттер жазган ырлар», «Жазгы саптар», «ЛЖнын ыр почтасынан», «Ыр дептерден», «Чынар терек», «Жаңыдан жазып жатат», «Ыр гүлүн ачат», «Мекенге – алгачкы ыр саптарым», «Тоолор – менин махабатым», «Мен терметкен ойлор», «Калем төшөлтүү» ж.б. Булардан тышкары дайыма «Адабият жана искусство» бети чыгарылат, «Чыгармачылык клубу» иштейт. Радиодон болсо «он мүнөт поэзия» уктурулат, телевидениеден «поэтикалык экран» көрсөтүлөт. Жарыяланбай, ар кайсы жерде чаң басып жаткан баш-аламан ырларды эсепке албай эле коёлу. Кыскасы, поэзия сан жактан армансыз өсүп, ырлардын «саман-топонун» ажыратуу кыйындап калган кез. Он жыл мурда:

Кыргыздын баары акын, айта келсек,
Чынында кубанарлык андай нерсе.
Бирок да акындардын башын чырмап,
О чиркин, турмуш татаал алда нече.
Жардам бер, сактап калчы, сынчы турмуш,
Туш-туштан жайнап акын келет селдеп, –

деп, эртелеп дүрбөп алган Р. Рыскулов азыркы кубулушка кандай ыр арнар экен?

Не десек да, башка жактардагыдай эле бизде туш-туштан ыр «жаап», «селге» айланып жатканы – факт. Ал «селдин» авторлору кимдер, чыгуу булактары кайсылар? Алар, албетте, таланттуу, идеялык-көркөмдүк жактан күчтүү чыгармалардын авторлору эмес. Болгондо: 1) табигый шыктан бүдүрү да жок, анысын жаап-жашырыш үчүн жетишерлик билим алган, ыр жазуунун техникасын кынтыксыз өздөштүргөн, бул иште атүгүл чебер да болуп калган авторлор. Бул топтун экинчи бир канатын түзгөн авторлор дайыма граждандык поэзияга (актуал темага, коомдук-саясий олуттуу идеяларга) жармашат, бирок аны толук, жогорку көркөмдүктө чечмелөөгө чамасы жетишпейт. Анткен менен аларга көркөм сын адатта тийише албайт. (идеясы түз, темасы жайында болуп жатпайбы). Ошентип, алар өмүр бою «бейпил» жашай берет. Чыныгы поэзия деген эмне – өмүрү түштөрүнө кирбейт. Буларды жалпы жонунан талантсыз дилетанттар деп атаса болот;

2) тиги же бул өлчөмдө табигый талантка эгедер акындар бар. Алардын шору – ошо талантына гана топук кылып, билим алууга,

эстетикалык маданиятын арттырууга түк да кам көрүшпөйт, азаптана мээнет кылуу, зарыл болгон жападан-жалгыз гана сөздү табуу – алар үчүн жат. Жөн салды ыр жазып, китеп чыгара беришет, демек, таланты бар дилетантка айланышат;

3) дагы бир топту аты таанымал, а түгүл атакка да жетишип калган айрым акындар түзөт. Алар белгилүү деңгээлге жетип алгандан кийин, ошонусуна манчыркап чыгармачылык «чыңалууну» бошоңдотуп жиберешет, карандай инерциянын жардамы менен жазып калышат. Ошонусу менен адабиятка да, өздөрүнө да, жаш авторлорго да залал келтиришет.

Мына ушу үч булактан келип «топон» үйүлө берет. Поэзиянын коомдук бедели, көркөмдүк-эстетикалык күчү төмөндөйт.

«Ыр селинин» пайда болушунда башка себептер да бар. Алардын бири, Эльчиндин ою боюнча, тематикалык алешемдикте. Ал, атап айтканда, төмөнкүдөй үч вариантты көрсөтөт:

а) «азыркы фактураны үстүртөдөн санактоо. Спутниктер, космос, информация, интерференция, кыскасы, жалган «азыркычылык» же «булбулдар» менен «розанын» жаңы келбетке келиши;

б) жалган философчулук: азыркы турмуштун кадыресе эле көрүнүштөрүнө таңырकोо, жок жерден уу-чуу чыгаруу;

в) «түбөлүктүү» дөөлөттөрдүн дүйнөсүнө көз көрүнөө кетенчиктөө; сүйүктүүсүнүн бетиндеги калына кадалып туруп алуу, жалган «традициялуулук» же «булбулдар» менен «розалардын» кедерине кетиши.

«Ортозаар» поэзияда ушулардын баары кездешет дечи, бирок сынчы, менин баамымда, дале болсо маселенин негизги өзөгүнө, тамырына жете бербеген. Ал үчүн В. Белинскийдин: «Сынчынын биринчи милдети – поэтикалык чыгармалардын пафосун иликтөө» дегенинен чыгуу керек болучу. Чыгарманын жалган же чындыгы ошондо кашкая көрүнмөк. Улуу сынчы (андан мурда Гегель өзүнүн «Эстетикасында: «пафос – бул обочолонгон бойдон өз алдынча көрүнбөгөн, адамдын дилинде жашаган жана жан дүйнөсүн түпкү терендикте кыймылга келтирген жалпы күчтөр», «пафос... искусствонун накта өзөгүн, чыныгы асылын түзөт») убагында моминтип жазбады беле: «Искусство дарексиз философияны, карандай акылдан туулган идеяны жанына жуутпайт: ал поэтикалык идеяны гана жактырат, поэтикалык идея дегенибиз силлогизм да, догма да, эреже да эмес, жалындаган кумарлык, ал – пафос... Пафосто акын кооздукка, сүйкүмдүү жанга ашык болгондой идеяга да ашык болот, ошого

жан-дили менен кумарланат, аны ал карандай акылы, баамы, сезими же өзүнүн жан дүйнөсүнүн кайсы бир кыры аркылуу эмес, өзүнүн нравалык турпатынын бүткүл болмушу, ажары менен жаратат, ошондуктан гана анын чыгармасындагы идея кургак ой да, жансыз форма да эмес, кандайдыр сыйкырдуу идея жашаган жандуу ажайып формасы бар бүтүн зат»¹. Ал дал ушул чен-өлчөмдөн туруп Пушкиндин поэзиясындагы улуу гармонияны, Бенедиктовдун ырларындагы данексиздикти, Баратынскийдин мыкты делген поэтикалык чыгармаларындагы рационализмдин элементтерин тастайта ачып көрсөткөн. Бул жобо акыркы жылдары советтик адабият илиминде бекеринен кубатталып жаткан жок. Мисалга алсак, көрүнүктүү теоретик проф. Г. Н. Пospelовдун «Адабияттын тарыхый өнүгүшүнүн маселелери» деген китебинде (М., «Просвещение», 1972) көркөм адабияттын табиятын, идеялык-эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн, көркөм чагылтуу принциптерин, тематикалык жана жанрдык бөлүнүштөрүн баарынан мурда пафос жана анын тарыхый өнүгүшү аркылуу түшүндүргөн жаңы концепция ырааттуу өөрчүтүлгөн. Адабий чыгармалардагы пафосту изилдөөнүн актуалдуулугу акад. М. Б. Храпченконун «Адабиятты системалык анализге алуу тууралуу ой жүгүртүүлөр» аттуу макаласында да баса белгиленген.

Биздин республикада алды кыргыз жана орус тилдеринде ондогон ыр жыйнактарын чыгарып, ошону суу аркылуу ысмы (чыгармачылыгы эмес) адабий журтка аздыр-көптүр таанылган ал турсун дежур тизмеге кирип жүргөн, арты бир нече китептердин автору болгон, бирок эки учурда тең чыгармачылыгы калың окурмандардын да, профессионал сындын да жактыруусуна ээ болбогон, тагыраак айтканда, калыс жана олуттуу талдоого түк түшпөгөн акындардын (бул жолку талкууда да ушундай болду) өзүнчө тобу бар: К. Жунусов, А. Токтакунов, М. Турсуналиев, К. Акаев, М. Жангазиев, Н. Байтемиров, И. Исаков, С. Абдыкадырова, М. Буларкиева, С. Маймулов, А. Белеков, Т. Мияшев, Т. Молдобаев ж.б. у. с. Ырас, бул авторлордун айрымдары көркөмдүк-эстетикалык табити төмөн кайсы бир рецензенттердин, илимий-теориялык билими жана адабий-көркөм түшүнүгү пас сынчы сөрөйлөрдүн, эмне деп жатканына өзү отчет, бербеген айрым басма сөз жана радио, телекөрсөтүү кызматкерлеринин мүнөздөөсүндө жылуу-жумшак макталып, кээде «жаңычыл» акындардын катарына кошула түшөт. Бир ганакей факт келтирейин. Кыргыз телекөрсөтүүнүн «Поэтикалык экран» деген көрсөтүүсүнүн биринде

¹ В. Белинский. Собр. соч. в трех томах, Т. 3., М., 1948. – 387-бет.

акын С. Маймуловдун ырлары комментарий менен кошо окулуп жатты. Алып баруучунун бир айтканы ушул (күнү бүгүнчө жадымда жүрөт): «...акын С. Маймулов да кыргыз поэзиясына жаңылык жаратып жүрөт. Мисалы, анын кыргыз поэзиясы үчүн анча мүнөздүү эмес 15-16 муундан турган ырларды жазышы ушундай». Андан ары акындын ошондой ырларынан окулган. Мен буга кызыгып калдым да, кийин караштырып көрдүм. Ошо ченде кыргыз акындарынын тандамал граждандык ырларынын чакан томдугу («Мекенимди ырдаймын») чыккан. Андагы тандамал ырлардын арасында С. Маймуловдун да «Мекеним» аттуу ыры бар экен. Болгондо да жогоруда айтылган «жаңычыл» ырлардан экен. Бир куплет келтирейин:

Мекеним – секетим, сага каалайм бүт жарыктын өмүрүн,

Өзүмө – көзүмө ыраа көрүп кара кочкул көмүрүн.

Мекеним – өз элим, сага каалайм бейпилдиктин нурларын,

Өзүмө, колуна алып келип кум-таш баскан кырларын...

Мына, «тандалма» ыр, «жаңычыл» ыр. Эки эпитетти кошо айтканды кой, жөн эле ыр деп айткың келбейт. Дегинкисинде, кудай ушу ырды талдап бер дегенден сактасын! С. Маймуловдун жалпы чыгармачылыгына карата мындай милдетти жаш адабиятчы О. Сооронов моюнга алып, «Кыргызстан маданиятына» жарыяланган «Китептен-китепке» деген макаласында жөндөп ишке ашырды – мен аны чын дилимден кубаттаймын. Ошол эле учурда бул авторлордун жаңы китептери басмалардын пландарында кезек күтүп турат. Ошол эле учурда «же ысыгы, же суугу» жок мындай «майда-бараттар» менен эмне ишим бар» – деп, көркөм сындын айтылуу лидерлери бейтараптыкта турат. Ошол эле учурда андай китептер «селдин» агымын көбөйтүп баратат.

4) Баарынан кейиштүүсү – «селге» кээ бир учурларда профессионал поэзиянын чеберлери да «аралашып» кетет. «Акындар жөнүндө сөз» деген макала¹ мен орто муундагы белгилүү акындарыбыз С. Эралиевдин, С. Жусуевдин, Б. Сарногоевдин, Ж. Садыковдун поэзиясындагы айрым принциптүү кемчиликтер жөнүндө жазган элем. Ошондой эле кемчиликтерди Т. Байзаковдун ыр китептеринен кездештирип жүрөбүз. Булардан кийинки муунду түзгөн О. Султанов, М. Абылкасымова, Т. Кожомбердиев, Ж. Абдыкалыковдун кийинки беш-алты жылдык чыгармачылыгында кандайдыр тыныгуу; мурдакы жетишкендиктерин кайталоо байкалат. (Ушул муундун поэтикалык өнүгүүсү кандайча жүргөнү, азыркы абалы жөнүндө атайын макала,

¹ «Кыргызстан маданияты», 1974, 6-июль.

менимче, өтө кажет). Атап айтканда Т. Кожомбердиевдин «Кызгылтым кеч», «Нурлуу терезе», «Токтогул ГЭСи», Ж. Абдыкалыковдун «Таштагым, менин Таштагым», «Дүйүм дарак», М. Абылкасымованын «Ата-журт», «Менин бүтпөс ырларым», О. Султановдун «Көз ирмем», «Аралдар арасында» жыйнактары мага куду ушундай таасир калтырды. Орто жана бир кезде кенже деп аталып жүргөн муундардын бул таланттуу өкүлдөрүнүн негизги кемчилиги –өздөрүнө өздөрү алымсынып калгандыгы, жекече стилдин инерциясына жеңдирип ийишкен.

Акыркы сөз калды: биздин жаш жана эң эле жаш поэзиябызда да «селге» жетеленген көрүнүштөр жок эмес. Барабанды ургулаган куру кыйкырыктар, тематикалык кайталоолор, эпигондук кылуу жаш поэзиядагы мүнөздүү көрүнүштөрдөн.¹

Жыйынтыктай айтканда, «ыр сели» – бир катар жагдайлардын натыйжасы. А негизгиси, аныктоочусу кайсы дегенде: «азгантай гана адамдын колунан келчү ишке өтө эле көп кишинин аралашып алгандыгы» деп жооп берүү чындыкка жакын келет, анткени «талант –сейрек нерсе» (В. И. Ленин) эмеспи. Демек, поэзияда талантсыздыктын ар кандай формаларынын (кайдыгер жазмакерликтин, фактографиянын, эпигондуктун ж. б.) көрүнүшү, жатак табышы– «селдин», инфляциянын түзүлүшү. Бул – поэзияга карата олуттуу мамиленин жоктугу.

Ушундан улам башка бир маанилүү суроо коюлат: жакшы эле дегенде «орто» деп аталуучу мындай поэзиянын, «селдин» кереги барбы? Буга түрдүүчө жооп берилип жүрөт. Эң эле кеңири таралган, көз караштардын бири мына: «...адабиятта чыгаан жазуучулардан кийин толуп жаткан катардагы жазуучулар деле эмгектенишет, алардын эмгектери да эч кандай манчыркоосуз эле адабий чыгарма деп аталат». (К. Маликов. Акындык өнөр – акындык өмүр.–«Ала-Тоо», № 10, 1974). Мындан бөлөк дагы бир далил: «орто» жана жалган аталган адабият эзелтеден эле болуп келген. Тээ Петрарка жазган тура: «Жазгандардын саны күн санап өсүүдө, бирок алар күн санап начар жазууда... Бир дагы заманда алардын саны мынчалык көп болбогон...». Жаштыгын эскерип Некрасов жазыптыр: «Руста мурда ыр жаза беришкен, уйкашка сан жетпеген...», Лев Толстой бир катында айткан: «Кийинки беш жылда мен күн сайын авторлору ыр деп эсептеп, «шыгынын артышына» жардам берүүнү жана чыгармасын басма сөзгө жарыялатып коюуну өтүнгөн, иш жүзүндө сөздөрдү эптеп эле

¹ Бул жөнүндө менин «Жаштар үнү кандай?» деген полемикалуу макаламды караңыз: «Учкун» альманахынын 5-чыгарылышы, 1976.

кураштырып койгон экиден кем эмес кат алам. Ырлары менен келген мындай каттарды эсептегенде миңге жетер эле. Ушундай эле иш менен алектенип, бирок мага жибербегендер канча дейсиз? Дегинкисинде жазмакерлик (стихотворство) элде зыяндуу эпидемия өндүү болуп кетиптир, аны колдобостон, тескерисинче, колдо бар мүмкүнчүлүктөрдүн бардыгы менен күрөшүү зарыл». Көрсө, ал ырлардын дээрлик көпчүлүгү «жаман эмес, бирок кызыгарлык эч нерсеси жок, көнүмүш» экен. Валерий Брюсов 1911-жылы жазыптыр: «үч-төрт гана айда он алты жаңы ыр жыйнак чыгыптыр! Бул өтө эле көп эмеспи?» Айтор, мисалдар чыга берет жана абал азыр М. Исаковский айтканчалык өлчөмдөргө жетет. Эмне кылуу керек?

Эльчин айтат: «Сел» менен эч бир иш жүргүзбөө керек. Ишти профессионал поэзия менен гана жүргүзүү керек. Менин оюмча, ишти экөө менен тең чечкиндүү жүргүзүү керек. Кандай себептерден улам? Башкы себеп төмөнкүчө. Өнүккөн социалисттик коомдун азыркы өсүш шарттарында адабияттын алдында жаңы адамды тарбиялоо боюнча жооптуу милдеттер коюлган. Андай озуйпаларды идеялык-көркөмдүк сапаты жогорку адабият гана аткара алат. Анткени К. Маркс айткандай, башкаларга таасир бериш үчүн ириде өзүңдүн алгылыктуу сапаттарың болушу кажет. Демек андай сапаттарга ээ болбогон ар кандай «орто» жана «жалган» («псевдо», «халтура») адабияттын эч бир зарылдыгы жок. КПСС БКнын «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» тарыхый токтомунда адабият менен искусстводогу идеялык-көркөмдүк бракка келишпес мамиле жасоо талабы бекеринен айтылбаган. Анан калса партия азыр ар бир иштин сапаты менен натыйжалуулугун алдыңкы планга коюп жатканда, бул талаптар адабияттан дагы суралышы, идеялык-чыгармачыл үзгүлтүктөр принциптүү сынга алынышы керек.

ЖАҢЫЧЫЛДЫКТЫН ЗАРЫЛДЫГЫ ЭМНЕДЕ ЖЕ ЖАКЫНКЫ ПЕРСПЕКТИВАЛАР ЖАГДАЙЫНДА

60-жылдардагы кыргыз поэзиясы тууралуу айтылган сын пикирлерди кайрадан эстейли:

«Кыргыз поэзиясы ушул күнгө чейин кээ бир даражада провинциализмдин туткунунда жаткандыгын... айтууга тийишпиз. Кыргыз прозасынын жана драматургиясынын мыкты чыгармалары бүткүл

союздук аренага, сахналарга кадимкидей чыгып калды. Тилекке каршы, поэзиябыздагы абал өзүбүзгө өзүбүз ыраазы болуу сезимине алданууга али укук бербейт». (Т. Аскарров. 1967-жыл).

«...Биздин поэзиябыздын мезгилдин талабынан артта калып келаткандыгын белгилеп кетким келет. Ал өз туурунан Бүткүл союздук аренага Чыңгыз Айтматов сыяктуу залкар фигураны учура элек...» (К. Бобулов. 1968-ж.).

Ушул макаланын жалпы пафосу, проблематикасы, конкрет талдоолору менен жалпылоолору, менимче, бул пикирлерди белгилүү өлчөмдө ырастады, бирок бүт бойдон акыйкат катары тааныган жок. Себеби, кыргыз поэзиясынын деңгээли бүткүл союздук поэзиянын жалпы деңгээлине бирдей теңелбесе да, анын улуттук өзгөчөлүү белгилерге ээ алдыңкы үлгүлөрү союздук поэзиянын алгалоочу тенденциялары, жаңычыл көрүнүштөрү менен кадимкидей үн алышып, поэтикалык жалпы байлыкты көбөйтүүгө өз салымын кошту. Анткен менен биздин поэзия а кездеги жаш адабиятчы К. Даутов үмүт кылганчалык деңгээлге, анын прогнозун ырастай алчу абалга көтөрүлгөн жок. Эсиңиздедир, К. Даутов 1968-жылы «Акындарга үч суроо» деген талкууда минтип жазган: «Кыргыз поэзиясы азыр провинциализмдик чектелүүдөн бошонуп жалпы союздук аренага чыга баштоонун алдында турат. Поэзиядагы бир секирик жасоонун босогосунда». Кайталайм, поэзиянын акыркы жети-сегиз жылдагы өсүш тажрыйбасы бул бүтүмдү ырастап чыккан жок, айрыкча, секирик жасоо маанисинде. Бул жагынан К. Укаевдин пикирин эстөө ылайыктуу – ал жалпысынан туура болуп чыкты: «Ушу тапта традициялуу ырда да, эркин ырда да изденүүлөр жүрүп жатат. Бирок азырынча жаңычылдык жарала элек» (1968-ж.). С. Жигитов муну бир кыйла тагыраак формада айткан: «Кийинки жылдары поэзиябыздын формалык мүмкүнчүлүктөрүн, туюнтуу каражаттарын, поэтикалык сөздүгүн жаңылоо жана байытуу жагынан бир кыйла аракеттер жасалганы белгилүү... Албетте, ушул багыттагы чымырканган изденүүлөр поэзиябызды жаңы сапатка ээ кылбаса да, бир далай жаңы белгилер менен байытты» (1972 ж.). Экинчиден, маселеге диалектикалык мамиле жасай келсек, өткөн мезгилде поэзиябыз жалаң гана жаңы белгилер менен байыбастан, мурдатан келаткан салтында бар айрым баалуу касиеттеринен ажыраганын, кашыктап чогултулган поэтикалык дөөлөттөрдү башка бирөөлөр чөмүчтөп чачып, саман-топонду көбөйтүп жатканын моюнга алууга тийишпиз. Атап айтканда биздин поэзиябызда көптөн бери А. Осмоновдукундай философиялык-элегиялык

добуштар, Р. Шүкүрбеков менен М. Алыбаевдин поэзиясындагыдай жагымдуу жылмаюулар, күлкүлөр угулбайт. Ырас, кийинкилердин салтын уланткан Б. Сарногоев, Ж. Алыбаев, М. Турсуналиев сыяктуу акындар бар, бирок бу жерде кеп таланттын масштабы жана берген реалдуу түшүмү туурасында баратпайбы... Мындан тышкары поэзиябызда дал кийинки мезгилде жаралып жаткан жагымсыз көрүнүштөр (жазмакерлик, «ортозаарчылык», «селдин» түзүлүшү) жалгыз эле бизде эмес, башка улуттардын поэзиясында, жалпы Союзда жана дүйнөдө бар экен. Демек, жалпы союздук поэзиянын деңгээли да конкреттүү кырларына (оң жана терс) түшүнүү зарыл экен...

Ошентип, 1960–70-жылдардагы поэтикалык өнүгүштүн башкы сабактары кайсылар?

- Өз мезгилинин социалдык жана рухий керектөөлөрүн чагылтууга аракет кылуу;

- Улуттук аң-сезимдин жана өзүн-өзү аңдоонун өсүшүнүн натыйжасында Ата мекендик тарыхка кызыгуу, аны бүгүнкү күн, жалпы адамзаттык маселелер менен байланыштыруу;

- Салттагы поэтиканын өнүгүшү, аны менен катар жаңы ыр формаларынын (ак ырдын, верлибрдин), жанрлардын пайда болушу, кыргыз тилинин көркөм туюнтуу жана сүрөттөө мүмкүнчүлүктөрүн, эстетикалык нормаларын кеңейтүүгө умтулуу;

- Стил маселесинин аң-сезимдүү коюлушу. Стилдик дифференциация (реалисттик, шарттуу-романтикалык, лирикалык-публицисттик стилдер).

- Ыр жазгандардын санынын эпсиз көбөйүшү. «Ыр сели», «ортозаарчылык» жана жалган ырлардын (халтуранын) улантылышы.

- Поэтикалык башкы фигуранын жоктугу (айталы, А. Твардовский, Р. Гамзатов, К. Кулиев, Э. Межелайтис сыяктуу).

70-жылдардагы кыргыз поэзиясында 60-жылдарга салыштырганда кандайдыр «жымжырттык», «тыныгуу» өкүм сүрүүдө. (Бул дагы жалпы союздук поэзияга мүнөздүү кубулуш экени дембе-дем айтылууда). Мунун башаты ошо 60-жылдарда жатат. С. Жигитов айткандай, а кезде «изденбегендер, жаңыча жазганга умтулбагандар акынмын деп жүргөндөрдүн арасында сейрек эле болду окшойт. Түп көтөрө изденүү пафосу жалаң гана жаңылыкка ынтызар жаштарды эмес, калеми төшөлгөн салабаттуу акындарды дагы азгырып жиберди». Бирок умтулуу, каалоо – бир нерсе, реалдуу натыйжага ээ болуу – башка нерсе экен. Анын сыңарындай, ошо түп көтөрө изденген акындардын чыгаандары гана белгилүү натыйжаларга жетише,

калгандары «көптүн карасында, көчтүн арасында» болушту. Бир аз убакыт өткөн соң (болжол менен 70-жылдардын башталышынан тартып) жанакы чыгаан, таанымал акындардын (орто жана кенже муундардагы) айрымдарынын чыгармачылыгында стилдин инерциясы күчтүү сезиле баштайт. Бул ортодо поэзияга жаш акындардын жаңы толкундары келип кошулат. Жалпы поэзиянын алдына тике же кыйыр түрдө «эмне кылуу керек?» деген суроо кайрадан коюлат – аны баарынан мурда жаңы мезгил, коомдук-рухий жаңы талаптар коёт. Адабий-көркөм сын жанданып, «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын, «Ала-Тоо» журналынын беттеринде поэзия жөнүндө бир нече талкуу өткөрүлөт. Ушундай шарттарда, шексиз, жаамы акындардын арасында өткөн тажрыйбаны жыйынтыктоо (тандалма жыйнактардын чыгышы буга далил), өз мүмкүнчүлүктөрүн кайрадан эсептөө, мындан аркы жолдорду белгилөө, түркүн ыкмаларга, формаларга, стилдерге жана салттарга кайрылуу, кыскасы, «чалгынчылык» жүрөт. «Ичкериде» жүрүп жаткан бул татаал процесстин эң эле айкын көрүнүшү катары беюйкаш ыр формаларында эмгектенип жүргөн акындардын кайрадан уйкаш ырларды жазып жатканын көрсөтсөк болот. Башка бир кызык мисал. Тенти Адышеванын чыгармачылыгына адабий сын эч бир маани бербеген. Акындын адепки эки китеби («Заманым», «Жарык дүйнө») чындыгында эле көңүл бурарлык китептер эмес. Бирок үчүнчү жыйнагын («Таалай», 1972) окуп көрүңүзчү! Мында акын кадимкидей алга жылыш жасаган: маанайы куунак, шаттуу; ырларынын ритмикалык-интонациялык түзүлүшү, өлчөмдөрү, синтаксистик курулмалары так, кыска, эркин. Кээде беюйкаш өлчөмдөргө да жол берет. «Жаңылдын элеси» деген поэмасы да жылуу кабыл алууга арзырлык. Дегеле ушул абалын акындын өзү баамдап, өзүн өзү кайрадан ачат:

Мен ишимди жаңы гана баштадым,

Кеч калыпмын ойгоно албай эртелеп.

«Басымдардын» мындай алмашуусу мазмун жаатындагы изденүүлөргө да мүнөздүү. Айталы, бир кезде космос темасына кызыгып жүргөн С. Эралиевдин жана Р. Рыскуловдун кийинки мезгилдеги чыгармаларында көбүнчө жердеги эле турмуш, адамдардын реалдуу ойтолгоолору чагылтылат. Б. Сарногоев менен Ж. Садыковдун айрым ырларында, термелеринде азыркы доордун татаалдыгы, илим менен техниканын жетишкендиктери туурасында ой жүгүртүү далалаты байкалат.

Айтор, 60-жылдарга караганда азыр изденүүнүн мүнөзү өзгөрдү. Эгер 60-жылдарды анализдин, жаңы жолдорду издөөнүн, атырылып

чыгуунун жылдары болду десек, азыр поэзияда мазмун жактан да, форма, стиль жактан да синтезге умтулуу, «тымызын» изденүү тенденциясы күч. Бул айрыкча жаш акындардын (С. Тургунбаевдин, Ж. Мамытовдун, Н. Жаркынбаевдин, С. Акматбекованын, Р. Мукашеванын, Т. Мукановдун, Э. Кылычевдин, А. Рыскуловдун, Р. Карагулованын, ж. б.) чыгармачылыгында даана байкалат. Бирок тээ «ичкери-де», «түпкүрдө» жүрүп жаткан бул процесс азырынча олуттуу чыгармаларды, жаңычыл көрүнүштөрдү бере элек. Ошондуктан бир кездеги суроо дале болсо күн тартибинде турат: «Өкүнткөн бир нерсе, 70-жылдардын ичинде жалпы союздук окурмандардын оюн бурган, чыныгы адабий окуяга айланган чоңураак поэтикалык чыгарманын болбой жатышы» К. Даутов менен маегинде С. Эралиев айткан кеп. («КМ», 24-апрель, 1975-ж.). Ооба, азыр 60-жылдардагыдай кызуу талаш-тартышка түшкөн, Союздук басма сөздө кепке алынган поэтикалык чыгармалар жок.

Белгилүү го, адабият менен искусствонун ар башка түрлөрү менен жанрларынын өнүгүшүндөгү бир кылка эместик – бул тарыхый закон ченемдүүлүк, мисалы, ушул эле кыргыз поэзиясы жалпы эле дүйнөлүк поэзиянын тажрыйбасын кайталап, прозадан мурда пайда болгон, бир канча убакыт бою андан алдыда жүргөн, профессионалдык сапатка да эрте жетишип, эстетикалык-көркөм секирикти (А. Осмонов) прозадан мурда жасаган. Азыр болсо бир гана бизде эмес, өнүккөн адабияттардын дээрлик бардыгында проза алдыга өткөн. Бирок төмөнкүдөй бир аша кеткенине мен кошула албайм: «...азыркы поэзиябызга жалпысынан серп салган адам идеялык-көркөмдүк мазмуну жагынан бири-биринен анча айырмаланбаган ырлардын өзүнчө бир агымына туш келет, жаш акындарыбыздын көпчүлүгү өз алдынча «материк» болуп калууга умтулуунун ордуна, өзүнчө жашап жаткан «планеталардын» орбитасынан чыга албай, тегеренип жүргөнүн көрөт, жакын арада новатордук көрүнүш болууга прогноз берген поэтикалык потенциалдын басма бетинде жок экендигине көзү жетет. Мунун баары, албетте, өкүнүчтүү». (А. Токтогулов. «Поэзияга мамиле», 17-бет). Буга караганда башка бир адабиятчынын образдуу сөздөр менен «Азыркы кыргыз поэзиясы дагы бир сапаттык секирик жасоо үчүн «күч булчуңдарын» жыйрып жаткан сыяктуу...» (С. Карымшаков. Поэзиябыздын бир күнү. «КМ», 11-апрель, 1974) дегени мага туурадай көрүнөт. Поэзиябызда жүрүп жаткан мындай кубулуштар эртедир-кечтир жаңычылыкка алып барарына ишенем. Кандай гана болбосун поэзия азыр жаңы этапты башынан кечирүүдө.

Ал эми «поэзия канткенде жаңыланат?» деген суроого ар ким ар башка жооп берип келген, адамдын психологиясына тереңдөө, доорду философиялык жактан андап-билүү, салтка айланган канондордон бошонуу, сүрөттөө-туюнтуу каражаттарын өркүндөтүү... Ушунун баары керек. Бирок поэзияны чыныгы жаңычылдыкка алып баруучу, улутка, Союзга жана дүйнөгө таанытуучу жол бирөө гана – турмуштун өнүгүшүнүн башкы багытын туура көрө билүү, доордун негизги проблемаларынын социалдык жана эстетикалык маңызын түшүнүү жана жогорку көркөмдүктө чагылтуу. Эмесе, поэзиябыздын ушул жолдогу изденүүлөрүнүн акыбети кайтсын!

Анткени: Поэзия! Жаңылыктын жан досу сен, Жаралгандан дайыма жаңысың сен! (С. Чиковани).

Анан калса кыргыз поэзиясынын түбүн түптөп, кышын койгон биринчи муундун кийинки акындарга калтырган керээзи, осуяты дале болсо күчүндө калып олтурат:

Ырас, курбум, акын болдуң жашыңдан,
Ырас, курбум, акындыгың ашынган.
Бирок, курбум, ал талантың уялчаак,
Ала-Тоонун аскасына жашынган.
Байрон, Пушкин, Лермонтовдон эмнең кем?
Бирок, курбум, чыга албадың айылдан!

(Ж. Бөкөнбаев)

Мына ушинтип кыргыз поэзиясынын соңку жыйырма жылкы кыймылы бир жактуу жана түз сызыктуу эмес, көп катмарлуу, карама-каршылыктуу жана ички-тышкы байланыштуу, бир сөз менен айтканда, диалектикалык өнүгүштөгү процесс болуптур. Аны жөнөкөйлөштүрүп же жасалма татаалдаштырып, кандайдыр жалпы ченге, белгилүү калыпка салуунун, айрым авторлорчосунан: «Биздин поэзиябызда эч нерсе жок» деп текеберденүүнүн же тескерисинче: «поэзиябыз чоң таланттарга укмуш бай» деп алакан чабуунун эч кереги жок. Милдет – турмуштун жана аны көркөм образдар аркылуу чагылткан поэзиянын өнүгүш диалектикасын таамай андай билүүдө жана ишенимдүү далилдер, идеялык-эстетикалык так өлчөмдөр менен түшүндүрүп берүүдө турат. А бул оңой-олтоң иш эмес: «Турмуш алдыга карама-каршылыктар аркылуу жылат; бул карама-каршылыктар адамдын акылы адеп андай билгенге караганда алда канча бай, ар тараптуу жана мазмундуу» (В.И. Ленин). Улуу даанышмандын ушул сөздөрү поэзия менен сындын ортосундагы диалектикага,

асыресе, биздин ушул макалабызга да толук тиешелүү. Демек, макалада көптөгөн башка фактылар менен маселелер камтылбай, ал эми сөзгө тартылгандары ойдогудай талданбай жана жалпылаштырылбай калса – ушул диалектиканын дагы бир айкын көрүнүшү деп билүү керек.

Абдыганы Эркебаев

80-ЖЫЛДАРДАГЫ ПОЭЗИЯБЫЗДЫН АРЫМЫ¹

Кыргыз жазуучуларынын VII съезди (1981-жыл) азыркы адабиятыбыздын, анын ар кайсы түркүмдөрү менен жанрларын ар тараптан талдап, милдеттерин аныктагандан бери төрт жыл өттү. Бул аралыктын ичинде адабияттын маанилүү бир тармагы болуп саналган поэзия кандай өнүктү? Анда кандай жылыштар, өзгөрүүлөр, окуялар (эгер болсо), тенденциялар байкалды? Анын жалпы эле абалы азыр кандай? Проблемалары барбы? Болсо кайсылар? Акырында, поэзиянын эртеңки – жакынкы перспективалары кандай көрүнөт?

Сөздү зарылдыгына ылайык башкараак өңүттөн баштоого туура келет.

Биринчиден, ушул өңдүү суроолорго жана жалпы эле азыркы кыргыз поэзиясына улуттук адабий сын кийинки жылдарда кызыкпай келгенин алдын ала айта кетүү ылайык. Бул жагынан республикабыздагы орус сынчыларынын ынтызарлыгы атайын белгиленип кетиши абзел. Маселен, өткөн жылы белгилүү адабиятчылар М. А. Рудовдун «Ленин кыргыз поэзиясында», Е. К. Озмителдин «Улуттук поэзиянын жаңыланышы» аттуу китептери жарык көрдү. Эгер биринчи китеп конкреттүү материалдарга негизделип, улуу жолбашчынын кыргыз поэзиясындагы образын тарыхый планда ынанымдуу ачып көрсөтсө, Е.К.Озмителдин китеби, тилекке каршы, конкреттүүлүктөн алыстап, карандай жалпы ой жоруулар менен чектелиптир. Башкача айтканда, анда теориялык туура жоболор бар, бирок кыргыз поэзиясынын конкреттүү тажрыйбасы жок. Ошон үчүн буга окшогон кенемтени дале болсо биз, кыргыз сынчылары толтурат көрүнөбүз.

¹ Китептен: Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско. – Ф., 1990. – 163–182-бб.

Экинчиден, азыркы поэзияга методологиялык кандай позициядан келүүнү тактап алуу зарыл.

Баарыбызга жакшы белгилүү: өткөн төрт жыл өлкөбүздүн коомдук-саясий турмушундагы зор окуялар менен белгиленди. КПССтин XXVI съезди, партиянын Борбордук Комитетинин соңку пленумдары өнүккөн социалисттик коомубузду мындан ары өркүндөтүүнүн стратегиясы менен тактикасын аныктаган бир катар принципиалдуу чечимдерди кабыл алды. Бөтөнчө адабият ишмерлеринин азыркы учурдагы башкы милдеттерин аныктоодо КПСС Борбордук Комитетинин июнь (1983) Пленуму, «Адабий-көркөм журналдардын коммунисттик курулуштун практикасы менен чыгармачылык байланыштары жөнүндө» деген токтом чоң мааниге ээ. Партиялык бул документтер учурдагы адабий-көркөм процессти андап-билүүгө, анын коомдук турмуш менен байланыштарын ачууга, жаңы адамды тарбиялоого кошкон реалдуу салымын көрсөтүүгө, бул иштеги жетишкендиктер менен кемчиликтерди белгилөөгө, милдеттерди аныктоого саясий жана философиялык так компас болуп берет.

Дегеле, азыр поэзиябыздын кадырлуу аксакалдарынан, Кыргыз ССРинин эл акындарынан тартып жаш талапкерлерге чейин ыр китептери үзгүлтүксүз чыгарылып жатат. Атап айтканда, жалаң кыргыз тилинде жыл сайын жарык көрчү ар түрдүү көлөмдөгү китептердин орточо саны балдарга арналгандарын кошпогондо, элүүнүн тегерегинде болуп, төрт жылдык эсеби эки жүздөн ашат. Албетте, алардын баарын сөзгө тартып, ар бирине токтолуу мүмкүн эмес. Ошентсе да поэтикалык кыймылдын жалпы панорамасын, анын, негизги тенденцияларын так элестетиш үчүн колдон келишиче фактыларды кеңири камтууга аракет кылган оң болот.

Бирок мындай учурда дагы бир кыйынчылык бүткүл кейпи менен алдыга тартылат: эгер адабий процессти, андагы тенденцияларды аныктоо азгырса, акындардын жекече чыгармачылыгы көздөн далдада калат, кийинки көрүнүшкө кызыксаң адабий процесстин закон ченемдери ачылбайт. Айтор, мүмкүн болушунча экөөн тең эске алуу, бири менен экинчисин байланыштыруу, демек, жекелик менен жалпылыкты диалектикалык тастыктоо милдети туулат. Ошондо да азыркы адабиятка кандай талап, кайсы чен-өлчөм менен кароо керек деген суроо пайда болот. Ага өйдө жакта аталган партиялык документтер «терең идеялуулук, граждандуулук жана көркөм чеберчиликтин бийик деңгээли – партиянын, элдин искусство ишмерлерине койгон башкы талабы ушундай» деп жооп берет. Эмесе, биз дагы так ушул

башкы талап менен 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясына мамиле жасайлы.

Аксакал акындарыбыздын жана аларга үзөнгүлөштөрдүн акыркы жылдарда жарык көргөн «Тандалмалары» жана жаңы китептери көргөзүлгөн талаптын ар кайсы жактарына, айрыкча, терең идеялуулук менен граждандуулукка айкын далил. Ушул мааниде Кыргыз ССРинин эл акындары А. Токомбаевдин, А. Токтомушевдин, С. Эралиевдин, С.Жусуевдин Фрунзеде жана Москвада чыккан «Тандалмаларын» бөлүп кароого болоор эле. Аталган акындарыбыздын поэзиядагы түйшүктүү да, байсалдуу да жолун күзгү сыңары чагылткан томдуктар белгилүү сынчы Т.Аскараров (А. Токомбаевдин Москвадан чыккан «Тандалмаларына»), адабиятчы С. Жигитов (С. Эралиевдин кыргызча эки томдугуна), балкардын акыны К. Кулиев (С. Жусуевдин Москвада жарык көргөн «Алтын чынар» аттуу китебине) жазган баш сөздөрүндө туура талданып, жогорку баага ээ болгондуктан, аларга кайрадан кайрылуу эп көрүнбөйт. Тек гана өзүмдүн окурмандык жеке кабылдоомду, кесиптик кызыкчылыгымды кошо кетсем, (Эралиевдин кыргыз тилиндеги эки томдугу учурдагы поэзиябыздын урунттуу окуяларынын бири катары туюлат. Бирок «Тандалмалар» кантсе да акындарыбыздын мурдакы жылдардагы поэзиясын жыйынтыктагандыктан, алардын сөз болуп жаткан мезгилдеги жаңы чыгармаларына көңүл буруу пайдалуу. Бул жагынан А.Токомбаевдин, А. Токтомушевдин, С. Эралиевдин, С. Жусуевдин жаңы ыр китептери чыкпаганын көрөбүз. Ал эми мезгилдүү басма сөзгө жарыяланган чыгармалардан ирдүүлөрү деп А. Токомбаевдин «Кызыл мүштөк, С.Жусуевдин «Белгисиз солдат» поэмаларын айтуу керек. Биринчиси – аксакал акыныбыздын пролетариаттын улуу жазуучусу Горькийдин жаркын элесин тарткан мурдакы бир поэмасынын кайрадан иштелген варианты. С.Жусуевдин «Белгисиз солдаты» болсо жаңы поэма. Ошентсе да темасы, образдык мазмуну жана структурасы боюнча ал чыгарма акындын мындан жыйырма жыл мурда жарык көргөн «Тирүүлөргө», М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» поэмалары менен түздөн-түз өзөктөш, тутумдаш. Башкача айтканда, автор мында да өзү баштан кечирген Улуу Ата Мекендик согуштун темасына кайрылат. Бирок поэмада согуш окуялары баяндалбайт, анын бар көңүлүн, бүткүл максатын, чыгармачылык ниетин белгисиз жоокердин (айтмакчы, солдат дегенди ушинтип эле алса болмок) образы аркылуу азыркы учурдун эң чоң, номер биринчи проблемасын – согуш жана тынчтык маселесин көтөрүүгө арнайт. Негизинен реалисттик ойлонуунун

закондору боюнча жазылган бул чыгарманын образдык структура-сы, көркөм ыкмалары, курулушу көңүл бурарлык: анда реалисттик образдар менен катар жалпыланган, символ тариздүү образдар бар. Айталы, поэманын идеялык-көркөмдүк уюткусун символдуу образ – белгисиз солдат түзүп, ага жалпыланган жана реалисттик өң-түстөгү башка образдар (согуш майыбы, эне, маршал, космонавт, Керимбүбү Шопокова, Батыш Германиялык турист, азыркы жоокер, колукту) байланышат. Актуалдуу ойлору, оригиналдуу көркөм ыкмалары, элестүү каражаттары бар бул поэма жалпысынан ийгиликтүү чыккан жана типологиялык планда М. Каноаттын «Сталинград үндөрү» же жакында эле Е. Исаевдин «Правдага» жарыяланган «Жыйырма бешинчи саат» аттуу поэмалары менен үндөшөт.

Жалындуу граждандуулук, публицисттик пафос, оптимисттик маанай Кыргызстандын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгын алышкан республиканын эл акындары Т. Үмөталиевдин «Тоо гүлдөрү», М.Абылкасымованын «Тандалмалар», «Гүлдөр суу сурайт» аттуу китептеринен кашкайып көрүнөт. Ооба, аталыштары поэтикалуу көрүнгөн бул китептердин ички мазмунун биринчи иретте граждандык, коомдук-саясий тематика аныктайт. Ушул мааниде, айталы, М. Абылкасымованын китебинин аталышын талаа, табият, айыл чарбасы, акыры келип, адамдын өзү суу сурайт деп окуса болот. Аталган жыйнактарда жана белгилүү акын-жазуучу Н. Байтемировдун ошол эле сыйлык менен белгиленген «Махабатым-канатым» китебинде татынакай арзуу лирикасына да кеңири орун берилген. Бул жагынан айрыкча Н. Байтемиров соңку он жылда махабат темасына баш-оту менен өтө өжөрлөнө киришип, «Махабат жазы», «Махабат дастаны», «Махабатым-канатым» китептерин удаама-удаа чыгарды жана акыркы жыйнагында мээнетинин акыбетин кайтарды. Жыйнак чынында да атына жараша заты бар болуп чыкты. Башкача айтканда, ал акындын өзүнүн:

Акын болсоң, ынак болгун, накта бол,
Борчук болбо, дөбө болбо, аска бол.
Өткөндөрдүн кулдук урбай бирине,
Өзүңчө бол, бөтөнчө бол, башка бол. –

деген саптарын иш жүзүндө айныксыз далилдей алды. Мындай өзүнчөлүк, бөтөнчөлүк, башкалык – Н. Байтемировдун махабат темасына жаңыча бурулуш, өзүнчө кубултуу таба билгенинде, ачык айтканда, кары кишинин жүрөгүнүн жаштыгын көрсөткөнүндө. Жок, Н. Байтемировдун махабат ырлары – куру кыйкырыктар, карандай

кагылып-жалынуулар, өпкө кагуулар эмес. Алар – чыныгы сүйүүнүн, толгонуулардын, санаркоолордун, назик асыл сезимдердин, демек, махабат чындап канат байлагандыктын туундулары. Бул ырлар акындын өзүнүн «Мен ыр болуп туш тарапка шарпылдап, эми гана тегиз чечтим бүчүмдү» дегениндей эле бар.

Н. Байтемировдун көпчүлүк ырлары форма, ритм, өлчөм, интонация, музыкалуулык жагынан да купулга толорлук, көңүлгө аларлык: алар ар кыл жана бай. Акын демейде кыскалыкка, ойдун тактыгына, тереңдигине, учкулдугуна умтулат. Дегеле «Махабатым – канатымдагы» ырлары жана «Анархай баяны», «Ак башат» аттуу чакан поэмалар устаттык менен жазылганын белгилөө керек.

Турмуштук терең ой толгоолор, философиялык-элегиялык мүнөздөгү санаркоолор Кыргыз ССРинин эл акыны, маркум Тенти Адышеванын «Менин күнүм» (1983) деген жыйнагында да бар. Мында да оптимисттик маанай, жаркын сезимдер үстөмдүк кылат. Буга «Жалган дүйнө», «Бакты эмей эмине», «Сагынам мезгилдерди», «Мен бактылуу» аттуу ырлары күбө. Граждандык пафос, публицисттик темперамент «Тынчтык жүрүш» (аялдардын ракеталык-ядролук согушка каршы күрөшүн туюнтат), «Эмне үчүн?» (согушту, фашизмди айыптайт) ырларында күчтүү. Көрсөтүлгөн пафос «Отузунчу жылдардын комсомолу», «Эстелик» (Ч. Валихановго арналган) поэмаларында андан ары тереңдетилген. Тарых менен азыркы учурдун, өткөн муундар менен азыркылардын байланыштары жана айырмачылыктары ал поэмалардын мазмунун аныктай, идеялык уюткусун түзөт. Т. Адышеванын ырлары менен поэмалары чубалжыган саптардан тыш, кыска жана сыйымдуу, көркөмдүк деңгээлдери жалпысынан дурус.

Белгилүү акын Т. Байзаковдун алтымыш жылдыгын белгилеген «Тандалмалары» (1982) өзүнчө көңүл бурууга арзыйт. Адегенде эле китептин курулуш принциби (архитектоникасы) оригиналдуу экени баамга урунат, ал «Жашоо шары», «Согуш тагы», «Сүйүү табы», «Кыял шагы» деген тематикалык бөлүктөрдөн жана «Дастандар багына» окурманга мурдатан белгилүү «Паризат», «Ленин атам сүйлөдү», «Патрондогу каттар» поэмалары кирген.

Биз алгачкы ыр китеби 1960-жылдардын башында чыкканынан улам Т. Байзаковду поэзияга кеч келди деп эсептеп жүрчү элек. Көрсө, акын поэзияга жаш кезинен тарта кызыгып, ырлар жазып жүрчү экен. Мунун далили – «Тандалмалардан» орун алган. «Алгачкы дептерден» деп берилген жана «Согуш тагы» бөлүгүнө кирген ырлар. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында жазылган ал ырлар өздөрүнүн

көркөмдүк деңгээли боюнча (эгер акын кайра иштеп, оңдоп чыкпаса) Т. Байзаковдун акыркы мезгилдеги ырларынан эч кем калышпайт, азыркы окурмандарга да кадыресе канимет бере алат. Албетте, буп сапат акындын мурда жана кийин жазылган ырларынын мыкты дегендерине гана тийиштүү. Аларда элдик оозеки чыгармачылыктын салттарына берилгендик (ассонанстардын, алли-терацянын арбындыгы, ыргактуулук, сүрөткерлик, традициялык образдар), ойдун учкулдугу, сезимдердин чындыгы бар. Акыркы касиет (сезимдердин чынчылдыгы, нукуралыгы) атүгүл Т. Байзаковдун адамдык жана акындык башкы өзгөчөлүгү катары көрүнөт. Бул туурасында акындын өзү да төмөнкүчө сыр ачат:

Ким ыйласа, – мен да кошо ыйладым,
Күлкүсүнө күлкүм менен кошулдум.
Жакшылыкты жаным менен сыйладым,
Жамандыкка каным менен тосулдум!

Келтирилген саптар тек декларация, куру сөз эмес, тээ түпкүрдөн, ички жактан, «жүрөктөн» чыкканын биз акындын өмүр баянынан жакшы билебиз. Бирок бул жолу акындын «Жашабай өмүр баянда, жашагым келет ырымда» деген максаты да ишке жөндүү ашып жатканын кошумчалай кетүү артыкбаш болбойт.

Өз мүмкүнчүлүгүнө жараша чыгармалары аркылуу коомго, мезгилге кызмат кылуу далалаты Кыргызстандын эл акыны М. Жангазиевдин «Керме тоо» (1983), карыя акындарыбыздын бири Т. Шамшиевдин тандалма мүнөздөгү «Турмуш таасирлери» (1983), акын Н. Жүндүбаеванын «Үмүтүм түгөнбөйт» жыйнактарынан байкалат. Үч жыйнакта тең коомдук-саясий тематика, граждандык пафос басымдуулук кылат. Бул аталган акындарыбыздын социалдык активдүүлүгүн, граждандык позициясынын тактыгын аныктайт.

Мындай баалуу сапаттар баятан бери сөзгө тартылып жаткан көрүнүктүү, белгилүү акындарыбыздын дээрлик бардыгына мүнөздүү экенин айттык. Айрыкча, жоокер акындарыбыздын согушту жек көрүүгө, тынчтыкка чакырган чыгармалары Улуу Жеңиштин 40 жылдыгынын алдында актуалдуу кабыл алынарын баса көрсөткүм келет. Ушул мааниде дагы бир жоокер акындын – А. Күрүчбековдун «Адамзатка кайрылуу» аттуу ачыктан-ачык публицисттик пафостогу жаңы поэмасы (1984) жакшы жышаана катары көрүнөт. Поэманын идеялык өзөгүн, борбордук проблемасын согуш жана тынчтык, негизги конфликттин азыркы замандагы карасанатай (согушчан) күчтөр менен Советтер өлкөсү башында турган алдыңкы адамзаттын күрөшү түзөт.

Мезгилдин татаалдыгын, күрөштүн курчтугун, каршы тараптардын келишпестигин конкреттүү образдар, сүрөттөр аркылуу ачып келип, акын бул күрөштө бейтарап болбоого, реакциячыл, империалистчил, согушчул күчтөргө активдүү каршы турууга чакырат. Анын адамзатка кайрылуусу ушул. Түзүлүшү чыйрак, сүрөттөөлөрү элестүү, публицисттик илеби күчтүү бул поэма Б. Карагуловдун 70-жылдары жаралган «Аалам Магелландары» аттуу белгилүү поэмасындагы изденүүнү андан ары улантып тургансыйт.

Бирок партиялык документтер темасынын маанилүүлүгү үчүн гана адабий чыгармаларга жылуу ырай менен караш керек деген бир беткей талапты койгон жок. Тескерисинче, алар адабият менен искусстводогу ийгиликтин эң так өлчөмү элдин идеялык-нравалык турпатынын, эстети-калык табитинин калыптанышына тийгизген таасирдин реалдуу даражасына байланыштуу болорун баса көрсөттү. А мындай таасир берүү даражасына жогору жакта айтылган башкы талапка (анын ажырагыс, бөлүнгүс бир бөлүгү – көркөм чеберчиликтин бийик деңгээли эмес беле) жооп берген чыгармалар гана жетише алары айтса-айтпаса түшүнүктүү. Ал башкы талапка ылайык келчү чыгармаларды жаратуу биздин шартта эл акынынан тартып жаш талапкерге чейин күтүлөт. «Сынчыл талдоонун алдында «принципте» жаш талапкер да, аты искусство тарыхына жазылып калган устат да бирдей», – деп айтылат КПСС Борбордук Комитетинин «Коммунист» журналына жарыяланган «Сындын бийик жоопкерчилиги» аттуу редакциялык макалада (1983, № 18). Бул азыр партия жумушчудан министрге чейин бирдей талап койгондуктун көркөм чыгармачылык тармагында чагылышы.

Мына ушундай бийик талаптан туруп караганда, биздин атактуу, көрүнүктүү, белгилүү, наамдуу аксакал жана салыштырмалуу жашыраак акындарыбыздын чыгармаларында, китептеринде, тилекке каршы, ар кайсы өлчөмдөгү өксүктөр, кемчиликтер көзгө чалдыгат. Маселен, Т.Үмөталиевдин «Бір түнөгү» жыйнагында кээде дидактикалык ыр саптары жолугат. М.Абылкасымованын «Гүлдөр суу сурайт» жыйнагы профессионалдык чеберчиликтин бир деңгээлде кармалбагандыгын, ыр саптарын жөнү жок жерден эле сындырууну айгинелеген фактыларды берет. Эгер С. Жусуевдин «Белгисиз солдат» поэмасынын бардык эле бөлүктөрү бирдей деңгээлде жазылбай («Солдат» бөлүгү реалисттик ой толгоодон өтпөгөн жана психологиялык жактан ишенимсиз), тили, баяндоо манерасы кургак болуп калса, Н. Байтемировдун «Махабатым – канатым» китебинде тамтыгы

чыккан ойлорду (банальности) поэтизациялоо, жеңил-желпилик, карандай устаттык менен жазылган ырлар аз эмес. Мындай мүчүлүштөр жана үстүрт санаркоолорго, желдирме баяндоолорго жол берүү, фольклордук салттарга чыгармачылык менен мамиле жасабоо Т. Байзаковдун «Тандалмаларынан» да кездешет. Дегеле Т. Байзаков менен Н. Байтемировдун акындык табиятына ойку-кайкылык, өйдө-төмөндүк, бир кылка эместик мүнөздүү десек жаңылышпайбыз. Ушул өңдүү кемчиликтер М. Жангазиевдин, Т.Шамшиевдин, Н. Жүндүбаеванын китептеринде да көп өлчөмдө учурайт. Анан калса, бул акындардын ырларында жалган пафос, декларативдүүлүк күч.

Алардын чыгармачылыгынан улам дагы бир нерсени айтууга туура келет. Биздин аксакалдар граждандуулукту эмнегедир бир жактуу карандай салтанаттуулук, тиги же бул коомдук-саясий окуяга, датага үн кошуу кейпинде түшүнүшөт. Чындыгында граждандуулук деген кеңири, көп катмарлуу түшүнүк. Ал жазуучудан ийгиликтерге кубануу менен бирге коомубуздагы татаал көрүнүштөрдү, турмушубуздагы кемчиликтер менен карама-каршылыктарды таамай чагылта билүүнү талап этет. Жазуучунун граждандык эрдиги, принциптүүлүгү, активдүү позициясы дал ушундан айкын байкалат. Албетте, бул учурда башка бир чектелүүчүлүккө, карандай кемчиликтерди «казып» жатып алууга азгырылуу жарабайт. Биздин улуу, сыймык туудурчу жетишкендиктерибизди төмөндөтүүгө да, чындыкты кооздоп шөкөттөөгө да, мүчүлүштүктөрдү драматизациялоого да жол берилбейт, бирден бир туура, реалисттерче ойлоо тандалып алынышы керек – партиянын адабият менен искусство ишмерлерине айткан акылман насааты ушундай. 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясынын «кырманьына» кошкон салым орто муунга кирчү, б.а. элүү менен кырктын тегерегиндеги акындарда бараандуу көрүнөт. Бул, бир чети, түшүнүктүү: алар азыр адамдык (граждандык) жана акындык көкөлөө курагына киришти, өмүрдүн бир ашуусуна, белесине жетишти. Муну элүүнүн тегерегиндеги акындардын жаңы же тандалма тариздеги көлөмдүү китептери куп гана ырастайт: «Ашуудан берген отчетум» (Б. Сарногоев), «Ашуу» (С. Урмамбетов), «Белес» (Э. Ибраев), «Элүүнчү жаз» (Б. Абакиров), «Белгим» деген жыйнагына кирген «50 жаш, келе колунду!» аттуу ырында акын С. Шатманов да: «Эл журтка эсеп берем сен аркылуу, 50 жаш келе колунду!» дейт. Ушул жашка арналып же анын тегерегинде И. Исаковдун «Ата журт толкундары», Р. Рыскуловдун «Ырлар», Ж. Садыковдун «Аккан суу», О. Султановдун «Чарчоонун жүзүнчү ыры», Т. Молдобаевдин «Ой

кербени», Ж. Алыбаевдин «Күлкү аралаш күйдүргү» аттуу көлөмдүү китептери, М.Турсуналиевдин, Э. Турсуновдун, С. Абдыкадырованын, Г. Момунованын, Ж. Абдыкалыковдун жыйнактары чыкты. Мына ушундан улам төмөнкүдөй суроо салуу жөндүүбү деп ойлойм: кана, ашуудан берген отчеттор кандай экен?

Арийне, бул багыттагы сөздү баштоону Б. Сарногоевдин «Ашуудан берген отчетум» (1982, 1984) аттуу китеби өзүнөн өзү сурап турат. 19 миң нускада чыккан бул китеп чындыгында азыркы эле эмес, кыргыз совет жазма поэзиясынын бүткүл тарыхында мурда болуп көрбөгөн, б.а. уникалдуу окуя болду: эч бир акындын китеби мынчалык, атүгүл анын жарымынчалык нускада чыгып көргөн эмес. Баарынан кызыгы: «Ашуудан берген отчетум» чыгары менен тез сатылып, таланып кетти. Бул эмне деген көрүнүш? Анын сырлары кайда? Себептери эмнеде? Дегеле китептин өзүнүн поэтикалык көрк-өлчөмү кандай?

Ушул өндүү суроолорго биринчилерден болуп сынчы К. Даутов Б.Сарногоевдин 50 жылдыгына арналган «Акындын акындыгы» («Кыргызстан маданияты», 1982, 4-ноябрь) аттуу макаласында жооп берүүгө аракет жасады. Макалада акындын поэзияга келүү жолу, талантынын табияты, чыгармачылыгынын жана жалпы эле акындык тагдырынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө бир катар таамай пикирлер бар. Ошентсе да мен К. Даутовдун башкы тезистерине, Б. Сарногоевдин чыгармачылыгына, анын ичинде «Ашуудан берген отчетум» жыйнагына берген жалпы баасына, акынды кыргыз, орустун классикалык, советтик көп улуттуу жана чет элдик прогрессчил поэзиясынын классиктери менен салыштырууларына макул болгум келбейт. Сөз жок, Б. Сарногоев тубаса таланттуу, ал гана турсун ашкере таланттуу. Анын акындык тагдырынын өзгөчөлүгүндө, элдик поэтикалык салттарга берилгенинде, улуттук колоритти, юморду мыкты туюнта билгенинде, песня жанрына жаңыча өмүр тартуулаганында да эч талаш жок. Талаш башка жакта, атап айтканда, Б. Сарногоев «фольклор менен ырчылар поэзиясынын нускалуу салттарын профессионал поэзия менен, орус жана дүйнөлүк поэзиянын салттарына кыябын келтирип жалгаштырып, синтездеп чыккан», «көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүсү – классикалык жөнөкөйлүккө жетишкен», ал «ар кандай көрүнүшкө улуттук мүнөздүн стихиясынан караган нукура элдик акын», ушул мааниде ал «А. Осмоновго, Р. Бернс менен Байронго, Пушкин менен А. Кольцовго, С. Есенин менен А.Твардовскийге, М. Исаковский менен Р. Гамзатовго окшош, алар жеткен бийиктикте турат» деген тезистерде жатат. Демейде кылдат көркөм табитти, эстетикалык

катуу талаптуулукту, теориялык чоң камылгалуулукту өтүнүп жүргөн К. Даутов бул сапар ошол күүсүнөн тайып, салыштыргыс көркөм кубулуштарды бир тактага коюп отурат. «Ашуудан берген отчетумдун» өзүнө кайрылсак, өйдө жакта белгиленген жакшы сапаттарды жаземдебей көрөбүз, алардан чындап ырахат алабыз. (Маселен, «Аялдар жөнүндө термеден», «Мидинге кат» поэмасынан жана көптөгөн башка ырлардан). Бирок жыйнактан ошончолук эле өлчөмдө көңүлдү кайт кылган жорго сөздөрдү, желдирме уйкаштыктарды, үстүрт баяндоолорду, кургак санактарды. кулакка өөн учуроочу одоно туюнтмаларды, атүгүл коомдук-саясий кругозордун кең эместигин, жалпы маданияттын төмөндүгүн тастыктаган мисалдарды көрөбүз. («Чаткал баяны» поэмасы, «Кочкор», «Жумгал» деген узун ырлары, көпчүлүк каалоолору, арноолору жана башка ырлары буга кепил). Акыркыларды жалпылаштырып келип, мен Б.Сарногоевдин «поэзиядагы жөнөкөйлүгү кээ бирөөлөр ойлогондой примитивизм эмес, ал чеберчиликтин бийик үлгүсү, классикалык жөнөкөйлүк», – деген К. Даутовдун оюндагы «кээ бирөөлөрдүн» бири болуп кала береримди айтмакчымын. Ооба, Б. Сарногоевдин поэзиясында К. Даутов катар койгон улуу жана атактуу акындарга мүнөздүү – ойдун тереңдиги, кенендиги жана учкулдугу байкалбайт, тескерисинче, андан айрым учурларда тайыздык, примитивдүүлүк оркоюп турат. Ал эми поэзиядагы жөнөкөйлүктүн (классикалык дегенин азырынча коё эле туралы) жөнү болсо – таптакыр башка. Ага мисал келтирүүнүн зарылдыгы туулса, ошол эле А.Осмоновдун, азыркы акындардан С. Эралиевдин поэзиясына кайрылуу жетиштүү. С. Эралиевдин поэзиясындагы жөнөкөйлүк, С. Жигитов таамай белгилегендей, «азгырмалуу жөнөкөйлүк, асыресе сүрөттөө предметин эң жакшы билгендик, ийине жеткен акындык өнөр менен шартталган жөнөкөйлүк». Мындай жөнөкөйлүккө көрсөтүлгөн жагдайлардан жана элдик оозеки поэтикалык салттардан тышкары орус жана дүйнөлүк поэзиянын жетишкендиктерин терең өздөштүргөндө гана жетүү мүмкүн. Ал эми Б.Сарногоевдин поэзиясынан андай чыгармачыл синтезди, жалгашууну көрүү кыйын. Акын көбүнчө фольклордук салттардын нугуна ооп кеткен.

Б. Сарногоевдин мисалынан улам Ж. Садыковдун «Аккан суу» аттуу китеби (1984) жөнүндө сөз кылуу кызыктуу көрүнөт.

Баарыбызга жакшы белгилүү, Ж. Садыковдун 1960–70-жылдардагы поэзиясы көп жагынан Б. Сарногоевдикине окшош болгон: бул акын дагы фольклордук салттарга жакын болуп, анын сюжеттерин, образдарын, жанр-ларын, айрым структуралык элементтерин

уланткан. Эми анын «Аккан суу» жыйнагы менен таанышып көрсөңүз таптакыр башкача атмосферага, жаңы маанайга кабыласыз. Китепке профессионалдык көркөм ойлоонун мөөрү даана басылган. Ал гана турсун мында Ж. Садыков өзүнүн мурдакы чыгармачылык принциптерине полемикага чыккан десек да жаңылбайбыз. Мына анын «Аккан суу» поэмасында ачык билдирилген төл сөздөрү:

Каламым,

жазып жаткан дастаныңды

Аккан суу, ак мөңгүдөн баштадыңбы?

Токтоткун андай болсо санамайды,

Токтоткун алдын ала чапканыңды!

Жалпы сөз жадаттырма кургак санат

Бул күндө кимге керек? Кимге жагат?

Издебе оңой жолду, штамптарды,

Оңой жол халтурага алып барат.

Андан төмөнүрөөктө: «Эми сен, аккан суунун баарын эмес, миңинен тандап туруп бирин алгын», – деп, калемине кайрылат да, акыры алп Нарынды тандап алып, анда курулган Токтогул ГЭСинин реалисттик картинасын, эмгек эри, белгилүү курулушчу М. Сабировдун реалисттик жана психологиялык так талдоодон өткөрүлгөн образын тартат. Мындай стиль жыйнакта үстөмдүк кылып, ырлардын көпчүлүгүнө да изин түшүргөн. Бирок ушул жыйнагында Ж. Садыков мурдакы китептериндеги айрым кемчиликтерден толук кол үзүүгө жетишкен деп айтыш азырынча эрте. Жыйнтыкта жеңилирээк же үстүрт жазылып калган, бирин-бири кайталаган, баяндамачыл манерага азгырылып кеткен ырлар да жок эмес. Ал эми «Кездешүү» поэмасы бир болгон махабат окуясын кайра баяндоо менен гана чектелген. Ошентсе да, жыйнактагы жетектөөчү тенденция – реалисттик ой жүгүртүү, фольклордун таасирин сырткарыга чыгарбай, чыгарманын ичине сиңирүү (китептин жана андагы поэманын аталышы эле муну ырастап турат) көңүл бурарлык көрүнүш, колдоого аларлык жышаана.

Ушундай ойго адатта традициячыл акындардын арасында саналып жүрүүчү С. Шатмановдун «Белгим», Т. Молдобаевдин «Ой кербени» деген китептери да алып келет. Ырас, баягы бир жылы сынчы С. Байгазиевдин «Кыргызстан маданиятына» жарыяланган «Поэзия – тагдыр» аттуу макаласында С. Шатмановдун акындык ойлоосундагы штамптар, жарамсыз традицияларга жетеленүү негиздүү сынга алынгануу эсте. «Белгим» жыйнагы – акышдын өзүнө өзү талап

коюусу күчөгөнүнүн, чыгармачылык өз алдынчалыкка, изденүүгө умтулуусунун жакшы күбөсү боло алат. Ырасында эле аталган жыйнактагы ырлар, «Солдат жесири» поэмасы мазмун жана форма жактан жаңыча жазылган: мурдакы чубалжыган саптар, ыксыз салыштыруулар, дидактика кейпиндеги ырлар жок. Алардын ордун ойдун сыйымдуулугуна, метафоралуулугуна бет алган, муун өлчөмдөрү кыска, композициясы жыйынтыктуу ырлар ээлеген. Дыйканчылыкты, пахтакерлердин каарман эмгегин даңазалаган ырлардан куралган «Ак чанактар поэмасы» жана согуштун кайгысын, турмуштун диалектикасын реалисттик планда ачкан «Солдат жесири» оригиналдуу чыккан. Жалпысынан, жыйнактын атын мындайча түшүндүрүүгө болор эле: акындын белгиси – жаңылыктын, өзүнчөлүктүн белгиси.

Т. Молдобаевдин «Ыр кербени» бөлөкчөрөөк стилди, башкачараак ыкмаларды айкындайт. Мында сюжеттүүлүккө, окуя баяндоого, чоң тематикага, жайбаракат сүрөттөөлөргө кызыгуу жок. Акын адамдын жандүйнөсүн, башкаларга жасаган мамилесин, сүйүү сезимдерин, табият көрүнүштөрүн зарыл штрихтер, урунттуу деталдар менен берүүгө маш. Ошол себептүү ырлары экспромт, миниатюра, куплет, афоризм түрүндө. Буга караганда китептин «Ой кербени» деп аталышы жөндүү да, орундуу да. Бирок сезим өлчөмү сакталбай калган учурларда афоризм сентенцияга өтүп, ырлардын таасирдүүлүгүн төмөндөтөт. Мындай кемчилик С. Шатмановдун «Майда ырлар» түрмөгүндө да кездешет.

Эгер Т. Молдобаевдин китеби «Ой кербени» болсо, Р. Рыскуловдун «Ырлар» аттуу жыйнагын сезимдердин ташкыны деп атоого болор эле. Чынында да азыркы кыргыз акындарынын көбү Р. Рыскуловдой күчтүү, ар түрдүү, көбүнчө шаттуу сезимдерге ээ эмес. Экинчиден, ырды миң түргө салып, миң кубултуу жагынан да ага ар ким эле тең келе бербейт. Бул анын акындык талантынын кайталангыстыгын аныктайт. Эстетикалык планда алганда ырларынан эки башат – улуттук фольклор менен дүйнөлүк поэзия даана көрүнөт. Эгер биринчиси кыргыз окурмандарына айдан ачык байкалса, экинчи жагдайды символисттик жана авангардчыл (П. Верлен, А. Рембо, Г.Аполлинер ж. б.) таасири менен түшүндүрүү керек. Бирок бири кем дүйнө дегениң өз ишин иштейт тура: Р. Рыскуловдун ырларында кээде логика жетишпейт, түшүнүксүз, ойку-кайкы саптар пайда болот. Анткени менен «Ырлар» деле акыркы жылдарда жарык көргөн китептердин мыктыларынын бири катары кабыл алынат.

Жаңы жышааналар, изденүүнүн белгилери С. Урмамбетовдун «Ашуусунда» да бар. Акын бул жыйнагында 60–70-жылдарга

караганда алга чечкиндүү кадам таштаганы шексиз. Китептин көп кырдуу мазмуну, ой-сезимдердин чындыгы дүйнөгө карата көз караштын кендиги, чыгармалардын көркөмдүк жактан чыйрак иштелиши минтип айтууга кадимкидей мүмкүндүк берет. Поэмаларынан «Жыйырманчы кылым», «Пайгамбардын үч шарты» дегендерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Биринчисинин проблематикасы А. Күрүчбековдун «Адамзатка кайрылуусундай», бирок образдык өрчүтүлүшү жана чечилиши, көркөмдүк жалпы деңгээли андан өйдө. «Пайгамбардын үч шарты» – философиялык икая.

Орто муун эле эмес, бардык кыргыз акындарынын арасынан 80 жылдардын биринчи жарымында жаңычыл кубулуш жараткан, менимче, О.Султанов болду. Анын «Чарчоонун жүзүнчү ыры» деген китеби ушундай аталууга акылуу. Муну орустун белгилүү акыны Л. Васильева да өзү орусчага которгон жыйнакка («Песни усталости») жазган баш сөзүндө белгилеп отурат.

Албетте, О. Султановдун бул китеби жөн жерден пайда болгон жок. Ал акындын «Тоо күндөрү» деп кунарсыз аталган алгачкы жыйнагынан (1961) тартып «Дүйнө» (1979) деген философиялык аталыштагы китебин камтыган адамдык, чыгармачылык өмүрүн (айылынан тартып ааламга чейин андап-билген деңгээлге көтөрүлүшүн) кайрадан кыскача жыйнактап, мурдакы чыгармачылыгынын (акындык, жазуучулук, котормочулук) жаңы деңгээлде жалпыланган көрүнүшү, жан-дүйнөсүнүн кардиограммасы боло алды. Кандай гана болбосун Р. Рыскуловдун «Ырлары» менен О. Султановдун «Чарчоонун жүзүнчү ыры» кыргыз поэзиясында эркин ырдын мүмкүнчүлүгү түгөнбөстүгүн, жаңы изденүүлөргө дарбаза ачыктыгын дагы бир мерте ырасташты.

«Чарчоонун жүзүнчү ыры» адаттагы бир ыр жыйнак эмес. Ал белгилүү чыгармачылык ниетке, идеялык-көркөмдүк принциптерге негизделген өзүнчө китеп. Анын мазмуну бай, интонациясы бекем, поэтикалык тили жугумдуу.

Экинчиден, китеп поэтикалык эпостун – романдын айрым структуралык элементтерин эске салат. «Ала-Тоонун» өткөн жылкы акыркы санына акындын «Адамдын турмушу» аттуу ыр менен жазылган романынан үзүндү жарыяланды. Бул күтүлбөстүк эмес болучу.

Эске ала кетчү нерсе, өткөн жылы С. Токомбаеванын «Концерт для скрипки с оркестром» деген сентименталдуу романы чыкты. Аны менен О.Султановдун китебинде айрым үндөштүктөр жок эмес. Ошентсе да аларда айырмачылыктар көбүрөөк: С. Токомбаеванын

китебинде мазмун менен интонация сарсанаачыл кыязда, камерный мүнөздө болсо, скрипканын, лирикалык каармандын үнү мундуураак келип, оркестр (чоң, татаал дүйнө) менен байланыш түзө албаса, О. Султановдун китеби кайгы менен шаттыктын, лирика менен эпостун, жекелик менен жалпылыктын диалектикасын чагылтат.

Деген менен «Чарчоонун жүзүнчү ыры» мүчүлүштүктөрдөн таптакыр тышкары эмес. Анда карандай куч, акыл менен жазылган ырлар, адабий таасирге жетеленген саптар бар. Эркин ырдын поэтикасы да дайыма эле ийгиликтүү өздөштүрүлө бербеген. (Дегинкисинде китеп атайын сынчыл талдоого муктаж.

Орто муун акындарынын арасында сатира жанрында үзүрлүү эмгектенгендер – Ж. Алыбаев, Э. Ибраев, М. Турсуналиев. Алардын кийинки жылдары «Күлкү аралаш күйдүргү», «Ток этер жери...» (Ж. Алыбаев), «Белес» (Э. Ибраев), «Ой тобоо», «Кудалар» (М. Турсуналиев) аттуу жаңы жыйнактары жарык көрдү. Саналган жыйнактардагы башкы пафос – коомубуздагы кездеше калып жүргөн милдеттерди, былык-чылыктарды ашкерелөө, күйдүргү күлкүгө калтыруу, кай бир адамдардын кулк-мүнөзүндөгү, жүрүш-турушундагы терс көрүнүштөргө карата сын мамилени өнүктүрүү. Демек, буларда социалдык анализ, публицисттик курчтук, жумшак юмор жанрдык белгилер катары өздөрүн актайт жана Б. Сарногоевдин ушул тараптагы ой тажрыйбасы менен биригип, М. Алыбаев менен Р. Шүкүрбековдун сонун салттарын жаңы шарттарда ийгиликтүү улантат.

Бирок биздин белгилүү сатирачыларыбыздын чыгармаларында бир катар кемчиликтерге жол берилүүдө. Баарынан мурда алардын көркөм лирикасы жарды, чыгармалар кургак, үстүртөн баяндалган мүнөздө болуп, образдуу ойлоонун гротеск, гипербола, фантастика сыяктуу таасирдүү ыкмаларын пайдаланбайт. Экинчиден, китептерине кээ бир сезондук, күнүмдүк кызмат аткарчу, демек, газетажурналда кала берүүчү каалоо, арноо, азил сындуу ырларын кошо беришет. Акырында сатирачыларыбыздын башка жанрга – лирикага (граждандык махабат, пейзаждык, философиялык ж.б.) өтүү далалаттары көбүнчө онунан чыкпайт. Буга мүнөздүү мисал Ж. Алыбаевдин «Күлкү аралаш күйдүргүсү» менен Э. Ибраевдин «Белеси»; биринчи китептин лирика бөлүгүндө ошол эле кургактык, баяндамачылдык, декларативдүүлүк (а булар лириканын табиятына жат) кашкайта мөөрүн басса, экинчисиндеги лирика бөлүгү дидактикага (бул дагы лириканын душ-маны) көбүрөөк оогон. Ушундан улам ой туулат экен: мүмкүн, акындын табиятына туура келген жанрда иштөөсү эле

жакшыдыр? Анткени адабияттагы ар бир жанр турмуштун тиги же бул көрүнүшүн чагылдырууга ылайыктуу эмеспи. Ошон үчүн жанр форманын гана эмес, эң оболу мазмундун категориясы болуп эсептелет.

Көркөм туюнтууга байланышкан мындай кемчиликтерден башка Э.Ибраевдин махабат лирикасында мазмун жактан кеткен дагы бир осолдук сөзсүз белгилөөнү талап этет. Ал – лирикалык каармандын кээде экстаз абалына түшүп, атүгүл этикалык норманы сактабашы («О, карындаш», «Конбосо экен», «Мен жыгылдым», «Не чара» деген ырларды караңыз).

Эгер бул көрүнүш Э. Ибраевдин китебинде кантсе да аз кездешип, эпизоддор сыңары болсо, элүүгө барып калган бөлөк бир акыныбыз Э. Турсуновдо ал көптөн бери туруктуу «прописка» алып калды. Адабий сын убагында калыс көрсөткөнүнө карабастан, Э. Турсунов өз «салтын» улантууда. «Чексиз сүйүү» аттуу китебинде муну кайрадан да ырастайт: «Мурдагы эле бир милдетти аткарып, махабатты күүгө салам кайрадан». Албетте, акындын «махабатты» кайрадан күүгө салышына, чексиз сүйүүгө берилгендигине эч каршылык жок. Бирок махабатты (асылдыкты, тазалыкты, назиктикти) анын кайрадан да анатомиялык көрүнүш, эротизм кейпинде түшүндүрүшү чечкиндүү нааразылык туудурат. (Эгер ал акындын чөнтөк дептеринде кала берсе бир жөн эле, а калың окурмандарга таралышы дал ушундай позицияны ээлөөгө мажбурлайт). Анан калса, акындын турмуштагы көп кырдуу көрүнүштөргө назар салбай, олуттуулукка берилбей, кайра-кайра эле боз баладай «махабат» деп боздой бериши – анын граждандык позициясынын жогору эместигин далилдейт.

Ошентип, биз орто муундагы акындардын принциптүү сынга муктаж өкүлдөрүнө өтүп баратабыз. Андай өксүктөр жана алардын китептери төмөнкүлөр: Б. Абакиров – «Элүүнчү жаз», Т. Мияшов – «Алтын аймак», А. Белеков – «Өчпөс от», Т. Арыков – «Комуз», «Көңүл», М. Буларкиева – «Кер өзөн», М. Сейталиев – «Күү сырлары». Аталган авторлордо акындык шык, көрөңгөсү бар деп айтууга айрым дурус саптар, ал гана турсун ырлар кадыресе негиз берет. Бирок өкүнткөн, көңүлгө көк таштай тийген көрүнүш – алардын китептеринде көркөм ойлонуунун жаңыланышын, өзгөрүшүн белгилеген жышааналардын жоктугу, өсүштүн тек сандан-санга (сапаттан-сапатка эмес) өтүшү. Айталы, Барктабас Абакировдун «Элүүнчү жаз» деп аталган көлөмдүү жыйнагынын үчтөн экисин ой жагынан да, форма жагынан да эч жаңылык жок, караманча кайталама, үстүрт баяндама же декларация

түрүндөгү ырлар түзөт. Бул ар кайсы темага (коомдук-саясий, граждандык, турмуш-тиричилик, махабат бирдей тиешелүү). Жалгыз гана дурус түрмөк – «Волгоград дептериндеги» «Жаралуу дарак» «Согуштагы», «Бийик дөбө» деген ырлар. Аларда кантсе да конкреттүү деталдар менен ойлонуу бар. Таң каларлык нерсе: Б. Абакиров өзү жакшы билген, аралашып жүргөн турмуштук кубулуштарды үстүртөн, маңызына кирбей сыпаттайт да, өзү көрбөгөн согушту элестүү, драмалуу маанайда чагылдырат. Лирикалуу, драмалуу маанай «Апа жана бак», «Тагдыр» аттуу поэмалардан айкын сезилет. Дегеле ушул жыйнагына караганда, Б. Абакиров лирикага эмес, баяндамачы жанр – поэмага жөндөмдүүдөй туюлат. Бир гана ал эмес, бизде көп акын-жазуучулар өздөрүнүн шыгы кайсы жанрга ылайык экенине олуттуу маани беришпестен ар кайсыга уруна беришет. Муну прозага жөндөмдүүрөөк Т.Мияшевдин карандай баяндамачыл (демек, прозалык) мүнөздөгү ырлары да оңой далилдеп турат. Баяндамачылык, ар нерсени сыпаттап санай берүүчүлүк, сюжеттүүлүк, чубалжыгандык жогоруда аталган акындардын китептериндеги да айрым кемчиликтерден.

Тилекке каршы, поэзиядагы оңой жолго, орто, а түгүл андан да төмөн деңгээлде убагында жаңычыл белгилери бар чыгармаларды жаратышкан таланттуу акындар Т. Кожомбердиев менен Ж. Абдыкалыков да түшүп кетишкенине он жылча болуп калды. Алардын акыркы жылдары жарык көргөн «Көз ирмем» (Ж. Абдыкалыков) жана «Бир булак» (Т.Кожомбердиевдин) жыйнактары андай абалдан аз-аздап чыга баштагандарын көрсөтөт. Буга Т. Кожомбердиевдин өзүнөн-өзү катуу талап койгон төмөнкү саптары далил боло алат:

Эң бийик чокулардан
Аша элекмин.
Эң татаал кыялардан
Баса элекмин.
Эң мыкты ырларымды
Жаза элекмин.

Акындын өз мууну туралуу айтканы да жөндүү көрүнөт:

Бийиктердин –
бийиктигин багынтып,
Биздин муундар –
алат ырдын кезегин.

Ырасында эле ушул муундун дагы бир толкуну азыр ырдын кезегин – кыргыз поэзиясынын эстафетасын колго ишенимдүү алды. Алар төмөнкүлөр: С. Тургунбаев, К. Ташбаев, Н. Жаркынбаев, Ж. Мамытов, Т. Самудинов, А. Өмүрканов, О. Көчкөнов, А. Жакшылыков, А. Дегембаева, С. Акматбекова, Р. Мукашева. Арийне, бул акындардын өз-даражасы, поэзияга кошкон салымы да ар кыл. Маселен, чыгармачыл тажрыйба жагынан «аксакалыраак» С. Тургунбаевдин, Н. Жаркынбаевдин, Ж. Мамытовдун поэтикалык түшүнүгү сан жагынан гана эмес, сапат жагынан да атайын бөлүп көрсөтүүгө арзыйт. Эгер ар биринин чыгармачыл өзгөчөлүгүн мүнөздөө зарыл болсо, Тургунбаев менен Ж. Мамытовду эки башка стилдик мкмада изденген экспериментчил акындар деп атоо орундуу көрүнөт: биринчиси ойчул, интеллектуалдуу поэзия өкүлү; экинчиси күчтүү эмоциялардын, эркин стихиянын акыны. Экөөнүн тең изденүүсү жакшы нукта келатат.

Бирок азырынча алар кандайдыр жаңычылыкты, чоң окуяны жасап жибериле элек. Анын үстүнө изденүүлөрүндө үзгүлтүктөр, кем-кетиктер да байкалат. С. Тургунбаевден прозачылыктын салдары («Жарыктын нуру», «Эки аска» жыйнактарынын мисалында айтканда) Ж. Мамытовдун поэмаларында («Суунун өмүрү» жыйнагы) дале болсо элдик баяндан алынган сюжет, образдарды негизинен өз калыбынан жазбай, башкача айтканда, жаңыча идеялык-көркөмдүк концепциядан өткөрбөй кайталоо бар. Ал эми Н. Жаркынбаев башынан эле сөздүн нукура маанисинде публицист акын катары көрүнүп келатат. Ал кай бир акындарга окшоп граждандык, коомдук-саясий темада өзүн зордоп жазбайт. Граждандуулук, публицисттик пафос – анын акындык табиятына кошо бүткөн, улам өркүндөп, өөрчүп келаткан сапат. Буга, айрыкча, «Мезгил бийиги», ага кирген «Өмүр поэмасы» деп аталган философиялык пландагы көлөмдүү чыгармасы мүнөздүү мисал. Тилекке каршы, кийинки жыйнак («Бешик ыргагы») мынчалык таасир калтырбайт. Анда шашмалыктын, ийине жеткире иштелбегендиктин мисалдары көп. «Кыргыз көчү» аттуу идеясы кызык поэмасы да фрагменттерди, эскиздерди элестетет. Буга окшогон тескери кадам Т. Самудиновдун «Алтын сырга» жыйнагында да болгон: мурдакы «Ат чабыш», «Мээр чөп» деген китептери поэтикалык устаттыктын, олуттуулуктун туундулары болсо, бул сапар акын сентенцияларга, прозаимдерге, жеңил-желпиликке жол берген.

К. Ташбаевдин «Мезгил – тулпар» жыйнагы мунун карама-каршы көрүнүшүн айкындайт. Адатта салттуу поэтика жана рационализмге

жетеленип кетчү К. Ташбаев бул сапар өзүн жаңы ыңгайда тааныштырат: жыйнак жаңыча, эркин ырдын поэтикасына ылайык туюнтулган жаңы ойлорго, бакубат эмоцияларга каныккан. Китептин лирика бөлүгүнүн композициясы да жаңыча изденүүнүн үзүрү катары кабыл алынат. Драмалуу моменттердин болгонуна карабастан жыйнактуу, жалпысынан оптимисттик маанай аралап өтөт.

Изденүү, жаңылыкка умтулуу А. Өмүркановдун «Күн жол» жыйнагында сөзсүз бар. «Таза» лирика менен граждандык пафосту, демейки тиричиликти сыпаттоо менен бийик сезимдерди эриш-аркак ала жүрүү жыйнактын оң жактары болуп саналат. Оригиналдуу композицияга негизделген «Кагылышуу» деген поэма турмушка карата карама-каршы позициялардын кагылышын психологиялык жактан ишенимдүү ачат.

Поэзияга 70-жылдары келген А. Жакшылыков китептен китепке өсүп, поэтикалык чеберчилиги артып бараткансыйт. Айталы, анын «Белес», «Макмал төр» деген акыркы жыйнактарында баягы жылдардагыдай куру кыйкырыктар, чубалжыган прозаизмдер, оркое көрүнгөн адабий таасирлер азайып калды. Айрыкча «Макмал төр» поэмасы эргүү, белгилүү чыңалуу менен жазылганын белгилөө керек. Ушул типтеги поэтикалык эволюцияны О. Көчкөновдун «Көрөңгө», А. Дегембаеванын «Бозунач» жыйнактарынан да аздыр-көптүр байкоо кыйын эмес. Кыскасы, сөз болуп жаткан толкун азыр чыгармачылык баралына келип, жаңы күч жыйнап жаткандай туюлат. Ушул процессти С. Тургунбаев «Агаларга» деген ырында мындайча туюнтуптур:

Татаал, татаал жол тандап,
Татаал, татаал ыр ырдап,
Татаал жашап инилер
Татаал өсүп келатат.

Арийне, татаал өсүп келаткан инилер С. Тургунбаевдин мууну менен эле чектелбей. Кыргыз поэзиясынын азыркы көчү узун. Анын ичинде бир жагынан С. Акматбекова, экинчи жагынан А. Рыскулов баштаган чыныгы жаш деп айтарлык акындардын өзүнчө чоң мууну бар. Келдибекованын «Өмүр издери» аттуу жаңы жыйнактары чыкты. Булардын ичинен Э. Эрматовдун китеби акын жаңы баскычка көтөрүлгөндөй, талантынын али ачыла элек мүмкүнчүлүктөрүнөн кабар бергендей таасир калтырат.

Ал эми биринчи, экинчи жыйнактарын чыгаргандардан К. Адамалиевдин «Шаттыгы», А. Жумалиевдин «Толкундуу курагы»,

А. Токтомушевдин «Жолдогулары», К. Белековдун «Турна чакырыгы» ишеним пайда кылат.

Ошентип, биз 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясына жасаган саякатыбыздын соңуна чыккандай болдук. Көрүнүп тургандай, сөз дээрлик адабий журтка акын катары таанылган, акындык көрөңгөсү тиги же бул өлчөмдө көрүнгөн авторлордун тегерегинде жүрдү. Дегинкисинде мени азыркы поэзиябыздын оң тажрыйбасы көбүрөөк кызыктырды. Албетте, учурдагы поэтикалык продукциянын арасында поэзия деген сөздүн нукура маанисинде кенедей да жакындабаган ыр сымак китеп болмуштар аларга каршы коюлган ар кандай тосмолорду «ийгиликтүү» аттап өтүп, дале болсо көп чыгууда. Андай китептердин тизмеси бир-эки актай баракты каралар эле. Анын үстүнө макаланын көлөмү аларга токтолууга мүмкүндүк бербеди. Ошон үчүн коомдук-саясий, граждандык темадан кандайдыр ыңгайлуу жайды көрүшүп, аны спекуляция иретинде пайдаланышкан авторлор катуу сынга алынышы абзел.

Жалпысынан караганда, 80-жылдардын биринчи жарымынын поэзиясы 70-жылдарга салыштырганда жаңы деңгээлге көтөрүлгөндөй таасир калтырат. Баарынан мурда ырдын эстетикалык маданияты өйдөлөгөнү көрүнөт. Азыр акындардын (албетте, өзүн да, окурмандарды да сыйлаган) басымдуу көпчүлүгү чубалжыган, баяндамачыл, санактагыч мүнөздөгү узун ырлардан качып кыскалыкка, ойдун тактыгына, тереңдигине умтулууда. Бирок мындан башка бир натура тенденцияга – саптарды жөнү жок жерден эле (а мүмкүн, көлөмдү көбөйтүү үчүн) сындырууга баш койгондор көбөйүп баратат. Көркөм ойлоо жана туюнтуу жагынан алганда ушу тапта дагы бир закон ченемдүүлүк (бул жакшы көрүнүш) тереңдеп келатат: ал – салыштыруудан метафорага өтүү. Ушуга окшогон жышааналар мазмуну терең, формасы ар түрдүү бир нече жакшы, а түгүл жаңычыл деп айтарлык, ыр китептерди жаратты. 70-жылдарда мындай көрүнүштөр жокко эсе болгон, Ошол себептүү ал кезде поэзия прозага караганда артта калып жатат, анда жаңычыл кубулуштар байкалбайт деген сыяктуу сөздөр көп айтылар эле. Эми болсо абал өзгөрдүбү деп ойлойм. Анткени азыр прозабызда (Ч. Айтматовдун жөнү башка), айрыкча чоңураак окуялар болбой жатат. Атүгүл 40 жаштан төмөн күчтүүрөөк прозаик да көрүнбөйт. Ал эми поэзияда азыр андай жаш күчтөр көп. Алардын сандык өсүшү сапаттык өсүшкө айланууга айрым жышааналарды берүүдө. Экинчиден, орто муундагы эки толкун дагы азыр чымыркана иштеп жатканын жогоруда баса белгиледим. Бирок лирика менен

поэманын катышы бирдей эмес: «поэма» деген ат менен ар бир китепке кошулган чыгармалар өз затына, б.а. жанрдык талаптарга дайыма эле жооп бербей жатат. Көнүмүш боюнча айрым авторлор окуясы, каарманы бар, көлөмү узунураак чыгармаларды «поэма» деп эсептешүүдө. Чындыгында бул туура эмес: поэма турмуштук белгилүү бир мазмунду өздөштүрүүнүн өзүнчө, спецификасы бар формасы катары жаралышы зарыл. Ошентсе да 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясы жана анын эртеңи – жакынкы перспективасы оптимисттик маанай берет.

Осмонакун Ибраимов

ЛИРИКАЛЫК КАРДИОГРАММА¹

Жазма адабиятыбыздын жашы араң алтымыштан ары оогону ар бирибизге маалым. Бир адам үчүн алтымыш жыл көп эле өмүр болсо да, тарых үчүн андай эле арбын мөөнөт эмес. Ырас, айрым убактарда түзүлгөн социалдык-тарыхый шарттарга жараша алтымыш жылда бүтүндөй революциялар жүзөгө ашып, турмуш таанылгыс болуп өзгөрүп, атүгүл доорлор алмашып кетиши мүмкүн. Бирок андай учурлар, кайталап коёлу, айрым гана убактарда...

Пайдубалы орто кылымдарда, ал эмес адам баласы өз ой-сезимин папирус менен пергаментке жаза баштаган атам замандарда курулган адабияттарга салыштырганда кыргыз адабияты көрүнөөсүнө караганда көмүскөсү көлөмдүү зор айсбергдерге жанашкан келки музга окшош. А бирок ошол алтымыш жыл ичинде кыргыз жазма адабияты кандай өзгөрүүлөрдү баштан өткөрүп, кандай жетишкендиктерге жеткенин эстейличи... Айтпаса да түшүнүктүү, аны эсептеп чыгыш үчүн макала эмес, тарых жазыш керек. Бекер жеринен ушу тапта Кыргыз Илимдер академиясы эки томдуу адабият тарыхын чыгарууга киришип отурган жери жок. Улуттук адабият таанууда улам убакыт өткөн сайын көркөм сөзүбүздүн өнүгүш процессин өзүнчө этаптарга, учурларга бөлүп изилдөө иши колго алынууда. Сынчылар да бара-бара кайсы бир жанрды же илимий маселени бөлүп алып ошонун тегерегинде сөз козгогонду ылайык

¹ Китептен: Ибраимов О. Көз караш.– Ф., 1985. – 5–27-бб.

көрүшүүдө. Буга, албетте, түк таңгалууга болбойт, анткени азыркы кыргыз адабияты – ар кыл жанрларды, стилдик агымдарды, татаал мезгилдин таасиринен жаралган татаал туундуларды камтыган көп кырдуу процесс. Ошол көп кырдуу процессте алдыңкы орундардын бирин ээлеген, азыркы заман реалияларын өз боюна айрыкча сиңирген адабий түр – п о э з и я.

Кыргыз поэзиясынын, айрыкча лирикалык поэзиясынын азыркы акыбалын көз алдыга келтиргенде алды менен андагы жакшы табылгалар, жакшы китептер, жакшы ысымдар эске келет. Андыктан азыркы поэзия жөнүндөгү сөз да ошол ысымдардан, ошол китептерден башталганы туура. Ал эми айтылчу сын-дооматтар, анализге алынган кемчиликтер алды менен азыркы поэзияга ыкластуу күйөрмандыктын, ысык мамиленин уландысы катары каралса болоор эле.

Улуу орус сынчысы В. Г. Белинскийдин мындай бир айткан сөздөрү бар. «Адабий сында, – дейт сынчы, – акыйкат сөздү айтуунун эки ыкмасы бар.

Бир – кепти тике айтуудан качып, бир караганда башкалардын эле ой-пикирин кайталаган сыяктанган, көмүскө ишараттар жасаган жымсалдама сын; андай сында акыйкат пикир айрым гана адамдарга ачык болот да, калың элге ал «Эгер ушинтип айта турган болсок», «Эгер ушундай айтууга мүмкүн десек», «Жаңылбасак», д. у. с. сөздөр менен жашырылып-жабылып кала берет. Акыйкат сөздү айтуунун экинчи ыкмасы – болгонду болгондой кесе айтуу. Мындайда айткан кишинин өзү акыйкатты ашкере кылган адам болуп чыга келет. Өзүн караманча эстен чыгарып, этиеттенген «эгерлер» менен өзгөгө да, өзүнө да кызмат көрсөтөйүн деген пас ойдон улам айтылган эки ача ишараттарды жерийт. «Мени жактабаган адам – менин душманым»: – мына чындыкты чычалата айткан, акыйкатчылыктын гана камын жеген адамдардын урааны. Адабий сындын максаты чындыкты айтуу болгон соң, жогоруда айтылгандай, сын да эки түрлүү болот – жымсалдама жана бетке айтма»¹.

Белгилей кетчү нерсе, акыйкат пикир жакшы чыгармалар жөнүндө сөз болгондо да, жаман чыгармалар жөнүндө сөз болгондо да бирдей айтылганы туура. Сынчынын чындап адабиятка күйгөнү, чындап кам жегени ушундан эле көрүнүп калат.

Арийне, азыркы кыргыз поэзиясында андай чыгармалар ондоп саналат. Көптөрү биздин рухий биографиябызга өзүнчө из салып, качан

¹ Белинский В. Г. Собр. соч., в 9-ти томах. – М.: Художественная литература, 1979. т. 5, стр. 43. (катор. О.И.)

болсо көңүлдө арчадай көгөрүп турган поэтикалык эскермелер болуп калышты. Андай чыгармалар жөнүндө эстеген сайын жашообуздун не бир жакшы мүнөттөрүн эскергенсип эргип кетесиң, эсиңе түшкөн саптарын угуза кайталайсың, айтып алып, ушунчалык таамай, ушунчалык нуска жазылганына маашырланып, автордун алдында өзүңү бир нерсеге милдеткер, карыз адамдай сезип кетесиң... Андыктан, аз же көп өмүрүндө ыкыбалыңа туш келген жакшы окуяларды, же ошо жакшы окуяларга күбө болгон жерлерди, адамдарды кайрылып да бир көргүң келип туруп алгандай, андай чыгармаларды экинчи жолу көргөндө кадимкидей толкуп кетесиң, сагынган жан курбуңу кезиктиргендей пейлиң жумшарып, мээриң түшөт.

...Адабий чыгармаларды өзүмчө окуганга жаңыдан үйрөнгөн жылы кайсы бир балдар журналынын мукабасынан Алыкулдун «Россия» деген ырын окуганым алүгүнчө эсимде. Балким, бул мен өз алдымча окуп түшүнгөн алгачкы ыр чыгар?.. Эмнеси болсо да айтылуу ырдын кыска болсо да нуска жазылган төрт сабы мени аябай таңгалтканы эсимен кетпейт. Ырдын терең идеялык маанисин, балким, түшүнбөгөн да чыгармын, бирок анын кашкайган жөнөкөйлүгү (безыскусственность), кандай адам окуса да байкалып турган кандайдыр ички орчундуулугу, бийик олуттуулугу, ойлорунун (көркөм каражаттарынын) демократизми мендей кадыресе мектеп окуучусуна тикелей эстетикалык таасир эткен окшойт.

Эй, Россия, Россия, бир боор энем,
Мен өңдүү тоо кушуна койнуң кенен.
Чын сөздү туура айтуудан таймана албайм,
Биз элбиз, биз кишибиз сени менен.

Андан соң дале болсо Алыкулдун Ата Журт цикли (калыбы, ушул улуу сөздү адеп поэтикалык оборотко киргизип, бийик улуттук мааниге көтөргөн кантсе да Осмонов болду окшойт) мага окшогон миңдеген өспүрүмдөрдүн сезимин ойготуп, патриоттук идирегин чыңады. Аалынын граждандык лирикасы (мектеп программасындагы), Жоомарттын сыйкырдуу «Жайдын кечи», албетте, анча-мынча сөзгө кунту бар, көркөм табити аздыр-көптүр калыптанган кыргыз баласы үчүн өзүнчө интеллектуалдык окуя деңизчи. Канткен менен биздин муун поэзия кереметин мектеп партасында, алтымышынчы жылдардын бейкут атмосферасында сезди. Кийинчерээк барып анан Алыкул – лирикти, Аалы – лироэпикти, Сүйүнбай – поэмачыны, Сооронбай – лирикти, Байдылданы, Түмөнбайды, Жалилди, Майрамканды ачтык.

60-жылдар менен 70-жылдардын аралыгы кыргыз поэзиясындагы түп көтөрө изденүүнүн жылдары болгондугу азыр сынчылар үчүн эч кандай кадик санатпаган кеп. Арийне, так ушул жылдары Рамис Рыскулов, Омор Султанов, Турар Кожомбердиев, Жолон Мамытов, Нурпаис Жаркынбаев, Сүйөркул Тургунбаев сыяктуу акындар адабиятка келип, кыргыз лирикасын жаңы интонациялар, жаңы маанай, жаңы табылгалар менен байытышты. Деле бул муундун адабиятка келген учуру өзүнчө бир кызыктуу мезгил болгон экен. Атүгүл бул мезгилди кыргыз адабиятындагы өзүнчө бир атмосферасы, боёгу, маанайы бар жылдар деп мүнөздөсө да болоор эле. Анткени, канткен менен элүүнчү жылдардын этеги менен алтымышынчы жылдардын башында кыргыз адабиятына адегенде союздук, андан соң бүт Европалык атак-даңк келди, адабий горизонтубузда Айтматовдун алыскы-алыскы кыйырларга кашкайып көрүнгөн жарык жылдызы жаркырап күйдү... Интенсивдүү изденүү пафосу алды менен поэзияны, андан соң прозаны аралап, айрым экстраваганттуу жаңы форма менен жазуу аракетинен келип чыккан псевдоноватордук чыгармалардан тышкары чыныгы искусство туундулары да көп жаралды.

Азыркы адабий изилдөө мүнөзүндөгү эмгектерде алтымышынчы, жетимишинчи жылдардын поэзиясын көбүнчө дүнүнөн баа берүү басымдуулук кылат. А бирок, ал жылдарда кандай конкреттүү саамалыктар, жаңы сыпаттар, образдык, ритмика-интонациялык табылгалар кыргыз адабиятынын жалпы кырманына төгүлгөнүн атайлап эч ким изилдей элек. Маселенин изилдениш акыбалы ушундай болсо да, бир нерсени дароо эле айтып койсо болот: 60–70-жылдардагы кыргыз поэзиясында эң күчтүү өнүккөн, ар кыл ысымдарды, стилдик агымдарды бириктирген линия, албетте, **лирика**. Айрыкча, адатта интимдүү делген лирика.

Кыргыз поэзиясы жетимишинчи жылдарда да бир өзгөчөлүк менен көзгө түшөт, ал – кыздар поэзиясы. Интимдүү лириканын негизги жүгүн көтөрүп кеткен канткен менен негизинен кыздар болду деп айтаар элем. Өзүнүн «Жамгыр» жыйнагы менен кыргыз поэзиясына өтө ишенимдүү келип кирген С. Акматбекова, ошондой эле А. Дегенбаева, Р. Карагулова, Р. Мукашова, ж.б. кыздар лирикалык поэзияны жаңы интонациялар, ньюанстар, кайрыктар, башта анча белгисиз стилдик өзгөчөлүктөр менен байытты. Жалпы эле лирика, тымызын болсо да, түпкүлүгүндө көп өзгөрүүлөргө дуушар болуп жатты. Ал өзгөрүүлөрдүн эң маанилүүсү катары лирикалык ырлардагы **психологизмди** айтса болоор эле. Анткени, жетимишинчи жылдардагы, айталык, ашыгылык лирикасы баштагыдай тышкы

таасирлерди поэтикалык аң-сезимдин призмасынан эле чагылтып тим болбойт, атүгүл аны айрым учурларда башкы чыгармачылык максат катары санабайт. Бул мезгилдин акындары үчүн айрыкча кыздарга бул же тигил сезим гаммасын ичкертен иликтөө мүнөздүү, сезимге аналитикалык, психологиялык мамиле күчтүү. Бул жаңы идеялык-эстетикалык сапат, б.а. лирикалык ырдагы ашкере аналитикалуулук жана рефлексия айрыкча С. Акматбекова, Р. Карагулова сыяктуу акындардын чыгармаларында ачык көрүнөт.

Кыргыз поэзиясында башынан эле табият көрүнүштөрүн көркөм шөкөттөө, аны адамдын (акындын) жан дүйнөсү менен эриш-аркак байланышта ачып көрсөтүү күчтүү өнүккөн эмеспи. Маселен, Жоомарттын кереметтүү «Жайдын кечи» аттуу ыры бул мааниде эч бир теңдеши жок поэтикалык шедевр:

Манаттай асман кызарып,
Магдырап барат айланам.
Чачырайт көбүк бетиме
Чамынып аккан дайрадан.
Муңайымдуу угулат
Булбулдун үнү сайраган.
Үргүлөп тоолор баратат,
Уйкуга батып алсырап.
Карагай башын көрүүдөн
Карарган күүгүм жашырат.
Токтой тур, курбум, токтой тур,
Чолпон да чыгаар чачырап.

Арийне, алтымышынчы жана жетимишинчи жылдары О. Султанов менен Т. Кожомбердиев бул багытта көп түйшүктөнүштү, сонунда төл поэзиябызды бир катар жаркын чыгармалар менен байытышты. Омор Султановдун 60–70-жылдардын аралыгында жараткан ырларынан буга мисалды четтен табууга болоор эле. Анын айрыкча сүйүү ырлары кандай жарык, сезимге бай, ички интеллектуалдуулугу, жаркын драматизми менен айырмаланган ырлар эле! Акындын ал кездеги айрым лирикалык ырлары анын жалпы эле чыгармачылыгындагы кайра кайталанбай турган, дайым жаш, күлгүн бойдон кала турган туундулар дегим келет. Бир эле «Унутпадым» деген ырдын поэтикалык ажары, окуган адамды жаркын сагынычтын ысык илеби-не кошо тарткан мукам элегиясы канчага турат:

Аралап шаар ичин басып жүргөн,
Андагы ак буурул түн эсиндеби.

Ойгонуп уйкусунан жымындашкан,
Оттору Фрунзенин кечиндеги.

Убакыт суудай акты унутпадым,
Ачылган аппак гүлдөй күлгөнүңдү.
Ал түнү айта бердим жетине албай,
Калтырбай бул дүйнөдө билгенимди,

Жакшы элең. Жапжаш элең. Сонун элең.
Сүйүүдөй таза жүргөн оюмдагы.
Көздөрүң жашылданып карай бердин,
Сен менин кептеримдей койнумдагы.

Мындай ырлар Омордо деле, Рамисте деле, Турар Кожомбердиев-де деле, Нурпаис Жаркынбаевде деле, айтор, алтымышынчы жылдары адабиятка келген акындардын көбүндө бар.

Маселен, Турар Кожомбердиевдин ырлары 60–70-жылдары өтө популярдуу болуп, акындын сүрөткөрдүк даана жөндөмү, кыргыз поэзиясынын салттуу көрөңгөлөрүнөн азыктанган акын экендиги ага ийгиликтер алып келди, башынан жакшы өнүккөн лирикабызды жаңы ырлар менен байытты. Анын бул багытта жазган ырларын бирден санап чыгышка зарылдык жок, ошентсе да бир ырын бөлүп көрсөтө кеткен эч ашык болбойт. Ал ыр – «Чакадагы жылдыздар» деген чакан поэтикалык пьеса.

Унутулбай али да турат эсте:
Жумшады апам мени сууга кечте.
Ошол кеч болгонсунат күнү бүгүн

.....
Быкпырдай жылдыз каптап суунун түбүн,
Каңшаарды жара жаздап жалбыз жыты,
Айрыкча улук эле түндүн куту.

Шашылып үйдү карай келем жолдо,
Чайпалып ары-бери чака колдо.
Алыста дайра жатты ташып кайнап,
Толтура чака мелт-калт, жылдыз жайнап.

Көрдү да апам муну, өңүн буруп:
– Суу эмес, апкелипсиң жылдыз сузуп.

Чакаңды алпаргын да, төккүн кайра,
Кайтарып жылдыздарын, алсын дайра.

Кулунум, кулак салгын айткан кепке
Жылдыздар өчүп калат, төксөң чөпкө.

Чаканы көмкөргөндө чулп-чулп этти,
Дайрага жымындашып сүзүп кетти.

Таңында сууга келсем кайра дагы,
Жылдыздар эрип кеткен дайрадагы.

Ырдын идеялык-көркөмдүк мааниси өтө салмактуу. Акын кадыресе гана деталдар, жөнөкөй ойдон чыгарылган сюжет аркылуу жаркын поэтикалык жалпылоолорду алдыга тартат. Ал эми мындай чыныгы поэзиянын деңгээлине жеткен, канча убакыт өтсө да картайбай турган көркөм туундулар Турардын 60–70-жылдардагы «Кызыл алма», «Күн. Жер. Жүрөк», «Эне жана от», «Оттон өскөн кызыл гүл» жыйнактарында бир канча.

Лирикалык поэзия Байдылда Сарногоевдин, Рамис Рыскуловдун, М. Абылкасымованын, Эрнис Турсуновдун, С. Акматбекованын, маркум Т. Мукановдун кийинки жылдардагы чыгармачылыгынын негизги бөлүгүн түзөт.

Жаңы нерсенин, жаңы көрүнүштөрдүн элге алынып кетиши, окуучулар үчүн кадыресе көрүнүш болуп, аң-сезиминен турук алышы кандай оор, кандай түйшүктүү процесс. Калыбы, канткен менен адабиятта жаңычылык деген айрым бир авангардчыл жазуучулардын бөйрөктөн шыйрак чыгарганы, мода кууганы эмес, заман өзү мажбурлаган, ички эстетикалык зарылчылыктан диалектикалык түрдө агып чыккан кубулуш белем. Ошон үчүн адабияттагы жаңычыл көрүнүштөр (эгер алар чын эле ички рухий-эстетикалык зарылчылыктан келип чыкса) адегенде көзгө өөн учурап, айрымдардын кыжырына тийип, же тескерисинче болуп, акыр-аягында турмуштан өзүнө тийиштүү ордун табат, нормага айланат, бара-бара эч кимди таңгалтпаган, атүгүл таңгалгыдай деле эч нерсеси жок көнүмүш болуп калат. Буга мисал – биздин поэзиядагы С. Эралиев менен Р. Рыскуловдун ырлары (60-жылдар).

Ырас, С. Эралиевдин программалык «Жылдыздарга» поэмасын, Р. Рыскуловдун ырларын «таңгалаарлык» деп эч ким айтпаса да, өгөйлөгөн окурмандар көп эле болгон. Көптөрү басма сөз бетинде да

сындап, каршы аргументтер келтирип, иши кылып мындайда эзелтен боло келген «макул» жана «каршы» («за» и «против») деген үндөр угулган. Дегинкисинде, мында эч кандай чектен тыш эчтеке жок эле, баары негизинен законченемдүү көрүнүш болгон. Эми азыр Эралиевдин поэмалары, Рыскуловдун ырлары биздин адабияттагы кадыресе фактылар, өтүлгөн этап.

Бул жерде белгилей кете турган бир нерсе бар. Жаңычылдык дегенде поэзиянын тышкы белгилерин, формасын, өлчөмдөрүн ж.б.у.с. түшүнүү дале болсо бар. Андай ойлорду кадыресе журнал макаласынан монографияларга чейин, ал гана эмес атанган адабиятчылардын тандалмаларынан да окууга болот. А бирок жаңычылык чыгарманын тышкы сыпаты эмес, ички маңызы, жаңычыл мазмуну ошону тийиштүү образдык каражаттар менен туюнтуу. А жаңыча мазмун, деле жаңычылык деген түшүнүк алды менен турмуш өзү тууган, мезгил өзү мерчемдеген ички зарылдык. Белинский айткандай: «Если есть идеи времени, есть и формы времени». Ушул мааниде алып караганда алтымышынчы жылдардын акырында чыккан Жолон Мамытовдун «Отту сүйөм» жыйнагы, албетте, жаңы замандын импульстарын боюна сиңирген, мезгил менен мерчемдеш жаралган, кескин индивидуалдуу жыйнак эле. Менин жеке баамымда ал китептеги көркөмдүк бийиктикке, поэтикалык оттуу илепке, окуганда бүт баары бир гана ырдай – мезгил жөнүндөгү оодай же поэмадай таасир калтырган ички биримдикке акын андан кийин жеткен жок. Бул айтканым, албетте, акын андан кийин тизгин бошотуп, басыгын жайлатты, өйдөлөп өскөн жок дегендик эмес. Жолон андан кийин да бир катар күчтүү да, терең да чыккан чыгармалар жаратты. Бирок «Отту сүйөмдүн» оттуу илеби алигиче эсте, алигиче кымбат, алигиче жаңы. Балким ошол субъективдүү таасирден улам да мен Жолон Мамытов дегенде алды менен ошол жыйнакты биринчи коюп жаткандырмын... Акын андан бери онго жакын ыр жыйнактарын чыгарды, бир катар поэмалар жаратты. Эң кийинки жыйнагы – «Суунун өмүрү» аттуу ыр китеби (1981). Китеп өзүнчө бир проблематикалык өзөгү, философиялык подтексти, турмуш, Мекен жөнүндөгү сыр жашырбаган монологдору менен көзгө урунат.

Ата Журт, ысык койнуң бизди тапты,
Алпечтеп балалыкты, жигит чакты.
Энедей эрке желиң сылай берет
Чач аппак, сакал буурул болгучакты.

Не деген сөз убада бердик түмөн,
Ким кылды кезегинде ага күмөн.
Уяттан жүз албырып, эми минтип,
Мен сага тик бага албай комсоо жүрөм...

Айтылган сөздүн баары аткарылгыс
Экенин билбей көпкө башкарылдык.
Салаандан биз кум сымал куюларбыз,
Сен сүрчү өмүр өчкүс, майтарылгыс.

Жыйнактагы «Суунун өмүрү», «Башат жана Мухит», «Асирет» сыяктуу поэмалар акындын чыгармачылыгында өзүнчө мааниге ээ, азыркы поэмалар арасында бадырайып бөлүнүп көрүнөт.

...Ошентип, азыркы лирикалык поэзия жөнүндөгү кебибизди уланталы. Кийинки жылдары кандай жакшы китептер, эсте каларлык ырлар жазылды? Өзүнө өзүн ушинтип суроо салаар замат, ар кыл учурларда, ар кыл темаларда жазылган чыгармалар, ар кыл муундун акындары акылыңы термеп, каламыңа дем берет... Анткени ар бир жакшы чыгарма окурман үчүн баасы жок кенч, интеллектуалдык, эстетикалык кенемтесин толтурган байлык, андыктан, андай чыгармалардын алдында ар убак өзүңү милдеткер, карыз сезесиң. Ошол үчүн мындайда ойлогон ойду угуза айтып, лирикалык кардиограмманы жалпыраак, учкайыраак болсо да анализдей кеткен жакшы.

Башынан белгилүү: ар бир муун өзүнө замандаш акындардын доошуна кулак төшөйт, алардан өзүн толкуткан ойлордун, сезимдердин көркөм чагылышын көргүсү келет, издейт. Кээде андай китептер өткөн замандарда жашап өткөн акындардын адабий мурастарынан табылат, кээде көз алдыдан өтүп бараткан учурдун даңканына аралаш, көңүл толкуткан, ойду чымыраткан чыгармалар күнү бүгүн жаралат.

Кыргыз поэзиясы, шүгүрчүлүк, жакшы саамалыктар, кадыресе ыракат алып, көңүлдөгү сөздү тапкан китептер жагынан башынан эле жолдуу. Кээде-кээде «азыр жакшы китептер жок» деген бир беткей пикирлерди (сынчылардын оозунан) укканда чындап эле поэзиябыздын куттуу очогу өчүп калганбы, такыр эле таланттардан кур жалак калдыкпы деген ойго капталып, ичиңен кооптоносуң. Анткен менен жакшы китептердин жаралышы да мезгил, жалпы адабий процесс шарттаган көрүнүш белем, качан сынчылар «ал жок, бул жок» деп наалый баштаганда билинбей китеп текчелеринде дал ошо каалаган чыгарма өз окурманын күтүп, ак жол сурайт. Дал ошондой

китептердин бири, маселен, алтымышынчы жылдардын этегинде чыккан Сооронбай акындын «Түрмөк булуттары», ага удаа чыккан «Дабаан» жыйнагы болгон эле. Айрыкча «Түрмөк булуттар» не бир өзүнө гана таандык көркөм шааниси бар, кыргыз тоолорунун поэтикалык акварель сүрөтүн тарткан китеп; метафора менен айтканда, акындын кыргыз тоолору темасына жазган жайдары Одасы.

Кийинки жылдары, айрыкча жетимишинчи жылдары, кыргыз поэзиясы бир катар кызыктуу акындар менен байыды. Сагын Акматбекова, Роза Карагулова, Табылды Муканов, Токтосун Самудинов, Жайлообек Бекниязов, Акбар Рыскулов, Асан Жакшылыков, Эсентур Кылычев, Алмаш Чойбекова сыяктуу акындар билим жагынан деле, талант жагынан деле мурунку муундардын көчүн улап кете турган урпактар катары каралууга мүмкүн. Булардын ар биринде азырынча келечектеги потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдөн кабар берген бирден китептери бар (жакшы чыккандары, албетте), ар бири азыр активдүү изденүү процессинде, алга жылуу акыбалында жүрүп келишет.

Макалабыздын баш жагында кийинки жылдардагы кыргыз поэзиясында бир жаңы сапаттык көрүнүш бар экенин, ал – лирикалык поэзиядагы психологизм болгонун белгилегенбиз. Бул көрүнүш өзүнчө изилдөөнүн предмети болсо да, кептин нугуна жараша маселенин айрым жалпы аспектилерин козгой кетүү зарыл. Азыркы лирикадагы психологизм дегенде биз эмнени айткыбыз келип жатат? Ал жаңы сапаттык көрүнүштүн негизги өкүлдөрү кимдер? Кийинки суроого дароо эле жооп бере кетели – бул көрүнүш көбүнчө алтымышынчы жылдар менен жетимишинчи жылдардын аралыгында пайда болгон нерсе. Ага тиешеси барлар ошол убакта адабиятка келген акындан экени кадиксиз болсо да, психологизм баарына эле мүнөздүү эмес. Бул бир. Экинчиси, ырларында психологизмдин даана белгилери бар акындар айрым китептеринде ал көрүнүштү бир гана темада – сүйүү темасында иштегенде гана пайдаланып, андыктан, бул перспективдүү тенденцияны алар андан ары өрчүтүп, байыта албай, тек гана өзүн өзү анализдөөнүн, рефлексиянын каражаты бойдон кала берип жатканы кейитпей койбойт.

Демейде, бул же тигил сапаттык көрүнүштү баштаган, чыгармаларында өнүктүргөн лидерлер чыгат. Арийне, 60–70-жылдардагы кыргыз поэзиясын айта келгенде, андай лидерлерди бөлүп көрсөтүш кыйын маселе. А бирок, жогоруда айтылган психологизм жөнүндөгү кепти улантыш үчүн адабиятчы В. И. Коровиндин он тогузунчу кылымдагы орус поэзиясындагы психологизмдин калыптанышы

жөнүндөгү бир пикирин эскере кетүү ашык болбойт. Орус поэзиясында психологизм негизинен Пушкин менен Лермонтовдун поэзиясы тогошкон кезде жаралып, ошол мезгил үчүн жаңы сапаттык кубулуш болгонун айтып келип, адабиятчы поэзиядагы психологизмди автордун сезимди чагылдыруу проблемасы менен тутумдаш экенин далилдейт. Адабиятчынын айтканы боюнча андай учурларда: «Поэзия не стремится овладеть всем объективным богатством бытия, она удовлетворяется самодостаточностью индивидуального мира. **Переживание вызвано не сколько впечатлениями жизни, как у Пушкина, сколько анализом своих реакций на эти впечатления** (астын сызган мен – О. И.). Поэтому переживание, особенно в большинстве зрелых стихотворений Лермонтова, кратко и предстает мгновений вспышкой. И даже большие по объему стихотворения фиксируют один яркий момент. Каждое стихотворение через отдельные переживания, через раскрытие какого-то одного лика автора обращено к его личности в целом... Интимное становится личностным и окрашивает все без исключения темы и мотивы»¹.

Бул цитатада сөз Пушкин менен Лермонтовдой гигант акындардын чыгармачылыгы жөнүндө болуп жатса да, андагы психологизм тууралуу ойлор азыркы кыргыз лирикасындагы айрым сапаттык кубулуштарды интерпретациялоо ишинде көмөк көрсөтө алат.

Кийинки жылдары лирика, кыргыз поэзиясында айрыкча күчтүү өнүгүп, деле биздин түзүк деген акындардын көпчүлүгү ушул жанрда бир топ жемиштүү иштешти десек болот. Мисалы, Э. Турсунов эле үч лирикалык жыйнак чыгарды («Автопортрет», «Бийиктик» жана «Жигиттер»): О. Султанов «Сен жөнүндө поэмасын» он жылдан ашуун убактан бери улантып жазып келет; К. Бобулов да акын катары ушул багытта эмгектенүүдө; С. Акматбекова төрт ыр жыйнак чыгарып, төртөөн тең интимдүү лирикага арнады; Р. Карагулова, А. Чойбекова, А. Узакова, Ү. Маматова д. у. с. акын кыздар азырынча лириктер катары белгилүү. А бирок аталган акындардын баарын эле психологиялык лириканын өкүлдөрү катары мүнөздөөгө болбойт. (Анын үстүнө, биздин көз карашыбызда, ошол психологизмдин өзү өтө деле өркүндөп кете элек, башкача айтканда, жаңыдан түптөнүп жаткан убагы).

Маселен, Э. Турсуновдун «Бийиктик» аттуу лирика китебинде мындай саптар бар:

¹ *Коровин В. И.* Русская поэзия XIX века. – М.: Знание, 1983. стр. 66.

Керебетте жатып алып ойлонсом,
Кеме болуп көрүнөсүң сен бүгүн.
Аркы жээкке таштап кетер болгон соң,
Аттиң, мени сүйдүң экен эмне үчүн?

Алыс кеттиң, ага-тууган, дос калды,
Асман калды сени менен иши жок.
Мээ сергиткен керебеттиң бош калды,
Мен жалгызмын, маанек кылар киши жок.

Кайталанаар эртеңки таң, кеч деле,
Калды дүйнө көрбөгөндөй эчтеме.

Бул ырда акын али өзүн-өзү анализдөөдөн, жан дүйнөсүндөгү уйгу-туйгу сезимдерди ырдын негизги темасына айландыруудан алыс. Ырдын предмети – тышкы дүйнөдөн келген сезимдерди баяндоо, андыктан, мейкиндик координаттар менен мезгил так көрсөтүлбөгөн, жалпы маанидеги монолог айтылган. Арийне, айрым акындардын (биз психологиялык лирикага тиешеси бар деп эсептегендердин) ырларында кандайдыр көзгө урунган турмуш көрүнүштөрүн, ошондон пайда болгон сезимдерди көрсөтүү эмес, ошол сезимдердин өзүн өзүнчө анализдөө, тереңдеп үнүлүү мүнөздүү. Э. Турсунов жазган жалгыздык темасын, маселен, С. Акматбекова бир ырында факт катары эмес, азыркы, ушу таптагы процесс, ушу таптагы акыбал катары карайт; эмне үчүн жалгыз жүргөнүн эле эмес, жалгыздык деген **кандай** акыбал экенин, кандай карама-каршылыктуу сезим болоорун анализдейт.

Менин жалгыз болгум келди жөн гана,
Үйдө тымтырс. Бардыгы уктап жатышат.
Шырп алдырбай төшөгүмдөн бат узап,
Жылуу денемди түн кучактап жашыруун,
Тереземден түшүп кеттим акырын.

Дүлөй болуп келдим сезбей эч нерсе,
Келдим жалгыз түнкү көлдүн жээгине.
Толкун жээкке күү менен шарп урунуп,
Чоочунсутуп дал алдыман бурулуп,
Кайра түпсүз тереңдикте жок болот.

О толкундар! Качпагыла! Бул менмин,
Жарылууну эңсеп турам силердей.

Силер бир күн жээктен ашып кетүүгө,
Же болбосо аскаларга жетүүгө
Кандайдыр зор күч кармап жатат жибербей.

Акындын «Жамгыр» жыйнагынан алынган бул ыр жогоруда айтылган биздин пикирди бышыктай алат деп ойлойбуз. Ушу сыяктуу ырларды Сагындын калган төрт жыйнагынан каалаганча табууга болот.

Арийне, лирикалык поэзиядагы психологизмди баштаган С. Акматбекова деле эмес, мындай өз сезимин анализдөө мотивдери, сезимдин ар түркүн гаммаларын ар кандай психологиялык «кесилиштеринде» чагылдыруу Р. Рыскуловдун, О. Султановдун, Ж. Мамытовдун, Р. Карагулованын, Т. Мукановдун Э. Кылычевдин, Э. Эрматовдун, А. Узакованын ырларында да көп кездешет. Бир катар жаркын кусалыктын шооласына кирип (сентименталдуу интонациялар көп болсо да), бир топ бай сезим ньюанстарын тизмелеген ырларды жаш акын кыз А. Узакованын «Жылдыздуу күз» жыйнагынан табабыз.

Ыр жазбайм сен жөнүндө жашты төгүп,
Ичпеймин шарапты да жакшы көрүп,
Өзүңө окшой түшүп жалын салган,
Карабайм көздөрдү да жакшы көрүп.

Тиктебейм караандарды сага окшотуп,
Издебейм күлкүлөрдү сага окшотуп.
Узатпайм каркыраны сапарына
Сени издеп бара жаткан мага окшотуп.

Кечиргин, кечир мени, кымбат кишим,
Мен сени терип-тепшип айта бергем.
Түгөлдөп бүтө албаган кыйбас кишим, –
Бул жолу коштошууга гана келгем (19-б.)

Сексенинчи жылдар кыргыз поэзиясында өткөн он жылдыктагы көркөмдүк эстетикалык табылгалардын уландысы катары башталды. Ошону менен бирге поэзия күйөрмандары үчүн кадимкидей окуя, жагымдуу кездешүү катары эсте калган чыгармалар да аз болгон жок. Башкаларды билбейм, бирок мен үчүн көңүлгө жаккан, поэзия окуунун сөз менен шөкөттөгүс, кайрылып айтып бергис жыргалдуу учурларын эске салган ырлар көп эле болду. Маселен, Ж. Мамытовдун «Суунун өмүрү» жыйнагындагы «Өзгөн мунарасы жөнүндө балладаны» тартынбай эле акындын эң мыкты чыгармаларынын бири катары караса болот. О. Султановдун «Чарчоонун жүзүнчү ыры» ырлар топтомунда нака поэтикалык

эргүүнүн жемиши дегидей, дагы кыйла убактарга түк өз маанисин жоготпой кала бергидей чыгармалар бар. Ырас, аты уйкаш циклди өтө ийгиликтүү чыккан деш кыйын нерсе, анда карандай акыл, өңчөй чеберчиликке салып жазылган, окуган кишини кайдыгер калтырган ырлар көп жолугат. А бирок китептеги «Түнкү барлар», «Маркүнү эскерүү», «Алар ким» сыяктуу ырлар белгилүү акындын бир кездеги («Аэропанорама» менен «Отузунчу станциядагы») бийик деңгээлин эске салат.

Кийинки үч-төрт жылда чыккан дурус китептердин катарына Т. Мукановдун «Каректеги жер», А. Чойбекованын «Ак булут», А. Рыскуловдун «Мезгил жебеси», Ү. Маматованын «Ак куш» китепчелерин кошууга болот.

...Чыныгы поэзия чыгармасы ар бир жолу көңүлгө жарык түшүргөн жаркын маанайы, улуу чындыктарды жашырбай айткан эр жүрөктүүлүгү, жаңы ачылган дүйнөдөй алгачкылыгы менен окурмандын эсинде калат. Андай чыгармалар, аттиң, дайыма эле жаралып турбайт белем, ошон үчүн бизге ондогон китеп жазган акындын бир гана китеби, кээде бир гана чыгармасы эргиген поэзиянын жандуу туундусу, Аполлон даарыган ажайып үлгү болуп кала берет. Айрым китептерден беш-алты, ал эмес бир же эки нака поэзия чыгармасын тапсаң, ошонун өзү эле окуганым оңунан чыкты деген сөз эмеспи. Ырас, кээде бүтүндөй китеп башынан аягына чейин жалаң биринен бири артык поэзия берметтеринен турган учурлар болот. Кыргыз поэзиясында андай китептер абалтан боло келген нерсе. Маселен, Алыкул Осмоновдун 1945-жылы чыккан «Махабат» жыйнагы, Жоомарттын 1939-жылы басылган «Комузу», Сүйүнбай Эралиевдин 1962-жылы чыккан «Уяң жылдыздар», Сооронбай Жусуевдин 1969-жылы чыккан «Түрмөк булуттары», «Байдылданын «Менин батпас күнүм» (1971), Омор Султановдун «Отузунчу станция» (1968), Жолон Мамытовдун «Отту сүйөм» (1969) сыяктуу китептери.

Жогоруда жакынкы жылдары чыккан ыр китептер жөнүндө сөз козгоп жатып, бир катар жаш акындардын ысмын атаган элек, алардын бирден-экиден оң баага арзый турган китептери же чыгармалары бар экенин айтканбыз. Ошондой дурус чыккан китептер катары Т. Мукановдун «Каректеги жер» (1976), Алмаш Чойбекованын «Ак булут» (1979) жыйнактарын көрсөтөөр элем.

Сен менден тереңсиңби, тайызсыңбы?
Айдашты мени көптөр кайык сындуу...
Сен менден бийиксиңби жапызсыңбы?
Аралдай мени көптөр ачып тынды...

Сен мага кайык болчу айдала элек,
Сен мага арал болчу ачыла элек.

Бул маркум Табылды Мукановдун «Сага» деген ыры. Мындай бир эле окуганда көңүлгө кыттай орноп, көпкө чейин ичинде кайталанган, элестүү образдары менен ойдо калган ырлар акындын аталып өткөн жыйнагында бир канча. Ал эми Алмаш Чойбекованын «Ак булут» аттуу китепчеси автордун табиятынан таланттуу жаралган жан экенин, лирика – анын акындык талантынын күчтүү жагы экенин көрсөтөт. Жыйнактагы, балким, эң дурус, качан болсо кысталбай цитаталаса боло турган чыгарма – «Байыркы талаада байыркы таш жатат» аттуу ыр. Бир баарыдан мурун терең мазмуну, эң сонун образдык каражаттары, бийик гуманисттик пафосу менен көңүлдө узакка жашап калат.

Байыркы талаада байыркы таш жатат.
Байыркы жылдардын күнүнө кактанат.
Кээде аны улуган бороон да жалмалап,
Кээде ага армандуу булуттан жаш тамат.

Биз дагы дүйнөдөн кайрылгыс учаарбыз,
Качандыр мүрзөдөн чөп болуп чыгарбыз.
Жээктей өтүшкөн кийинки урпактын,
Өмүрдү даңктаган ырларын угарбыз.

Шамалга катыгып, ысыкка жылымдап,
Топурак денебиз жуурулса кылымдап,
Калаарбыз айланып ар түрдүү таштарга
А жамгыр жаш сымал таштарда сызылмак.

Мезгилге кайтарып ал таштар кум болоор,
Кум кайра жер болуп, ал жерге гүл толоор.
Жок болбос бир гана Күн, Жер, Ай, Жылдыздар,
Океан чайпалаар, эң көрктүү гүл солоор.

Билинбей өткөндө жылдардын закымы
Жандуу да, жансыз да кубулат акыры.
Эскирбей, өлбөй да калат го түбөлүк,
Адамзат өнөрү, даанышман акылы.

Мындай ырлар күндө эле жарала бербейт, кай бирлер бир нече жылда барып ушундай чыгарма жаратышы мүмкүн, ал эми томдогон ырларды жарыялап, бирок өмүр бою бир чеке жылытаарлык чыгарма

жаратпай, өмүр бою бир эле ортосаар жадатма обонун созуп келаткандар канча!

В. Г. Белинский улуу орус акыны Н. Некрасовдун эн алгачкы «Мечты и звуки» деген жыйнагын дал ошол ортосаардыгы үчүн сынга алып, мындай ойлорду айткан экен: «Прозада сезим менен учкул кыял жок болсо да, карандай акыл, курч тил, байкагычтык, кур эле дегенде жалпак тил болушу мүмкүн; бирок ырда кадимки сүрөткөрдүк жөндөм, поэзия болбосо, анда ырда эчтеке жок дей бер, атүгүл жалпак тил менен угумдуу саптар да көбүнчө жетишкендик эмес, кемчилик, анткени окуган кишини канааттандырмак түгүл, кейишке салат. Деле ыр өзү ортосаардыкты түк көтөрө албайт»¹.

Сөздүн чындыгын айтканда, азыр (азыр эмес, көп жылдардан бери) ыр китептер көп басылат. Бирок, айрым авторлор баягы эле көргөн-укканын ортого салган тайыз дидактиканы, желдирме литературщинаны, кубарган ыр-сымактарды китеп кылып чыгарып, поэзия деген наам менен элге барып жатканы кимди да болсо ойлонтпой койбойт. Бекер жеринен маанилүү партиялык документтерде адабий-көркөм сындын ролун күчөтүү маселеси курч коюлуп жаткан жери жок. Окурмандардын табитин тарбиялап, ошол ортосаар китептердин арасынан татыктууларын таап берип, жакшыларынын да, жамандарынын да тегерегинде коомдук пикир түзүп, сын-дооматты бетке айтып, китептердин дурус жана буруш жактарын ачып чыгыш адабий сындын азыркы учурдагы бирден-бир бийик вазипасы десек жаңылбайбыз.

Сүйөркул Тургунбаев менен Жайлообек Бекниязов 70-жылдары жаштар арасындагы активдүү изденген акындардын катарына киришчү. Айрыкча биринчи автор өзүнө таандык дүйнөсү, поэтикалык манерасы, темасы бар акын катары эсибизде турат. Акын ыр жыйнактарын анча көп чыгара элек, а бирок ал окурмандар журтуна жылуу жүз менен карап, башын бийик көтөрүп жүрүшкө толук акысы бар. Сүйөркулдун жоон топ ырлары чыңалган ички динамикасы, рухий толумдугу, азыркы доордун ритмине үндөштүгү менен поэзия күйөрмандарынын жылуу симпатиясына татыды. Мен өзүм анын бир нече ырын жатка билем, ыгы келген жерде бүт ыкласым менен угуза окуйм. Белгилүү го, азыр Ленин, партия жөнүндө жазбаган акын сейрек, бирок улуу көсөмдүн образын татыктуу тарткан ырлар, тилекке, каршы, чанда. Ал эми Сүйөркул аз жазса да, «Ленин заман» аттуу бир ыр жазып, поэтикалык ленинианабызга татыктуу салым кошо алды.

¹ Белинский В. Г. Собр. соч. в 9-ти томах. – М.: Художественная литература, 1978, т. 3. стр. 372.

Акын 1982-жылы «Эки аска» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнагын чыгарды. Жыйнактан Сүйөркулдун чыгармачылыгынан кабары бар ар бир окурман жакшы табылгаларды, өйдөлөгөн жылыштарды көрүүгө акысы бар эле. А бирок акындын баштагы китептеринде байкалган айрым мүчүлүштөр бул мертебе алда канча тереңдей түшкөнү туюлат. Ырас, жыйнакта желдирме трюизмдер, дежур темалар жок, ырлар акынды эмне козгоп, жан дүйнөсүн түйшөлткөн болсо, ошолор жөнүндө.

С. Тургунбаевдин «Эки аска» жыйнагы турмуш көрүнүштөрүнө, азыркы доор адамына акындын философиялык мамилеси жөнүндө. Жыйнактын жалпы профессионалдык көркөмдүк деңгээли жаман эмес. Автордун поэтикалык ой жүгүртүүсү, интеллектуалдык даярдыгы дурус. Ошону менен бирге жыйнактагы айрым чыгармалар ашкере абстракттуу маанайда, өтө эле асмандаган акыбалда жазылганын белгилей кетүү зарыл. Баса, бир поэманын аты чындап эле «Асман сөз» деп аталат экен. Поэманын негизги идеясы – өмүрдүн бүтпөстүгү, жарыктын, махабаттын өлбөстүгү. А бирок аны автор өтө эле абстракциялап, кадыресе, конкреттүү турмуштук проблемаларды ай-ааламдын ал учунан бул учуна оюна келгендей «учура» берип, чыгармасын жасалма, идеялык-көркөмдүк жактан чаржайыт кылып алгандай. Лирикалык каарман Марс менен Сатурн, Плутон (?), Чолпон сыяктуу асман планеталарынын ортосунда кудум эле бөлмөдөгү отургучтарды аралагандай аралайт; «Чолпон жылып келип скамейктин (?) учуна отурат», «Шарт-шурт келип, Марс марчандап(?) ортого тура калат», «Галактика жайлоодой жайкалат», ж.б. Деле бул китепте бир кемчилик болсо, ал – абстракттуулук, поэтикалык заряды жок карандай акыл, бүдөмүк ачылган көркөм концепция. Биздин, маселен «Эки аска» поэмасында эки аска бири-бири менен маек куруп, философствовать эткенине деле каршылыгыбыз жок, бирок автор өтө эле глобалдуу масштабдагы философиялык проблеманы (табият жана цивилизация) козгоп алып, иш жүзүндө аны бир аз бир беткей, карапайым аң-сезимдин деңгээлинде чечмелеп алган. Эгер эки аска муз төр доорунан бери этегинде жашаган эл турмушунун ар кыл этабына күбө болсо, анда эмне үчүн башында эле адамзаттын татаал, илме-кайып турмушун «түшүнөт» да, жыйырманчы кылымда «айрыплан», «пайыздарга» түшүнбөйт? Арийне, турмуш, дүйнө, адам башында эле кандай татаал, миң кырдуу болсо, азыр да ошол боюнча. Жалпы жонунан «Эки аска» жыйнагы автордун өзүн-өзү кайталабоого аракет кылганын, кантсе да индивидуалдуу жүзүн табууга аракеттенгенин айгинелейт.

А бирок, алаксып кеттим көрүнөт. Ошентип, азыркы кыргыз поэзиясына кайрылып келейин. Кайрылып келгенде эле айта турган кеп ушу: бүгүнкү күндө, буга чейин да кыргыз поэзиясында жакшы чыгармалардын изи сууган жок, канткен менен келечегине үмүт артып, жакшы чыгармалар күтө турган акындар бизде бир топ. Бул ишенимди толук эмес болсо да анча-мынча лирикалык маанайда (ар бир предмет өзүнө ылайык маанай, сөз каражаттарын тандайт окшобойбу...) болсо да туюнтууга аракет жасадык. Жасадык да, чынын айтыш керек, кадимкидей жеңилдей түштүк, анткени жакшы китептерди, жакшы чыгармалардын астында биз, окурмандар, дайыма карызбыз, такай милдеткербиз, а карыздан кутулуш илгертеден келаткан этикалык талап, ыйык кишичилик (адабият жагынан болсо – окурмандык, сынчылык) парыз.

Ырас да, акын Омор Султанов жазгандай:

Акын болуу кандай кыйын!
Оңой болуу – президент.

Акын бүгүн ойлонбосо
Эртең ойлоо кеч болот.

Жүрөктөрдө бугуп жаткан
чындыктарды ойготпосо, тийбесе:
оту өчкөн сезимдерге
сөз жандырып күйбөсө,
акын бүгүн жанын сактап
маалы менен тамак ичип,
уйкаш издеп арыктаса –
ал акынды окуганча
канча жакшы, канча пайда
кан ойготуп басып кетүү
вино жутуп бир бокал.

Чукугандай таамай айтылган сөздөр. Анткени акын, Асан Жакшылыков бир ырында туура жазгандай, «элдин демөөрү», калк турмушунун жандуу барометри. Компьютерсиз, ракетасыз, автомобилсиз жашоого мүмкүн, бирок Поэзиясыз, адабиятсыз жашоо мүмкүн эмес. Анан калса Поэзия менен Илим, бир кезде В. Г. Белинский туура жазгандай, өз ара рухий жактан тутумдаш, өзөктөш, анткени адам руху поэзиядагыдай эркин, бийик, чексиз болбосо, эң бир мыкты компьютер да эч качан жаралмак эмес. Ар бир албан илимий ачылышта бийик поэзиянын үлүшү бар, анткени поэзия – учкул ойдун триумфу, интеллектуалдык

турмуштун майрамы, көркөм сөздүн бийик салтанаты. Ошентип, азыркы кыргыз поэзиясы жөнүндөгү лирикалык монологубузду Жолон Мамытовдун төмөнкү саптары менен аяктагыбыз келет:

Ыр талаадан жыйган сайын бир түшүм,
Кайра барктап, каңтарбаса кыртышын,
Экинчи ирет эл алдына чыгалгыс
Эңгиреткен кездер келет ырчы үчүн.

Мезгил менен алпурушуп ал эми,
албарс ойду тамчылатса калемин,
калыс жүрөк окуучунун оозунан
келер муунга жете бермек дареги.

Жакшы саптар менчиги эмес бирөөнүн,
эл асырайт асыл сөздүн үрөнүн,
эгер акын адил жашап заманга,
Ата журтка таштай алса жүрөгүн.

Осмонакун Ибраимов

КООГАЛУУ ЖЫЛДАР ЖАНА СОГУШТАН КИЙИНКИ КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫ¹

Совет адабиятынын тарыхый өнүгүшүнө партиялык жетекчиликтин тийгизген таасири күчтүү болгону баарыбызга маалым. Ырас, кийинки убактарда «жетекчилик» деген сөз бара-бара башкача туюнтмалар, мисалы, «диктат», «көзөмөл», «кийлигишүү» ж.б. менен алмаштырыла баштады. Кайра куруу саясатынын касиети бул чөйрөгө да түздөн-түз таасирин тийгизип, бул же тигил термин же туюнтма түгүл, нечен жылдардан бери баарыбызга жадыбалдай жат болуп калган теориялык аныктамалар, кыйшаюусуз жетекчиликке алынып келген илимий постулаттар, концепциялар кайра каралчудай, ал гана эмес, айрымдары чыныгы илимге эч бир тиешеси жок жалган догмалар катары четке кагыла турган түрү бар. Эмнеси болсо да совет

¹ Ибраимов.О. Коогалуу жылдар жана согуштан кийинки кыргыз поэзиясы // Замана. –1991. №10. 59-64 бб.

доорундагы адабияттардын тагдыры жөнүндө сөз болгондо КПСС-тин бул тармактагы саясатын эске албай, бул же тигил партиялык токтомдун конкреттүү адабий-көркөм процесске тийгизген тикелей таасирин үйрөнбөй туруп сөз козгоо эч бир мүмкүн эмес, анткени советтик коомду тоталитардык система канчалык деңгээлде бурмалоолорго дуушар кылганы азыр талаш туудурбай турган нерсе болсо, көркөм адабияттын өнүгүшүнө партиялык жетекчиликтин эң зор таасир тийгизгени да ошондой эле чындык.

Совет адабиятынын тарыхый жолунда бир катар партиялык токтомдор айрыкча тагдырзаада роль ойногон деп тартынбай айтууга болот. Алар 1932-жылкы ВКП(б) БКнын «Адабий-көркөм уюмдарды кайра куруу жөнүндө» 1946-жылкы «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндө» жана КПСС БКнын «Жеке адамга сыйынуунун кесепеттеринен кутулуу жөнүндө» деген айтылуу 1956-жылкы токтомдору. Бул документтер жалпы совет адабияты менен маданиятынын тагдырына, өнүгүп-өсүшүнө аябагандай зор таасирин тийгизген. Мен бул жерде бул токтомдор чыгармачылык процесске канчалык денгээлде оң же терс таасир тийгизгенин айтып отургум келбейт, анткени бул өтө чоң тема. Ошондуктан макаланын нугун бир гана партиялык токтомдун, атап айтканда, жогоруда аталган 1946-жылкы токтомдун кыргыз совет адабиятынын согуштан кийинки мезгилдеги профессионалдык өнүгүшүнө тийгизген таасири, жөнүндөгү маселенин тегерегине бурмакмын.

Фашисттик Германияны жеңүү башка совет элдери сыяктуу кыргыз элине да сан жеткис жоготуулардын эсеси катары келди. Бул жеңиш үчүн биздин эл да эбегейсиз зор жоготууларды курмандыкка чалды. Башкасын айтпай, жалаң гана маданият майданында иштеген, адабияттын арабасын тарткан нечен-нечен жаркын адамдарыбыздан согуштун айынан айрылганыбызды эстей келгенде, Улуу Ата Мекендик согуш биз үчүн канчалык кымбатка турганын даана элестетсек болот. Жазма адабиятыбыздын пайдубалын түптөгөн М. Элебаев, Ж. Турусбеков, Ж. Жамгырчиев, Х. Эсенкожоев сыяктуу залкар таланттар чыгармачылыгынын гүлдөп турган кезинде душман огунан мерт болушту. Оорукта, командировкада жүргөн кезинде Ж. Бөкөнбаев каза тапты. Жаңыдан телчигип келаткан чакан адабият үчүн бул кандай жоготуу экендигин элестетип көрөлүчү. Элестетели да, согушка чейин эле К. Тыныстанов, С. Карачев сыяктуу кыска өмүрүндө кыргыз маданиятына опол тоодой салым кошкон универсал таланттар сталиндик репрессиянын кандуу тегирменине жанчылганын кошо кетели. Ырасында эле кансыраган адабият эмей эмне?!

Дал ушул учурда, согуштун жараттары жаңыдан карттана башганда ВКП(б) БК жогорудагы токтомду кабыл алды. Эгерде бул партиялык документтин жалпы эле совет элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин адабиятына тийгизген салакасын ченеп-өлчөй келгенде башка токтомдор бир тең, ушул токтом бир тең деп тартынбай эле айтсак болот.

Жогорудагыдай орду толгус жоготууларга учурап, арасы кадимкидей суюла түшкөн адабиятыбыздын авангардына ал кезде А. Осмонов ашкере суурулуп чыгып, көркөм процесс жаңы сапаттык баскычка көтөрүлүүнүн алдында турган. Анын үстүнө согуштун тарыхый жана этикалык, ыймандык сабактары адабиятка анык ышкысы бар ар кандай инсан үчүн аябагандай бай материал болчу. 20–30-жылдарда дүркүрөп өнүгүп кеткен агитациялык-публицистикалык поэзия согуш жылдарында адам жөнүндөгү, анын ички толгонуулары жөнүндөгү ой-санааларга улам көбүрөөк орун бошотуп, сырткы чөйрөнү шөкөттөөгө караганда ички дүйнөнү талдоо алда канча кызык да, татаал да экендиги ачык болуп калган эле. Ушул өткөөл учурда А. А. Ждановдун «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндөгү доклады жана аты аталган токтом басма бетине жарыяланды. А. А. Ахматованын чыгармалары жөнүндө кеп кылып келип, партиянын ал кездеги идеология боюнча баштагы лидери докладында мындай деген бүтүм жасады: «Бул чыгармалар көңүл чөгөттүк менен пас маанай, пессимизм, коомдук турмуштун кычаган маселелеринен качуудан башка, жеке сарсанаалардын тар чөйрөсүнө камалуудан башка эч нерсеге алып келбейт». Ал эми токтомдо советтик «эң эле алдыңкы, эң эле идеялуу» адабияттын алдына турмуштун жактарын көрсөтүү, жеке, индивидуалдуу ой санаалардан качуу милдет катары коюлду.

Бир караганда эки журналдын, эки-үч эле жазуучунун ишмердиги жөнүндө сөз болгонсуп атса да, жогорудагыдай катаал тыянактар миндеген акын, жазуучуларга тиешелүү заардуу эскертүү эле. Токтом менен А. А. Ждановдун докладынын адабий коомчулук арасындагы резонансы абдан чоң болду. 1937–38-жылдарда өкүм сүргөн өз ара шек саноочулук, чагымчылдык, бири-бирине саясий айып коюу, карандай жерден көө жабуу токтомдон кийин кайра башталды.

1946-жылдагы токтомдун эң эле залалдуу жагы – жаңыдан телчигип келаткан адабияттагы айрым бир келечектүү тенденцияларды, татынакай көркөмдүк-эстетикалык табылгаларды андан ары тамыр жайып, өнүгүп-өрчүп кетишине тоскоол болгонунда эле. Маселен,

поэзияны алалы. А. Осмоновдун адам жанынын эң бир аялуу, эң бир кол жеткис «булуң-бурчтарын» көркөм иликтеген ырлары менен поэмалары, Т. Уметалиевдин майданда жазган лирикасы, А. Токомбаевдин сүйүү ырлары андан ары өнүктүрүлүп, жаңы муундун өкүлдөрү тарабынан терең өздөштүрүлүшү тийиш болчу. Жалпы мазмундуу тирадалар, ыксыз патетика жүрөк түпкүрлөрүн изилдеген реалисттик жалпылоого орун бошотушу, көркөм сөз турмушту аңдаптаануунун куралына айланышы негизинен табийгы көрүнүш катары кабыл алынмак жана бул үчүн объективдүү шарттар түзүлүп калган. Тилекке каршы, «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндөгү токтом бул процесстерди алда канча жайлатып койду, ошону менен бирге көркөмдүк насилди тайкы, күнүмдүк саясий талаптарга ылайыкташкан конъюнктуралык ыр, поэмалар үчүн ушунчалык ыңгайлуу шарт түзүп берди, адабий турмуштун субъекттеринин арасындагы кагылыштарды, өз ара конфликттерди, прогрессчил көз караштар менен реакциячыл позициялардын ортосундагы араздашууну ого бетер күчөттү.

Сыягы 40–50-жылдардагы, адабий күрөштү баштап берген эң алгачкы «залп» М. Алыбаевдин «Маанисиз Махабат» деген 1946-жылы 15-сентябрда «Кызыл Кыргызстан» гезитине чыккан макаласы болду окшойт. Макалада автор А. Осмоновдун атактуу «Махабат» жыйнагына окуучулук баа берүүгө аракет кылып, китептин негизги кемчилиги деп акындын өз чыгармачылыгында баарынан мурун жеке турмушунун көйгөйлөрүн лириканын негизги предметине айландырганын, чыгармаларда автор өз керт башынын кайгы-капаларынан алыс кете албай калганын айтат. Эгерде ар бир акын өз турмушунун гана кайгы-капасын жаза берсе, өзү гана сезип, туйган нерселер жөнүндө жазып отуруп алса, анда поэзия эмне деген поэзия болот деп бушайман болот М. Алыбаев. Башкача айтканда, А. Осмоновдун оппоненти жеке эле «Махабат» жыйнагынын авторуна эмес, чын-чынына келгенде поэзиянын адепки касиетине, негизги өзгөчөлүгүнө каршы туруп, лирикадагы «мен»-дин дайыма кашкайып көрүнүп турушуна каршы чыгат. Бирок, баарынан кызык жери, Мидин акын катары өз чыгармачылыгында өзү каршы чыккан лирикадагы касиеттерди толугу менен пайдаланат, башкача айтканда, өзүн өзү иш жүзүндө четке кагат.

М. Алыбаев койгон айыптар жөн гана окуучулук каалоо эмес эле. Ошол учурдун көркөм контекстинен алып караганда, жогорудагы токтомдун талабынан алып караганда бул барып турган саясий айып

тагуу эле, анткени А. А. Жданов да Ахматованы өзүнүн жеке турмушундагы кайгы-капасын жазган үчүн «өткөн замандын өчүп бараткан жаңырыгы», «майда буржуазиялык идеологиянын жарчысы», «коомдук турмуштун даңгыр жолунан четтөө» деп күнөөлөгөн эмеспи! Кудай жалгап М. Алыбаевдин макаласы Алыкулдун тегерегиндеги саясий компанияга себеп боло алган жок, анын үстүнө А. Токомбаев да эмнегедир ортолук позицияны ээлегенге аракет кылды. Ортолук дегеним, «Махаббат» жыйнагы жөнүндө дурус ойлор, атүгүл өтө жогору баалаган пикирлер да пайда боло баштаган эле. Маселен, Т. Үмөталиев 1946-жылдын 1-августунда «Ленинчил жаш» гезитинде «Алыкул Осмонов» деген макала менен чыгып, жыйнактын авторун азыркы учурдун алдыңкы акындарынын катарына коёт, атүгүл Алыкулду И. В. Гетеге салыштырат. Акындын негизги чыгармачылык ийгилиги катары дал сүйүү лирикасын, граждандык темага жазылган ырларын жогору баалайт. Андан бир нече күн мурдараак Кайсын Кулиев менен Ясыр Шивазанын «Алыкул Осмонов» аттуу макаласы орус тилинде «Советская Киргизия» газетасында жарыяланат. Ал да негизинен акындын чыгармачылыгына жогору баа берет. Кыскасы, А. Осмонов кандайдыр бир себептер менен конкреттүү партиялык саясий жазадан эптеп кутулат. Бирок «Махабаттын» тегерегиндеги талаш жазуучулар арасындагы андан кийинки айыгышкан талаш-тартыштардын башаты болуп калат.

ВКП(б) БКнын токтому Алыкулду чоң саясий айыпка жыкканга негиз болсо да, аны сындаганга караганда жактагандардын арбын болуп кеткендигинин конкреттүү-тарыхый себептери да бар экендигин унутпоо керек. Биринчиден, поэзияда көркөм жалпылоонун бирден-бир ыкмасы – дүйнөнү акындык индивидуалдуу көз караш менен кароо экендигин кыргыз акындары да (албетте, алды менен ашкере таланттуулары) түшүнүп калган кез эле. Экинчиден, А. Осмоновдун ырлары менен поэмалары чындыгында эле кыргыз поэзиясындагы жаңылык, кимди да болсо кош көңүл калтырбай турган чыгармалар болчу. Ошол эле мезгилде поэзияны учурдагы ар кыл саясий ураандардын, лоозундардын үстүрт иллюстрациясы деп түшүнгөн консерваторлор да көп эле, анын үстүнө жогорудагы токтом алар үчүн табылгыс курал катары кызмат өтөп берди. 1948-жылы «Советтик Кыргызстан» журналына (№ 1) жарыяланган белгилүү реакционер Ж. Самагановдун «Бир чыгармага арналган үч макала тууралуу» деген макаласы адабияттагы ички кармашууларга себеп болду. Автор анда эки жыл башта дүрт этип от алып баратып, кайра басандай түшкөн

талаш-тартыштын жалынын дагы тутантты. Макалада ошол кезде эң эле курч колдонулган сынчыл лексикондун баарын пайдаланат; А. Осмоновдун ырларын аморалдуу ырлар деп таап, өткөн замандарга симпатиясы күчтүү, чыгармаларында скептицизм бар өзү мещандык философияны тутунат деп жарыялайт, акынды сындаган макаладан тыянак чыкпаганына бушайманданат.

Ошол эле Ж. Самагановдун «Тар жол, тайкы багыт» (1948) деген макаласында К. Маликовдун поэтикалык чыгармачылыгы, бир катар ырлары, айрыкча «Балбай» аттуу революцияга чейинки кыргыз элинин тарыхый турмушуна арналган поэмасы аёосуз сынга алынат. Алыкулга карата айтылган дооматтар, саясий айыптардын «буке-ти» бул авторго да толугу менен коюлат. Жедеп мээсин ждановдук реакциячыл көрсөтмөлөргө шыкап алган сынчы атүгүл акын ырларында М. И. Калининди «Манастагы» капилеттен сөз тапкан, караныда көз тапкан Бакайга «теңеп деп» койгондугу, ала-тоонун жигиттерин арстанга, шумкарга салыштырганы үчүн жана өзү жетектеген «Ала-Тоо» журналына ачык айтып, ак сүйлөгөн Т. Саманчин менен А. Убукеевдин макалаларын баскандыгы үчүн айыпка жыгылат, партиянын учурдагы саясатына каршы турган иш кылды деген орчундуу дооматтардын башы чыгарылат. Натыйжада акын К. Маликов республиканын борбордук партия комитетинде иши каралып, чыгармачылыгы чоң саясаттын чордонуна айланат. К. Маликов менен биргеленген «мактап-жактаган» А. Убукеев менен Т. Саманчин да партия саясатына «көзү түз эмес» сынчылар катары оркоюп көрүнүп калат. Кийинки сынчы өзүн акташка аракет кылып «Советтик Кыргызстан» журналына (№ 9, 1948) «Адилетсиз апыртмалуу сынга каршы» деген макаласы акты кара деп далилдешке далалат кылган Ж. Самагановдун макаласын канчалык ишенимдүү төгүндөсө да анын аргументин уга турган партия жетекчилери табылбайт. Улам чалкеш тартып бараткан заманда билмексенге салып кутулуп кетиш мүмкүн эмес экендигин туйган К. Маликов аргасыздан 1949-жылдын майында «Кызыл Кыргызстан» гезитине Ж. Самаганов жапкан «күнөөлөрдүн» баарын мойнуна алып, ачык кат жазат, «фольклордук формаларга ашкере кызыгып» кеткенин, кыргыз элинин феодалдык заманын «идеализациялаганын», Саманчин менен Убукеевдин макалаларын «патриоттук принципалдуу сынга» каршы экенине карабай журналга жарыяланганын, «эски эпитеттерди» арбын колдонгонун (ырларында) толугу менен мойнуна алат. Ошентип кыргыз адабиятындагы тыныстановдук эпкин кайра башталат.

Ошол эле Ж. Самаганов орусча которулуп басылган «Космополитизм и рецидивы буржуазного национализма в работах Т. Саманчина» деген макаласында («Советская Киргизия», 10 апрель 1949) деле адабияттагы улуттук белгиге, өзгөчөлүккө катуу чабуул жасайт, өткөн тарыхка кызыгууну, улуттук адабияттын ар түрдүү фактыларын алга карай өсүп-өнүгүүнүн ар түрдүү оош-кыйыштары, желөктөрү катары караганды эң бир зыяндуу көрүнүш катары баалайт. Бирок, баарынан кызык жери, Самагановдун макалалары караманча догмачыл, реакциячыл экенин адабий коомчулук көрүп-билип турса да, партиялык жетекчилик дал ошол реакционердин позициясын жактаганы, К. Маликовдун соңунан Т. Үмөталиевди, андан соң А. Токомбаевди бир кездеги К. Тыныстановчосунан моюндарына ботокурун салып, жалпы журтчулуктан кечирим суратканы, жок айыптарды «моюнга алдырышканы» таңгалдырат.

Ждановдун саясатына каршы туруу үчүн ташка тамга баскандай күчтүү аргумент болсо да баары бир алсыз экенин, деле адабият дегенди мезгил талабы таптакыр башкача түшүнүүгө мажбурлап турганын сезген Т. Саманчин К. Маликов сыңары «айыбын мойнуна толугу менен алганын» билдирип ачык кат жазат, өзүнүн бүткүл илимий чыгармачылыгына өз колу менен жараксыз деген өкүм жазат. «Звезда» жана «Ленинград» журналдарынын айыбын чукуган токтомдордун духунда жазылган сын макалаларга, аны ар тарабынан колдоп турган жергиликтүү бийликтердин кысымына чыдабаган Т. Үмөталиев, А. Токомбаевдер өздөрүнүн эң мыкты деген чыгармаларынан баш тартышат, мындан ары ал кемчиликтерден тездеп арылып, партиянын «көрсөтмөлөрүнөн» тайбай иштеше тургандыгын айтышып, убадаларын беришет. Баса, алардын алды-кийинине карабай баш тарткан адабий перзенттери кайсылар эле? Маселен, А. Токомбаев өзүнүн согушка чейин эле эмес, согуштан кийин да андан өйдө көтөрүлө албаган атактуу «Кандуу жылдар» романынан баш тартыптыр... Ушундан эле ВКП(б) БКнын жогорудагы токтому кыргыз адабиятына кандай кыямат күндөрдү алып келгенин боолголосок болот. Натыйжада, А. Токомбаев өз романын кайра иштеп чыгууга мажбур болду, чыгармадагы көп нерселер жаны редакциясында башкача түргө келди, 1916-жылдын трагедриясы биринчи вариантка караганда алда канча башка көз караш менен баян этилди. Түп-тамырынан өзгөрүлдү десек аша чабаарбыз, бирок көп процесстер мурункуга караганда жасалып-түзөлүп, акценттер алмашып кетти. Токтомдун жеке эле А. Токомбаевге эмес, жалпы кыргыз адабиятына тийгизген «пайдасы» ушундайча болду.

40–50-жылдардагы адабий күрөштүн негизги залалы – учурдун адабий процессин баштагы динамикадан тайытып, жазуучуларды жалган пафосторго азгырылып саясий конъюнктурага ылайык иш узатканга мажбур болгонунда десек жаңылбайбыз. Ошону менен бирге желдирме журналистикадан жол талашкан, гезит беттеринде эмне даңазаланса ошону ырга салган, поэзиянын эртеңкиси менен келечегин эмес, азыркы агып өтүп жаткан сааттын кызыкчылыгы үчүн жашаган убактылуу уйкаш өнөрү деп санаган псевдоакындардын арааны жүрө баштады. Маселен, дал ушул аралыкта эң көп китеп чыгарган автор К. Акаев болду, 1945–55-жылдардын ичинде сегиз ыр китебин чыгарды. Ал эми М. Жангазиев өзүнчө эле рекорд койду десек болот. 1950–55-жылдардын ичинде тогуз (!) поэтикалык жыйнак чыгарды. Андан кийинки орунга, калыбы Т. Уметалиев чыкты. Ж. Самагановдун сынынан кийин этият болуп калган акын жалаң даңазалоо пафосунда айтылуу «Жеңиш» жыйнагынан кийин (1946) үстү-үстүнө китеп жазды, 1955-жылга чейин сегиз китеп чыгарды. Жыйнактарынын аттары: «Москвага салам» (1947), «Биздин Жер» (1948), «Мекен күүсү» (1949), «Жыргал турмуш ырлары» (1950) ж.б. Маселен, «Биздин жер» жыйнагы жалаң Кыргызстандын түштүгүнүн чоң-чоң кыштактарын, чакан шаарчаларын мактаган ырлардан түзүлдү. Поэзия гезит репортажынын деңгээлине түшүп, адам турмушун, коомдук көрүнүштөрдү андап-таануунун кылдат куралы катары кадыры төмөндөдү. Ошол эле Т. Уметалиев өзүнүн «Жеңиш» ырлар жыйнагынын деңгээлине жете албай, негизинен даңаза ырларына, куру пафоско көбүрөөк азгырылып кетти.

Эгерде 50-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз поэзиясын көз алдыга элестетүүнү максат кылып, токтом адабиятка кандай өзгөрүүлөрдү алып келгенине кызыккан адам К. Акаев менен М. Жангазиевдин ырларын окушу керек. Поэзиянын кандай темаларга арналганын ыр китептердин аталышынан эле билүүгө болот: «Бакыт нуру» (1949), «Эмгек шаңы» (1950), «Фрунзе – Кыргызстан борбору» (1954), «Бакыт жөнүндө баян» (1954), «Таалай таңы» (1956) сыяктуу К. Акаевдин китептери, «Бакыт гүлдөрү» (1951), «Тянь-Шандык кишилер» (1955) өңдүү М. Жангазиевдин китептери ж.б. Бул пафоско белгилүү өлчөмдө Н. Байтемиров да, С. Жусуев да, А. Токомбаев да, Э. Узакбаев да кызыгып кетишкенин эскерте кеткен ашык болбойт. Адабиятта турмуштун оң жактарын гана сүрөттөө, идеализациялоо, жеке адамга сыйынуу күчөгөн. Баса, жеке адамга сыйынуу демекчи, поэтикалык сталиниада болуп көрбөгөндөй күчөгөн. Б. Жоробаевдин

«Сталин ата» (1947), Ж. Таштемировдун «Сталин» (1947), Н. Жетикашкаеванын «Ыракмат сага, Сталин» (1948), А. Үсөнбаевдин «Сталинге» (1948), А. Токомбаевдин «Эл атасы» (1949) Т. Шамшиевдин «Сталин – бүгүнкү Ленин» (1948), М. Жангазиевдин «Узак жаша, Сталин» (1949) ж.б. толуп жаткан ырлар буга толук күбө.

Кыскасы, кыргыз поэзиясы 1946-жылдагы жогоруда аталган токтомдон кийин көз-көрүнөө кризис абалына туш келди. Таланттуу деген бир катар акындар узак жылдарга поэтикалык чыгармачылыктан четтетшти. Маселен, адабиятка ишенимдүү келип кирген С. Эралиев «Тууган жер» жыйнагынан (1950) кийин туура тогуз жыл «унчукпай» жүрдү. Ушундай эле узак чыгармачылык пауза М. Алыбаевде, Р. Шүкүрбековдо, Э. Узакбаевде болду. М. Алыбаев 1949-жылы чыккан «Жаңы ырлар» аттуу жыйнагынан кийин араң 1957-жылы атактуу «Ак чүч» сатиралык жыйнагын чыгарды. Адабияттагы изденүү пафосу И. В. Сталин каза болуп, КПСС БК 1956-жылы «Жеке адамга сыйынуунун кесепеттеринен кутулуу жөнүндө» деген токтомун кабыл алгандан кийин гана кадимкидей жанданды. Ч. Айтматов, С. Эралиев, С. Жусуев, Б. Сарногоев, О. Султанов, К. Жусубалиев сыяктуу азыркы адабиятыбыздын аттын кашкасындай таанымал өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы 50-жылдардын этегинен баштап гүлдөй баштады.

Абдылдажан Акматалиев

ИЗДЕНҮҮГӨ УМТУЛУУ¹

«Сүйүнчү» – чындыгында акын С.Станалиевдин чыгармачылык кубанычы. Бул эки нерсеге байланышкан. Бир чети анын тун жыйнагы, өзүнчө чыгармачыл адам катары жар салышы болсо, экинчиден, жакшы кабар жалпы поэзия күйөрмандарына айтылып жаткансыйт. Себеп дегенде чыгармачылык изденүүнүн толкунунда жүргөн жаш акын турмуштун терең оош-кыйыштарын, татаал карама-каршылыктарын эркин дем менен өзүнчө станалиевче берүүгө умтулат. Ал эми «Сүйүнчүнүн» конкреттүү маанисине келе турган болсок, анда ал китептин бет ачар ыры. Наристе жарык дүйнөгө келгенде ким гана кубанбайт дейсиз, аны менен адамзаттын жашоосу уланат, өмүрү узарат. Акындын ымыркайга тилегени – тазалык, жакшылык,

¹ Акматалиев А. Изденүүгө умтулуу // Ленинчил жаш. – 1982. – 25-нояб.

адамкерчилик. Албетте, бул – жөн гана сөз катарындагы каалоо эмес, айтылган нравалык касиеттер өмүр өткөнчө аны турмуштун тайгак кечүү, тар жолунда бирге жүрсө деген адилеттен чыккан ой!

С.Станалиев «Сүйүнчүнүн» биринчи бөлүгүн «Жашасын карама-каршылык» деп бекер атабаса керек. Карама-каршылыктардын күрөшү, карама-каршылыктардын келип чыгышы жана чечилиши материалдык дүйнөнүн тынымсыз өнүгүшүнүн булагы, анын прогрессинин шарты болуп саналат. Карама-каршылыктардын биримдүүлүгү адамзат жашоосун негиздеп турат, ал адам турмушунда да, жаратылышта да жолугат. С.Станалиев «Шаар кубанычы» деген ырында диалектика мыйзамын абдан элестүү берген. Эми шаарда бала жыттуу арча бешиктер көбөйүп, шаар кең пейилдүү чоң энеге айланды. Ошол эле учурда «Шаар көтөргөн жердин үч ырында» Жер-Эненин аянычтуу образына туш болобуз. Жер-Эненин адамга карата таарынычы, нааразычылыгы бар, гүлдөп турган кең талаанын шаарга айланышын жактыра бербейт, лирикалык каармандын жылаңайлак басышын, кум, топурак чачып ойношун эңсейт. Бирок, Адам менен Жер-Эненин ортосундагы карама-каршылык элдешкис, бирин-бири жокко чыгарган көрүнүш эмес:

Адам, сени бактым эле
күндүр-түндүр алпештеп,
акыл берип, сүйүү берип ченемсиз.
Мээримимди берип тууган энедей
пендезаттын пешенеси
дайым жарык болсун деп.
А силерчи?!
Силер мага не бердиңер?
Зоот бердиңер темирден,
бетон менен асфальттан,
кызыл-күрөң, ак таштан.
Кайдан анан көтөрүлсүн
мартабам!
эт жүрөгүм куушурулуп мен
кысылып баратам.

Лирикалык каармандын ички дүйнөсүндөгү карама-каршылык «Жаз келдиби, апаке?» деген ырында да өтө конкреттүү чыккан. Ырда өлүм менен тирүүлүк бири-биринен ажырабастан сүрөттөлөт.

Буга жаш акын кантип жетишкен? Ал дүйнөдөн кайткан адам баласы жашоодо унутулуп калбастыгын негизинен эки нерсе: биринчиден, лирикалык каарман энесинин өлгөн атасынын бейитине барып жүргөнүн жандуу эскерүү менен, экинчиден, жаз менен дыйкан адамдын ортосундагы жалпылоо менен берген. С.Станалиев үчүн жаратылыш сенек, өзгөрбөс каардуу нерсе эмес, ал кечиримдүү, айкөл. Ошон үчүн акын жаратылышты жандай сүйүп, ага өтө кылдат, назик мамиле кылат. «Жалгыз түп өрүк тууралуу баллада», «Көлдөгү жаан», «Жаз талаага тийип жатат» деген ырларында жаратылыш метафоралык жандандыруу касиетке да ээ.

Токой ырдайт,
токой ыйлайт.
суу болду деп көйнөгүм.
Тентек жамгыр тепсеп
чуркайт,
жер эненин чөйчөгүн.

Жаш акын кыздар дүйнөсүнө үңүлүп, алардагы аруу сезимге болгон мамилесин, кайгысын, кубанычын «Белгисиз кыздын ыры» деген циклинде баяндайт. Кыздардын сырынын капкагын ачып, андагы катылган аруу сезимди жылуу-жумшак үн менен жеткирип келген акын жигиттер чанда гана жолугат. Мындай ары татаал, ары жооптуу иште акындын ички дүйнөсүнүн сезимтал сергектиги чоң жардам бергендиги көрүнүп турат:

...Кыздар сенин ак тоюна кетишти,
жок дегенде мени жүр деп коюшпай.
А мен болсо кала бердим жапжалгыз,
кылы үзүлгөн, тепкеси жок комуздай...

«Бакыт менен кездешүү» ыр-новелланын лирикалык каарманы турмуштун тайгак кечүү, тар жолунда адашат, тайгаланат. Бирок, ал аруу сезимин өчүрбөй, муздатпай көкүрөгүндө сактап келет, өзүнүн сүйгөн адамын кымбат, ыйык көрүп кала берет. Мына ушунусу менен ал башына түшкөн оор кыйынчылыктарды жеңип, бакыт-таалайга жетишет. Ал Адам деген улуу атты таза сактай алат.

С.Станалиевдин ырларынын өзгөчөлүгүнүн бири – ал акын катарында берейин деген оюн бүт айтып салбайт, маселени коюп,

окурманга суроо таштап, аны ойлонтууга мажбур кылат. Демек, ырдагы ойдун кыймыл-аракети акын чекит койгондо эле бүтүп калбайт экен, анын жашоосу окурмандын аң-сезиминде кала берет. Биз жаш акындын «Сүйүнчүсүн» кандай жакшы ниет менен ачсак, так ошондой ой менен андагы поэтикалык новелла «Бакыт менен кездешип», ыр жыйнактын соңку барактарын канааттануу сезими менен жаптык.

Акын кыздарыбыздын бири Ү. Маматованын «Ак кушу» (1982) – адабий чөйрөдө жакшы кабыл алынышы кубанарлык көрүнүш. Символикалык аталыштагы бул жыйнакта – айыл панорамасы айкын сүрөттөлөт. Лирикалык каарман айылда туулуп, алтын балалыгы ал жерде өткөн. Бойго жетип, билимин өркүндөткөнү борбор шаарга келет. Сапар чегип кеткен кыздын көкүрөгүндө айылына болгон сагынычы, кусалыгы сакталган. Адырларга өрт алгандай кызарып кызгалдактар гүлдөгөн жаздын келишин, гүл терип, куушуп-ойноп жүргөн мезгилин элестейт. Каникулга келгенде айылдагы өзгөрүүлөргө, жаңылыктарга кубанып, айылдын көркү көзүнөн учат, ошол эле учурда ага карата өзүндө пайда болгон жаңы ички сезимин жашыра албайт:

Тааныш жыт – түтүн жыты,
Айылдын тааныш кышы,
Мен билчү, мени билчү
Сырдана айыл ушу.
Мен өзгө, өз айлыма,
Конокмун жыл, айдагы,
Өз болуп алышыптыр,
Келиндер капкайдагы.

Жаш акын чакан айлынын жашоо турмушун, андагы адамдардын психологиясын «Коштошуу», «Жаз келчү эле биздин чакан айылга», «Айылды кылчак карап кете бердим» өңдүү ырларында ар тараптан чагылдырган. Биз автор менен айылды кошо аралап чыккандай, анын эл-жерге сүйүүсү жүрөгүнүн ички кайрыктары экенине күбө болобуз.

Махабат темасына Ү.Маматова чын ыкласы менен кайрылган. Анын бул жагдайдагы ырлары жаш акын С.Станалиевдин «Белгисиз кыздын ырынан» кем калбаганын көрөбүз, кантсе да ал кыз эмеспи, аялзатынын ички табиятын жакшы билерине күмөн жок. «Сен жокто дагы күндөр өтүп жатат, карызга берилгенсип алар мага» деген эки сап менен ал махабаттын кудурет күчүн билдирип жатат. Махабатта

болчу кызганычка лирикалык каарман этият мамиле кылып, ал жүрөктөгү жылуу сезимди өчүрбөскө аракет кылат. Жаш акындын саптарындагы жөнөкөй турмуштук салыштыруулар өтө таамай чыккандыктан, окурмандардын сезимине тийбей койбойт. Буга төмөнкү ыр саптары да күбө болот.

Сүйүү болгон макулуктай маңыроо,
Жигит болсо жылма гана шок эле.
Кыз билчү эмес, ошол жылма, шок жигит,
Гүлдүн сынган сабагынча жок эле.

Ү. Маматова махабат темасын «Ак куш» деген жомок-поэма-сы менен жыйынтыктайт. Акындын ак кушу символикалык жана метафоралык мааниге ээ. Бул жөнөкөй куш эмес, ал атайын «ак» деген сөзгө терең мазмун батырып жатат, «ак куш – бул бакыт кушу», сүйүшкөн эки жаш тоскоолдуктарды жеңип, издешип табышса, бакыт консо, алар түбөлүк бирге болушса деген ой поэма-нын өзөгүн түзөт.

Ар бир жаш калемдин «мени», лирикалык каармандарынын ички дүйнөсү, алар дүйнөнү түрдүүчө кабылдашса да, аларды бир түйүн, борбор бириктирип турат, ал – жаш адамдын адил жашоого кумарданган жаркын маанайы, таза чынчылдыгы, жалындаган курчтугу, жаштык максимализми. Ошондон уламбы алардын ырларынын идеялык мазмуну гана эмес, форма – стилдик жактары да көңүл бурарлык. Биз көпчүлүктүн арасына кошуп сөз кылып жаткан акындардын бири – «Турна чакырыктын» автору Кемел Белеков. Жаш акындын ысымы газета-журналдарда, адабий альманахтарда жарыялаган ырлары аркылуу мурда эле белгилүү болчу. «Турна чакырык» автордун ички дүйнөсү, анда автордун поэтикалык идеясы жашайт, ошол идеяны жаш акын поэтикалык сезим аркылуу өткөрөт, лирикалык «мени» чагылып жаткан көркөм предметке бир беткей кайрылбайт, аны көз караштын ар түркүн призмасы аркылуу карайт:

Түйдөктөп күн нурунан бизди тапкан,
Энемди жалгыз го деп жаңылышмын.
А көрсө,
ар бир аял жылдыздардай,
Соолугус булагы экен бу жарыктын.

Жаш акындын «Күн нуру менен энекем» деген ыры кадимки эле турмуштагы философиялык ойлордун символикалык туюндусу. К.Белеков адамзаттын жашоосун улап келе жаткан күн нуру менен энени параллель сүрөттөө менен алардын ортосундагы эң бир жакын жалпылыкты таба алат жана лирикалык каармандын турмуштук ой толгоосу аркылуу салыштырылып жаткан көркөм эки предметти данакерлейт.

Жыйнакта эки дүйнөдөгү эки башка балалыктын турмуш картинасын тарткан «Сагыныч» жана «Блюз» деген ырлар поэтикалык ойлордун так берилиши менен айырмаланып турат. «Сагыныч» – акын сыяктуу азыркы таалайлуу жаштардын кыял-тилеги. Лирикалык каарман алтын балалык мезгилин кубануу менен эскерет, ага кайрылып барууну эңсейт. Балалыкты эскерүүгө өлкөбүздөгү рухий да, материалдык да шарттар негиз болот. Лирикалык каармандын балалык күндөрү ачык асман астында молчулук турмушта өткөн:

Балалык...
балжууран балалык
Жаздагы бүчүрдөй көктөгөн.
Учабыз мезгилден адашып.
Турнадай тогошуп көк менен.

Ал эми «Блюздагы» бала үчүп балалык кайгы, трагедия, алсыздык, ал балалыктын тушоосунан тез кутулуп, эр жетип, бирөөгө жалданып жанын багууну эңсейт, эптеп-септеп тирүүчүлүктө өмүр сүрүү гана анын жашоосунун башкы максаты. Автор келечеги кайрылган капитализм тушундагы балалыктын аянычтуу оор күндөрүнүн типтүү көрүнүшүн таасын баяндап берет. Жаш акындын ийгилиги ошол сүрөттөлүп жаткан көркөм предметке жандуу кийлигишип, өзүнүн адам алдындагы граждандык позициясын көрсөтө алгандыгында, муңайым жүздүү, ач-жылаңач кейпиндеги баланы сүрөттөн сууруп алып жакшы нерселердин бардыгын ыйгаргысы, алпештегиси, эркиндик ырып үйрөткүсү, кабак түйгөн капалыктарды бөлүшкүсү келет. Эркиндиксиз бакыт-таалай, жаркын жашоо жок – автордун бүтүмү ушундай, бирок анын ыры оптимисттик мүнөзгө ээ:

Камыгат көңүл,
жабыгат өмүр,
Отурам чөгүп санаага.

Гезитке чыккан бөбөктү тиктейм,
Чаалыккан окшойт санаада.
Ачкалык сенин айыбың эмес,
Алакан сунба, садага.
Каралык сенин айыбың эмес,
Башыңды салба садага.

К. Белеков «Инилер» деген ырында «Сагынычтагы» оюн андан ары уланткандыгын көрөбүз. Мотурандаган кечээки балдар бир кездерде эжелерин келечектеги «жезделеринен» кызганышып, иттерип айдактап келишсе, азыр колдоруна курал алышкан, Ата-Журтту душмандардан коргошкон эркиндиктин сакчылары.

«Турна чакырык» ыры жазга байланышкан ырлар циклин баштап отурат. Жаш акындын жыйнактын атына дал ушундай ат коюшу символика менен айкашат: ал жаз ээрчитип келген турналардан гана кабар бербестен, ошондой эле алгачкы жыйнакта поэзия дайрасына кошула турган жаш акындын ички дүйнөсүнүн потенциалынын, мүмкүнчүлүгүнүн канчалык даражада экендигин билдирет. Жаз табияты жаш акын тарабынан ар түркүн полотного түшүрүлөт: улуу күндүн жүзү жарык болуп, уйкусуна көшүлгөн жер ойгонуп, айлана жашыл килемге оронуп, тиричиликтин жандуу кыймыл-аракети башталат.

Лирикалык каармандын маанайы көтөрүлүп, сезими кызгалдактуу кыз жыттанат. Кыз дүйнөсүнүн табышмактуу жактары К.Белековдун ырларында жамгыр менен ачылат. «Бир баянда», «Күттүрчү Жамгыргүлдөй», «Уйкусуз түндүн ырларында» жамгыр табияттын гана кубулушу эмес, махабат сезиминдеги сагынуулар, эңсөөлөр кусалануулар. Жамгыргүл конкреттүү кыздын аты эмес экендигин, анда абстракттуу метафоралык ой камтылып жаткандыгын окурман бара-бара аңдап билет. Лирикалык каармандын жүрөгүндө жамгырдуу түндө сүйүү гүлдөрү ачылып, ички дүйнөсүндөгү ыйык сезим билдирет:

Бул баянды өзүм айтпадым,
Шыбырларын тыңшап дилимен.
Сени уксун деп,
Сага котордум
кыргызчага «жамгыр тилинен».

Махабат темасы «Ошол кыш-жазым беле?», «Салынбаган кат», «Акыркы ыр» чыгармаларында башкача кырдаалда чагылдырылат.

Автор бул ырларында улуу сезимдин ыйыктыгы менен катар лирикалык каармандын оюнан чыкпай ички жан сарайында табышмактуу болуп кала берген алгачкы сезими жөнүндө да баян этет.

«Кечиргин, сүйө албаймын, унут» – деген,
Жооп алып эдирендеп жетип келген.
«Почтальон» – менин иним эсиндедир,
Жазыксыз ошол кечте таяк жеген.

Жаш акындын «Уйкусуз түндүн ырлары» циклинде адам баласынын жашоосуна, тиричилигине, ой-санаасына ж.б. проблемаларына байланышкан ой жүгүртүүлөр орун алган. Мейманкананын бир бөлмөсүндө дүйнөгө көз караштары ар түркүн үч адам жатат: акын, окумуштуу, аракеч. Ар ким өз ою менен алек, ар ким өзүнүн пикирин туура көрөт. Акын үчүн кымбат нерсе адам деген ат улук, адал жашап, ак дилдеги ырларды жаратуу анын башкы максаты. Дүйнөсүнө Жамгыргүл бүлүк салып: тээ кайдадыр жаштыгына кайрылат.

Жыйынтыктап айтканда, К.Белековдун «Турна чакырыгы» жакшы пикир туудурат. Акындык чыгармачылык арымы арта берүүсүн биз да каалар элек.

Жалпысынан жаштар поэзиясы идея, тематика, стиль жагынан өсүү жолунда бара жатат. Муну биз поэмалардан да көрөбүз. Бүгүнкү күндө жаш акындардын көпчүлүгү ыр жазуу менен чектелбей, сюжеттүү поэтикалык чыгармаларды – поэмаларды жазууга белсенип жүргөнү баарыга маалым.

МАЗМУНУ

А. Салиев	
ПОЭЗИЯ ЖӨНҮНДӨ ПИКИР	3
Ш. Үмөталиев	
ЛИРИКА ТУУРАЛУУ ОЙ ЖҮГҮРТКӨНДӨ	13
А. Садыков	
ГРАЖДАНДЫК МАЗМУНДУУ ПОЭЗИЯ ҮЧҮН	33
А. Садыков	
ЫРДАП ДА, СЫНДАП ДА	54
К. Артыкбаев	
КУЙКУМ СӨЗДҮН ЧЕБЕРИ	60
К. Бобулов	
ПОЭЗИЯДАГЫ ХАЛТУРАНЫН ЖОЛУН БӨГӨӨГӨ МҮМКҮНБҮ!	80
К. Бобулов	
ЖАРКЫН ТАЛАНТ	100
К. Бобулов	
АБДРАСУЛДУН ЫРЛАРЫ	106
Р. Сарыпбеков	
ЖАЛЫНДУУ ПОЭЗИЯ	115
Т. Аскарлов	
ПОЭТИКАЛЫК ЭСТАФЕТА	146
К. Даутов	
МЕЗГИЛ СЫНЫ ЖАНА РАЙКАН	177
К. Даутов	
РАЙКАН ШҮКҮРБЕКОВДУН «ЖЕР ЖӨНҮНДӨ ТЕРМЕСИ»	201
К. Даутов	
СЕЙРЕК ЖАРАЛЧУ ТАЛАНТ	215
К. Даутов	
АКЫНДЫН АКЫНДЫГЫ	232
К. Даутов	
ТААЛИМЧИ АКЫН	247
К. Даутов	
ПОЭЗИЯ – ТАЛАНТ, ЖАҢЫЛЫК – ИЗДЕНҮҮ	257
К. Даутов	
АЙКЫН МАКСАТ, АЙТААР СӨЗ БОЛСО	295
А. Токтогулов	
АЗЫРКЫ ПОЭЗИЯБЫЗДЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ	319
А. Токтогулов	
КАРДИОГРАММА	330

А. Токтогулов	
ГРАЖДАНДУУЛУКТУН ОТУ	335
А. Токтогулов	
КӨРКӨМ СӨЗ МИЛДЕТИ	342
С. Байгазиев	
ПОЭЗИЯ – ТАГДЫР	350
Л. Үкүбаева	
ЫРГА АЙЛАНЫП КЕТКЕН ӨМҮР	372
Л. Үкүбаева	
САГЫНДЫН САГЫНДЫРГАН КАЙРЫКТАРЫ	393
К. Эдилбаев	
ЧАЛГЫН АЧКАН КӨК ЖЭЭКТЕР	398
А. Эркебаев	
ПОЭЗИЯНЫН ГРАЖДАНДУУЛУГУ ҮЧҮН	439
А. Эркебаев	
ПОЭТИКАНЫ JAҢЫЛОО ЖОЛУНДА	447
А. Эркебаев	
80-ЖЫЛДАРДАГЫ ПОЭЗИЯБЫЗДЫН АРЫМЫ	461
О. Ибраимов	
ЛИРИКАЛЫК КАРДИОГРАММА	480
О. Ибраимов	
КООГАЛУУ ЖЫЛДАР ЖАНА	
СОГУШТАН КИЙИНКИ КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫ	498
А. Акматалиев	
ИЗДЕНУҮГӨ УМТУЛУУ	506

Илимий-популярдуу басылма

**«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер»
сериясы**

АДАБИЯТТААНУУ 12-КИТЕП

Түзгөндөр

Абдылдажан АКМАТАЛИЕВ

Айнура КАДЫРМАНБЕТОВА

Тех. редактору *Н. Тилекматова*

Корректору *А. Кадырманбетова*

Компьютерде тергендер *А. Турсуналиева, П. Алмаз кызы*

Компьютердик калыпка салган *Б. Өмүров*

Терүүгө 10.10.2018-ж. берилди.

Басууга 10.12.2018-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 70x100. $\frac{1}{16}$

Көлөмү 32,25 б.т. Нускасы 500. Заказ № _____

«Полиграфбумресурсы» басмаканасында басылды.

720071, Бишкек ш., Сүйүнбаев көч., 144/23

Тел.: (0 312) 43-20-75, (0 312) 43-19-51